

ΘΑΝΑΣΗΣ Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ

**Η ΗΠΕΙΡΟΣ ΩΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟΣ ΜΥΘΟΣ
ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2012

Η φωτογραφία του εξωφύλλου προέρχεται από το λεύκωμα: Κώστας Μπαλάφας, *Ήπειρος*, πρόλογος Άγγελος Δεληβορριάς, Ποταμός, Αθήνα 2003, σ. 259.

ΘΑΝΑΣΗΣ Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ

**Η ΗΠΕΙΡΟΣ ΩΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟΣ ΜΥΘΟΣ
ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ**

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2012

«Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα» (Ν. 5343/32, άρθρο 202, παράγραφος 2).

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

1. Γεωργία Λαδογιάννη, Επίκουρη Καθηγήτρια Ιστορίας της Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας, Ερμηνείας και Ανάλυσης Κειμένων Νεοελληνικής Λογοτεχνίας - Ιστορίας και Ερμηνείας Κειμένων Νεοελληνικού Θεάτρου Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (Επιβλέπουσα)
2. Ερατοσθένης Καψωμένος, Ομότιμος Καθηγητής Νέας Ελληνικής Φιλολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
3. Ελένη Κουρμαντζή, Λέκτωρ Νέας Ελληνικής Φιλολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

ΕΠΤΑΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

1. Γεωργία Λαδογιάννη, Επίκουρη Καθηγήτρια Ιστορίας της Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας, Ερμηνείας και Ανάλυσης Κειμένων Νεοελληνικής Λογοτεχνίας - Ιστορίας και Ερμηνείας Κειμένων Νεοελληνικού Θεάτρου Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (Επιβλέπουσα)
2. Ερατοσθένης Καψωμένος, Ομότιμος Καθηγητής Νέας Ελληνικής Φιλολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
3. Απόστολος Μπενάτσης, Επίκουρος Καθηγητής Θεωρίας Λογοτεχνίας και Ανάλυσης Κειμένων Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
4. Ιωάννης Παπαθεοδώρου, Επίκουρος Καθηγητής Νέας Ελληνικής Φιλολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
5. Δημήτριος Καργιώτης, Επίκουρος Καθηγητής Συγκριτικής Φιλολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
6. Ελισάβετ Τσιριμώκου, Καθηγήτρια Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
7. Ερασμία – Λουίζα Σταυροπούλου, Καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

ΒΟΡΕΙΟΔΥΤΙΚΑ

Αώος, Άραχθος, Αχέροντας
Καλαμάς και Λούρος
Διανυκτερεύοντα Φαρμακεία
της Πατρίδας.

Γιάννης Ζαρκάδης, *Αχερουσία μνήμη*

Πατρίδα μου ασπίδα μου
και δόρυ αιχμηρό στο στήθος
παίρνω το αίμα-αίμα μου και σε γυρεύω
στον κάτω κόσμο στον απάνω – άφαντη
στις πολιτείες στα χωριά σου – άχνα
και λέω δεν υπάρχουν σ' ονειρεύτηκα
κι αχειροποίητη σε χτίζω με το ράμφος μου.

Μιχάλης Γκανάς, *Παραλογή*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	13
I. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	16
1.1 Οριοθέτηση του θέματος	16
1.2 Η θεωρία του χώρου στη λογοτεχνία	24
1.2.1 Θεωρητικές επισημάνσεις	24
1.2.2 Η θεματική του χώρου στην ελληνική κριτική	50
1.3 Ο γενέθλιος τόπος ως λογοτεχνικός μύθος	55
II. Ο ΤΟΠΟΣ-ΗΠΕΙΡΟΣ ΣΤΗΝ ΚΡΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ ΑΠΟ ΤΟΝ 19 ^Ο ΑΙΩΝΑ ΕΩΣ ΤΗ ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ ΠΕΡΙΟΔΟ	63
2.1 Ο τόπος-Ηπειρος στην κριτική	63
2.1.1 Η πρόταση των Lamber-Bικέλα	63
2.1.2 Μελέτες για την εικόνα της Ηπείρου στο έργο ενός δημιουργού	70
2.1.3 Συνθετικές εργασίες για τα διακριτικά χαρακτηριστικά της λογοτεχνίας του ηπειρώτικου χώρου	72
2.2 Ο τόπος-Ηπειρος στην πεζογραφία πριν τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο	82
2.2.1 Ο ιερομόναχος Παΐσιος ο Μικρός και η πεζογραφία του 19 ^{ου} αιώνα	82
2.2.2 Πριν την ελληνική επανάσταση	84
2.2.3 Η περίοδος 1830-1880	86
2.2.4 Η περίοδος της γενιάς του 1880	91
2.2.5 Η περίοδος του Μεσοπολέμου	101
2.2.6 Λογοτεχνικά περιοδικά πριν τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο	104
2.3 Ο τόπος-Ηπειρος στην πεζογραφία μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο	106
2.3.1 Μεταπολεμική πεζογραφία και γενεαλογικές υποδιαίρέσεις	106
2.3.2 Μεταπολεμικοί πεζογράφοι της ηπειρώτικης εντοπιότητας	109
2.3.3 Στατιστικά δεδομένα	111
2.3.4 Οι συγγραφείς και η Ήπειρος των κείμενων	112
2.3.5 Το περιοδικό <i>Ενδοχώρα</i> ως συνδετικός κρίκος	139
III. ΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ: Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	149
3.1 Ο Τόπος-Σκηνικό	149
3.1.1 Η λογοτεχνική γεωγραφία	149
3.1.2 Το άστυ	155
3.1.2.1 Τα Ιωάννινα	155

3.1.2.1.1 Η λογοτεχνική τοπογραφία των Ιωαννίνων	157
3.1.2.1.2 Επόψεις της πόλης	164
3.1.2.1.3 Καιρικές συνθήκες	173
3.1.2.1.4 Τοπική δείξη	182
3.1.2.1.5 Το όρος Μιτσικέλι και η λίμνη ως προεκτάσεις της πόλης	185
3.1.2.1.6 Το Κάστρο	199
3.1.2.1.7 Πρόσωπα και πράγματα των Ιωαννίνων	202
3.1.2.2 Άρτα, Πρέβεζα και Φιλιπιάδα	216
3.1.3 Η ύπαιθρος	226
3.1.3.1 Η φύση ως περιβάλλον	226
3.1.3.2 Η φύση ως αξία	236
3.2 Ο Τόπος-Φάσμα	243
 IV. ΑΘΕΑΤΕΣ ΧΩΡΙΚΕΣ ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣ	 254
4.1 Ο τόπος ως Ιστορία: πεδίο εχθρικής δράσης	254
4.1.1 Η μεταβολή στην πρόσληψη του ηπειρώτικου χώρου	256
4.1.2 Η ιταλική εισβολή και ο πόλεμος του '40	260
4.1.3 Κατοχή, Αντίσταση και Δωσιλογισμός	271
4.1.4 Το κάψιμο του γενέθλιου σπιτιού ή χωριού από τους Γερμανούς	276
4.1.5 Η εξόντωση των εβραϊκών κοινοτήτων της Ηπείρου	282
4.1.6 Ο Εμφύλιος των αντιστασιακών ομάδων	296
4.1.7 Ο Εμφύλιος και η σύγκρουση της Μουργκάνας	302
4.1.8 Το θύμα στην πολεμική δεκαετία του '40	312
4.2 Ο συμβολοποιημένος τόπος: πεδίο θετικής δράσης	317
4.2.1 Δημοτικό τραγούδι	318
4.2.2 Λαϊκοί θρύλοι	335
4.2.3 Ηπειρώτικο γλωσσικό ιδίωμα	341
4.2.4 Τοπική ιστοριογραφία	346
 V. ΕΠΙΛΟΓΟΣ	 356
 ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	 364
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α΄: Συγγραφείς και Κείμενα	406
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β΄: Ανθολογημένοι πεζογράφοι	412
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ΄: Ηπειρώτικα τοπωνύμια στα κείμενα	414
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Δ΄: Ηπειρώτικα δημοτικά τραγούδια στα κείμενα	454
ΠΙΝΑΚΕΣ	459
ΧΑΡΤΕΣ	466 - 482

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η περιπέτεια αυτής της πολύχρονης έρευνας για την Ήπειρο ως λογοτεχνικό μύθο στη μεταπολεμική πεζογραφία ξεκινά από την αναγνωστική απόλαυση των εξεταζόμενων κειμένων. Περίπου μια δεκαετία μετά τις σπουδές μου στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κι έχοντας ενταχθεί πια στον επαγγελματικό στίβο δουλεύοντας ως φιλόλογος στη γενέτειρά μου, στην άλλη άκρη της Ελλάδας, αισθάνομαι νοσταλγία και συγκίνηση για την πόλη των φοιτητικών μου χρόνων. Το φάσμα των Ιωαννίνων αρχίζει να με στοιχειώνει. Ως *νάρκης του άλγους δοκιμές, εν Φαντασία και Λόγω*, σύμφωνα με τον γνωστό στίχο του Κ.Π. Καβάφη, καταφεύγω στη λογοτεχνία που «μιλά» και εμπνέεται από τα Ιωάννινα και την πετραία Ήπειρο. Διαβάζοντας ή ξαναδιαβάζοντας μια σειρά βιβλίων και συγγραφέων της μεταπολεμικής και της σύγχρονης πεζογραφίας, η αναγνωστική γοητεία σύντομα μεταβάλλεται σε φιλολογικό ενδιαφέρον που με οδηγεί σε προσεκτικότερη και υποψιασμένη ανάγνωση με παρασελίδες σημειώσεις στα έργα. Σταδιακά αντιλαμβάνομαι ότι τα κείμενα αποτελούν αλληλένδετους κρίκους μιας αλυσίδας που έχει για έναρξή της τον παραμυθιακό λόγο του Δημήτρη Χατζή και κυρίως τη συλλογή ομόκεντρων διηγημάτων *Το τέλος της μικρής μας πόλης*. Ό,τι διαβάζω από ομήλικους και νεότερους του Χατζή πεζογράφους της Ηπείρου φαίνεται να συνεχίζει και να συμπληρώνει την αναπαράσταση του ηπειρώτικου χώρου σε αυτά τα διηγήματα.

Το έτος 2000 η ενασχόληση μου με την ηπειρώτικη εντοπιότητα στην πεζογραφία αποδίδει δύο ανακοινώσεις σε ημερίδες και επιστημονικές συναντήσεις. Τον Απρίλιο παρουσιάζω μια συγκριτική ανάγνωση του Δημήτρη Χατζή και του Χριστόφορου Μηλιώνη στο πλαίσιο ημερίδας για τον Μηλιώνη που οργανώνουν στην Αλεξανδρούπολη το περιοδικό λόγου και τέχνης *Εξώπολις* και ο Σύνδεσμος Φιλολόγων Νομού Έβρου. Εκεί γνωρίζω προσωπικά τον πεζογράφο Χριστόφορο Μηλιώνη και τον μελετητή του Γιώργο Δ. Παγανό κι έχω την ευκαιρία να ανταλλάξω μαζί τους σκέψεις για το σύνολο της πεζογραφίας που επικεντρώνεται στην Ήπειρο. Τον Αύγουστο συμμετέχω ως ομιλητής στη *Συνάντηση Ηπειρωτών Λογοτεχνών* που συνδιοργανώνουν το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, η Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων και οι Δήμοι Κόνιτσας και Μαστοροχωρίων στην Κόνιτσα. Θέμα της

ανακοίνωσής μου είναι ο Εμφύλιος στους σύγχρονους Ηπειρώτες πεζογράφους. Στη συνάντηση οι συζητήσεις με λογοτέχνες και ακαδημαϊκούς μελετητές διευρύνονται. Έκτοτε με απασχολεί συστηματικά το ζήτημα της κειμενικής ανασύστασης της Ηπείρου, όπου η ερευνητική μου αναζήτηση λαμβάνει τη μορφή διδακτορικής διατριβής υπό την επίβλεψη της επίκουρης καθηγήτριας Γεωργίας Λαδογιάννη στον Τομέα Μεσαιωνικής και Νέας Ελληνικής Φιλολογίας του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Για την επιτυχή ολοκλήρωση της μελέτης οι οφειλές μου είναι πολλές και μεγάλες. Πρώτα ευχαριστώ θερμότατα και εκ βάθους καρδιάς την επόπτριά μου κ. Γεωργία Λαδογιάννη για την πολύπλευρη και πολύτιμη συμπαράστασή της. Μέσα από διεξοδικό διάλογο και εποικοδομητική καθοδήγηση με βοήθησε ουσιαστικά να επιλέξω την ερμηνευτική οπτική της προσέγγισής μου, με ενθάρρυνε και με στήριξε με υπομονή και μητρική σχεδόν αγάπη σε όλα τα στάδια της μακρόχρονης και δύσκολης πορείας της έρευνας και της συγγραφής. Εξίσου ευγνώμων είμαι και στα υπόλοιπα μέλη της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής, στον ομότιμο καθηγητή Ερατοσθένη Καψωμένο, στη λέκτορα Ελένη Κουρμαντζή και στον επίκουρο καθηγητή Απόστολο Μπενάτση, που την αντικατέστησε λόγω συνταξιοδότησης, για τη θεωρητική συνδρομή, τις βιβλιογραφικές υποδείξεις και τις χρήσιμες συμβουλές τους. Ακόμη, ειλικρινείς ευχαριστίες εκφράζω και προς τα μέλη της εξεταστικής επιτροπής, τους επίκουρους καθηγητές Ιωάννη Παπαθεοδώρου και Δημήτριο Καργιώτη και την καθηγήτρια Ελισάβετ Τσιριμώκου, για τα θετικά σχόλια και τις γόνιμες παρατηρήσεις τους κατά τη διάρκεια της προφορικής εξέτασης. Ευχαριστώ και την καθηγήτρια Ερασμία – Λουίζα Σταυροπούλου για την ευγενική της πρόθεση να συμμετάσχει στη δημόσια υποστήριξη της διατριβής, παρότι λόγοι ανεξάρτητοι από τη θέλησή της δεν το επέτρεψαν τελικά.

Ιδιαίτερα υπόχρεος αισθάνομαι απέναντι στους λογοτέχνες Φρίξο Τζιόβα, Γιάννη Δάλλα, Τάσο Πορφύρη, Χριστόφορο Μηλιώνη, Φάνη Μούλιο, στον εκλιπόντα Στέφανο Σταμάτη και στην οικογένεια του αείμνηστου Κίμωνα Τζάλλα, καθώς με προθυμία μου παραχώρησαν πρώτες εκδόσεις και σπάνιες κριτικές των έργων τους από το προσωπικό τους αρχείο. Για τη βιβλιογραφική συνεισφορά τους οφείλω πολλά στον αποθανόντα επίκουρο καθηγητή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Αθανάσιο Ν. Γκότοβο, στους καθηγητές του Πανεπιστημίου της Γρανάδας και του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας Μόσχο Μορφακίδη και Βαγγέλη Αυδίκο, στις

αναπληρώτριες καθηγήτριες του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης Βενετία Αποστολίδου και Πηνελόπη Καμπάκη - Βουγιουκλή, στον φίλο διδάκτορα Νεοελληνικής Φιλολογίας Χρήστο Δανιήλ, στους κριτικούς της λογοτεχνίας Γιώργο Δ. Παγανό και Στέλιο Θ. Μαφρέδα και στους ποιητές Μιχάλη Γκανά και Ηλία Κεφάλα.

Επίσης, χρωστώ χάρη στο ευγενικό και εξυπηρετικό προσωπικό της Γενναδείου Βιβλιοθήκης της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών, της Ζωσιμαίας Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Ιωαννίνων, των βιβλιοθηκών του Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου και της Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών και των βιβλιοθηκών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης. Από το τελευταίο ίδρυμα πρέπει να γίνει ξεχωριστή μνεία στον βιβλιοθηκονόμο και αγαπητό φίλο Θεόδωρο Κυρκούδη, που χωρίς φειδώ έσπευσε να ικανοποιήσει κάθε βιβλιογραφική μου ανάγκη αναζητώντας επίμονα και παραγγέλλοντας δυσεύρετα άρθρα και βιβλία από πλειάδα βιβλιοθηκών του ελλαδικού και του ευρωπαϊκού χώρου. Επιπλέον, θέλω να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στον αδελφό μου Μιχάλη Κούγκουλο, πολιτικό μηχανικό, για τη βοήθεια του στις χαρτογραφήσεις και στα κατά καιρούς διευθυντικά στελέχη της Περιφερειακής Διεύθυνσης Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Ανατολικής Μακεδονίας – Θράκης για τη χορήγηση τετραετούς εκπαιδευτικής άδειας, που μου έδωσε τη δυνατότητα να αφιερωθώ στην έρευνα απερίσπαστος από επαγγελματικές υποχρεώσεις.

Τέλος, είναι πολύ λίγο ένα τυπικό ευχαριστώ στη σύζυγο και στα παιδιά μου για την ηθική υποστήριξη και την κατανόησή τους επί πολλά χρόνια.

Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

1.1 Οριοθέτηση του θέματος

Στη μελέτη μας εξετάζουμε τη λειτουργία της γεωγραφικής περιοχής της Ηπείρου ως λογοτεχνικού μύθου στην πεζογραφία μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, και, ειδικότερα, στην πεζογραφία που μυθοποιεί τον ηπειρώτικο χώρο ως γενέθλιο τόπο. Η Ήπειρος, ύστερα από τον δέκατο όγδοο αιώνα, έχει αναδείξει εξέχουσες προσωπικότητες σε κάθε φάση της νεοελληνικής λογοτεχνίας, οι οποίες έχουν απεικονίσει με έμφαση την ιδιαίτερη πατρίδα τους στο έργο τους.¹ Αυτή η λογοτεχνική παραγωγή εντάσσεται σε μία ευρύτερη λόγια παράδοση, καθώς η ηπειρώτικη λογοσύνη κατέχει διαλεκτή θέση στην ιστορία της νεοελληνικής γραμματείας από τα υστεροβυζαντινά χρόνια του Δεσποτάτου της Ηπείρου και την εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού έως τις μέρες μας.² Κατά κύριο λόγο η

¹ Για ένα συνοπτικό διάγραμμα της λογοτεχνικής παρουσίας των Ηπειρωτών βλ. Γ.Δ. Παγανός, «Ο πεζογράφος Σωτ. Δημητρίου», *Υπόστεγο* 8-9 (Φθινόπωρο 1997), σσ. 213-216· Γ. Λαδογιάννη, «Ηπειρώτες λογοτέχνες 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα», εισήγηση στην ημερίδα *Η Διαχρονικότητα της Ηπειρωτικής Λογοτεχνίας*, Πανεπειρωτική Συνομοσπονδία Ελλάδος, Ζάππειο Μέγαρο, Αθήνα 20 Ιανουαρίου 2008. Ανακτήθηκε στις 3/03/2010 από το διαδίκτυο: http://www.giannena-e.gr/%CE%A0%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82/ekdiloseis/Afieroma_Ladogianni_Logotexnia_Hpeiroton.aspx

² Βλ. ενδεικτικά: Γ. Βαλκύρας, «Τα Γιάννενα και η πνευματική τους παράδοση», *Νέα Εστία* 245 (1 Μαρτίου 1937), σσ. 381-383 (για τα προπολεμικά χρόνια)· Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή Λογίων της Τουρκοκρατίας*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1960· Κ.Θ. Δημαράς, *Η λογοσύνη των Ηπειρωτών*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1960· Β. Κραψίτης, *Λόγιοι της Ηπείρου (1430-1950)*, χ.ε., τόμος πρώτος, Αθήνα 1979 και τόμος δεύτερος, Αθήνα 1981· Β.Κ. Μάργαρης, *Συγγραφείς και Λογοτέχνες των Ιωαννίνων. Από το Δεσποτάτο της Ηπείρου ως τις μέρες μας (1206-1990). Οχτακόσια χρόνια παράδοση στον πολιτισμό*, χ.ε., Γιάννινα 1991· Ν.Β. Τωμαδάκης, *Οι λόγιοι του Δεσποτάτου της Ηπείρου και του Βασιλείου της Νίκαιας*, Π. Πουρνάρας, Θεσσαλονίκη 1993· Λ. Βρανούσης – Β. Σφυρόερας, «Η απογείωση της πνευματικής δημιουργίας στην Ήπειρο», στο Μ.Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *Ήπειρος. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1997, σσ. 267-269· Γ. Πλουμίδης, «Ο πνευματικός βίος της Ηπείρου», στο Μ.Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *Ήπειρος. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και*

Ήπειρος αναγορεύεται σε μία από τις πλέον ζωτικές εστίες υποδοχής του Διαφωτισμού εξαιτίας της απόστασης της από την πρωτεύουσα της οθωμανικής αυτοκρατορίας αλλά και της γειννιάσής της με την Ιταλία.³ Ηπειρώτες διανοητές, δάσκαλοι, σχολάρχες, έμποροι, τυπογράφοι, εκδότες, μεταφραστές, χορηγοί και ευεργέτες δημιουργούν υψηλού επιπέδου πολιτιστική κίνηση στη γενέτειρά τους ή στις ελληνικές παροικίες των Βαλκανίων και της Ευρώπης, συμβάλλοντας καίρια στην πνευματική ανέλιξη του νεότερου ελληνισμού.

Η δεσπόζουσα σημασία του μετασχηματισμού της Ηπείρου σε λογοτεχνικό τόπο, κυρίως έπειτα από τη στιγματισμένη με πολεμικές, πολιτικές και κοινωνικές συγκρούσεις δεκαετία του 1940, φαίνεται από τον ικανό αριθμό εργασιών που πραγματεύονται διάφορες πτυχές του ζητήματος. Μάλιστα, η εν λόγω δραστηριότητα έχει πυκνώσει εντυπωσιακά τα τελευταία δεκαπέντε περίπου χρόνια, προκρίνοντας την προώθηση της τοπικότητας σε κεντρικό ερευνητικό ζητούμενο.⁴ Στο ίδιο διάστημα διοργανώνονται επιστημονικές συναντήσεις, ημερίδες και συνέδρια αφιερωμένα στη λογοτεχνία των Ηπειρωτών και στη φυσιογνωμία της.⁵ Τα

πολιτισμού, ό.π., σσ. 408-420· Ε. Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, *Η Νεοελληνική Αναγέννηση στα Γιάννενα. Από τον έμπορο στον Αθανάσιο Ψαλίδα και τον Ιωάννη Βηλαρά (17^{ος} – αρχές 19^{ου} αιώνα)*, Gutenberg, Αθήνα 2007· η ίδια, «Η διαχρονική πορεία της λογοισύνης της πόλης των Ιωαννίνων», εισήγηση στην ημερίδα *Η Διαχρονικότητα της Ηπειρωτικής Λογοτεχνίας*, ό.π. Ανακτήθηκε στις 3/03/2010 από το διαδίκτυο: http://www.giannena-e.gr/%CE%A0%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82/ekdiloseis/Afieroma_Kourmatzi_Logotexnia_Hpeiroton.aspx

³ Π.Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφ. Σ.Γ. Νικολούδη, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα ³2009, σσ. 72-73.

⁴ Για τη σύγχρονη έρευνα της ηπειρώτικης «τοπικότητας» στη λογοτεχνία που επαναφέρει «στο προσκήνιο το παλιό αίτημα για την “Ηπειρωτική γραμματολογία”» βλ. Γ. Λαδογιάννη, «Τάδε έφη Πολύκαρπος. Τα Γιάννενα του Γεωργίου Χατζή-Πελλερέν», στο Δ. Ρόκος (επιμ.), *Η ολοκληρωμένη ανάπτυξη στις ορεινές περιοχές. Θεωρία και Πράξη*, Μετσόβιο Κέντρο Διεπιστημονικής Έρευνας (ΜΕ.Κ.Δ.Ε.) του Ε.Μ.Π. – Ίδρυμα Ανάπτυξης του ΜΕ.Κ.Δ.Ε. του Ε.Μ.Π., Αθήνα 2004, σσ. 407-408.

⁵ Οι σημαντικότερες επιστημονικές διοργανώσεις γενικά για την Ηπειρώτικη Λογοτεχνία την τελευταία δεκαετία είναι οι εξής: α. *Συνάντηση Ηπειρωτών Λογοτεχνών*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων – Δήμοι Κόνιτσας και Μαστοροχωρίων, Κόνιτσα 16-23 Αυγούστου 2000, β. *Η Λογοτεχνία των Ηπειρωτών*, Συνέδριο, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων – Δήμος Ιωαννιτών – Τοπική Ένωση Δήμων και

παλαιότερα εγχειρήματα ανθολόγησης των δεκαετιών 1950 και 1970⁶ συμπληρώνονται με τέσσερεις ανθολογίες για την ηπειρώτικη πεζογραφία και την πεζογραφία που αναφέρεται στην πόλη των Ιωαννίνων - μία με μεταφράσεις στη γαλλική γλώσσα και μία ηλεκτρονική στο διαδίκτυο,⁷ ένα ανθολόγιο ηπειρώτικης ποίησης,⁸ μία ανθολογία με ποιήματα και πεζά για τα Ιωάννινα,⁹ λογοτεχνικές ανθολογίες για την Πρέβεζα¹⁰

Κοινοτήτων Ν. Ιωαννίνων, Ιωάννινα 24-28 Ιουνίου 2004, γ. *Η Διαχρονικότητα της Ηπειρωτικής Λογοτεχνίας*, Ημερίδα, Πανεπειρωτική Συνομοσπονδία Ελλάδος, Ζάππειο Μέγαρο, Αθήνα 20 Ιανουαρίου 2008, δ. *Δράσεις Πολιτισμού - Ηπειρώτες Λογοτέχνες*, Πανεπειρωτική Συνομοσπονδία Ελλάδος – Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Αθήνα 2009-2010 (χωριστές παρουσιάσεις διαφόρων Ηπειρωτών λογοτεχνών).

⁶ Από τις προγενέστερες ανθολογίες της ηπειρώτικης ποίησης και πεζογραφίας άξιες προσοχής είναι οι: Μ.Χ. Μάνος (επιμ.), *Ηπειρωτική Ανθολογία*, τόμος πρώτος, Εκδόσεις «Ηπειρωτικής Εστίας», Ιωάννινα 1955· *Εκλεκτές σελίδες από ηπειρωτικά διηγήματα*, τόμος Α', Αθ. Κουμπλομμάτης, Γιάννινα 1972. Στην έκδοση του περιοδικού *Ηπειρωτική Εστία* συμπεριλαμβάνονται είκοσι λογοτέχνες «που δεν βρίσκονται πια στη ζωή» ενώ προγραμματίζονταν δεύτερος τόμος με «εξήντα περίπου ζώντες ηπειρώτες ποιητές και πεζογράφους» και τρίτος με «μια ολοκληρωμένη και ανόθευτη συλλογή» ηπειρωτικών δημοτικών τραγουδιών. Βλ. και Γ. Λαδογιάννη, «*Τάδε έφη Πολύκαρπος*. Τα Γιάννενα του Γεωργίου Χατζή-Πελλερέν», *ό.π.*, σ. 407.

⁷ Χ. Δανιήλ (επιμ.), *Γυάλινα και μαλαματένια... Τα Γιάννενα στη νεοελληνική πεζογραφία (Ανθολογία κειμένων 1898 – 1997)*, Ιερά Μητρόπολις Ιωαννίνων - Ίδρυμα Κων/νου Κατσάρη, Ιωάννινα 1997 (δεκαπέντε από τους είκοσι πέντε ανθολογούμενους είναι Ηπειρώτες)· Ε.Γ. Καψωμένος (επιμ.), *Η πόλις άδουσα. Ανθολόγιο Ηπειρώτικης Πεζογραφίας*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2002· Τ. Tsaliki – Milioni (επιμ.), *Nouvelles Grecques d'Épire*, μτφ. Département d'Études Post-Universitaires Traduction-Traductologie de l'Université d'Athènes, L'Harmattan, Paris 2002· Χ. Δανιήλ (επιμ.), «Λογοτεχνικός χάρτης των Ιωαννίνων. Μια δοκιμή σε ηλεκτρονική μορφή». Ανακτήθηκε στις 3/03/2010 από το διαδίκτυο: <http://openlit.teimes.gr/city/danihl.htm> (έξι από τους δέκα συγγραφείς έχουν ηπειρώτικη καταγωγή).

⁸ Τ. Πορφύρης (επιμ.), *Πολυφωνικόν. Ανθολόγιο Ηπειρώτικης Ποίησης*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2001.

⁹ Χ. Μηλιώνης (επιμ.), *Μια πόλη στη λογοτεχνία: Γιάννενα*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2002 (δεκατρείς από τους δεκαέξι λογοτέχνες είναι Ηπειρώτες).

¹⁰ Σ.Θ. Μαφρέδας (επιμ.), *Η Πρέβεζα στη Νεοελληνική Ποίηση. Ανθολογία*, Δημοτική Βιβλιοθήκη Πρέβεζας, Πρέβεζα 2001 (μόλις οκτώ από τους τριάντα τέσσερις ποιητές κατάγονται από την Ήπειρο).

και την Άρτα,¹¹ ειδικά αφιερώματα σε περιοδικά¹² και έναν κατάλογο με βιογραφικά σημειώματα σύγχρονων Ηπειρωτών λογοτεχνών.¹³ Εκδοτικοί οίκοι εγκαινιάζουν σειρές μόνο για την ηπειρώτικη λογοτεχνία¹⁴ ή ιδρύονται καινούργιες εκδόσεις με εξειδίκευση στα ηπειρώτικα βιβλία.¹⁵ Ωστόσο, λείπει μια συνολική και πιο σύνθετη ερμηνεία του φαινομένου.

Ο ηπειρώτικος χώρος με το αστικό κέντρο των Ιωαννίνων, που για αιώνες καλλιεργεί συστηματικά τα γράμματα και το εμπόριο, την επιβλητική ορεινή φύση, το χυμώδες γλωσσικό ιδίωμα, τη ζωντανή λαϊκή παράδοση και βέβαια τη φρικτή εμπειρία του πολέμου και της φυγής συμβολίζει για τους γηγενείς συγγραφείς την απολεσθείσα αθωότητα της παιδικής ηλικίας και μετουσιώνεται σε λογοτεχνική γραφή με διακριτή ταυτότητα, ιδίως στη μεταπολεμική πεζογραφία. Τα αφηγηματικά κείμενα που εστιάζουν στην ανάδυση της ηπειρώτικης εντοπιότητας μετά τον ελληνοϊταλικό πόλεμο, την εθνική Αντίσταση και την εμφύλια διένεξη δεν συνθέτουν ένα σώμα με τοπικό ενδιαφέρον, μια επαρχιακή λογοτεχνία ή μια λογοτεχνία της αυτοχθονίας όπως ειπώθηκε εσφαλμένα,¹⁶ αλλά ανήκουν οργανικά στα κορυφαία και

¹¹ Ένα είδος σχολιασμένου ανθολογίου με αποσπάσματα από λογοτεχνικά και μη έργα για την Άρτα δημοσιεύει ο Α. Γκότοβος, «Ο τόπος στο χρόνο. Αναφορά στην Άρτα», *Πρόταση 3* (1997), σσ. 74-93. Επίσης βλ. την έκδοση με εντόπιους συγγραφείς αλλά χωρίς αξιολογικά κριτήρια: Β. Γκολομάζου - Χ. Καραγιάννη (επιμ.), *Ανθολογία Αρτινών Συγγραφέων*, τόμος Α', Εταιρία Εθελοντισμού Αρτινών Γυναικών, Άρτα 2007.

¹² Ν. Δεληγιάννης – Ν. Δανιήλ (επιμ.), «Αφιέρωμα στην Ήπειρο. 27 Ηπειρώτες Λογοτέχνες γράφουν για την Ήπειρο», *Ταμβος* 11-12 (Άνοιξη – Καλοκαίρι 2006), σσ. 5-65.

¹³ Β. Παπαϊωάννου – Β. Σταύρου – Α. Μπουρατζή-Θωδά (επιμ.), *Ηπειρώτες Δημιουργοί. Εικαστικοί και Λογοτέχνες. Ζάππειο Μέγαρο – Ιανουάριος 2008*, Πανεπειρωτική Συνομοσπονδία Ελλάδος, Αθήνα 2008.

¹⁴ Πχ. η σειρά *Οι Ηπειρώτες* των εκδόσεων Ροές με υπεύθυνο τον Θωμά Στεργιόπουλο. Για τις εκδόσεις βλ. Ε. Παπακυριακού, «Ροές», στο Σ.Α. Πατάκης (επιμ.), *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*, Πατάκης, Αθήνα 2007, σ. 2435.

¹⁵ Πχ. οι *Ηπειρωτικές Εκδόσεις Πέτρα* των Ανδρέα Ρίζου και Μαρίας Λάμαρη.

¹⁶ Την λανθασμένη αυτή γνώμη για τη μεταπολεμική ηπειρώτικη ποίηση και πεζογραφία υποστηρίζει η Katia Sicuro στη διδακτορική της διατριβή με θέμα την ποιήτρια Άννα Δερέκα, που υπέβαλε στο Πανεπιστήμιο του Lecce. Στο δεύτερο κεφάλαιο, με τίτλο «Τυπολογική ανάλυση της Ηπειρώτικης λογοτεχνίας από τη μεταπολεμική περίοδο ως σήμερα», παραφράζοντας και παρερμηνεύοντας απόψεις του Ε.Γ. Καψωμένου (από το άρθρο της σημ. 18) κάνει λόγο για «συγγραφείς των Ιωαννίνων» και αναφέρει χαρακτηριστικά:

διακεκριμένα έργα της νεοελληνικής πεζογραφίας στην αναφερόμενη περίοδο.¹⁷ Συνδιαλέγονται άμεσα με την ελληνική λογοτεχνία του δεύτερου μισού του εικοστού αιώνα, αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της¹⁸ και, πολύ περισσότερο, *καθορίζουν τον λογοτεχνικό της κανόνα σε μεγάλο βαθμό*,¹⁹ διότι οι συγγραφείς τους είναι προβεβλημένοι και αντιπροσωπευτικοί των τάσεων και των κατακτήσεων της. Οι προηγούμενες επισημάνσεις επιβάλλουν έναν σφαιρικό και λεπτομερή έλεγχο του μηχανισμού που μεταλλάσσει την ηπειρώτικη ιθαγένεια σε λογοτεχνικό μύθο. Προς μια τέτοια κατεύθυνση θα αποπειραθεί να κινηθεί η συμβολή μας.

Η προσέγγισή μας αξιώνει συγκεκριμένες θεωρητικές και μεθοδολογικές διευκρινήσεις, τις οποίες παραθέτουμε στο παρόν εισαγωγικό κεφάλαιο. Πρώτα, η διερεύνηση της θεματικής της Ηπείρου στη λογοτεχνία υπάγεται σ' έναν γενικότερο προβληματισμό για τη φύση του λογοτεχνικού χώρου και τις κατάλληλες μεθόδους ανάλυσής του. Από τη μία μεριά, η ξενόγλωσση βιβλιογραφία, εδώ και μία εκατονταετηρίδα, προσφέρει μια τεράστια ποικιλία μονογραφιών και άρθρων με διαφορετικές ή και αντικρουόμενες προτάσεις ανάγνωσης του χώρου στην αφήγηση. Από την άλλη, η πλειονότητα των συναφών μελετών στη νεοελληνική φιλολογική επιστήμη, με εξαιρέσεις βέβαια, αναλώνεται στην αναζήτηση της εικόνας μιας πόλης

«Μπορούμε να μιλήσουμε για μια λογοτεχνία της αυτοχθονίας, για μια συγγραφή, λοιπόν, κατεξοχήν τοπική...». Βλ. την ελληνική περίληψη της εργασίας: Κ. Sicuro, «Άννα Δερέκα, η ποιήτρια. Η ζωή της ανάμεσα στην κραυγή και τη σιωπή. Διδακτορική Διατριβή για τη ζωή και το έργο της ποιήτριας Άννας Δερέκα», μτφ. Αι. Βλάχου – Β. Λεύκα, *Ηπειρωτικά Γράμματα* 8 [περίοδος Β'] (Οκτώβριος 2005), σ. 493.

¹⁷ Για παράδειγμα στην πρόσφατη ανθολογία: Θ.Θ. Νιάρχος (επιμ.), *Ανθολογία ελληνικού διηγήματος του 20^{ου} αιώνα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2009, οι διηγηματογράφοι της Ηπείρου εκπροσωπούνται επαρκώς, γεγονός που αποδεικνύει πρακτικά ότι στη συνείδηση της λογοτεχνικής κοινότητας τα διηγήματά τους δεν είναι ήσσονος ποιότητας αλλά συγκαταλέγονται στα αξιομνημόνευτα του είδους κατά τον εικοστό αιώνα.

¹⁸ Ε.Γ. Καψωμένος, «Η λογοτεχνία της Ηπείρου», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο ΚΔ'* (2005), σ. 150. Ο Δ.Ν. Μαρωνίτης, «Παραμεθόριος πεζογραφία: Το παράδειγμα του Σωτήρη Δημητρίου», στο *Κειμενοφιλικά*, Κέδρος, Αθήνα 1997, σ. 78, αποφαινεται emphatically: «Η Ήπειρος χάρισε στη νεότερη λογοτεχνία μας σημαντικά, ποιητικά και πεζά, κείμενα».

¹⁹ Δάνεια φράση από τη Γ. Λαδογιάννη, «Ηπειρώτες λογοτέχνες 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα», *ό.π.*, που αφορά την ηπειρώτικη ποίηση και πεζογραφία μετά το 1940.

ή μιας περιφέρειας χωρίς να προσκομίζει θεωρητικά συμπεράσματα²⁰ και εξαντλείται, συνήθως, στην επιβεβαίωση της αληθοφάνειας του λογοτεχνικού χώρου, δηλαδή στην ερμηνευτικά μη επωφελή απαρίθμηση των υπαρκτών τοπογραφικών δεδομένων που απορροφώνται από το κείμενο.

Δεν στοχεύουμε, προφανώς, σε μία ανάλογη πραγματολογική τεκμηρίωση των διηγημάτων και των μυθιστορημάτων που μελετούμε. Αντίθετα, μας ενδιαφέρει η πολλαπλή νοηματοδότηση του γενέθλιου τόπου μέσα από ένα σύνολο παραγόντων, όπως η διαφοροποίηση *άστν / ύπαιθρος*, η επένδυση αξιών στον χώρο, η αναπαραστατική δύναμη των τοπωνυμίων στη διήγηση, η ενεργή συμμετοχή της ιδιαίτερης πατρίδας στην πλοκή, η παρεμβολή της τοπικής Ιστορίας, ο διάλογος με την τοπική λαϊκή λογοτεχνία ή η χρήση του τοπικού γλωσσικού ιδιώματος. Γι' αυτόν τον λόγο στη δεύτερη παράγραφο της εισαγωγής δίδεται μια σύντομη επισκόπηση της θεωρίας του χώρου στη λογοτεχνία και της σχετικής ελληνικής βιβλιογραφίας, επιμένοντας σε απόψεις χρήσιμες και βοηθητικές για τη δική μας ανίχνευση.

Η επόμενη αναγκαία διασάφηση αφορά το θεωρητικό σχήμα του λογοτεχνικού μύθου. Αντιμετωπίζουμε την αφηγηματική ανάπλαση της Ηπείρου όχι μονάχα υπό το πρίσμα της μεταμόρφωσης της πραγματικής της γεωγραφίας σε λογοτεχνικό τόπο φτιαγμένο από λέξεις, κάτι που θα μπορούσε να εφαρμοστεί μεμονωμένα σ' ένα έργο, σ' έναν συγγραφέα ή ξεχωριστά σ' έναν κύκλο δημιουργών. Κατά βάση ασχολούμαστε με την επανάληψη και την εξέλιξη των ίδιων θεμάτων και μοτίβων²¹ σε πολλά κείμενα μιας ομάδας συγγραφέων, ώστε να κατανοήσουμε εναργέστερα την ιδιάζουσα παρουσία της στην πεζογραφία ύστερα από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Αυτή η προοπτική του τόπου – παλίμψηστο μας οδηγεί αναπόφευκτα στο μοντέλο του λογοτεχνικού μύθου. Μολοντούτο, η

²⁰ Β. Αποστολίδου, «Ο ρόλος της πεζογραφίας στη μυθοποίηση της πόλης. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης», στο *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19^{ος}-20^{ός} αι)*, Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 27-30 Νοεμβρίου 1997, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2000, σσ. 559-560.

²¹ Σύμφωνα με τη γαλλική συγκριτολογική σχολή το θέμα είναι μια «ευρεία έννοια ... που αποκτά τη δική του ξεχωριστή έκφραση μέσω των μοτίβων» ενώ το μοτίβο είναι «ένα συγκεκριμένο στοιχείο που αντιτίθεται στο γενικό και αφηρημένο χαρακτήρα του θέματος». Βλ. Ρ. Brunel – C. Pichois – Α.-Μ. Rousseau, *Τι είναι η συγκριτική γραμματολογία*, μτφ. Δ. Αγγελάτος, Πατάκης, Αθήνα 1998, σ. 206. Επίσης Γ. Βελουδής, *Γραμματολογία. Θεωρία Λογοτεχνίας*, Πατάκης, Αθήνα 2008, σσ. 293-294.

συγκριτική τεχνική του λογοτεχνικού μύθου χρησιμοποιείται κατεξοχήν για αλληλοσυμπληρούμενα κείμενα που περιστρέφονται γύρω από ένα μυθικό, αρχαίο ή νεότερο, πρόσωπο (πχ. Ηλέκτρα, Φάουστ κτλ.). Στην τρίτη υποενότητα του εισαγωγικού κεφαλαίου εξηγούμε την επέκταση της διακειμενικής προβληματικής του λογοτεχνικού μύθου στον λογοτεχνικό χώρο, πρόταση που ήδη έχει υποβληθεί από μια μερίδα κριτικών, σε σχέση πάντα με τις ανάγκες της εργασίας μας.

Το κύριο μέρος της διατριβής περιλαμβάνει την παρουσίαση της ομάδας των μεταπολεμικών πεζογράφων της Ηπείρου και την ταξινόμηση και ερμηνεία των ηπειρώτικων θεμάτων και μοτίβων της αφήγησης. Οργανώνεται σε τρία κεφάλαια:

- i) *Ο τόπος-Ηπειρος στην κριτική και στην πεζογραφία από τον 19^ο αιώνα έως τη μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο περίοδο.* Εξετάζονται: α. Η βιβλιογραφία που ανασκοπεί τα βασικά γνωρίσματα της ηπειρώτικης λογοτεχνίας και αποτιμά την απεικόνιση ολόκληρης της Ηπείρου ή επιμέρους γεωγραφικών περιοχών της στη λογοτεχνία. β. Η πεζογραφία που προβάλλει την Ήπειρο από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα έως την περίοδο πριν τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ώστε να καταστεί σαφές ότι οι μεταπολεμικοί συγγραφείς είναι η συνέχεια μιας μακράς μυθοποιητικής πορείας της ηπειρώτικης εντοπιότητας. γ. Οκτώ Ηπειρώτες πεζογράφοι μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και εκατόν σαράντα δύο κείμενά τους με ηπειρώτικη θεματολογία, που συνιστούν το ερευνητικό μας αντικείμενο. Η ομάδα των συγγραφέων που μας απασχολεί απαρτίζεται, κατά ηλικιακή σειρά, από τους Δημήτρη Χατζή, Κίμωνα Τζάλλα, Φρίξο Τζιόβα, Γιάννη Δάλλα, Τάσο Πορφύρη, Χριστόφορο Μηλιώνη, Στέφανο Σταμάτη και Φάνη Μούλιο. Δύο, ο Δάλλας και ο Πορφύρης, είναι πρωτίστως ποιητές· έχουν όμως καταθέσει ένα μικρό σε όγκο αλλά αποκαλυπτικό για την περίπτωση μας πεζογραφικό έργο. Οι περισσότεροι σχετίζονται με την πρωτοποριακή περιοδική έκδοση των Ιωαννίνων *Ενδοχώρα* (1959-1967), καθώς συγκροτούν τη συντακτική επιτροπή του περιοδικού και πρωτοδημοσιεύουν εκεί πεζογραφήματά τους.
- ii) *Όψεις του ηπειρώτικου χώρου: Η γεωγραφία.* Η αναπαράσταση της ηπειρώτικης γεωγραφίας στη μεταπολεμική πεζογραφία διακρίνεται σε δύο κατηγορίες: «τόπος-σκηνικό» και «τόπος-φάσμα». Στην πρώτη μελετάμε το άστυ και την ύπαιθρο, σε συνάρτηση με τον συμβολισμό που διαθέτουν και με τους αξιακούς κώδικες που μεταφέρουν, ως

προσδιορισμένο άμεσα ή έμμεσα τοπογραφικό υπόστρωμα του κειμένου. Στη δεύτερη ερευνούμε τη φασματική ανασυγκρότηση της Ηπείρου, όταν η μυθοπλασία τοποθετείται σε μη ηπειρώτικη σκηνογραφία.

- iii) *Αθέατες χωρικές όψεις της ηπειρώτικης παρουσίας.* Προσεγγίζεται α. η ιστορική διάσταση της Ηπείρου από τη σκοπιά της θεματικής του πολέμου, μέσα από τις αλληπάλληλες συμπλοκές της τραγικής δεκαετίας του 1940 και τα παρεπόμενά τους. Ο πόλεμος, που αναγορεύεται σε θεμελιώδες συστατικό του λογοτεχνικού μύθου της Ηπείρου, μεταβάλλει τους ανθρώπους σε θύματα και τον γενέθλιο τόπο σε αφιλόξενο και ανοίκειο περιβάλλον. β. Στον αντίποδα του πολέμου, ο ηπειρώτικος χώρος συμβολοποιείται θετικά από την προφορική λαϊκή λογοτεχνία (δημοτικό τραγούδι, θρύλοι), το τοπικό ιδιόλεκτο και την τοπική ιστοριογραφία. Όλα τα παραπάνω μεταμορφώνουν την ιδιαίτερη πατρίδα σε οικείο και ονειρικό τόπο.

Στον επίλογο διαπιστώνεται ο κυρίαρχος ρόλος του Δημήτρη Χατζή στη συγκρότηση της μεταπολεμικής πεζογραφίας της ηπειρώτικης εντοπιότητας. Βασικές μυθοποιητικές τεχνικές οφείλονται στη δική του συμβολή, όπως η ιθαγένεια του αφηγητή ή του ήρωα. Το ύφος του Χατζή από το *Τέλος της μικρής μας πόλης* υιοθετείται από τους υπόλοιπους συγγραφείς και ο ίδιος μετατρέπεται σε πλαστό χαρακτήρα της αφήγησης.

Η εξέτασή μας, όπως διαγράφεται από τα προαναφερόμενα κεφάλαια, έχει την πρόθεση να φέρει στην επιφάνεια και να οριοθετήσει έναν σχεδόν αδιερεύνητο λογοτεχνικό μύθο της νεοελληνικής πεζογραφίας, αυτόν της μεταπολεμικής Ηπείρου. Ο λογοτεχνικός μύθος της Ηπείρου άλλοτε συμβαδίζει και άλλοτε αναιρεί τον κοινωνικό της μύθο, δηλαδή την πρόσληψη της από το φαντασιακό του σημερινού Έλληνα ως μίας περιοχής που ο εικοστός αιώνας της κληροδότησε σοβαρούς και αδιαπέραστους καταναγκασμούς. Οι κοινωνικές και γεωπολιτικές πιέσεις που σφραγίζουν την εικόνα της απορρέουν από την κρατούσα αντίληψη ότι το δυσπρόσιτο ορεινό της έδαφος, η μεθοριακή της ζώνη και η κινητικότητα των πληθυσμών της επιφέρουν υπανάπτυξη, απομόνωση, οικονομική καθυστέρηση, πολιτισμική υποβάθμιση, περιθωριοποίηση και σταδιακή απερήμωση.²² Η

²² Β. Νιτσιάκος - Μ. Αράπογλου - Κ. Καρανάτσης, *Νομός Ιωαννίνων. Σύγχρονη Πολιτισμική Γεωγραφία*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1998, σσ. 19-20· Σ.

εξωλογοτεχνική εικόνα της Ηπείρου ως κλειστού τόπου δεν αντιμάχεται τη λογοτεχνική της μυθοποίηση αλλά εν πολλοίς την ενισχύει και τη μεγεθύνει στη συνείδηση του αναγνώστη.

1.2 Η θεωρία του χώρου στη λογοτεχνία

1.2.1 Θεωρητικές επισημάνσεις

Η σύνθεση μιας οποιασδήποτε διήγησης που υπηρετεί την καθημερινή επικοινωνία των ανθρώπων, κατά τον κλάδο της γνωστικής ψυχολογίας, προϋποθέτει την οργάνωση των εξιστορούμενων περιστατικών σε χρονικές και χωρικές ενότητες· με άλλα λόγια απαιτεί έναν αφηγηματικό σχεδιασμό με βάση τους άξονες του χρόνου και του χώρου.²³ Χρονικές και χωρικές παράμετροι επισημαίνονται και σ' όλες τις τέχνες, όπως υποστηρίζει ο Northrop Frye. Τα έργα τέχνης υπακούουν στην αρχή της επανάληψης και διαμέσου του ρυθμού και του σχήματος συνδέονται με τον χρόνο και τον χώρο αντίστοιχα.²⁴

Το ίδιο ισχύει απαρέγκλιτα και στη λογοτεχνική αφήγηση ως μια διήγηση που αναπτύσσεται με αισθητικούς / καλλιτεχνικούς όρους. Η σημαντική αυτή πτυχή γίνεται αντιληπτή πολύ νωρίς (1937-1938) από τον Ρώσο φιλόσοφο και θεωρητικό της λογοτεχνίας Mikhail Bakhtin. Για να την περιγράψει, δανείζεται από τα μαθηματικά και καθιερώνει στη λογοτεχνική κριτική την έννοια χρονότοπος (χρονοτοπ, chronotope) εκφράζοντας το αδιάρρηκτο του χώρου και του χρόνου ή, όπως ο ίδιος γράφει, την *εγγενή διαπλοκή των χρονικών και χωρικών συναρτήσεων*

Δαμιανάκος, «Αφιέρωμα στην Ήπειρο. Ορεινότητα, μεθοριακότητα, κινητικότητα. Εισαγωγή», *Γεωγραφίες* 5 (Καλοκαίρι 2003), σσ. 9-10.

²³ B. Tversky, "Narratives of Space, Time, and Life", *Mind & Language* 19:4 (September 2004), σσ. 380-392. Στον επίλογο του άρθρου η συγγραφέας τονίζει κατηγορηματικά: «Ο χώρος και ο χρόνος μορφοποιούν το υπόβαθρο πάνω στο οποίο η ζωή κυλά, τη βάση για πλήρεις αφηγήσεις, αφηγήσεις με φωνή και χαρακτήρες, με προοπτική και κίνητρα, αφηγήσεις που λέμε ο ένας στον άλλο σε καθημερινή βάση» (σ. 390).

²⁴ N. Frye, *Ανατομία της Κριτικής. Τέσσερα δοκίμια*, εισαγωγή Ζ.Ι. Σιαφλέκης – μτφ. Μ. Γεωργουλέα, Gutenberg, Αθήνα 1996, σ. 70.

που έντεχνα εκδηλώνονται στη λογοτεχνία.²⁵ Ο Bakhtin, προχωρώντας ένα βήμα παραπέρα, έχει την πεποίθηση ότι οι δύο παράγοντες συγχωνεύονται, ενώ ο χρόνος διατηρεί πρωτεύοντα ρόλο, και τοιουτοτρόπως αιτιολογείται στη λογοτεχνία η παράλληλη συνύπαρξη φαινομένων που ανάγονται σε διαμετρικά αντίθετες χρονικές περιόδους. Ο χώρος ανταποκρίνεται στις μεταβολές του χρόνου και από κοινού συστήνουν το χρονοτοπικό σύστημα του κειμένου. Αργότερα κι άλλοι θεωρητικοί αναγνωρίζουν πως δεν πρόκειται για αυτόνομες μονάδες. Ισχυρίζονται πειστικά ότι σχηματίζουν στη λογοτεχνία ένα αλληλοεξαρτώμενο σύμπλεγμα, αφού

ο χώρος είναι το σώμα του χρόνου, η μορφή ή η εικόνα που μας προσφέρει ένα περίγραμμα για κάτι που δεν είναι επακριβώς αισθητό και ο χρόνος είναι η ψυχή του χώρου, η αόρατη ύπαρξη που εμψυχώνει το πεδίο της εμπειρίας μας.²⁶

Η θεωρία της λογοτεχνίας και ιδιαίτερα ο τομέας της αφηγηματολογίας (narratology), με επίκεντρο τις μελέτες του Gérard Genette, έχει ερευνήσει μεθοδικά

²⁵ M. Bakhtin, “Forms of Time and of the Chronotope in the Novel. Notes toward a Historical Poetics”, στο *The Dialogic Imagination: Four Essays*, επιμ. M. Holquist, μτφ. C. Emerson – M. Holquist, University of Texas Press, Austin 1981, σσ. 84-258. Το μεταφρασμένο απόσπασμα είναι από τη σ. 84. Επίσης βλ. Λ. Τσιριμώκου, *Γραμματολογία της πόλης. Λογοτεχνία της πόλης. Πόλεις της λογοτεχνίας*, Λωτός, Αθήνα 1988, σ. 46 – σημ. 59· Λ.Δ. Τσιτσιπής, «Ο Bakhtin και η Ποιητική του σαν Κριτική Προοπτική για τη Γλώσσα και τη Λογοτεχνία», *Σύγκριση / Comparaison* 6 (1995), σσ. 130-131· B.F. Scholz, “Bakhtin’s Concept of “Chronotope”: The Kantian Connection”, στο D. Shepherd (επιμ.), *The Contexts of Bakhtin. Philosophy, Authorship, Aesthetics*, Harwood Academic Publishers, Amsterdam 1998, σσ. 141-172· Γ.Ν. Παρίσης, «Χρονότοπος», στο Σ.Α. Πατάκης (επιμ.), *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*, ό.π., σ. 2394· Β. Αθανασόπουλος, *Οι ιστορίες του κόσμου. Τρόποι της γραφής και της ανάγνωσης του οράματος*, Πατάκης, Αθήνα ⁵2010, σσ. 74-75· Γ.Δ. Παπαντωνάκης – Τ.Η. Κωτόπουλος, *Σκηνικό, Χαρακτήρες, Πλοκή. Διαβάζοντας ένα λογοτεχνικό κείμενο για παιδιά και νέους*, Ίων, Αθήνα 2011, σσ. 30-31.

²⁶ W.J.T. Mitchell, “Spatial Form in Literature: Toward a General Theory”, *Critical Inquiry* 6:3 (Spring 1980), σ. 545.

τον χρόνο και έχει καταλήξει σε αποδεκτές τυπολογίες,²⁷ οι οποίες έχουν εφαρμοστεί και δοκιμαστεί με επιτυχία στην παγκόσμια λογοτεχνία. Αυτές ταξινομούν τη σχέση ανάμεσα στον χρόνο που καλύπτουν τα γεγονότα μιας ιστορίας, διαφορετικά στην ανασύσταση του φυσικού χρόνου (χρόνος της ιστορίας ή αφηγημένος χρόνος), και στη χρονική διάρκεια της ανάγνωσης του κειμένου (χρόνος της αφήγησης ή αφηγούμενος ή αφηγηματικός χρόνος).²⁸ Όμως, μία παραπλήσια αδιαμφισβήτητη τυπολογία για τη σύγκριση του υφιστάμενου τρισδιάστατου χώρου

²⁷ Από την πλούσια πλέον ελληνόγλωσση βιβλιογραφία βλ.: Τ. Todorov, *Ποιητική*, μτφ. Α. Καστρινάκη, Γνώση, Αθήνα 1989, σσ. 66-70· P. Ricoeur, «Αφηγηματικός χρόνος», στο *Η αφηγηματική λειτουργία*, μτφ. Β. Αθανασόπουλος, Καρδαμίτσας, Αθήνα 1990, σσ. 89-156· W. Martin, «Αφηγηματική δομή: Μια σύγκριση μεθόδων», στο Β. Καλλιπολίτης (επιμ.), *Θεωρία της Αφήγησης*, Εξάντας, Αθήνα 1991, σσ. 36-39· S. Chatman, «Χρόνος και αφήγηση», στο Β. Καλλιπολίτης (επιμ.), *Θεωρία της Αφήγησης*, ό.π., σσ. 47-69· Α. Τζούμα, *Εισαγωγή στην Αφηγηματολογία. Θεωρία και εφαρμογή της αφηγηματικής τυπολογίας του G. Genette*, Συμμετρία, Αθήνα ²1997, σσ. 44-110· C. Angelet – J. Herman, «Αφηγηματολογία», στο Μ. Delcroix – F. Hallyn (επιμ.), *Εισαγωγή στις σπουδές της λογοτεχνίας. Μέθοδοι του κειμένου*, μτφ. Ι.Ν. Βασιλαράκης, Gutenberg, Αθήνα 2000, σσ. 227-236· Γ. Φαρίνου – Μαλαματάρη, *Αφηγηματικές τεχνικές στον Παπαδιαμάντη 1887 – 1910*, Κέδρος, Αθήνα ³2002, σσ. 37-103· Ε.Γ. Καψωμένος, *Αφηγηματολογία. Θεωρία και μέθοδοι ανάλυσης της αφηγηματικής πεζογραφίας*, Πατάκης, Αθήνα 2003, σσ. 135-147· Γ. Καλλίνης, *Εγχειρίδιο αφηγηματολογίας. Εισαγωγή στην τεχνική της αφήγησης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2005, σσ. 81-107· G. Genette, *Σχήματα III. Ο λόγος της αφήγησης: Δοκίμιο μεθοδολογίας και άλλα κείμενα*, μτφ. Μ. Λυκούδης, Πατάκης, Αθήνα 2007, σσ. 93-229· Β. Αθανασόπουλος, *Οι ιστορίες του κόσμου. Τρόποι της γραφής και της ανάγνωσης του οράματος*, ό.π., σσ. 76-81· Α. Μπενάτσης, *Θεωρία Λογοτεχνίας. Δομισμός και Σημειωτική*, Καλέντης, Αθήνα 2010, σσ. 230-233.

²⁸ Η διάζευξη αφηγημένος χρόνος / αφηγούμενος ή αφηγηματικός χρόνος (erzählte Zeit / Erzählzeit) οφείλεται στον Günther Müller, ο οποίος την εισηγείται ήδη από το 1948. Βλ. G. Müller, “Erzählzeit und erzählte Zeit” [1948], στο *Morphologische Poetik. Gesammelte Aufsätze*, Niemeyer, Tübingen 1968, σσ. 269-286· M. Martinez – M. Scheffel, *Einführung in die Erzähltheorie*, C.H. Beck, München ⁷2007, σσ. 30-32. Για την απόδοση της ορολογίας στα ελληνικά βλ. Α. Τζούμα, *Εισαγωγή στην Αφηγηματολογία. Θεωρία και εφαρμογή της αφηγηματικής τυπολογίας του G. Genette*, ό.π., σ. 44· Γ. Βελουδής, *Γραμματολογία. Θεωρία Λογοτεχνίας*, ό.π., σσ. 143-144.

(geospace)²⁹ με τον χώρο της λογοτεχνίας δεν έχει ακόμη προταθεί και δεν είναι εύκολο να συσταθεί, καθώς ο δεύτερος είναι κατ' ουσίαν μια μεταφορά, μια άυλη κειμενική αναπαράσταση, ένας μετα-χώρος (literary metaspace)³⁰ που αποκτά οντότητα μέσα σε μία συγκεκριμένη μυθοπλασία. Υπ' αυτήν την έννοια συνιστά ένα είδος ετεροτοπίας (heterotopia), όπως σκιαγραφείται γενικά από τον Michel Foucault, έναν τόπο έξω απ' όλους τους τόπους μολονότι η θέση του μπορεί να είναι προσδιορίσιμη.³¹

Η χρονικότητα (temporality) του κειμένου παρότι είναι εξίσου παραπλανητική (ψευδο-χρόνος),³² αποτελεί ένα μέγεθος που έχει τη δυνατότητα να παραλληλιστεί με την εξωκειμενική κλίμακα του χρόνου ακολουθώντας ασφαλή κριτήρια (τάξη, διάρκεια, συχνότητα). Τουναντίον, ο λογοτεχνικός χώρος είναι εξαιρετικά ρευστός και ασταθής. Σε αδρές γραμμές ορίζεται ως το περιβάλλον στο οποίο ζουν και κινούνται οι χαρακτήρες μιας αφήγησης.³³ Είναι παρομοίως επινοημένος με την υπόθεση, τους ήρωες, τον χρόνο και την ιδεολογία του λογοτεχνικού έργου, λειτουργεί ως απαραίτητο υπόβαθρο της δράσης και οικοδομείται εξολοκλήρου από τις γλωσσικές δομές του κειμένου.³⁴ Αν και δυνητικά είναι εφικτός ο συσχετισμός του με τον χώρο της αντικειμενικής πραγματικότητας, η

²⁹ Για μια επισκόπηση των μαθηματικών και φυσικών θεωρήσεων του χώρου βλ. Ε. Μπιτσάκης, «Μαθηματικοί χώροι και φυσικός χώρος», *Ουτοπία* 24 (Μάρτιος – Απρίλιος 1997), σσ. 61-79.

³⁰ Για τον όρο βλ. B. Piatti κ.ά., “Mapping Literature: Towards a Geography of Fiction”, στο W. Cartwright – G. Gartner – A. Lehn (επιμ.), *Cartography and Art. Lecture Notes in Geoinformation and Cartography*, Springer, Berlin – Heidelberg 2009, σ. 181.

³¹ M. Foucault, “Of other spaces”, μτφ. J. Miskowiec, *Diacritics* 16:1 (Spring 1986), σ. 24. Ο Foucault, βέβαια, μιλά για «άλλους τόπους» που «ταυτόχρονα» θέτουν υπό «μυθική και πραγματική αμφισβήτηση τον χώρο στον οποίο ζούμε», όπως το άσυλο, η φυλακή, το νεκροταφείο, το μουσείο, η βιβλιοθήκη ή το πλοίο. Βλ. και Σ. Σταυρίδης, «Ο χώρος της τάξης και οι ετεροτοπίες: Ο Φουκώ ως γεωγράφος της ετερότητας», *Ουτοπία* 72 (Νοέμβριος – Δεκέμβριος 2006), σσ. 149-156.

³² G. Genette, *Σχήματα III. Ο λόγος της αφήγησης: Δοκίμιο μεθοδολογίας και άλλα κείμενα*, ό.π., σσ. 94-95.

³³ Βλ. και S. Buchholz – M. Jahn, “Space in Narrative”, στο D. Herman – M. Jahn – M.-L. Ryan (επιμ.), *Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*, Routledge, London 2005, σ. 552.

³⁴ R. Ronen, “Space in Fiction”, *Poetics Today* 7:3 (1986), σ. 421.

συνάφεια του δεν είναι τόσο έκδηλη όσο η συνάφεια του λογοτεχνικού χρόνου με τη χρονική συγκρότηση του κόσμου³⁵ ή τουλάχιστον με την ιδέα που έχει ο μέσος άνθρωπος για τον χρόνο.

Μολαταύτα, ο Seymour Chatman προσπαθεί ως ένα σημείο να μεταβιβάσει στο χωρικό πεδίο την αντιδιαστολή του χρόνου της ιστορίας με τον χρόνο της αφήγησης. Ξεκινά από τον στοιχειώδη διαχωρισμό μεταξύ ιστορίας (story) και αφηγηματικού λόγου (discourse). Ιστορία είναι το περιεχόμενο της αφήγησης στη σωστή χρονολογική του σειρά, μαζί με τους χαρακτήρες και το εκάστοτε σκηνικό (setting),³⁶ ενώ αφηγηματικός λόγος η προφορική ή γραπτή ανάπτυξη του περιεχομένου, το κείμενο που αναλαμβάνει τη διαμεσολάβηση και μεταδίδει την ιστορία, χρησιμοποιώντας πολυειδείς αφηγηματικές τεχνικές.³⁷ Ο Chatman επιχειρεί μια παρεμφερή με τον χρόνο διάκριση εισάγοντας στη συζήτηση για τη χωρικότητα (spatiality) της λογοτεχνίας τους όρους χώρος της ιστορίας (story-space) και χώρος του αφηγηματικού λόγου (discourse-space).³⁸ Εντούτοις, ομολογεί ότι τα

³⁵ Βλ. και G. Zoran, “Towards a theory of space in narrative”, *Poetics Today* 5:2 (1984), σ. 310.

³⁶ Στην ανάλυση της αφήγησης ο όρος σκηνικό (setting), με εξαίρεση εξειδικευμένες σημασίες που προσπορίζεται εντός ταξινομήσεων του χώρου όπως αυτές που σχολιάζουμε παρακάτω, δηλώνει τις συνήθως σταθερές και αναγκαίες χωροχρονικές συνθήκες για την εξέλιξη μιας ιστορίας. Βλ. L. Herman – B. Vervaeck, *Handbook of Narrative Analysis*, University of Nebraska Press, Lincoln 2005, σσ. 56-59· B. Αθανασόπουλος, *Οι ιστορίες του κόσμου. Τρόποι της γραφής και της ανάγνωσης του οράματος*, ό.π., σσ. 60-61.

³⁷ S. Chatman, *Story and Discourse: Narrative Structure in Fiction and Film*, Cornell University Press, Ithaca - New York 1978, σ. 19· W. Martin, «Αφηγηματική δομή: Μια σύγκριση μεθόδων», ό.π., σ. 13· J. Lothe, *Narrative in Fiction and Film. An Introduction*, Oxford University Press, New York 2000, σ. 6.

³⁸ S. Chatman, *Story and Discourse: Narrative Structure in Fiction and Film*, ό.π., σσ. 96-107. Η ορολογία του βρίσκεται σε αντιστοιχία με τους όρους που υποδεικνύει για την κατηγοριοποίηση του χρόνου: χρόνος της ιστορίας / story-time για τη διάρκεια των γεγονότων της αφήγησης και χρόνος του αφηγηματικού λόγου / discourse-time για τον χρόνο της ανάγνωσης του αφηγήματος (σ. 62). Βλ. επίσης S. Chatman, “What Novels Can Do That Films Can’t (And Vice Versa)”, *Critical Inquiry* 7:1 (Autumn 1980), σ. 122. Αποδίδουμε τους όρους story-space ως χώρος της ιστορίας και discourse-space ως χώρος του αφηγηματικού λόγου εναρμονιζόμενοι με τη μετάφραση των όρων story-time και discourse-time από τον Β. Καλλιπολίτη. Ο Καλλιπολίτης μεταφέρει στα

όρια ανάμεσα στον χώρο της ιστορίας και στον χώρο του αφηγηματικού λόγου δεν είναι ευδιάκριτα και επιπλέον ότι οι δύο προτεινόμενες κατηγορίες ξεχωρίζουν ευκρινέστερα στις οπτικές / κινηματογραφικές αφηγήσεις.

Όπως ο χρόνος της ιστορίας περιλαμβάνει γεγονότα, ο χώρος της ιστορίας εμπεριέχει από την πλοκή ό,τι έχει υλική υπόσταση (existents), δηλαδή τα πρόσωπα και τις τοποθεσίες των παρατιθέμενων επεισοδίων. Είναι αρκετά αόριστος και ο αναγνώστης καλείται να τον αναδημιουργήσει στον νου του βοηθούμενος από επεξηγηματικές αναφορές του αφηγητή και των ηρώων. Ωστόσο, ο λεγόμενος χώρος του αφηγηματικού λόγου δεν είναι ανάλογος προς τον χρόνο της αφήγησης· δεν ταυτίζεται, όπως θα ήταν αναμενόμενο σε μία τέτοια περίπτωση, με τον υποτιθέμενο φυσικό χώρο που καταλαμβάνει η αφηγηματική πράξη ή αλλιώς με τη χωρικότητα του κειμένου ως υλικού αντικειμένου.³⁹ Απεναντίας, αναλύεται ως μία τακτική εστίασης του αφηγηματικού λόγου στη γνωστοποίηση του χώρου, όπου διεξάγεται η ιστορία, μέσα από την οποία κατευθύνεται η προσοχή του αναγνώστη.⁴⁰ Για άλλους ερευνητές είναι ο χώρος του αφηγητή, οι τόποι που πλαισιώνουν τις δραστηριότητες του αφηγητή, συμπεριλαμβανομένων της διήγησης ή της συγγραφής, οι οποίοι προσλαμβάνουν πλήθος μορφών και ενδεχομένως δεν χρειάζεται να δηλωθούν στο κείμενο.⁴¹ Συνεπώς, η αντιπαραβολή των χωρικών όψεων του κόσμου

ελληνικά τμήμα του κεφαλαίου 2 από το προαναφερόμενο βιβλίο του συγγραφέα: S. Chatman, «Χρόνος και αφήγηση», ό.π., σ. 47.

³⁹ M.-L. Ryan, “Space”, στο P. Hühn κ.ά. (επιμ.), *Handbook of Narratology*, Walter de Gruyter, Berlin – New York 2009, σσ. 423-424. Για την «υλικότητα» της αφήγησης μέσα από παιχνίδια λέξεων, λεκτικές εικόνες, εικονικά κείμενα και πεζά καλλιγράμματα βλ. Γ. Καλλίνης, *Εγχειρίδιο αφηγηματολογίας. Εισαγωγή στην τεχνική της αφήγησης*, ό.π., σσ. 61-77. Ειδικότερα για τη σχηματική ποίηση, τα ιδεογράμματα και τα λογογράφηματα βλ. Μ. Τόκα – Καραχάλιου, *Από το Θεόκριτο στο Λογογράφημα*, Κώδικας, Θεσσαλονίκη 1995.

⁴⁰ «... ο χώρος του αφηγηματικού λόγου μπορεί να οριστεί ως εστίαση της χωρικής προσοχής (focus of spatial attention)»: S. Chatman, *Story and Discourse: Narrative Structure in Fiction and Film*, ό.π., σ. 102.

⁴¹ J. Lothe, *Narrative in Fiction and Film. An Introduction*, ό.π., σ. 50· S. Buchholz – M. Jahn, “Space in Narrative”, ό.π., σ. 552. Μία σχηματοποίηση του χώρου του αφηγητή αναφορικά με τον χώρο της αφήγησης, το γραμματικό πρόσωπο και την οπτική γωνία δοκιμάζει ο νομπελίστας συγγραφέας και κριτικός Mario Vargas Llosa: α) στην πρωτοπρόσωπη αφήγηση ο χώρος του αφηγητή-προσώπου και ο αφηγηματικός χώρος

με τις χωρικές συνιστώσες της αφήγησης είναι σαφώς πιο περίπλοκη διαδικασία απ' ότι η αντίστοιχη αντιπαράβολή του χρόνου.

Ο μυθοπλαστικός χώρος ενδέχεται να μην έχει αναγνωρίσιμη προέλευση ή να είναι εντελώς φανταστικός, για παράδειγμα οι *Αόρατες Πόλεις* του Ιταλο Καλβίνο.⁴² Επίσης δεν αποκλείεται να περικλείει δεδομένα αταίριαστα και ασύμβατα με το φυσικό ή το δομημένο περιβάλλον που χρησιμεύει ως πρότυπο στη διήγηση,⁴³ φέρ' ειπείν το εφιαλτικό Λονδίνο με τα τέσσερα θεόρατα πυραμιδοειδή κτίρια της στυγνής εξουσίας στο *1984* του George Orwell.⁴⁴ Πάντως, ακόμη κι όταν αποτυπώνει υπαρκτές τοποθεσίες είναι απλώς αληθοφανής και δεν εξομοιώνεται ούτε αντιγράφει

συμπίπτουν, β) στην τρίτοπρόσωπη αφήγηση ο χώρος του παντογνώστη αφηγητή είναι ανεξάρτητος από τον χώρο που διαδραματίζονται τα γεγονότα και γ) στην αφήγηση σε δεύτερο πρόσωπο ο αφηγητής κείται είτε έξω είτε μέσα στα όρια του αφηγηματικού κόσμου. Βλ. Μ. Βάργκας Λιόσα, *Επιστολές σ' ένα νέο συγγραφέα*, μτφ. Μ. Μπονάτσου, Καστανιώτης, Αθήνα 2001, σσ. 67-74.

⁴² Ο ίδιος ο συγγραφέας σημειώνει στον πρόλογο: «Στις *Αόρατες πόλεις* δεν υπάρχουν αναγνωρίσιμες πόλεις. Είναι όλες επινοημένες· έδωσα στην καθεμία ένα γυναικείο όνομα· το βιβλίο αποτελείται από σύντομα κεφάλαια, το καθένα από τα οποία θέλει να προσφέρει ερεθίσματα για στοχασμούς που να ισχύουν για κάθε πόλη ή την πόλη γενικότερα». Βλ. Ι. Καλβίνο, *Οι Αόρατες Πόλεις*, Αφήγημα, μτφ. Α. Χρυσοστομίδης, Καστανιώτης, Αθήνα 2004, σ. 11. Μια διεξοδική καταγραφή των φανταστικών τόπων της διεθνούς λογοτεχνίας, με σκωπτικό όμως ύφος, αποπειρώνται οι Α. Manguel – G. Guadalupi, *The Dictionary of Imaginary Places: The Newly Updated and Expanded Classic*, Harcourt Brace Jovanovich, New York 2000.

⁴³ R. Ronen, "Space in Fiction", *ό.π.*, σ. 429.

⁴⁴ Τζ. Όργουελ, *1984*, μτφ. Ν. Μπάρτη, Κάκτος, Αθήνα 1999, σσ. 13-15, 43, 111. Για την αρχιτεκτονική στο μεταλλαγμένο Λονδίνο του *1984* ως μεταφορά των μηχανισμών της καταστολής βλ. G.S. Bernstein, "The Architecture of Repression: The Built Environment of George Orwell's 1984", *Journal of Architectural Education* (1984-) 38:2 (Winter 1985), σσ. 26-28. Σταχυολογούμε κι ένα όχι τόσο ακραίο αλλά εξίσου εύγλωττο παράδειγμα από την ελληνική πεζογραφία. Στο διήγημα του Γ.Μ. Βιζυηνού «Αι συνέπειαι της παλιάς ιστορίας» απεικονίζεται ένα «φρενοκομείο» της Γοττίγγης (Göttingen) στη Γερμανία, που όντως υπάρχει, αλλά η περιγραφή των πολυτελών αιθουσών του ιδρύματος δεν συμφωνεί με την αληθινή διαρρύθμιση του κτιρίου. Βλ. Π. Σιδερά-Λύτρα, «Πρόσωπα και πράγματα από το διήγημα του Γ. Βιζυηνού *Αι συνέπειαι της παλαιάς ιστορίας*», *Θρακικά* 11[σειρά δευτέρα] (1996-1997), σσ. 82-83 – σημ. 36.

πιστά την αναπαριστανόμενη ζώνη⁴⁵ αλλά προσομοιάζει στον βιωματικό χώρο της αρχιτεκτονικής θεωρίας. Ο τελευταίος αρθρώνεται από τις αντανάκλασεις της συλλογικής μνήμης και της ατομικής εμπειρίας που εγγράφονται πάνω του και τον μετατρέπουν σε τόπο, σε μια εδαφική έκταση όπου καθοριστικά συμβάντα για το σύνολο και το άτομο (πχ. ιστορικά στιγμιότυπα, κοινωνικές συνθήκες, έντονες προσωπικές αναμνήσεις) τον σημαδεύουν ανεξίτηλα και ενσαρκώνονται συμβολικά από αυτόν.⁴⁶

Τούτη η άποψη είναι διαφωτιστική για τη σπουδή του λογοτεχνικού χώρου και συγγενής με τις πρόσφατες διαπιστώσεις της ανθρωπολογίας του χώρου,⁴⁷ της πολιτισμικής γεωγραφίας⁴⁸ και τα πορίσματα διάφορων διεπιστημονικών προσεγγίσεων.⁴⁹ Εν τέλει η φυσική γεωγραφία διασταυρώνεται με την ανθρώπινη και

⁴⁵ Βλ. Α. Τσιριμώκου, *Γραμματολογία της πόλης. Λογοτεχνία της πόλης. Πόλεις της λογοτεχνίας*, ό.π., σσ. 36-37 και τις παρατηρήσεις της Μ. Fludernik, *An Introduction to Narratology*, μτφ. Ρ. Häusler-Greenfield – Μ. Fludernik, Routledge, London - New York 2009, σ. 42: «Πολυάριθμα μυθιστορήματα τοποθετούνται στο Λονδίνο, τη Βιέννη ή τη Μόσχα και αμέτρητες περιγραφές του τοπίου εκμεταλλεύονται τη γνώση της τοπογραφίας που έχουμε προηγουμένως Ωστόσο, αυτό δεν κάνει ένα μυθιστορηματικό σκηνικό λιγότερο μυθοπλαστικό – το λογοτεχνικό Λονδίνο στα μυθιστορήματα του Dickens δεν είναι το πραγματικό Λονδίνο».

⁴⁶ Σ. Σταυρίδης, *Η συμβολική σχέση με τον χώρο. Πώς οι κοινωνικές αξίες διαμορφώνουν και ερμηνεύουν τον χώρο*, Κάλβος, Αθήνα 1990, σσ. 102-105· ο ίδιος, «Η σχέση χώρου και χρόνου στη συλλογική μνήμη», στο Σ. Σταυρίδης (επιμ.), *Μνήμη και Εμπειρία του Χώρου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σσ. 25-29.

⁴⁷ Βλ. ενδεικτικά: Κ.Ι. Ζαρκιά, «Η συμβολή της Ανθρωπολογίας του Χώρου», *Εθνολογία* 1 (1992), σσ. 75-83· Θ.Σ. Τερκενλή, «Ο δεσμός με τον ιδιαίτερο τόπο: πολιτισμική διαφοροποίηση στον χώρο», στο Ι. Στεφάνου – Α. Χατζοπούλου (επιμ.), *Ανθρωπολογία του Χώρου*, 1^η Διεθνής Συνάντηση Σύρου, Εργαστήριο Πολεοδομικής Σύνθεσης ΕΜΠ, Αθήνα 1995, σσ. 110-118· S.M. Low – D. Lawrence-Zúñiga (επιμ.), *The Anthropology of Space and Place: Locating Culture*, Blackwell, Oxford 2003.

⁴⁸ Γ. Κρητικός, *Έθνος και Χώρος. Προσεγγίσεις στην ιστορική γεωγραφία της σύγχρονης Ευρώπης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2008, σσ. 121-129.

⁴⁹ Για διεπιστημονικές προσεγγίσεις που άπτονται της ερμηνείας του λογοτεχνικού χώρου βλ. Γ. Λαδογιάννη, «Πλατεία/Αυλή. Η λειτουργία του χώρου στη δραματολογία του 20ού αιώνα», στο Π. Νούτσος (επιμ.), *Φιλοσοφία, Επιστήμες και Πολιτική. Συγκομιδή προς τιμήν*

οι κοινωνικές σχέσεις επικαθορίζουν την αποτίμηση των γεωγραφικών παραμέτρων.⁵⁰ Ο άνθρωπος προβάλλει στο τοπίο τα αισθήματα, τις συνήθειες και τους κοινωνικούς του δεσμούς, με αποτέλεσμα να το ελέγχει εννοιολογικά, να το επαναπροσδιορίζει πολιτισμικά και να το μεταπλάθει σε υποκειμενική αξία τροφοδοτώντας το διαρκώς με ιδιαίτερο νόημα. Η παραδοχή αυτή περνάει στη σημειωτική θεωρία με τον Algirdas Julien Greimas. Εκτιμώντας πως ο χώρος είναι μόνο ένα σημαίνον που υποδηλώνει κάτι διαφορετικό πέρα από τον καθεαυτό χώρο και πως οι άνθρωποι, κυριαρχώντας σ' αυτόν, οροθετούν τα σημανόμενά του, εισάγει τον όρο τοπολογική σημειωτική (*sémiotique topologique*) για την περιγραφή, την παραγωγή και την ερμηνεία των χωρικών γλωσσών. Θεωρεί ότι στόχος της τοπολογικής σημειωτικής είναι να περιγράψει την κοινωνία στον χώρο και να την αναγνώσει διαμέσου του χώρου.⁵¹

Και στη λογοτεχνία ο απερίοριστος και αφηρημένος χώρος γίνεται κατοικήσιμος, μετασχηματίζεται σε καθορισμένο τόπο δεκτικό στην πολυδιάστατη ανθρώπινη αντιληπτικότητα.⁵² Μερικοί κριτικοί επιλέγουν μια πιο δυναμική διατύπωση· πιστεύουν ότι, εν γένει ο χώρος στην τέχνη, προσεταιρίζεται ανθρώπινα γνωρίσματα, εξανθρωπίζεται.⁵³ Επενδύεται με ιστορικές συνδηλώσεις, περικλείοντας τον χρόνο που αντικατοπτρίζεται επάνω του, και προσωποποιείται από συνυφασμένα με αυτόν βιώματα του αφηγητή ή των ηρώων. Κατά συνέπεια, ορισμένες περιοχές, κτίρια ή μνημεία προσκτώνται ειδικές σημασίες, υπερκερούν τα εγγενή τους χαρακτηριστικά και αναδιοργανώνουν τον τόπο των δρωμένων στη βάση

του ομότιμου καθηγητή Ευτύχη Μπιτσάκη, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Τομέας Φιλοσοφίας, Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 1998, σσ. 153-154.

⁵⁰ Δ.Ε. Λαφαζάνη, «Χώρος και κοινωνικές σχέσεις. Χώρος και κοινωνικός αποκλεισμός», *Σύγχρονα Θέματα* 62 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1997), σσ. 69-70· D. Massey, "Space-time, 'science' and the relationship between physical geography and human geography", *Transactions of the Institute of British Geographers*, New Series, 24:3 (1999), σσ. 261-276.

⁵¹ A. Greimas, "Pour une sémiotique topologique", στο *Sémiotique et sciences sociales*, Seuil, Paris 1976, σσ. 130-133. Βλ. και Α. Μπενάτσης, «Από την επέκταση στο χώρο – από τη λογοτεχνία στην Κόνιτσα», στο *Η Επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο*, Α' Επιστημονικό Συμπόσιο, Δήμος Κόνιτσας – Πνευματικό Κέντρο, Κόνιτσα 1996, σ. 515.

⁵² Βλ. L. Lutwack, *The Role of Place in Literature*, Syracuse University Press, New York 1984, σσ. 27-31.

⁵³ A. Cook, "Space and Culture", *New Literary History* 29:3 (Summer 1998), σ. 551.

μιας συμβολικής γεωγραφίας (πχ. κάστρο = δυνάστευση, βουνό = πόλεμος, εξοχή = ελευθερία, άστυ = καταπίεση κτλ).⁵⁴

Σε κάποιες αφηγήσεις η τοπογραφία της ιστορίας καταγράφεται με σχολαστικές λεπτομέρειες ενώ σε άλλες εκτίθεται με αμυδρό, ασαφή και υπονοούμενο τρόπο. Ανεξάρτητα από την έντονη ή όχι προβολή του τόπου, ο ρόλος του στο κείμενο είναι σταθερός και μπορεί να διακριθεί σε δύο επίπεδα: α. τόπος της δράσης (place of action) και β. δρών τόπος (acting place).⁵⁵ Στο πρώτο επίπεδο η κατανομή θέσεων και πραγμάτων διαμορφώνει απλώς ένα πλαίσιο για να λάβει χώρα η υπόθεση, ένα φόντο για όσα διαδραματίζονται. Στο δεύτερο ο χώρος θεματοποιείται (thematized space). Η μυθοπλασία στρατεύεται στην υπηρεσία του για να τον αναδείξει σε κεντρικό της θέμα και ο ίδιος δεσπόζει ως πρωταγωνιστής της.

Η λογοτεχνική ανασύνθεση του τόπου είναι μια πολύπλοκη διεργασία, για την οποία ενεργοποιούνται, μεταξύ διαφόρων παραγόντων, η έκθεση ή ρητή επεξηγηματική αφήγηση του χωρικού στίγματος της δράσης, η περιγραφή και το κράμα περιγραφής και αφήγησης.⁵⁶ Από τις ανωτέρω μεθόδους η περιγραφή είναι η πιο διαδεδομένη και πλεονεκτεί σε αναπαραστατική ένταση. Την εκφραστική ισχύ της διευκολύνουν εκτός από την όραση και άλλες αισθήσεις: η ακοή, η όσφρηση και η αφή.⁵⁷ Όπως διατείνεται ο Gérard Genette, η περιγραφή υποχρεούται να προξενήσει την εντύπωση μιας χρονικής παραλληλίας στον χώρο παρουσιάζοντας διαδοχικά

⁵⁴ L. Lutwack, *The Role of Place in Literature*, ό.π., σσ. 31-37· M.-L. Ryan, “Space”, ό.π., σσ. 428-431.

⁵⁵ M. Bal, *Narratology: Introduction to the Theory of Narrative*, μτφ. Christine van Boheemen, University of Toronto Press, Toronto ²1997, σσ. 135-136· M. Δερμιτζάκης, *Αφηγηματικές Τεχνικές. Ελληνική Πεζογραφία και Δραματοουργία*, Gutenberg, Αθήνα 2000, σσ. 181-182. Ο Β. Αθανασόπουλος, *Οι ιστορίες του κόσμου. Τρόποι της γραφής και της ανάγνωσης του οράματος*, ό.π., σ. 66-67, προτείνει αντίστοιχα τις διακρίσεις: α) λεπτομερειακό και αφαιρετικό σκηνικό για τον βαθμό ακρίβειας του μυθιστορηματικού σκηνικού και β) στατικό και δυναμικό σκηνικό για τη συμμετοχή του στη δράση.

⁵⁶ Β. Αθανασόπουλος, *Οι ιστορίες του κόσμου. Τρόποι της γραφής και της ανάγνωσης του οράματος*, ό.π., σσ. 62-65.

⁵⁷ M. Bal, *Narratology: Introduction to the Theory of Narrative*, ό.π., σσ. 133-134.

ασύνδετα μέρη.⁵⁸ Επιπροσθέτως, διακόπτει προσωρινά την εξιστόρηση των περιστατικών ώστε να δοθούν ενδελεχείς ή αδρομερείς διευκρινήσεις για τον τόπο που συμβαίνουν τα περιστατικά. Η παύση στη ροή της διήγησης ελαχιστοποιείται όταν οι αποσαφηνίσεις παρατίθενται πιο ενεργά, παρακολουθώντας την κίνηση ενός αντικειμένου ή ενός χαρακτήρα. Έτσι, η περιγραφή του χώρου αναπτύσσει δύο βασικές στρατηγικές: τον χάρτη ή επόπτευση (map, survey), όπου αποδίδεται μια πανοραμική άποψη σαν να κοιτάζει ο Θεός ή ένας παρατηρητής από ψηλό σημείο, και την περιήγηση ή διαδρομή (tour, route), όπου η οπτική γωνία της θέασης είναι κινητή και προσομοιώνεται με το βλέμμα του περιπατητή ή του ταξιδιώτη.⁵⁹

Μία ακόμη προέχουσα τεχνική της αφηγηματικής ανασυγκρότησης του τόπου είναι η χρήση δεικτικών εκφράσεων (deictic expressions) εγγύτητας ή απόστασης που σύμφωνα με την πραγματολογία (pragmatics), κλάδο της γλωσσολογίας, ονομάζονται τοπική δείξη (spatial deixis) και δηλώνουν την εντόπιση ανθρώπων και πραγμάτων σε άμεση συνάρτηση με τον ομιλητή και την τρέχουσα συγκυρία.⁶⁰ Τέτοιοι γλωσσικοί τύποι (πχ. επιρρήματα: *εδώ* / *εκεί*, αντωνυμίες: *αυτό* / *εκείνο* και ρήματα κίνησης: *πηγαίνω* / *έρχομαι*) «εκφωνούνται» με κάθε ευκαιρία από τον αφηγητή και/ή τους ήρωες μαρτυρώντας τη θέση, τον προσανατολισμό και τον προσορισμό τους στο μυθοπλαστικό σύμπαν. Για παράδειγμα φράσεις όπως *εδώ στην Πρέβεζα* από τη νουβέλα *Το πρόσχημα* του Στέφανου Σταμάτη (σ. 47),⁶¹ *μένει εδώ στη Β.* (= Βοστίνα, σημερινή Πωγωνιανή Πωγωνίου)⁶² από τα *Ακροκεραύνια* του Χριστόφορου Μηλιώνη (σ. 9) ή *σ' αυτή την πολιτεία με τη λίμνη στα ριζά του κάστρου* (= Ιωάννινα) από το

⁵⁸ G. Genette, *Figures II: Essais*, Seuil, Paris 1969, σσ. 59-60.

⁵⁹ C. Linde – W. Labov, “Spatial networks as a site for the study of language and thought”, *Language* 51:4 (December 1975), σσ. 929-931· M.-L. Ryan, “Space”, *ό.π.*, σσ. 426-427.

⁶⁰ G. Yule, *Pragmatics*, Oxford University Press, Oxford 1996, σσ. 12-13· Κ. Κανάκης, *Εισαγωγή στην Πραγματολογία. Γνωστικές και κοινωνικές όψεις της γλωσσικής χρήσης*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2007, σσ. 199-204. Για τις χωροχρονικές δεικτικές εκφράσεις στις πρωτοπρόσωπες και τριτοπρόσωπες αφηγήσεις βλ. F.K. Stanzel, *Θεωρία της αφήγησης*, μτφ. Κ. Χρυσομάλλη-Henrich, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 155-156.

⁶¹ Οι σελίδες μέσα σε παρενθέσεις ή αγκύλες στο κείμενο παραπέμπουν στις εκδόσεις του Παραρτήματος Α'.

⁶² Για την ταύτιση βλ. Γ. Αράγης, «Ο διηγηματογράφος Χριστόφορος Μηλιώνης – Τα Ακροκεραύνια», στο *Προσεγγίσεις*, Πατάκης, Αθήνα 1997, σ. 129.

διήγημα «Σε τέσσερων τους ώμους» του Γιάννη Δάλλα (σ. 207) σηματοδοτούν έναν ηπειρώτικο τόπο απ' το εσωτερικό του οποίου «μιλούν» οι αφηγητές. Ταυτόχρονα, εξυπηρετούν τη σύμβαση που αξιώνει τα μυθιστορηματικά πρόσωπα και ο αποδέκτης της αφήγησης να μοιράζονται το ίδιο πλαίσιο αναφοράς, καθώς η τοπική δείξη τον καθοδηγεί στον χώρο τους ασχέτως της πραγματικής θέσης του αναγνώστη.⁶³ Ορισμένες φορές οι τοπικές δεικτικές εκφράσεις προσαρμόζονται σ' ένα νοητό τοπογραφικό σχέδιο μιας υπαρκτής περιοχής ή πόλης και έμμεσα φανερώνουν την ταυτότητά της. Λόγου χάριν στο διήγημα «Το πένθος» του Φρίξου Τζιόβα, που εκτυλίσσεται στα Ιωάννινα, διαβάζουμε: *κατέβηκα προς τη λίμνη περνώντας από το σοκάκι του Ελιέζερ* (σ. 210). Το ρήμα *κατέβηκα* ταιριάζει απολύτως στην τοπογραφία της πόλης αφού όντως η λίμνη Παμβώτιδα βρέχει το «κάτω» μέρος του πολεοδομικού ιστού των Ιωαννίνων, που απλώνονται στη δυτική της όχθη. Η τοπική δείξη σε παρόμοιες περιπτώσεις υποδεικνύει δρομολόγια και ρότες πάνω στον ιδεατό χάρτη του αφηγηματικού χώρου.

Στη διάπλαση και στη διευθέτηση των χωρικών συντελεστών της αφήγησης συνεργάζονται ο συγγραφέας, ο αφηγητής, τα δρώντα πρόσωπα και ο αναγνώστης.⁶⁴ Ο συγγραφέας υποκινούμενος από ποικίλα αίτια, όπως η βιωματική γνώση ενός τόπου,⁶⁵ αποφασίζει για το σκηνικό της ιστορίας του. Ο Leonard Lutwack διαβεβαιώνει για τη δικαιοδοσία του συγγραφέα:

⁶³ M. Fludernik, *An Introduction to Narratology*, ό.π., σ. 42.

⁶⁴ J. Kristeva, *La Texte du Roman. Approche sémiologique d'une structure discursive transformationnelle*, Mouton, Paris 1970, σσ. 185-187.

⁶⁵ Βλ. για παράδειγμα τις καταθέσεις των πεζογράφων και ποιητών: Ρ. Γαλανάκη, «Τόπος, μια σπείρα ατέρμονη (ή περί εντοπιότητας, εθνικού, Ανατολής, Δύσης)», *Σημείο* [Λευκωσίας] 1 (Φθινόπωρο 2000), σ. 6: «... έχω πεισθεί από καιρό ότι στη λογοτεχνία ο τόπος, πέραν της γεωγραφικής αναφοράς του, είναι κυρίως ένας αναστοχασμός ευρύς, που αφορμάται από τα στενά –πάντοτε– όρια της ζωής ενός εκάστου συγγραφέα». Μ. Ξεξάκης, «Γενέθλιος τόπος μέσα στο χρόνο», στο Μ. Φάις (επιμ.), *Μια πόλη, ένας συγγραφέας*, Μίνωας, Αθήνα 2001, σ. 140: «Γενέθλιο τόπο έχουν όλοι. Για τους συγγραφείς υπάρχει κάποια ιδιαιτερότητα, όταν επιχειρούν να περιγράψουν τον δικό τους. Ίσως γιατί αυτή η δουλειά είναι μέρος του ταλέντου και της ευαισθησίας τους, που μπορούν να τα εφαρμόσουν σ' ένα καλό παράδειγμα για το οποίο έχουν όλα τα στοιχεία από πρώτο χέρι». Μ. Μέσκος, «Τόπος (και) Δημιουργός», *Σημειώσεις* 57 (Ιανουάριος 2003), σ. 37: «... με όποιο κριτήριο ο Τόπος εισχωρεί στον άνθρωπο-Δημιουργό, και αντίστροφα».

ο χώρος στη λογοτεχνία εισβάλλει ... ως στάση σχετικά με τις τοποθεσίες και τις κατηγορίες των τοποθεσιών τις οποίες ο συγγραφέας επιλέγει από τα κοινωνικά και πνευματικά του αποθέματα και από τις προσωπικές του εμπειρίες.⁶⁶

Μία από τις προβλεπόμενες λειτουργίες του αφηγητή είναι ακριβώς να παραγάγει τον λεκτικό χώρο της διήγησης, να κατασκευάσει τη χωρογραφία του κειμένου.⁶⁷ Επιπλέον, ορίζει την απόσταση του αναγνώστη από τα συντελούμενα και ο αναγνώστης αναπλάθει νοερά τον τόπο της μυθοπλασίας, συμπληρώνοντας απροσδιόριστες πτυχές του και κρατώντας μία προσωπική στάση απέναντί του.⁶⁸ Η θεώρηση του αναγνώστη οπωσδήποτε χρωματίζεται από τη δική του πείρα, όπως αν έχει υπόψη του και σε ποιο βαθμό τη δηλούμενη σκηνογραφία.

Οι χαρακτήρες προέρχονται και δραστηριοποιούνται αποκλειστικά στον κατασκευασμένο τόπο του κειμένου. Κατά κανόνα εξαρτώνται από τον περίγυρό τους και η συμπεριφορά τους ρυθμίζεται από την τοποθέτησή τους στον χώρο.⁶⁹ Το φυσικό και τεχνητό περιβάλλον καθίσταται προέκταση της ψυχικής κατάστασης των πρωταγωνιστών, συμβολίζει την προσωπικότητά τους, φωτίζει το ηθικό τους παράστημα και προδιαγράφει τη συμβολή τους στην ιστορία. Αλληλεπιδρά, επηρεάζει και επηρεάζεται από την ψυχοσύνθεση τους· άλλοτε βρίσκεται σε

⁶⁶ L. Lutwack, *The Role of Place in Literature*, ό.π., σ. 12. Για τη μετάφραση του παραθέματος βλ. Α. Χριστοδουλίδου, «Αναπαραστάσεις του αλεξανδρινού τόπου στον *Μάγκα* της Πηνελόπης Δέλτα», στο *Ο Ελληνισμός στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Ιστορικότητα, βιογραφία, μυθοπλασία και γλώσσα στο έργο της Πηνελόπης Δέλτα*, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικού Πολιτισμού στην Αίγυπτο, Κάιρο – Αλεξάνδρεια 7-9 Απριλίου 2009, *Πάπυροι* 6-7 (Φεβρουάριος-Ιούνιος 2010), σ. 181 – σημ. 10.

⁶⁷ R. Gullón, “On Space in the Novel”, *Critical Inquiry* 2:1 (Autumn 1975), σ. 12.

⁶⁸ Ο.π., σσ. 27-28· F.K. Stanzel, *Θεωρία της αφήγησης*, ό.π., σσ. 190-200.

⁶⁹ R. Gullón, “On Space in the Novel”, ό.π., σσ. 13, 24-27· L. Lutwack, *The Role of Place in Literature*, ό.π., σσ. 69-73· Μ. Δερμιτζάκης, *Αφηγηματικές Τεχνικές. Ελληνική Πεζογραφία και Δραματοουργία*, ό.π., σ 182· Β. Αθανασόπουλος, *Οι ιστορίες του κόσμου. Τρόποι της γραφής και της ανάγνωσης του οράματος*, ό.π., σσ. 51-52· Γ.Δ. Παπαντωνάκης – Τ.Η. Κωτόπουλος, *Σκηνικό, Χαρακτήρες, Πλοκή. Διαβάζοντας ένα λογοτεχνικό κείμενο για παιδιά και νέους*, ό.π., σσ. 55-59, 63-64, 66-67.

σύγκρουση μαζί τους και άλλοτε τους προστατεύει. Έχει την ικανότητα, ανάλογα με τα συμφραζόμενα, να τους περιορίζει, να τους εχθρεύεται, να τους δυναστεύει ή να τους παρηγορεί και τους παρέχει ασφάλεια.⁷⁰ Οι συνθήκες φωτός και οι ατμοσφαιρικές συνθήκες του λογοτεχνικού χώρου, συγκεκριμένα τα εναλλασσόμενα διαστήματα της ημέρας (πρωί, μεσημέρι, απόγευμα, βράδυ, νύχτα) και οι προσδοκώμενες ή αιφνίδιες καιρικές και κλιματικές αλλαγές (ηλιοφάνεια, αέρας, συννεφιά, βροχή, καταιγίδα, χιόνι), συνδυάζονται αποτελεσματικά, μέσω μετωνυμιών και αλληγοριών, με την αποκάλυψη των σκέψεων και των συναισθημάτων των ηρώων (πχ. ταραχή, αγωνία, απειλή κτλ.).⁷¹ Για τη συζητούμενη αλληλενέργεια χώρου και χαρακτήρα ο Philippe Hamon, σχολιάζοντας τις τεχνικές του ρεαλισμού, καταλήγει στο συμπέρασμα:

*ο κόσμος εμπνέει στον χαρακτήρα μια επιθυμία που υποστασιοποιείται στα πράγματα του κόσμου και τα πράγματα αντανακλούν την ψυχολογία του χαρακτήρα.*⁷²

Στη διεθνή βιβλιογραφία η μελέτη του χώρου στη λογοτεχνία ακολουθεί δύο γενικές κατευθύνσεις: την αντιπαράθεση της υπαρκτής γεωγραφίας με την κειμενική ανασύστασή της και την ενδοκειμενική ερμηνεία των κάθε είδους τοπικών δεικτών. Σε πολλές περιπτώσεις η τοποθεσία μιας αφήγησης έχει ένα ισοδύναμο στον πραγματικό κόσμο (realworld counterpart).⁷³ Η προηγούμενη ισοδυναμία

⁷⁰ Απ' αυτήν την άποψη τυπική είναι η φαινομενολογική ανάλυση της οικειότητας του λογοτεχνικού σπιτιού από τον G. Bachelard, *Η ποιητική του χώρου*, μτφ. Ε. Βέλτσου – Ι.Δ. Χατζηνικολή, Χατζηνικολής, Αθήνα ²1992, σσ. 30-100. Για την τοπο-ανάλυση του Bachelard βλ. και Ζ. Σαμαρά, *Προοπτικές του Κειμένου*, Κώδικας, Θεσσαλονίκη 1987, σσ. 89-91.

⁷¹ L. Lutwack, *The Role of Place in Literature*, ό.π., σσ. 53-54· R. Balasubramanian, «Spatial Form and Character Revelations: Korolenko's Siberian Stories», *Canadian Slavonic Papers/Revue canadienne des slavistes* 35:3-4 (September-December 1993), σσ. 249-260.

⁷² P. Hamon, "Un discours contraint", *Poétique* 16 (1973), σ. 444. Ο E. Ibsch, "Historical Changes of the Function of Spatial Description in Literary Texts", *Poetics Today* 3:4 (Autumn 1982), σσ. 99-101, επαληθεύει την εκτίμηση του Hamon παραθέτοντας ενδιαφέροντα παραδείγματα.

⁷³ B. Piatti κ.ά., "Mapping Literature: Towards a Geography of Fiction", ό.π., σ. 178.

χαρακτηρίζει βαθύτατα την ηπειρώτικη μεταπολεμική πεζογραφία: πχ. το πολυπόθητο *Ντομπρίνοβο* ή *Ντουμπρίνουβον* του μετανάστη Δημήτριου Σκουρογιάννη στο έκτο κεφάλαιο του μυθιστορήματος *Το διπλό βιβλίο* του Δημήτρη Χατζή και το *Ηλιοχώριον* της επαρχίας Δωδώνης [σ. 117] στο Ζαγόρι του Νομού Ιωαννίνων.⁷⁴

Οι λογοτεχνικές αφηγήσεις που εγκολπώνονται υπάρχουσες τοποθεσίες είναι δυνατόν να υπερβαίνουν κατά πολύ μία μιμητική αναδιάρθρωση τους και, σε συνδυασμό με τους τοπικούς θρύλους και τις λαϊκές διηγήσεις, να συναρθρώνουν τον μύθο της ξεχωριστής ατμόσφαιρας ενός τόπου, ό,τι οι Ρωμαίοι αποκαλούσαν *genius loci*.⁷⁵ Τέτοιες αφηγήσεις μπορεί να προσκολλώνται σ' ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό σκηνικό -ενσωματώνοντας όψεις της τοπικής Ιστορίας, προφορικής λογοτεχνίας, παράδοσης και διαλέκτου- και να ανιχνεύουν την επήρεια της τοπικότητας στους χαρακτήρες ως ενδεικτικό παράδειγμα για συμπεριφορές που ισχύουν σε οικουμενική κλίμακα.⁷⁶ Παράλληλα, τρέφονται και γονιμοποιούνται από άλλες ιδεολογίες, από εξωλογοτεχνικές δευτερεύουσες επεξεργασίες (*élaborations secondaires*) που λαμβάνουν τη μορφή διάφορων αστικών μυθολογιών⁷⁷ (πχ. Παρίσι = πόλη του φωτός, Θεσσαλονίκη = ερωτική πόλη). Πολλές φορές η καλλιτεχνική φαντασία τροποποιεί δραστικά την πρόσληψη ενός χώρου.⁷⁸ Είναι

⁷⁴ Για το Ντομπρίνοβο, το σημερινό Ηλιοχώρι, του Ζαγορίου βλ. Ν. Έξαρχος, *Το Ντομπρίνοβο*, Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα χ.χ. (μετά το 1988).

⁷⁵ M.-L. Ryan, "Space", *ό.π.*, σ. 424.

⁷⁶ Ο Β. Αθανασόπουλος, *Οι ιστορίες του κόσμου. Τρόποι της γραφής και της ανάγνωσης του οράματος*, *ό.π.*, σ. 69, ονομάζει το σκηνικό αυτών των περιπτώσεων χωρικό σκηνικό.

⁷⁷ A. Greimas, "Pour une sémiotique topologique", *ό.π.*, σ. 155.

⁷⁸ Βλ. Χ. Δανιήλ (επιμ.), *Τα Γιάννενα στη νεοελληνική πεζογραφία (Ανθολογία κειμένων 1898 – 1997)*, *ό.π.*, σσ. 13-14. Ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα μεταμόρφωσης είναι ο Ιλισός, ο χείμαρρος της Αθήνας, στις όχθες του οποίου τοποθετείται ο διάλογος του Πλάτωνα *Φαίδρος*. Ο Ιλισός από τον 19^ο αιώνα έως τα μέσα της δεκαετίας του '50 δεν είναι τίποτα περισσότερο από μία ενοχλητική εστία μόλυνσης, ώσπου ένας αυτοκινητόδρομος να καλύψει την κοίτη του. Εντούτοις, μετατρέπεται από την ειδυλλιακή περιγραφή και τη φιλοσοφική ενατένιση του Πλάτωνα σε αρχέτυπο, σύμβολο του χαμένου παραδείσου, και φαντασιακά εξακολουθεί να συντηρεί την αίγλη του ακόμη και μετά την οριστική επικάλυψη του. Βλ. Π. Τουρνικιώτης, «Ο Ιλισός του Πλάτωνα. Για την ιδεολογική παρουσία του παρελθόντος στη σύγχρονη Αθήνα», *Σύγχρονα Θέματα* 45 (Ιούνιος 1991), σσ. 81-89.

σχεδόν αδύνατο να αναλογιστούμε τόπους σημαινόντων ποιημάτων και πεζών άσχετα από τη λογοτεχνική τους γοητεία. Για παράδειγμα η Ιθάκη της *Οδύσσειας* ή η Σκιάθος των διηγημάτων του Παπαδιαμάντη⁷⁹ φαίνεται να συνοδεύουν πάντοτε την αντίληψη των ανθρώπων για τα δύο νησιά, ακόμη κι αν δεν έχουν εντυφώσει στα σχετικά λογοτεχνήματα. Το επιβεβαιώνει με τον πλέον κατηγορηματικό τρόπο ο γνωστός αφορισμός του Αντρέα Καρκαβίτσα για τον Παπαδιαμάντη: *Ώμορφη είνε η Σκιάθος του θεού· μα η Σκιάθος του Παπαδιαμάντη μου φαίνεται ωμορφώτερη!*⁸⁰ Τη μεταλλαγή μιας περιοχής σε συστατικό της μυθοπλασίας, πρωταρχικά, και, δευτερευόντως, τον δεσμό του συγγραφέα με τον τόπο εξετάζει ο κλάδος της λογοτεχνικής γεωγραφίας (Literary Geography).

Αυτός ο επιστημονικός τομέας θεμελιώνεται το 1904 με το ομώνυμο βιβλίο του ποιητή και βιογράφου William Sharp που συγκεντρώνει δώδεκα δοκίμια, πρωτοδημοσιευμένα το χρονικό διάστημα 1903 – 1904 στο περιοδικό *The Pall Mall Magazine*, για το γεωγραφικό υπόστρωμα Άγγλων και Σκωτσέζων δημιουργών και τη λογοτεχνική αξιοποίηση της Ουαλίας, της Ανατολικής Αγγλίας, των λιμνών της Μεγάλης Βρετανίας, του ποταμού Τάμεση και της λίμνης της Γενεύης.⁸¹ Ο Sharp επικεντρώνεται στη διαδικασία με την οποία υφιστάμενες τοποθεσίες μεταβάλλονται σε πλασματικές διαμέσου προσεκτικά επιλεγμένων λεπτομερειών, που δίνουν την αίσθηση ολόκληρου του τοπίου, και του εμπλουτισμού τους με μεταφορικές σημασίες.⁸² Αναδεικνύεται πρωτοπόρος στη μέθοδο της χαρτογράφησης ως ερμηνευτικού εργαλείου, καθώς σχεδιάζει χάρτες για να αποδώσει τη λογοτεχνική επικράτεια μιας ομάδας έργων ή μεμονωμένων μυθιστορημάτων των υπό διερεύνηση συγγραφέων. Με την πρακτική της χαρτογράφησης επιτυγχάνει να αποτυπώσει τη σύνδεση του ενυπόστατου με το αφηγηματικό σύμπαν και να οπτικοποιήσει ικανοποιητικά την επικάλυψη, τη διαφοροποίηση ή την ασυμφωνία τους.

⁷⁹ Ζ. Οικονόμου, *Ο Παπαδιαμάντης και το νησί του. Μικρογραφία της ανθρωπότητας*, Κέδρος, Αθήνα 1979· Η. Γιαννίρης, «Η σημασία του χώρου στο έργο του Παπαδιαμάντη», στο *Η Κοινωνική Διάσταση του Έργου του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Βόλος Μάιος 1998, Οδυσσέας, Αθήνα 2000, σσ. 65-79.

⁸⁰ Α. Καρκαβίτσας, «Ο Κυρ-Αλέξανδρος», *Ο Καλλιτέχνης* 1 (1911), σ. 335.

⁸¹ W. Sharp, *Literary Geography*, Offices of the “Pall Mall Publications”, London 1904.

⁸² Για τον Sharp και τη λογοτεχνική γεωγραφία βλ. B. Stableford, “An Introduction to Place in Literature”, στο R.K. Rasmussen – R.B. Shuman (επιμ.), *Cyclopedia of Literary Places*, τόμος 1, Salem Press, Pasadena 2003, σσ. xxxv-xlii.

Στη συνέχεια, από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, παρατηρούνται στην Αγγλία, τη Γερμανία, την Ελβετία και τη Γαλλία αξιόλογες προδρομικές εργασίες που παρακολουθούν τον διαμερισμό των μυθοπλαστικών θέσεων σε κέντρα με πυκνές λογοτεχνικές μνείες και σε άγραφες, λογοτεχνικά μη εκμεταλλεύσιμες εκτάσεις.⁸³ Σημαντικός σταθμός στην πορεία της λογοτεχνικής γεωγραφίας είναι η χαρτογραφική απόπειρα του Franco Moretti για τη μελέτη του ευρωπαϊκού μυθιστορήματος του 19^{ου} αιώνα στα τέλη της δεκαετίας του 1990.⁸⁴ Ο Ιταλός θεωρητικός κατορθώνει να διευρύνει αισθητά τις αναλυτικές δυνατότητες των συγκριτικών και συγκριτολογικών αναγνώσεων. Κεφαλαιώδης προϋπόθεση του εγχειρήματός του είναι ότι

*η γεωγραφία δεν αποτελεί ένα αδρανές δοχείο, ένα κιβώτιο όπου η πολιτισμική Ιστορία «εξελίσσεται», αλλά μία δρώσα δύναμη, η οποία διαπερνά το λογοτεχνικό πεδίο και το διαμορφώνει σε βάθος».*⁸⁵

Διαχωρίζει το αντικείμενο της λογοτεχνικής γεωγραφίας σε δύο διακριτές υποδιαίρεσεις: τον χώρο στη λογοτεχνία, δηλαδή τις μυθοπλαστικές εκδοχές της γεωγραφίας (πχ. το Παρίσι του Honoré de Balzac), και τη λογοτεχνία στον χώρο,

⁸³ Για την παράδοση και την εξέλιξη της λογοτεχνικής γεωγραφίας βλ. B. Piatti, *Die Geographie der Literatur. Schauplätze – Handlungsräume – Raumphantasien*, Wallstein, Göttingen 2008, σσ. 65-122· J. Döring, “Zur Geschichte der Literaturkarte (1907-2008)”, στο J. Döring – T. Thielmann (επιμ.), *Mediengeographie. Theorie – Analyse – Diskussion*, Transcript, Bielefeld 2009, σσ. 247-290· B. Piatti κ.ά., “Mapping Literature: Towards a Geography of Fiction”, *ό.π.*, σσ. 179-181.

⁸⁴ Για τη συνολική πρόταση του Moretti, που εδράζεται σε μία μαρξιστική αντίληψη της κοινωνιολογίας των λογοτεχνικών μορφών με βάση τη διασπορά τους στον χώρο βλ. Γ. Πασχαλίδης, «Λογοτεχνικοί χάρτες / Χαρτογραφώντας τη λογοτεχνία: Η λογοτεχνική γεωγραφία ως ερευνητικό πρόγραμμα», στο *Μνήμη Άλκη Αγγέλου. Τα άφθονα σχήματα του παρελθόντος. Ζητήσεις της πολιτισμικής ιστορίας και της θεωρίας της λογοτεχνίας*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλολογίας – Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Πρακτικά Ι΄ Επιστημονικής Συνάντησης 3-6 Οκτωβρίου 2002, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 320-331.

⁸⁵ F. Moretti, *Atlas of the European Novel 1800-1900*, Verso, London 1998, σ. 3.

τον ιστορικό χώρο παραγωγής και διακίνησης της λογοτεχνίας (πχ. η διάδοση ενός μυθιστορήματος στην Ευρώπη).⁸⁶ Και για τις δύο υποδιαίρεσεις το μοντέλο έρευνας είναι κοινό, η συστηματική χρησιμοποίηση των χαρτών. Φυσικά, στη δική μας προβληματική εμπίπτει η πρώτη. Μ' αυτό το σκεπτικό εκπονούμε χάρτες της Ηπείρου ανά συγγραφέα και τοπογραφικά διαγράμματα των λογοτεχνικών Ιωαννίνων που συμπληρώνουν την εργασία μας.

Ο Moretti εξηγεί τη χρησιμότητα των χαρτών στις λογοτεχνικές σπουδές προβάλλοντας τον ισχυρισμό ότι προωθούν την κριτική και δεν συνιστούν διακοσμητικά στοιχεία μιας ανάλυσης.⁸⁷ Ένας χάρτης φτιάχνεται από ευάριθμες χωρικές πληροφορίες που αποσπώνται από την αφήγηση αλλά φανερώνει πολύ περισσότερα πράγματα από ό,τι το άθροισμα όσων τον συνθέτουν. Απεικονίζει τη δράση των έργων και τις μετακινήσεις των ηρώων εντός των πραγματικών γεωγραφικών τους ορίων αποκαλύπτοντας αφανείς ή κρυμμένες ιδιότητες, όπως η ανεπαίσθητη προσήλωση της διήγησης σ' ένα μικρό μέρος μιας εκτενούς ζώνης ή πόλης. Για παράδειγμα η γραφική παράσταση του Παρισιού του Émile Zola αποδεικνύει ότι τα μυθιστορήματά του χαρακτηρίζονται από έλλειψη αστικής κινητικότητας· κυρίως εκτυλίσσονται σ' ένα περιορισμένο τμήμα της γαλλικής πρωτεύουσας και μονάχα σε έκτακτες περιστάσεις η υπόθεση μεταφέρεται έξω από αυτό.⁸⁸ Μερικές φορές χάρτες απαντώνται ως παρακείμενο (paratexte) που πλαισιώνει ένα γεωγραφικά οριοθετημένο κείμενο, κυρίως ένα μυθιστόρημα. Εννοείται πως η χαρτογράφηση δεν είναι αυτόνομο ερμηνευτικό εργαλείο. Εξάλλου, ορισμένες χωρικές διαστάσεις της λογοτεχνίας (πχ. η τοποθέτηση των γεγονότων σ' ένα νεφελώδες «κάπου» μιας ευρείας περιφέρειας) δεν μπορούν να χαρτογραφηθούν και σαφώς υπάρχει μια διαχωριστική γραμμή μεταξύ των χαρτογραφησίμων και μη πλευρών της αφήγησης.⁸⁹ Ωστόσο, ένας χάρτης, αναδιατάσσοντας τα αφηγηματικά περιεχόμενα με τοπογραφική λογική, είναι εφικτό να φέρει στο φως λανθάνουσες σημασιακές δομές των κειμένων.

⁸⁶ Ο.π.

⁸⁷ F. Moretti, *Graphs, maps, trees: Abstract models for a literary theory*, Verso, London 2005, σσ. 35- 66, ιδίως σ. 35, 53-54.

⁸⁸ F. Moretti, *Atlas of the European Novel 1800-1900*, ό.π., σσ. 90-91 – εικ. 42.

⁸⁹ R. Stockhammer, *Kartierung der Erde. Macht und Lust in Karten und Literatur*, Wilhelm Fink, München 2007, σσ. 67-88.

Το ολόένα και αυξανόμενο ενδιαφέρον για τη λογοτεχνική γεωγραφία καταδεικνύεται και από την πρόσφατη έκδοση τρίτομης εγκυκλοπαίδειας των λογοτεχνικών τόπων, με χίλια τριακόσια τέσσερα λήμματα από τα ομηρικά έπη και το αρχαίο δράμα έως το παγκόσμιο μυθιστόρημα του 20^{ου} αιώνα.⁹⁰ Η παραπάνω ογκώδης καταγραφή συγκροτεί μια επαρκή βάση δεδομένων που τεκμηριώνει τον θεωρητικό στοχασμό για τον τόπο ως λογοτεχνική επινόηση.⁹¹ Διαπιστώνεται ότι η επιλογή υπαρκτού ή φανταστικού χώρου για τα συμβαίνοντα εναπόκειται, ως επί το πλείστον, στο κυρίαρχο ρεύμα. Οι ρεαλιστικές μυθοπλασίες προτιμούν αληθινές πόλεις ή περιοχές, εφόσον το αίτημα για ρεαλιστική απόδοση της ιστορίας δικαιώνεται από την ενσωμάτωσή της σε κάποιο υφιστάμενο γεωγραφικό πλαίσιο. Ενίοτε αυτό το πλαίσιο προσημαίνεται στους τίτλους των πεζογραφημάτων και των ποιημάτων. Αντίθετα, η απομάκρυνση από τον ρεαλισμό συχνά σχετίζεται με τη δημιουργία φανταστικών τοπίων. Επίσης, διασαφηνίζεται ότι ο κόσμος του κειμένου διαφέρει ουσιωδώς από τον εξωκειμενικό στα εξής σημεία: α. διαθέτει μια ενδογενή ηθική τάξη και β. είναι ποικιλοτρόπως φορτισμένος με νόημα. Τίποτε στο εσωτερικό του δεν είναι απλός διάκοσμος. Κάθε αντικείμενο υπόκειται στις ανάγκες της πλοκής και υπηρετεί αισθητικές επιδιώξεις· ειδάλλως είναι άχρηστο και οφείλει να μην βρίσκεται εκεί.

Για την ενδοκειμενική ερμηνεία των τοπικών δεικτών έχουν υποδειχθεί πολυάριθμα θεωρητικά πρότυπα. Αναφέρουμε μερικές μόνο χρήσιμες για την εργασία μας απόψεις και κατηγοριοποιήσεις. Μία από τις πιο συγκροτημένες θεωρίες για τον χώρο στην αφήγηση είναι η ταξινόμηση του Gabriel Zoran,⁹² η οποία δεν εστιάζει στη λειτουργία του λογοτεχνικού χώρου αλλά στη δομή του και στο πώς

⁹⁰ R.K. Rasmussen – R.B. Shuman (επιμ.), *Cyclopedia of Literary Places*, τόμοι 1-3, Salem Press, Pasadena 2003.

⁹¹ Βλ. την εισαγωγή του B. Stableford, “An Introduction to Place in Literature”, *ό.π.*

⁹² G. Zoran, “Towards a theory of space in narrative”, *ό.π.*, σσ. 309-335. Για μια σύνοψη της θεωρίας του Zoran στα ελληνικά βλ. Έ. Σταυροπούλου, «Η συμβολική λειτουργία του χώρου στην πεζογραφία του Ανδρέα Φραγκιά», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΛΑ΄ [περίοδος Β΄] (1996-1997), σσ. 187-188 – σημ. 13· Θ. Ανδριόπουλος, *Πόλη, μεσοπόλεμος και αναπαράσταση της Αθήνας στη γενιά του '30. Η περίπτωση της Αργώς και της Μενεξεδένιας Πολιτείας*, Διπλωματική Εργασία, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο – Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Αρχιτεκτονική – Σχεδιασμός του Χώρου, Αθήνα 2009, σσ. 21-23.

απαντά στο κείμενο ως υποσύνολο του αναδομημένου σύμπαντος. Ο Zoran διαβεβαιώνει ότι μόλις ένα μικρό ποσοστό του βασίζεται απευθείας στην περιγραφή και φρονεί ότι διαρθρώνεται σε τρεις αλληλένδετες βαθμίδες:

α. Το τοπογραφικό επίπεδο (topographical level). Ο χώρος εμφανίζεται ως αυθύπαρκτη στατική οντότητα έξω από τον χρόνο και γίνεται καταληπτός σαν ένα είδος υποθετικού χάρτη που συντάσσεται από τις λεπτομέρειες της περιγραφής και τις πάσης φύσεως τοπικές νύξεις. Με δυο λόγια αφορά το καθαρά γεωγραφικό υπόβαθρο της διήγησης.

β. Το χρονοτοπικό επίπεδο (chronotopic level). Πρόκειται για την επίδραση που ασκούν η κίνηση και η δράση της αφήγησης στον χώρο. Στην ουσία διερευνάται η ενοποίηση του χρόνου με τον χώρο, μέσα από τις κατηγορίες της μετατόπισης και της αλλαγής.

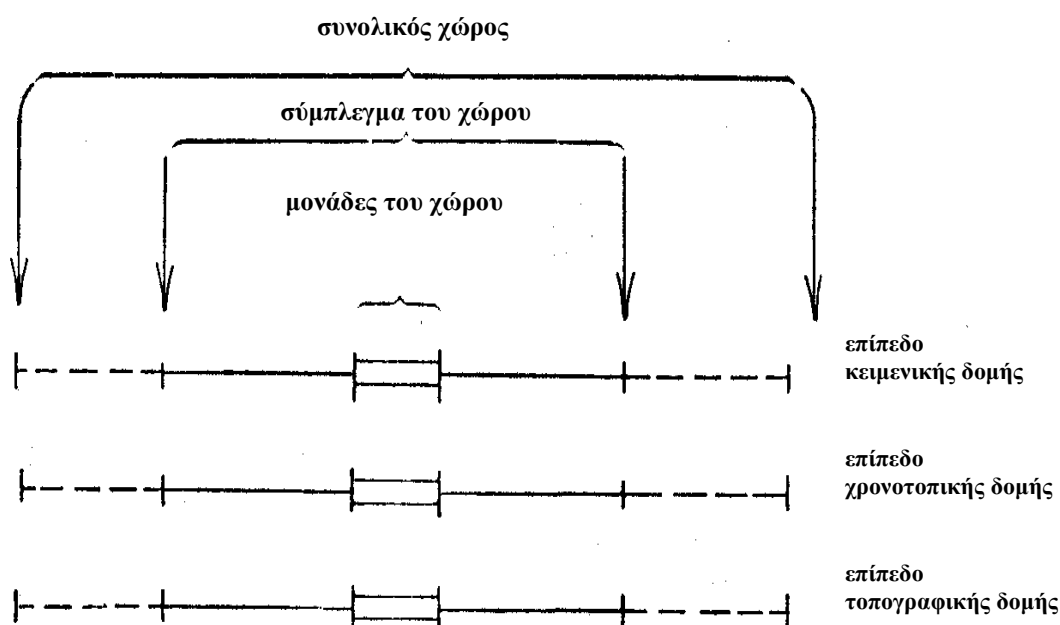
γ. Το κειμενικό επίπεδο (textual level). Καλύπτει τη λεκτική ανάπλαση του χώρου, την οργάνωση και τους περιορισμούς που προκύπτουν από το γεγονός ότι μορφοποιείται μέσω της γλώσσας.

Οι προηγούμενες τρεις βαθμίδες,⁹³ πάντα σύμφωνα με τον Zoran, συναπαρτίζουν το σύστημα της «κάθετης» διάταξης του χώρου. Την ίδια στιγμή εντάσσονται σ' ένα κλιμακωτό «οριζόντιο» σύστημα διάταξης, το οποίο

⁹³ Το τρίτο κεφάλαιο της μελέτης μας «Όψεις του ηπειρώτικου χώρου: Η γεωγραφία» αναλογεί εν μέρει στο επίπεδο της τοπογραφικής δομής (level of topographical structure) του Zoran. Εν μέρει και όχι απολύτως, διότι μας απασχολεί καταρχήν το ζήτημα της λειτουργίας του ηπειρώτικου χώρου, το οποίο όμως δεν είναι δυνατόν να αποσυνδεθεί από τη δομή του. Μια μορφή του επιπέδου της χρονοτοπικής δομής (level of chronotopic structure), παρότι δεν αναλύουμε μεθοδικά τη μετακίνηση, παρατηρείται στο τέταρτο κεφάλαιο, στην παράγραφο με τίτλο «Ο τόπος ως Ιστορία: πεδίο εχθρικής δράσης», όπου, εξετάζοντας τις επιπτώσεις των ιστορικών μεταβολών στη λογοτεχνική εικόνα της Ηπείρου, επιχειρείται η συσχέτιση του χρόνου – Ιστορίας με τον χώρο – Ήπειρο. Ως έννοια, το επίπεδο της κειμενικής δομής (level of textual structure), με τα κενά πληροφόρησης που αφήνει η γλώσσα, τη σειρά της μεταβίβασης των πληροφοριών του κειμένου και τη χωρική προοπτική του λόγου (εδώ / εκεί) - απομακρύνεται αρκετά από τη δική μας προσέγγιση. Παρά ταύτα, στο τέταρτο κεφάλαιο της εργασίας μας, το ηπειρώτικο γλωσσικό ιδίωμα και ο διακειμενικός διάλογος με την ηπειρώτικη προφορική λογοτεχνία και την τοπική ιστοριογραφία συνδυάζονται ενεργά με τον χώρο ως γλωσσική / κειμενική ανασύνθεση.

περιλαμβάνει ομοίως τρία στάδια. Από το απλούστερο προς το πιο σύνθετο ιεραρχούνται ως ακολούθως:

- α. οι μονάδες του χώρου (units of space), οι στοιχειώδεις δηλαδή χωρικές ενότητες σε μία σκηνή,
- β. το σύμπλεγμα του χώρου (complex of space), ο χώρος που παρουσιάζεται στην πράξη κατά τη διήγηση και συντίθεται από τις επιμέρους μονάδες και
- γ. ο συνολικός χώρος (total space), ο χώρος που υπονοείται αλλά δεν αποκαλύπτεται, ο μη ορατός πλην όμως κρίσιμος για την περαίωση της μυθοπλασίας κόσμος που εμπεριέχει το χωρικό σύμπλεγμα (πχ. όταν ένα επεισόδιο διαδραματίζεται στη λίμνη των Ιωαννίνων αναμφίβολα η σκηνογραφία υπαινίσσεται υποχρεωτικά όλη την πόλη ή και το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων). Στο καθένα από τα τρία στάδια συνυπάρχουν το τοπογραφικό, το χρονοτοπικό και το κειμενικό επίπεδο, όπως εύληπτα παριστάνεται στο παρακάτω διάγραμμα:⁹⁴

Η Marie-Laure Ryan, δοκιμάζοντας να συνοψίσει το πλήθος των θεωρητικών αντιλήψεων για τον χώρο στην αφηγηματολογία, προτείνει μια μεικτή, «οριζόντια»

⁹⁴ Παρατίθεται στο G. Zoran, "Towards a theory of space in narrative", ό.π., σ. 323.

και «κάθετη», κατάταξη του αφηγηματικού χώρου (narrative space).⁹⁵ Τον διαιρεί σε πέντε πεδία:

α. Χωρικά πλαίσια (spatial frames). Το άμεσο περιβάλλον των συμβάντων, οι διάφορες τοποθεσίες που επισημαίνονται από την αφήγηση (πχ. δωμάτιο, δρόμος, πλατεία κτλ).⁹⁶

β. Σκηνικό (setting). Το ευρύτερο κοινωνικό, ιστορικό και γεωγραφικό πλαίσιο της δράσης, το οποίο είναι συνήθως ενιαίο και αμετάβλητο σ' ολόκληρο το κείμενο (πχ. στο διήγημα «Ο Σιούλας ο ταμπάκος» του Δημήτρη Χατζή το σκηνικό αποτελεί ο ξεπεσμένος κοινωνικός και οικονομικός θεσμός των συντεχνιών στα μεσοπολεμικά Ιωάννινα).⁹⁷

γ. Χώρος της ιστορίας (story space). Ο σχετικός με την πλοκή χώρος, όπως γνωστοποιείται από τις ενέργειες και τις σκέψεις των ηρώων. Εδώ συνυπολογίζονται όχι απλώς οι τόποι όπου εξελίσσεται η υπόθεση (χωρικά πλαίσια) στην ολότητα τους αλλά και οι τόποι που αναπολούν ή ποθούν οι χαρακτήρες⁹⁸ (πχ. στο διήγημα «Τα φαντάσματα του Γιορκ» του Χριστόφορου Μηλιώνη ενώ ο ομοδιηγητικός αφηγητής επισκέπτεται το Γιορκ της Αγγλίας και τον *πελώριο γοτθικό ναό του Αβαείου* [σ. 47], συνειρμικά ταξιδεύει με το νου του στα απομεινάρια των Νορμανδών της πατρίδας του [σσ. 49-52], στο Κάστρο των Ιωαννίνων με τον πύργο και την Τάφρο του Βοημούνδου και στο μοναστήρι της Τσούκας στα Κατσανοχώρια της Ηπείρου).

δ. Αφηγηματικός κόσμος ή κόσμος της ιστορίας (narrative or story world). Η συμπλήρωση των κενών του χώρου της ιστορίας από τη

⁹⁵ M.-L. Ryan, "Space", *ό.π.*, σσ. 421-423.

⁹⁶ Η R. Ronen, "Space in Fiction", *ό.π.*, σ. 423 για ό,τι η Ryan ονομάζει χωρικά πλαίσια προτιμά τον όρο σκηνικό (setting): «το άμεσο περιβάλλον ενός αντικειμένου, χαρακτήρα ή γεγονότος». Τα χωρικά πλαίσια είναι ισότιμα με τις μονάδες του χώρου κατά την ορολογία του Zoran.

⁹⁷ Για τις κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες του διηγήματος βλ. Α. Φουσκαρίνης, *Η ανολοκλήρωτη κοινωνία του μεσοπολέμου στο βιβλίο του Δημήτρη Χατζή: "Το τέλος της Μικρής μας Πόλης"*, Αχαϊκές Εκδόσεις, Πάτρα 1990, σσ. 26, 37-38, 62-63, 73-86.

⁹⁸ Ο χώρος της ιστορίας εννοιολογικά δεν ταυτίζεται επακριβώς με το σύμπλεγμα του χώρου του Zoran, καθώς η Ryan προσθέτει τη διάκριση μεταξύ χώρων της δράσης και χώρων της αναπόλησης, που από κοινού περιλαμβάνονται στο εν λόγω πεδίο.

φαντασία των αναγνωστών, ανάλογα με τις πολιτισμικές γνώσεις και την πείρα του πραγματικού κόσμου που έχουν συσσωρεύσει.⁹⁹ Ο αφηγηματικός κόσμος νοείται ως μία αδιάσπαστη, οντολογικά πλήρη και εν δυνάμει υπάρχουσα γεωγραφική περιοχή, ακόμα κι αν είναι πλασματικός (πχ. στο μυθιστόρημα *Ο συνήγορος ή η Μαρία που δεν ήθελε* του Στέφανου Σταμάτη που εκτυλίσσεται στην Άρτα παρέχονται λιγοστές τοπογραφικές ενδείξεις, κυρίως μέσα από διάσπαρτα τοπωνύμια,¹⁰⁰ και ο αναγνώστης είναι υποχρεωμένος να αναπληρώσει την ανεπάρκεια των πληροφοριών για την πόλη και την ύπαιθρό της με τη διάνοιά του).

ε. Αφηγηματικό σύμπαν (narrative universe). Ο κόσμος, υπό τη χωροχρονική του σημασία, που υποτίθεται ότι εκφράζει την πραγματικότητα στο κείμενο μαζί με όλους τους εναλλακτικούς κόσμους που κατασκευάζονται από τους ήρωες ως δοξασίες, επιθυμίες, φόβοι, εικασίες ή όνειρα (πχ. στο μυθιστόρημα *Την τελευταία κραυγή την άκουσε μια πόρνη* του Στέφανου Σταμάτη ο δωσίλογος στην Κατοχή και ρουφιάνος στη μετεμφυλιακή περίοδο γερο-Σάββας ζει εξαθλιωμένος σε μια παράγκα στα Ιωάννινα της κοντινής μας εποχής, αναθυμάται αντάρεςκα τις μέρες των απάνθρωπων «άθλων» του και συγχέει τις αναμνήσεις του με αποτροπιαστικές φαντασιώσεις επινοώντας ένα παράδοξο παρόν).¹⁰¹

Κάθε πεδίο, από τα χωρικά πλαίσια έως το αφηγηματικό σύμπαν,¹⁰² αναφαίνεται προοδευτικά κατά τη χρονική ανάπτυξη του κειμένου, διαδικασία που η

⁹⁹ Ο αφηγηματικός κόσμος ή κόσμος της ιστορίας της Ryan είναι σύμμετρος με τον συνολικό χώρο του Zoran.

¹⁰⁰ Βλ. Παράρτημα Γ' – αριθ. 134.

¹⁰¹ Για το μυθιστόρημα βλ. Γ. Αράγης, «Μελέτη του Κακού. Ένας άθλιος γέρος μιας ανώμαλης εποχής. Στέφανος Σταμάτης: *Την τελευταία κραυγή την άκουσε μια πόρνη*», εφ. *Ηπειρωτικός Αγών* [Ιωαννίνων], 9 Μαρτίου 2000, σ. 13.

¹⁰² Στο τρίτο και στο τέταρτο κεφάλαιο της εργασίας μας η μελέτη του ηπειρώτικου χώρου λαμβάνει υπόψη της στοιχεία από την ταξινόμηση της Ryan. Βασικά οι κατηγορίες «τόπος–σκηνικό» και «τόπος–φάσμα», που χαράσσουν την κατευθυντήρια γραμμή της ερμηνείας στο τρίτο κεφάλαιο, στηρίζονται μερικώς στο περιεχόμενο των πεδίων: χωρικά πλαίσια, χώρος της ιστορίας, αφηγηματικός κόσμος και αφηγηματικό σύμπαν ενώ η ιστορική διερεύνηση στο τέταρτο κεφάλαιο θεμελιώνεται θεωρητικά στη σύζευξη κοινωνίας, Ιστορίας και γεωγραφίας όπως προσδιορίζεται από το πεδίο του σκηνικού.

Ryan αποκαλεί κειμενοποίηση του χώρου (textualization of space),¹⁰³ και εγκιβωτίζεται το ένα εντός του άλλου για να συνθέσουν βαθμηδόν τον αφηγηματικό χώρο στο σύνολό του. Αυτήν τη δόμηση των πεδίων μπορούμε να την αποδώσουμε με το κάτωθι σχήμα:

Μία λιγότερο αναλυτική κατηγοριοποίηση έχει παρουσιάσει παλαιότερα και ο W.J.T. Mitchell εμπνεόμενος από την ιδέα της χωρικής μορφής (spatial form), που καθιερώνει στην κριτική το 1945 ο Joseph Frank¹⁰⁴ διαπιστώνοντας την ιδιότητα των

¹⁰³ Η κειμενοποίηση του χώρου σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με τις συμβάσεις που καθορίζουν το κειμενικό επίπεδο του Zoran και μετασχηματίζεται σε αφηγηματοποίηση (narrativization) όταν «ο χώρος δεν περιγράφεται ως αυτοσκοπός, όπως θα μπορούσε να συμβαίνει σ' έναν τουριστικό οδηγό, αλλά καθίσταται το σκηνικό μιας δράσης που εξελίσσεται στον χρόνο». Βλ. M.-L. Ryan, "Space", *ό.π.*, σ. 423.

¹⁰⁴ J. Frank, *The Idea of Spatial Form*, Rutgers University Press, New Brunswick – New Jersey 1991, σσ. 5-66. Πρόκειται για αναδημοσίευση του δοκιμίου "Spatial Form in Modern Literature", *The Sewanee Review* 53 (Spring, Summer, Autumn 1945), σσ. 221-240, 433-456, 643-653. Βλ. και W. Holtz, "Spatial Form in Modern Literature: A Reconsideration", *Critical Inquiry* 4:2 (Winter 1977), σσ. 271-283· J.R. Smitten – A. Daghistany (επιμ.), *Spatial Form in Narrative*, Cornell University Press, Ithaca 1981· D.J. Mickelsen, "Spatial Form", στο D. Herman – M. Jahn – M.-L. Ryan (επιμ.), *Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*,

νεότερων λογοτεχνικών έργων να αντικαθιστούν την ακολουθία του χρόνου με μια μυθική ταυτοχρονία (mythic simultaneity) –δηλαδή να διασπούν τη διαδοχική σειρά της πλοκής σε παράλληλες γραμμές– και από τη θεωρία των συμβόλων του Northrop Frye,¹⁰⁵ που διακρίνει στο λογοτέχνημα τις εξής φάσεις: κυριολεκτική και περιγραφική, φορμαλιστική, μυθική, αναγωγική. Αντιστοίχως, για τον Mitchell η χωρική μορφή είναι ένας *θεμελιώδης παράγοντας της ερμηνείας και του βιώματος της λογοτεχνίας*,¹⁰⁶ ταυτίζεται με τα χωρικά γνωρίσματά της και συγκροτείται σε τέσσερα επίπεδα: α. η φυσική χωρικότητα του κειμένου στην κατεξοχήν μη μεταφορική της διάσταση, β. ο περιγραφόμενος στο έργο χώρος, γ. ο νοητός χάρτης ή σχεδιάγραμμα των χρονικών κινήσεων μέσα στο κείμενο και δ. η συνείδηση του συνολικού χώρου του έργου ως παράμετρος που καθορίζει το νόημά του.¹⁰⁷

Συγκρίνοντας τα ποικίλα θεωρητικά σχήματα για τη δομή του χώρου στη λογοτεχνία παρατηρούμε ότι, πέρα από τις επιμέρους διαφορετικές κατατάξεις και τις αποκλίσεις στην ορολογία, εμφανίζουν αξιοπρόσεκτες ομοιότητες στις βασικές αναλυτικές κατηγορίες. Κατά συνέπεια, η έρευνα για τον λογοτεχνικό χώρο σ' ένα έργο ή σε μία πλειάδα έργων, περίπου ανεξάρτητα από τις όποιες θεωρητικές της καταβολές, οφείλει λίγο-πολύ να εξετάσει τους ακόλουθους κεντρικούς άξονες: α. το γεωγραφικό σκηνικό που αναπαρίσταται άμεσα ή υποσημαίνεται έμμεσα στο κείμενο, β. την επιρροή του χρόνου στο προαναφερόμενο γεωγραφικό σκηνικό, όπου

Routledge, London 2005, σσ. 555-556· Α.Γ. Παπακώστα, *Όψεις της νεωτερικότητας και της πρωτοπορίας στη μεταπολεμική πεζογραφία (δεκαετίες 1960 και 1970)*. Οι περιπτώσεις των Σ. Πλασκοβίτη, Α. Αλεξάνδρου, Γ. Χειμωνά και Α. Εμπειρίκου, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Φιλολογίας Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2009, σσ. 88-105. Ο P. de Man, *Critical Writings 1953-1978*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1989, σσ. 107-115 προσονομάζει τους Joseph Frank και J. Hillis Miller χωροκριτικούς (spacecritics). Για το τελευταίο ζήτημα βλ. και R. Salvaggio, "Theory and Space, Space and Woman", *Tulsa Studies in Women's Literature* 7:2 (Autumn 1988), σσ. 262-265.

¹⁰⁵ N. Frye, *Ανατομία της Κριτικής. Τέσσερα δοκίμια*, ό.π., σσ. 63-123. Κατά τον Frye η «χρήση της λέξης "σύμβολο" ... δηλώνει οποιαδήποτε μονάδα μιας λογοτεχνικής δομής μπορεί ν' απομονωθεί για κριτική παρατήρηση» (σ. 63).

¹⁰⁶ W.J.T. Mitchell, "Spatial Form in Literature: Toward a General Theory", ό.π., σ. 546.

¹⁰⁷ Ό.π., σσ. 550-554· L. Jr. Lane, "Spatial Form in Literature: MacLeish's 'Einstein'", *Ariel* 15:3 (July 1984), σσ. 36-37.

η συνύφανση της Ιστορίας με τον τόπο αποτελεί μία από τις κυριότερες εκφάνσεις του χωροχρονικού συμπλέγματος της αφήγησης και γ. τον συντελεστή της γλώσσας στον σχηματισμό της λογοτεχνικής τοπογραφίας. Εδώ σημαντικό ρόλο παίζουν οι αθέατες χωρικές όψεις που αφομοιώνονται από τη γλώσσα, το ύφος, τους εκφραστικούς τρόπους και τα αφηγηματικά τεχνάσματα του κειμένου. Πρόκειται για στοιχεία που με μια πρώτη ματιά μπορεί να θεωρηθούν ξένα προς τον χώρο, ωστόσο αναπαράγουν την αίσθησή του στον ίδιο βαθμό με μια λεπτομερή περιγραφή: δημοτικά τραγούδια,¹⁰⁸ θρύλοι, λέξεις του τοπικού ιδιώματος, διακειμενική σύνδεση με την τοπική ιστοριογραφία. Αυτό το τριμερές ερευνητικό μοντέλο, το οποίο συνδυάζει διάφορες θεωρητικές προτάσεις και καλύπτει όλο το φάσμα του αναδημιουργημένου χώρου, υιοθετούμε στην ανάλυσή μας.¹⁰⁹

Τις τελευταίες δεκαετίες το ενδιαφέρον της κριτικής ολοένα και απομακρύνεται από τον αόριστο και αφηρημένο χώρο και στρέφεται στον καθορισμένο και συγκεκριμένο τόπο. Για παράδειγμα ο Jean-Yves Tadié επισκοπώντας το μυθιστόρημα του 20^{ου} αιώνα περιδιαβάζει το Παρίσι του Marcel Proust, τη Βιέννη του Robert Musil, την Πράγα του Franz Kafka, το Οράν του Albert Camus, το Δουβλίνο του James Joyce, το Βερολίνο του Alfred Döblin και άλλες λογοτεχνικές πόλεις. Πιστοποιεί ότι τα μεγάλα μυθιστορήματα αυτής της περιόδου αφιερώνονται στο άστυ που εξομοιώνεται με τη μοίρα του ήρωα ή η ίδια η πόλη οργανώνει την αρχιτεκτονική της αφήγησης.¹¹⁰ Σχεδόν για κάθε περιοχή ή μεγάλη

¹⁰⁸ Η Λ. Τσιριμώκου, *Γραμματολογία της πόλης. Λογοτεχνία της πόλης. Πόλεις της λογοτεχνίας*, ό.π., σσ. 39-40 δικαιολογεί τις «ενσφηνώσεις» τραγουδιών σε ρεαλιστικά αφηγηματικά κείμενα, όπου κυριαρχεί ο τόπος ως αποτέλεσμα «του συστήματος αληθοφάνειας», καθώς «πιστοποιούν την αυθεντικότητα της λογοτεχνικής ιστορίας» και «παρέχουν το ιστορικό άλλοθι της αφήγησης». Στο ίδιο σύστημα εντάσσει ομοίως τις παραπομπές στην «εξωλογοτεχνική ιστορικότητα, σε αυθεντικά (ελέγξιμα δηλαδή) πράγματα ή γεγονότα» (σσ. 38-39).

¹⁰⁹ Βλ. και σημ. 93, 102.

¹¹⁰ Βλ. το κεφάλαιο «Μυθιστόρημα της πόλης, πόλη του μυθιστορήματος» από τη μελέτη: J.-Y. Tadié, *Το μυθιστόρημα στον εικοστό αιώνα*, εισαγωγή I.N. Βασιλαράκης – μτφ. Μ. Κουνεζή, *Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός*, Αθήνα 2007, σσ. 197-261. Ανάλογες περιδιαβάσεις αποπειρώνται και οι Burton Pike και Richard Lehan αναλύοντας πλείστα παραδείγματα από την ευρωπαϊκή και αμερικανική ποίηση και πεζογραφία, ταξινομώντας τις εικόνες της λογοτεχνικής πόλης και υποστηρίζοντας ότι οι μεταμορφώσεις της δομής και της

πόλη του δυτικού κόσμου δημοσιεύονται λογοτεχνικές ανθολογίες και μελέτες που αναδεικνύουν την φυσιογνωμία ενός τόπου και προάγουν την κατασκευή μιας ιδιαίτερης πολιτισμικής ταυτότητας βασισμένης σ' αυτόν.¹¹¹ Όπως επισημαίνει ο Eric L. Ball, την σχετική έρευνα έχει κυρίως προβληματίσει η λειτουργία του τόπου στη λογοτεχνία, ο προσδιορισμός των διακριτικών χαρακτηριστικών του κειμένου σε συνάρτηση με τους τόπους που απεικονίζονται, η συμβολή του γενέθλιου τόπου του συγγραφέα και η χρήση του τόπου ως μία λογοτεχνική τεχνική.¹¹² Στην ίδια κατεύθυνση, τη μετάβαση από τον ασαφή χώρο στον προσδιορισμένο τόπο - Ήπειρο, κινείται η εργασία μας.

1.2.2 Η θεματική του χώρου στην ελληνική κριτική

Στην ελληνική κριτική σκέψη η θεματική του χώρου / τόπου παρουσιάζεται με αρκετή καθυστέρηση. Στο σώμα της συναφούς ελληνικής βιβλιογραφίας συμπεριλαμβάνονται και ελάχιστες ξενόγλωσσες ή μεταφρασμένες μελέτες προσανατολισμένες βέβαια στη νέα ελληνική λογοτεχνία. Το φαινόμενο της παραπάνω καθυστέρησης μοιάζει δυσερμήνευτο αν αναλογιστούμε πως για ολόκληρη την πεζογραφική γενιά του 1880 και την ηθογραφία του τέλους του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα η πρόκριση της εντοπιότητας είναι άκρως εντυπωσιακή, υπό την έννοια ότι ο χώρος της μυθοπλασίας -ακόμη κι αν δεν κατονομάζεται ρητώς- εξισώνεται συνήθως με τη γενέτειρα του συγγραφέα, η αφηγηματική ύλη αντλείται κατεξοχήν από τη βιωμένη εμπειρία του γενέθλιου τόπου και ο μικρόκοσμος της πατρίδας γης γίνεται το όχημα για τον στοχασμό εθνικών και υπερεθνικών ζητημάτων. Παρότι σε μεμονωμένες περιπτώσεις πεζογράφων η κριτική της εποχής προσέχει τη συνάντηση μυθοπλασίας και γενέθλιου τόπου, πχ. με αμεσότητα και οξυδέρκεια ο Κωστής Παλαμάς συσχετίζει τη διηγηματογραφία του Γ.Μ. Βιζυηνού με την

λειτουργίας του άστεως επιδρούν άμεσα στη λογοτεχνία. Βλ. B. Pike, *The Image of the City in Modern Literature*, Princeton University Press, Princeton – New Jersey 1981· R. Lehan, *The City in Literature. An Intellectual and Cultural History*, University of California Press, Berkley - Los Angeles – London 1998.

¹¹¹ E.L.Ball, “Literary Criticism for Places”, *symplokē* 14:1-2 (2006), σσ. 234-237.

¹¹² Ο.π., σ. 234.

Ανατολική Θράκη,¹¹³ η στροφή προς την εντοπιότητα ως συνολική τάση εντοπίζεται και σχολιάζεται πολύ αργότερα.¹¹⁴ Η νεοελληνική κριτική θέτει δειλά το θέμα του χώρου στα μέσα της δεκαετίας του 1960, μη επιλέγοντας όμως το προνομιακό για τις προοπτικές της έρευνας πεδίο της πεζογραφίας του 1880, συστηματοποιεί τα ερωτήματα που προκύπτουν στη δεκαετία του 1980 και καθιερώνει τον τόπο ως αντικείμενο συζήτησης μετά το 1990, χωρίς εντούτοις να παρακολουθεί από κοντά τις εξελίξεις στον ευρωπαϊκό και αμερικανικό κριτικό λόγο.

¹¹³ Κ. Παλαμάς, «Το ελληνικόν διήγημα. Α΄ Βιζυηνός» [1896], στο *Άπαντα*, τόμος δεύτερος, Γκοβόστης, Αθήνα [1962], σσ. 157-158: «Και όμως ο Βιζυηνός πολύ τελειότερον του ποιητού των επικούρικων και των ερωτοσατυρικών στίχων είναι ο διηγηματογράφος ποιητής. Η γη της Θράκης, εις την φύσιν και την ιστορίαν της οποίας συνεκεντρώθη ό,τι λαμπρότερον και ωραιότερον, ό,τι ζοφερώτερον και σπαρακτικώτερον έχει να επιδείξη η Ανατολή, η μαγική αύτη πυξίς, μέσα εις την οποίαν περιφυλάσσονται ανεκτίμητα κειμήλια του εθνικού βίου και της ποιητικής εμπνεύσεως από της μυριοποθήτου βασιλίσσης, της Σταμπούλ, μέχρι της πτωχικής και μαρτυρικής Βιζύης, όπου εγεννήθη ο ποιητής, γοργώς, παροδικώς, άλλα με καινοπρεπή ζωηρότητα, εμφανίζεται μέσα εις τα διηγήματα εκείνα, όσον το επιτρέπουν τα στενά όρια του είδους ...».

¹¹⁴ Για τη δραστική παρουσία του τόπου στην πεζογραφία της γενιάς του 1880 και στο ηθογραφικό διήγημα βλ. P. Mackridge, «Η ποιητική του χώρου και του χρόνου *Στου Χατζηφράγκου*», εισαγωγή στο Κ. Πολίτης, *Στου Χατζηφράγκου. Τα σαραντάχρονα μιας χαμένης πολιτείας*, επιμ. P. Mackridge, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα ²1993, σσ. 40*-41*. ο ίδιος, “The textualization of place in Greek Fiction, 1883–1903”, *Journal of Mediterranean Studies* 2:2 (1992), σσ. 148-168. Γ. Μελισσαράτου, «Οι κοινοί τόποι της εντοπιότητας», στο Ε.Γ. Αυδίκος (επιμ.), *Κώστας Κρυστάλλης. Το έργο του στο τέλος της εκατονταετίας από το θάνατό του*, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, Πρέβεζα 11–13 Ιουνίου 1993, Δήμος Πρέβεζας, Πρέβεζα 1994, σσ. 150-155. Α. Καστρινάκη, *Η φωνή του γενέθλιου τόπου. Μελέτες για την ελληνική πεζογραφία του 20^{ου} αιώνα*, Πόλις, Αθήνα 1997, σσ. 11-19. Γ. Λαδογιάννη, «Πλατεία/Αυλή. Η λειτουργία του χώρου στη δραματουργία του 20ού αιώνα», *ό.π.*, σσ. 154-155. Μ. Καραγιάννης, *Η Αισθητική της Ιθαγένειας. Λογοτεχνία και τόπος. Η περίπτωση της Κοζάνης*, Παρέμβαση, Κοζάνη 2001, σσ. 22-24. Γ. Λαδογιάννη, «Η Σαμοθράκη του Ίωνος Δραγούμη. Τοπίο λυρισμού και τόπος του ιδεολογικού του στοχασμού», στο Μ. Morfakidis (επιμ.), *Φιλόπατρις. Αφιέρωμα στον Αλέξη-Eudald Solá*, Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas - Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Granada 2004, σ. 201.

Το πρώιμο στάδιο της ανακάλυψης του τόπου στη νεοελληνική λογοτεχνία αφορά το χρονικό διάστημα 1965-1980, όπου ξεχωρίζουν δύο πρωτοπόρα μελετήματα. Το πρώτο, αν και δεν εμπίπτει ακριβώς στη νεοελληνική φιλολογία, είναι ένα φιλοσοφικό άρθρο του Ευάγγελου Μουτσόπουλου δημοσιευμένο στα 1964-1965. Πραγματεύεται από τη σκοπιά της φαινομενολογικής προσέγγισης του Gaston Bachelard τη δυναμική του χώρου στη νεότερη ευρωπαϊκή ποίηση, και κατά βάση στη γαλλική, με ορισμένες μνείες στον Καβάφη.¹¹⁵ Το δεύτερο μελέτημα ουσιαστικά χαράσσει τον δρόμο για την ανάλυση του τόπου. Μιλούμε για τη μονογραφία του Edmund Keeley αναφορικά με τον μύθο της καβαφικής Αλεξάνδρειας, που πρωτοκυκλοφορεί το 1976 και μεταφράζεται στα ελληνικά το 1979.¹¹⁶ Ο Keeley ανατέμνει την πόλη-σύμβολο του Καβάφη σε πολλούς αναβαθμούς (πραγματική, μεταφορική, αισθησιακή, μυθική πόλη κ.λπ.) δίνοντας μια ολοκληρωμένη εικόνα των μεταμορφώσεων της στο ποιητικό του σύμπαν και προσφέροντας ένα ικανοποιητικό πρότυπο για τα επόμενα βήματα της έρευνας.

Στη δεκαετία του 1980 κομβικό ρόλο για την προώθηση της μελέτης του τόπου στη λογοτεχνία έχει το διεθνές συμπόσιο Ιστορίας *Νεοελληνική Πόλη: Οθωμανικές Κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος* που διοργανώνεται το 1984 από την Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού.¹¹⁷ Ανάμεσα σε άλλες ανακοινώσεις φιλολογικού περιεχομένου¹¹⁸ προκαλεί αίσθηση η πρωτότυπη και θεωρητικά

¹¹⁵ Ε. Μουτσόπουλος, «Η δυναμική του χώρου και η νεωτέρα ποίησης», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΙΕ' (1964-1965), σσ. 310-338. Η φαινομενολογία του χώρου στην ποίηση κατά την εκδοχή του Gaston Bachelard έχει γενικότερα επισημανθεί νωρίς από τους κύκλους της νεοελληνικής φιλοσοφίας: Σ. Πάνου, *Ποιητική του χώρου*, Γρηγόρης, Αθήνα 1975, σσ. 29-32.

¹¹⁶ Ε. Keely, *Η καβαφική Αλεξάνδρεια. Εξέλιξη ενός μύθου*, μτφ. Τζ. Μαστοράκη, Ίκαρος, Αθήνα 2^η 1991. Αργότερα μελετάται και ο μύθος της συγκεκριμένης πόλης στο δημοτικό τραγούδι: G. Saunier, «Ο μύθος της Αλεξάνδρειας στα ελληνικά δημοτικά τραγούδια», στο *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια. Συναγωγή μελετών (1968-2000)*, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2001, σσ. 387-400.

¹¹⁷ Β. Αποστολίδου, «Ο ρόλος της πεζογραφίας στη μυθοποίηση της πόλης. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης», *ό.π.*, σ. 559· Γ. Λαδογιάννη, «*Τάδε έφη Πολύκαρπος*. Τα Γιάννενα του Γεωργίου Χατζή-Πελλερέν», *ό.π.*, σ. 407.

¹¹⁸ Β. Κολυβά, «Ο αστικός χώρος στα μυθιστορήματα των Γ. Θεοτοκά, Α. Τερζάκη και Κ. Πολίτη της δεκαετίας 1930-1940», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας Νεοελληνική*

τεκμηριωμένη ανακοίνωση της Λίζυς Τσιριμώκου για τη λογοτεχνία της πόλης και τις πόλεις της λογοτεχνίας με επίκεντρο την Αθήνα στην αφηγηματική πεζογραφία της περιόδου 1870-1920, η οποία λίγα χρόνια μετά επαναδημοσιεύεται αυτοτελώς¹¹⁹ και γίνεται έκτοτε σημείο αναφοράς στα ομόθεμα μελετήματα. Η Τσιριμώκου, στηριζόμενη στη γαλλόφωνη βιβλιογραφία, ορίζει τη λογοτεχνία της πόλης ως την *τοπογραφικά προσδιορισμένη λογοτεχνία* όπου πρωταγωνιστεί η πόλη και αποκτούν «προσωπικότητα» οι πλατείες, οι δρόμοι και οι γειτονιές.¹²⁰ Αντίστοιχα, οι πόλεις τις λογοτεχνίας, σύμφωνα με την ερευνήτρια, *δεν συμπίπτουν με τις πόλεις της Ιστορίας* αλλά η ενδοσκόπησή τους ανάγεται στο ευρύτερο *πρόβλημα της οργάνωσης του λογοτεχνικού χώρου*.¹²¹ Μέσα στη δεκαετία του 1980 το δίπολο λογοτεχνία της πόλης / πόλεις της λογοτεχνίας συμπληρώνεται και προεκτείνεται από ανάλογες εργασίες των Henri Tonnet,¹²² Peter Mackridge,¹²³ Μαίρης Μικέ¹²⁴ και Βενετίας Αποστολίδου.¹²⁵

Πόλη. Οθωμανικές Κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα & Ερμούπολη 26-30 Σεπτεμβρίου 1984, τόμος Α', Αθήνα 1985, σσ. 197-201, όπου η λογοτεχνική πόλη διερευνάται όχι με λογοτεχνικούς όρους αλλά με όρους πιστότητας ως προς την αληθινή πόλη· Β. Πάτσιου, «Η μυθιστορηματική αναπαράσταση του χώρου. Η Κέρκυρα του Κωνσταντίνου Θεοτόκη», *Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές Κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος*, ό.π., σσ. 203-213, όπου εξετάζεται η διαστρωμάτωση και ο συμβολισμός του μυθιστορηματικού χώρου και εικονογραφείται με σχήματα η κίνηση των προσώπων σ' αυτόν.

¹¹⁹ Λ. Τσιριμώκου, «Γραμματολογία της πόλης. Λογοτεχνία της πόλης / Πόλεις της λογοτεχνίας», *Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές Κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος*, ό.π., σσ. 167-196 και σε ανεξάρτητο τομίδιο με ανθολόγηση κειμένων και συνοπτικό τοπωνυμικό πίνακα της Αθήνας στα εξεταζόμενα κείμενα (Λωτός, Αθήνα 1988). Οι παραπομπές μας αφορούν το τομίδιο.

¹²⁰ Λ. Τσιριμώκου, *Γραμματολογία της πόλης. Λογοτεχνία της πόλης. Πόλεις της λογοτεχνίας*, ό.π., σσ. 10-11.

¹²¹ Ό.π., σ. 36.

¹²² H. Tonnet, «Η εικόνα της πόλης στην ελληνική λογοτεχνία. Διαχρονική ανασκόπηση», στο *Μελέτες για την νεοελληνική πεζογραφία*, μτφ. Φ. Βλαχοπούλου, Μεσόγειος, Αθήνα 2009, σσ. 415-428. Μία πρώτη εκδοχή του άρθρου δημοσιεύεται στα γαλλικά το 1986.

¹²³ P. Mackridge, «Η ποιητική του χώρου και του χρόνου *Στου Χατζηφράγκου*», ό.π., σσ. 27*-63*. Η μελέτη κυκλοφορεί για πρώτη φορά το 1988 και εστιάζει σ' ένα μυθιστόρημα με

Έπειτα από το 1990 η οπτική του τόπου συνεχώς κερδίζει έδαφος και σταδιακά τίθεται στο προσκήνιο της κριτικής. Τη δυναμική αυτή ενισχύουν χαρακτηριστικές για τον αναπροσανατολισμό της κριτικής συλλογικές εκδόσεις, όπως μία μεταφρασμένη στα αγγλικά πεζογραφική ανθολογία για την Ελλάδα που ακολουθεί έναν σχεδιασμό ανά γεωγραφικές ενότητες¹²⁶ διευρύνοντας έτσι σε εθνικό επίπεδο τα τοπικά κριτήρια αθρόου αριθμού λογοτεχνικών ανθολογιών για κάθε σχεδόν ελληνική πόλη ή περιφέρεια, ένας τόμος με τριάντα τρία εξομολογητικά κείμενα συγγραφέων για την γενέθλια πόλη ή την πολιτεία που πέρασαν μέρος του βίου τους¹²⁷ και μία σειρά πρόσφατων ανθολογιών, με γενικό τίτλο *Μια πόλη στη*

«τοπογραφική οργάνωση» που έχει πρόθεση «να αναστήσει ένα χώρο, επιχειρώντας μια γλωσσική χαρτογράφηση της παλιάς Σμύρνης» (σ. 45*).

¹²⁴ Μ. Μικέ, *Λογοτεχνικά Πρόσωπα της Καβάλας*, Εκδόσεις «Εντευκτηρίου», Θεσσαλονίκη 1990. Σε μια πιο συνοπτική μορφή ανακοινώνεται τον Οκτώβριο του 1989 στο Α΄ Συνέδριο *Νεάπολις, Χριστούπολις, Καβάλα: Ιστορία-Πολιτισμός*. Συνεξετάζονται και ανθολογούνται πεζά κείμενα «στα οποία η ιστορική και συγκεκριμένη πόλη της Καβάλας διαθλάται, μετασχηματίζεται σε λογοτεχνική πόλη, αναλαμβάνει λειτουργίες και επωμίζεται αισθητικούς και ιδεολογικούς ρόλους» (σ. 11). Περιέχονται πίνακες (χρονολογικός, τίτλων και τοπωνυμικός) κατά το υπόδειγμα της Τσιριμώκου.

¹²⁵ Β. Αποστολίδου, «Η Θεσσαλονίκη της "Μεγάλης Πλατείας"», *Εντευκτήριο* 14 (Μάρτιος 1991), σσ. 73-85. Μια αρχική μορφή του κειμένου διαβάζεται στην ετήσια συνάντηση των νεοελληνιστών της Αγγλίας τον Μάρτιο του 1989. Προτείνεται ότι οι πόλεις των μυθιστορημάτων μπορούν να μελετηθούν «τελικά μέσα από τρεις μυθιστορηματικούς πόλους και τη διαπλοκή τους: το χώρο (τοπογραφία), το χρόνο (ιστορία) και τους ανθρώπους» τους (σ. 77).

¹²⁶ Α. Leontis (επιμ.), *Greece: A traveler's Literary Companion*, Whereabouts Press, San Francisco 1997. Η Ήπειρος εκπροσωπείται με δύο συγγραφείς και δύο διηγήματα που εμπίπτουν στα ενδιαφέροντα της παρούσας εργασίας : Δ. Χατζής, «Ο Σιούλας ο ταμπάκος» (σσ. 121-134) και Χ. Μηλιώνης, «Η Αποκριά» (σσ. 135-149).

¹²⁷ Μ. Φάις (επιμ.), *Μια πόλη, ένας συγγραφέας*, Μίνωας, Αθήνα 2001. Στην Ήπειρο αναφέρονται τρία κείμενα: Γ. Δάλλας, «Μια πόλη στοιχειωμένη στα νερά του χρόνου», σσ. 52-56 (Άρτα), Σ. Δημητρίου, «Αππία-Εγνατία», σσ. 58-62 (Ηγουμενίτσα), Χ. Μηλιώνης, «Πατριωτισμοί στα Γιάννενα», σσ. 122-126 (Ιωάννινα). Προηγούνται οι ομόλογες τηλεοπτικές σειρές κινηματογραφικών δοκιμών του Γιάννη Σμαραγδή *Η δε πόλις ελάλησεν* και *Τα λόγια της πόλης* σε παραγωγή Αλέξανδρος Φιλμ – ΕΡΤ που προβάλλονται από την

λογοτεχνία και με διαφορετικό κάθε φορά ανθολόγο, που ιχνηλατούν τη λογοτεχνική αποτύπωση σημαντικών πόλεων της ελληνικής επικράτειας ή πόλεων του εξωτερικού με βαρύνουσα σημασία για τον ελληνισμό.¹²⁸ Ακόμη, διοργανώνονται επιστημονικά συνέδρια με θέμα τη λογοτεχνία που περιστρέφεται γύρω από έναν τόπο και/ή τους λογοτέχνες ενός τόπου: Θεσσαλία,¹²⁹ Θεσσαλονίκη,¹³⁰ Ήπειρος,¹³¹ νησιωτική Ελλάδα.¹³² Άρθρα, μονογραφίες και διδακτορικές διατριβές φωτίζουν ετερόκλητες πτυχές του ζητήματος ωθώντας τη συζήτηση προς πάσα κατεύθυνση. Ωστόσο, όπως ήδη σημειώσαμε, πολύ λίγες μελέτες είναι ενημερωμένες θεωρητικά και ακόμα λιγότερες υποδεικνύουν ένα θεωρητικό μοντέλο ανάγνωσης του χώρου στη λογοτεχνία, ιδίως υπό το πρίσμα της ιθαγένειας.

1.3 Ο γενέθλιος τόπος ως λογοτεχνικός μύθος

Η προσέγγιση του γενέθλιου τόπου ως λογοτεχνικού μύθου προϋποθέτει τον συνδυασμό της θεωρίας της αναπαράστασης του χώρου στην αφήγηση, την οποία επιχειρήσαμε να σκιαγραφήσουμε προηγουμένως στη διεθνή και στην ελληνική της

ελληνική τηλεόραση την περίοδο 1990-1993. Βλ. <http://www.ert-archives.gr/V3/public/index.aspx> (ανακτήθηκε στις 8/07/2011 από το διαδίκτυο).

¹²⁸ Η σειρά κυκλοφορεί από το 2001 και τις εκδόσεις *Μεταίχμιο* με γενικό υπεύθυνο τον πεζογράφο Κώστα Ακρίβο. Στην ίδια σειρά εντάσσεται και η ανθολογία του Χριστόφορου Μηλιώνη για τα Ιωάννινα. Βλ. Χ. Μηλιώνης (επιμ.), *Μια πόλη στη λογοτεχνία: Γιάννενα*, ό.π.

¹²⁹ Β.Δ. Αναγνωστόπουλος – Β. Λαλαγιάννη (επιμ.), *Η Θεσσαλία στη Λογοτεχνία και Γραμματεία*, Πρακτικά Διημερίδας, Βόλος 15-16 Δεκεμβρίου 1995, Εργαστήριο Λόγου και Πολιτισμού Π.Τ.Ν. Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Βόλος 1998.

¹³⁰ Π. Σφυρίδης (επιμ.), *Παραμυθία Θεσσαλονίκης. Η πεζογραφία στη Θεσσαλονίκη από το 1912 έως το 1995*, Πρακτικά Συνεδρίου, Βαφοπούλειο Πνευματικό Κέντρο 23-25 Οκτωβρίου 1996, Θεσσαλονίκη Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1997, Θεσσαλονίκη 1997.

¹³¹ *Η Λογοτεχνία των Ηπειρωτών*, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων – Δήμος Ιωαννιτών – Τοπική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Ν. Ιωαννίνων, Ιωάννινα 24-28 Ιουνίου 2004, υπό δημοσίευση.

¹³² Α. Αργυρίου (επιμ.), *Η Ελλάδα των νησιών από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα*, Πρακτικά του Β' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Ρέθυμνο 10-12 Μαΐου 2002, τόμος Α': Οι μαρτυρίες των λογοτεχνικών κειμένων, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004.

διάσταση, με τη θεωρία του λογοτεχνικού μύθου. Τόσο το εννοιολογικό πλάτος του μύθου¹³³ όσο και η γενικότερη αλληλοεμπλοκή μύθου και λογοτεχνίας¹³⁴ είναι διεπιστημονικές ερευνητικές περιοχές με κολοσσιαία παράδοση πίσω τους, σε σημείο που και η επί τροχάδην νύξη τους θα μας έβγαζε έξω από τους στόχους της μελέτης μας. Επομένως, περιοριζόμαστε αυστηρά στο ειδικό περιεχόμενο του όρου λογοτεχνικός μύθος, όπως διατυπώνεται από τις σύγχρονες τάσεις της συγκριτικής γραμματολογίας, και στη διεύρυνση της διακειμενικής πρακτικής που τον χαρακτηρίζει προς τη σπουδή του τόπου στη λογοτεχνία.

Καταρχήν η ανάλυση του λογοτεχνικού μύθου θεραπεύεται από τον τομέα της θεματολογίας, δηλαδή της επεξηγηματικής και συγκριτικής μελέτης των θεμάτων, εφόσον απαρτίζεται από ένα πλέγμα κειμένων που παραπέμπει το ένα στο άλλο. Μία παρόμοια αλυσίδα κειμένων δίνει υπόσταση και στο λογοτεχνικό θέμα, με αποτέλεσμα να επικρατεί σύγχυση ανάμεσα στους δύο όρους. Ορισμένοι συγκριτολόγοι επιμένουν πως το θέμα διακρίνεται καθαρά από ... τον λογοτεχνικό μύθο¹³⁵ και προσπαθούν να αντιδιαστείλουν το νόημα τους στην ορολογία της κριτικής¹³⁶ ενώ άλλοι μελετητές ισχυρίζονται ότι ο διαφορισμός μεταξύ ιστορίας θέματος (Stoff - Themengeschichte) και λογοτεχνικού μύθου αποτελεί

¹³³ Βλ. ενδεικτικά: Α. Κυριακίδου-Νέστορος, «Η ερμηνεία των μύθων από την αρχαιότητα ως σήμερα», στο *Ελληνική Μυθολογία*, τόμος Α', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1986, σσ. 241-301· Δ. Μήττα, *Απολογία για τον Μύθο. Μία ιστορικοκριτική προσέγγιση*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1997· R.A. Segal, *Μύθος. Όλα όσα πρέπει να γνωρίζετε*, μτφ. Φ.Α. Μιχελή, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007.

¹³⁴ Βλ. ενδεικτικά: J.B. Vickery (επιμ.), *Myth and Literature. Contemporary Theory and Practice*, University of Nebraska Press, Lincoln 1966· Γ. Βελουδής, *Ψηφίδες για μία θεωρία της λογοτεχνίας*, Γνώση, Αθήνα 1992, σσ. 61-66· F. Monneyron – J. Thomas, *Mythes et Littérature*, Que Sais-je?, Presses Universitaires de France, Paris 2002· Μ. Οικονόμου, *Ανατροπές του οδυσσειακού μύθου στη λογοτεχνική και κινηματογραφική αφήγηση του 20^{ου} αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Φιλολογίας Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 14-21.

¹³⁵ Μ.-F. Guyard, *Η Συγκριτική Γραμματολογία*, μτφ. Ζ. Σιαφλέκης, Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1988, σ. 54.

¹³⁶ Ζ.Ι. Σιαφλέκης, *Η Εύθραυστη Αλήθεια. Εισαγωγή στη θεωρία του λογοτεχνικού μύθου*, Gutenberg, Αθήνα 1994, σσ. 3-9· P. Brunel – C. Pichois – A.-M. Rousseau, *Τι είναι η συγκριτική γραμματολογία*, ό.π., σσ. 200-201.

ψευδοπρόβλημα, διότι αμφότεροι συγκροτούνται από μικρότερες αυτοτελείς αφηγηματικές μονάδες, τα μοτίβα, που μπορούν να αναμειγνύονται με καινούργιους κάθε φορά τρόπους ανανεώνοντας, διασκευάζοντας και εμπλουτίζοντας μια αρχετυπική ιστορία.¹³⁷ Πάντως, η συμπόρευση λογοτεχνικού μύθου και θέματος εξαπλώνει το εννοιολογικό περιεχόμενου του πρώτου ώστε να περιλάβει, κάτω από ιδιαίτερες συνθήκες, και την αφηγηματική μυθοποίηση του γενέθλιου τόπου.

Αφετηριακός για τον γόνιμο προβληματισμό της έρευνας είναι ο ορισμός του Pierre Albouy. Ο λογοτεχνικός μύθος, απογυμνωμένος από τις μαγικές ή θρησκευτικές καταβολές του μύθου,

*αποτελείται από το αφήγημα που συνοδεύει τον [ιστορικό] μύθο, το οποίο ο συγγραφέας χρησιμοποιεί και μετασχηματίζει με μεγάλη ελευθερία, και από τις νέες σημασίες που προστίθενται σ' αυτό.*¹³⁸

Μετέπειτα συγκριτολογικές εργασίες συμπληρώνουν ότι η έννοια του λογοτεχνικού μύθου συνδέεται πάντα με ένα πρόσωπο που ιστοριογραφικά ανήκει είτε στην ελληνορωμαϊκή είτε στη νεότερη δυτικοευρωπαϊκή γραμματεία.¹³⁹ Παρά ταύτα η

¹³⁷ Μ. Οικονόμου, *Ανατροπές του οδυσσειακού μύθου στη λογοτεχνική και κινηματογραφική αφήγηση του 20^{ου} αιώνα*, ό.π., σσ. 25-29.

¹³⁸ P. Albouy, *Mythes et mythologies dans la littérature française*, Armand Colin, Paris 1969, σ. 9. Για τη μετάφραση του παραθέματος βλ. Ζ.Ι. Σιαφλέκης, *Η Εύθραυστη Αλήθεια. Εισαγωγή στη θεωρία του λογοτεχνικού μύθου*, ό.π., σ. 5.

¹³⁹ Ζ.Ι. Σιαφλέκης, *Η Εύθραυστη Αλήθεια. Εισαγωγή στη θεωρία του λογοτεχνικού μύθου*, ό.π., σ. 7. Για παραδείγματα ανάλυσης του λογοτεχνικού μύθου γύρω από ένα αρχαίο μυθικό πρόσωπο στην ελληνική γλώσσα βλ. P. Brunel, *Ο μύθος της Ηλέκτρας*, μτφ. Κ. Μιτσοτάκη, Μέγαρο Μουσικής Αθηνών, Αθήνα 1992· *Σύγκριση / Comparaison* 11 (2000), Αφιέρωμα: ο μύθος του Ορφέα στη λογοτεχνία και στις άλλες τέχνες· G. Steiner, *Οι Αντιγόνες. Ο μύθος της Αντιγόνης στη λογοτεχνία, τις τέχνες και την σκέψη της Εσπερίας*, μτφ. Β. Μάστορης – Π. Μπουρλάκης, Καλέντης, Αθήνα 2001· Δ. Γιωτοπούλου, «Οι μεταμορφώσεις της Κασσάνδρας στη νεοελληνική λογοτεχνία», στο Θ. Πυλαρινός (επιμ.), *Ελληνική Αρχαιότητα και Νεοελληνική Λογοτεχνία*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Κέρκυρα 30 Οκτωβρίου – 1 Νοεμβρίου 2008, Εκδόσεις Ιονίου Πανεπιστημίου, Κέρκυρα 2009, σσ. 51-69. Για τους νεότερους ευρωπαϊκούς μύθους βλ. J.-Cl. Carrière, «Νεότητα των μύθων», στο Β.

πρωταρχική απαίτηση για την ύπαρξη ενός κεντρικού μυθικού προσώπου δεν είναι απόλυτη. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 ο Pierre Brunel επεκτείνει το πεδίο εφαρμογής του λογοτεχνικού μύθου σε οποιαδήποτε σειρά κειμένων συναντάται η έννοια της μεταμόρφωσης.¹⁴⁰ Βαθμηδόν η προϋπόθεση του μυθικού προσώπου αντικαθίσταται, από αρκετούς ερευνητές, με τη λιγότερο περιοριστική και διευρυμένη του αρχέτυπου μοντέλου ή του συμβολικού προτύπου.¹⁴¹ Πρόκειται δηλαδή για την ανατροφοδότηση ενός εξωλογοτεχνικού ή ενδολογοτεχνικού αρχέτυπου μέσα από ένα corpus αφηγηματικών παραλλαγών και εκδοχών, διαφορετικών συγγραφέων και εποχών, όπου η επανάληψη και η προσθήκη στοιχείων διαδραματίζει οργανικό ρόλο. Το άνοιγμα αυτό έχει τις ρίζες του στην ευρεία θέση του Roland Barthes ότι *ο μύθος είναι λόγος και αφού ... είναι λόγος, το καθετί που ανάγεται στην ομιλία μπορεί να είναι μύθος*.¹⁴² Άρα και η μυθοπλασία για τον τόπο είναι δυνατόν να είναι μύθος.

Ο τόπος, ένας καθορισμένος τόπος, στο βαθμό που απασχολεί με μία συγκεκριμένη οπτική, πχ. της ιθαγένειας ή του βιώματος, ένα σύνολο αλληλοεξαρτώμενων κειμένων διαφόρων λογοτεχνών και διαφόρων περιόδων, τότε είναι εφικτό να μετατραπεί στον πυρήνα ενός λογοτεχνικού μύθου. Έτσι, στο λεξικό των λογοτεχνικών μύθων που επιμελείται ο Pierre Brunel, από τα εκατόν είκοσι τέσσερα λήμματα τα έξι αφορούν φανταστικούς ή πραγματικούς τόπους: Ατλαντίδα, Εδέμ, Ελντοράντο, Lorelei, Tahiti, Ουτοπία (Utopia).¹⁴³ Ο Yves Chevrel, στο εγχειρίδιό του για τη συγκριτική γραμματολογία, παρατηρεί ότι στη γαλλική συγκριτολογική σχολή το μοτίβο μύθος της πόλης τείνει να εισχωρήσει στην επικράτεια του λογοτεχνικού μύθου και κάνει σχετικές βιβλιογραφικές υποδείξεις.¹⁴⁴

Bricout (επιμ.), *Το βλέμμα του Ορφέα. Οι λογοτεχνικοί μύθοι της Δύσης*, μτφ. Α. Κομνηνέλλη, Σοκόλης, Αθήνα 2007, σσ. 26-37.

¹⁴⁰ P. Brunel, *Le Mythe de la métamorphose*, Armand Colin, Paris 1974· Ζ.Ι. Σιαφλέκης, *Η Εύθραυστη Αλήθεια. Εισαγωγή στη θεωρία του λογοτεχνικού μύθου*, ό.π., σσ. 11-12.

¹⁴¹ Γιώργος Φρέρης, «Η λογοτεχνία ως μύθος», *Δια-κείμενα* 1 (1999), σ. 17.

¹⁴² R. Barthes, *Μυθολογίες. Μάθημα*, μτφ. Κ. Χατζηδήμου – Ι. Ράλλη, Ράππας, Αθήνα 1979, σ. 201.

¹⁴³ P. Brunel (επιμ.), *Companion to Literary Myths, Heroes and Archetypes*, μτφ. W. Allatson – J. Hayward – T. Selous, Routledge, London – New York 1992, σσ. 153-162, 389-406, 407-411, 737-746, 1083-1093, 1151-1158.

¹⁴⁴ Y. Chevrel, *La littérature comparée*, Que Sais-je?, Presses Universitaires de France, Paris 1989, σσ. 60, 62-63.

Επιπλέον, η Violet Harrington Bryan παρακολουθεί τη λογοτεχνική εξέλιξη του θρύλου της Νέας Ορλεάνης ως πολυπολιτισμικής κοινωνίας,¹⁴⁵ ο Camille Dumoulié αναγνωρίζει και χαρτογραφεί έναν σύγχρονο λογοτεχνικό μύθο στο μυθιστόρημα του 20^{ου} αιώνα, τον μύθο της σκοτεινής επιθυμίας για την καταραμένη πόλη¹⁴⁶ και ο Philippe Berthier ανιχνεύει το ταξίδι καλλιτεχνών και διανοούμενων στην Ιταλία, από τον 16^ο αιώνα κι έπειτα, ως το προσκύνημα στον εκλεκτό τόπο που ενσαρκώνει το δυτικοευρωπαϊκό πολιτισμικό στερέωμα.¹⁴⁷ Στα καθ' ημάς, στον ίδιο άξονα βαδίζουν οι πολύ χρήσιμες για τη δική μας θεώρηση συμβολές της Γεωργίας Λαδογιάννη για τη Δυτική Θεσσαλία ως λογοτεχνικό μύθο του γενέθλιου τόπου,¹⁴⁸ της Βενετίας Αποστολίδου για τη μυθοποίηση του αστικού χώρου της Θεσσαλονίκης¹⁴⁹, του Peter Mackridge για τον μύθο της Μικράς Ασίας στην πεζογραφία¹⁵⁰ και του Ερατοσθένη Γ. Καψωμένου για την ποιητική μυθολογία του Αιγαίου.¹⁵¹ Όλα τα προηγούμενα παραδείγματα αποδεικνύουν ότι είναι καθόλα έγκυρη η ένταξη και της εντοπιότητας στη σφαίρα του λογοτεχνικού μύθου.

Στον μύθο του γενέθλιου τόπου το εξωλογοτεχνικό έναυσμα είναι ο αρχέγονος δεσμός με την πατρώα γη, το αρχέτυπο της πατρίδας – μάνας που

¹⁴⁵ V. Harrington Bryan, *The Myth of New Orleans in Literature: Dialogues of Race and Gender*, University of Tennessee Press, Knoxville 1993.

¹⁴⁶ C. Dumoulié, “La ville maudite dans le roman du XXe siècle: mythe ou fantasme?”, στο *Mythes et Littérature. Textes réunis par Pierre Brunel*, Recherches Actuelles en Littérature Comparée, n° 6, Presses Universitaires de Paris-Sorbonne, Paris 1994, σσ. 111-118.

¹⁴⁷ Ph. Berthier, «Το ταξίδι στην Ιταλία», στο Β. Bricout (επιμ.), *Το βλέμμα του Ορφέα. Οι λογοτεχνικοί μύθοι της Δύσης*, ό.π., σσ. 199-224.

¹⁴⁸ Γ. Λαδογιάννη, «Η Θεσσαλία ως λογοτεχνικός μύθος στους σύγχρονους Δυτικο-Θεσσαλούς λογοτέχνες (Μαρούλα Κλιάφα, Τούλα Τίγκα, Ηλίας Κεφάλας, Βαγγέλης Κάσσος)», Πρακτικά 5^{ου} Συμποσίου Τρικαλινών Σπουδών, Τρίκαλα 5-7 Νοεμβρίου 1999, *Τρικαλινά* 20 (2000), σσ. 127-138.

¹⁴⁹ Β. Αποστολίδου, «Ο ρόλος της πεζογραφίας στη μυθοποίηση της πόλης. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης», ό.π., σσ. 559-572.

¹⁵⁰ P. Mackridge, “The Myth of Asia Minor in Greek Fiction”, στο R. Hirschon (επιμ.), *Crossing the Aegean. An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, Berghahn Books, New York – Oxford 2003, σσ. 235-246.

¹⁵¹ Ε.Γ. Καψωμένος, «Η μυθολογία του Αιγαίου στη νεοελληνική λογοτεχνία», στο Α. Αργυρίου (επιμ.), *Η Ελλάδα των νησιών από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα*, ό.π., σσ. 399-415.

λαμβάνει τη μορφή του απόλυτου και του ιδανικού, σηματοδοτεί τον νόστο της παιδικής αθωότητας, οργανώνει το κοσμοθεωρητικό σύστημα του κειμένου¹⁵² και εκφράζει την επιθυμία της λυτρωτικής ένωσης με τον κόσμο των προγόνων, την παραμυθία που αντλείται από την επαφή με τον κώδικα αξιών τους και την επιταγή της μετάδοσής του στις επόμενες γενεές. Ο μηχανισμός της κληροδότησης είναι καταλυτικός και σύμφυτος με την ανθρώπινη ιδιοσυγκρασία, όπως διακηρύττει και ο ψυχαναλυτής της ταυτότητας Jacques Hassoun:

*Αν η μετάδοση μιας παράδοσης, μιας ιστορίας, παρουσιάζεται ως μια οικοδόμηση, αυτό συμβαίνει ακριβώς επειδή η επιθυμία να εξασφαλιστεί μια συνέχεια στη διαδοχή των γενεών αντιστοιχεί σε μια εσωτερική αναγκαιότητα.*¹⁵³

Το ενδολογοτεχνικό ερέθισμα μπορεί να οφείλεται σ' ένα λογοτέχνημα που δεξιώνεται μια εξαιρετική τύχη σε ομόθεμα μεταγενέστερα κείμενα ή σ' έναν συγγραφέα που λειτουργεί ως πρότυπο ανάμεσα στους ομότεχνους του, όπως, προκαταβάλλοντας όσα ακολουθούν, συμβαίνει με τον Δημήτρη Χατζή και τη συλλογή διηγημάτων του *Το τέλος της μικρής μας πόλης* στον μεταπολεμικό λογοτεχνικό μύθο της Ηπείρου.

Ο λογοτεχνικός μύθος του γενέθλιου τόπου, όπως κάθε λογοτεχνικός μύθος, υπαγορεύει τη συγκριτική διερεύνηση ως προσφορότερη μέθοδο εξέτασης επειδή «ταξιδεύει», εξελίσσεται και μεταλλάσσεται διαδοχικά από κείμενο σε κείμενο. Η σύγκριση των αφηγήσεων που τον συνθέτουν είναι διαχρονική ή περιορίζεται σε μία περίοδο στην οποία πυκνώνουν οι εκδοχές του. Η επισήμανση των επαναλαμβανόμενων μοτίβων και του πλήθους των παραλλαγών αποδίδει την εικόνα, την έκταση και το βάθος του μύθου. Για να υπαχθεί στο σχήμα του λογοτεχνικού μύθου, η αφηγηματική ανάπλαση της ιδιαίτερης πατρίδας πρέπει να διαθέτει κύρια γνωρίσματα της μυθοποιητικής διαδικασίας:¹⁵⁴

¹⁵² Γ. Λαδογιάννη, «Η Θεσσαλία ως λογοτεχνικός μύθος στους σύγχρονους Δυτικο-Θεσσαλούς λογοτέχνες (Μαρούλα Κλιάφα, Τούλα Τίγκα, Ηλίας Κεφάλας, Βαγγέλης Κάσος)», *ό.π.*, σσ. 128-129.

¹⁵³ J. Hassoun, *Το κοντραμπάντο της μνήμης*, μτφ. Α. Ασέρ, Εξάντας, Αθήνα 1996, σ. 93.

¹⁵⁴ Για τις αναφερόμενες προϋποθέσεις βλ. Ζ.Ι. Σιαφλέκης, *Η Εύθραυστη Αλήθεια. Εισαγωγή στη θεωρία του λογοτεχνικού μύθου*, *ό.π.*, σσ. 13-26, 37-39, 47.

α. Μεταβλητά και αμετάβλητα στοιχεία που αντίστοιχα διαφοροποιούνται και παραμένουν σταθερά στη λογοτεχνική διαδρομή του μύθου.

β. Διακειμενικότητα σε σχέση με προγενέστερα έργα. Κάθε νέα συγγραφική απόπειρα να μυθοποιηθεί ένας συγκεκριμένος γενέθλιος τόπος εμπεριέχει αναγκαστικά, συνειδητά ή ασυνειδητά, όλες τις προηγούμενες μυθοποιήσεις και ανοίγει διάλογο μαζί τους. Η αρχή της διακειμενικότητας ισχύει τόσο για τον συγγραφέα όσο και για τον αναγνώστη, διότι και οι δύο αντιμετωπίζουν το λογοτεχνικό έργο που αναπαράγει τον μύθο της ιθαγένειας με βάση τις αναγνωστικές τους εμπειρίες.

γ. Ανανέωση και διαρκής μετασχηματισμός μέσα από προσθαφαιρέσεις δεδομένων, οι οποίες μεταβάλλουν περισσότερο ή λιγότερο το νοηματικό πλαίσιο κάθε κειμένου που προστίθεται στη μυθική γραμμή της εντοπιότητας.

δ. Επένδυση της ιδιαίτερης πατρίδας με συμβολικές σημασίες και συνδηλώσεις.

ε. Υπόταξη του γενέθλιου τόπου σε αδιάκοπο λογοτεχνικό ανασχηματισμό, ώστε σχεδόν να μην εκλείπει ποτέ ως μύθος. Μεταμορφώνεται ακατάπαυστα και έχει εκ νέου αντίκτυπο σε διαφορετικούς λογοτέχνες, συνειδήσεις και εποχές.

Κάποιοι μελετητές θεωρούν ότι για να δημιουργηθεί μύθος για έναν τόπο δεν αρκεί μόνο μία σειρά έργων και συγγραφέων που επαναλαμβάνουν και προσθέτουν όψεις αυτού του τόπου στη λογοτεχνία αλλά χρειάζεται και η συνδρομή άλλων ειδών του λόγου, πχ. του δημοσιογραφικού και του ιστοριογραφικού, που αναλαμβάνουν να διαδώσουν και να στερεώσουν τον μύθο.¹⁵⁵ Στην περίπτωση της Ηπείρου πληρούνται όλοι οι προαπαιτούμενοι όροι. Η μυθοποίησή της στην πεζογραφία ξεκινά πολύ πριν τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, όπως θα δούμε παρακάτω, εντείνεται στους μεταπολεμικούς συγγραφείς και συνεχίζεται αδιάλειπτα μέχρι σήμερα σε πεζογραφήματα των Νίκου Χουλιαρά, Μιχάλη Γκανά, Ναπολέοντα Λαζάνη, Βασίλη Γκουρογιάννη και Σωτήρη Δημητρίου, για να σταθούμε απλώς στους πιο προβεβλημένους σύγχρονους λογοτέχνες. Ο λογοτεχνικός μύθος της Ηπείρου περιλαμβάνει, μάλιστα, και μία φοιτητική εκδοχή της ιδιάζουσας

¹⁵⁵ Β. Αποστολίδου, «Ο ρόλος της πεζογραφίας στη μυθοποίηση της πόλης. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης», *ό.π.*, σ. 564· Τ.Η. Κωτόπουλος, *Η Θεσσαλονίκη στο έργο των Θεσσαλονικέων πεζογράφων. Ο ρόλος και οι λειτουργίες της λογοτεχνικής πόλης*, Κώδικας, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 343.

ατμόσφαιρας των Ιωαννίνων, το μυθιστόρημα *Μαντζάτο* της Μαρίας Δουρμούση.¹⁵⁶ Επίσης, εκτός της λογοτεχνίας, η Ήπειρος αναπαρίσταται και σε άλλες καλλιτεχνικές αφηγήσεις, λόγου χάριν στον κινηματογράφο, με ανάλογα στερεότυπα: απομόνωση, συντηρητισμός, αδυναμία διεξόδων επιβίωσης, τραγικά έρημο ορεινό περιβάλλον, μνήμες από τον Εμφύλιο κ.λπ.¹⁵⁷ ενώ μία πλουσιότερη ιστοριοδιφική, ιστοριογραφική, λαογραφική και ανθρωπολογική βιβλιογραφία εξερευνά το πολιτισμικό της στίγμα συμβάλλοντας στην καθιέρωση του μύθου της.¹⁵⁸

¹⁵⁶ Μ. Δουρμούση, *Μαντζάτο*, Καστανιώτης, Αθήνα 1997. Είναι το πρώτο μυθιστόρημα της συγγραφέως, η οποία σπούδασε παιδαγωγικά στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Ο τίτλος παραπέμπει στο ομώνυμο δημοφιλές φοιτητικό και νεανικό μπαρ των Ιωαννίνων, που από το 1986 έως το 1999 βρισκόταν πίσω από τη Νομαρχία, στην οδό Πυρσινέλλα προς την πλατεία Πάργης. Σήμερα έχει κατεδαφιστεί και στη θέση του υψώνεται ένα εμπορικό κέντρο που φέρει το όνομα «Στοά Μαντζάτο». Συνεπώς, ήδη από τα παρακειμενικά δεδομένα, καταλαβαίνουμε ότι το μυθιστόρημα επικεντρώνεται στα Ιωάννινα των δεκαετιών του 1980 και του 1990 ως σημαντική φοιτητούπολη, προβάλλει ως βασικό συνεκτικό στοιχείο ένα χαρακτηριστικό φοιτητικό στέκι και παρουσιάζει την τοπογραφία της πόλης με τα μάτια ενός νεαρού ξένου που επενδύει τμήμα της ζωής του εκεί.

¹⁵⁷ Χ. Σωτηροπούλου, *Κινούμενα Τοπία. Κινηματογραφικές αποτυπώσεις του ελληνικού χώρου*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2001, σσ. 33-35.

¹⁵⁸ Γ. Λαδογιάννη, «*Τάδε έφη Πολύκαρπος*. Τα Γιάννενα του Γεωργίου Χατζή-Πελλερέν», *ό.π.*, σσ. 417-418. Βλ. και τα βιβλιογραφικά μελετήματα: Α. Δρούλια – Β. Κόντη, *Ηπειρωτική Βιβλιογραφία 1571-1980. α. Αυτοτελή δημοσιεύματα*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1984· Κ. Βακατσάς – Β. Κολιός – Η. Σκουλίδας, *Ηπειρωτική Βιβλιογραφία 1981-1994. Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής «Δωδώνη»: Παράρτημα αρ. 59, Ιωάννινα 1998· Β. Κόντη, *Ηπειρωτική Βιβλιογραφία. Β'. Κατάλογος εφημερίδων και περιοδικών 1886-1980*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1999· η ίδια, *Ηπειρωτική Βιβλιογραφία. Γ'. Μελέτες και άρθρα 1811-1980*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1999.

II. Ο ΤΟΠΟΣ-ΗΠΕΙΡΟΣ ΣΤΗΝ ΚΡΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ ΑΠΟ ΤΟΝ 19^Ο ΑΙΩΝΑ ΕΩΣ ΤΗ ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ ΠΕΡΙΟΔΟ

2.1 Ο τόπος-Ηπειρος στην κριτική

2.1.1 Η πρόταση των Lamber-Bικέλα

Για πρώτη φορά ο τόπος-Ηπειρος εμφανίζεται στην κριτική στα τέλη του 19ου αιώνα με την έννοια της γεωγραφικά οριοθετημένης λογοτεχνικής σχολής. Η Γαλλίδα διανοούμενη Juliette Adam ή Lamber (1836-1936) στην προοδευτική επιθεώρηση *La Nouvelle Revue* (1879-1940), περιοδικό που ιδρύει και εκδίδει ή ίδια και που διακρίνεται για το άνοιγμα προς τις ξένες λογοτεχνίες¹⁵⁹ – εκεί ο Γ.Μ. Βιζυηνός κάνει την εμφάνισή του ως διηγηματογράφος, δημοσιεύει από τον Μάρτιο του 1880 έως τον Απρίλιο του 1881 μία σειρά άρθρων σε πέντε συνέχειες με γενικό τίτλο “Poètes grecs contemporains”.¹⁶⁰ Η πέμπτη συνέχεια φέρει τον αποκαλυπτικό για τα ερευνητικά μας ενδιαφέροντά υπότιτλο: École Épirote – Ηπειρωτική Σχολή. Αμέσως μετά, τα άρθρα αναδημοσιεύονται αυτοτελώς σε βιβλίο,¹⁶¹ το οποίο κατά κάποιο τρόπο είναι μία προδρομική ιστορία της νεοελληνικής ποίησης του 19^{ου} αιώνα. Η απήχηση της μελέτης στους ελληνικούς φιλολογικούς κύκλους φαίνεται από το γεγονός πως ελάχιστα χρόνια αργότερα κυκλοφορούν δύο διαφορετικές μεταφράσεις της στα ελληνικά. Η Ευφρασία Θ. Κετσέα τη μεταφράζει σε έξι συνέχεις

¹⁵⁹ Για τη συμβολή της Lamber στο περιοδικό *La Nouvelle Revue* βλ. W. Stephens, *Madame Adam (Juliette Lamber). La Grande Française. From Louis Philippe until 1917*, Chapman and Hall, London ²1917, σσ. 212-221· M.-F. Hilgar, “Juliette Adam et la *Nouvelle Revue*”, *Rocky Mountain Review of Language and Literature* 51:2 (1997), σσ. 11-18.

¹⁶⁰ J. Lamber, “Poètes grecs contemporains: École ionienne”, *La Nouvelle Revue* 3 (Mars-Avril 1880), σσ. 368-377· “Poètes grecs contemporains: École ionienne”, 4 (Mai-Juin 1880), σσ. 839-860· “Poètes grecs contemporains: École de Constantinople”, 6 (Sept.-Oct. 1880), σσ. 852-883· “Poètes grecs contemporains: École d'Athènes”, 8 (Janv.-Févr. 1881), σσ. 628 - 659· “Poètes grecs contemporains: École épirote”, 9 (Mars-Avril 1881), σσ. 370- 411.

¹⁶¹ J. Lamber, *Poètes grecs contemporains*, Calmann-Lévy, Paris 1881 (για την «Ηπειρωτική Σχολή» βλ. σσ. 237-291).

στο περιοδικό *Παρνασσός* την περίοδο 1884-1885¹⁶² και ο σχολάρχης Φώτιος Δημητριάδης τυπώνει σε ανεξάρτητο τόμο τη δική του μετάφραση το 1887 στη Φιλιππούπολη.¹⁶³ Ένα άλλο σημαντικό τεκμήριο της απήχυσής της και εκτός Ελλάδας είναι ότι ο Guy de Maupassant παρουσιάζει, με έντονη φιλελληνική διάθεση, εκτενή και επαινετική κριτική για τη δουλειά της Lamber στην πρώτη σελίδα της εφημερίδας *Le Gaulois* στις 23 Ιουνίου του 1881.¹⁶⁴

Για την πατρότητα του κειμένου της Lamber διατηρούνται αρκετές επιφυλάξεις. Η Lamber αφιερώνει το βιβλίο της στον Δημήτριο Βικέλα για την πολύτιμη σύμπραξή του:

Τω κυρίῳ Δημητρίῳ Βικέλα

Αγαπητέ μοι φίλε

Δεχθήτε παρακαλῶ την αφιέρωσιν του βιβλίου τούτου, ὅπερ δεν θα ἔγραφον εἴαν δεν εἶχον την υμετέραν σύμπρασιν.

*Παρίσιοι, 17 Ἀπριλίου 1881*¹⁶⁵

και σ' ένα σημείο της ανάλυσής της δηλώνει ρητά τις οφειλές της: *εν ταις προηγηθείσαις σημειώσεσιν ηκολούθησα πιστῶς το περί Νεοελλ. Φιλολογίας Δοκίμιον*

¹⁶² Ι. Λαμπέρ, «Οι σύγχρονοι ποιηταί της Ελλάδος», μτφ. Ε.Θ. Κετσεά, *Παρνασσός* 8:9-11 (1884), σσ. 673-667· «Οι σύγχρονοι ποιηταί της Ελλάδος: Ιόνιος Σχολή», 9:1 (1885), σσ. 20-50· «Οι σύγχρονοι ποιηταί της Ελλάδος: Σχολή της Κωνσταντινουπόλεως», 9:2 (1885), σσ. 96-112· «Οι σύγχρονοι ποιηταί της Ελλάδος: Σχολή της Κωνσταντινουπόλεως εν Ελλάδι», 9:3 (1885), σσ. 198-213· «Οι σύγχρονοι ποιηταί της Ελλάδος: Σχολή των Αθηνών», 9:4-6 (1885), σσ. 258-292· «Οι σύγχρονοι ποιηταί της Ελλάδος: Ηπειρωτική Σχολή», 9:7-9 (1885), σσ. 524-553.

¹⁶³ J. Lamber, *Οι Σύγχρονοι Έλληνες Ποιηταί ήτοι Μελέτη περί της Νεωτέρας Ελληνικής Ποιήσεως*, μεταγλωττισθείσα εκ του γαλλικού υπό Φ. Δημητριάδου σχολάρχου, Εμπορικών Τυπογραφείων Β.Ι. Σπαθαροπούλου, Εν Φιλιππουπόλει 1887 (για την «Ηπειρωτική Σχολή» βλ. σσ. 170-205). Στη μετάφραση του Δημητριάδη παραλείπονται από το πρωτότυπο μερικά σημεία δευτερεύουσας σημασίας, πχ. βιβλιογραφικές αναφορές ή κάποια παραθέματα.

¹⁶⁴ Guy de Maupassant, “Les poètes grecs contemporains”, εφ. *Le Gaulois*, 23 juin 1881, σ. 1. Βλ. <http://visualiseur.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k523881x> (Ανακτήθηκε στις 25/06/2011 από το διαδίκτυο).

¹⁶⁵ Ι. Λαμπέρ, «Οι σύγχρονοι ποιηταί της Ελλάδος», *ό.π.*, σ. 653.

του κ. Δ. Βικέλα (Λονδίνον 1871).¹⁶⁶ Μολοντούτο, άλλες πηγές μαρτυρούν ότι στην πραγματικότητα το πόνημα γράφεται εξολοκλήρου από τον Βικέλα αλλά έπειτα από δική του παρότρυνση υπογράφεται από τη Lamber, ώστε να προβληθούν καλύτερα τα ελληνικά γράμματα στο εξωτερικό.¹⁶⁷ Η φιλολογική έρευνα μέχρι σήμερα δεν έχει ξεκαθαρίσει το τοπίο. Ορισμένοι μελετητές αποδίδουν το έργο στον Βικέλα και θεωρούν ισχνή τη συνεργασία της Lamber,¹⁶⁸ αφού δεν γνωρίζει ελληνικά και οι πολύπλευρες δραστηριότητές της δεν της αφήνουν ελεύθερο χρόνο για να ασχοληθεί σε βάθος με μία ξένη λογοτεχνία,¹⁶⁹ άλλοι εκτιμούν ότι οι παρατιθέμενες απόψεις και αξιολογήσεις ανήκουν ουσιαστικά στον Βικέλα αλλά στην τελική μορφή του κειμένου η συμβολή της Lamber είναι υπολογίσιμη¹⁷⁰ και τέλος μερικοί δέχονται ότι συγγραφέας είναι όντως η Lamber ενώ ο Βικέλας τη βοηθά στη μετάφραση των λογοτεχνικών αποσπασμάτων.¹⁷¹ Πάντως, από τη δική μας οπτική γωνία, δεν έχει τόση σημασία η ταυτότητα του συγγραφέα αλλά ότι αυτό το πρωτοπόρο έργο πολύ πρώιμα προτείνει τον όρο Ηπειρωτική Σχολή και αναγνωρίζει τον σχηματισμό ενός λογοτεχνικού κύκλου με επίκεντρο την Ήπειρο.

¹⁶⁶ J. Lamber, *Οι Σύγχρονοι Έλληνες Ποιηταί ήτοι Μελέτη περί της Νεωτέρας Ελληνικής Ποίσεως*, ό.π., σ. 85 – σημ. 1. Πρόκειται για τη μελέτη: Δ. Βικέλας, *Περί Νεοελληνικής φιλολογίας. Δοκίμιον αναγνωσθέν εν τη Ελληνική Σχολή του Λονδίνου κατά την Εσπερινήν Συνδιατριβήν της 21ης Μαρτίου 1871*, Taylor and Francis, Εν Λονδίνω 1871.

¹⁶⁷ Α. Οικονόμου, *Τρεις άνθρωποι. Συμβολή εις την ιστορίαν του ελληνικού λαού (1790-1937)*, τόμος Β' Δημήτριος Βικέλας, Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία, Αθήναι 1953, σσ. 278-279.

¹⁶⁸ Κ.Γ. Κασίνης, «Από το αρχείο Κωστή Παλαμά: Γράμματα Γεράσιμου Μαρκορά», *Νέα Εστία* 1228 (1 Σεπτεμβρίου 1978), σ. 1150 – σημ. 6· Ι. Μποτουροπούλου, «Ο Βικέλας και η Νεοελληνική Γραμματεία», *Η Μελέτη* 1 [περίοδος δευτέρα] (2004), σσ. 1-14 (ειδικότερα βλ. σσ. 4-6, 14)· Κ. Μητσάκης, «Adam Juliette», στο Σ.Α. Πατάκης (επιμ.), *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*, ό.π., σ. 15.

¹⁶⁹ Β. Αποστολίδου, *Ο Κωστής Παλαμάς ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1992, σ. 69.

¹⁷⁰ Μ. Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Οδυσσέας, Αθήνα 2003, σ. 233, 287 – σημ. 20.

¹⁷¹ S. Basch, *Le Mirage Grec. La Grèce modern devant l'opinion française depuis la création de l'école d'Athènes jusqu'à la guerre civile grecque (1846-1946)*, Hatier, Paris 1995, σσ. 228-229.

Στη μελέτη οι ποιητές της σύγχρονης, για το τέλος του 19^{ου} αιώνα, Ελλάδας κατατάσσονται με ιστορικά και κοινωνικά κριτήρια σε τέσσερεις τοπικές σχολές: Ιονική Σχολή, Σχολή Κωνσταντινουπόλεως, Σχολή Αθηνών και Ηπειρωτική Σχολή.¹⁷² Σύμφωνα με τους Lamber-Βικέλα¹⁷³ η Ηπειρωτική Σχολή *υπέρ πάσαν άλλην είναι αξία του ονόματος Εθνική Σχολή* διότι, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες, δεν έχει ξενικές επιδράσεις αλλά η ποιητική της παραγωγή είναι πρωτότυπη, καθώς μέσα της ακούγεται *η βαθεία της ελληνικής φυλής φωνή που πηγάζει από τα πρώτα μνημεία της σχολής, τα κλέφτικα άσματα, και την αρχαία ελληνική γραμματεία*. Η αρχαιοελληνική ρίζα των ποιητών της πιστοποιείται από την αβίαστη χρήση της προσωποποίησης της φύσης και από την επίμονη ανάκληση των νεκρών προγόνων: *η αυτή δοξασία ή μάλλον η αυτή πίστις καταφαίνεται εν πάση τη Ηπειρωτική Σχολή*. Δεν χρησιμοποιεί μία τοπική διάλεκτο όπως η Ιόνιος Σχολή, ένα ιδίωμα όπως η Σχολή της Κωνσταντινουπόλεως ή την καθαρεύουσα όπως η Σχολή των Αθηνών, παρά την καθομιλουμένη κοινή ελληνική γλώσσα που διαμορφώνεται κατά την οθωμανική περίοδο στην Ήπειρο, τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία και τα νησιά. Πνευματικό κέντρο της Σχολής λογίζονται τα Ιωάννινα, *κοιτίδα του Ελληνισμού καθ' όλον τον Ελληνικόν μεσαίωνα*, διοικητική πρωτεύουσα και εκπαιδευτική εστία όχι μόνο της επαρχίας της Ηπείρου αλλά όλης της ηπειρωτικής Ελλάδας που φέρει το όνομα Ρούμελη κατά την τουρκοκρατία.¹⁷⁴ Η ίδια περιοχή είναι η πατρίδα των κλέφτικων δημοτικών τραγουδιών που συλλέγει με επιμέλεια ο Π. Αραβαντινός.¹⁷⁵

Η Ηπειρωτική Σχολή, εξαιτίας των ιστορικών συνθηκών της συγκρότησής της, έχει πανελλήνια εμβέλεια: *περιλαμβάνει ποιητάς ανήκοντας εις πάσας της Ελλάδος τας χώρας και υπό της γνησίας ποιήσεως και της γλώσσης εμπνεομένους*.¹⁷⁶ Με τον γεωγραφικό όρο Ηπειρώται εννοούνται, λοιπόν, οι ποιητές που είναι συνεχιστές του δημοτικού τραγουδιού της Πίνδου, του τραγουδιού που γεννήθηκε στα βουνά της Ηπείρου, της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας.¹⁷⁷ Έτσι,

¹⁷² J. Lamber, *Οι Σύγχρονοι Έλληνες Ποιηταί ήτοι Μελέτη περί της Νεωτέρας Ελληνικής Ποιήσεως*, ό.π., σσ. 17-18.

¹⁷³ Ό.π., σσ. 26-28.

¹⁷⁴ Ό.π., σ. 170.

¹⁷⁵ Ό.π., σσ. 170-171. Πρόκειται για την πρόσφατη τότε έκδοση: Π. Αραβαντινός, *Συλλογή Δημοδών Ασμάτων της Ηπείρου*, Εκ του τυπογραφείου Π. Περρή, Εν Αθήναις 1880.

¹⁷⁶ Ό.π., σ. 171.

¹⁷⁷ Ό.π., σ. 172.

καταχωρούνται στην Ηπειρωτική Σχολή κατά το ήμισυ ο Γεώργιος Ζαλοκώστας,¹⁷⁸ ο Ρήγας Φεραίος,¹⁷⁹ ο Ιωάννης Βηλαράς,¹⁸⁰ ο Σπυρίδων Τρικούπης,¹⁸¹ ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, επειδή το γενέθλιο νησί του -η Λευκάδα- είναι *εξάρτημα τι της Ηπείρου*, αντλεί την έμπνευσή του από τη γη της Ηπείρου και το δημοτικό τραγούδι της Πίνδου και η θεματολογία του σχετίζεται με την ηπειρώτικη Ιστορία,¹⁸² και τέλος ο Δημήτριος Βικέλας.¹⁸³

Στον επίλογο προεικάζεται πως η Ιόνιος Σχολή μετά την προσάρτηση των Επτανήσων στην Ελλάδα θα συγχωνευθεί με την Ηπειρωτική¹⁸⁴ και συνάγεται το συμπέρασμα ότι

*αν εκ των τεσσάρων της συγχρόνου Ελλάδος ποιητικών σχολών, αι τρεις ήσαν ή εισί καταδεδικασμένοι να εκλείψωσι, μόνη η τέταρτη, η Ηπειρωτική, προώρισται, ίνα ζήση, να έχη δηλονότι, το μέλλον υπέρ αυτής.*¹⁸⁵

Η ανωτέρω κρίση θεμελιώνεται στα εξής επιχειρήματα: α. η Ηπειρωτική Σχολή παρακινείται από το ελληνικό πνεύμα που υπάρχει στην καρδιά και το αίμα του λαού, β. μεταχειρίζεται την κοινή δημοτική γλώσσα και γ. συνιστά αναγέννηση της ελληνικής διάνοησης καθώς πορεύεται προς τη διάπλαση εθνικής ποίησης.¹⁸⁶ Τις εκτιμήσεις αυτές επαναλαμβάνει και ο Guy de Maupassant στην κριτική του.

Η επισκόπηση της νεοελληνικής ποίησης του 19^{ου} αιώνα από τους Lamber-Bικέλα είναι ένα πρωτοποριακό για την εποχή του γραμματολογικό έργο κυρίως γιατί εισηγείται τη συνεξέταση των ιστορικών και κοινωνικών παραμέτρων στην κριτική

¹⁷⁸ Ό.π., σ. 171.

¹⁷⁹ Ό.π., σσ. 172-177.

¹⁸⁰ Ό.π., σσ. 178-184.

¹⁸¹ Ό.π., σσ. 184-187.

¹⁸² Ό.π., σσ. 187-198.

¹⁸³ Ό.π., σ. 198.

¹⁸⁴ Ό.π., σσ. 199-200.

¹⁸⁵ Ό.π., σ. 202.

¹⁸⁶ Ό.π.

της ελληνικής λογοτεχνίας.¹⁸⁷ Από την άλλη, εξυπηρετεί εθνικούς σκοπούς παρέχοντας πρόσθετες αποδείξεις για την αντίκρουση των ανθελληνικών ισχυρισμών του Jakob Philipp Fallmerayer και ενθαρρύνοντας την απελευθέρωση της Ηπείρου και της Μακεδονίας έπειτα από την περίπου ταυτόχρονη με την έκδοση της μελέτης ενσωμάτωση της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος.¹⁸⁸ Στο ζήτημα, όμως, της Ηπειρωτικής Σχολής η πρόταση των Lamber-Bικέλα δεν ευτύχησε, εφόσον δεν συντρέχουν οι απαραίτητες προϋποθέσεις της συνειδητής επιδίωξης κοινών στόχων και της ηγετικής φυσιογνωμίας που θα επέβαλλαν την παραδοχή μιας λογοτεχνικής σχολής της Ηπείρου σε μία δεδομένη περίοδο της ιστορίας των ελληνικών γραμμάτων.

Με κάθε ευκαιρία η ύπαρξη Ηπειρωτικής Σχολής αμφισβητείται κατηγορηματικά και διαχρονικά. Ο Μιχαήλ Χ. Μάνος στον πρόλογο της *Ηπειρωτικής Ανθολογίας* του διαβεβαιώνει απερίφραστα ότι οι όποιες ομοιότητες στους Ηπειρώτες λογοτέχνες δεν στοιχειοθετούν το κλίμα εκείνο της συλλογικής προσπάθειας, που θα μας επέτρεπε να μιλήσουμε για *Ηπειρωτική Σχολή*.¹⁸⁹ Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και ο Βασίλης Κρασίτης που συγκεντρώνει σ' έναν τόμο ξεχωριστά μελετήματα για ηπειρωτικής καταγωγής λυρικούς ποιητές: *Θα είταν μάταιο ν' αναζητήσει κανένας την ύπαρξη Ηπειρωτικής Σχολής ... Δεν παρουσιάζεται πνευματική αυτοτέλεια, ούτε και ταυτότητα θεωριών*.¹⁹⁰ Ύστερα από αρκετά χρόνια επαναφέρει το θέμα ο Γ.Π. Σαββίδης με αφορμή βιβλιοκριτική ποιητικής συλλογής του Μιχάλη Γκανά. Αναφερόμενος ειδικά στο βιβλίο των Lamber-Bικέλα είναι εξίσου αρνητικός: *Για «Ηπειρωτική Σχολή» ούτε λόγος, από τότε που κάποιοι ελογάριαζαν τον Επτανήσιο-Ακαρνάνα Αριστοτέλη Βαλαωρίτη για σχολάρχη της*.¹⁹¹ Και ο Mario Vitti κρατά ξεκάθαρα αντιρρητική στάση. Τονίζει ότι, με βάση την εργασία των Lamber-Bικέλα,

¹⁸⁷ Β. Αποστολίδου, *Ο Κωστής Παλαμάς ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ό.π., σσ. 69-72.

¹⁸⁸ S. Basch, *Le Mirage Grec. La Grèce modern devant l'opinion française depuis la création de l'école d'Athènes jusqu'à la guerre civile grecque (1846-1946)*, ό.π., σ. 230, 233.

¹⁸⁹ Μ.Χ. Μάνος (επιμ.), *Ηπειρωτική Ανθολογία*, ό.π., σ. στ'.

¹⁹⁰ Β. Κρασίτης, *Ηπειρώτες Λυρικοί*, Πανεπειρωτική Συνομοσπονδία Αθηνών, Αθήνα 1969, σσ. 14-15.

¹⁹¹ Γ.Π. Σαββίδης, «Διάφωτη Ιθαγένεια. Μιχάλης Γκανάς, *Γυάλινα Γιάννενα*», στο *Καστανόχωμα 1979-1989. Πενήντα πέντε μικρά δοκίμια, εγκώμια, εισηγήσεις, βιβλιοκρισίες, μαχητικές επιστολές κ.ά.*, Καστανιώτης, Αθήνα 1989, σ. 224.

στα τέλη του 19^{ου} αιώνα διαδίδεται στους κύκλους της Αθήνας ο όρος Ηπειρωτική Σχολή ως ένας εξυπηρετικός όρος για το κλέφτικο τραγούδι και μερικούς δημοτικιστές που δεν μπορούσαν ή δεν ήθελαν να συμπεριληφθούν στην επτανησιακή ποίηση και αποφαίνεται ότι υφίσταται μόνο *κατ' όνομα*.¹⁹² Ακόμη το ερώτημα για την ύπαρξη ή όχι σχολής τίθεται ξανά το 2004 στο συνέδριο του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων για τη λογοτεχνία των μεταπολεμικών και σύγχρονων Ηπειρωτών¹⁹³ και η απάντηση είναι πάλι αρνητική, αν και ο Κώστας Στεργιόπουλος υποστηρίζει ότι τουλάχιστον την προϋπόθεση του ηγέτη μιας τέτοιας πιθανολογούμενης σχολής μπορεί να την καλύψει ο ίδιος ο τόπος της Ηπείρου.¹⁹⁴

Ωστόσο, πέρα από το ζήτημα της σχολής, αναμφίβολα οι Lamber-Bικέλας πρώτοι υποδεικνύουν την ιδιαιτερότητα της λογοτεχνίας που συνομιλεί με τον τόπο της Ηπείρου. Πολλές από τις απόψεις τους επιβεβαιώνονται από τη μεταγενέστερη κριτική, όπως ότι το ορεινό τοπίο της Πίνδου συμβάλλει στη διαμόρφωση της ποιητικής των Ηπειρωτών λογοτεχνών¹⁹⁵ ή ότι το δημοτικό τραγούδι, ιδίως το μοιρολόι και το κλέφτικο, αποτελεί γι' αυτούς ένα κοινό υφολογικό και θεματικό πρότυπο.¹⁹⁶ Ορισμένες κρίσεις τους επανέρχονται ελαφρώς τροποποιημένες στην κριτική για να βρουν πεδίο εφαρμογής στη νεότερη ηπειρώτικη λογοτεχνία. Η πεποίθησή τους πως στον 19^ο αιώνα Ηπειρώτες ποιητές δεν είναι μόνο όσοι γεννήθηκαν στην Ήπειρο αλλά όσοι, ασχέτως της καταγωγής τους, εμπνέονται από την ηπειρώτικη δημοτική ποίηση και παράδοση αντανακλάται στην πρόσφατη

¹⁹² Μ. Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 255 – σημ. 11, 259.

¹⁹³ Βλ. σημ. 5.

¹⁹⁴ Γ.Δ. Παγανός, «Οι φωνές του τόπου. Για τη λογοτεχνία των Ηπειρωτών», *Νέα Εστία* 1810 (Απρίλιος 2008), σ. 791.

¹⁹⁵ Χ. Δανιήλ, «Προτάσεις για τη συγκρότηση μιας ποιητικής της λογοτεχνίας του ηπειρώτικου χώρου», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο ΚΔ'* (2005), σ. 174· Γ.Δ. Παγανός, «Οι φωνές του τόπου. Για τη λογοτεχνία των Ηπειρωτών», ό.π., σ. 791.

¹⁹⁶ Γ.Δ. Παγανός, «Ο πεζογράφος Σωτ. Δημητρίου», ό.π., σσ. 215-216· Θ.Β. Κούγκουλος, «Για μια συγκριτική ανάγνωση του Χριστόφορου Μηλιώνη στο πλαίσιο της μεταπολεμικής πεζογραφίας», *Εξώπολις* 15-16 (Άνοιξη-Καλοκαίρι 2001), σ. 108· Γ. Λαδογιάννη, «Η λογοτεχνία των Ηπειρωτών. Η Τοπικότητα στη λογοτεχνία ως αισθητική αξία», *Φηγός* 18 (Καλοκαίρι-Χειμώνας 2004), σσ. 28-29· Ε.Γ. Καψωμένος, «Η λογοτεχνία της Ηπείρου», ό.π., σ. 161· Γ.Δ. Παγανός, «Οι φωνές του τόπου. Για τη λογοτεχνία των Ηπειρωτών», ό.π., σ. 791.

πρόταση για διεύρυνση του σύγχρονου λογοτεχνικού κύκλου της Ηπείρου πέρα από τα διοικητικά όρια του ηπειρώτικου χώρου. Οι Γ.Π. Σαββίδης, Ηλίας Κεφάλας και Χρήστος Δανιήλ κάνουν λόγο για μια ομάδα νεοτερικών ποιητών της Βορειοδυτικής Ελλάδας ή της ηπειρωτικής ενδοχώρας της Ελλάδας, όπου, με άξονα το άχθος της εντοπιότητας και τη διάθεση φυγής, δίπλα στη χορεία των Ηπειρωτών (Γιάννης Δάλλας, Νίκος Χουλιάρης, Μιχάλης Γκανάς, Βασίλης Γκουρογιάννης) τοποθετούνται και μη Ηπειρώτες (Μάρκος Μέσκος, Χρήστος Μπράβος, Νίκος Παππάς, Θωμάς Γκόρπας).¹⁹⁷

Επιπλέον, ανεπίγνωστα, κάποιες από τις παρατηρήσεις των Lamber-Bικέλα επανεμφανίζονται επεξεργασμένες, εμπλουτισμένες θεωρητικά και προσαρμοσμένες στις απαιτήσεις των νεότερων κειμένων. Η θέση τους ότι η λεγόμενη Ηπειρωτική Σχολή του 19^{ου} αιώνα ασπάζεται την αρχαιοελληνική αρχή να παρίσταται ο κόσμος των νεκρών ανάμεσα στους ζωντανούς μεταφέρεται και στην ηπειρωτική ποίηση και πεζογραφία από την πρώτη μεταπολεμική περίοδο μέχρι σήμερα. Διαγιγνώσκεται μία, πολύ κοντινή με την παραπάνω, τάση προβολής του λαϊκού και χριστιανικού εθιμικού υπερφυσικού στοιχείου, του παράδοξου και του μαγικού που επιτρέπει την ενότητα ζώντων και νεκρών ως μία οικεία, εφικτή και χωρίς μεταφυσικούς φόβους κατάσταση αρμονικής συνύπαρξης.¹⁹⁸

2.1.2 Μελέτες για την εικόνα της Ηπείρου στο έργο ενός δημιουργού

Μετά την προδρομική μελέτη των Lamber-Bικέλα ο τόπος-Ηπειρος

¹⁹⁷ Γ.Π. Σαββίδης, «Διάφωτη Ιθαγένεια. Μιχάλης Γκανάς, *Γυάλινα Γιάννενα*», *ό.π.*, σσ. 224-225· Η. Κεφάλας, «Η ανάπτυξη του σαμιακού τοπίου μέσα στο έργο των Σάμιων ποιητών», στο *Η Σάμος στη Νεότερη Λογοτεχνία*, Πρακτικά Συνεδρίου, Σάμος 9-10 Μαΐου 1998, Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου», Αθήνα 1998, σσ. 35-37· Χ. Δανιήλ, «Προτάσεις για τη συγκρότηση μιας ποιητικής της λογοτεχνίας του ηπειρώτικου χώρου», *ό.π.*, σσ. 174-175.

¹⁹⁸ G. Katsan, "Necessary Fictions: National Identity and Postmodern Critique in Gouroyiannis's *To ashmóchoro anθίζει*", *Journal of Modern Greek Studies* 20:2 (October 2002), σσ. 408-409· Γ. Λαδογιάννη, «Η λογοτεχνία των Ηπειρωτών. Η Τοπικότητα στη λογοτεχνία ως αισθητική αξία», *ό.π.*, σσ. 29-33· Ε.Γ. Καψωμένος, «Η λογοτεχνία της Ηπείρου», *ό.π.*, σσ. 154-155· Γ.Δ. Παγανός, «Ο Χριστόφορος Μηλιώνης και η λογοτεχνία των μεταιχμίων», *Θέματα Λογοτεχνίας* 47-48 (Μάιος – Δεκέμβριος 2011), σσ. 15-17.

αναδύεται στην κριτική μέσα από δύο κατηγορίες δημοσιευμάτων. Στην πρώτη συγκαταλέγονται άρθρα και μονογραφίες που ανιχνεύουν την εικόνα της Ηπείρου ή μιας πόλης της στο έργο ενός Ηπειρώτη ή μη δημιουργού. Στη δεύτερη περιλαμβάνονται συνθετικές εργασίες για τα διακριτικά χαρακτηριστικά και τα θέματα της λογοτεχνίας του ηπειρώτικου χώρου έπειτα από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και μελέτες που ξεκινώντας από έναν συγκεκριμένο λογοτέχνη επιχειρούν μία συνολική προσέγγιση της ηπειρώτικης λογοτεχνίας αυτής της περιόδου. Φυσικά, πλήθος εργασιών, επιστημονικών συναντήσεων και αφιερωμάτων περιοδικών επικεντρώνεται μεμονωμένα σε καταξιωμένους Ηπειρώτες λογοτέχνες και στον σύνδεσμό τους με τον γενέθλιο τόπο αλλά δεν είναι δυνατόν να μας απασχολήσουν εδώ.

Στα περισσότερα μελετήματα της πρώτης κατηγορίας, που βλέπουν το φως της δημοσιότητας από τη δεκαετία του 1930 έως σήμερα, εντοπίζονται συναφείς με τους τόπους ή την Ιστορία της Ηπείρου περικοπές από διάφορα ποιητικά και πεζογραφικά έργα, χωρίς να σχολιάζονται επαρκώς και χωρίς να αντιμετωπίζεται ο χώρος ως ενδοκειμενικό δομικό συστατικό. Στο πλαίσιο αυτό αναζητούνται αναφορές και πληροφοριακό υλικό:

α. Ηπειρωτών και μη ποιητών για την Ήπειρο, όπως ενδεικτικά του Λόρδου Βύρωνα,¹⁹⁹ του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη,²⁰⁰ του Διονυσίου Σολωμού,²⁰¹ του Ανδρέα Κάλβου²⁰² και της Χρυσάνθης Ζιτσαίας,²⁰³

¹⁹⁹ Δ.Μ. Σάρρος, «Πώς είδε και πώς ετραγούδησεν ο Λόρδος Βύρων την Ήπειρον. *Childe Harold's Pilgrimage II*», *Φιλολογικός Νέος Κόσμος* 3 (Μάρτιος 1935), σσ. 33-57. Ο Σάρρος στο άρθρο του μεταφράζει επίσης στα ελληνικά τις ηπειρώτικες μνείες από το αφηγηματικό ποίημα *Childe Harold's Pilgrimage* (1812) του Λόρδου Βύρωνα: Β 42-50, 52-55, 67-74, 78, 86.

²⁰⁰ Ν.Β. Πατσέλης, *Ο Βαλαωρίτης και η Ήπειρος. Μελέτη ιστορική και πολιτική*, Μ. Βασιλείου, Αθήναι 1937.

²⁰¹ Α.Ν. Παπακώστας, «Σολωμός – Ήπειρος», *Ηπειρωτική Εστία* 6 (1957), σσ. 173-176· Ν.Β. Τωμαδάκης, «Σολωμός και Ήπειρος», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* Θ' (1987), σσ. 21-27.

²⁰² Ν.Β. Τωμαδάκης, «Ανδρέας Κάλβος και Ήπειρος (Οι ωδές *Εις Πάργαν* και *Εις Σούλι*)», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* Ι' (1988), σσ. 1-4.

²⁰³ Ν.Α. Τέντας, *Η Ήπειρος στην ποίηση της Χρυσάνθης Ζιτσαίας*. Δοκίμιο, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2001.

β. Ηπειρωτών και μη λογοτεχνών για μία ηπειρώτικη πόλη, όπως του Κωστή Παλαμά για την Άρτα²⁰⁴ και των Κώστα Κρυστάλλη²⁰⁵ και Άγγελου Σικελιανού²⁰⁶ για τα Ιωάννινα,

γ. Ηπειρωτών δημιουργών για ένα ηπειρώτικο τοπόσημο, όπως για τη λίμνη των Ιωαννίνων,²⁰⁷

δ. μίας ηπειρώτικης πόλης στο σύνολο της νεοελληνικής ποίησης και πεζογραφίας, όπως για την Άρτα²⁰⁸ και την Πρέβεζα - αναφορικά με την αυτοκτονία του Κ.Γ. Καρυωτάκη²⁰⁹ και

ε. ενός ιστορικού γεγονότος της Ηπείρου στο σύνολο της νεοελληνικής λογοτεχνίας, όπως της απελευθέρωσης των Ιωαννίνων.²¹⁰

2.1.3 Συνθετικές εργασίες για τα διακριτικά χαρακτηριστικά της λογοτεχνίας του ηπειρώτικου χώρου

Η βιβλιογραφία της δεύτερης κατηγορίας δεν είναι ιδιαίτερα μεγάλη σε όγκο αλλά σταδιακά, με συμφωνίες, αποκλίσεις και διαφορετικές τοποθετήσεις, προσπορίζει στην έρευνα τις παραδεδομένες γνώσεις, που έχουμε έως τώρα, για τη

²⁰⁴ Ι.Α. Παπαβασιλείου, *Ο Κωστής Παλαμάς και η Άρτα (Τα γράμματα, ο Κρυστάλλης, το χρέος)*, Αρ. Παπαδόπουλος, Αθήναι 1973.

²⁰⁵ Α.Ν. Γκότοβος, «Τα Γιάννινα στο έργο του Κώστα Κρυστάλλη», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 33 (1998-99), σσ. 217-241.

²⁰⁶ Α.Ν. Γκότοβος, «Τα Γιάννινα στην ποίηση του Άγγελου Σικελιανού», *Ηπειρωτικά Γράμματα* 3 [περίοδος Β'] (Φεβρουάριος 2003), σσ. 393-406.

²⁰⁷ Γ. Καραβίδας, «Η λίμνη των Γιαννίνων στην Ηπειρωτική ποίηση», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* Ε' (1983), σσ. 157-168.

²⁰⁸ Α. Γκότοβος, «Ο τόπος στο χρόνο. Αναφορά στην Άρτα», *ό.π.*, σσ. 74-93.

²⁰⁹ Σ.Θ. Μαφρέδας, «Η Πρέβεζα, ποιητικό σύμβολο της νεοελληνικής ποίησης», στο Μ. Βρέλλη-Ζάχου – Χ. Σταυράκης, *Πρέβεζα Β'. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας*, τόμος Β', Πρέβεζα 16-20 Σεπτεμβρίου 2009, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Δήμος Πρέβεζας – Ίδρυμα «Ακτία Νικόπολις», Πρέβεζα 2010, σσ. 375-382.

²¹⁰ Β. Κραψίτης, *Το τραγούδι της λευτεριάς. Η απελευθέρωση των Ιωαννίνων στην ποίηση*, Ιερά Μητρόπολις Παραμυθίας, Αθήνα ²1970.

μεταπολεμική και μεταπολιτευτική²¹¹ ποίηση και πεζογραφία του ηπειρώτικου χώρου και την αποτύπωση της Ηπείρου στη λογοτεχνία. Από τη δεκαετία του 1990 το ενδιαφέρον της κριτικής προκαλεί η υφολογική και θεματική ομοιογένεια μιας ομάδας Ηπειρωτών συγγραφέων. Η λογοτεχνία τους ορίζεται με εντυπωσιακό τρόπο από έναν κοινό και σταθερό χωροχρονικό προσανατολισμό· τα έργα τους έχουν ως χώρο δράσης την Ήπειρο και χρονικό ορίζοντα την ταραγμένη δεκαετία του 1940 και τις επιπτώσεις της στη μετεμφυλιακή εποχή, συμπλέκοντας το τοπικό με το εθνικό, το ατομικό βίωμα με την καθολική Ιστορία στη μικροκλίμακα της ιδιαίτερης πατρίδας. Δίχως να έχει μελετήσει εξαντλητικά την εν λόγω λογοτεχνία, η κριτική χρησιμοποιώντας παραδειγματικά έναν αριθμό κειμένων κάθε φορά έχει καταλήξει σε μερικές γενικά αποδεκτές διαπιστώσεις, με τις οποίες συνδιαλέγεται η εργασία μας. Τις παραθέτουμε, επιγραμματικά, συγκεντρωμένες σε τέσσερα πεδία:

α. Χώρος. Το 1940 και ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος συνιστά τομή στην ηπειρώτικη λογοτεχνία.²¹² Η μετά το 1940 περίοδος θεωρείται το τέταρτο στάδιο της πολύχρονης παρουσίας των Ηπειρωτών στα ελληνικά γράμματα, με κυριότερα γνωρίσματα την ανάδειξη της ηπειρώτικης τοπικότητας και την αναγνώριση του στίγματός τους στη σύγχρονη λογοτεχνία.²¹³ Από τότε ορισμένοι Ηπειρώτες

²¹¹ Για τη μεταπολίτευση και το 1974 ως ορόσημο στην ελληνική λογοτεχνία βλ. Γ. Θαλάσσης, *Η άρνηση του λόγου στο ελληνικό μυθιστόρημα μετά το 1974*, Γνώση, Αθήνα 1992, σσ. 13-14, 18.

²¹² Μ. Σταύρου, «Η απήχηση του καρυωτακισμού και του Καρυωτάκη στους Ηπειρώτες ποιητές», στο Μ. Μελισσαράτου (επιμ.), *Συμπόσιο για τον Κ.Γ. Καρυωτάκη*, Πρέβεζα 11-14 Σεπτεμβρίου 1986, Δήμος Πρέβεζας, Πρέβεζα 1990, σ. 286.

²¹³ Η Γ. Λαδογιάννη, «Ηπειρώτες λογοτέχνες 19ου και 20ου αιώνα», *ό.π.*, έχοντας υπόψη ιστορικά και λογοτεχνικά κριτήρια, εισηγείται την εξής περιοδολόγηση:

«Α΄. Ήπειρος της Διασποράς (τέλη 17ου, 18ος, αρχές 19ου αι., μέχρι 1821). Ηπειρώτες λογοτέχνες του Διαφωτισμού (ως η κορύφωση της περιόδου).

Β΄. Ήπειρος του ελλαδικού αστικού κέντρου (1821-1913). Οι εθνοποιητικές τάσεις στη λογοτεχνία των Ηπειρωτών.

Γ΄. Η ενσωμάτωση στον εθνικό κορμό (1913-1940). Τάσεις ρομαντικής αναπόλησης του παρελθόντος και αίσθησης του κλειστού (κι αποκλεισμένου) τόπου.

Δ΄. Η εθνικοποιημένη Ήπειρος (1940 έως σήμερα): Η ηπειρώτικη τοπικότητα στη σύγχρονη λογοτεχνία»

συγγραφείς²¹⁴ εμφανίζουν ορατές συγκλίσεις και κοινούς τόπους στη γραφή τους αναπτύσσοντας, όπως εύστοχα επισημαίνει ο Ερατοσθένης Γ. Καψωμένος, μία διακειμενική συνέχεια: *περνάς από το ένα κείμενο στο άλλο, από τον ένα συγγραφέα στον άλλο κι έχεις την εντύπωση πως παρακολουθείς τον ίδιο μύθο*.²¹⁵ Σχηματίζουν έναν ευδιάκριτο κύκλο με αφετηρία τη λογοτεχνική ανάπλαση της γενέθλιας Ηπείρου και τη μετάπλαση της ιστορικής, κοινωνικής και πολιτισμικής πραγματικότητάς της.²¹⁶

και σημειώνει ότι «Μετά το 1940, Ηπειρώτες συγγραφείς θα βρεθούν στις πρώτες γραμμές της λογοτεχνίας».

²¹⁴ Η κριτική συστεγάζει προοδευτικά στον μεταπολεμικό και σύγχρονο λογοτεχνικό κύκλο της Ηπείρου μία πλειάδα ποιητών και πεζογράφων. Σημαντικότεροι, με αλφαβητική σειρά, είναι οι: Μιχάλης Γκανάς, Βασίλης Γκουρογιάννης, Γιάννης Δάλλας, Άννα Δερέκα, Σωτήρης Δημητρίου, Γιάννης Ζαρκάδης, Ανδρέας Ζαρμπαλάς, Απόστολος Ζώτος, Τάσος Κανάτσης, Νίκος Κατσαλίδας, Πάνος Κυπαρίσσης, Τηλέμαχος Κώτσιας, Ναπολέον Λαζάνης, Γιάννης Λυμπερόπουλος, Βασίλης Μάργαρης, Χριστόφορος Μηλιώνης, Φάνης Μούλιος, Άννα Μπουρατζή-Θώδα, Βασίλης Νιτσιάκος, Παναγιώτης Νούτσος, Γιώργος Μ. Οικονόμου, Γιώτα Παρθενίου, Τάσος Πορφύρης, Στέφανος Σταμάτης, Κίμωνας Τζάλλας, Φρίξος Τζιόβας, Θανάσης Τζούλης, Δημήτρης Χατζής, Νίκος Χουλιαράς.

²¹⁵ Ε.Γ. Καψωμένος, «Η λογοτεχνία της Ηπείρου», *ό.π.*, σ. 152. Η παρατήρησή του αναφέρεται ειδικά στη μυθοπλασία για τα Ιωάννινα αλλά νομίζουμε ότι μπορεί να γενικευτεί σ' ολόκληρη τη λογοτεχνία της ηπειρώτικης εντοπιότητας.

²¹⁶ Γ.Δ. Παγανός, «Ο πεζογράφος Σωτ. Δημητρίου», *ό.π.*, σσ. 214-216· Α.Ν. Γκότοβος, «Ήπειρωτική Συμφωνία΄: Λογοτεχνία Συνόρων», *Φηγός* 9 (Φθινόπωρο-Χειμώνας 2000), σσ. 16-17· Θ.Β. Κούγκουλος, «Για μια συγκριτική ανάγνωση του Χριστόφορου Μηλιώνη στο πλαίσιο της μεταπολεμικής πεζογραφίας», *ό.π.*, σσ. 101-104· Ε.Γ. Καψωμένος, «Εισαγωγή», στο Ε.Γ. Καψωμένος (επιμ.), *Η πόλις άδουσα. Ανθολόγιο Ηπειρώτικης πεζογραφίας*, *ό.π.*, σσ. 8-9· Α. Μπενάτσης, «Η γενέθλια γη και οι συγγραφείς του Ηπειρωτικού χώρου», στο *Παιδεία, Έρευνα, Τεχνολογία. Από το χθες στο αύριο*, 5^ο Διεπιστημονικό Διαπανεπιστημιακό Συνέδριο του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου και του Μετσόβιου Κέντρου Διεπιστημονικής Έρευνας (ΜΕ.Κ.Δ.Ε.) του Ε.Μ.Π., Μέτσοβο 27-30 Σεπτεμβρίου 2007. Ανακτήθηκε στις 4/08/2011 από το διαδίκτυο: http://www.ntua.gr/MIRC/5th_conference/ergasies/34%20%CE%9C%CE%A0%CE%95%CE%9D%CE%91%CE%A4%CE%A3%CE%97%CE%A3%20%CE%91%CE%A0%CE%9F%CE%A3%CE%A4%CE%9F%CE%9B%CE%9F%CE%A3.pdf· Γ.Δ. Παγανός, «Οι φωνές του τόπου. Για τη λογοτεχνία των Ηπειρωτών», *ό.π.*, σσ. 790-791.

Η Ήπειρος είναι δρων τόπος, γίνεται πρωταγωνιστής, συμπυκνώνει όλους τους τόπους της δοκιμασίας του ανθρώπου, βιώνεται ως τραγικό μέγεθος και παρεμβαίνει δραστικά στο ύφος και στους μυθοποιητικούς μηχανισμούς.²¹⁷ Ο χώρος μετατρέπεται σε μύθο, η ηπειρώτικη φύση και τα αστικά κέντρα εκφράζουν τα βιώματα του αφηγητή και/ή των χαρακτήρων συνθέτοντας μια μυθολογία της εντοπιότητας, της μνήμης και της νοσταλγίας,²¹⁸ στην οποία κεντρική θέση κατέχει η μυθοποίηση των Ιωαννίνων μέσα από την αναπόληση της παρελθοντικής πόλης των παιδικών χρόνων και την απόρριψη της πόλης του εκάστοτε παρόντος.²¹⁹ Όλοι σχεδόν οι Ηπειρώτες συγγραφείς απεικονίζουν συστηματικά τα Ιωάννινα ως κατεξοχήν άστυ και ομφαλό της ηπειρώτικης ενδοχώρας,²²⁰ χωρίς βέβαια να ελλείπουν και άλλες περιοχές.²²¹ Στη λογοτεχνία της γενέθλιας Ηπείρου απαντάται

²¹⁷ Γ. Λαδογιάννη, «Η λογοτεχνία των Ηπειρωτών. Η Τοπικότητα στη λογοτεχνία ως αισθητική αξία», *ό.π.*, σσ. 20-24· Κ. Ευαγγέλου, «Ο γενέθλιος τόπος ως πρωταγωνιστής στη λογοτεχνία. Το παράδειγμα των Ηπειρωτών συγγραφέων», στο *Η Λογοτεχνία των Ηπειρωτών*, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων – Δήμος Ιωαννιτών – Τοπική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Ν. Ιωαννίνων, Ιωάννινα 24-28 Ιουνίου 2004, υπό δημοσίευση· η ίδια, «Τόπος και τοπίο ως πρωταγωνιστές στην ελληνική και την ιταλική μεταπολεμική λογοτεχνία. Παραδείγματα από την ηπειρωτική και τη σικελική πεζογραφία», στο *Η ποιητική του τοπίου*, Ε' Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας, Αθήνα 19-22 Ιανουαρίου 2012, υπό δημοσίευση.

²¹⁸ Α. Μπενάτσης, «Ηπειρωτική λογοτεχνία του αστικού χώρου (Μηλιώνης, Χουλιαράς, Λαζάνης)», *Φηγάς* 9 (Φθινόπωρο-Χειμώνας 2000), σ. 39· Ε.Γ. Καψωμένος, «Η λογοτεχνία της Ηπείρου», *ό.π.*, σσ. 152-154.

²¹⁹ Γ. Λαδογιάννη, «*Τάδε έφη Πολύκαρπος*. Τα Γιάννενα του Γεωργίου Χατζή-Πελλερέν», *ό.π.*, σσ. 409-410, 417.

²²⁰ Χ. Δανιήλ, «Εισαγωγή», στο Χ. Δανιήλ (επιμ.), *Γυάλινα και μαλαματένια... Τα Γιάννενα στη νεοελληνική πεζογραφία (Ανθολογία κειμένων 1898-1997)*, *ό.π.*, σ. 30· Ε.Γ. Καψωμένος, «Η λογοτεχνία της Ηπείρου», *ό.π.*, σσ. 152-153· Χ. Δανιήλ, «Προτάσεις για τη συγκρότηση μιας ποιητικής της λογοτεχνίας του ηπειρώτικου χώρου», *ό.π.*, σσ. 176-177· Α. Μπενάτσης, «Ο χώρος και ο χρόνος στη λογοτεχνία των Ηπειρωτών», *Ζωσιμάδες* 26 (Οκτώβριος-Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2008), σσ. 59-65.

²²¹ Α. Μπενάτσης, «Από την επέκταση στο χώρο – από τη λογοτεχνία στην Κόνιτσα», *ό.π.*, σσ. 514-523· Δ. Μέντη, «Η λογοτεχνική εικόνα της Πρέβεζας από τον 19^ο ως τα μέσα του 20^{ου} αιώνα», στο Μ. Βρέλλη-Ζάχου – Χ. Σταυράκης, *Πρέβεζα Β'. Πρακτικά του Δεύτερου*

σωρεία τοπωνυμίων, που με ευθύτητα ταυτίζουν τον χώρο της δράσης και ενισχύουν την αληθοφάνεια.²²² Ο τόπος εκλαμβάνεται ως σύνορο, ένα γεωγραφικό, ιστορικό, γλωσσικό, κοινωνικό και συνάμα ηθικό-εσωτερικό μεταίχμιο ανάμεσα στη ζωή και στον θάνατο, στο οικείο και στο ξένο, στο παρελθόν και στο παρόν, στην παράλογη βία της Ιστορίας και στην ανάγκη για επιβίωση, στον κώδικα αξιών και στη βάνουση καταπάτησή του, στην ευφορική (παιδική ηλικία) και στη δυσφορική (πόλεμος, μεταπολεμική αθλιότητα) μνήμη.²²³

Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας, τόμος Β΄, ό.π., σσ. 361-372.

²²² Χ. Δανιήλ, «Εισαγωγή», ό.π., σσ. 28-29· Ε.Γ. Καψωμένος, «Η λογοτεχνία της Ηπείρου», ό.π., σ. 152· Γ. Λαδογιάννη, «Νεμέρτσκα, Ακροκεραύνια, Μιτσικέλι. Βουνό και ταυτότητα», στο *Η λογοτεχνία και τα βουνά*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων – Μετσόβιο Κέντρο Διεπιστημονικής Έρευνας Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου (ΜΕ.Κ.Δ.Ε.) – Ίδρυμα Ανάπτυξης του ΜΕ.Κ.Δ.Ε. – Département des Études Néohelléniques Université “Paul Valéry” Montpellier III, Μέτσοβο 9 Μαρτίου 2009, υπό δημοσίευση.

²²³ Α.Δ. Lazaridis, “Paesaggi dell’infazia: La guerra come ‘limes’ nell’opera di Christòforos Milionis”, *Letterature di Frontiera/ Littératures Frontalières* 1:2 (Juglio-Dicembre 1991), σ. 179, 189· L. Marcheselli Loukas, “Esperienza del confine e confine ‘interiore’ in Ch. Milionis”, *Letterature di Frontiera/ Littératures Frontalières* 1:2 (Juglio-Dicembre 1991), σσ. 191-199· Δ.Ν. Μαρωνίτης, «Παραμεθόριος πεζογραφία: Το παράδειγμα του Σωτήρη Δημητρίου», ό.π., σσ. 69-70· Α.Ν. Γκότοβος, «Ἡπειρωτική Συμφωνία: Λογοτεχνία Συνόρων», ό.π., σσ. 16-17· Γ. Λαδογιάννη, «Η λογοτεχνία των Ηπειρωτών. Η Τοπικότητα στη λογοτεχνία ως αισθητική αξία», ό.π., σσ. 22-23· V. Kondoyanni, “Grecs et Albanais.....Grecs ou Albanais? Aspects de relations séculaires dans la prose contemporaine grecque”, στο *Cahiers du centre interdisciplinaire de méthodologie. Mitoyennetés méditerranéennes*, n° 9, Université Michel de Montaigne Bordeaux 3, 2006, σ. 55· Α. Μπενάτσης, «Προς μια ηπειρωτική λογοτεχνία ορίων», στο Δ. Ρόκος (επιμ.), *Η ολοκληρωμένη ανάπτυξη της Ηπείρου*, τόμος Β΄, Μετσόβιο Κέντρο Διεπιστημονικής Έρευνας (ΜΕ.Κ.Δ.Ε.) του Ε.Μ.Π. – Ίδρυμα Ανάπτυξης του ΜΕ.Κ.Δ.Ε. του Ε.Μ.Π., Α.Α. Λιβάνης, Αθήνα 2007, σσ. 228-238· Γ.Δ. Παγανός, «Ο Χριστόφορος Μηλιώνης και η λογοτεχνία των μεταιχμίων», ό.π., σσ. 13-15· Δ.Κ. Κυριαζής, «Γλώσσα των συνόρων και σύνορα της γλώσσας (Ζητήματα ταυτότητας στη λογοτεχνία των συνόρων)», στο Κ.Α. Δημάδης (επιμ.), *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*, τόμος Γ΄, Πρακτικά Δ΄ Πανερωπαϊκού Συνεδρίου της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών, Γρανάδα 9-12 Σεπτεμβρίου 2010, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2011, σσ. 237-

β. Χρόνος. Η μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο λογοτεχνία της ηπειρώτικης εντοπιότητας εγκιβωτίζει και μετασχηματίζει οριακά ιστορικά γεγονότα αυτής της περιόδου: ελληνοϊταλικός πόλεμος του 1940, Κατοχή, Εμφύλιος και μετεμφυλιακή διάσπαση των πατροπαράδοτων κοινωνικών δεσμών. Πολλά από τα παραπάνω συμβάντα λαμβάνουν χώρα αποκλειστικά ή κυρίως στη γη της Ηπείρου και έχουν εκρηκτική επίδραση σ' ολόκληρη την ελληνική επικράτεια. Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος διεξάγεται στα βόρεια και στα δυτικά σύνορα της Ηπείρου και ο εμφύλιος σπαραγμός πλήττει προπάντων την περιοχή της. Η Ιστορία αναβιώνει στα κείμενα ως ατομική ή συλλογική εμπειρία, ανθρώπινη περιπέτεια, συνείδηση του τραγικού πεπρωμένου, παράγοντας που καθορίζει το αξιακό σύστημα των ηρώων και ρυθμιστής των μεταγενέστερων συμπεριφορών τους.²²⁴ Κατά βάση οι Ηπειρώτες λογοτέχνες επιστρέφουν διαρκώς και με εμμονή στον Εμφύλιο και τα παρεπόμενά του μέσα από την οπτική του βασανισμένου, σωματικά και ψυχικά, θύματος.²²⁵ Από την άλλη, η έκδηλη αυτή προτίμηση δεν σημαίνει ότι αγνοούνται άλλες εποχές με ειδικό ιστορικό φορτίο για την Ήπειρο, όπως το τέλος της οθωμανικής κυριαρχίας, η

253. Για τις διάφορες μορφές του συνόρου βλ. και Β. Λαμπρόπουλος, «Μεθοριακή λογοτεχνία και κριτική», στο Α. Σπυροπούλου – Θ. Τσιμπούκη (επιμ.), *Σύγχρονη ελληνική πεζογραφία: Διεθνείς προσανατολισμοί και διασταυρώσεις*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2002, σσ. 57-68.

²²⁴ Γ. Λαδογιάννη, «Η λογοτεχνία των Ηπειρωτών. Η Τοπικότητα στη λογοτεχνία ως αισθητική αξία», *ό.π.*, σσ. 19-20, 22· Ε.Γ. Καψωμένος, «Η λογοτεχνία της Ηπείρου», *ό.π.*, σσ. 151-152, 154-156· Χ. Δανιήλ, «Προτάσεις για τη συγκρότηση μιας ποιητικής της λογοτεχνίας του ηπειρώτικου χώρου», *ό.π.*, σσ. 180-181· Α. Μπενάτσης, «Η γενέθλια γη και οι συγγραφείς του Ηπειρωτικού χώρου», *ό.π.*

²²⁵ Γ.Δ. Παγανός, «Ο πεζογράφος Σωτ. Δημητρίου», *ό.π.*, σ. 213· Α.Ν. Γκότοβος, «Ήπειρωτική Συμφωνία΄: Λογοτεχνία Συνόρων», *ό.π.*, σσ. 16-17· Θ.Β. Κούγκουλος, «Από την αντιπαράθεση στο θύμα. Ο εμφύλιος πόλεμος στους σύγχρονους Ηπειρώτες πεζογράφους», *Φηγός* 9 (Φθινόπωρο-Χειμώνας 2000), σσ. 49-65· ο ίδιος, «Ο Δ. Χατζής και η λογοτεχνική στροφή στα θύματα του Εμφυλίου», εφ. *Η Αυγή* (Κυριακάτικη), 11 Νοεμβρίου 2001, σ. 36· ο ίδιος, «Η δεκαετία του 1940 στην Ηπειρώτικη πεζογραφία», *Οροπέδιο* 7 (Καλοκαίρι 2009), σσ. 597-601· Γ. Λαδογιάννη, «Ο "χορός των γυναικών" στο έργο του Χριστόφορου Μηλιώνη», *Θέματα Λογοτεχνίας* 47-48 (Μάιος – Δεκέμβριος 2011), σ. 23, 29.

ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας (17/30 Ιανουαρίου 1923)²²⁶ και ο μεσοπόλεμος.

γ. Θεματική. Πλην του πολέμου και άλλα βασικά θέματα παρατηρούνται με υψηλή συχνότητα στη μεταπολεμική και σύγχρονη ηπειρώτικη λογοτεχνία προσδίδοντας της, πέρα από την κοινότητα χώρου και χρόνου, και θεματική ομοιομορφία. Τα πλέον σημαντικά είναι:

i. Νοσταλγική αναδρομή στο παρελθόν, παρότι ο μύθος απαρτίζεται από σκληρά και τραυματικά επεισόδια, και ανέφικτη επιθυμία επιστροφής στην χαμένη αθωότητα της παιδικής ηλικίας, αφού ο χρόνος έχει αλλάξει αμετάκλητα τον τόπο-πατρίδα και η επάνοδος είναι μόνο φαντασική.²²⁷

ii. Συνέπεια του i. είναι η σύγκρουση ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν, στον παλαιό και τον νέο κόσμο.²²⁸ Το παρελθόν αξιολογείται θετικότερα από το αδηφάγο παρόν, ωραιοποιείται και λειτουργεί ως ασφαλές καταφύγιο. Το χθες περιλαμβάνει τον παραδοσιακό αξιακό κώδικα που έχει εκλείψει ενώ το τώρα είναι πολύ φτωχό, σχεδόν άδειο από νόημα.

iii. Εκτοπισμός, μετανάστευση εσωτερική και εξωτερική, ξενιτεμός και αδυσώπητη φυγή λόγω των αντίξοων γεωγραφικών, ιστορικών, κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών.²²⁹

²²⁶ Ε.Γ. Καψωμένος, «Η λογοτεχνία της Ηπείρου», *ό.π.*, σ. 152, 156· Θ.Β. Κούγκουλος, «Τα Γιάννινα της οθωμανικής περιόδου στη σύγχρονη πεζογραφία: Η εικόνα του Τούρκου συμπολίτη», στο Κ.Α. Δημάδης (επιμ.), *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*, τόμος Β', Πρακτικά Δ' Πανευρωπαϊκού Συνεδρίου της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών, Γρανάδα 9-12 Σεπτεμβρίου 2010, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2011, σσ. 287-297.

²²⁷ Θ.Β. Κούγκουλος, «Για μια συγκριτική ανάγνωση του Χριστόφορου Μηλιώνη στο πλαίσιο της μεταπολεμικής πεζογραφίας», *ό.π.*, σ. 105· Ε.Γ. Καψωμένος, «Η λογοτεχνία της Ηπείρου», *ό.π.*, σ. 154, 156· Γ.Δ. Παγανός, «Οι φωνές του τόπου. Για τη λογοτεχνία των Ηπειρωτών», *ό.π.*, σ. 792.

²²⁸ Χ. Δανιήλ, «Εισαγωγή», *ό.π.*, σσ. 27-28· Ε.Γ. Καψωμένος, «Η λογοτεχνία της Ηπείρου», *ό.π.*, σ. 164· Γ. Λαδογιάννη, «*Τάδε έφη Πολύκαρπος*. Τα Γιάννενα του Γεωργίου Χατζή-Πελλερέν», *ό.π.*, σ. 417· Γ. Λαδογιάννη, «Νεμέρτσκα, Ακροκεραύνια, Μιτισικέλι. Βουνό και ταυτότητα», *ό.π.*

²²⁹ Γ.Δ. Παγανός, «Ο πεζογράφος Σωτ. Δημητρίου», *ό.π.*, σ. 215· ο ίδιος, «Οι φωνές του τόπου. Για τη λογοτεχνία των Ηπειρωτών», *ό.π.*, σ. 792.

iv. Αμφισβήτηση, πολιτική καταγγελία και διαμαρτυρία για την περιθωριοποίηση και την καταπίεση του Άλλου, του απόκληρου, του ανένταχτου και του μειονοτικού, σε σχέση πάντα με τις κοινωνικές, θρησκευτικές και φυλετικές μειονότητες της Ηπείρου (κοινωνικοί αγωνιστές, θύματα, Μουσουλμάνοι, Εβραίοι, κ.λπ.).²³⁰

v. Τραγικότητα του τόπου και του ήρωα. Ο τόπος ως βιωμένος χρόνος είναι μία αναμέτρηση με το τραγικό, διότι εκπροσωπεί μία αδιέξοδη πάλη με την ειμαρμένη. Ο ήρωας δεν μπορεί να κερδίσει τον χαμένο χρόνο και δεν έχει τη δυνατότητα να φτάσει ποτέ στον ονειρικό του τόπο.²³¹ Είναι τραγικό πρόσωπο επειδή αντιμάχεται ανώτερες δυνάμεις και τελικά υποκύπτει υπερασπιζόμενος τα ιδανικά του.²³²

δ. Ποιητική.²³³ Ο τόπος εισέρχεται στο έργο των Ηπειρωτών λογοτεχνών όντας μυθοποιημένος και κωδικοποιημένος από τις εθιμικές τελετουργίες, την προφορική ποίηση, το παραμύθι και τις λαϊκές αφηγήσεις της πετράιας Ηπείρου. Οι προηγούμενες παραδοσιακές αισθητοποιήσεις του τόπου αποτελούν βιωματικό απόθεμα των συγγραφέων, που διοχετεύεται στα κείμενά τους και διαμορφώνει σε μεγάλο βαθμό το διακριτό ύφος της λογοτεχνίας τους.²³⁴

²³⁰ Ε.Γ. Καψωμένος, «Η λογοτεχνία της Ηπείρου», *ό.π.*, σσ. 156-158· Θ.Β. Κούγκουλος, «Τα Γιάννινα της οθωμανικής περιόδου στη σύγχρονη πεζογραφία: Η εικόνα του Τούρκου συμπολίτη», *ό.π.*, σσ. 289-297· Α. Μπενάτσης, «Ο Άλλος και οι διαφορετικές μορφές του στην Ηπειρώτικη λογοτεχνία», στο *Η Λογοτεχνία των Ηπειρωτών*, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων – Δήμος Ιωαννιτών – Τοπική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Ν. Ιωαννίνων, Ιωάννινα 24-28 Ιουνίου 2004, υπό δημοσίευση.

²³¹ Γ. Λαδογιάννη, «Η λογοτεχνία των Ηπειρωτών. Η Τοπικότητα στη λογοτεχνία ως αισθητική αξία», *ό.π.*, σσ. 22-24.

²³² Ε.Γ. Καψωμένος, «Η λογοτεχνία της Ηπείρου», *ό.π.*, σσ. 160-163.

²³³ Ο όρος δίδεται με την τρέχουσα σημασία «του συνόλου των αισθητικών αρχών που καθοδηγούν ένα συγγραφέα στο έργο του», βλ. Β. Tritsmans - F. Decreus - A.-M. Musschoot - F. Hallyn, «Ποιητική», στο Μ. Delcroix - F. Hallyn (επιμ.), *Εισαγωγή στις σπουδές της λογοτεχνίας. Μέθοδοι του κειμένου*, μτφ. Ι.Ν. Βασιλαράκης, Gutenberg, Αθήνα 2000, σ. 15.

²³⁴ Γ. Λαδογιάννη, «Η λογοτεχνία των Ηπειρωτών. Η Τοπικότητα στη λογοτεχνία ως αισθητική αξία», *ό.π.*, σσ. 20-22. Για τη λαϊκή ποίηση και τον πολιτισμό της Ηπείρου στο πλαίσιο της συνάρτησης φύση vs πολιτισμός βλ. Ε.Γ. Καψωμένος, «Λαϊκή ποίηση και πολιτισμική παράδοση στην ορεινή Ήπειρο», στο Δ. Ρόκος (επιμ.), *Η ολοκληρωμένη ανάπτυξη στις ορεινές περιοχές. Θεωρία και Πράξη*, Μετσόβιο Κέντρο Διεπιστημονικής

- i. Λαϊκός πολιτισμός. Η λογοτεχνία της γενέθλιας Ηπείρου είναι γεμάτη από λυρικές εικόνες, περιγραφές και στιγμιότυπα του λαϊκού βίου, που κατά την άποψη του Γ.Δ. Παγανού θυμίζουν την αγωνία των καθημερινών ανθρώπων για επιβίωση και την τραχύτητα της έκφρασής τους στις γνωστές φωτογραφίες του Κώστα Μπαλάφα.²³⁵
- ii. Δημοτικό τραγούδι. Οι συγγραφείς γοητεύονται από τη λεπτή μελαγχολία του ηπειρώτικου δημοτικού τραγουδιού, όπως ήδη τονίσαμε, και αναπαράγουν τον ρυθμό του στην ποίηση και στην πεζογραφία τους.²³⁶ Ενσωματώνονται ατόφιοι δεκαπεντασύλλαβοι,²³⁷ διακρίνονται διαδεδομένα στις δομές επιφάνειας του δημοτικού τραγουδιού φαινόμενα (παράταξη ομοειδών όρων, πλεοναστική επανάληψη, σχήματα αντίθεσης και σχήματα συμμετρίας)²³⁸ ή μεταπλάθεται ο μύθος ηπειρώτικων τραγουδιών.
- iii. Παραδοσιακή αφήγηση. Η ηπειρώτικη λογοτεχνία ενστερνίζεται τους αφηγηματικούς τρόπους του παραμυθιού και των λαϊκών αφηγήσεων, τους οποίους διασταυρώνει με νεότερικές αφηγηματικές τεχνικές,²³⁹ με αποτέλεσμα να

Έρευνας (ΜΕ.Κ.Δ.Ε.) του Ε.Μ.Π. – Ίδρυμα Ανάπτυξης του ΜΕ.Κ.Δ.Ε. του Ε.Μ.Π., Αθήνα 2004, σσ. 293-306.

²³⁵ Γ.Δ. Παγανός, «Ο πεζογράφος Σωτ. Δημητρίου», *ό.π.*, σ. 215· ο ίδιος, «Οι φωνές του τόπου. Για τη λογοτεχνία των Ηπειρωτών», *ό.π.*, σ. 791. Το φωτογραφικό υλικό του Μπαλάφα για τη μεταπολεμική Ήπειρο είναι συγκεντρωμένο στα λευκώματα: Κ. Μπαλάφας, *Το αντάρτικο στην Ήπειρο. Ασπρόμαυρες φωτογραφίες 1940-1944*, πρόλογος Σ. Μελετζής, χ.ε., Γιάννινα 1991· ο ίδιος, *Ήπειρος*, πρόλογος Ά. Δεληβορριάς, Ποταμός, Αθήνα 2003· ο ίδιος, *Μέτσοβο*, Ποταμός, Αθήνα 2005. Βλ. επίσης κείμενα του φωτογράφου για την πολιτιστική κληρονομιά της Ηπείρου: Κ. Μπαλάφας, *Διαλέξεις για την Πολιτιστική μας Κληρονομιά*, Ακαδημία Δημιουργικής Φωτογραφίας, Αθήνα 2005, σσ. 136-207, 236-243, 290-301. Για την καλλιτεχνική του δραστηριότητα με θέμα την Ήπειρο βλ. Κ. Μπουμπουρής, *Ο Κώστας Μπαλάφας και η Ελλάδα του*, Στιγμή, Αθήνα 2010, σσ. 41-47, 91-93, 107-108.

²³⁶ Βλ. σημ. 196.

²³⁷ Βλ. πχ. Β. Λέτσιος, «Η επιστροφή του Νεκρού Αδελφού: Δεκαπεντασύλλαβοι "φαντάσματα" στην ποίηση του Μιχάλη Γκανά», *Ελληνικά* 55:1 (2005), σσ. 59-87.

²³⁸ Ε.Γ. Καψωμένος, *Δημοτικό τραγούδι. Μια διαφορετική προσέγγιση*, Πατάκης, Αθήνα 1996, σ. 73.

²³⁹ Γ. Λαδογιάννη, «Η λογοτεχνία των Ηπειρωτών. Η Τοπικότητα στη λογοτεχνία ως αισθητική αξία», *ό.π.*, σσ. 26-27.

εγκολπώνεται το παράξενο και το υπερφυσικό, όπως είδαμε, ως παραδεκτές εκδοχές του κόσμου.²⁴⁰

iv. Τοπικό γλωσσικό ιδίωμα. Στα κείμενα ανεπιτήδευτα παρεισφρέουν λέξεις του ηπειρώτικου γλωσσικού ιδιώματος, χωρίς να επεξηγούνται τις περισσότερες φορές.²⁴¹ Με αυτήν την τακτική το λόγιο λογοτέχνημα γίνεται σκόπιμα λαϊκότροπο· αποκτά τη στιβαρότητα και την αμεσότητα της προφορικής διήγησης.

v. Όλα τα προαναφερόμενα στοιχεία της παράδοσης δημιουργούν την απατηλή εντύπωση ότι η μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο ποίηση του ηπειρώτικου χώρου βαίνει προς παρελθοντικές ποιητικές φόρμες και η πεζογραφία προς μία ειδυλλιακή-ηθογραφική κατεύθυνση, δηλαδή στην περιγραφή σκηνών επαρχιακού βίου με ροπή εξιδανίκευσης. Ωστόσο, η επαφή των Ηπειρωτών με την παράδοση έχει ανανεωτικό χαρακτήρα που φτάνει έως την νεότερικότητα και τον μεταμοντερνισμό.²⁴² Μάλιστα, έπειτα από αναθεωρήσεις και επανεκτιμήσεις, μέρος της κριτικής θεωρεί ακόμη και τον Δημήτρη Χατζή *πρώιμα μεταμοντέρνο συγγραφέα*.²⁴³

Τέλος, οφείλουμε να σημειώσουμε ότι η σύγχρονη κριτική δείχνει προοδευτικά ενδιαφέρον και για τη λογοτεχνία των Ελλήνων μειονοτικών

²⁴⁰ Βλ. σημ. 198.

²⁴¹ Γ.Δ. Παγανός, «Ο πεζογράφος Σωτ. Δημητρίου», *ό.π.*, σ. 215· Α.Ν. Γκότοβος, «Ἡπειρωτική Συμφωνίαː Λογοτεχνία Συνόρων», *ό.π.*, σσ. 17-18· Κ. Χρυσομάλλη-Henrich, «Το ύφος ως συνισταμένη των δομών βάθους και της λεκτικής επιφάνειας του λογοτεχνήματος. Εφαρμογές σε κείμενα μεταπολεμικής ελληνικής πεζογραφίας», *Ελληνικά* 50:1 (2000), σσ. 79-82.

²⁴² Γ.Δ. Παγανός, «Νεότερικότητα και παράδοση στην πεζογραφία του Χριστόφορου Μηλιώνη», *Εξώπολις* 15-16 (Άνοιξη-Καλοκαίρι 2001), σσ. 59-70· Θ.Β. Κούγκουλος, «Για μια συγκριτική ανάγνωση του Χριστόφορου Μηλιώνη στο πλαίσιο της μεταπολεμικής πεζογραφίας», *ό.π.*, σσ. 106-108· G. Katsan, "Necessary Fictions: National Identity and Postmodern Critique in Gouroyiannis's *Το ασημόχορτο ανθίζει*", *ό.π.*, σσ. 407-416· Έ. Σταυροπούλου, «Ο τρόπος της μυθοπλασίας του χώρου: η «Αντίπαρος» του Νίκου Χουλιαρά», στο Α. Αργυρίου (επιμ.), *Η Ελλάδα των νησιών από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα*, *ό.π.*, σσ. 713-716.

²⁴³ Δ. Τζιόβας, «Δημήτρης Χατζής. Ένας συναισθηματικός ιδεολόγος», εφ. *Το Βήμα*, 22 Οκτωβρίου 2000, σ. 40.

συγγραφέων της Βορείου Ηπείρου.²⁴⁴

2.2 Ο τόπος-Ήπειρος στην πεζογραφία πριν τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο

2.2.1 Ο ιερομόναχος Παΐσιος ο Μικρός και η πεζογραφία του 19^{ου} αιώνα

Ο τόπος-Ήπειρος παρουσιάζεται πρώτα στη νεοελληνική ποίηση και αργότερα στην πεζογραφία. Ήδη από τον 17^ο αιώνα ο Ιερομόναχος Παΐσιος ο Μικρός, που κατάγεται από τη Θεσπρωτία και ζει στα Ιωάννινα, γράφει ένα πολύστιχο ποίημα με μορφή χρονικού και τίτλο «Περί της γενομένης υπερβολικής ψυχρότητας εν τη πόλει των Ιωαννίνων» για το πάγωμα της λίμνης από τις 15 Ιανουαρίου έως τις 12 Φεβρουαρίου του 1687, στο οποίο εμπεριέχεται και ένα ολιγόστιχο στιχούργημα για το πάγωμα της ίδιας λίμνης στις 12 Ιανουαρίου του 1700, και το ποίημα «Έπαινος Ιωαννίνων» κατά το πρότυπο του ρητορικού είδους του εγκωμίου πόλεως.²⁴⁵ Τα ποιήματά του εκδίδονται το 1778 στη Βενετία από το τυπογραφείο του Νικολάου Γλυκή. Στο «Έπαινος Ιωαννίνων» το σχήμα της πόλης παρομοιάζεται με αετό που έχει ανοίξει τα φτερά του (στ. 149-159):

*Και από τον σχηματισμόν αυτόν, που θεωρείτε,
αυτά τα Ιωάννινα δικαίως επαινείτε.
Έχουσι σχήμα αετού, χωρίς αμφιβολίαν,
και γνώρισον, ακροατά, αυτήν την θεωρίαν:
Το κάστρον είναι κεφαλή, ουρά είναι η Λούτζα,
οι μαχαλάδες το κορμί, ομού και Λιθαρίτζα.
Σαράγι και Καλούτζασμι οι άκρες των πτερύγων*

²⁴⁴ Χ. Μηλιώνης, «Η λογοτεχνία στη Β. Ήπειρο. Οι συγγραφείς Τηλέμαχος Κώτσιας, Ανδρέας Ζαρμπαλάς, Φώτης Κυριαζάτης και το σημαντικό έργο τους», *Επτά Ημέρες* (εφ. *Η Καθημερινή*), 6 Μαρτίου 1994, σσ. 30-31· Κ. Νάτσιος, «Συνοπτική περιγραφή και μία πρώτη προσέγγιση της Βορειοηπειρώτικης Λογοτεχνίας», εφ. *Τα Νέα της Ομόνοιας*, 2 Ιουνίου 2000, σσ. 6-8· Π.Ν. Μπάρκας, *Η Λογοτεχνία στην Εθνική Ελληνική Μειονότητα*, Shtëpia Botuese e Librit Universitar, Tίρανα 2005.

²⁴⁵ Α. Καρπόζηλος, «Δύο στιχουργήματα του δέκατου έβδομου αιώνα για την πόλη των Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 26 (1984), σσ. 80-82, 94-95.

και είναι γνώμαι των πολλών, ομού και των ολίγων.

*Καθώς αυτός ο αετός υπέρτερος των άλλων,
πτηγών θαλασσογήινων μικρών τε και μεγάλων,
ούτω τα Ιωάννινα από τα άλλας χώρας
υπέρτερα ευρίσκονται τώρα κατά της ώρας.²⁴⁶*

Η συγκεκριμένη παρομοίωση έκτοτε επαναλαμβάνεται συχνά, με παραλλαγές, και στην πεζογραφία του 19^{ου} αιώνα ως ένα σταθερό μοτίβο περιγραφής των Ιωαννίνων. Για παράδειγμα τη συναντούμε στο διήγημα του Κωνσταντίνου Ράμφου «Η Δέσπω της Ηπείρου» (1859), όπου ο αετός είναι δικέφαλος και έτοιμος να πετάξει: *τα Ιωάννινα εις σχήμα δικεφάλου αετού, ετοίμου ν' ανατείνη τα πτέρυγας του και να υψωθή εις τα αιθέρια ύψη,²⁴⁷* στο μυθιστόρημα του ίδιου *Αι τελευταία ημέραι του Αλή-Πασά* (1862), όπου η ταύτιση των συνοικιών με τα μέρη του αετού είναι ελαφρώς διαφορετική από εκείνη του Παΐσιου του Μικρού:

*Η πόλις των Ιωαννίνων σχηματίζει αετόν δικέφαλον, ου το μεν σώμα
είναι το φρούριον, αι δε δύο του κεφαλαί, τα δύο προς την λίμνην
βραχώδη ακρωτήρια· αι δύο πτέρυγες του, αι δύο μεγάλαι συνοικίαι,
η μεν προς δυσμάς, η δε προς ανατολάς ευρυνόμεναι, η δε ουρά του,
η επιμήκης συνοικία της Λούτσης, ως να ενεχαράχθη επ' αυτής
τυχαίως το σύμβολον της Ηπειρωτικής Δυναμέως.²⁴⁸*

και στα διηγήματα του Νικολάου Γ. Δόσιου «Φιλίας Απομνημονεύματα» (1880): *βλέπει τις σχεδόν άπασαν την αριστεράν πτέρυγα του δικεφάλου αετού, ον ως γνωστόν*

²⁴⁶ Ο.π., σ. 114.

²⁴⁷ Κ. Ράμφος, «Διήγημα», *Πανδώρα* 10:224 (15 Ιουλίου 1859), σ. 179. Το διήγημα επανεκδίδεται με τίτλο «Η Δέσπω της Ηπείρου» σε τόμο μαζί με το επίσης ηπειρώτικης θεματολογίας «Η απροσδόκητος συνάντησις»: *Η Δέσπω της Ηπείρου και Η απροσδόκητος συνάντησις. Διηγήματα*, Εκδιδόμενα το δεύτερον υπό του υιού αυτού Ιωάννου Κ. Ράμφου, Τύποις Α. Κτενά και Π. Σούτσα, Αθήνησι 1864.

²⁴⁸ Κ. Ράμφος, *Ο Κατσαντώνης. Αι τελευταία ημέραι του Αλή-Πασά*, φιλολογική επιμέλεια Αι. Κουμαριανού, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1994, σ. 158.

η πόλις των Ιωαννίνων απεικονίζει²⁴⁹ και Τα θύματα του Βάγια (Ιωάννινα 1817-1821) (1888):

*Ο φωτοβόλος του ηλίου δίσκος μεγαλοπρεπώς και βραδέως εκ των
υψηλότερων του Πίνδου κορυφών προβάς εφώτισε δια μιας άπαν το
λεκανόπεδον, εφ' ου εξαπλοί τας πτερύγας αυτού ο δικέφαλος αετός,
ον ως γνωστόν η πόλις των Ιωαννίνων εξ ύψους αυτήν ορώντι
απεικονίζει.*²⁵⁰

2.2.2 Πριν την ελληνική επανάσταση

Η Ήπειρος ως θεματική της νεοελληνικής πεζογραφίας εμφανίζεται στις αρχές του 19^{ου} αιώνα κι έχει αδιάπτωτη παρουσία στον πεζό λόγο μέχρι τον μεσοπόλεμο. Μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο η παρουσία της γίνεται ακόμη εντονότερη. Παρακάτω θα προσπαθήσουμε να διαγράψουμε αποσπασματικά την εικόνα της Ηπείρου στην πεζογραφία από τον 19^ο αιώνα έως τον μεσοπόλεμο, διευκρινίζοντας ότι χρειάζεται περαιτέρω έρευνα στα λογοτεχνικά αρχεία, τα περιοδικά, τα ημερολόγια και τις εφημερίδες της εποχής. Στα χρόνια πριν την επανάσταση η Ήπειρος και ειδικότερα τα Ιωάννινα αναφέρονται σε τρία διηγήματα των Κωνσταντίνου Ασώπιου, Αθανάσιου Ψαλίδα και Ιωάννη Βηλαρά. Ο διαφωτιστής Κωνσταντίνος Ασώπιος είναι ο πρώτος που μυθοποιεί τον ηπειρώτικο χώρο στην πεζογραφία. Στα 1818, με την ιδιότητα του δασκάλου στο σχολείο της Τεργέστης, επιμελείται ένα ανθολόγιο ογδόντα τριών κειμένων για την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας.²⁵¹ Τρία αναγνωρίζονται από την έρευνα ως πρωτότυπα λογοτεχνικά

²⁴⁹ Ν.Γ. Δόσιος, «Φιλίας Απομνημονεύματα», στο *Χαρτοφυλάκion των παιδικών μου χρόνων ή αναμνήσεις της παιδικής μου ηλικίας*, Τυπογραφείον «Ο Κοραΐς» Ι. Ναχαμούλη, Εν Κερκύρα 1880, σ. 1.

²⁵⁰ Ν.Γ. Δόσιος, *Τα θύματα του Βάγια (Ιωάννινα 1817-1821)*. Πρωτότυπον Ηπειρωτικόν Διήγημα, Ανατύπωσις εκ του περιοδικού «Ιστρος», Τυπολιθογραφείον «Συλλόγων», Βουκουρέστιον 1888, σ. 9.

²⁵¹ *Μαθήματα της γραμμικής γλώσσας δια το σχολείον των εν Τεργέστη κατοικημένων Γραικών. Μέρος Α' περιέχον Σύμμικτα Ηθικά*, Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων, Εν Βενετία 1818. Για το εγχειρίδιο του Ασώπιου (Γραμμένο Ιωαννίνων, 1785 ή 1790-1872) βλ. Γ.

κείμενα του Ασώπιου, ανάμεσα στα οποία ένα άτιτλο, στην ενότητα «Αστεία», που αφορά την αυταρχική αγωγή σε κάποιο σχολείο της Ελλάδας. Αν και δεν κατονομάζεται το σχολείο, είναι ευνόητο ότι στο αφήγημα μεταφέρεται η προσωπική εμπειρία του Ασώπιου ως υποδιδασκάλου, βοηθού του Ψαλίδα, στην Καπλάνειο Σχολή των Ιωαννίνων.²⁵²

Τα άλλα δύο προεπαναστατικά διηγήματα είναι ανέκδοτα τότε και συνδέονται με το περιβάλλον του Αλή Πασά. Το 1821, για την ακρίβεια στις 20 Μαρτίου όπως δηλώνεται στο χειρόγραφο, ο Αθανάσιος Ψαλίδας εξιστορεί στο επιστολικό ιστορικό διήγημα «Βασιλική Πλέσου» τον παράνομο έρωτα του γιού του Αλή Πασά, Μουχτάρ, με τη Βασιλική Πλέσου από τη Πλεσίβιτα Φιλιατών και ψέγει όσους στα Γιάννινα συνεργάζονται με τους πασσιάδες.²⁵³ Στο αφήγημα του Ψαλίδα καταγράφονται τα τοπωνύμια των Ιωαννίνων: Αγία Μαρίνα, Σαράγι, Λούτζα, Καμάραις, Μητρόπολη. Στον Ιωάννη Βηλαρά αποδίδεται το τρίτο διήγημα, για τον γάμο του Μουχτάρ Πασά με τη Νίτσα, γραμμένο στο φωνητικό ορθογραφικό του σύστημα την ίδια πάνω κάτω εποχή.²⁵⁴ Η Νίτσα θυγατέρα του Θωδωρή Σιουλή μπαίνει στα δεκατέσσερά της ως παλλακίδα στο σαράι του Μουχτάρ. Μετά από οχτώ χρόνια και αφού τη χορταίνει, ο Μουχτάρ αποφασίζει να την παντρέψει με τον Αναστάση Γκίνου από την Κόνιτσα. Την αρραβωνιάζει σύμφωνα με τα τοπικά έθιμα

Λαδογιάννη, «Παιδαγωγικές αρχές και αισθητικές απόψεις στα *Μαθήματα της Γραικικής Γλώσσας* του Κ. Ασωπίου», *Atti del V Convegno Nazionale di Studi Neellenici*, Napoli 15-18 maggio 1997, *Ιταλοελληνικά* VI (1997-1998), σσ. 459-479.

²⁵² Γ. Λαδογιάννη, «Παιδαγωγικές αρχές και αισθητικές απόψεις στα *Μαθήματα της Γραικικής Γλώσσας* του Κ. Ασωπίου», *ό.π.*, σσ. 468, 475-476.

²⁵³ Α. Ψαλίδας, «Βασιλική Πλέσου. Διηγήματα αληθινά 1821 Μαρτίου 20: Τζεπέλοβο Διήγημα πρώτον», στο Γ. Κεχαγιόγλου (επιμ.), *Πεζογραφική Ανθολογία. Νεοελληνικός γραπτός λόγος: Από τη Γαλλική Επανάσταση ως τη δημιουργία του ελληνικού κράτους*, τόμος 2, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης – Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 1163-1166. Για το διήγημα βλ. και Henri Tonnet, «Σκέψεις για την προέλευση του νεοελληνικού διηγήματος», στο *Μελέτες για την νεοελληνική πεζογραφία*, *ό.π.*, σσ. 40-41.

²⁵⁴ Ι. Βηλαράς, «Ιστορία του γάμου του Μουχτάρ Πασά με την Αικατερίναν (οπού την εχάιδευν και την έλεγαν Νίτσαν)», στο *Άπαντα*, επιμ. Γ.Α. Βαβαρέτος, Πέτρος Δημητράκος Α.Ε., Αθήναι [1935], σσ. 325-327. Επίσης: Γ. Μότσιοις, *Ελληνική Πεζογραφία 1600-1821*, Γρηγόρης, Αθήνα 1990, σσ. 459-461.

και ορίζει την ημέρα του γάμου. Στις προετοιμασίες του γάμου ξυπνά ο έρωτας του πασά, μετανιώνει για την επιλογή του και εν τέλει την παντρεύεται επίσημα στέλνοντας στον παραλίγο γαμπρό άλλο κορίτσι από το σαράι.

2.2.3 Η περίοδος 1830-1880

Στην πεζογραφία της περιόδου 1830-1880²⁵⁵ η Ήπειρος απεικονίζεται και πάλι αναφορικά με την πολύκροτη δράση και την αμφιλεγόμενη προσωπικότητα του Αλή Πασά αλλά από μη Ηπειρώτες συγγραφείς: Αχιλλεύς Λεβέντης, Κωνσταντίνος Ράμφοι, Στέφανος Ξένος. Οι χαρακτήρες είναι συνήθως ιστορικά πρόσωπα που πλαισιώνονται από πλασματικούς ήρωες. Ο Αχιλλεύς Λεβέντης εικάζεται ότι

²⁵⁵ Στον 19^ο αιώνα, όταν ανθεί η μυθιστορία και το ιστορικό μυθιστόρημα στα πρώτα πενήντα χρόνια του ελληνικού κράτους, τα Ιωάννινα είναι ένα πολυεθνικό και πολυπολιτισμικό κέντρο, όπου ζουν Έλληνες, Τούρκοι, Εβραίοι, Αλβανοί και Αθίγγανοι. Στα Ιωάννινα του 19^{ου} αιώνα πνευματικούς κύκλους δεν συστήνει μόνο το ελληνικό στοιχείο. Και στα άλλα εθνικά στοιχεία ανιχνεύεται λογοτεχνική κίνηση, η οποία πρέπει να συνεξεταστεί με την ελληνική ώστε να κατανοηθούν καλύτερα οι πνευματικές ζυμώσεις στην πρωτεύουσα της Ηπείρου. Μία τέτοια χαρακτηριστική περίπτωση του 19^{ου} αιώνα είναι ο αλβανικής καταγωγής, από το Frashër της επαρχίας Μπερατίου, Şemseddin Sami ή Sami Frashëri (1850-1904), σημαντικός Οθωμανός λόγιος, πεζογράφος, μεταφραστής, ιστορικός, δημοσιογράφος και λεξικογράφος. Ο Şemseddin Sami σπουδάζει στη Ζωσιμαία Σχολή των Ιωαννίνων. Για την οθωμανική – τουρκική ιστορία της λογοτεχνίας είναι ένας από τους κορυφαίους εκπροσώπους της πεζογραφίας κατά την περίοδο της δυτικοποίησης λογοτεχνίας του Τανζιμάτ (Tanzimat Edebiyatı / 1860-1895) και, ταυτοχρόνως, για την αλβανική ιστορία των ιδεών πρόδρομος του αλβανικού εθνικού κινήματος. Το μυθιστόρημά του *Taaşuk-ı Talât ve Fitnat* (= Ο έρωτας του Ταλαάτ και της Φιτνάτ, 1872), που διαδραματίζεται στο Aksaray της Κωνσταντινούπολης, περιγράφει τα εμπόδια που περνά ο έρωτας των δύο νεαρών πρωταγωνιστών και αρνείται την κλειστή οθωμανική κοινωνία, θεωρείται από πολλούς Τούρκους μελετητές το πρώτο δυτικού τύπου τουρκικό μυθιστόρημα. Για τον Şemseddin Sami και το μυθιστόρημά του βλ. R.P. Finn, *Türk Romanı (İlk Dönem: 1872-1900)*, μτφ. T. Uyar, Agora Kitaplığı, İstanbul ²2003, σσ. 10-17· A.İ. Kolcu, *Tanzimat Edebiyatı 2. Hikâye ve Roman*, Salkımsöğüt, Ankara ²2005, σσ. 94-103· Δ.Α. Σταματόπουλος, *Το Βυζάντιο μετά το έθνος. Το πρόβλημα της συνέχειας στις βαλκανικές ιστοριογραφίες*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009, σσ. 291-333.

γνωρίζει την Ήπειρο στα 1841-1842, όταν ο πατέρας του, ο Φιλικός Γεώργιος Λεβέντης, υπηρετεί στην Πρέβεζα ως πρόξενος της Ελλάδας στην Ήπειρο και στην Αλβανία.²⁵⁶ Ο Κωνσταντίνος Ράμφος χρηματίζει πρόξενος στα Ιωάννινα επί Όθωνος,²⁵⁷ άρα από αυτήν τη διπλωματική του θέση εξοικειώνεται με τον χώρο της Ηπείρου. Αντίθετα, ο Στέφανος Ξένος δεν έχει άμεση εποπτεία της Ηπείρου. Για την αφήγηση πτυχών του βίου του Αλή Πασά στηρίζεται μονάχα σε γραπτές ιστορικές πηγές και μαρτυρίες.²⁵⁸

Το 1858 ο Αχιλλεύς Λεβέντης δημοσιεύει το μυθιστόρημα, εκείνος το ονομάζει διήγημα, *Η Τασσώ*.²⁵⁹ Είναι η ιστορία της δεκαεξάχρονης ομώνυμης ηρωίδας και του Τουρκαλβανού Μουσταφά, διώκτη της με εντολή του Αλή Πασά. Η νέα νομίζει ότι ο Μουσταφάς την σώζει από άγνωστους εχθρούς και τον ερωτεύεται αλλά στο τέλος παλεύει μαζί του και τον σκοτώνει. Η οικογένειά της τρέπεται σε φυγή για να γλιτώσει από την εκδίκηση του Αλή Πασά. Ο μυθιστορηματικός χώρος εκτείνεται από την κοιλάδα της Δρυϊνούπολης στη Βόρεια Ήπειρο, το Αργυρόκαστρο και Ακροκεραύνια έως τα παράλια της Θεσπρωτίας και τη Λευκάδα.

²⁵⁶ Μ. Θεοδοσοπούλου, «Ελληνικό ρομάντζο. Το ιστορικό και εν μέρει ληστρικό πεζογράφημα του Αχιλλέως Λεβέντη με ηρωίδα την Τασσώ, βασίλισσα των βουνών. Μια επανεκτίμηση», εφ. *Το Βήμα*, 4 Μαρτίου 2001, σ. 39· Π. Αποστολή, «Λεβέντης Αχιλλεύς», στο Σ.Α. Πατάκης (επιμ.), *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*, ό.π., σσ. 1232-1233.

²⁵⁷ Αι. Κουμαριανού, «Εισαγωγή», στο Κωνσταντίνος Ράμφος, *Ο Κατσαντώνης. Αι τελευταίαι ημέραι του Αλή-Πασά*, ό.π., σσ. 10-11· Η. Tonnet, «Κωνσταντίνος Ράμφος», στο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις απαρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο. 1830-1880*, τόμος Δ', Σοκόλης, Αθήνα 1996, σσ. 285, 291-292.

²⁵⁸ Β. Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, «Η λογοτεχνία στην υπηρεσία της ιστοριογραφίας: Ο Αλή πασάς και ο κόσμος του στο έργο του Στέφανου Ξένου», στο Μ. Μικέ – Μ. Πεχλιβάνος – Λ. Τσιριμώκου (επιμ.), *Ο λόγος της παρουσίας. Τιμητικός τόμος για τον Παν. Μουλλά, Σοκόλης, Αθήνα 2005*, σ. 376.

²⁵⁹ Α. Λεβέντης, *Η Τασσώ*, φιλολογική επιμέλεια Α. Βογιατζόγλου, Νεφέλη, Αθήνα 2000. Για τον Λεβέντη (Άστρος Κυνουρίας 1819 - ;) και την *Τασσώ* βλ. και Α. Βογιατζόγλου, «Αχιλλεύς Λεβέντης», στο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις απαρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο. 1830-1880*, τόμος Δ', ό.π., σσ. 218-233· Η. Μήλλας, *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων. Σχολικά βιβλία, ιστοριογραφία, λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα ³2005, σσ. 338-339.

Ο Κωνσταντίνος Ράμφορ²⁶⁰ τοποθετεί τη δράση δύο διηγημάτων και δύο βιογραφικών μυθιστορημάτων του στην Ήπειρο. Στο ιστορικό διήγημα «Δέσπω της Ηπείρου» (1859), που εκτυλίσσεται στα Ιωάννινα και στη γειτονική Καστρίτσα, το 1819 ο Αλή Πασάς διατάσσει τους στρατιώτες του να απαγάγουν τη Δέσπω από το χωριό Γότσιτσα.²⁶¹ Μία παρέα νέων από τα Ιωάννινα πνίγει τους απεσταλμένους του Αλή στη λίμνη και ελευθερώνει το κορίτσι φυγαδεύοντας το μεταμφιεσμένο σε άνδρα. Ένας από τους χαρακτήρες είναι και ο λόρδος Βάϊρων. Στο διήγημα «Η απροσδόκητος συνάντησις» (1860) *περί τα τέλη του Ιουλίου 183*. ένας νεαρός Γάλλος κυνηγός ζητά στο χωριό Σενίτσα της Ηπείρου φιλοξενία και αποκαλύπτεται ότι είναι ο Λουδοβίκος Ναπολέον Βοναπάρτης, ανιψιός του Ναπολέοντα Βοναπάρτη και μετέπειτα αυτοκράτορας Ναπολέον Γ'.²⁶²

Στο *Ο Κατσαντώνης. Κλέφτικον επεισόδιον ή ελληνικόν μυθιστόρημα* (1862),²⁶³ που εστιάζει στα κατορθώματα του ονομαστού κλέφτη κατά τα δύο τελευταία χρόνια της ζωής του (1807-1808) και στη βάνανυση θανάτωσή του από τον Αλή, ιστορικά πρόσωπα της Ηπείρου (πχ. Ψαλίδας, Κατσαντώνης, Αλή Πασάς, Θανάσης Βάγιας) προβάλλονται ως μυθιστορηματικοί ήρωες, αναδύονται διάφορα

²⁶⁰ Για τον Ράμφο (Χίος 1776 – Αθήνα 1871) βλ. Α. Σαχίνης, *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα. Ιστορία και κριτική*, Βιβλιοπωλείον της «Εστία», Αθήνα 1991, σσ. 81-90· Β. Κοντογιάννη, *Οι τύποι του νέου ήρωα στο μυθιστόρημα του 19^{ου} αιώνα*, χ.ε., Αθήνα 1992, σσ. 19-20, 53-67, 189-190, 193-194, 220-222· Αι. Κουμαριανού, «Εισαγωγή», *ό.π.*, σσ. 7-62· Μ. Μικέ, «Ιστορία και Μυθοπλασία: Η Αντιποίηση Αρχής (1979) του Α. Κοτζιά και Ο Κατσαντώνης (1862) του Κ. Ράμφου», στο Σ. Τσακνιάς – Αι. Μακρυνικόλα (επιμ.), *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Κοτζιά*, Κέδρος, Αθήνα 1994, σσ. 158-188· Σ. Ντενίση, *Το ελληνικό ιστορικό μυθιστόρημα και ο sir Walter Scott (1830-1880)*, Καστανιώτης, Αθήνα 1994, σσ. 205-206· Η. Tonnet, «Κωνσταντίνος Ράμφορ», *ό.π.*, σσ. 282-304· Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, «“Μυθιστορηματική Βιογραφία” (1830-1880)», στο Ν. Βαγενάς (επιμ.), *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, *ό.π.*, σσ. 110-112· Αι. Κουμαριανού, «Κωνσταντίνος Ράμφορ: άγνωστος άνθρωπος – αγνοημένος συγγραφέας», στο Ν. Βαγενάς (επιμ.), *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, *ό.π.*, σσ. 245-256· Η. Μήλλας, *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων. Σχολικά βιβλία, ιστοριογραφία, λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα*, *ό.π.*, σσ. 341-343.

²⁶¹ *Πανδώρα* 224 (15 Ιουλίου 1859), σσ. 177-182 και 225 (1 Αυγούστου 1859), σσ. 204-208. Βλ. και σημ. 247.

²⁶² *Πανδώρα* 247 (1 Ιουλίου 1860), σσ. 167-173. Βλ. και σημ. 247.

²⁶³ Κ. Ράμφορ, *Ο Κατσαντώνης. Αι τελευταίαι ημέραι του Αλή-Πασά*, *ό.π.*

σημεία των Ιωαννίνων (πχ. συνοικία Καλούτσες, λίμνη, Μητρόπολις), παρότι προτιμούνται γενικά οι εσωτερικοί χώροι, και παρατίθενται τοπογραφικές επεξηγηματικές σημειώσεις (πχ. για τα Τσουμέρκα και το χάνι της Βουβάλας στο Λιμπόχοβο). Στο μυθιστόρημα *Αι τελευταίαι ημέραι του Αλή-Πασά* (1862),²⁶⁴ που αφηγείται τους τελευταίους δύο μήνες της πολυτάραχης ζωής του δυνάστη (Δεκέμβριος 1821 – Ιανουάριος 1822), πέρα από τη μυθοποίηση γνωστών ιστορικών προσώπων (πχ. Κυρά-Βασιλική, Αλή Πασάς, Ψαλίδας, Αθανάσιος Βάγιας, Κυρά-Φροσύνη), οι περιγραφές και οι αναφορές στα Ιωάννινα και στη γύρω τους περιοχή πυκνώνουν (πχ. λίμνη, συνοικία Βυρσοδεψών, Καστρίτσα, νήσος, Μονή Αγίου Παντελεήμονος, συνοικία Λούτσης, φρούριο, τζαμιά, σεράγι, Λιθαρίτσια, αυλάκι του Αγίου Ιωάννη του Κοπανά, θέση Προσκύνησις, Ναός της Περιβλέπτου, Δρίσκος, Κουτσουλιόν, Μητρόπολις, Καραβατιά, *κατάψυχρος και διαυγής πηγή* Τραμπάδοβα):

*Μετά την μεσημβρίαν ο άνεμος και η χιών εκόπασαν, τα νέφη διεσκορπίσθησαν και νηνεμία άκρα διεχύθη εφ' όλην τήν φύσιν· ο ήλιος ηκόντιζεν επί της επιφανείας της λίμνης τας φωτοβόλους ακτίνας του, η δε ως παμμέγιστον κάτοπτρον απεικόνιζεν επ' αυτής το ίνδαλμα της πόλεως και του φρουρίου...*²⁶⁵

Ο Στέφανος Ξένος²⁶⁶ αφιερώνει στον Αλή Πασά και τα Ιωάννινα μικρό τμήμα ενός μυθιστορήματος, μία ιστορική μυθιστορία και δύο διηγήματα. Τα κεφάλαια Α' - ΛΕ' του πρώτου τόμου του μυθιστορήματος *Η ηρωίς της Ελληνικής Επαναστάσεως*,

²⁶⁴ Ο.π.

²⁶⁵ Ο.π., σ. 345.

²⁶⁶ Για τον Ξένο (Σμύρνη 1821 - Αθήνα 1894) βλ. Α. Σαχίνης, *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα. Ιστορία και κριτική*, ό.π., σσ. 72-81· Β. Κοντογιάννη, *Οι τύποι του νέου ήρωα στο μυθιστόρημα του 19^{ου} αιώνα*, ό.π., σσ. 15-16, 18-19, 27-53, 188-189, 215-217· Σ. Ντενίση, *Το ελληνικό ιστορικό μυθιστόρημα και ο sir Walter Scott (1830-1880)*, ό.π., σσ. 230-255· Β. Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, «Στέφανος Ξένος», στο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις απαρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο. 1830-1880*, ό.π., σσ. 378-439· η ίδια, *Ο Στέφανος Ξένος (1821-1894) και ο Βρετανικός Αστήρ*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Φιλολογίας Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2003· Η. Μήλλας, *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων. Σχολικά βιβλία, ιστοριογραφία, λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα*, ό.π., σσ. 339-341.

ήτοι Σκηναί εν Ελλάδι από του έτους 1821-1828 (1861) διαδραματίζονται στα Ιωάννινα την εποχή της πολιορκίας τους από τον σουλτανικό στρατό.²⁶⁷ Η διήγηση βασίζεται σε βιβλιογραφικό υλικό που γνωστοποιείται στις υποσημειώσεις. Γι' αυτό απαντώνται ελάχιστα τοπωνύμια (Πίνδος, λίμνη, τζαμίον του Καλό-πασά, παλάτι και τζαμιά της χερσονήσου, Λιθαρίτζα, πύργος Κιζ-Κουλές στο σεράγι), καταγεγραμμένα στις πηγές, και η περιγραφή της πόλης είναι πολύ αόριστη:

*Τα Ιωάννινα εν τω μέσω της αρχαίας κοιλάδος Ελεπόλεως, ουχί μακράν του Πίνδου, παρά τη ομωνύμω λίμνη, είναι και αύτη ως αι λοιπαί της Τουρκίας πόλεις αρχιτεκτονικής άμοιρος. Αι οδοί της εισί στεναί και ανωφερείς, αι αγοραί σκοτειναί, τα κοιμητήρια των Τούρκων και των Ιουδαίων δενδρώδη και κατάσκια, και αι στολαί των τότε κατοίκων της ποικίλαι και στρατιωτικάί.*²⁶⁸

Στα 1861-1862 ο Ξένος δημοσιεύει σε συνέχειες στην εφημερίδα του *Ο Βρετανικός Αστήρ* του Λονδίνου το *Ο Αλή πασάς, ήτοι πολιτισμός, απλότης, τυραννία. Ιστορική μυθιστορία εις τόμους τρεις*, το οποίο επαναδημοσιεύει συμπληρωμένο με σαράντα τρία κεφάλαια το 1891-1892 στην αθηναϊκή έκδοση του *Βρετανικού Αστέρος* αλλά μένει ανολοκλήρωτο.²⁶⁹ Δύο ακόμη πεζογραφήματα του Ξένου σχετίζονται με τον Αλή Πασά και την Ήπειρο, το εκτενές διήγημα «Μία ατομική ανάλυσις» (1883),²⁷⁰ όπου εξιστορείται ένα ιστοριογραφικά μαρτυρημένο περιστατικό με ήρωες υπαρκτά πρόσωπα (πχ. Ψαλίδας, δόκτωρ Σακελλάριος, δόκτωρ Βελλαράς = Βηλαράς, κυρ Μπαλάνος κ.ά.), το συμπόσιο που παραθέτει ο

²⁶⁷ Σ.Θ. Ξένος, *Η ηρωίς της Ελληνικής Επανάστασεως, ήτοι Σκηναί εν Ελλάδι από έτους 1821-1828*, τόμος Α', φιλολογική επιμέλεια Β. Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1988, σσ. 268-314.

²⁶⁸ Ο.π., σ. 269.

²⁶⁹ Β. Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, «Η λογοτεχνία στην υπηρεσία της ιστοριογραφίας: Ο Αλή πασάς και ο κόσμος του στο έργο του Στέφανου Ξένου», *ό.π.*, σσ. 375-378.

²⁷⁰ Σ. Ξένος, «Μία ατομική ανάλυσις», *Ποικίλη Στοά Γ'* (1883), σσ. 43-105. Για το διήγημα βλ. Β. Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, «Η λογοτεχνία στην υπηρεσία της ιστοριογραφίας: Ο Αλή πασάς και ο κόσμος του στο έργο του Στέφανου Ξένου», *ό.π.*, σσ. 378-380.

προύχοντας Αλέξιος Νούτσος στον Αλή και στη συνοδεία του,²⁷¹ και το «Μουκτάρ και Φροσύνη» (1888).²⁷²

2.2.4 Η περίοδος της γενιάς του 1880

Η πεζογραφία που ανήκει στο ευρύτερο ρεύμα της γενιάς του 1880 και αναπαριστά όψεις της Ηπείρου απομακρύνεται από την αρνητική προβολή του Αλή Πασά, αν και το θέμα δεν απουσιάζει εντελώς, και προσεγγίζει ποικίλες θεματικές. Τέτοιες είναι η πολυπολιτισμική κοινωνία των Ιωαννίνων στο τέλος του 19^{ου} αιώνα και η συνύπαρξη των σύνοικων εθνοτήτων, ο λαϊκός πολιτισμός, τα έθιμα και η παράδοση της Ηπείρου, η αντίθεση *φύση* vs *πολιτισμός*, οι δυσκολίες του έρωτα και η ξενιτειά. Μετά το 1880 και μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα η Ήπειρος περνά στην πεζογραφία Ηπειρωτών συγγραφέων: Νικόλαος Γ. Δόσιος, Κώστας Κρυστάλλης, Χρήστος Χρηστοβασίλης, Λεωνίδας Μ. Βασιλειάδης, Σπυρίδων Οικονόμου, Θ.Γ. Θεολογής, Αθανάσιος Οικονομίδης, Κωνσταντίνος Καζαντζής -ανάμεσά τους ορισμένοι βρίσκονται στις πρώτες γραμμές του ηθογραφικού διηγήματος όπως ο Κρυστάλλης και ο Χρηστοβασίλης- ενώ την οπτική του μη γηγενούς εκφράζει ο Μιχαήλ Μητσάκης. Ως προς τα είδη επικρατεί το διήγημα και σπανίζει το μυθιστόρημα. Πολλοί τίτλοι πεζογραφημάτων συνοδεύονται από τοπικούς επιθετικούς προσδιορισμούς, όπως *Πρωτότυπον Ηπειρωτικόν Διήγημα*, *Πρωτότυπον Ηπειρωτικόν Μυθιστόρημα ή Σκηνή εν Ιωαννίνοις*, *Γιαννιώτικα Διηγήματα*, *Ηπειρωτικά ηθογραφία*, *Ηπειρωτικά εικόναι*, *Ηπειρωτικόν διήγημα*, που προσημαίνουν στον αναγνώστη τον τόπο της δράσης και το ηπειρώτικό τους περιεχόμενο δημιουργώντας την αίσθηση μιας κοινής ταυτότητας στην πεζογραφία

²⁷¹ Για το επεισόδιο που διασώζει ο περιηγητής Thomas Smart Hughes βλ. Σ.Π. Αραβαντινός, *Ιστορία του Αλή Πασά του Τεπελενλή*, τόμος II, Δωδώνη, Αθήνα ³2004 (πρώτη έκδοση 1895), σσ. 491-495.

²⁷² Σ. Ξένος, «Μουκτάρ και Φροσύνη», *Ραμπαγός* I':8(1), σσ. 2-8, 9(3), σσ. 2-8, 10(7), σσ. 2-6, 11(10), σσ. 2-7, 12 (14 Ιανουαρίου 1888), σσ. 2-8. Για το διήγημα βλ. Β. Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, «Η λογοτεχνία στην υπηρεσία της ιστοριογραφίας: Ο Αλή πασάς και ο κόσμος του στο έργο του Στέφανου Ξένου», *ό.π.*, σ. 375, 379.

του ύστερου 19^{ου} αιώνα.²⁷³

Ο Γιαννιώτης διδάκτωρ φιλολογίας του πανεπιστημίου της Τυβίγγης και καθηγητής ελληνικών στο Γαλάτσι και στο Ιάσιο της Ρουμανίας Νικόλαος Γ. Δόσιος²⁷⁴ δημοσιεύει δύο διηγήματα που τοποθετούνται στα Ιωάννινα: «Φιλίας Απομνημονεύματα» (1880)²⁷⁵ και *Τα θύματα του Βάγια (Ιωάννινα 1817-1821). Πρωτότυπον Ηπειρωτικόν Διήγημα* (1888).²⁷⁶ Το πρώτο είναι ένα αυτοβιογραφικό πρωτόλειο, όπως προκύπτει από το «Αναγκαίον Προοίμιον» της συλλογής πεζών και ποιητικών κειμένων στην οποία θησαυρίζεται. Ο αφηγητής διηγείται τη μεγάλη φιλία δύο συμμαθητών στη Ζωσιμαία Σχολή των Ιωαννίνων, στις αρχές τις δεκαετίας του 1870, συγχωνεύοντας υποθέσεις και εκτιμήσεις της τοπικής ιστοριογραφίας για την Ιστορία των Ιωαννίνων.²⁷⁷

Το δεύτερο έχει την έκταση νουβέλας και γράφεται πάνω στα χνάρια των *Τελευταίων ημερών του Αλή-Πασά* του Κωνσταντίνου Ράμφου, έργο που έχει υπόψη του ο Δόσιος όπως παραδέχεται στον «Επίλογο αντί Προλόγου».²⁷⁸ Με ιστορικό φόντο τον πόλεμο του Αλή Πασά με τα σουλτανικά στρατεύματα διεκτραγωδεύεται, σε ένδεκα σύντομα κεφάλαια και σε καθαρεύουσα γλώσσα, μία ερωτική ιστορία. Η

²⁷³ Για τον προσδιορισμό του τόπου αναφοράς στους τίτλους των πεζογραφικών έργων αυτής της περιόδου βλ. Γ. Γκότση, *Η ζωή εν τη πρωτευούση. Θέματα αστικής πεζογραφίας από το τέλος του 19^{ου} αιώνα*, Νεφέλη, Αθήνα 2004, σσ. 86-88.

²⁷⁴ Για τον Δόσιο (Ιωάννινα 1856 – Παρίσι 1938;) βλ. Γ. Καλογεράς, «Εισαγωγή», στο Κ. Καζαντζής, *Ιστορίες της Πατρίδος μου*, επιμέλεια-εισαγωγή Γ. Καλογεράς, Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 2001, σ. 67-σημ.11· C. Papacostea-Danielopolu, *Οι ελληνικές κοινότητες στη Ρουμανία τον 19^ο αιώνα*, μτφ. Ν. Διαμαντόπουλος, βιβλιογραφικό επίμετρο Σ. Ματθαίου, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2010, σσ. 132-136· Δ.Σ. Γεωργακόπουλος, «Ο Νικόλαος Δόσιος (1856-1938;) ως μελετητής της δημόδους βυζαντινής – υστερομεσαιωνικής ελληνικής λογοτεχνίας: Νέα στοιχεία από το χειρόγραφο 25 της Ζωσιμαίας Βιβλιοθήκης Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* (2010), σσ. 324-328.

²⁷⁵ Ν.Γ. Δόσιος, «Φιλίας Απομνημονεύματα», *ό.π.*, σσ. 1-22.

²⁷⁶ Ν.Γ. Δόσιος, *Τα θύματα του Βάγια (Ιωάννινα 1817-1821). Πρωτότυπον Ηπειρωτικόν Διήγημα*, *ό.π.* Το διήγημα κυκλοφορεί και σε δεύτερη έκδοση: Τυπολιθογραφείον Χ. Γόλδνερ, Εν Ιασίω 1902.

²⁷⁷ Ν.Γ. Δόσιος, «Φιλίας Απομνημονεύματα», *ό.π.*, σσ. 10-11.

²⁷⁸ Ν.Γ. Δόσιος, *Τα θύματα του Βάγια (Ιωάννινα 1817-1821). Πρωτότυπον Ηπειρωτικόν Διήγημα*, *ό.π.*, σ. β'.

Κλεονίκη, μία κόρη των Ιωαννίνων, ερωτεύεται έναν συμπατριώτη της, τον Χαρίλαο, που βρίσκεται για σπουδές στο εξωτερικό. Ο προδότης Αθανάσιος Βάγιας, ερωτευμένος κι αυτός παράφορα με την Κλεονίκη, προκαλεί με διάφορες μηχανουργίες τον θάνατο των δύο νέων. Η αφήγηση ενσωματώνει λαογραφίζουσες περιγραφές τοπικών εθίμων (πχ. για την Πρωτομαγιά, τα προικοσύμφωνα, τις νεράιδες και τα ξωτικά) και περιγραφές των Ιωαννίνων, ενώ τα τοπωνύμια (πχ. λίμνη, νησίδιον, Σεράγι, παραλιμναίοι λαχανόκηποι της συνοικίας Λεβαδιώτη, φρούριον, εν τη νήσω μονή του Αγίου Παντελεήμονος, συνοικία Αρχιμανδρείου, Κουρμανιό, Κριθοπάζαρο, εις Κουπάνους, Αϊ Νικόλας έξω από την πόλη, μουσουλμανικό τέμενος Ζαβαδιέ, συνοικία Καραβατιά, πύργος των Λιθαριτζίων) τυπώνονται με αραιά γράμματα:

*Διό και φιλοδωρήσας εις τον πυλώνα του φρουρίου τον μαύρον έλαβε την διά του Κουρμανιού και του Κριθαροπαζάρου άγουσαν. Εξεπλήσσετο καθ' οδόν βλέπων χριστιανούς και οθωμανούς κλείοντας εν βία τα εργαστήριά των, ει και ο ήλιος εισέτι δεν είχε δύσει.*²⁷⁹

Ο Μιχαήλ Μητσάκης επισκέπτεται το 1887 τα Ιωάννινα ως ανταποκριτής της εφημερίδας *Ακρόπολις* του Βλάση Γαβριηλίδη και δημοσιοποιεί τις ταξιδιωτικές του εντυπώσεις σε δύο κείμενα: στο δημοσιογραφικό οδοιπορικό με λογοτεχνικές αξιώσεις «Παρά τοις δούλοις» (1887)²⁸⁰ και στο ημιτελές, ανέκδοτο έως πρόσφατα, διήγημα της ίδιας περιόδου «Τα Ιωάννινα».²⁸¹ Και στα δύο ο μη εντόπιος αφηγητής – περιηγητής, ακολουθώντας τον λογοτεχνικό τύπο του *flâneur*, εκπλήσσεται από το κράμα των πολιτισμών και θαυμάζει τη συνάντηση της ανατολίτικης νοοτροπίας με το ελληνικό πνεύμα. Στο «Παρά τοις δούλοις» δούλοι αποκαλούνται οι υπόδουλοι Γιαννιώτες στους Οθωμανούς κι ο αφηγητής με τα σχόλιά του επιδιώκει την

²⁷⁹ Ο.π., σ. 58.

²⁸⁰ Δημοσιεύεται σε πέντε συνέχειες: εφ. *Ακρόπολις*, 11,12, 14, 20 και 23 Ιουλίου 1887. Σύγχρονη έκδοση: Μ. Μητσάκης, *Παρά τοις δούλοις. Τα Ιωάννινα*, φιλολογική επιμέλεια Γ. Παπακώστας, Πατάκης, Αθήνα 2004, σσ. 29-80. Για το κείμενο του Μητσάκη (Μέγαρο 1863 ή 1868 – Αθήνα 1916) βλ. την «Εισαγωγή» του Γ. Παπακώστα, σσ. 11-24.

²⁸¹ Μ. Μητσάκης, *Παρά τοις δούλοις. Τα Ιωάννινα*, ό.π., σσ. 81-88. Για το διήγημα βλ. την «Εισαγωγή» του Γ. Παπακώστα, σσ. 24-28.

απελευθέρωσή τους. Το διήγημα «Τα Ιωάννινα» είναι μία ποιητική περιγραφή της πόλης από την περιρρέουσα φύση προς το εσωτερικό της, μία περιγραφή γεμάτη έκσταση και αμηχανία:

*Των αρχαίων Αθηνών είνε εύκολος η αναπαράστασις. Αλλά της περιέργου ταύτης πόλεως [των Ιωαννίνων], οίαν ωμόρφυνεν αυτήν της οθωμανικής φύσεως η σύμμιξις προς της αλβανικής ψυχής την ιδιορρυθμίαν και του ελληνικού πνεύματος την ιδιοσυστασίαν, δεν είνε πολύ εύκολος η αναπαράστασις δι' ημάς, ανθρώπους του δεκάτου ενάτου αιώνος.*²⁸²

Οι πλέον επιφανείς Ηπειρώτες πεζογράφοι της γενιάς του ηθογραφικού διηγήματος είναι αναμφισβήτητα ο Κώστας Κρυστάλλης και ο Χρήστος Χρηστοβασίλης. Ο Κρυστάλλης εκδίδει το 1894 τον τόμο *Πεζογραφήματα* με επτά διηγήματα ηπειρώτικης θεματολογίας: «Η Εικόνα», «Στα Χαλάσματα», «Το σημειωματάρι του Γεροκαλαμένιου», «Το Σουλιωτόπουλο», «Το πανηγύρι της Καστρίτσας», «Η Δασκάλα» και «Τα Μάρμαρα»,²⁸³ όπου σκηνικό είναι τόσο τα Ιωάννινα (πχ. Καραβατιά, Κουρμανιό, Κάστρο, λίμνη, Μητρόπολη, τζαμί του Πασά Καλού, Σκάλα, πόλη του Γιαννίνου, μπιζεστένια, ψηλοί μιναρέδες) όσο και η ύπαιθρος της Ηπείρου (πχ. Πίνδος, Δρίσκος, κορυφές του Σουλίου, βουνό και Μοναστήρι της Καστρίτσας, Συρράκο):

²⁸² Ο.π., σ. 88.

²⁸³ Κ. Κρυστάλλης, *Πεζογραφήματα*, Τυπογραφείο της Εστίας, Αθήνα 1894. Σύγχρονη έκδοση: Κ. Κρυστάλλης, *Άπαντα. Ποιήματα – Πεζογραφήματα – Μελέτες – Γράμματα*, τόμος Α', επιμ. Μ. Στρατουδάκης, Εκδόσεις Γεωργ. Μέρμηγκα, Αθήνα 1974, σσ. 337-397. Για τα διηγήματα του Κρυστάλλη (Συρράκο 1868 – Άρτα 1894) βλ. Δ. Κόκορης, «Ένα πεζογράφημα του Κρυστάλλη: "Το σημειωματάρι του Γεροκαλαμένιου". Πέραν της ειδυλλιακής ηθογραφίας», στο Ε.Γ. Αυδίκος (επιμ.), *Κώστας Κρυστάλλης. Το έργο του στο τέλος της εκατονταετίας από το θάνατό του*, ό.π., σσ.131-138· Γ. Μελισσαράτου, «Οι κοινοί τόποι της εντοπιότητας», ό.π., σσ. 146-150· Σ. Παντελιά, «Ο Κώστας Κρυστάλλης ως "ποιητής πεζογράφος". Μια διευκρίνιση του κριτικού όρου», στο Ε.Γ. Αυδίκος (επιμ.), *Κώστας Κρυστάλλης. Το έργο του στο τέλος της εκατονταετίας από το θάνατό του*, ό.π., σσ. 159-169.

Στην Καραβατιά, κατά τα Δυο τ' Αδέρφια,²⁸⁴ είχε ο Ζώης ο Αζώηρος τον καφενέ του. Είχε συγυρίσει σε τόπον καφενέ το ίδιο το σπίτι του που καθόταν αυτός, χήρος κι άτεκνος με τη μεσόκοπη αδελφή του, την Κυρά Τσεβούλα.²⁸⁵ («Η Εικόνα»)

Ο Χρηστοβασίλης²⁸⁶ το 1898 κυκλοφορεί την πρώτη έκδοση από τα *Διηγήματα της Στάνης* που περιλαμβάνει μόνο τέσσερα διηγήματα,²⁸⁷ εκ των οποίων τρία ηπειρώτικου ενδιαφέροντος: «Η καλύτερή μου Αρχιχρονιά», «Ο Ωρφανεμένος Πιστικός» και «Ο Κουτσογιάννης στα Γιάννινα» (ο αρχικός τίτλος είναι απλώς «Ο Κουτσογιάννης»). Τα τρία διηγήματα, και ιδίως «Ο Κουτσογιάννης στα Γιάννινα» όπου η πόλη είναι συμπρωταγωνιστής,²⁸⁸ αναπτύσσουν τη διάζευξη *φύση της Ηπείρου* = *ευτυχία* vs *πολιτισμός των Ιωαννίνων* = *δυστυχία*:

²⁸⁴ Στην πόλη των Ιωαννίνων, στη διασταύρωση των οδών Μεγάλου Αλεξάνδρου και Ευεργετών, κοντά στην πλατεία της Καραβατιάς, μέχρι το 1930 περίπου αιώνα σώζεται ένα πέτρινο κτίσμα που κατά την παράδοση είναι ο τάφος δύο ετεροθαλών αδελφών από τα οθωμανικά χρόνια. Ο ένας είναι χριστιανός, γίνεται γενίτσαρος και παντρεύεται εν αγνοία του την αδελφή του κι ο άλλος είναι ο καρπός του βιασμού της μάνας του από έναν Τούρκο και γίνεται καλόγερος. Τα δύο αδέλφια λέγεται ότι αλληλοσκοτώνονται και θάβονται μαζί. Βλ. Κ.Ι. Φωτόπουλος, *Τα Γιάννινα. Οι μαχαλάδες τα σοκάκια και τα τοπωνύμιά τους με τις ιστορικές και λαογραφικές παραδόσεις και ανέκδοτα*, Ηπειρωτική Εταιρεία Αθηνών, Αθήνα 1986, σσ. 27-29· Κ. Καζαντζής, *Ιστορίες της Πατρίδος μου*, επιμέλεια-εισαγωγή Γ. Καλογεράς, ό.π., σσ. 197-228· Κ.Ι. Κουλίδας, *Τα Γιάννινα που έφυγαν (Συνοικίες – Τοπωνύμια – Ιεροί Ναοί – Μοναστήρια)*, χ.ε., Ιωάννινα 2010, σσ. 189-190.

²⁸⁵ Κ. Κρυστάλλης, *Άπαντα. Ποιήματα – Πεζογραφήματα – Μελέτες – Γράμματα*, ό.π., σ. 340.

²⁸⁶ Για τον Χρηστοβασίλη (Σουλόπουλο Ηπείρου 1855 ή 1861 ή 1862 – Ιωάννινα 1937) βλ. Δ. Κατσίλα, *Ο βίος και το έργο του Χρήστου Χρηστοβασίλη. Γραμματολογική και αρχειακή μελέτη*, Διδακτορική Διατριβή, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 2007, σσ. 47-214.

²⁸⁷ Χ. Χρηστοβασίλης, *Διηγήματα της Στάνης*, Τυπογραφείο των Εργαστηρίων Ανέστη Κωνσταντινίδη, Αθήνα 1898. Σύγχρονη έκδοση: Χ. Χρηστοβασίλης, *Διηγήματα της στάνης*, Νεφέλη, Αθήνα 1988. Για τα χειρόγραφα και τα εκδοτικά ζητήματα της συλλογής βλ. Δ. Κατσίλα, *Ο βίος και το έργο του Χρήστου Χρηστοβασίλη. Γραμματολογική και αρχειακή μελέτη*, ό.π., σσ. 220-228.

²⁸⁸ Για το διήγημα βλ. Α. Μπενάτσης, «Από τον οικείο στον ξένο χώρο. Το παράδειγμα της λογοτεχνίας», *Δωδώνη* (Φιλολογία) 28 (1999), σσ. 229-234· Μ. Παπαρούση, «Φύση / Πολιτισμός: μοντέλα ζωής και πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς στην Ηθογραφία του 19^{ου}

Σε λίγο ο Κουτσογιάννης βρέθηκε έξω από την πολιτεία. Εκεί ένοιωσε πλεια τον εαυτό του, και στάθηκε να συλλογιστή. Συλλογίστηκε, συλλογίστηκε· να ματαμπή στα Γιάννινα; Του φαίνονταν ότι θάμπαινε στην Κόλαση.²⁸⁹

Ο συγγραφέας λίγους μήνες πριν να πεθάνει σχεδιάζει να εκδώσει από τον Δήμο Ιωαννιτών μία συλλογή δεκατεσσάρων διηγημάτων, συμπεριλαμβανομένου και του «Κουτσογιάννη», που αναφέρονται στα οθωμανικά Γιάννενα και μυθοποιούν χαρακτήρες και συμβάντα από εκείνη την εποχή. Όλα δημοσιεύονται σε περιοδικά και εφημερίδες κατά το χρονικό διάστημα 1902-1935 εκτός από ένα που είναι ανέκδοτο και χαμένο σήμερα. Η έκδοση αυτή με τίτλο *Γιαννιώτικα Διηγήματα*, που δίνεται από τον ίδιο τον Χρηστοβασίλη σε επιστολή του προς τον Χρ. Σούλη *διότι έχουν σκηνήν τα Γιάννινα γι' αυτό και Γιαννιώτικα*, πραγματοποιείται εβδομήντα δύο χρόνια αργότερα.²⁹⁰ Στα περισσότερα διηγήματα κυριαρχεί μία θετική εικόνα για τον Τουρκογιαννιώτη. Πχ. στο διήγημα «Ο Μεγάλος Σιέχης (Α΄)» διαβάζουμε:

Ο Σιέχη-Αχμέτης-Θεός χωρέσ' τον, ας είταν και Τούρκος είταν στα Γιάννινα μοναδικός τύπος θεοσεβούμενου, θεόπληχτου, θρησκόληφτου και ενάρετου ανθρώπου. ... Στέκονταν αδιάκοπα σοβαρός και συλλογισμένος, δεν αστειεύονταν ποτέ, και δεν γελούσε ποτέ και περνούσε για ζωντανός άγιος από τους Τούρκους και για καλός κι' αγαθός άνθρωπος από τους Χριστιανούς και τους Εβραίους.²⁹¹

αιώνα», στο *Σε αναζήτηση της σημασίας. Αφηγηματολογικές προσεγγίσεις σε πεζογραφικά κείμενα του 19^{ου} και του 20ού αιώνα*, ό.π., σσ. 176-180.

²⁸⁹ Χ. Χρηστοβασίλης, *Διηγήματα της στάνης*, ό.π., σ. 110.

²⁹⁰ Χ. Χρηστοβασίλης, *Γιαννιώτικα Διηγήματα*, προλεγόμενα Β. Γκουρογιάννης – επίμετρο Δ. Κατσίλα, Ροές – Οι Ηπειρώτες, Αθήνα 2007. Για χειρόγραφα, δημοσιεύσεις ανά διήγημα και επιστολές του συγγραφέα και του Χρ. Σούλη για τη συλλογή βλ. Δ. Κατσίλα, *Ο βίος και το έργο του Χρήστου Χρηστοβασίλη. Γραμματολογική και αρχειακή μελέτη*, ό.π., σσ. 278-282.

²⁹¹ Χ. Χρηστοβασίλης, *Γιαννιώτικα Διηγήματα*, ό.π., σ. 109.

Ο σχεδόν άγνωστος στην ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας Λεωνίδας Μ. Βασιλειάδης,²⁹² εκδότης του ημερολογίου *Ηπειρωτικός Αστήρ*,²⁹³ τυπώνει το 1900 στην Κωνσταντινούπολη το έργο *Η μυστική θυρίς. Πρωτότυπον Ηπειρωτικόν μυθιστόρημα. Ή σκηνή εν Ιωαννίνους*.²⁹⁴ Η υπόθεση είναι ερωτική και εκτυλίσσεται στα Ιωάννινα και στην Κωνσταντινούπολη. Ο πλούσιος Αιμίλιος και η φτωχή Αγγελική, από τα Ιωάννινα και οι δύο νέοι, ανταλλάσσουν όρκους αγάπης και υπόσχονται να παντρευτούν. Η ευκατάστατη οικογένεια του Αιμίλιου αναχωρεί για την Κωνσταντινούπολη και ο Θωμάς, ο μάγειρας της οικογένειας, αρχικά βοηθά τον Αιμίλιο αλλά μετά τον προδίδει διότι ποθεί ερωτικά την Αγγελική και δεν παραδίδει σ' αυτήν τις επιστολές του. Στην Κωνσταντινούπολη ο πατέρας του Αιμίλιου θέλει να

²⁹² Ο Λεωνίδας Μ. Βασιλειάδης (Μέβεζα – σημερινός Παλιόπυργος Πωγωνίου 1876 – 1920) είναι γιος του επιχειρηματία στην Κωνσταντινούπολη και στη Βοστίνα (Πωγωνιανή) Μανθάκη Βασιλειάδη, ο οποίος κατάγεται από πλούσια οικογένεια εμπόρων και τραπεζιτών της Μέβεζας με δραστηριότητα στην Κωνσταντινούπολη και στα 1893-1895 κατασκευάζει τον δρόμο από το Χάνι Δελβινάκι έως τη Βοστίνα. Βλ. Κ.Χ. Κωστούλας, *Πωγωνήσιοι Εργολάβοι. Συμβολή και μελέτη των Δημόσιων Έργων στην Ήπειρο στην Ύστερη Τουρκοκρατία*, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος – Τμήμα Ηπείρου, Ιωάννινα 2002, σ. 7 και 107-118. Ο Λεωνίδας Μ. Βασιλειάδης σπουδάζει στο Πωγώνι και στη Ζωσιμαία Σχολή των Ιωαννίνων. Χρηματίζει διευθυντής του μονοπωλίου καπνού στη Βοστίνα και, με βάση την εργογραφία του, ασχολείται με τη λογοτεχνία (γράφει ένα μυθιστόρημα, διηγήματα, αυτοβιογραφικά πεζογραφήματα και θέατρο), με πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα της εποχής του, με την ανάπτυξη της Ηπείρου, με το θέμα της σχέσης των δύο φύλων παίρνοντας αυστηρά θέση κατά της χειραφέτησης των γυναικών, με τη λαογραφία, ιδίως της ιδιαίτερης πατρίδας του, με την τοπική Ιστορία της Ηπείρου και την αρχαιολογία της, με τη φιλολογική έκδοση λογοτεχνικών έργων και με τη συλλογή δημοτικών τραγουδιών. Συνδέεται με τους συντηρητικούς – καθαρευουσιάνικους πνευματικούς κύκλους της Πόλης, κυρίως με τη λογοτέχνιδα Κορνηλία Πρεβεζιώτου, διευθύντρια του περιοδικού *Η Βοσπορίς* και του ημερολογίου *Αι Αναμνήσεις* στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. Κ.Ι. Κίτσος «Λεωνίδας Βασιλειάδης (1876-1920)», στο *Πνευματικές Φυσιognωμίες του Πωγωνίου*, Ένωση Πωγωνησίων Ηπείρου, Ιωάννινα 1984, σσ. 111-123· Κ.Γ. Τσιλίμαντος, «Μαρτυρίες Βοστινιωτών για το χωριό τους, τα εξωκλήσια και τις τοπωνυμίες τους», *Πωγωνιακά Χρονικά* 3 (2001), σ. 47.

²⁹³ Βλ. παρακάτω.

²⁹⁴ Λ.Μ. Βασιλειάδης, *Η μυστική θυρίς. Πρωτότυπον Ηπειρωτικόν μυθιστόρημα. Ή σκηνή εν Ιωαννίνους*, Εκ του «Εμπορικού Τυπολιθογραφείου», Εν Κωνσταντινουπόλει 1900.

τον παντρεύει με μία ομογενή, κόρη πλούσιας οικογένειας. Ο Αιμίλιος αρνείται πεισματικά και απειλεί ότι θα σκοτωθεί. Ο Θωμάς, κατά θεία δίκη, δολοφονείται από μία γυναίκα που ξεγέλασε ενώ το κορίτσι της Κωνσταντινούπολης πεθαίνει αιφνιδίως. Έπειτα από ένδεκα ολόκληρους μήνες ο Αιμίλιος επιτέλους επιστρέφει στα Ιωάννινα για να παντρευτεί την Αγγελική.

Στο μυθιστόρημα, που είναι γραμμένο στην καθαρεύουσα, απορροφώνται ηπειρώτικα δημοτικά τραγούδια,²⁹⁵ παρεισφρέουν ιδιωματικές λέξεις που ερμηνεύονται σε υποσημειώσεις, τοπωνύμια της πόλης (πχ. Ζωσιμαία Σχολή, Άγιος Νικόλαος εις Κοπάνους, συνοικία Αγίου Γεωργίου, συνοικία Γάλατα, Ορφανοτροφείο Γεωργίου Σταύρου, Αρχιμανδρείο, Βιζδούν, συνοικία Πλάτανος, Παζάρι, λίμνη, Ντραμπάτοβα, νησί, συνοικία Καμάραις, προκυμαία λίμνης, Μώλος) και λυρικές περιγραφές των Ιωαννίνων. Π.χ:

Μετ' ολίγα λεπτά η λέμβος πλησίαζεν εις την πηγήν της Ντραμπάτοβας. ... Ο λεμβούχος πηδήσας από της μιας εις την ετέραν λέμβον κατώρθωσε μόλις να πλησίαση εις την πηγήν και να παραλάβη εις δοχείον ολίγον ύδωρ. Ο Αιμίλιος έλαβεν ανά χείρας το δοχείον, επλήρωσεν εν ποτήριον ύδατος και ρίψας συγκινητικόν βλέμμα εις τον βράχον, ένθεν αναβρύει η πηγή της Ντραμπάτοβας, εφώνησεν ως αποχαιρετισμόν τάδε·

*Προσφιλής μοι Ντραμπάτοβα, σε αποχαιρετώ. Γηραιέ βράχε της διανγούς πηγής, έχε 'γεια! Και συ φιλότατη μοι νήσος, χαίρε . . .*²⁹⁶

Το 1904 στο διήγημα «Μία ηδεία ανάμνησις της νεανικής μου ηλικίας. (Τότε και νυν)» ο αφηγητής του Βασιλειάδη αναθυμάται ένα εξοχικό γεύμα στην ιδιαίτερη πατρίδα του συγγραφέα, το Πωγώνι, και αναπολεί νοσταλγικά την ομορφιά του τόπου και της κοινωνίας του χωριού του κατά την εποχή των παιδικών του χρόνων.²⁹⁷

²⁹⁵ Ό.π., σσ. 7-8, 110.

²⁹⁶ Ό.π., σσ. 110-111.

²⁹⁷ Λ.Μ. Βασιλειάδης, «Μία ηδεία ανάμνησις της νεανικής μου ηλικίας. (Τότε και νυν), *Ηπειρωτικός Αστήρ. Ημερολόγιον εικονογραφημένον του δίσεκτου έτους 1904*, Αθήνα, σσ. 377-381.

Ο Σπυρίδων Οικονόμου γράφει από την Κωνσταντινούπολη τρία διηγήματα με ηπειρώτικο προσανατολισμό, ο οποίος στα δύο επισημαίνεται ήδη στον υπότιτλο: α. «Το τάμα. Πρωτότυπον Ηπειρωτικόν Διήγημα» (1902).²⁹⁸ Η νεαρά Βασίλω κάνει ένα τάμα στην Παναγία για τον αγαπημένο της Θύμιο που βρίσκεται άρρωστος στην ξενιτιά. β. «Γλυκεία Σκηνογραφία» (1904).²⁹⁹ Είναι ένας ύμνος για ένα ποιμενικό – ειδυλλιακό τοπίο της Ηπείρου. Και γ. «Ο ερημίτης. Ηπειρωτικόν διήγημα» (1905).³⁰⁰ Ο Θ.Γ. Θεολογής το 1904 παρουσιάζει το διήγημα «Σβυσμένο (sic) τραγούδι», όπου ένας Ηπειρώτης ξενιτεύεται για να εργαστεί στην Κωνσταντινούπολη και όταν επιστρέφει πλούσιος η μνηστή του έχει πεθάνει.³⁰¹ Ο εκπαιδευτικός Αθανάσιος Οικονομίδης³⁰² ετοιμάζει μία συλλογή δέκα διηγημάτων με τίτλο *Ηπειρωτικάί εικόναι ή Αναμνήσεις της παιδικής μου ηλικίας* που μένει ανέκδοτη. Από αυτήν ο Λεωνίδας Μ. Βασιλειάδης δημοσιεύει το διήγημα «Η Μάγισσα», σχετικό με τη λαϊκή μαγεία στο Πωγώνι, στον *Ηπειρωτικό Αστέρ* το 1904.³⁰³ Αργότερα στο *Ηπειρωτικόν Ημερολόγιον του 1914*, εκδίδονται, με επιμέλεια του γιού του Μιλτιάδη Οικονομίδη, τα διηγήματά του «Ο Βρικόλακας» και «Η δολοφονία των Τριών Ιερέων της Σωπικής».³⁰⁴ Ακόμη, το 1904 πάλι στον *Ηπειρωτικό Αστέρ* κάποιος με το

²⁹⁸ Σ. Οικονόμου, «Το τάμα. Πρωτότυπον Ηπειρωτικόν Διήγημα», *Αι Αναμνήσεις. Ημερολόγιον του 1902*, [Κωνσταντινούπολη], σσ. 131-136.

²⁹⁹ Σ. Οικονόμου, «Γλυκεία Σκηνογραφία», *Ηπειρωτικός Αστήρ*, ό.π., σσ. 82-84.

³⁰⁰ Σ. Οικονόμου, «Ο ερημίτης. Ηπειρωτικόν διήγημα», *Αι Αναμνήσεις. Ημερολόγιον του 1905*, [Κωνσταντινούπολη], σσ. 205-209.

³⁰¹ Θ.Γ. Θεολογής, «Σβυσμένο τραγούδι (διήγημα)», *Ηπειρωτικός Αστήρ*, ό.π., σσ. 75-82.

³⁰² Ο Αθανάσιος Οικονομίδης (Σωπική Πωγωνίου 1843 – Πολυτσάνη 1903) σπουδάζει στη Μεγάλη του Γένους Σχολή. Διευθύνει διάφορα σχολεία στη Βόρεια Ήπειρο κατά τα τελευταία χρόνια της οθωμανικής περιόδου, τη Ζωγράφειο Σχολή στο Κεστοράτι του Αργυροκάστρου, τη Ζάμπειο Σχολή του Λάμποβου και τα Εκπαιδευτήρια του Αργυροκάστρου. Βλ. Α.Μ. Βασιλειάδης, «Αθανάσιος Οικονομίδης εκ Πολιτσάνης. Βιογραφικά σημειώσεις», *Ηπειρωτικός Αστήρ*, ό.π., σσ. 220-221· Μ. Ζώτος «Αθανάσιος Οικονομίδης (1843-1903)», στο *Πνευματικές Φυσιognωμίες του Πωγωνίου*, ό.π., σσ. 82-91· Π.Ν. Μπάρκας, *Η Λογοτεχνία στην Εθνική Ελληνική Μειονότητα*, ό.π., σ. 96.

³⁰³ Α. Οικονομίδης, «Η Μάγισσα. Διήγημα Πρωτότυπον», *Ηπειρωτικός Αστήρ*, ό.π., σσ. 189-219.

³⁰⁴ Το διήγημα «Ο Βρικόλακας» επαναδημοσιεύεται στο Α. Ζαρμπαλάς (επιμ.), *Ανθολογία Βορειοηπειρώτικου Διηγήματος*, Ροές – Οι Ηπειρώτες, Αθήνα 2007, σσ. 15-48.

ψευδώνυμο Πτωχοπρόδρομος υπογράφει το βουκολικό διήγημα «Τα πρόβατα. Ηπειρωτικάί ηθογραφίαι»,³⁰⁵ όπου ένας φτωχός ορφανός αγοράζει πρόβατα και οι συγχωριανοί του τον ζηλεύουν για την κοινωνική του καταξίωση.

Ο λόγιος της διασποράς Κωνσταντίνος Καζαντζής³⁰⁶ εκδίδει το 1910 στο Σικάγο τη συλλογή *Ιστορίες της πατρίδος μου* με πέντε διηγήματα («Το χέρι του Αγίου Γρηγορίου», «Το μνήμα του αφορισμένου», «Τα δύο τ' αδέρφια», «Εκδίκησις ή ανταπόδοσις», «Η στραγγαλισμένη») που στην πλειονότητά τους επεξεργάζονται λαϊκές αφηγήσεις και εξελίσσονται στα Ιωάννινα της εποχής μεταξύ του Κριμαϊκού (1854) και του Ελληνο-Τουρκικού πολέμου (1897).³⁰⁷ Η ποθητή πατρίδα, λοιπόν, του τίτλου ταυτίζεται με τα Ιωάννινα της ύστερης οθωμανικής περιόδου. Ο τόμος αφιερώνεται στον συντοπίτη του συγγραφέα και επίσης λόγιο της διασποράς Νικόλαο Γ. Δόσιο. Στον Δόσιο απευθύνεται, σε μορφή επιστολής, το εισαγωγικό σημείωμα «Αντί Προλόγου», όπου φαίνεται η πολλαπλασιασμένη από την ξενιτειά διάχυτη νοσταλγία του Καζαντζή:

Και ήταν ευτυχισμένα χρόνια. Όχι μονάχα για μας όπου συλλογή δεν μας έκοβε, όπου ζάλη δεν μας έδερνε, παρά για όλον τον κόσμο στη μικρή μας την πόλιν, στην αγαπημένη μας πατρίδα, στα κατακαυμένα τα Γιάννινα...

³⁰⁵ Πτωχοπρόδρομος, «Τα πρόβατα. Ηπειρωτικάί ηθογραφίαι», *Ηπειρωτικός Αστήρ*, ό.π., σσ. 297-302.

³⁰⁶ Ο Κωνσταντίνος Καζαντζής (Γιάννενα 1864 - Κέρκυρα 1927) είναι λογοτέχνης με σπουδές νομικής στην Αθήνα και στη Γερμανία, καπνέμπορος, δημοσιογράφος και αντιβενιζελικός πολιτικός. Μεταναστεύει στις ΗΠΑ το 1889 και αρθρογραφεί γύρω από το ηπειρώτικο ζήτημα. Το 1896 επιστρέφει στα Ιωάννινα, φυλακίζεται από την οθωμανική εξουσία και ξαναφεύγει στην Αμερική. Το 1915 εκλέγεται ανεξάρτητος βουλευτής Ιωαννίνων. Βλ. Γ. Καλογεράς, «Εισαγωγή», ό.π., σσ. 56-67, 115-130.

³⁰⁷ Κ. Καζαντζής, *Ιστορίες της πατρίδος μου. Διηγήματα*, Εκδόσεις Αστήρος, Chicago 1910. Προηγουμένως, από τις 21 Μαΐου μέχρι τις 12 Νοεμβρίου 1909, τα πέντε διηγήματα δημοσιεύονται σε συνέχειες στην εφημερίδα *Ελληνικός Αστήρ / Greek Star* του Σικάγου. Ακολουθεί το 1926 συμπληρωμένη με σχόλια και δύο ακόμη πεζογραφήματα δεύτερη έκδοση: Κ. Καζαντζής, *Από τα Σκλαβωμένα Γιάννενα*, Γκρέκα, Αθήνα 1926 και το 2001 επανέκδοση του τόμου του 1910 με επιμέλεια και εισαγωγή του Γιώργου Καλογερά. Για τις εκδόσεις και τα διηγήματα βλ. Γ. Καλογεράς, «Εισαγωγή», ό.π., σσ. 14-15, 56, 81-114.

*Γι' αυτό το πλειότερο και τάγραψα αυτά τα ιστορήματα, ανάμεσα στες
σκοτούρες και στες ζάλες, κλέφτοντας από κάποτε-κάποτε κάμποσες
ώρες ευτυχίας με τας αναμνήσεις μου από την πίκρα της ξενιτειάς.*³⁰⁸

Στα διηγήματα αναβιώνουν χώροι (πχ. Άγιος Νικόλαος Κοπάνων, πρωτεύουσα της Μολοσσίας = Ιωάννινα, Κάστρο, κελί του Αγίου Ιωάννου του εξ Ιωαννίνων, Αρχιμανδρείο, Καραβατιά, Πλάτανος, νησί, μοναστήρι του Σωτήρος = Μονή Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στο Νησί των Ιωαννίνων), έθιμα (πχ. η παράδοση της αγιόπετρας)³⁰⁹ και ήθη των Ιωαννίνων με ρεαλιστικό τρόπο, όπως επιτάσσει το ηθογραφικό ρεύμα του καιρού τους, χωρίς ωστόσο να παρατηρείται η συνήθης στην ηθογραφία διάθεση εξιδανίκευσης.³¹⁰

2.2.5 Η περίοδος του Μεσοπολέμου

Στην περίοδο του Μεσοπολέμου η Ήπειρος μεταπλάθεται λογοτεχνικά, κατά κύριο λόγο, στην πεζογραφία τριών συγγραφέων ηπειρώτικης καταγωγής, των Γεωργίου Χατζή – Πελλερέν, πατέρα του Δημήτρη Χατζή, Κατίνας Γ. Παπά και Γιώργου Κοτζιούλα. Ο δημοσιογράφος και εκδότης Γεώργιος Χατζής – Πελλερέν καλλιεργεί το είδος του χρονογραφήματος. Μία επιλογή χρονογραφημάτων του, που δημοσιεύονται στην εφημερίδα του *Ήπειρος* από το 1912 έως το 1926, συγκεντρώνονται από τον Ευριπίδη Ξ. Στεριάδη σ' έναν τόμο το 1965, όπου, μεταξύ άλλων θεμάτων, μυθοποιείται η πόλη των Ιωαννίνων.³¹¹ Η πόλη των χρονογραφημάτων είναι τα Ιωάννινα των δεκαετιών του 1910 και του 1920. Τα Ιωάννινα έχουν δύο πρόσωπα, το παλιό και το σύγχρονο. Για το παλιό ο αφηγητής

³⁰⁸ Κ. Καζαντζής, *Ιστορίες της Πατρίδος μου*, επιμέλεια-εισαγωγή Γ. Καλογεράς, ό.π., σ. 151, 158.

³⁰⁹ Ό.π., σ. 211.

³¹⁰ Βλ. και Γ. Καλογεράς, «Εισαγωγή», ό.π., σσ. 87-88, 114.

³¹¹ Γ.Δ. Χατζής – Πελλερέν, *Τάδε έφη Πολύκαρπος. Χρονογραφήματα*, επιμ. Ε.Ξ. Στεριάδης, χ.ε., Αθήνα 1965. Για την έκδοση των κειμένων του Χατζή - Πελλερέν (Ιωάννινα 1881 – Αθήνα 1930), τα χρονογραφήματα που αναφέρονται στα Ιωάννινα και την προσωπικότητα του συγγραφέα βλ. Γ. Λαδογιάννη, «*Τάδε έφη Πολύκαρπος. Τα Γιάννενα του Γεωργίου Χατζή-Πελλερέν*», ό.π., σσ. 406-409, 412-413.

διακατέχεται από νοσταλγία ενώ για το σύγχρονο από ανησυχία και θλίψη. Ο λογοτεχνικός χάρτης του Χατζή – Πελλερέν εμπεριέχει τις γειτονιές γύρω από το Κάστρο, την πλατεία, την έξοδο προς το Πέραμα και τις παρυφές της πόλης.³¹²

Η Κατίνα Γ. Παπά το 1935 κυκλοφορεί το πρώτο της βιβλίο, τη συλλογή διηγημάτων *Στη συκαμιά από κάτω*.³¹³ Από τα δεκατέσσερα διηγήματα της συλλογής το ομώνυμο πρώτο είναι το εκτενέστερο και βασίζεται στις αναμνήσεις της από ένα χειμώνα και δύο καλοκαίρια που περνά στη Βόρειο Ήπειρο, κοντά στη γιαγιά της, όταν είναι οκτώ χρονών, όπως δηλώνει στο «Αντί Προλόγου» σημείωμα της.³¹⁴ Ήρωας είναι η μικρή Μαρίνα, persona της συγγραφέως. Το χωριό της γιαγιάς, μαλέκω στα ηπειρώτικα, παραμένει ανώνυμο αλλά το διήγημα σφύζει από περιγραφές της φύσης και της αγροτικής ζωής. Παράλληλα, στο κείμενο απαντώνται ιδιωματικές ηπειρώτικες λέξεις χωρίς υποσελίδια διασαφήνιση, δημοτικά τραγούδια - ιδίως του γάμου,³¹⁵ λαϊκές παραδόσεις και προλήψεις (πχ. για τον διάβολο που μεταμορφώνεται μπροστά στους χωρικούς και για το βρικόλακισμα των πεθαμένων)³¹⁶ και βορειοηπειρώτικα τοπωνύμια εντός και εκτός εισαγωγικών (πχ. «Κάστρο» = Αργυρόκαστρο, «Θεολόγος», «Γράβες», «Κεραμαριό», πανηγύρι της Ζερκοβίτσας, Δίβρη, «Μέγας Λόγγος», άγια-Παρασκευή). Η φύση δεν μένει αμέτοχη στην πλοκή αλλά επηρεάζει την εξέλιξη, πχ. μία δυνατή μπόρα προμηνύει τον θάνατο της φίλης της ηρωίδας, της Φωτεινής.³¹⁷ «Ο Βόθνας» και «Πάνω στον χαλασμό» είναι άλλα δύο διηγήματα της συλλογής που συνδέονται με τη Βόρεια Ήπειρο.

³¹² Γ. Λαδογιάννη, «Τάδε έφη Πολύκαρπος. Τα Γιάννενα του Γεωργίου Χατζή-Πελλερέν», *ό.π.*, σσ. 412-417.

³¹³ Κ.Γ. Παπά, *Στη συκαμιά από κάτω*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα ³1983. Για την Παπά (Γιαννιτσάτες Β. Ηπείρου 1891; ή 1903 – Αθήνα 1959) βλ. Α. Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψη της στα χρόνια του Μεσοπολέμου (1918-1940)*, τόμος Β', Καστανιώτης, Αθήνα 2002, σσ. 688-690· Θ. Πυλαρινός, «Μεταξύ Κέρκυρας και Αθηνών: Η Κατίνα Παπά ως σύνδεσμος δύο λογοτεχνικών σχολών», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρίας Κέρκυρας* 25 (2003), σσ. 121-165· Π.Ν. Μπάρκας, *Η Λογοτεχνία στην Εθνική Ελληνική Μειονότητα*, *ό.π.*, σσ. 93-95.

³¹⁴ Κ.Γ. Παπά, *Στη συκαμιά από κάτω*, *ό.π.*, σσ. 7-8.

³¹⁵ *Ο.π.*, σ. 32, 33, 50, 51, 52, 54, 55.

³¹⁶ *Ο.π.*, σσ. 42-44.

³¹⁷ *Ο.π.*, σσ. 71-75.

Ο Γιώργος Κοτζιούλας το 1939 τυπώνει τη μοναδική δημοσιευμένη πριν τον θάνατό του συλλογή διηγημάτων του *Το κακό συναπάντημα κι άλλα διηγήματα*.³¹⁸ Απαρτίζεται από δέκα διηγήματα με χώρο δράσης τα γενέθλια Τζουμέρκα της Ηπείρου και την περιοχή τους στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Ο πρωτοπρόσωπος αφηγητής είναι ένας συντοπίτης ή συγχωριανός που έχει άμεση επαφή ως αυτόπτης ή αυτόκοος μάρτυρας με όσα διηγείται (πχ. *στα σπίτια μας, στον τόπο μας, στα μέρη μας, οι δικοί μας οι γύφτοι*).³¹⁹ Αφηγείται τις παιδικές του αναμνήσεις από την ιδιαίτερή του πατρίδα,³²⁰ περιγράφει την άγρια φύση των απομονωμένων Τζουμέρκων:

*θέλησα ν' αποχαιρετήσω μ' ένα βλέμμα τα ψηλά Τζουμέρκα, τα περήφανα, τα χιονοστολισμένα, μα τα μάτια μου είχαν πάρει να θολώνουν. Έβανα τα δυνατά μου να κοιτάζω κι όλα διαλύονταν στο μακρος, καπνός κι αντάρα σκορπούσαν.*³²¹ (Ο φόβος του θανάτου)

τις δυσκολίες του ποιμενικού βίου, τις δεισιδαιμονίες των ορεσίβιων συμπατριωτών του και προβάλλει τον αξιακό κώδικα των αγνών ανθρώπων της υπαίθρου. Και στην περίπτωση των διηγημάτων του Κοτζιούλα εμφανίζονται λέξεις του ηπειρώτικου ιδιώματος, που εξηγούνται σε επισυναπτόμενο λεξιλόγιο, δημοτικά τραγούδια, τοπωνύμια χωριών και οικισμών και λαϊκές παραδόσεις.

³¹⁸ Γ. Κοτζιούλας, *Το κακό συναπάντημα κι άλλα διηγήματα*, χ.ε., Αθήνα 1939. Αναδημοσιεύεται στο Γ. Κοτζιούλας, *Άπαντα. Διηγήματα κι' άλλα πεζά*, τόμος Β', Δίφρος, Αθήνα 1957, σσ. 1-111. Τα υπόλοιπα πεζά του Κοτζιούλα (Πλατανούσα Τζουμέρκων 1909 – Αθήνα 1956), όσο ζει, δημοσιεύονται σε φυλλάδια και περιοδικά ή είναι ανέκδοτα. Βλ. και Μ. Αντωνίου-Τίλιου, «Συμβολή στη βιβλιογραφία του Γιώργου Κοτζιούλα», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 24 (1982) σσ. 294-295.

³¹⁹ Γ. Κοτζιούλας, *Άπαντα. Διηγήματα κι' άλλα πεζά*, ό.π., σ. 19, 60, 77.

³²⁰ Για την αλληλεξάρτηση μνήμης και γενέθλιου τόπου στη διηγηματογραφία του Κοτζιούλα βλ. Π. Μπούγιας, «Η μνήμη και ο γενέθλιος χώρος στα διηγήματα του Γιώργου Κοτζιούλα», στο Χ.Δ. Μεράντζας (επιμ.), *Πρακτικά Α' Επιστημονικού Συνεδρίου για τα Τζουμέρκα. Ο τόπος, η κοινωνία, ο πολιτισμός: Διάρκειες και τομές*, 23 - 25 Ιουνίου 2006, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Τζουμέρκων, Ιωάννινα 2008, σσ. 493-499.

³²¹ Γ. Κοτζιούλας, *Άπαντα. Διηγήματα κι' άλλα πεζά*, ό.π., σ. 63.

2.2.6 Λογοτεχνικά περιοδικά πριν τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο

Στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα η γηγενής λογοτεχνική κίνηση της Ηπείρου συσπειρώνεται γύρω από λίγα βραχύβια περιοδικά που εκδίδονται κυρίως στα Ιωάννινα. Στα περιοδικά αυτά δημοσιεύεται τμήμα της πριν τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο πεζογραφίας που αποτυπώνει την Ήπειρο. Στα 1904 κυκλοφορεί ο ένας και μοναδικός τόμος του περιοδικού *Ηπειρωτικός Αστήρ* με εκδότη τον λόγιο από το Πωγώνι Λεωνίδα Μ. Βασιλειάδη.³²² Πρόκειται για ημερολόγιο ποικίλης ύλης με ιστορικές, αρχαιολογικές, λαογραφικές εργασίες, άρθρα για την επικαιρότητα, ποιήματα, διηγήματα και φιλολογικές μελέτες. Οι συνεργάτες του προέρχονται από την Ήπειρο και την Κωνσταντινούπολη. Στη διετία 1930-1931 ο δικηγόρος Πάνος Φάντης και ο εκπαιδευτικός Τάκης Σιωμόπουλος διευθύνουν το μηνιαίο περιοδικό *Ελλοπία*, που έχει καθαρά λογοτεχνικό – κριτικό περιεχόμενο και αποτελεί μία κορύφωση για την ηπειρώτικη λογοτεχνία στα χρόνια του μεσοπολέμου.³²³ Εκεί

³²² *Ηπειρωτικός Αστήρ. Ημερολόγιον εικονογραφημένον του δίσεκτου έτους 1904*. Τόπος και χρόνος έκδοσης: Αθήνα, 1904. Τεύχη: 1. Για τους στόχους ο εκδότης σημειώνει: «Δια της εκδόσεως του ημερολογίου τούτου επιδιώκων την περισυλλογήν και απεικόνισιν παντός ό,τι σχετίζεται με την προσφιλή γενέτειραν δεν αμφιβάλλω ότι το έργον θα τύχη ευμενούς υποδοχής και θα χαιρετισθή ευφροσύνως υφ' όλων των τέκνων της Ηπείρου των εγγύς και μακράν αυτής διεσπαρμένων» (σ. 25). Βλ. Μ. Καρπόζηλου, «Ηπειρωτικά περιοδικά (1872-1982)», στο *Αντίχαρη. Αφιέρωμα στον καθηγητή Σταμάτη Καρατζά*, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 1984, σ. 208-αριθ. 6· Κ.Ι. Κίτσος «Λεωνίδας Βασιλειάδης (1876-1920)», ό.π., σ. 113· Κ. Κωστούλας, «Συνεχίζοντας μια παλιά παράδοση», *Παγωνιακά Χρονικά* 1 (1995), σσ. 11-12· Ε. Νικολαΐδου, «Από το συνέδριο του Βερολίνου ως την απελευθέρωση της Ηπείρου», στο Μ.Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *Ήπειρος. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, ό.π., σσ. 362-363· Β. Κόντη, *Ηπειρωτική Βιβλιογραφία. Β'. Κατάλογος εφημερίδων και περιοδικών 1886-1980*, ό.π., σ. 59-αριθ. 281.

³²³ *Ελλοπία. Μηνιαία ηπειρωτική επιθεώρησις*. Τόπος και χρόνος έκδοσης: Ιωάννινα, Αύγουστος 1930 – Ιούλιος 1931. Τεύχη: 12. Βλ. Γ. Βαλκύρας, «Τα Γιάννενα και η πνευματική τους παράδοση», ό.π., σ. 381· Μ. Καρπόζηλου, «Ηπειρωτικά περιοδικά (1872-1982)», ό.π., σ. 210-αριθ. 21· Β.Κ. Μάργαρης, *Συγγραφείς και Λογοτέχνες των Ιωαννίνων. Από το Δεσποτάτο της Ηπείρου ως τις μέρες μας (1206-1990). Οχτακόσια χρόνια παράδοση στον πολιτισμό*, ό.π., σσ. 109-110· Γ. Πλουμίδης, «Ο πνευματικός βίος της Ηπείρου», ό.π., σ. 411· Β. Κόντη, *Ηπειρωτική Βιβλιογραφία. Β'. Κατάλογος εφημερίδων και περιοδικών 1886-1980*, ό.π., σ. 49-αριθ. 182· Μ. Αρβανιτάκη, «Ελλοπία», εφ. *Το Βήμα*, 25 Ιουλίου 2004, σ. 34.

πρωτοδημοσιεύει λογοτεχνία, το ποίημα «Λυτρωμός XIX», ο Δημήτρης Χατζής επιλέγοντας ως επώνυμο το ψευδώνυμο του πατέρα του (Τάκης Πελλερέν).³²⁴ Το 1936 ο Χρήστος Χρηστοβασίλης είναι ο υπεύθυνος ύλης του δεκαπενθήμερου λογοτεχνικού περιοδικού *Ηπειρωτικά Φύλλα*.³²⁵ Ο Χρηστοβασίλης δημοσιεύει παλαιότερα ανέκδοτα κείμενά του ενώ την κριτική, που παρακολουθεί τα λογοτεχνικά βήματα των νέων, ασκεί ο Τάκης Σιωμόπουλος. Η τελευταία απόπειρα περιοδικής λογοτεχνικής έκδοσης στα Ιωάννινα πριν τον Εμφύλιο είναι το μηνιαίο φιλολογικό περιοδικό *Ηπειρωτικά Γράμματα* που κυκλοφορεί από τον Ιανουάριο έως τον Οκτώβριο του 1944.³²⁶ Στη συντακτική του επιτροπή συμμετέχουν οι Χρίστος Σούλης, Κ. Στεργιόπουλος, Τ. Σιωμόπουλος, Δημήτρης Σαλαμάγκας, Αθ. Γιάγκας, Λέανδρος Βρανούσης και Νίκος Σημηριώτης.

Η λογοτεχνική ανάπλαση της Ηπείρου στην πεζογραφία από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα έως τον μεσοπόλεμο, όπως σκιαγραφήθηκε παραπάνω, συγκροτεί ένα πλούσιο υπόβαθρο για τη συνέχεια. Πολλές από τις προγενέστερες τεχνικές αναπαράστασης του τόπου, όπως η περιγραφή των χώρων, η χρήση τοπωνυμίων, η προσέγγιση της τοπικής Ιστορίας και ιστοριογραφίας, τα υπαρκτά πρόσωπα ως ήρωες, ο συντοπίτης αφηγητής, ο εμπλουτισμός της αφήγησης με λέξεις του τοπικού

³²⁴ Έτος Α', τεύχος 2^ο (Σεπτέμβριος 1930), σ. 38. Βλ. Ν. Γουλανδρής, *Βιβλιογραφικό μελέτημα (1930-1989) Δημήτρη Χατζή*, Γνώση, Αθήνα 1991, σ. 105.

³²⁵ *Ηπειρωτικά Φύλλα. Δεκαπενθήμερο λογοτεχνικό περιοδικό*. Διευθύνεται από επιτροπή νέων. Τόπος και χρόνος έκδοσης: Ιωάννινα, 1936. Τεύχη: 6. Βλ. Γ. Βαλκύρας, «Τα Γιάννενα και η πνευματική τους παράδοση», *ό.π.*, σσ. 382-383· Μ. Καρπόζηλου, «Ηπειρωτικά περιοδικά (1872-1982)», *ό.π.*, σ. 210-αριθ. 26· Β.Κ. Μάργαρης, *Συγγραφείς και Λογοτέχνες των Ιωαννίνων. Από το Δεσποτάτο της Ηπείρου ως τις μέρες μας (1206-1990). Οχτακόσια χρόνια παράδοση στον πολιτισμό*, *ό.π.*, σ. 110· Γ. Πλουμίδης, «Ο πνευματικός βίος της Ηπείρου», *ό.π.*, σ. 412· Β. Κόντη, *Ηπειρωτική Βιβλιογραφία. Β'. Κατάλογος εφημερίδων και περιοδικών 1886-1980*, *ό.π.*, σ. 55-αριθ. 245.

³²⁶ *Ηπειρωτικά Γράμματα. Μηνιαίο φιλολογικό περιοδικό*. Εκδότες: Αθ. Γιάγκας, Ν. Σημηριώτης. Τόπος και χρόνος έκδοσης: Ιωάννινα, Ιανουάριος – Οκτώβριος 1944. Τεύχη: 10. Βλ. Μ. Καρπόζηλου, «Ηπειρωτικά περιοδικά (1872-1982)», *ό.π.*, σ. 211-αριθ. 28· Β.Κ. Μάργαρης, *Συγγραφείς και Λογοτέχνες των Ιωαννίνων. Από το Δεσποτάτο της Ηπείρου ως τις μέρες μας (1206-1990). Οχτακόσια χρόνια παράδοση στον πολιτισμό*, *ό.π.*, σ. 110· Γ. Πλουμίδης, «Ο πνευματικός βίος της Ηπείρου», *ό.π.*, σ. 412· Β. Κόντη, *Ηπειρωτική Βιβλιογραφία. Β'. Κατάλογος εφημερίδων και περιοδικών 1886-1980*, *ό.π.*, σ. 54-αριθ. 235.

ιδιώματος, τα εγκιβωτισμένα δημοτικά τραγούδια και οι λαϊκές διηγήσεις θα δούμε ότι επαναλαμβάνονται και στη μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο πεζογραφία της ηπειρώτικης εντοπιότητας.

2.3 Ο τόπος-Ήπειρος στην πεζογραφία μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο

2.3.1 Μεταπολεμική πεζογραφία και γενεαλογικές υποδιαιρέσεις

Για το χρονολογικό πλαίσιο και τις γενεαλογικές υποδιαιρέσεις της μεταπολεμικής πεζογραφίας έχει επιτευχθεί πια μία σχετική ομοφωνία της κριτικής. Έτσι κι αλλιώς κάθε περιοδολόγηση στην ιστορία της λογοτεχνίας έχει ιδεολογικές αφετηρίες και είναι συμβατική.³²⁷ Με τον όρο μεταπολεμική πεζογραφία εννοούνται οι πεζογράφοι που πρωτοδημοσιεύουν βιβλίο μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και έως τη δικτατορία των συνταγματαρχών. Για το εναρκτήριο και το καταληκτικό έτος αυτής της περιόδου υπάρχουν μικρές αποκλίσεις. Η συντακτική επιτροπή (Τάκης Καρβέλης, Αλέξανδρος Κοτζιάς, Χριστόφορος Μηλιώνης, Κώστας Στεργιόπουλος, Σπύρος Τσακνιάς) της σειράς *Η μεταπολεμική πεζογραφία* των εκδόσεων Σοκόλη δέχεται ως *terminus post quem* το 1940 και *terminus ante quem* το 1967 ενώ ο συγγραφέας του εισαγωγικού τόμου της σειράς Αλέξανδρος Αργυρίου προτείνει ως αρχικό όριο το έτος 1943, διότι αποτελεί την *ουσιαστική έναρξη του Εμφυλίου πολέμου*.³²⁸ Με το 1943 ως απαρχή των μεταπολεμικών πεζογράφων συμφωνεί και η Ελισάβετ Κοτζιά.³²⁹

³²⁷ P. Orecchioni, «Για το πρόβλημα της περιοδολόγησης στην ιστορία της λογοτεχνίας. Χρονολογίες-κλειδιά και χρονολογικές αποκλίσεις», μτφ. Μ. Δήτσα, *Ο Πολίτης* 20 (Ιούνιος-Ιούλιος 1978), σσ. 64-67.

³²⁸ Α. Αργυρίου, «Εισαγωγή. Χρονικό της υποδοχής του έργου των μεταπολεμικών πεζογράφων», στο *Η Μεταπολεμική Πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67*, τόμος Α', Σοκόλης, Αθήνα 1988, σσ. 14, 19-20 – σημ. 1. Για τις πνευματικές τομές του έτους 1943 που προετοιμάζουν τον μεταπολεμικό κόσμο βλ. Α. Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία 1940-1950*, Πόλις, Αθήνα 2005, σσ. 143-148.

³²⁹ Ε. Κοτζιά, *Ιδέες και Αισθητική. Μεσοπολεμικοί και μεταπολεμικοί πεζογράφοι 1930-1974*, Πόλις, Αθήνα 2006, σ. 202. Στον χρονολογικό προσδιορισμό του τίτλου της μελέτης της

Ο Ερατοσθένης Γ. Καψωμένος κάνει λόγο για *πρώτη μεταπολεμική περίοδο* με διάρκεια από τη λήξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, το 1945, μέχρι τη χούντα, το 1967,³³⁰ άποψη που ενστερνίζεται εν μέρει ο Παναγιώτης Μουλλάς, ο οποίος δεν θεωρεί δόκιμη τη χρονική προέκταση του όρου ως τις μέρες μας. Για τον Μουλλά μεταπολεμικό είναι μόνο το διάστημα μεταξύ 1945-1967 και μεταπολεμικοί πεζογράφοι μόνο όσοι πρωτοεμφανίζονται εντός του ενώ το διάστημα από τη Μεταπολίτευση μέχρι σήμερα καλύπτει η σύγχρονη πεζογραφία, με κυριότερες διαφορές από τη μεταπολεμική την ιδεολογική και πολιτική αποφόρτιση, την επικράτηση του ιδιωτικού έναντι του συλλογικού και την απομάκρυνση από τη θεματική του πολέμου.³³¹ Και ο Χριστόφορος Μηλιώνης συγκαταναεί στο 1945 ως έτος έναρξης της μεταπολεμικής πεζογραφίας, ωστόσο ως έσχατο χρονικό όριό της υποδεικνύει το 1970.³³² Πάντως, ανεξάρτητα από τις όποιες ελαφρές χρονολογικές διαφοροποιήσεις το γενικό περίγραμμα είναι σταθερό και αδιαμφισβήτητο: από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο μέχρι το πραξικόπημα των συνταγματαρχών. Με αυτό το νόημα χρησιμοποιείται ο όρος μεταπολεμικός στη μελέτη μας, δεχόμενοι τη θέση του Μουλλά ότι από τη Μεταπολίτευση και πέρα το τοπίο της πεζογραφίας αλλάζει αισθητά.³³³

δείχνει να προκρίνει σιωπηρά το 1974, χρονιά της αποκατάστασης της δημοκρατίας, ως τέρμα της μεταπολεμικής περιόδου. Σε προηγούμενο άρθρο της οριοθετεί την εποχή ανάμεσα στις χρονιές 1944-1967: Ε. Κοτζιά, «Το έργο των μεταπολεμικών πεζογράφων στη μεταδικτατορική περίοδο», *Αντί* 688 (Ιούνιος 1999), σ. 32.

³³⁰ Ε.Γ. Καψωμένος, «Η ελληνική λογοτεχνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)», στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, τόμος Α', 4^ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειον Πανεπιστήμιο 24-27 Νοεμβρίου 1993, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1994, σ. 385.

³³¹ Π. Μουλλάς, «Οριοθετήσεις και διευκρινίσεις», στο *Ιστορική Πραγματικότητα και Νεοελληνική Πεζογραφία (1945-1995)*, Επιστημονικό Συμπόσιο, 7 – 8 Απριλίου 1995, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1997, σσ. 45-47· ο ίδιος, «Για μια συνολική θεώρηση της σύγχρονης πεζογραφίας μας. Ερωτήματα και προτάσεις», *Αντί* 688 (Ιούνιος 1999), σ. 24.

³³² Χ. Μηλιώνης, *Το Διήγημα*, Σαββάλας, Αθήνα 2002, σσ. 133-135.

³³³ Πχ. το θέμα των τραγικών επιπτώσεων της δεκαετίας 1940-1950, όπως εγγράφονται στον χώρο της Ηπείρου, συνεχίζεται σε πολλούς σύγχρονους Ηπειρώτες συγγραφείς, όπως στους Μιχάλη Γκανά, Νίκο Χουλιαρά, Σωτήρη Δημητρίου ή Βασίλη Γκουρογιάννη. Ωστόσο το

Η μεταπολεμική πεζογραφία, όπως και η μεταπολεμική ποίηση, χωρίζεται σε πρώτη και δεύτερη γενιά. Πάνω-κάτω στην πρώτη μεταπολεμική γενιά εντάσσονται όσοι πεζογράφοι είναι γεννημένοι στη δεκαετία του 1920 ή λίγο πριν και πρωτοκυκλοφορούν έργο τους έως τα τέλη της δεκαετίας του 1950 και στη δεύτερη όσοι γεννιούνται στη δεκαετία του 1930 και πρωτοδημοσιεύουν στη δεκαετία του 1960.³³⁴ Στο επίπεδο της ψυχικής εμπειρίας, η πρώτη μεταπολεμική γενιά ζει και συμμετέχει άμεσα στις πολεμικές και πολιτικές περιπέτειες της ταραγμένης δεκαετίας του 1940 ενώ η δεύτερη βιώνει το πολεμικό κλίμα με τα μάτια του παιδιού ή του έφηβου και υφίσταται τις πολιτικές του συνέπειες. Αν και τονίζεται συχνά αυτός ο διαχωρισμός από την κριτική,³³⁵ στην πράξη η μεταπολεμική πεζογραφία είναι ενιαία και έχει κοινούς θεματικούς άξονες και στις δύο γενιές της με αποτέλεσμα να

ιδιωτικό στοιχείο, που παρατηρεί ο Μουλλάς, όντως κυριαρχεί στην ανάπτυξη του μύθου τους και τους διακρίνει εμφανώς από τους μεταπολεμικούς πεζογράφους.

³³⁴ Για τα χρονολογικά κριτήρια ένταξης στην πρώτη και στη δεύτερη πεζογραφική μεταπολεμική γενιά, με μικρές παρεκκλίσεις ανά μελετητή, βλ. Α. Αργυρίου, «Εισαγωγή. Χρονικό της υποδοχής του έργου των μεταπολεμικών πεζογράφων», *ό.π.*, σσ. 436-438· Χ. Μηλιώνης, «Η μεταπολεμική πεζογραφία. Πρώτη και δεύτερη μεταπολεμική γενιά», στο *Με το νήμα της Αριάδνης. Μεταπολεμική Πεζογραφία. Ερμηνεία Κειμένων*, Σοκόλης, Αθήνα 1991, σσ. 36, 46-47· Β. Χατζηβασιλείου, «Ιστορία και ρεαλισμός στους πεζογράφους της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς», «Η καθημερινότητα, ο έρωτας και η Ιστορία στους πεζογράφους της δεύτερης μεταπολεμικής γενιάς», στο *Οδόσημα. Στοιχεία προσανατολισμού στο τοπίο της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999, σ. 139, 226· Χ. Μηλιώνης, *Το Διήγημα*, *ό.π.*, σσ. 135, 138-139· Γ.Δ. Παγανός, «Η πεζογραφία της δεύτερης μεταπολεμικής γενιάς», στο Σ. Σταυρακοπούλου – Π. Σφυρίδης (επιμ.), *Η δεύτερη μεταπολεμική γενιά λογοτεχνών*, Πρακτικά Ημερίδας, Βαφοπούλειο Πνευματικό Κέντρο 11 Φεβρουαρίου 2010, Δήμος Θεσσαλονίκης – Βαφοπούλειο Πνευματικό Κέντρο, Θεσσαλονίκη 2010, σσ. 27-28.

³³⁵ Α. Αργυρίου, «Εισαγωγή» στο *Η Ελληνική Ποίηση. Ανθολογία – Γραμματολογία. Η πρώτη μεταπολεμική γενιά*, Σοκόλης, Αθήνα 1982, σ. 23· Χ. Μηλιώνης, «Η μεταπολεμική πεζογραφία. Πρώτη και δεύτερη μεταπολεμική γενιά», *ό.π.*, σσ. 36-38, 46-47· Ε.Γ. Καψωμένος, «Η ελληνική λογοτεχνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)», *ό.π.*, σσ. 386-388· Β. Χατζηβασιλείου, «Ιστορία και ρεαλισμός στους πεζογράφους της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς», «Η καθημερινότητα, ο έρωτας και η Ιστορία στους πεζογράφους της δεύτερης μεταπολεμικής γενιάς», *ό.π.*, σσ. 140-141, 226-227· Χ. Μηλιώνης, *Το Διήγημα*, *ό.π.*, σ. 135, 139.

επιβάλλεται η ερευνητική της αντιμετώπιση ως συνόλου,³³⁶ όπως συμβαίνει στην περίπτωση μας.

2.3.2 Μεταπολεμικοί πεζογράφοι της ηπειρώτικης εντοπιότητας

Επικεντρωνόμαστε σε οκτώ ηπειρώτικης καταγωγής μεταπολεμικούς πεζογράφους που αναδεικνύουν στο έργο τους την ηπειρώτικη ιθαγένεια και ανήκουν, με βάση τα προαναφερόμενα κριτήρια, και στις δύο μεταπολεμικές γενιές. Στην πρώτη κατατάσσονται οι Δημήτρης Χατζής, Κίμωνας Τζάλλας, Φρίξος Τζιόβας και Γιάννης Δάλλας και στη δεύτερη οι Τάσος Πορφύρης, Χριστόφορος Μηλιώνης, Στέφανος Σταμάτης και Φάνης Μούλιος.³³⁷ Όλοι τους έχουν σημαντική θέση στη μεταπολεμική λογοτεχνία, προεξάρχοντας του Δημήτρη Χατζή. Ενδεικτικό της αποδοχής τους είναι ότι σε πέντε πρόσφατες πεζογραφικές ανθολογίες για την Ήπειρο, που συντάσσονται με διαφορετικούς γνώμονες, ο Δημήτρης Χατζής σταχυολογείται σε τρεις, ο Κίμωνας Τζάλλας και ο Φρίξος Τζιόβας σε δύο, ο Γιάννης Δάλλας και ο Στέφανος Σταμάτης σε τέσσερεις, ο Τάσος Πορφύρης σε μία και ο Χριστόφορος Μηλιώνης και στις πέντε.³³⁸ Ελλείπει παντελώς από τις ανθολογίες ο Φάνης Μούλιος, παρότι η πεζογραφία του διαποτίζεται σε υψηλό βαθμό από τον γενέθλιο τόπο της Ηπείρου. Ακόμη, από την παραπάνω ομάδα ο Γιάννης Δάλλας

³³⁶ Βλ. Γ.Δ. Παγανός, «Η πεζογραφία της δεύτερης μεταπολεμικής γενιάς», *ό.π.*, σ. 29.

³³⁷ Για την κατάταξη των συγκεκριμένων πεζογράφων και ποιητών με πεζογραφικό έργο στις δύο μεταπολεμικές γενιές βλ. Α. Αργυρίου (επιμ.), στο *Η Ελληνική Ποίηση. Ανθολογία – Γραμματολογία. Η πρώτη μεταπολεμική γενιά*, *ό.π.*, σσ. 460-475 (Δάλλας)· ο ίδιος, «Εισαγωγή. Χρονικό της υποδοχής του έργου των μεταπολεμικών πεζογράφων», *ό.π.*, σσ. 436-437 (Χατζής, Σταμάτης, Μηλιώνης)· Ε.Γ. Καψωμένος, «Η ελληνική λογοτεχνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)», *ό.π.*, σ. 386-σημ. 3, 387-σημ.5 (Δάλλας, Χατζής, Μηλιώνης)· Α. Ευαγγέλου (επιμ.), *Η Δεύτερη Μεταπολεμική Ποιητική Γενιά (1950-1970). Ανθολογία*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 207-217 (Πορφύρης)· Γ.Δ. Παγανός, «Ο πεζογράφος Σωτ. Δημητρίου», *ό.π.*, σ. 214 (Χατζής, Μηλιώνης, Μούλιος, Σταμάτης)· Χ. Μηλιώνης, *Το Διήγημα*, *ό.π.*, σσ. 136, 140-141 (Χατζής, Μηλιώνης, Τζάλλας, Σταμάτης)· Γ.Δ. Παγανός, «Η πεζογραφία της δεύτερης μεταπολεμικής γενιάς», *ό.π.*, σ. 28 (Πορφύρης, Μηλιώνης, Σταμάτης).

³³⁸ Βλ. Παράρτημα Β'.

βραβεύεται με το Μεγάλο Κρατικό Βραβείο Λογοτεχνίας το 1999, ο Χριστόφορος Μηλιώνης λαμβάνει το Α΄ Κρατικό Βραβείο διηγήματος το 1986 για τη συλλογή *Καλαμάς κι Αχέροντας*, το βραβείο διηγήματος του περιοδικού *Διαβάζω* το 2000 για τη συλλογή *Τα φαντάσματα του Γιορκ* και το Βραβείο της Ακαδημίας Αθηνών - Ιδρύματος Κώστας και Ελένης Ουράνη το 2005 για τη νουβέλα *Το μοτέλ* ενώ ο Φάνης Μούλιος διακρίνεται με το Βραβείο της Εταιρείας Ελλήνων Λογοτεχνών το 1982 για τη συλλογή διηγημάτων *Οι Ευδαίμονες*, το Α΄ Βραβείο Μυθιστορήματος του Δήμου Αθηναίων το 1986 για το μυθιστόρημα *Η Φαμίλια των Λιστινών* και το Κρατικό Βραβείο Μυθιστορήματος το 1989 για το μυθιστόρημά *Οι Κληρονόμοι*.

Εξετάζουμε εκατόν σαράντα δύο κείμενα των οκτώ συγγραφέων.³³⁹ Το χρονικό εύρος της δημοσίευσής τους εκτείνεται από το 1947-1948 έως το 2000. Πάντα αναφερόμαστε στην πρώτη έκδοση, ασχέτως αυτής που χρησιμοποιούμε, εφόσον βέβαια υπάρχουν μεταγενέστερες επανεκδόσεις ή αναθεωρήσεις. Τη διετία 1947-1948 δημοσιεύονται τα παλαιότερα κείμενα της υπό εξέταση σειράς πεζών ηπειρώτικης θεματολογίας, που αφορούν πέντε πρωτόλεια διηγήματα των Δάλλα και Χατζή. Το έτος 2000 είναι ένα συμβατικό όριο, για τις ανάγκες της έρευνας μας, καθώς αρκετοί από τους μελετώμενους συγγραφείς συνεχίζουν να εκδίδουν λογοτεχνικά έργα έως σήμερα και έπρεπε να τεθεί, έστω αυθαίρετα, ένα χρονολογικό πλαίσιο. Από την άλλη, το 2000 σηματοδοτεί τη λήξη του 20^{ου} αιώνα, το τέλος μιας περιόδου που φαίνεται να κλείνει οριστικά τον κύκλο της μεταπολεμικότητας, όπως τουλάχιστον την εννοεί ο Βύρων Λεοντάρης, δηλαδή της οδυνηρής επίδρασης του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και των παρεπομένων του (καθίζηση του ουμανισμού, ανατροπή της δημιουργίας, ήττα της ανθρωπότητας και του ανθρωπισμού) στη λογοτεχνία.³⁴⁰ Επομένως, το έτος 2000 ως καταληκτικό όριο δίνει το περιθώριο να καταγραφεί ικανοποιητικά η σύνδεση του γενέθλιου τόπου της Ηπείρου με τη θεματική της μεταπολεμικής πεζογραφίας.

Λαμβάνουμε υπόψη μόνο κείμενα που εμπεριέχονται σε αυτοτελείς εκδόσεις (συλλογές διηγημάτων, νουβέλες και μυθιστορήματα) των οκτώ συγγραφέων, αφήνοντας έξω πεζογραφήματα που δημοσιεύονται σε λογοτεχνικά περιοδικά ή εφημερίδες αλλά δεν εντάσσονται σε κάποιο βιβλίο τους ή εντάσσονται αργότερα

³³⁹ Βλ. Παράρτημα Α΄.

³⁴⁰ Β. Λεοντάρης, «Η ακαταστασία της ελληνικής μεταπολεμικής ποίησης», *Σημειώσεις* 24 (1984), σσ. 35-36.

από το έτος 2000. Από τον κανόνα αυτόν εξαιρούνται ελάχιστα κείμενα (μόλις δεκατέσσερα από τα εκατόν σαράντα δύο ή ποσοστό 9.85%), η παράλειψη των οποίων θα αλλοίωνε σοβαρά την εικόνα της ηπειρώτικης εντοπιότητας στη μεταπολεμική πεζογραφία ή θα δημιουργούσε παραπλανητικές εντυπώσεις. Εκτός του καταληκτικού χρονικού ορίου βρίσκονται το λυρικό πεζό «Μια πόλη στοιχειωμένη»³⁴¹ και το διήγημα «Σε τέσσερων τους ώμους» του Γιάννη Δάλλα. Τα συμπεριλαμβάνουμε διότι συγκαταλέγονται στη δεύτερη έκδοση (2004) της συλλογής *Στο ρεύμα του ποταμού*, της κατεξοχήν συλλογής πεζών του Δάλλα με γεωγραφικό υπόβαθρο την Ήπειρο, και επειδή το πρώτο εκφράζει με χαρακτηριστικό τρόπο τις παιδικές μνήμες του συγγραφέα από την Άρτα και το δεύτερο αναπλάθει διεξοδικά τα μετεμφυλιακά Ιωαννίνα. Επίσης το διήγημα του Στέφανου Σταμάτη «Η σφαίρα και ο Εβραίος» από τη συλλογή *Η στροφή της Κλεοπάτρας* (2007),³⁴² διότι περιέχει το βασικό μοτίβο «εξόντωση των Εβραίων στην Ήπειρο» κι αν δεν το κάναμε θα υπήρχε λάθος εικόνα ως προς την ύπαρξη του μοτίβου για το έργο του Σταμάτη. Τέλος, ολόκληρη η συλλογή διηγημάτων του Τάσου Πορφύρη *Η Δοντάγρια* (2006).³⁴³ Παρά την αργοπορημένη εμφάνιση του συγγραφέα στον πεζογραφικό στίβο, η συλλογή εμπίπτει στο κλίμα της ηπειρώτικης μεταπολεμικής πεζογραφίας και αν δεν την εξετάζαμε θα παραλείπαμε μια σημαντική φωνή που συνδιαμορφώνει αυτό το κλίμα.

2.3.3 Στατιστικά δεδομένα

Από το σύνολο των εκατόν σαράντα δύο κειμένων ηπειρώτικου προσανατολισμού, εκατόν είκοσι επτά ή ποσοστό 90% είναι διηγήματα, έξι ή ποσοστό 4% νουβέλες και μόλις εννέα ή ποσοστό 6% μυθιστορήματα.³⁴⁴ Πρόκειται δηλαδή για τριάντα τρία λογοτεχνικά έργα από τα οποία είκοσι ένα είναι συλλογές διηγημάτων, τρία είναι συλλογές από νουβέλες ή αυτοτελείς νουβέλες (*Ακροκεραύνια*

³⁴¹ Πρωτοδημοσιεύεται στις 16 Φεβρουαρίου 2001 στην εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*.

³⁴² Πρώτη δημοσίευση στο περιοδικό *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 37-38 (Ιανουάριος – Δεκέμβριος 2001), σσ. 153-157.

³⁴³ Πέντε από τα δεκαεπτά διηγήματα της συλλογής πρωτοδημοσιεύονται το χρονικό διάστημα 1995 – 2003 στα ηπειρώτικα περιοδικά και εφημερίδες *Πωγωνιακά Χρονικά*, *Φηγός* και *Πύρρος*.

³⁴⁴ Βλ. Πίνακα 1.

του Μηλιώνη, *Το πρόσχημα* του Σταμάτη και *Ο Ορφέας* δεν είναι πια εδώ του Μούλιου) και εννέα μυθιστορήματα. Τα αριθμητικά δεδομένα, λοιπόν, αποδεικνύουν ότι, σε σχέση με τα αφηγηματικά είδη, ο λογοτεχνικός μύθος της Ηπείρου στη μεταπολεμική πεζογραφία σχηματίζεται κατά βάση από τη διηγηματογραφία και ελάχιστα από τη μυθιστοριογραφία. Η παρατήρηση αυτή επαληθεύεται περίτρανα αναλύοντας τα αφηγηματικά είδη ανά πεζογράφο.³⁴⁵ Αποκλειστικά διηγηματογράφοι ως προς την ηπειρώτικη θεματική τους είναι οι Τζάλλας, Τζιόβας, Δάλλας και Πορφύρης. Στους Χατζή και Μηλιώνη κυριαρχεί το διήγημα αλλά σποραδικά εμφανίζεται το μυθιστόρημα και η νουβέλα. Μόνο στον Σταμάτη και ιδίως στον Μούλιο, χωρίς να λείπει το διήγημα, μεγαλύτερη δυναμική παρουσιάζει το μυθιστόρημα. Ως προς τη συμβολή των πεζογράφων σε κείμενα, ο πλέον παραγωγικός είναι ο Μηλιώνης (σαράντα οκτώ ή ποσοστό 33.8%) και ακολουθούν κατά φθίνουσα σειρά οι Τζιόβας (είκοσι τρία ή ποσοστό 16.2%), Δάλλας (δεκαεπτά ή ποσοστό 12%), Τζάλλας (δεκαπέντε ή ποσοστό 10.6%), Χατζής και Σταμάτης (από δώδεκα ή ποσοστό 8.5% έκαστος), Πορφύρης (ένδεκα ή ποσοστό 7.7%) και Μούλιος (μόλις τέσσερα ή ποσοστό 2.7%).³⁴⁶

2.3.4 Οι συγγραφείς και η Ήπειρος των κείμενων

Ο Δημήτρης Χατζής, γιος του λόγιου και λογοτέχνη Γεωργίου Χατζή – Πελλερέν, γεννιέται στα Ιωάννινα το 1913.³⁴⁷ Πραγματοποιεί γυμνασιακές σπουδές

³⁴⁵ Βλ. Πίνακα 2.

³⁴⁶ Βλ. Πίνακα 3.

³⁴⁷ Για βιοεργογραφικές πληροφορίες βλ. Β. Κραψίτης, *Λόγιοι της Ηπείρου (1430-1950)*, τόμος Β', ό.π., σσ. 43-45· Θ. Χατζής, «Μια πολυσήμαντη ζωή», *Αντί* 183 (31 Ιουλίου 1981), σσ. 14-15· [Ανώνυμο], «Δημήτρης Χατζής 1913-1981. Βιογραφικό σημείωμα», *Αντί* 297 (Δεκαπενταύγουστος 1985), σσ. 22-23· [Ανώνυμο], «Χρονολόγιο Δημήτρη Χατζή (1913-1981)», *Διαβάζω* 180 (9 Δεκεμβρίου 1987), σσ. 34-38· Σ. Εργολάβος, *Η Δίκη της Πρίντζου και οι εκτελεσμένοι των Ιωαννίνων*, Σοκόλης, Αθήνα 1988, σσ. 295-305· Γ.Δ. Παγανός, «Δημήτρης Χατζής», στο *Η Μεταπολεμική Πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67*, τόμος Η', Σοκόλης, Αθήνα 1988, σσ. 172-205· Ν. Γουλανδρή, *Βιβλιογραφικό μελέτημα (1930-1989) Δημήτρη Χατζή*, ό.π.· ο ίδιος, *Βιβλιογραφικό Μελέτημα (1930-1989) Δημήτρη Χατζή. Συμπληρώματα II (1944-1991)*, *Ευρετήρια*, Γνώση, Αθήνα 1992·

στην Αθήνα και μετά τον θάνατο του πατέρα του, το 1930, επιστρέφει στα Ιωάννινα, ολοκληρώνει τη φοίτησή του στη Ζωσιμαία Σχολή και εργάζεται ως δημοσιογράφος. Γράφεται στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών αλλά δεν αποπερατώνει τη φοίτησή του λόγω οικονομικών δυσκολιών. Στη δεκαετία του 1930 συνδέεται με την αριστερά, γνωρίζεται με τον ποιητή Κώστα Βάρναλη, συλλαμβάνεται από τη δικτατορία του Μεταξά και εξορίζεται στη Φολέγανδρο. Το 1941 στρατεύεται για τον ελληνοϊταλικό πόλεμο αλλά δεν προωθείται στο μέτωπο. Στη διάρκεια της γερμανικής κατοχής συμμετέχει ενεργά στην Αντίσταση, αναλαμβάνει τον συντονισμό της ύλης στην εφημερίδα του ΕΑΜ *Ελεύθερη Ελλάδα* και ανεβαίνει στο βουνό. Πρωτοεμφανίζεται ως λογοτέχνης το 1946 με το αντιστασιακό μυθιστόρημα *Φωτιά*. Το καλοκαίρι του 1947 εξορίζεται στην Ψυττάλεια και στην Ικαρία. Στρατεύεται και τον Μάρτιο του 1948 δραπετεύει και εντάσσεται στις τάξεις του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας. Στο αντάρτικο μαθαίνει την εκτέλεση του αδελφού του Αγγελου από το έκτακτο στρατοδικείο Ιωαννίνων. Με τη λήξη του Εμφυλίου καταφεύγει κυνηγημένος ως «άπατρις» και «βουλγαρόφρων» μέχρι το 1974-1975 στην Ουγγαρία και στο Ανατολικό Βερολίνο γράφοντας διηγήματα, σπουδάζοντας βυζαντινή και νεοελληνική φιλολογία και διδάσκοντας στο Πανεπιστήμιο της Βουδαπέστης νέα ελληνικά και νεοελληνική λογοτεχνία. Στο διάστημα αυτό απομακρύνεται από την επίσημη γραμμή του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας.

Δ. Κούρτοβικ, *Έλληνες Μεταπολεμικοί Συγγραφείς. Ένας κριτικός οδηγός*, Πατάκης, Αθήνα 1995, σσ. 256-258· Λ. Θεοδόση, «Χρονολόγιο Δημήτρη Χατζή», εφ. *Η Αυγή*, 5 Μαρτίου 2000, σ. 26· Ν. Γουλανδρής, *491 Δελτία (1930-1975) για τον Δημήτρη Χατζή. Από τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, την Εθνική Βιβλιοθήκη Széchényi της Ουγγαρίας, δημόσιες και ιδιωτικές πηγές*, Μαύρη Λίστα, Αθήνα 2001· Γ.Κ. Τσαπόγας, «Δημήτρης (Τάκης) Χατζής», *Αντί* 743-744 (27 Ιουλίου 2001), σσ. 16-18· Ε. Κουρμαντζή, «Οι πολιτικές ρίζες του Δ. Χατζή: Γιάννενα, δεκαετίες '20 και '30», *Αντί* 743-744 (27 Ιουλίου 2001), σσ. 24-28· Μ. Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π., σσ. 527-528· Χ. Τσέτσης, *Οι Ηπειρώτες Άνθρωποι των Γραμμάτων και των Τεχνών*, χ.ε., Γιάννινα 2003, σσ. 480-481· Β. Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και Ιστορία στη Μεταπολεμική Αριστερά. Η παρέμβαση του Δημήτρη Χατζή 1947 – 1981*, Πόλις, Αθήνα 2003, σσ. 187-299· Α. Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψη της στα χρόνια του ετεροκαθορισμένου εμφυλίου πολέμου (1945-1949)*, τόμος Δ', Καστανιώτης, Αθήνα 2004, σ. 448· Α. Ζήρας, «Χατζής Δημήτρης», στο Σ.Α. Πατάκης (επιμ.), *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*, ό.π., σσ. 2355-2357.

Το 1975 γυρίζει οριστικά στην Ελλάδα και δραστηριοποιείται έντονα στα πολιτιστικά πράγματα της Μεταπολίτευσης, συνεχίζοντας παράλληλα τη λογοτεχνική του ενασχόληση. Πεθαίνει, χτυπημένος από καρκίνο του πνεύμονα, το 1981.

Η παρουσία της γενέθλιας Ηπείρου ανιχνεύεται σε δώδεκα διηγήματα και μυθιστορήματά του Χατζή [στα διηγήματα «Μουργκάνα», «Δρακόλιμνη (Παλιός ηπειρώτικος θρύλος)» και «Η Γυναίκα από τη Φούρκα» από τη *Θητεία* (1979), στα επτά διηγήματα από *Το τέλος της μικρής μας πόλης* (1953, τελική μορφή 1963), στο «Σάντα Μαρία» από τις *Σπουδές* (1976) και στο έκτο κεφάλαιο «Η τελευταία αρκούδα του Πίνδου» από το μυθιστόρημα *Το διπλό βιβλίο* (1976)], δηλαδή σε ποσοστό 44,4% του συνολικού του έργου, καθώς ο ολιγογράφος αυτός κορυφαίος εκπρόσωπος της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς δημοσιεύει εν ζωή σε αυτοτελείς εκδόσεις μόνο είκοσι επτά κείμενα. Ανασυντίθεται λογοτεχνικά και μέσα από τη λειτουργία της μνήμης η προεμφυλιακή και εμφυλιακή Ήπειρος της ταραχόδους νεότητας του Χατζή όταν ασπάζεται την αριστερή ιδεολογία, οργανώνεται στην Αντίσταση και γίνεται στον Εμφύλιο πολεμικός ανταποκριτής του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας.³⁴⁸ Η μεταπολεμική Ήπειρος σχεδόν απουσιάζει, με εξαίρεση στο *Διπλό βιβλίο* το ζήτημα της μετανάστευσης και τον ανέφικτο πόθο του μετανάστη να γυρίσει τον χρόνο πίσω στο οικείο παρελθόν της πατρίδας του,³⁴⁹ καθώς, όπως εξομολογείται ο ίδιος, εξόριστος από το 1948 στο εξωτερικό *δεν προλάβαινε να ζήσει από κοντά τον γενέθλιο τόπο του*.³⁵⁰

Πρωτοπόρο έργο και χαρακτηριστικό για τη συσχέτιση της πεζογραφίας του με την Ήπειρο είναι η συλλογή *Το τέλος της μικρής μας πόλης*. Όλα τα διηγήματα που την απαρτίζουν, συνθέτουν μία αφηγηματική ενότητα χώρου και χρόνου, καθώς διαδραματίζονται στην ίδια μικρή πόλη, στην ίδια περίπου εποχή και επιπλέον ορισμένοι χαρακτήρες, πέρα από την πόλη που λογίζεται από την κριτική ως δρων

³⁴⁸ Για τη δράση και τις περιπέτειες του Χατζή στον Εμφύλιο βλ. Ν. Γουλανδρή, «Ένας διανοούμενος στον καιρό του Εμφυλίου. Δημήτρης Χατζής: Από την πρώτη του εμφάνιση ως την έκπτωση της ιθαγένειας ως ... βουλγαρόφρονος», *Βιβλιοθήκη 72* (εφ. *Ελευθεροτυπία*), 15 Οκτωβρίου 1999.

³⁴⁹ H. Hokwerda, «Το "Διπλό Βιβλίο" του Δ. Χατζή και η Ελλάδα», *Φιλολόγος* 34 (Χειμώνας 1983), σσ. 283-284.

³⁵⁰ Εξομολόγηση του Χατζή στον Π. Νούτσο το 1979: Π. Νούτσος, *Δημήτρης Χατζής. Το διπλό βιβλίο*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2009, σ. 35.

πρόσωπο, επανέρχονται συχνά σε διάφορα διηγήματα.³⁵¹ Όλα συνδέονται ευθέως με την Ήπειρο, αν και η πόλη στην οποία εκτυλίσσονται δεν δηλώνεται ρητώς. Ωστόσο, στην ουγγρική συγκεντρωτική έκδοση του 1955 ο τίτλος μετατρέπεται σε *Janina, A mi kis városunk*, σε μετάφραση *Γιάννινα, η μικρή μας πόλη*,³⁵² αποκαλύπτοντας τον χώρο δράσης, ο οποίος έμμεσα αλλά με απόλυτη σαφήνεια υποβάλλεται στο κείμενο μέσα από υπαρκτά τοπωνύμια συνοικιών και αναγνωρίσιμες ιστορικές προβολές. Γενικότερα η κριτική, στηριζόμενη σε διαπιστώσεις του Hero Hokwerda, έχει καταλήξει στο συμπέρασμα ότι ο βασικός υπονοούμενος χωροχρόνος των διηγημάτων της συλλογής είναι το αστικό περιβάλλον των Ιωαννίνων κατά την περίοδο του μεσοπολέμου αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις αυτός συμπλέκεται ή διανθίζεται με τοπογραφικά στοιχεία από την Άρτα και από την ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου.³⁵³

Ο Κίμων Τζάλλας, γιος του εκδότη της τοπικής εφημερίδας *Ηπειρωτικός Αγών* Ευθυμίου Τζάλλα, γεννιέται στα Ιωάννινα το 1918.³⁵⁴ Αποφοιτά από τη

³⁵¹ Κ.Ε. Μηλιώτης, *Τα πρόσωπα στο αφηγηματικό έργο του Δ. Χατζή*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων - Φιλοσοφική Σχολή - Τμήμα Φιλολογίας, Αθήνα 1991, σ. 83, 84, 133, 137.

³⁵² Ν. Γουλανδρής, *Βιβλιογραφικό Μελέτημα (1930-1989) Δημήτρη Χατζή*, ό.π., σσ. 379-380.

³⁵³ Δ. Τζιόβας, *Η πεζογραφία του Δημήτρη Χατζή. Ιδεολογία και αισθητική λειτουργία*, Ανάτυπο από την «Ηπειρωτική Εστία», Γιάννινα 1980, σ. 11· Χ. Μηλιώνης, «Δημήτρης Χατζής. Ή Διαθήκη του», στο *Υποθέσεις. Δοκίμια*, Καστανιώτης, Αθήνα 1983, σσ. 71-73· Η. Hokwerda, «Το τέλος της μικρής μας πόλης»: Δύο γραφές», *Αντί* 298 (30 Αυγούστου 1985), σ. 36· Α. Φουσκαρίνης, *Η ανολοκλήρωτη κοινωνία του μεσοπολέμου στο βιβλίο του Δημήτρη Χατζή: Το τέλος της Μικρής μας Πόλης*, ό.π., σσ. 25-41· Ι. Τριάντου, *Η αφηγηματική τεχνική στην πεζογραφία του Δημήτρη Χατζή*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων - Φιλοσοφική Σχολή - Τμήμα Φιλολογίας, Ιωάννινα 1997, σ. 168· Δ.Σ. Πάνος, *Η διδασκαλία της πεζογραφίας στη μέση εκπαίδευση: Μια πρόταση διδακτικής αξιοποίησης για «Τέλος της μικρής μας πόλης» του Δημήτρη Χατζή*, Αρμός, Αθήνα 1998, σσ. 70-71, 74-77· Μ. Ψάχου, «Παράλληλες αναγνώσεις έργων του Δημήτρη Χατζή και του Μιχάλη Γκανά. Η λειτουργία του τόπου», στο Γ. Παππάς - Α. Σκιαθάς, *Δ. Χατζής. Μια συνείδηση της Ρωμοσύνης*, Δήμος Ιωαννιτών - Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Αχαϊκές Εκδόσεις, Πάτρα 1999, σ. 213· Μ.Γ. Μερακλής, «Το τέλος της μικρής μας πόλης», στο Σ.Α. Πατάκης (επιμ.), *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*, ό.π., σ. 2155.

³⁵⁴ Για βιοεργογραφικές πληροφορίες βλ. Β. Κραψίτης, *Λόγιοι της Ηπείρου (1430-1950)*, τόμος Β', ό.π., σ. 146· Γ. Αράγης, *Κίμωνας Τζάλλας. Μνημόσυνο*, Εταιρεία Συγγραφέων,

Ζωσιμαία Σχολή και σπουδάζει στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Υπηρετεί στον πόλεμο του 1940 ως έφεδρος ανθυπολοχαγός. Ασκεί για λίγο τη δικηγορία και κατόπιν, έως το τέλος της ζωής του, το επάγγελμα του συμβολαιογράφου στη γενέτειρά του. Πρωτοεμφανίζεται στην πεζογραφία το 1962 με τη συλλογή διηγημάτων *Η Επίθεση*, για την οποία ο συμμετοχος στην ίδια μεταπολεμική ομήγυρη της ηπειρώτικης εντοπιότητας Φρίξος Τζιόβας αποφαινεται ότι τοποθετεί τον συγγραφέα της κιόλας στην πρώτη γραμμή των *Ηπειρωτών πεζογράφων*.³⁵⁵ Ωστόσο ο Τζάλλας είναι εξαιρετικά φειδωλός στο γράψιμο. Έπονται μονάχα ακόμη δύο συλλογές, *Το κλείσιμο του κύκλου...* το 1965³⁵⁶ και *Σκάκι (Φανταστική ιστορία που συμβαίνει)* και τρία διηγήματα το 1976.³⁵⁷ Αναπτύσσει αξιόλογη πολιτιστική δραστηριότητα καθώς διατελεί μέλος της συντακτικής επιτροπής των λογοτεχνικών περιοδικών *Ηπειρωτικές Σελίδες* και *Ενδοχώρα* και είναι ακόμη ιδρυτικό μέλος του συλλόγου «Ελεύθερη Σκέψη», του «Οργανισμού Ηπειρωτικού Θεάτρου» και άλλων πνευματικών σωματείων. Πεθαίνει στα Ιωάννινα στις 12 Φεβρουαρίου 1986. Στα κατάλοιπά του παραμένουν ανέκδοτα δύο θεατρικά μονόπρακτα, κάποια διηγήματα και ένα ημιτελές μυθιστόρημα.

Ο Κίμων Τζάλλας είναι κατεξοχήν διηγηματογράφος. Το πεζογραφικό του έργο αποτελείται μόνο από είκοσι δύο διηγήματα και μία νουβέλα. Ορισμένα από τα κείμενά του βλέπουν το φως της δημοσιότητας στα λογοτεχνικά περιοδικά των Ιωαννίνων *Ηπειρωτικά Γράμματα* και *Ενδοχώρα* ενώ το δεύτερο περιοδικό φέρεται ως εκδότης των δύο πρώτων συλλογών του. Στα δεκαπέντε από τα είκοσι τρία αφηγήματά του ή σε ποσοστό 62.2% ο κύριος χώρος δράσης είναι η πόλη των Ιωαννίνων και το βόρειο ορεινό τμήμα της Ηπείρου. Τα διηγήματα του Τζάλλα

Αθήνα 1990· Χ. Τσέτσης, *Οι Ηπειρώτες Άνθρωποι των Γραμμάτων και των Τεχνών*, ό.π., σσ. 424-425· Κ.Π. Βλάχος, «Προλογικό σημείωμα», στο Κ. Τζάλλας, *Η θυσία*, Ιερά Μονή Ελεούσης Νήσου, Ιωάννινα 2004, σσ. 9-13.

³⁵⁵ Φ. Τζιόβας, «Κίμων Τζάλλας "Επίθεση"», *Ενδοχώρα* 17-18 (Μάιος – Αύγουστος 1962), σ. 987.

³⁵⁶ Βιβλιοκριτική: Κ.Ν. Νικολαΐδης, «Κίμων Τζάλλας: "Το κλείσιμο του κύκλου"», *Ενδοχώρα* 36 (1965), σσ. 203-204.

³⁵⁷ Για τη συλλογή βλ. Γ.Μ. Οικονόμου, «Η γραφή του Κίμων Τζάλλας», *Φηγός* 1 (Άνοιξη 1997), σσ. 12-13.

επικεντρώνονται θεματικά, ως επί το πλείστον, στην τραγική δεκαετία 1940-1950³⁵⁸ και η μνήμη του αφηγητή επανέρχεται συνεχώς σε αποτρόπαιες σκηνές της Κατοχής,³⁵⁹ της Αντίστασης, του Εμφυλίου και της ταραγμένης ατμόσφαιρας των πρώτων μετεμφυλιακών χρόνων.

Σημαίνοντα γεγονότα της τοπικής Ιστορίας τροφοδοτούν συστηματικά τον μύθο της πεζογραφίας του, πχ. η εξόντωση της εβραϊκής κοινότητας των Ιωαννίνων από τους ναζί («Επιστροφή»)³⁶⁰ ή η πτώση του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας στη Μουργκάνα («Το κλείσιμο του κύκλου...»)³⁶¹. Ο πρωτεύων ρόλος της Ιστορίας επιβεβαιώνεται και από τον γενικό τίτλο των δύο πρώτων συλλογών του, τον οποίο δανείζονται αντίστοιχα από ομότιτλα διηγήματα με στιγμιότυπα από την κόλαση του εμφυλίου πολέμου. Η οπτική του αφηγητή του Τζάλλα εστιάζεται, όπως και των υπόλοιπων μεταπολεμικών Ηπειρωτών πεζογράφων, στα θύματα της πρόσφατης ιστορικής περιπέτειας: η ανθρώπινη ζωή δεν υπολογίζεται στη δίνη του πολέμου, η φιλία εκμηδενίζεται μέσα στις συνθήκες αποκτήνωσης που επιβάλλει ο εμφύλιος σπαραγμός, η μετεμφυλιακή κοινωνία καταπνίγει τον ανθρωπισμό και προβάλλει το μικροαστικό βόλεμα ως κίβδηλο μοντέλο ευτυχίας.

Ο Φρίζος Τζιόβας γεννιέται στους Ασπράγγελους (Δοβρά) Ζαγορίου το 1919.³⁶² Τελειώνει το δημοτικό σχολείο στο χωριό του και συνεχίζει τις σπουδές του

³⁵⁸ Βλ. και Α. Κοτζιάς, «Κίμων Τζάλλας» στο *Μεταπολεμικοί πεζογράφοι, κριτικά κείμενα*, Κέδρος, Αθήνα 1982, σ. 158, 160.

³⁵⁹ Για τους Γερμανούς κατακτητές στον Τζάλλα βλ. Μ. Καλλίτση, *Η εικόνα του γερμανού κατακτητή στην ελληνική πεζογραφία*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Φιλολογίας Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2007, σσ. 157-158.

³⁶⁰ Για το διήγημα βλ. Φ. Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1998, σσ. 124, 279-281.

³⁶¹ Για το διήγημα βλ. Θ.Β. Κούγκουλος, «Η δεκαετία του 1940 στην Ηπειρώτικη πεζογραφία», *ό.π.*, σ. 599.

³⁶² Για βιοεργογραφικές πληροφορίες βλ. Β. Κραψίτης, *Λόγιοι της Ηπείρου (1430-1950)*, τόμος Β', *ό.π.*, σσ. 147-148· Γ. Αράγης, «Το ποιητικό έργο του Φρίζου Τζιόβα», στο *Ασκήσεις Κριτικής*, Σοκόλης, Αθήνα 1990, σσ. 133-134· Χ. Τσέτσης, *Οι Ηπειρώτες Άνθρωποι των Γραμμάτων και των Τεχνών*, *ό.π.*, σσ. 429-430· Α. Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψη της στα χρόνια της επισφαλούς δημοκρατίας (1950-1956)*, τόμος Ε', Καστανιώτης, Αθήνα 2005, σ. 150, 152· ο ίδιος, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψη της στα χρόνια της αυτοσχέδιας ανάπτυξης (1957-1963)*, τόμος ΣΤ', Καστανιώτης,

στη Ζωσιμαία Σχολή και στη Ζωσιμαία Παιδαγωγική Ακαδημία των Ιωαννίνων. Αποφοιτά το 1940 κι επιστρατεύεται για τον αλβανικό πόλεμο. Υπηρετεί ως δάσκαλος σε σχολεία της Μακεδονίας και του Ζαγορίου. Στα γράμματα είναι περισσότερο γνωστός για την ποίησή του. Δημοσιεύει τρεις μικρές συλλογές από το 1940 μέχρι σήμερα: *Εντελβαίς* (1940),³⁶³ *Αίμα και φως* (1954)³⁶⁴ και *Ποιήματα (Εκλογή)* (1997).³⁶⁵ Εντούτοις, οι πρώτες λογοτεχνικές δημοσιεύσεις του αφορούν πεζογραφήματα και όχι ποιήματα. Το 1936, σε ηλικία δεκαεπτά χρονών, εμφανίζεται στον λογοτεχνικό στίβο, στην τοπική εφημερίδα των Ιωαννίνων *Ηπειρωτικός Αγών*, με το πεζό κείμενο «Εικόνα»³⁶⁶ και το 1939 δημοσιεύει ένα δισέλιδο διήγημα στο περιοδικό *Νέα Εστία* με τίτλο «Φυσαρμόνικα».³⁶⁷ Αργότερα, επιστρέφει στην πεζογραφία μέσα από τις σελίδες του περιοδικού *Ενδοχώρα* των Ιωαννίνων κατά τις αρχές της δεκαετίας του 1960.³⁶⁸ Κάνει την επίσημη εμφάνισή του ως διηγηματογράφος το 1991, συγκεντρώνοντας τα έως τότε σκόρπια σε διάφορα περιοδικά πεζά του, με τη συλλογή *Έξοδος για πάντα*. Το βιβλίο αυτό ωθεί τον Αλέξανδρο Αργυρίου να τον συμπεριλάβει αναδρομικά στους πεζογράφους της

Αθήνα 2005, σσ. 184, 303-304· Δ. Μέντη, «Τζιόβας Φρίζος», στο Σ.Α. Πατάκης (επιμ.), *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι, ό.π.*, σ. 2167· Β. Παπαϊωάννου – Β. Σταύρου – Α. Μπουρατζή-Θώδα (επιμ.), *Ηπειρώτες Δημιουργοί. Εικαστικοί και Λογοτέχνες. Ζάππειο Μέγαρο – Ιανουάριος 2008*, ό.π., σ. 159.

³⁶³ Βιβλιοκριτική: Κ. Παράσχος, «Φρίξου Τζιόβα "Εντελβαίς"», *Νέα Εστία* 326 (15 Ιουλίου 1940), σσ. 901-902.

³⁶⁴ Βιβλιοκριτικές: εφ. *Ελευθερία*, 24 Ιουλίου 1954 (Πέτρος Χάρης)· εφ. *Απογευματινή*, 23 Αυγούστου 1954 (Αστέρης Κοββατζής)· εφ. *Αυγή* [Πύργου Ηλείας], 11 Οκτωβρίου 1954 (Τάκης Δόξας)· Τ. Σινόπουλος, «Φρίξου Τζιόβα: *Αίμα και φως*», στο *Χρονικό αναγνώσεων: βιβλιοκρισίες για τη μεταπολεμική ποίηση*, φιλολογική επιμέλεια Ε. Γαραντούδης – Δ. Μέντη, Σοκόλης, Αθήνα 1999, σσ. 90-92.

³⁶⁵ Για τη συλλογή βλ. Μ. Μέσκος, «Το "ημιτελές" ποίημα του Φρίξου Τζιόβα», στο *Προσωπικά Κείμενα*, Νεφέλη, Αθήνα 2000, σσ. 189-199.

³⁶⁶ Γ. Αράγης, «Το ποιητικό έργο του Φρίξου Τζιόβα», ό.π., σσ. 133-134.

³⁶⁷ Φ. Τζιόβας, «Φυσαρμόνικα. Διήγημα», *Νέα Εστία* 310 (15 Νοεμβρίου 1939), σσ. 1542-1543.

³⁶⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι η συμβολή του στο πρώτο τεύχος του περιοδικού είναι το διήγημα: «Τρεις Ιστορίες», *Ενδοχώρα* 1 (Σεπτέμβρης – Οκτώβρης 1959), σσ. 5-11.

πρώτης μεταπολεμικής γενιάς.³⁶⁹ Ακολουθούν οι συλλογές αφηγημάτων *Λιχνίσματα* (1999), *Άξιον Εστί* (2002), *Ηχώ* (2009) και η συλλογή παραμυθιών *Η μαγική φουσαρμόνικα* (2001). Ακόμη, ο Τζιόβας ασχολείται με την τοπική ιστοριογραφία της ιδιαίτερης πατρίδας του Δοβράς και του Ζαγορίου.³⁷⁰ Συμμετέχει στη συντακτική επιτροπή του περιοδικού *Ηπειρωτικές Σελίδες* και στην εκδοτική ομάδα της λογοτεχνικής περιοδικής έκδοσης *Ενδοχώρα*.

Τα δημοσιευμένα σε συλλογές πεζά του Τζιόβα είναι όλα κι όλα τριάντα τέσσερα.³⁷¹ Από αυτά μόνο δύο δεν έχουν την Ήπειρο ως σκηνικό. Με βάση τα αριθμητικά στοιχεία ο Τζιόβας μπορεί να θεωρηθεί αποκλειστικά συγγραφέας ηπειρώτικης σκηνογραφίας και θεματολογίας. Μάλιστα, στη συλλογή *Έξοδος για πάντα* η πρώτη ενότητα έξι διηγημάτων τιτλοφορείται *Ιστορίες της Δοβράς* και αφορά διηγήσεις για συμβάντα και πρόσωπα από τη γενέτειρα του λογοτέχνη που ανάγονται στην εποχή του Αλή Πασά, στο τέλος της τουρκοκρατίας και στη ζοφερή περίοδο του πολέμου του 1940 και της Κατοχής, όπως το κάψιμο του χωριού από τους Γερμανούς στις 15 Ιουλίου 1943. Η Δοβρά – Ασπράγγελοι Ζαγορίου είναι ο βασικός χώρος δράσης και στα υπόλοιπα διηγήματα του Τζιόβα. Συνήθως ο πρωτοπρόσωπος αφηγητής τείνει να ταυτιστεί με τον πραγματικό συγγραφέα, δίνει χρονογραφικό χαρακτήρα στη διήγηση, που επισημαίνεται ορισμένες φορές στους υπότιτλους των κειμένων (πχ. *Μαρτυρία, Οδοιπορικό*),³⁷² και αναθυμάται περιστατικά και ιστορίες από την παιδική του ηλικία. Η πόλη των Ιωαννίνων απεικονίζεται σε περιόδους κρίσιμων ιστορικών καμπών, όπως κατά τη φυγή των Τουρκογιαννιωτών μετά τη Σύμβαση της ανταλλαγής των πληθυσμών ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία

³⁶⁹ Α. Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψη της στα χρόνια της αυτοσχέδιας ανάπτυξης (1957-1963)*, τόμος ΣΤ', ό.π., σ. 366.

³⁷⁰ Φ. Τζιόβας (επιμ.), *Χρονικό της Δοβράς (1856-1859)*, χ.ε., Γιάννινα 1981· ο ίδιος, *Κατάλογος συγγραφέων περιοχής Ζαγορίου: από το Μεθόδιο Ανθρακίτη έως σήμερα*, Εκδόσεις περιοδικού "Το Ζαγόρι μας", Γιάννινα 1990.

³⁷¹ Στην εργασία μας από τα τριάντα τέσσερα διηγήματα του Φρίξου Τζιόβα δεν λαμβάνουμε υπόψη μόνο εννέα· πέντε της συλλογής *Άξιον εστί συν άλλα τέσσερα πεζά και δύο ποιήματα*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων - Δήμος Κεντρικού Ζαγορίου, Ιωάννινα 2002 και τέσσερα της συλλογής *Ηχώ (αφηγήματα)*, χ.ε., Γιάννινα 2009, επειδή εκδίδονται σε βιβλίο πέρα από το χρονολογικό πλαίσιο της μελέτης μας.

³⁷² Βλ. Παράρτημα Α'.

(17/30 Ιανουαρίου 1923, «Τα περιστέρια»),³⁷³ το ολοκαύτωμα των Γιαννιωτοεβραίων από τους Γερμανούς (25 Μαρτίου 1944, «Το πένθος»)³⁷⁴ και το μεταπολεμικό ανθρωποκυνηγτό των ηττημένων του Εμφυλίου.

Ο Γιάννης Δάλλας γεννιέται το 1924 στη Φιλιπιάδα του Νομού Πρέβεζας.³⁷⁵ Περνά την παιδική του ηλικία στην γενέθλια κωμόπολη και φοιτά στο Γυμνάσιο της Άρτας. Το 1942 φυλακίζεται από τους κατακτητές Ιταλούς και δραπετεύει. Το 1943-1944 ζει από κοντά τα φρικτά γεγονότα της σφαγής των κατοίκων του χωριού Κομμένο και της εξολόθρευσης των Εβραίων της Άρτας από τους Γερμανούς. Το 1944 καταφεύγει στην Αθήνα και γράφεται στη Φιλοσοφική Σχολή. Κυκλοφορεί την πρώτη του ποιητική συλλογή *Federico Garcia Lorca* το 1948. Ένα χρόνο αργότερα συλλαμβάνεται για τις αριστερές του πεποιθήσεις και με παρέμβαση του καθηγητή του Γ.Θ. Ζώρα ματαιώνεται η εκτόπισή του στη Λήμνο. Το 1950 ολοκληρώνει τις σπουδές του και το 1953 γυρίζει στην Ήπειρο και εργάζεται ως φιλόλογος. Στα

³⁷³ Για το διήγημα βλ. Θ.Β. Κούγκουλος, «Τα Γιάννινα της οθωμανικής περιόδου στη σύγχρονη πεζογραφία: Η εικόνα του Τούρκου συμπολίτη», *ό.π.*, σ. 293, 294.

³⁷⁴ Για το διήγημα βλ. Φ. Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμό. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, *ό.π.*, σσ. 277-279· Θ.Β. Κούγκουλος, «Η δεκαετία του 1940 στην Ηπειρώτικη πεζογραφία», *ό.π.*, σ. 599.

³⁷⁵ Για βιοεργογραφικές πληροφορίες βλ. Β. Κρασίτης, *Λόγιοι της Ηπείρου (1430-1950)*, τόμος Β', *ό.π.*, σσ. 79-80· Α. Αργυρίου, (επιμ.), *Η Ελληνική Ποίηση. Ανθολογία – Γραμματολογία. Η πρώτη μεταπολεμική γενιά*, *ό.π.*, σσ. 460-475· «Εργοβιογραφία Γιάννη Δάλλα» *Ελί-τροχος* 9-10 (Άνοιξη – Καλοκαίρι 1996), σσ. 11-12· Α. Αργυρίου, «Η πνευματική παρουσία του Γιάννη Δάλλα σε αριθμητικές τιμές», *Ελί-τροχος* 9-10 (Άνοιξη – Καλοκαίρι 1996), σσ. 22-47· Χ. Τσέτσης, *Οι Ηπειρώτες Άνθρωποι των Γραμμάτων και των Τεχνών*, *ό.π.*, σσ. 94-95· Μ. Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, *ό.π.*, σσ. 501-502· Α. Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψη της στα χρόνια του ετεροκαθορισμένου εμφυλίου πολέμου (1945-1949)*, τόμος Δ', *ό.π.*, σ. 426· ο ίδιος, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψη της στα χρόνια της επισφαλούς δημοκρατίας (1950-1956)*, τόμος Ε', *ό.π.*, σσ. 150-151, 188-191· ο ίδιος, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψη της στα χρόνια της αυτοσχέδιας ανάπτυξης (1957-1963)*, τόμος ΣΤ', *ό.π.*, σ. 185· [Ανώνυμο], «Βιογραφικά – Έργα Γιάννη Δάλλα», *Πόρφυρας* 119 (Απρίλιος – Ιούνιος 2006), σσ. 22-24· Μ.Γ. Μερακλής, «Δάλλας Γιάννης», στο Σ.Α. Πατάκης (επιμ.), *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*, *ό.π.*, σ. 451-452· Ε. Μωραΐτης, «Χρονολόγιο Γιάννη Δάλλα – εργογραφία – κριτικογραφία - αφιερώματα», *Θέματα Λογοτεχνίας* 46 (Ιανουάριος – Απρίλιος 2011), σσ. 277-288.

Ιωάννινα πλέον, από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και έως τη δικτατορία του 1967, ιδρύει ιδιωτικό «Πρότυπο Λύκειο», μετέχει στη δράση της Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών και μετέπειτα αποχωρεί, συγκροτεί μαζί με τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη τον πολιτιστικό σύλλογο «Ελεύθερη Σκέψη» και πρωτοστατεί στην εκδοτική ομάδα του λογοτεχνικού περιοδικού *Ενδοχώρα*.³⁷⁶ Μέσα στη χούντα, τη διετία 1973-1974, είναι υπεύθυνος ύλης του νέου λογοτεχνικού και αντιδικτατορικού περιοδικού των Ιωαννίνων *Δοκιμασία*.³⁷⁷ Από το 1974 επιστρέφει στην Αθήνα, διδάσκει στη «Σχολή Μωραΐτη» και το 1984 εκδίδει τη διδακτορική διατριβή του για τον Καβάφη. Το 1986 εκλέγεται καθηγητής Νεοελληνικής Λογοτεχνίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, όπου υπηρετεί μέχρι τη συνταξιοδότησή του το 1992. Παράλληλα, διδάσκει ως επισκέπτης καθηγητής στο Τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου της Κέρκυρας. Μετά το 1992 και έως σήμερα εγκαθίσταται μόνιμα στην Αθήνα. Ο Δάλλας έχει ένα πολυσχιδές έργο. Είναι πρωτίστως εξέχων ποιητής της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς,³⁷⁸ πεζογράφος,³⁷⁹ κριτικός, δοκιμιογράφος, δεινός μελετητής της νεοελληνικής φιλολογίας³⁸⁰ και μεταφραστής της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας.³⁸¹

³⁷⁶ Κ. Αγγελάκος, «Από το *Στόχο* στη *Δοκιμασία*. Η συμβολή του Γιάννη Δάλλα στη δημιουργία και σταδιοδρομία περιοδικών», *Πόρφυρας* 119 (Απρίλιος – Ιούνιος 2006), σσ. 141-144.

³⁷⁷ Ο.π., σσ. 144-146.

³⁷⁸ Για την ποιητική του εργογραφία, τα αφιερώματα λογοτεχνικών περιοδικών, τις κριτικές, τις μελέτες, τις μονογραφίες και τις διδακτορικές διατριβές για την ποίησή του βλ. Ε. Μωραΐτης, «Χρονολόγιο Γιάννη Δάλλα – εργογραφία – κριτικογραφία - αφιερώματα», *ό.π.*, σσ. 281-282, 284-288.

³⁷⁹ Για το σύνολο της πεζογραφίας του βλ. Κ. Βούλγαρης, «Γιάννης Δάλλας. Ο πεζογράφος και ο αριστερός διανοούμενος», εφ. *Η Αυγή*, 12 Ιουλίου 2009.

³⁸⁰ Για μία γενική αποτίμηση της κριτικής και των φιλολογικών μελετών του βλ. Ε. Μωραΐτης «Ο κριτικός Δάλλας: Μια κρυμμένη ποιητική», *Πόρφυρας* 119 (Απρίλιος – Ιούνιος 2006), σσ. 63-72· Τ. Καγιαλής, «Για τον κριτικό Γιάννη Δάλλα», *Θέματα Λογοτεχνίας* 46 (Ιανουάριος – Απρίλιος 2011), σσ. 220-224.

³⁸¹ Για τις μεταφράσεις του βλ. Θ. Παππάς, «Ο Γιάννης Δάλλας μεταφραστής αρχαίας ελληνικής ποίησης», *Πόρφυρας* 119 (Απρίλιος – Ιούνιος 2006), σσ. 159-173· Γ. Κουβαράς, «Η μεταφραστική Οδύσσεια του Γιάννη Δάλλα», *Μανδραγόρας* 35 (Ιούλιος 2005), σ. 35· Σ.Ν. Φιλίππιδης, «Οι μεταφράσεις του Γιάννη Δάλλα», *Θέματα Λογοτεχνίας* 46 (Ιανουάριος – Απρίλιος 2011), σσ. 199-208.

Εδώ ο Γιάννης Δάλλας μας ενδιαφέρει ως πεζογράφος. Μέχρι στιγμής έχει εκδώσει δύο βιβλία πεζογραφίας εμπνευσμένα από τη σύγχρονη Ιστορία και τον τόπο της Ηπείρου [*Στο ρεύμα του ποταμού* (1986), *Η σφαγή του Κομμένου* (2008)] και δύο αυτοβιογραφικά αφηγήματα [*Χρονοδείκτες* (2004), *Από την ύπαρξη στη συνύπαρξη* (2008)]. Παρότι ο ίδιος θεωρεί τα αφηγηματικά του κείμενα *πάρεργα* ενός *ποιητή*³⁸² η κριτική υποστηρίζει ότι *δεν μπορούμε να μιλάμε για πάρεργο αισθητικά, παρά μόνον με ένα ποσοτικό κριτήριο που έχει μόνον εξωτερική βαρύτητα*³⁸³ και τα αντιμετωπίζει: *ως μια υποφωτισμένη πτυχή του πολυτάλαντου γραφιά, η οποία μάλιστα κάνει την πρώτη της εμφάνιση πριν από την εναρκτήρια ποιητική του συλλογή*.³⁸⁴

Πράγματι, το πρώτο πεζό του Γιάννη Δάλλα είναι το χρονικό *Η σφαγή του Κομμένου*, γραμμένο στη Φιλιπιάδα το 1945. Παρακολουθεί το ολοκαύτωμα του χωριού Κομμένο της Άρτας από τους Γερμανούς τον Αύγουστο του 1943 με τους τριακόσιους δεκαεπτά νεκρούς. Δημοσιεύεται αρχικά στο περιοδικό *Φιλολογική Πρωτοχρονιά* το 1947 αλλά κυκλοφορεί σε βιβλίο μόλις το 2008.³⁸⁵ Το χρονικό αποδίδεται από έναν εξωδιηγητικό λόγο αφηγητή – σχολιαστή και από έναν ενδοδιηγητικό λαϊκό αφηγητή, τον Κοσμά Ανάστα, *άνθρωπο αγράμματο, απροσκύνητο αντάρτη της Ηπείρου*³⁸⁶ και κάτοικο του χωριού Κομμένου του δήμου

³⁸² Από το οπισθόφυλλο της έκδοσης *Στο ρεύμα του ποταμού*.

³⁸³ Π. Παγκράτης, «Μεταξύ "εντοπιότητας" και "υπερορίας". (Ο Γιάννης Δάλλας πεζογράφος)», *Πόρφυρας* 119 (Απρίλιος – Ιούνιος 2006), σσ. 177-178.

³⁸⁴ Κ. Βούλγαρης, «Γιάννης Δάλλας. Ο πεζογράφος και ο αριστερός διανοούμενος», *ό.π.*

³⁸⁵ Γ. Δάλλας, *Η σφαγή του Κομμένου*, Πέτρα, Αθήνα 2008. Δεν περιλαμβάνεται στην έρευνά μας, διότι η έκδοσή του σε βιβλίο υπερβαίνει το καταληκτικό όριο που θέσαμε, το έτος 2000. Για το πεζό βλ. Π. Μάρκαρης, «Γιάννη Δάλλα: *Η σφαγή του Κομμένου* (Χρονικό)» στο Γ. Δάλλας, *Η σφαγή του Κομμένου*, *ό.π.*, σσ. 67-106· Δ.Η. Ρεντίφης, «*Η σφαγή του Κομμένου του Γιάννη Δάλλα*, Σοκόλης, Αθήνα 2009· Π. Νούτσος, «Ο Γιάννης Δάλλας ως "ιστοριοτεχνίτης". *Η σφαγή του Κομμένου*», *Θέματα Λογοτεχνίας* 46 (Ιανουάριος – Απρίλιος 2011), σσ. 69-72. Για την ιστορική διάσταση των γεγονότων βλ. Χ.Φ. Μάγερ, *Η φρίκη του Κομμένου. Αφήγηση-έρευνα για το ολοκαύτωμα του χωριού Κομμένο της Άρτας στις 16 Αυγούστου 1943*, μτφ. Γ. Μυλωνόπουλος, Καλέντης, Αθήνα 1998· Κ.Χ. Βάγιας, *Η Άρτα του Πολέμου και της Κατοχής*, Μουσικοφιλολογικός Σύλλογος «Ο Σκουφάς», Άρτα 2004, σσ. 160-187.

³⁸⁶ Γ. Δάλλας, *Η σφαγή του Κομμένου*, *ό.π.*, σ. 22.

Άρτας.³⁸⁷ Το χρονικό του Δάλλα, που αναπαράγει μια ακραία εμπειρία από τις θηριωδίες των ναζιστών στον ηπειρώτικο χώρο, λειτουργεί ως προανάκρουσμα για το πρώτο επί της ουσίας πεζογραφικό του εγχείρημα, τη συλλογή διηγημάτων –ή αφηγημάτων κατά το σημείωμα του συγγραφέα στο οπισθόφυλλο- *Στο ρεύμα του ποταμού* (1986),³⁸⁸ η οποία είναι το τυπικότερο πεζό του και έχει ως θεματικό κέντρο την Ήπειρο και κοινό μοτίβο το ποτάμι. Η Ήπειρος και ιδίως τα Ιωάννινα με τη μορφή του μυθοποιημένου τόπου, των ιστορικών συνδηλώσεων και των αναφορών σε υπαρκτά πρόσωπα – σύμβολα, άλλοτε υπαινικτικά και άλλοτε πιο φανερά, απαντάται και στην ποίησή του.³⁸⁹

Η συλλογή *Στο ρεύμα του ποταμού* συνάζει κείμενα της περιόδου 1947 – 1964, όπως προκύπτει από τους χρονικούς δείκτες στο τέλος, δημοσιευμένα σε διάφορα περιοδικά. Η ηπειρώτικη θεματική της γίνεται ευκρινέστερη στη δεύτερη έκδοση του 2004. Ο λογοτέχνης προσθέτει στα αρχικά δεκαέξι πεζά άλλα πέντε,³⁹⁰ μεταβάλλει ελαφρώς τον τίτλο τους ενός,³⁹¹ επιφέρει ορισμένες μικρές φραστικές

³⁸⁷ Ο.π., σ. 23.

³⁸⁸ Βλ. και Δ.Η. Ρεντίφης, «*Η σφαγή του Κομμένου*» του Γιάννη Δάλλα, ό.π., σ. 16 – σημ. 3.

³⁸⁹ Χ. Δανιήλ, «Τοπογραφικά στοιχεία στο *Τίμημα* του Γιάννη Δάλλα. Οι συντεταγμένες και η λειτουργία τους», *Ελί-τροχος* 9-10 (Άνοιξη – Καλοκαίρι 1996), σσ. 103-113· Γ. Λαδογιάννη, «Η ποίηση του Γιάννη Δάλλα. Το ύφος και το βίωμα της ιστορίας», *Φηγός* 20 (Β' Εξάμηνο 2005), σσ. 31-34· Π. Νούτσος, «"Συντρίμμια τα μονόξυλα στη γη της ουτοπίας". Για την πολιτική διάσταση στην ποίηση του Γιάννη Δάλλα», *Προκυμαία* 3 (Ιούλιος – Σεπτέμβριος 2008), σσ. 37-38. Για ιστορικά και υπαρκτά πρόσωπα της Ηπείρου και των Ιωαννίνων στην ποίησή του, μεταξύ αυτών των Αρσένη Γεροντικού, Κωνσταντίνου Φρόντζου, Δημήτρη Χατζή, Γιώργου Κοτζιούλα και Άγγελου Χατζή βλ. Γ.Χ. Θεοχάρης, «Άμεσες και έμμεσες αναφορές σε πρόσωπα, έργα, καταστάσεις και γεγονότα της συντεχνίας, και πέραν αυτής, στην ποίηση του Γιάννη Δάλλα», *Θέματα Λογοτεχνίας* 46 (Ιανουάριος – Απρίλιος 2011), σ. 254, 257, 258, 259, 261, 262, 270, 272, 273, 275.

³⁹⁰ «Μια πόλη στοιχειωμένη», «Επεισόδια από τη διάλειψη του χρόνου», «Σε τέσσερων τους ώμους», «Το νόμισμα», «Οι επισκέπτες». Το «Επεισόδια από τη διάλειψη του χρόνου» δεν είναι πεζό αλλά πεζόμορφο ποίημα σε τρεις ενότητες που αναδημοσιεύεται από την εβδομη ποιητική συλλογή του Δάλλα *Το Τίμημα* (1981). Γι' αυτόν τον λόγο, επειδή δεν είναι πεζό, δεν το εξετάζουμε στη μελέτη μας.

³⁹¹ Από «Για τους Εβραίους του ηπειρωτικού νότου» σε «Μικρή μπαλλάντα για τους Εβραίους του ηπειρωτικού νότου». Ο τίτλος στη δεύτερη έκδοση του 2004 ομοιάζει με τον τίτλο της πρώτης δημοσίευσης: «Μικρή μπαλλάντα για τους Εβραίους», *Ενδοχώρα* 15

αλλαγές, διορθώσεις ή απαλείψεις³⁹² και διαιρεί τα κείμενα σε τρεις χωρικές κατηγορίες συμπληρώνοντας τους διασαφηνιστικούς υπότιτλους: *Ιστορίες του ηπειρωτικού νότου, Η άνω πόλις και Υπερορία*. Οι τρεις ενότητες στεγάζουν, αντίστοιχα, δεκατέσσερα πεζά με φόντο αστικές και αγροτικές περιοχές του νότιου τμήματος της Ηπείρου, με άλλα λόγια τον κύριο κορμό της συλλογής, τέσσερα που σχετίζονται με τα Ιωάννινα, τα οποία προσδιορίζονται με γεωγραφικούς όρους ως «άνω πόλις» σε σχέση με τον ηπειρώτικο νότο, και τρία όπου η δράση υπερβαίνει τα όρια της Ηπείρου, της Ελλάδας³⁹³ και ίσως του πραγματικού χώρου. Ο χρόνος των τεκταινομένων καλύπτει την ύστερη οθωμανική περίοδο, τον ξεριζωμό των προσφύγων μετά την καταστροφή του 1922, τον πόλεμο του 1940, την ιταλική και γερμανική Κατοχή, τον Εμφύλιο και τη μεταπολεμική εποχή.

Ο Τάσος Πορφύρης γεννιέται το 1931 στον Άγιο Κοσμά (Κακουσιοί ή Καξιοί) Πωγωνίου.³⁹⁴ Το 1938 μεταναστεύει με τους δικούς του στην Αθήνα, όπου

(Γενάρης-Φλεβάρης 1962), σσ. 790-793. Η Φ. Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, ό.π., σ. 274, σημειώνει ότι «είναι μια πρωτοπρόσωπη αφήγηση ... για τη ζωή της εβραϊκής μειονότητας στα Γιάννενα και την καταστροφή της» (σ. 274) αλλά ο αφηγητής εστιάζει κατά βάση στην εβραϊκή κοινότητα της Άρτας.

³⁹² Πχ. στο «Ο Λούρος»: «χαμηλή, φιλάστενη ράτσα» (1986, σ. 11) – «χαμηλή πατρίδα και ράτσα» (2004, σ. 19), στο «Μπεκήρ ο τουρκόγυφτος»: «Ήταν τότε που κατέβηκαν οι Γερμανοί» (1986, σ. 29) – «Ήταν τότε που κατέβηκαν οι Ιταλοί» (2004, σ. 31), στο «Ρέκβιεμ»: «Κι είναι ριγμένη πίσω του η Θεσσαλία κι η Τσαρίτσανη» (1986, σ. 143) – «Κι είναι ριγμένη πίσω του η Τσαρίτσανη» (2004, σ. 183), στο «Ο δρόμος έβγαζε σε πανδοχεία»: «μοιάζοντας με παροπλισμένα καράβια» (1986, σ. 161) – «μοιάζοντας με τη σκουριά τους σαν παροπλισμένα γέρικα καράβια» (2004, σ. 193).

³⁹³ Βλ. και Π. Παγκράτης, «Μεταξύ "εντοπιότητας" και "υπερορίας". (Ο Γιάννης Δάλλας πεζογράφος)», ό.π., σ. 182.

³⁹⁴ Για βιοεργογραφικές πληροφορίες βλ. Α. Ευαγγέλου (επιμ.), *Η Δεύτερη Μεταπολεμική Ποιητική Γενιά (1950-1970). Ανθολογία*, ό.π., σ. 209· Χ. Τσέτσης, *Οι Ηπειρώτες Άνθρωποι των Γραμμάτων και των Τεχνών*, ό.π., σσ. 364-365· Α. Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψη της στα χρόνια της επισφαλούς δημοκρατίας (1950-1956)*, τόμος Ε', ό.π., σ. 251· ο ίδιος, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψη της στα χρόνια της αυτοσχέδιας ανάπτυξης (1957-1963)*, τόμος ΣΤ', ό.π., σ. 320, 321, 345-346· ο ίδιος, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψη της όταν η δημοκρατία δοκιμάζεται, υπονομεύεται και καταλύεται (1964-1974 και μέχρι τις ημέρες μας)*, τόμος Ζ', Καστανιώτης, Αθήνα 2007, σ.

και ολοκληρώνει τη φοίτησή του στο δημοτικό σχολείο. Το 1941 επιστρέφει στο χωριό για να γλυτώσει από τη φοβερή πείνα της Κατοχής. Γράφεται για δύο έτη στο τετρατάξιο Αστικό Σχολείο Βήσσανης Πωγωνίου. Το 1945 η οικογένειά του μετοικεί οριστικά στην Αθήνα και ο ίδιος συνεχίζει τις σπουδές του στη Β΄ Μέση Εμπορική Σχολή Αθηνών. Αποφοιτά το 1949 και το διάστημα 1953-1955 υπηρετεί το στρατιωτικό του. Εργάζεται στο ζαχαροπλαστείο του πατέρα του «Μπέρτσια», όνομα μιας λοφοσειράς ανάμεσα στο Ωραιόκαστρο και τη Βήσσανη του Πωγωνίου, στην οδό 3^{ης} Σεπτεμβρίου 24 στην Αθήνα. Συνταξιοδοτείται το 1996.

Είναι γνωστός ως ένας από τους πιο χαρακτηριστικούς ποιητές της δεύτερης μεταπολεμικής γενιάς. Πρωτοεμφανίζεται με τη συλλογή *Νεμέρτσκα* το 1961. Έπονται, έως τώρα, άλλες οκτώ ποιητικές συλλογές: *Το εγκαταλειμμένο σπίτι* (1968), *Flash back* (1971), *Τοπίο* (1973), *Η πέμπτη έξοδος* (1980), *Τα λαβωμένα* (1996), *Σώμα κινδύνου* (2004), *Έρημα* (2008) και *Χρονοσυλλέκτης* (2011). Συνεργάζεται με τις εκδοτικές ομάδες των περιοδικών *Μαρτυρίες*, *Προτάσεις* και *Σημειώσεις*, ανθολογεί Ηπειρώτες ποιητές και ποιήματα για τη βροχή,³⁹⁵ μεταφράζει ξένη ποίηση και εντυπιά στην τοπική ιστοριογραφία.³⁹⁶ Ο γενέθλιος τόπος είναι μία από τις

217, 218, 219, 256· Χ. Δανιήλ – Θ. Κοντάκης, «Πορφύρης Τάσος», στο Σ.Α. Πατάκης (επιμ.), *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*, ό.π., σσ. 1859-1860· Β. Παπαϊωάννου – Β. Σταύρου – Α. Μπουρατζή-Θώδα (επιμ.), *Ηπειρώτες Δημιουργοί. Εικαστικοί και Λογοτέχνες. Ζάππειο Μέγαρο – Ιανουάριος 2008*, ό.π., σ. 150· «Τάσος Πορφύρης. Βιογραφικό σημείωμα», *Πάροδος* 21 [περίοδος Β΄] (Ιούλιος 2008), σ. 2560· «Εργοβιογραφικό σημείωμα Τάσου Πορφύρη», Ανακτήθηκε στις 5/01/2012 από το διαδίκτυο: http://www.giannena-e.gr/%CE%A0%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82/logotehn%CE%B9%CE%B1_Porfyris/1-Porfyris_Tasos_1_Ergoviogrfiko.aspx

³⁹⁵ Τ. Πορφύρης (επιμ.), *Ο ποιητής Άνθος Πωγωνίτης (Βασίλης Καραφύλλης)*, Βιβλιοθήκη Αδελφότητας Αγιοκοσμιτών Πωγωνίου, Αθήνα 1989· ο ίδιος (επιμ.) *Πολυφωνικόν. Ανθολόγιο Ηπειρώτικης Ποίησης*, ό.π· ο ίδιος (επιμ.), *Ανθολογία της Βροχής. Ποιήματα από το έργο 107 ποιητών, Ελλήνων και Ξένων*, Παπαδόπουλος, Αθήνα 2003. Για τις ανθολογίες του βλ. Χ. Σπυρέλη, «Στον ίσκιο της Νεμέρτσκας», *Πάροδος* 21 [περίοδος Β΄] (Ιούλιος 2008), σσ. 2518-2520.

³⁹⁶ Τ. Πορφύρης, *Τα (ει)κονίσματα (εικονοστάσια) του χωριού μας*, Βιβλιοθήκη Αδελφότητας Αγιοκοσμιτών Πωγωνίου, Αθήνα 1996.

κεντρικές συνιστώσες της ποίησής του³⁹⁷ από την πρώτη συλλογή, που δανείζεται τον τίτλο της από το βουνό Νεμέρτσικα του Πωγωνίου, μέχρι τον *Χρονοσυλλέκτη*. Μάλιστα, στο αφηγηματικό ποίημα «Τοπογραφία γενέθλιου χώρου» από τα *Έρημα* ο δεσμός με την ιδιαίτερη πατρίδα αποδίδεται και με οπτικό τρόπο· λαμβάνει τη μορφή του πατρικού σπιτιού ως ένα είδος καλλιγράμματος.³⁹⁸

Ο Πορφύρης παρουσιάζεται στην πεζογραφία αρκετά όψιμα, μόλις το 2006 -σαράντα πέντε ολόκληρα χρόνια έπειτα από την πρώτη του ποιητική κατάθεση- με τη συλλογή διηγημάτων *Η Δοντάγρια*.³⁹⁹ Τα κείμενα βασίζονται σε αυτοβιογραφικό υλικό που μεταπλάθεται λογοτεχνικά.⁴⁰⁰ Κορυφαία γεγονότα της Ιστορίας του

³⁹⁷ Βλ. και Σ. Θεριανός, «Τάσος Πορφύρης. "Η σιωπηρή επιβεβαίωση της ποίησης"», *Πάροδος* 21 [περίοδος Β'] (Ιούλιος 2008), σσ. 2485-2488· Χ. Σπυρέλη, «Στον ίσκιο της Νεμέρτσικας», *ό.π.*, σσ. 2513-2516, 2520-2521· Β. Καμπατζά, «Η αντίληψη της ποιητικής διαδικασίας και η συμβολή της μνήμης -τραυματικής και λυτρωτικής- όπως εμφανίζεται στο έργο του Τάσου Πορφύρη», *Ο Σίσυφος* 3 (Ιανουάριος-Ιούνιος 2012), σσ. 15-16· Π. Τσελίκης, «Η ποίηση του Τάσου Πορφύρη», *Ο Σίσυφος* 3 (Ιανουάριος-Ιούνιος 2012), σσ. 48-50· Θ. Πυλαρινός, «Τα λαβωμένα της ποίησης του Τάσου Πορφύρη», *Ο Σίσυφος* 3 (Ιανουάριος-Ιούνιος 2012), σσ. 64-65, 67. Για τους τόπους και τα υπαρκτά πρόσωπα της Ηπείρου στην ποίησή του, βλ. Γ.Χ. Θεοχάρης, «Το ανθρώπινο και το φυσικό τοπίο του Τάσου Πορφύρη. Πλυμένα κόκκαλα, άνθρωποι, ποιήματα, τραγούδια, ζώα, νερά, λούλουδα, πούλουδα και δέντρα στα ποιήματά του. Μια πραγματολογική σταχυολόγηση», *Ο Σίσυφος* 3 (Ιανουάριος-Ιούνιος 2012), σσ. 18-28.

³⁹⁸ Τ. Πορφύρης, *Έρημα*, Ύψιλον, Αθήνα 2008, σσ. 26-31.

³⁹⁹ Βιβλιοκριτικές: Χ. Παπαγεωργίου, «Οδοιπορικό στον χρόνο και στον τόπο. Τάσος Πορφύρης: "Η Δοντάγρια"», εφ. *Η Αυγή*, 19 Νοεμβρίου 2006, σ. 24· Μ. Θεοδοσοπούλου, «Ιστορίες από τη μεθόριο. Τάσος Πορφύρης: "Η Δοντάγρια"», εφ. *Η Εποχή*, 3 Δεκεμβρίου 2006, σ. 27· Γ. Κουβαράς, «Σπαράγματα ζωής του ποιητή Τ. Πορφύρη. Τάσος Πορφύρης: "Η δοντάγρια"», εφ. *Η Καθημερινή*, Τρίτη 23 Ιανουαρίου 2007· Τ. Χατζητάτσης, «Τάσος Πορφύρης: "Η Δοντάγρια"», *Εντευκτήριο* 76 (Μάρτιος 2007), σσ. 181-182· Γ. Καβάσιλας, «Περιδιαβάζοντας το παρελθόν. Τάσος Πορφύρης "Η δοντάγρια"», *Ο Σίσυφος* 3 (Ιανουάριος-Ιούνιος 2012), σσ. 77-81.

⁴⁰⁰ Μεγάλο μέρος αυτού του υλικού κατατίθεται σ' ένα προηγούμενο μη λογοτεχνικό έργο του με μαρτυρίες από τη ζωή του στην πατρώα γη του Πωγωνίου κατά την πολεμική περίοδο 1941-1945: Τ. Πορφύρης, *Αζέχαστα Χρόνια*, Βιβλιοθήκη Αδελφότητας Αγιοκοσμιτών Πωγωνίου, Αθήνα 1991. Το εν λόγω πόνημα αποτελείται από εννέα αυτοβιογραφικές συνθέσεις, μέρος των οποίων διαχέεται σε κάποια από τα διηγήματα της συλλογής, όπως στα:

Πωγωνίου εισχωρούν στην πλοκή και φωτίζουν την ψυχosύνθεση και το ήθος των απλών ανθρώπων της Ηπείρου κατά την εποχή του πολέμου του 1940, της Κατοχής, της Αντίστασης, του Εμφυλίου και των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων. Συνήθως ο αφηγητής είναι πρωτοπρόσωπος ομοδιηγητικός/αυτοδιηγητικός και διηγείται συμβάντα που τα έζησε ο ίδιος. Κυρίως θυμάται τα παιδικά του χρόνια ενώ βρίσκεται στην Αθήνα. Δίνει εσκεμμένα την εντύπωση ότι ταυτίζεται με τον πραγματικό συγγραφέα εξομολογούμενος αληθινά περιστατικά από τον βίο του,⁴⁰¹ πχ. :

*Με το απολυτήριο από τη δεύτερη τάξη του Αστικού Σχολείου
Βησσάνης, γράφτηκα στην τρίτη της Β' Εμπορικής Σχολής [Αθηνών].
... Το σχολείο βρισκόταν στα Πατήσια, οδός Λευκωσίας, αρ. 60.*

(«Η άφιξη», σ. 43, 44)

Σε ορισμένες περιπτώσεις αυτή η ταύτιση εντείνεται, όπως στο διήγημα «Λαμπρινή», όπου ο αφηγητής φέρει το πραγματικό όνομα του συγγραφέα (Τάσιος/Τάσος). Μιλά η θεία Ευθαλία για τον αφηγητή στη μάνα του:

*Κάτσε τώρα που έρθες να βράσει το γάλα, να κρυώσει και να γεμίσω
τη χιλιάρα να την πάρεις μαζί σου· κι από αύριο να 'ρχεται ο Τάσιος
πρωί πρωί να του τη γεμίζω. (σ. 77).*

Τα αφηγηματικά κείμενα της *Δοντάγριας* δεν συνιστούν μια παρένθεση στο ποιητικό έργο του Πορφύρη χωρίς συνέχεια. Εξακολουθεί να δημοσιεύει πεζά με αντίστοιχο χωροχρονικό πλαίσιο, με ηπειρώτικη δηλαδή θεματολογία και με χρονικό ορίζοντα τη δεκαετία του '40 ή τη μετεμφυλιακή εποχή.⁴⁰²

«Μια συνηθισμένη μέρα», «Κρίκοι στην αλυσίδα», «Πίσω στη Βαβυλώνα», «Η άφιξη», «Λαμπρινή» και «Γιάννη-Ντάκας».

⁴⁰¹ Για την «εξομολογητική αφήγηση με τάσεις αυτοβιογραφίας» στην ποίηση και την πεζογραφία του Πορφύρη βλ. και Γ. Λαδογιάννη, «Νεμέρτσκα, Ακροκεραύνια, Μιτισκέλι. Βουνό και ταυτότητα», *ό.π.*· Θ.Β. Κούγκουλος, «Ο μύθος του γενέθλιου τόπου στα διηγήματα του Τάσου Πορφύρη», *Ο Σίσυφος* 3 (Ιανουάριος-Ιούνιος 2012), σ. 72.

⁴⁰² Αναφέρουμε τα εξής: α) «Η καλύβα του Φάνη Κιτσώνα», *Οροπέδιο* 3 (Καλοκαίρι 2007), σσ. 289-296. Ο αφηγητής, κάτοικος Αθηνών, αναπολεί τη «χαρισάμενη εποχή» των παιδικών του χρόνων στην Ήπειρο. Στο κείμενο σημειώνονται τα εξής τοπωνύμια και εθνικά κύρια

Ο Χριστόφορος Μηλιώνης γεννιέται το 1932 στο Περιστέρι (Μέγγουλη) του Πωγωνίου.⁴⁰³ Φοιτά στο δημοτικό σχολείο της ιδιαίτερης πατρίδας του και το 1942,

ονόματα: Ηπειρώτες, Ηπειρώτης, Ρουσιά Πωγωνίου, Κόνιτσα, Ιωάννινα, Ιεροδιδασκαλείο Βελλάς, Πωγώνι, ποταμός Γορμός, Καζίτικα, Ρουσιώτικα. Επίσης καταγράφεται ικανός αριθμός μικροτοπωνυμίων του χωριού Άγιος Κοσμάς Πωγωνίου. β) «Η Γάστρα», *Φηγός* 24-25 (2008), σσ. 35-42. Αποτυπώνονται οι μνήμες του αφηγητή από τον γενέθλιό του τόπο και η συγκινησιακή του φόρτιση, καθώς ανακαλύπτει μια ηπειρώτικη γάστρα που την έφερε στην Αθήνα ένας φίλος του Αλβανός μετανάστης. γ) «Οι πέστροφες», *Προκυμαία* 3 (Ιούλιος – Σεπτέμβριος 2008), σσ. 21-24. Ο αφηγητής διηγείται ένα επεισόδιο ποταμίστου ψαρέματος από την παιδική του ηλικία στην Ήπειρο κατά την περίοδο της Κατοχής. Αποκαλύπτονται τα τοπωνύμια: Νεμέρτσα και Πάπιγγο. δ) «Άσκηση εφédρων “Ο Λεωνίδας”», *Πλανόδιον* 47 (Δεκέμβριος 2009), σσ. 518-527. Εξιστορείται η συμμετοχή του αφηγητή σε μία στρατιωτική άσκηση εφédρων στο Πωγώνι το 1960. Στο διήγημα αναφέρονται τα ηπειρώτικα τοπωνύμια: Γιάννενα, Κασιδιάρης, Νεμέρτσα, Καλπάκι, Βήσσανη (βησαννιώτικο δημοτικό), Άγιος Κοσμάς, Κεφαλόβρυσο και Λαχανόκαστρο Πωγωνίου, Πωγώνι (Πωγωνήσιες). Ειδικότερα, γίνεται μνεία στις τοποθεσίες και στα χαρακτηριστικά κτίρια των Ιωαννίνων: χάνι του Κώτσιο-Λάμπρου, οδός Αβέρωφ, Μεραρχία, λίμνη, νησί, καφέ «Κυρά-Φροσύνη», σιδεράδικα, κουδουνάδικα. ε) «Πέτρος Κυριακός», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* ΚΗ' (2009), σσ. 141-144. Με κεντρικό ήρωα τον γνωστό ηθοποιό ξετυλίγονται οι αναμνήσεις του Ηπειρώτη μετανάστη αφηγητή από τη σκληρή ζωή του στη μεταπολεμική Αθήνα. Επισημαίνουμε ακόμη τα μη ηπειρώτικης θεματικής διηγήματα «Προτεραιότητες», *Προκυμαία* 4 (Οκτώβριος – Δεκέμβριος 2008), σσ. 108-109 και «Ουδέν κρυπτόν», *Φηγός* 29-30 (Α' Εξάμηνο 2011), σσ. 181-185, τα αναρτημένα στο διαδίκτυο αφηγήματα «Δίπτυχο», «Η κάρτα απεριορίστων διαδρομών», «Καμινάδες», «Τα όργανα της ορχήστρας», «Ζαχαροπλαστείον “Πέτρογραδ”», «Οι αξέχαστοι φίλοι», «Σώμα Σαμαρειτών Ε.Ε.Σ.», «Το αγριόμελο», «Ζαχαροπλαστείον “Dolce”», «Το περίπτερο», «Τρία σκίτσα», «Μνήμη Τάσου Χαλκιά», «Η γέννηση» (Ανακτήθηκε στις 11/07/2011: http://www.giannena-e.gr/Πολιτισμός/logotehnia_Porfyris/9_1-Porfyris_Tasos_Keimena.aspx) και τα προγενέστερα, δημοσιεύτα στο αρχείο του λογοτέχνη, «Οι Μάσκες» (20 Φεβρουαρίου 1958), «Εκείνος που ήθελε να τραγουδήση» (15 Μαΐου 1958) και «Γεωγραφία» (γύρω στα 1970).

⁴⁰³ Ο Χριστόφορος Μηλιώνης είναι μία από τις πλέον ευνοημένες βιβλιογραφικά περιπτώσεις όχι μόνο αναφορικά με την ομάδα των συγγραφέων που συνεξετάζουμε εδώ αλλά και γενικότερα ως προς το σύνολο των μεταπολεμικών πεζογράφων. Πέρα από την πολύτομη και εξονυχιστική βιβλιογραφική εργασία του Νίκου Γουλανδρή για τον Δημήτρη Χατζή (βλ. σημ. 347), διαθέτουμε ελάχιστες μελέτες βιβλιογραφικής υποδομής για τους μεταπολεμικούς

έπειτα από εξετάσεις, γράφεται στο οκτατάξιο Γυμνάσιο της Πωγωνιανής. Τις δύο πρώτες τάξεις τις περνάει ως «κατ' ιδίαν διδασκόμενος». Κατά την παιδική του ηλικία βιώνει στη γενέτειρά του τις δραματικές επιπτώσεις του ελληνοϊταλικού πολέμου, της ιταλικής και της γερμανικής Κατοχής, με αποκορύφωμα το κάψιμο του χωριού και του πατρικού του σπιτιού στις 16 Αυγούστου του 1944 από τους Γερμανούς. Από το 1945 έως το 1947 παρακολουθεί κανονικά τα μαθήματα στο Γυμνάσιο της Πωγωνιανής. Το 1947 φεύγει με την οικογένειά του για τα Ιωάννινα λόγω του Εμφυλίου. Μέχρι το 1950 συνεχίζει τις εγκύκλιες σπουδές του στη Ζωσιμαία Σχολή των Ιωαννίνων. Δίνει εξετάσεις και γράφεται στη Φιλοσοφική Σχολή της Θεσσαλονίκης. Το 1955 παίρνει το πτυχίο του κι έως το 1957 διδάσκει με σύμβαση σε Γυμνάσια της Ηπείρου. Την περίοδο 1957-1959 υπηρετεί τη στρατιωτική του

πεζογράφους, μεταξύ αυτών και για τον Μηλιώνη: Δ.Χ. Σκλαβενίτης, *Χριστόφορος Μηλιώνης. Χρονολόγιο – Βιβλιογραφία – Ανθολόγιο (από το 1954 ως το 2002)*, Σοκόλης, Αθήνα 2003· ο ίδιος, «Χριστόφορος Μηλιώνης. Χρονολόγιο 2002-2010», *Μανδραγόρας* 42 (Μάιος 2010), σσ. 84-85· ο ίδιος, «Εργογραφία – Συμπλήρωμα Βιβλιογραφίας Χριστόφορου Μηλιώνη», *Μανδραγόρας* 42 (Μάιος 2010), σσ. 116-122. Επίσης, για την όχι ευκαταφρόνητη συγκομιδή κριτικών κειμένων για το έργο του βλ. και Ε. Κοτζιά, «Η κριτική υποδοχή της πεζογραφίας του Χριστόφορου Μηλιώνη», στο Γ. Χαριτίδου (επιμ.), *Χριστόφορος Μηλιώνης. Αφιέρωμα*, Βιβλιοθήκη της Πανελλήνιας Ένωσης Φιλολόγων, Μεταίχμιο, Αθήνα 2000, σσ. 51-60. Για βιοεργογραφικές πληροφορίες βλ. ακόμη: Σ. Τσακνιάς, «Χριστόφορος Μηλιώνης», στο *Η Μεταπολεμική Πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67*, τόμος Ε', Σοκόλης, Αθήνα 1988, σσ. 254-278· Δ. Κούρτοβικ, *Έλληνες Μεταπολεμικοί Συγγραφείς. Ένας κριτικός οδηγός*, ό.π., σσ. 146-147· Γ.Δ. Παγανός, *Τρεις Μεταπολεμικοί πεζογράφοι. Χριστόφορος Μηλιώνης – Νίκος Μπακόλας – Η.Χ. Παπαδημητρακόπουλος*, Νεφέλη, Αθήνα 1998, σσ. 51-52, 161-163 (Αυτοβιογραφικό σημείωμα)· Γ.Δ. Παγανός, «Χριστόφορος Μηλιώνης, ο δάσκαλος και ο λογοτέχνης. Σχεδιάσμα πορτρέτου», στο Γ. Χαριτίδου (επιμ.), *Χριστόφορος Μηλιώνης. Αφιέρωμα*, ό.π., σσ. 45-50· Χ. Μηλιώνης, «Περιαυντολογία», *Εξώπολις* 15-16 (Ανοιξη – Καλοκαίρι 2001), σσ. 49-58· Χ. Τσέτσης, *Οι Ηπειρώτες Άνθρωποι των Γραμμάτων και των Τεχνών*, ό.π., σσ. 253-255· Μ. Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π., σσ. 540-541· Α. Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψη της στα χρόνια της αυτοσχέδιας ανάπτυξης (1957-1963)*, τόμος ΣΤ', ό.π., σ. 404, 406-407· Α. Ζήρας, «Μηλιώνης Χριστόφορος», στο Σ.Α. Πατάκης (επιμ.), *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*, ό.π., σ. 1422· Β. Παπαϊωάννου – Β. Σταύρου – Α. Μπουρατζή-Θώδα (επιμ.), *Ηπειρώτες Δημιουργοί. Εικαστικοί και Λογοτέχνες. Ζάππειο Μέγαρο – Ιανουάριος 2008*, ό.π., σ. 139.

θητεία. Το 1960 διορίζεται μόνιμος καθηγητής και μέχρι το 1964 εργάζεται στην Κύπρο. Τα έτη 1964-1965 επιστρέφει στα Ιωάννινα ως καθηγητής της Ζωσιμαίας Σχολής. Από το 1965 έως το 1968 βρίσκεται στην Αθήνα και έπειτα μετατίθεται πάλι στα Ιωάννινα μέχρι το 1970. Κατόπιν γυρίζει στην Αθήνα. Το διάστημα 1972-1974 φοιτά στο Διδασκαλείο Μέσης Εκπαίδευσης και το 1977 γίνεται μέλος της συντακτικής ομάδας για τη σειρά εγχειριδίων Μέσης Εκπαίδευσης *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Την ίδια χρονιά προάγεται σε Γυμνασιάρχη και υπηρετεί έως το 1983 σε διάφορα σχολεία. Το 1984 γίνεται Σχολικός Σύμβουλος Δυτικής Αττικής και συνταξιοδοτείται, ύστερα από αίτησή του, το 1991.

Στη δεκαετία του 1960 και στις αρχές της δεκαετίας του 1970 δραστηριοποιείται πολιτιστικά στα Ιωάννινα, στο πλευρό των πλέον προοδευτικών δυνάμεων· γίνεται μέλος του συλλόγου «Ελεύθερη Σκέψη» και ιδρυτικό μέλος της συντακτικής επιτροπής των λογοτεχνικών περιοδικών *Ενδοχώρα* και *Δοκιμασία*. Το 1961 κυκλοφορεί η πρώτη του συλλογή διηγημάτων *Παραφωνία* με την ένδειξη «Εκδόσεις "Ενδοχώρας"». Το βιβλίο, εκείνη την εποχή, κρίνεται θετικά από τους συνοδοιπόρους του, στο γιαννιώτικο περιοδικό και στη ομάδα που αναλύουμε, Φρίξο Τζιόβα και Γιάννη Δάλλα για τη νέα πνοή που δίνει στα γράμματα της Ηπείρου. Ο Τζιόβας εκτιμά ότι: *Η "Παραφωνία" του κ. Μηλιώνη είναι ένας τόμος που δεν διαψεύδει τον υπότιτλο "Διηγήματα" και που για τα μέτρα της πόλης μας αποτελεί πνευματικό γεγονός πρώτου μεγέθους*⁴⁰⁴ κι ο Δάλλας συμπεραίνει:

*η "Παραφωνία" με την έτοιμη διάθεση και την κατακτημένη τεχνική είναι μια αποφασιστική αφετηρία και γι' αυτόν [τον συγγραφέα] αλλά και την Ηπειρωτική πεζογραφία, τη λιμνασμένη ως χτες στην παράδοση της ηθογραφίας.*⁴⁰⁵

Ακολουθούν επτά συλλογές διηγημάτων, ένα διήγημα σε χωριστό τομίδιο, δύο βιβλία με νουβέλες και δύο μυθιστορήματα: *Το πουκάμισο του Κένταυρου* (1971), *Ακροκεραύνια* (1976), *Τα Διηγήματα της Δοκιμασίας* (1978), *Δυτική Συνοικία* (1980),

⁴⁰⁴ Φ. Τζιόβας, «Χριστοφ. Μηλιώνη: "Παραφωνία"», *Ενδοχώρα* 11-12 (Μάης – Αύγουστος 1961), σ. 712.

⁴⁰⁵ Γ. Δάλλας, «Χριστόφ. Μ. Μηλιώνη: "Παραφωνία"», εφ. *Πρωινός Λόγος* [Ιωαννίνων], 8 Οκτωβρίου 1961.

Καλαμάς κι Αχέροντας (1985), *Ο Σιλβέστρος* (1987), *Χειριστής Ανελκυστήρος* (1993), *Τα φαντάσματα του Γιορκ* (1999), *Μια χαμένη γεύση* (1999 αλλά περιέχει κείμενα της δεκαετίας 1954 – 1964), *Η φωτογένεια* (2001), *Το Μοτέλ. Κομμωτής κομητών* (2005) και *Τα πικρά γλυκά* (2008). Επιμελείται την αφήγηση *Το αγκαθερό φορτίο* της μητέρας του Αναστασίας Μαραγκού,⁴⁰⁶ που διατρέχει καθοριστικές στιγμές της ζωής της και συνάμα ορθοτομεί πολλαπλώς το αυτοβιογραφικό υπόβαθρο της πεζογραφίας του. Δημοσιεύει μελέτες για τη νεοελληνική λογοτεχνία και τη διδακτική της,⁴⁰⁷ μεταφράσεις αρχαίων κειμένων, λογοτεχνικές ανθολογίες και επιφυλλίδες, χρονογραφήματα και σχόλια στον τύπο.⁴⁰⁸

Στην πεζογραφία του Χριστόφορου Μηλιώνη υπερτερεί ειδολογικά το διήγημα, αφού δέκα από τα δεκατρία έργα του είναι τόμοι με διηγήματα ή νουβέλες που έχουν την έκταση διηγήματος. Μολαταύτα, οι περισσότερες συλλογές διηγημάτων του κλίνουν προς την αδιαίρετη αφήγηση του μυθιστορήματος - εξού κι η κριτική κάνει λόγο για *άτυπα σπονδυλωτά μυθιστορήματα*, καθώς διαθέτουν αξιοσημείωτη θεματική και χρονική συνοχή, αναπτύσσουν από κείμενο σε κείμενο τον ίδιο μύθο και η διήγηση απορρέει από έναν ενιαίο αφηγητή - πρωταγωνιστή, που κινείται διαρκώς ανάμεσα στο παρελθόν της ιδιαίτερης πατρίδας του και στο παρόν της απομάκρυνσής του από αυτήν, εκμυστηρεύεται στον αποδέκτη της αφήγησης τη δική του μαρτυρία για τα γεγονότα και έχει την τάση να εξομοιώνεται με τον πραγματικό συγγραφέα.⁴⁰⁹ Πάντως, η πιο ελκυστική, αναφορικά με την οπτική μας,

⁴⁰⁶ Α. Μαραγκού, *Το αγκαθερό φορτίο*, επιμ. Χ. Μηλιώνης, Νεφέλη, Αθήνα 1994.

⁴⁰⁷ Βλ. Δ.Χ. Σκλαβενίτης, «Το φιλολογικό έργο του Χριστόφορου Μηλιώνη», στο Γ. Χαριτίδου (επιμ.), *Χριστόφορος Μηλιώνης. Αφιέρωμα*, ό.π., σσ. 13-43· ο ίδιος, «Το φιλολογικό έργο του Χ. Μηλιώνη», *Μανδραγόρας* 42 (Μάιος 2010), σσ. 107-113.

⁴⁰⁸ Δ.Χ. Σκλαβενίτης, *Χριστόφορος Μηλιώνης. Χρονολόγιο – Βιβλιογραφία – Ανθολόγιο (από το 1954 ως το 2002)*, ό.π., σσ. 54-56 – αριθ. Α16, 66 – αριθ. Α24, 80-94· ο ίδιος, «Εργογραφία – Συμπλήρωμα Βιβλιογραφίας Χριστόφορου Μηλιώνη», ό.π., σ. 116-118.

⁴⁰⁹ Σ. Τσακνιάς «Χριστόφορος Μηλιώνης. “Καλαμάς κι Αχέροντας”. Διηγήματα», *Η Λέξη* 48 (Σεπτέμβρης 1985), σ. 855· Α.Δ. Lazaridis, “Paesaggi dell’infanzia: La guerra come ‘limes’ nell’opera di Christòforos Milionis”, ό.π., σσ. 178-179· η ίδια, «Μεταπολεμική λογοτεχνία. Η κατάθεση του Χριστόφορου Μηλιώνη», στο *La littérature grecque de l’après-guerre*, Inalco, Paris 1992, σσ. 113 – 115· Α. Ζήρας, «Μνημοτεχνικές στις ιστορίες του Χριστόφορου Μηλιώνη», *Ελί-τροχος* 7 (Φθινόπωρο 1995), σ. 125· Α. Αργυρίου, «Ξαναδιαβάζοντας το *Καλαμάς κι Αχέροντας* του Χριστόφορου Μηλιώνη», στο *Οριακά και μεταβατικά έργα*

και κοινώς αποδεκτή παρατήρηση της κριτικής είναι ότι η πεζογραφία του Μηλιώνη έχει αμετάβλητες, σχεδόν, χωροχρονικές συντεταγμένες που ορίζονται τοπικά από τη γενέθλια Ήπειρο⁴¹⁰ και χρονικά από τη μνημονική αναδρομή σε οδυνηρά βιώματα

ελλήνων πεζογράφων, Σοκόλης, Αθήνα 1996, σσ. 214-216· Γ.Δ. Παγανός, *Τρεις Μεταπολεμικοί πεζογράφοι. Χριστόφορος Μηλιώνης – Νίκος Μπακόλας – Η.Χ. Παπαδημητράκοπουλος*, ό.π., σσ. 56-57, 59-60, 61-62· Γ.Δ. Παγανός, «Νεοτερικότητα και παράδοση στην πεζογραφία του Χριστόφορου Μηλιώνη», ό.π., σ. 60, 65-67· Γ. Γκότση, «Χειριστής Ανελκυστήρος: Διακριτικά γνωρίσματα της πεζογραφίας του Χριστόφορου Μηλιώνη», *Εξώπολις* 15-16 (Άνοιξη – Καλοκαίρι 2001), σ. 83, 86, 88· Γ.Δ. Παγανός, «Η πεζογραφία του Χριστόφορου Μηλιώνη», στο Δ.Χ. Σκλαβενίτης – Τ.Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστορία: Αγροτικές εξελίξεις στη Λευκάδα. Πεζογραφία: Χριστόφορος Μηλιώνης. Μουσικολογία: Μάρκος Φ. Δραγούμης*, Πρακτικά Η' Συμποσίου, Λευκάδα 31 Ιουλίου – 1,2 Αυγούστου 2003, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2004, σσ. 97-98· ο ίδιος, «Η ενιαία προσωπική μυθολογία του Χριστόφορου Μηλιώνη», *Μανδραγόρας* 42 (Μάιος 2010), σσ. 92-93· Γ. Λαδογιάννη, «Από την ιστορία στη λογοτεχνία. Σχόλια στο ύφος του Χριστόφορου Μηλιώνη», *Μανδραγόρας* 42 (Μάιος 2010), σσ. 104-105.

⁴¹⁰ Χ. Ντουνιά, «Καλαμάς κι Αχέροντας», *Αντί* 301 (Παρασκευή 11 Οκτωβρίου 1985), σ. 52· Σ. Τσακνιάς, «Χριστόφορος Μηλιώνης», ό.π., σ. 259· Α.Δ. Lazaridis, “Paesaggi dell’infanzia: La guerra come ‘limes’ nell’opera di Christòforos Milionis”, ό.π., σ. 179· L. Marcheselli Loukas, “Esperienza del confine e confine ‘interiore’ in Ch. Milionis”, ό.π., σσ. 191-193· Γ. Αράγης, «Χριστόφορος Μηλιώνης: Χειριστής Ανελκυστήρος», *Πλανόδιον* 19 (Δεκέμβριος 1993), σ. 271· Έ. Σταυροπούλου, «Χριστόφορος Μηλιώνης. Χειριστής Ανελκυστήρος», *Διαβάζω* 330 (2 Μαρτίου 1994), σ. 25· Γ. Αράγης, «Ο διηγηματογράφος Χριστόφορος Μηλιώνης – Τα Ακροκεράυνια», ό.π., σ. 126· Γ.Δ. Παγανός, *Τρεις Μεταπολεμικοί πεζογράφοι. Χριστόφορος Μηλιώνης – Νίκος Μπακόλας – Η.Χ. Παπαδημητράκοπουλος*, ό.π., σσ. 55-56· Β. Χατζηβασιλείου, «Χριστόφορος Μηλιώνης. Τα σπαράγματα του παρελθόντος», στο *Οδόσημα. Στοιχεία προσανατολισμού στο τοπίο της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 239, 240· Ε. Κοτζιά, «Χριστόφορος Μηλιώνης. Τα Φαντάσματα του Γιορκ», εφ. *Καθημερινή*, Κυριακή 28 Νοεμβρίου 1999, σ. 56· Μ. Θεοδοσοπούλου, «Ακούω τον άνεμο. Χ. Μηλιώνης: Τα φαντάσματα του Γιορκ», εφ. *Το Βήμα*, Κυριακή 19 Δεκεμβρίου 1999, σ. 6· Η.Χ. Παπαδημητράκοπουλος, «Άνεμοι της μνήμης. Χριστόφορος Μηλιώνης: Τα Φαντάσματα του Γιορκ», *Βιβλιοθήκη* 117 (εφ. *Ελευθεροτυπία*), Παρασκευή 25 Αυγούστου 2000, σ. 7· Γ.Δ. Παγανός, «Νεοτερικότητα και παράδοση στην πεζογραφία του Χριστόφορου Μηλιώνη», ό.π., σ. 61, 64· Θ.Β. Κούγκουλος, «Για μια συγκριτική ανάγνωση του Χριστόφορου Μηλιώνη στο πλαίσιο της μεταπολεμικής πεζογραφίας», ό.π., σσ. 99-101· Γ. Γκότση, «Χειριστής Ανελκυστήρος: Διακριτικά γνωρίσματα της πεζογραφίας του

της δεκαετίας 1940-1950, με σταθερά επαναλαμβανόμενο μοτίβο την πυρπόληση του πατρικού χωριού και σπιτιού το 1944 από τους Γερμανούς.⁴¹¹ Με άλλα λόγια, ο χώρος διαπλέκεται με τον χρόνο και η γενέθλια τοπογραφία πιστοποιεί την ιστορικότητα της διήγησης.⁴¹²

Εξάλλου κι ο συγγραφέας το παραδέχεται με αφοπλιστική ειλικρίνεια: η γενέτειρά μου μου πρόσφερε πλούσιο εμπειρικό υλικό, γλωσσική ευαισθησία και συνολική αντίληψη για τον κόσμο⁴¹³ κι ακόμα:

όταν σήμερα μιλώ για κείνη την εποχή [τη δεκαετία του 1940] και για κείνον τον τόπο [την Ήπειρο], έχω την αίσθηση ότι μιλώ για τη μοίρα της πατρίδας μας ολόκληρης. Αυτή είναι «της Τέχνης μου η περιοχή».⁴¹⁴

Μέχρι το 2000, έσχατο όριο της έρευνάς μας, η Ήπειρος ενυπάρχει σ' όλα ανεξαίρετως τα έργα του και δραστηκότερα στα *Ακροκεραύνια*, *Καλαμάς* κι *Αχέροντας*, *Χειριστής Ανελκυστήρος* και *Τα φαντάσματα του Γιορκ*. Στον Μηλιώνη

Χριστόφορου Μηλιώνη», *ό.π.*, σσ. 82-83· Γ.Δ. Παγανός, «Η ενιαία προσωπική μυθολογία του Χριστόφορου Μηλιώνη», *ό.π.*, σ. 92· Α. Ζήρας, «Ο Χριστόφορος Μηλιώνης, νοσταλγός», *Μανδραγόρας* 42 (Μάιος 2010), σ. 102· Χ. Αργυροπούλου, «Η αφηγηματική τέχνη στο έργο του Χριστόφορου Μηλιώνη με εστίαση στο έργο *Το Μοτέλ, Κομμωτής κομητών*», *Θέματα Λογοτεχνίας* 47-48 (Μάιος – Δεκέμβριος 2011), σ. 38.

⁴¹¹ Α.Δ. Lazaridis, «Μεταπολεμική λογοτεχνία. Η κατάθεση του Χριστόφορου Μηλιώνη», *ό.π.*, σσ. 118-119· Γ. Αράγης, «Ο διηγηματογράφος Χριστόφορος Μηλιώνης – Τα *Ακροκεραύνια*», *ό.π.*, σ. 126-127· Γ.Δ. Παγανός, *Τρεις Μεταπολεμικοί πεζογράφοι. Χριστόφορος Μηλιώνης – Νίκος Μπακόλας – Η.Χ. Παπαδημητρακόπουλος*, *ό.π.*, σσ. 55, 106-107· ο ίδιος, «Νεότερικότητα και παράδοση στην πεζογραφία του Χριστόφορου Μηλιώνη», *ό.π.*, σ. 63· Θ. Πολίτης, «Σχόλια στα διηγήματα του Χριστόφορου Μηλιώνη (*Καλαμάς* κι *Αχέροντας*, *Χειριστής ανελκυστήρος*, *Τα φαντάσματα του Γιορκ*)», *Εξώπολις* 15-16 (Άνοιξη – Καλοκαίρι 2001), σ. 74.

⁴¹² Μ.Ν. Ψάχου, «Η λειτουργία της Ιστορίας στην πεζογραφία (διηγήματα και νουβέλες) του Χριστόφορου Μηλιώνη», *Θέματα Λογοτεχνίας* 47-48 (Μάιος – Δεκέμβριος 2011), σσ. 67-68.

⁴¹³ Χ. Μηλιώνης, «Περιαυτολογία», *ό.π.*, σ. 58.

⁴¹⁴ Χ. Μηλιώνης, «Ήπειρος, η γενέτειρά μου. Της τέχνης μου η περιοχή», *Ταμβος* 11-12 (Άνοιξη – Καλοκαίρι 2006), σ. 47.

ανήκει και το πεζό με τα πιο πολλά ηπειρώτικα τοπωνύμια από ολόκληρη τη σειρά των συγγραφέων, το διήγημα «Ακούω τον άνεμο». Μέσα σε είκοσι οκτώ σελίδες συνωθούνται ογδόντα ένα τοπωνύμια (πενήντα έξι από το Πωγώνι και είκοσι πέντε γενικά από την Ήπειρο), είκοσι εννέα μικροτοπωνύμια και ένδεκα κύρια εθνικά ονόματα ή τοπικά επίθετα.⁴¹⁵

Ο Στέφανος Σταμάτης γεννιέται το 1932 στο χωριό της μητέρας του Δελβινάκι Πωγωνίου και γράφεται στα δημοτολόγια της Φιλιππιάδας, όπου διαμένει η οικογένειά του.⁴¹⁶ Ζει τα παιδικά του χρόνια στη Φιλιππιάδα, πραγματοποιεί σπουδές μέσης εκπαίδευσης στη Ζωσιμαία Σχολή Ιωαννίνων και στο Γυμνάσιο Άρτας και παρακολουθεί μαθήματα μουσικής στο παράρτημα Ιωαννίνων του Εθνικού Ωδείου. Φοιτά στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και αργότερα μεταβαίνει στην Αγγλία για ναυτιλιακές σπουδές. Γυρίζει στην Αθήνα και γράφει για βιοπορισμό κείμενα διαφημίσεων. Το 1964 προσλαμβάνεται στο καλλιτεχνικό τμήμα του Ραδιοφωνικού Σταθμού των Ενόπλων Δυνάμεων. Από το 1967 και για δέκα χρόνια ταξιδεύει με καράβια και δουλεύει ως κυβερνήτης σε τουριστικά σκάφη. Στη συνέχεια αγοράζει δικό του κρουαζιερόπλοιο και γίνεται πλοιοκτήτης και καπετάνιος έως το 1990. Μετά εγκαθίσταται μόνιμα στην Πρέβεζα και ανοίγει ταξιδιωτικό γραφείο. Συμμετέχει στη συντακτική επιτροπή των ηπειρώτικων περιοδικών *Ενδοχώρα* και *Πρεβεζάνικα Χρονικά*. Πεθαίνει στις 23 Ιανουαρίου 2007 στην Αθήνα. Εμφανίζεται στη λογοτεχνία με τη συλλογή διηγημάτων *Ο κάμπος με τα όνειρα* (1960). Την πρώτη του λογοτεχνική απόπειρα χαιρετίζει ο συνεργάτης του στην *Ενδοχώρα* Φρίξος Τζιόβας σημειώνοντας ότι με αυτήν ο νέος διηγηματογράφος κ. Σ. Σταμάτης παίρνει μια θέση στα φτωχά Ηπειρωτικά γράμματα και πως η Ήπειρος

⁴¹⁵ Βλ. Παράρτημα Γ' - αριθ. 125. Το αφήγημα έχει ως πρόδρομο το ομόθεμο «Πωγώνι» από τη συλλογή *Μια χαμένη γεύση*.

⁴¹⁶ Για βιοεργογραφικές πληροφορίες βλ. Τ. Μενδράκος, «Στέφανος Σταμάτης», στο *Η Μεταπολεμική Πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67*, τόμος Ζ', Σοκόλης, Αθήνα 1988, σσ. 152-163· Α. Αργυρίου, «Εισαγωγή. Χρονικό της υποδοχής του έργου των μεταπολεμικών πεζογράφων», ό.π., σσ. 250-251, 413, 437· Β.Κ. Καλαμαράς, «Ο συγγραφέας της εβδομάδας: Στέφανος Σταμάτης», εφ. *Ελευθεροτυπία*, 16 Σεπτεμβρίου 1995· Χ. Τσέτσης, *Οι Ηπειρώτες Άνθρωποι των Γραμμάτων και των Τεχνών*, ό.π., σ. 405· Δ. Μέντη, «Σταμάτης Στέφανος», στο Σ.Α. Πατάκης (επιμ.), *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*, ό.π., σ. 2070-2071· Δ. Κούρτοβικ, «Στέφανος Σταμάτης: Ένας θαλασσινός από τα βάθη της Ηπείρου», εφ. *Τα Νέα*, 8 Δεκεμβρίου 2007.

κερδίζει έναν νέο πεζογράφο.⁴¹⁷

Μεταγενέστερα εκδίδει δύο συλλογές διηγημάτων, μία νουβέλα και έξι μυθιστορήματα ενώ μεταθανάτια κυκλοφορεί άλλη μία συλλογή διηγημάτων με αναδημοσιεύσεις και νεότερα κείμενά του: *Νυχτερινή Επαφή* (1964), *Το πρόσχημα* (1971), *Ο συνήγορος ή η Μαρία που δεν ήθελε* (1972), *Ιάσοντας ο Ξένος*, (1980), *Στην κοιλάδα του Ίναχου* (1991), *Χάρτινοι μύθοι* (1993), *Την τελευταία κραυγή την άκουσε μια πόρνη* (1999), *Η σχεδία της Μέδουσας* (2001), *Ερμόλαος και Δάφνη* (2005), *Η στροφή της Κλεοπάτρας* (2007). Η κριτική μετά τον θάνατό του αποτιμά ότι ο Στέφανος Σταμάτης είναι ίσως ο πιο αδικημένος από αυτήν Έλληνας συγγραφέας από τη Μεταπολίτευση και δώθε αφού ασχολήθηκε μαζί του ελάχιστα ή καθόλου.⁴¹⁸ Το έργο του είναι τυπικό δείγμα των μοντερνιστικών αναζητήσεων της μεταπολεμικής πεζογραφίας. Αποπνέει ποιητική ατμόσφαιρα, βρίθει λυρικών στοιχείων, προβάλλει με κάθε ευκαιρία αρνητικούς αντι-ήρωες⁴¹⁹ και χαρακτηρίζεται από υποτυπώδη πλοκή και συνειρμική δομή.

Στη μέχρι το 2000 πεζογραφία του Σταμάτη, η Ήπειρος αναφαίνεται ανελλιπώς σε όλα τα βιβλία του,⁴²⁰ αρχής γενομένης από τον *Κάμπο με τα όνειρα* - κάμπο της Φιλιπιάδας και της Άρτας, εκτός από τη συλλογή *Χάρτινοι μύθοι*, που όμως περιλαμβάνει μία αναδημοσίευση και μία παραλλαγή δύο διηγημάτων ηπειρώτικης σκηνογραφίας από τη *Νυχτερινή Επαφή*. Η απεικόνιση των προσώπων και των πραγμάτων της Ηπείρου είναι τόσο λεπτομερής ώστε στο μυθιστόρημα

⁴¹⁷ Φ. Τζιόβας, «Ο κάμπος με τα όνειρα», *Ενδοχώρα* 8 (Νοέμβρης – Δεκέμβρης 1960), σσ. 501-502.

⁴¹⁸ Δ. Κούρτοβικ, «Στέφανος Σταμάτης: Ένας θαλασσινός από τα βάθη της Ηπείρου», *ό.π.*

⁴¹⁹ Β.Γ. Καλοκύρη, *Η αμφισβήτηση στη μεταπολεμική πεζογραφία (1945-1967)*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Φιλολογίας Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1999, σσ. 114-120.

⁴²⁰ Φ. Τζιόβας, «Ο κάμπος με τα όνειρα», *ό.π.*, σ. 502· Τ. Μενδράκος, «Στέφανος Σταμάτης», *ό.π.*, σσ. 155-156· Χ. Θεοχαράτος, «Ένα βιβλίο που μοσχοβολάει από Ελλάδα ... Σ. Σταμάτης: "Στην κοιλάδα του Ίναχου"», *εφ. Έθνος*, 28 Απριλίου 1992· Σ.Θ. Μαφρέδας, «Η Πρέβεζα στο *Πρόσχημα* του Στέφανου Σταμάτη» & Π. Φωτίου, «Η θάλασσα στο έργο του Στέφανου Σταμάτη», *αδημοσίευτες εισηγήσεις σε εκδήλωση στο Πνευματικό Κέντρο Πρέβεζας* (Σάββατο 5 Φεβρουαρίου 2000) για τον Στέφανο Σταμάτη· Γ. Αράγης, «Μελέτη του Κακού. Ένας άθλιος γέρος μιας ανώμαλης εποχής. Στέφανος Σταμάτης: *Την τελευταία κραυγή την άκουσε μια πόρνη*», *ό.π.*

Ιάσοντας ο Ξένος περνά στη μυθοπλασία η «Ελεύθερη Σκέψη», ο πολιτιστικός σύλλογος των Ιωαννίνων που ιδρύεται το 1964 και κλείνεται από τη χούντα το 1967⁴²¹ και μέλη του είναι οι συγγραφείς της ηπειρώτικης συντροφιάς Κίμων Τζάλλας, Γιάννης Δάλλας και Χριστόφορος Μηλιώνης. Μία από τους τέσσερεις αφηγητές του μυθιστορήματος, η εξόριστη από τη δικτατορία Γιαννιώτισσα Χριστίνα θυμάται με οργή:

Είταν από τις τελευταίες προβολές στην Ελεύθερη Σκέψη, στα Γιάννενα, πριν έρθουν το '67 λοχίες και φαντάροι και τ' αρπάζουν όλα, χαρτιά, βιβλία, ταινίες. (σ. 83)

Σε αντίθεση με τους άλλους πεζογράφους που χρονολογικά εστιάζουν ιδιαίτερα στη δεκαετία 1940-1950, ο Σταμάτης επιμένει στα μετεμφυλιακά χρόνια έως τη χούντα των συνταγματαρχών, όπου διασπάται η παραδοσιακή κοινωνία της Ηπείρου, ανατρέπεται αιφνιδιαστικά ο αξιακός της κώδικας και εισβάλλει το πνεύμα της αδιαφορίας για τον συνάνθρωπο και της κοινωνικής αναλγησίας. Η επιλογή αυτή, βέβαια, δεν αποκλείει αναγωγές σε άλλες παλαιότερες περιόδους της Ηπείρου, όπως στο οθωμανικό παρελθόν, στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, στην απελευθέρωση του 1912-1913, στην προσφυγιά μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, στον μεσοπόλεμο και πολύ περισσότερο στον πόλεμο του 1940, στο δοσιλογισμό της Κατοχής, στην εξολόθρευση των Εβραίων της Πρέβεζας, στην κόλαση του Εμφυλίου.

Ο Φάνης Μούλιος γεννιέται το 1937 στη Λίστα του Νομού Θεσπρωτίας, στις ανατολικές υπώρειες του βουνού της Μουργκάνας.⁴²² Περνά τα παιδικά του χρόνια

⁴²¹ Β.Κ. Μάργαρης, *Συγγραφείς και Λογοτέχνες των Ιωαννίνων. Από το Δεσποτάτο της Ηπείρου ως τις μέρες μας (1206-1990). Οχτακόσια χρόνια παράδοση στον πολιτισμό*, ό.π., σ. 121. Για τη δράση της «Ελεύθερης Σκέψης» και την πολεμική που δέχεται από τους συντηρητικούς κύκλους των Ιωαννίνων βλ. και τα σχόλια της εκδοτικής ομάδας του περιοδικού *Ενδοχώρα*: «Κινηματογραφική Λέσχη», *Ενδοχώρα* 31 (1965), σ. 48· «Ίνα μη εξίτηλα γένηται ...», *Ενδοχώρα* 32-33 (1965), σσ. 49-50· «Τα χαλκά της Δωδώνης», *Ενδοχώρα* 36 (1965), σσ. 201-202.

⁴²² Για βιοεργογραφικές πληροφορίες βλ. Β. Κρασίτης, *Λόγιοι της Ηπείρου (1430-1950)*, τόμος Β', ό.π., σ. 112· Χ. Τσέτσης, *Οι Ηπειρώτες Άνθρωποι των Γραμμάτων και των Τεχνών*, ό.π., σ. 265· Κ. Δράκου, «Φάνης Μούλιος: "Το γράψιμο είναι ένα άλλο παιχνίδι ζωής"», *Λιμάνι* [Πειραιά] 123 (Μάρτιος 2003), σσ. 108-111· «Φάνης Μούλιος», Ανακτήθηκε στις

στο χωριό. Η οικογένειά του μεταναστεύει στον Πειραιά κι ο Μούλιος μεγαλώνει στην Κοκκινιά, τελειώνει εκεί το Γυμνάσιο και ενημερώνεται για την πολιτιστική δραστηριότητα της Πνευματικής Εστίας Νίκαιας. Δουλεύει και παράλληλα φοιτά στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Δικηγορεύει στον Πειραιά από το 1958. Είναι μέλος της Εταιρείας Ελλήνων Λογοτεχνών και της Εταιρείας Γραμμάτων και Τεχνών Πειραιά. Για ένα διάστημα γράφει βιβλιοκριτική στις εφημερίδες *Αυγή* και *Εποχή*. Κάνει την είσοδό του στα γράμματα το 1970 με τη συλλογή διηγημάτων *Τραγούδια γι' Αγάπη* αλλά ήδη από το 1953 δημοσιεύει το πρώτο του διήγημα στο περιοδικό *Πειραιϊκή Έρευνα* του ποιητή Στέλιου Γεράνη. Εκδίδει άλλες οκτώ συλλογές διηγημάτων, τέσσερεις νουβέλες και δύο μυθιστορήματα: *Μορφές* (1972), *Μπούμεραγκ* (1975), *Ενδοσκόπηση* (1976), *Χωρίς Πρόσωπο* (1977), *Το Πορτραίτο του κ. Αντουάν* (1979), *Οι Ευδαίμονες* (1982), *Η Φαμίλια των Λιστινών* (1984), *Οι Κληρονόμοι* (1988), *Υγρασία στη ζάχαρη* (1990), *Ο Κυματοθραύστης* (1991), *Μηχανορραφείον «Τα μάτια σου»* (1994), *Ο Ορφέας δεν είναι πια εδώ* (1997), *Λίγο πριν τη στροφή* (2003), *Πράσινο – γκρίζο* (2009). Ακόμη, κυκλοφορεί, και τέσσερεις ποιητικές συλλογές: *Μετά τη βροχή* (1980), *Η πίκρα της πέτρας* (2001), *Μικρές εικόνες* (2006) και *Οι σχοινοβάτες* (2009).

Η πεζογραφία του Μούλιου έχει δύο θεματικούς πόλους, τη ρεαλιστική απόδοση των ιστορικών περιπετειών της Ελλάδας κατά τον 20^ο αιώνα και την ανατομία της ψυχής του αλλοτριωμένου ατόμου στη σύγχρονη μεγαλούπολη.⁴²³ Η ιστορική μοίρα του ελληνισμού διερευνάται κατά κύριο λόγο μέσα από το παράδειγμα της Ηπείρου. Μέχρι το 2000, τέσσερα πεζά του διαδραματίζονται στον ηπειρώτικο χώρο:⁴²⁴ τα μυθιστορήματα *Η Φαμίλια των Λιστινών* και *Οι Κληρονόμοι*,

7/01/2012 από το διαδίκτυο:
http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A6%CE%AC%CE%BD%CE%B7%CF%82_%CE%9C%CE%BF%CF%8D%CE%BB%CE%B9%CE%BF%CF%82

⁴²³ Λ. Κουζέλη, «Μούλιος Φάνης», στο Σ.Α. Πατάκης (επιμ.), *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*, ό.π., σ. 1472.

⁴²⁴ Βλ. και τα σχόλια της κριτικής: Κ. Τσαούσης, «Μια φαμίλια στην Ήπειρο. Ή φαμίλια των Λιστινών», μυθιστόρημα του Φάνη Μούλιου», εφ. *Έθνος*, 5 Ιουνίου 1985· Μ.Γ. Μερακλής, «Το αισθηματικό και το αισθητικό. Ή Κληρονόμοι του Φάνη Μούλιου», εφ. *Ριζοσπάστης*, 12 Ιουνίου 1988· Μ. Θεοδοσοπούλου, «Υγρασία στην ηθική μας. Φάνης Μούλιος: Ή Υγρασία στη ζάχαρη», εφ. *Η Εποχή*, 3 Μαρτίου 1991, σ. 19· Δ. Γιάκος, «Ένας λάτρης του κλασικού μυθιστορήματος. Φάνης Μούλιος: Ή Ο Ορφέας δεν είναι πια εδώ», εφ. *Εξόρμηση*, 19

το διήγημα «Όλοι οι άνθρωποι του σπιτιού» και η νουβέλα *Ο Ορφέας δεν είναι πια εδώ*. Ο ίδιος ομολογεί απερίφραστα το δέσιμο του με την πατρική γη της Ηπείρου και την επίδρασή της στη λογοτεχνία του:

*Τα παιδικά μου χρόνια είναι συνυφασμένα με το χωριό. Πολλά μυθιστορήματα και διηγήματα μου έχουν σαν χώρο αναφοράς την Ήπειρο Μ' αυτή την έννοια η Ήπειρος έπαιξε σπουδαίο ρόλο και αυτό ίσως να προκύπτει και από μια εσωτερική ανάγκη... Στο βιβλίο μου «Η Φαμίλια των Λιστινών» ... η Ήπειρος πρωταγωνιστεί ...*⁴²⁵

Η τοπογραφία της Ηπείρου, όπως και στους προηγούμενους συγγραφείς, είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την τραγική της Ιστορία από τον απόηχο της οθωμανικής εποχής και το αγροτικό ξεσήκωμα των δεκαέξι χωριών της Μουρκάνας την περίοδο 1858-1866 εναντίον των Τουρκαλβανών αγάδων έως τους βομβαρδισμούς του γενέθλιου χωριού κατά τον πόλεμο του 1940, την άγρια πείνα της Κατοχής και τους μαυραγορίτες, την Αντίσταση, τον αδελφοκτόνο Εμφύλιο στη Μουρκάνα και το κλίμα της μετεμφυλιακής τρομοκρατίας.

Όλοι, λοιπόν, οι μεταπολεμικοί συγγραφείς της ηπειρώτικης εντοπιότητας έλκουν την καταγωγή τους από την Ήπειρο και επιστρέφουν με το έργο τους στα χρόνια της παιδικής ή νεανικής τους ηλικίας, που λίγο-πολύ σημαδεύονται ανεξάλειπτα από τις πολεμικές συγκρούσεις της δεκαετίας 1940-1950. Ωστόσο, τόπος διαμονής και πνευματικής τους δραστηριότητας δεν είναι πάντα η Ήπειρος· αντιθέτως οι περισσότεροι φεύγουν από τον γενέθλιο τόπο.⁴²⁶ Συγκεκριμένα μόνο δύο από τους οκτώ -ο Τζάλλας και ο Τζιόβας- ζουν και δημιουργούν αποκλειστικά στη γενέτειρά τους. Τέσσερεις αναγκάζονται να εγκαταλείψουν πρόωρα την Ήπειρο για την Αθήνα. Ο Χατζής μετά τον Εμφύλιο είναι εξόριστος στο εξωτερικό και με τη

Οκτωβρίου 1997, σ. 26· Α. Πανσέληνος, «Φάνης Μούλιος: "Ο Ορφέας δεν είναι πια εδώ"», *Η Λέξη* 142 (Νοέμβριος – Δεκέμβριος 1997), σ. 906· Β. Μηνακάκης, «Φάνη Μούλιου, *Η φαμίλια των Λιστινών*», *Ουτοπία* 40 (Μάιος – Ιούνιος 2000), σ. 177.

⁴²⁵ Κ. Δράκου, «Φάνης Μούλιος: "Το γράψιμο είναι ένα άλλο παιχνίδι ζωής"», *ό.π.*, σ. 108, 109.

⁴²⁶ Γ.Δ. Παγανός, «Ο πεζογράφος Σωτ. Δημητρίου», *ό.π.*, σ. 215· Θ.Β. Κούγκουλος, «Για μια συγκριτική ανάγνωση του Χριστόφορου Μηλιώνη στο πλαίσιο της μεταπολεμικής πεζογραφίας», *ό.π.*, σ. 105· Ε.Γ. Καψωμένος, «Εισαγωγή», *ό.π.*, σ. 9.

Μεταπολίτευση εγκαθίσταται στο κλεινόν άστυ, ο Πορφύρης και ο Μούλιος μεταναστεύουν ύστερα από τον πόλεμο και την Κατοχή και ο Μηλιώνης απομακρύνεται από την Ήπειρο μετά το 1970 ενώ και πριν λείπει κατά διαστήματα. Οι άλλοι δύο, ο Δάλλας κι ο Σταμάτης, αναχωρούν από την Ήπειρο αλλά για κάποιες περιόδους γυρίζουν πίσω. Συνεπώς, για τους πεζογράφους που μελετούμε ισχύει ό,τι διακριβώνει ο Jean-Yves Tadié για το μυθιστόρημα πόλης του 20^{ου} αιώνα. Παρατηρώντας ότι μία πλειάδα λογοτεχνών γοητεύεται από την πόλη τους αφού την έχει αφήσει οριστικά και αμετάκλητα, καταλήγει στο αφοριστικό συμπέρασμα: *Πες μου πού ζεις (ή μάλλον πού δε ζεις πια), και θα σου πω τι αφηγείσαι: ταπεινή συμβολή της βιογραφίας.*⁴²⁷

2.3.5 Το περιοδικό *Ενδοχώρα* ως συνδετικός κρίκος

Η συνεξέταση των μεταπολεμικών Ηπειρωτών πεζογράφων και των κειμένων τους δεν θεμελιώνεται μονάχα στην πρόδηλη θεματική συγγένειά τους αλλά τεκμηριώνεται και από το γεγονός ότι στην πλειονότητά τους λειτουργούν ως ομάδα κατά το ξεκίνημά τους. Από το 1959 ο Γιάννης Δάλλας, ο Χριστόφορος Μηλιώνης, ο Κίμων Τζάλλας, ο Φρίξος Τζιόβας κι από το 1964 ο Στέφανος Σταμάτης συσπειρώνονται γύρω από τη διμηνιαία περιοδική έκδοση των Ιωαννίνων *Ενδοχώρα* και συνιστούν, μαζί με άλλους, την εκδοτική της ομάδα, αρχικά μαζί με τους Αχιλλέα Λεοντάρη, Αναστάσιο Τασούλα, Θανάση Τζούλη, Φάνη Τουλούπη κι αργότερα με τη προσθήκη των Κώστα Νικολαΐδη, Τάκη Καρβέλη, Λευτέρη Τζάλλα, Γιώργου Αράγη, Δημητρίου Πύρρου, Νίκου Λώλη και Άρτεμης Σούλη. Το υψηλής ποιότητας περιοδικό κυκλοφορεί από το 1959 έως το 1966 τριάντα επτά τεύχη, οκτώ απ' αυτά διπλά, και διακόπτεται με τη δικτατορία.⁴²⁸ Υπεύθυνος για τον νόμο φέρεται ο

⁴²⁷ J.-Y. Tadié, *Το μυθιστόρημα στον εικοστό αιώνα*, ό.π., σσ. 198-199.

⁴²⁸ Βλ. Πίνακα 6 και 7. Για το περιοδικό βλ. Μ. Καρπόζηλου, «Ηπειρωτικά περιοδικά (1872-1982)», ό.π., σ. 212-αριθ. 41· Α. Αργυρίου, «Εισαγωγή. Χρονικό της υποδοχής του έργου των μεταπολεμικών πεζογράφων», ό.π., σσ. 250-251· Β. Κόντη, *Ηπειρωτική Βιβλιογραφία. Β'. Κατάλογος εφημερίδων και περιοδικών 1886-1980*, ό.π., σ. 49-αριθ. 187· Ε. Αρσενίου, *Νοσταλγοί και Πλαστοурγοί. Έντυπα, κείμενα και κινήματα στη μεταπολεμική λογοτεχνία*, Παραφερνάλια – Τυπωθήτω, Αθήνα 2003, σ. 61· Α. Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψη της στα χρόνια της αυτοσχέδιας ανάπτυξης (1957-1963)*, τόμος

ποιητής Θανάσης Τζούλης, για την ύλη ο Γιάννης Δάλλας, ο οποίος έχει και την πρωτοβουλία του εγχειρήματος, και για τις συνδρομές και τα έντυπα ο Φρίξος Τζιόβας. Τυπώνεται από το υστέρημα της συντακτικής επιτροπής στο τυπογραφείο της εφημερίδας του πατέρα του Κίμωνα Τζάλλα *Ηπειρωτικός Αγών*. Οι συνεργάτες είναι νέοι Ηπειρώτες λογοτέχνες αλλά και ηχηρά ονόματα του λογοτεχνικού στερεώματος εκείνης της εποχής, όπως οι Μ. Αναγνωστάκης, Ν. Βρεττάκος, Ν. Καρούζος, Κ. Κύρου, Ν.Γ. Πεντζίκης, Τ. Σινόπουλος, Θ.Δ. Φραγκόπουλος, Ν. Χριστιανόπουλος κ.ά.

Οι πέντε πεζογράφοι και ποιητές με πεζογραφικό έργο, συνάμα με τα άλλα μέλη της επιτροπής, καταρτίζουν τη δεκαετία του 1960 μια οργανωμένη λογοτεχνική συντροφιά ανταλλάσσοντας απόψεις, επηρεάζοντας ο ένας τον άλλον και διαμορφώνοντας κοινές θέσεις για την τέχνη που καταγράφονται στα σημειώματα, σχόλια και χρονικά του περιοδικού. Διεκδικούν μια αδέσμευτη και ακηδεμόνευτη πορεία, πέρα από τα στενά τοπικά πλαίσια, ανοίγοντας διάλογο με τα ρεύματα ανανέωσης του πεζού και του ποιητικού λόγου. Δημοσιεύουν στο περιοδικό τα πρώτα τους πεζά, εκδίδουν από τις «Εκδόσεις Ένδοχώρας» τα πρώτα τους βιβλία⁴²⁹ και

ΣΤ', ό.π., σσ. 16-17, 38-40, 56-57, 69, 105-106· Κ. Αγγελάκος, «Από το Στόχο στη Δοκιμασία. Η συμβολή του Γιάννη Δάλλα στη δημιουργία και σταδιοδρομία περιοδικών», ό.π., σσ. 141-144· Α. Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψη της όταν η δημοκρατία δοκιμάζεται, υπονομεύεται και καταλύεται (1964-1974 και μέχρι τις ημέρες μας)*, τόμος Ζ', ό.π., σ. 98, 473, 490, 512, 551· Δ. Μέντη, «Ένδοχώρα», στο Σ.Α. Πατάκης (επιμ.), *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*, ό.π., σ. 647· Α. Κομνηνέλλη – Κ. Κρεμμύδας, «Ότι έχει απομείνει είναι τα χέρσα χωράφια με τα γκρίζα γαϊδουράγκαθα... Μια συζήτηση με τον Χριστόφορο Μηλιώνη», *Μανδραγόρας* 42 (Μάιος 2010) σσ. 90-91· Γ. Αράγης, «Η Παραφωνία ως κοιτίδα της διηγηματογραφίας του Χ. Μηλιώνη», *Μανδραγόρας* 42 (Μάιος 2010), σ. 97. Και στο ντοκιμαντέρ *Εποχές και συγγραφείς – Γιάννης Δάλλας* (ΕΡΤ 2003) σε σκηνοθεσία Τάσου Ψαρρά (Ανακτήθηκε στις 8/07/2011 από το διαδίκτυο: <http://www.ert-archives.gr/V3/public/page-assetview.aspx?tid=8568&tsz=0#>).

⁴²⁹ Ο Γ. Αράγης, «Η Παραφωνία ως κοιτίδα της διηγηματογραφίας του Χ. Μηλιώνη», ό.π., σσ. 97-98, σημειώνει: «Το Έκδόσεις Ένδοχώρας», για όποιον δεν ήξερε σήμαινε ότι το περιοδικό έκανε εκδόσεις. Στην πραγματικότητα δεν αλήθευε. Απλώς σαν ένα "υπάρχουμε κι εμείς", ορισμένα μέλη της ομάδας ... βάλαν στα βιβλία τους που βγάλαν τότε Έκδόσεις Ένδοχώρας". Για το ίδιο ζήτημα ο Μηλιώνης στο ντοκιμαντέρ *Η ιστορία των χρόνων μου. Χριστόφορος Μηλιώνης 1961* (ΕΡΤ 2004) σε σκηνοθεσία Απόστολου Καρακάση

ασκούν κριτική μεταξύ τους (ο Τζιόβας για τους Σταμάτη, Μηλιώνη και Τζάλλα, όπως επισημάνανε παραπάνω, ο Μηλιώνης για τον Σταμάτη και ο Κώστας Ν. Νικολαΐδης για τον Τζάλλα).⁴³⁰ Οι προκλητικές, για την κατάσταση που επικρατεί τότε στην επαρχία, αντιλήψεις τους για τη λογοτεχνία τούς φέρνουν σε αντιπαράθεση με το κατεστημένο της διανοήσης στα Ιωάννινα, που κατά τη γνώμη τους εκπροσωπείται από το περιοδικό *Ηπειρωτική Εστία* και την Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών (ΕΗΜ). Ο Δάλλας, πριν την έκδοση της *Ενδοχώρας*, έρχεται σε ιδεολογική ρήξη με την *Ηπειρωτική Εστία* και ύστερα από λίγα χρόνια με τον πολιτευτή και πρόεδρο της ΕΗΜ Κωνσταντίνο Φρόντζο.⁴³¹

Στο πρώτο τεύχος η *Ενδοχώρα* καταγγέλλει την απονομή κρατικού βραβείου του 1958 για την κατηγορία των ταξιδιωτικών εντυπώσεων στον Δημ. Σαλαμάγκα, διότι το βιβλίο του *Τοπία και Χρονικά* είναι ποιητική συλλογή.⁴³² Κατηγορείται η επιτροπή βράβευσης ότι δεν διάβασε καν το έργο και ζητείται να τοποθετηθούν ο συγγραφέας και η *Ηπειρωτική Εστία*, στην επιτροπή ύλης της οποίας είναι μέλος. Απαντά σε οξύ τόνο η *Ηπειρωτική Εστία*⁴³³ και έκτοτε η διαμάχη μεταφέρεται στο

(Ανακτήθηκε στις 8/07/2011 από το διαδίκτυο: <http://www.ert-archives.gr/V3/public/page-assetview.aspx?tid=8263&tsz=0>), εξομολογείται: «Από το 1961 αποφασίσαμε βιβλία που βγάσαμε μόνοι μας, με δικά μας χρήματα, για να υποστηρίξουμε το πρεστίτζ που λέμε σήμερα του περιοδικού, να βάζουμε την ένδειξη “Έκδοση “Ενδοχώρας””. Έτσι λοιπόν το 61 το καλοκαίρι τύπωσα σ’ ένα τυπογραφείο στα Γιάννενα το πρώτο μου βιβλίο *Παραφωνία ...*».

⁴³⁰ Χ. Μηλιώνης, «Στέφ. Σταμάτη: “Νυχτερινή Επαφή”», *Ενδοχώρα* 32-33 (1965), σσ. 103-104· Κ.Ν. Νικολαΐδης, «Κίμων Τζάλλα: “Το κλείσιμο του κύκλου”», *ό.π.* Το ίδιο συμβαίνει και με τις ποιητικές συλλογές. Έτσι, στην *Ενδοχώρα* ο Δάλλας βιβλιοκρίνει τους *Σπονδύλους* του Τζούλη [11-12 (1961), σσ. 713-715], ο Τζιόβας τις *Μολπές* του Λευτέρη Τζάλλα [13-14 (1961), σ. 782] και ο Αράγης τη συγκεντρωτική *Εξαγορά* του Δάλλα [37 (1966), σσ. 42-48].

⁴³¹ Γ. Λαδογιάννη, «*Ηπειρωτική Εστία*: Η πνευματική κίνηση των Ιωαννίνων κατά τη δεκαετία του 1950», στο *Κείμενα Κριτικής για τη Νεοελληνική Λογοτεχνία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995, σ. 202· Κ. Κωστίου, «Ο Φρονξ, ο Φραγκ και οι “τεθλασμένες της αστραπής”»: σύντομη στάση στη σατιρική ενδοχώρα του Γιάννη Δάλλα», *Θέματα Λογοτεχνίας* 46 (Ιανουάριος – Απρίλιος 2011), σσ. 197-198 – σημ. 11.

⁴³² «Παρατράγουδα Κρατικού Βραβείου», *Ενδοχώρα* 1 (Σεπτέμβρης – Οκτώβρης 1959), σσ. 50-52.

⁴³³ Γ. Λαδογιάννη, «*Ηπειρωτική Εστία*: Η πνευματική κίνηση των Ιωαννίνων κατά τη δεκαετία του 1950», *ό.π.*, σ. 203 – σημ. 44.

πεδίο της λογοτεχνικής εγκυρότητας. Τα σχόλια κι από τις δύο πλευρές είναι τακτικότερα κι έχουν συχνά τον χαρακτήρα λιβέλου: *Είδε κι έπαθε να βάλει σε κίνηση τις σκουριασμένες κλειδώσεις της η πνευματική κυράτσα [η Ηπειρωτική Εστία] που μονοπωλεί τα ηπειρωτικά υπάρχοντά μας!*⁴³⁴ Η *Ενδοχώρα* διατείνεται ότι εκφράζει την πρωτοπορία σε αντιδιαστολή με τον επαρχιωτισμό και τον συντηρητισμό της «αντιπάλου» της:

*Οργίστηκε η «Ηπειρωτική Εστία» και εξαπέλυσε (τεύχος 95) -χωρίς αιδώ και ψυχραιμία- «Τα κατά Ενδοχώραν»... Γιατί από τα ογκώδη τεύχη της ελάχιστες σελίδες διαθέτει για τη λογοτεχνία και είναι αυτό –από έλλειψη ύλης- ο μεγάλος της καϋμός, είναι αυτό το αίτιο των παροξυσμών και του άγχους της και είναι αυτό που προκάλεσε «Τα κατά Ενδοχώραν». Γιατί η «Ενδοχώρα» επέτυχε πανηγυρικά τη συνένωση των λογοτεχνών που ζουν στην Ήπειρο, τους συνέδεσε ψυχικά. Έσπασε το πνεύμα της διασποράς γιατί κατάργησε την ανόητη κηδεμονεία (sic) των νέων από τους –δήθεν- φθασμένους (πώς και με ποια κείμενά τους ο Θεός και η «Ηπειρωτική Εστία» το ξέρει), έδωσε ισότιμη θέση σε γνωστούς και άγνωστους –μέχρι χθες- λογοτέχνες.*⁴³⁵

Η ΕΗΜ εγκαλείται πως χρησιμοποιείται από τον πρόεδρό της για να επιτευχθεί η προσωπική προβολή και πως τα φώτα που πιστεύαμε πως θ' άναβαν δεν ήταν παρά φώτα της ράμπας και προβολείς που φωτίζαν ναρκισσισμούς και βεντέτες.⁴³⁶ Γενικότερα ψέγονται οι καθιερωμένοι φορείς του πολιτισμού ότι πάσχουν από το σύμπλεγμα του στείρου Ηπειρωτισμού⁴³⁷ και ότι προωθούν υποπροϊόντα λαογραφίας κι επιστήμης.⁴³⁸

⁴³⁴ «Γεροντοπαλληκαρισμοί», *Ενδοχώρα* 17-18 (Μάιος-Αύγουστος 1962), σσ. 986-987.

⁴³⁵ *Ενδοχώρα* 5 (Μάης – Ιούνης 1960), σσ. 309-311.

⁴³⁶ «Ο ... Ήλιος της Δωδώνης», *Ενδοχώρα* 27-28 (1964), σσ. 163-164.

⁴³⁷ «Ανάγκη αρχών», *Ενδοχώρα* 4 (Μάρτης – Απρίλης 1960), σσ. 193-194. Για τον όρο και τη νοηματική του φόρτιση βλ. Ε.Γ. Αυδίκος, *Η ταυτότητα της περιφέρειας στο Μεσοπόλεμο. Το παράδειγμα της Ηπείρου*, Καρδαμίτσας, Αθήνα 1993, σσ. 51-53.

⁴³⁸ «Προς ανωνυμογράφον και Μεδίκους», *Ενδοχώρα* 15 (Γενάρης-Φλεβάρης 1962), σ. 837.

Η εκδοτική ομάδα της *Ενδοχώρας* δεν αδιαφορεί για τη λογοτεχνία του τόπου της· τουναντίον διακηρύττει ως προγραμματικό στόχο την ανάταση των μεταπολεμικών γραμμάτων της Ηπείρου, την επαφή τους με τις σύγχρονες τάσεις και την απόκτηση μιας διακριτής ταυτότητας, ανάλογης με τη λογοτεχνία της Θεσσαλονίκης:

Το περιοδικό μας, ..., βγήκε με τη φιλοδοξία να περιλάβει στους κόλπους του τα πιο ζωντανά στοιχεία του τόπου μας, αυτά που θα αποτελέσουν τη μαγιά μιας ντόπιας λογοτεχνικής παράγωγης.

Μιας παραγωγής ενταγμένης μέσα στα σύγχρονα ρεύματα και συνάμα με τη σφραγίδα της καταγωγής της. Καθώς μάλιστα η λογοτεχνική δραστηριότητα του κέντρου έχει διαβρωθή και εκφυλισθή επικίνδυνα, παρουσιάζεται η ανάγκη πνευματικής αποκέντρωσης και δημιουργίας νέων πνευματικών εστιών. Η αποκέντρωση αυτή έχει προχωρήσει αισθητά με την νέα ζωντανή πνευματική εστία της Θεσσαλονίκης. Θα λέγαμε πως πέτυχε ο σκοπός μας, αν βλέπαμε να φουντώνει μια δεύτερη τέτοια εστία στα Γιάννινα.⁴³⁹

Για να παρέμβει αποφασιστικά προς αυτήν την κατεύθυνση προαναγγέλλει μία ηπειρώτικη ανθολογία ποίησης και πεζογραφίας από την απελευθέρωση της Ηπείρου μέχρι σήμερα,⁴⁴⁰ που δυστυχώς δεν ευοδώνεται, και, το κυριότερο, εγκαινιάζει από το τρίτο κιόλας τεύχος μια προσχεδιασμένη σειρά πεζών που ασχολούνται με τη φυσιογνωμία του ηπειρωτικού χώρου αναδεικνύοντας την ανθρωπογεωγραφία του.⁴⁴¹ Στο σημείωμα για τη σειρά ανακοινώνεται ότι τα σχετικά κείμενα στοχεύουν να δώσουν κάτι από την ψυχή, από τη μαγεία, από το κάλλος, τη λεβεντιά και το βόγγο του ηπειρωτικού χώρου ώστε σταδιακά, μέσα από τις σελίδες του περιοδικού, να αποκτήσει η *Ηπειρος* ένα μνημειώδες, αντιπροσωπευτικό και απόλυτα αισθητικό λεύκωμα των τόπων και των ανθρώπων της. Τελικά, παραδίδονται στο αναγνωστικό κοινό είκοσι επτά πεζογραφήματα για τους τόπους και τις περιοχές της Ηπείρου (κατά σειρά εμφάνισης στα τεύχη του περιοδικού): Ζαγόρι, Αχερουσία,

⁴³⁹ «Πνευματική αποκέντρωση», *Ενδοχώρα* 11-12 (Μάης – Αύγουστος 1961), σ. 633.

⁴⁴⁰ «Ηπειρωτική ανθολογία», *Ενδοχώρα* 20 (1962), σ. 1078.

⁴⁴¹ *Ενδοχώρα* 3 (Γενάρης – Φλεβάρης 1960), σ. 177.

Φιλιάτες, Γιαννιώτικα Καμποχώρια, Φιλιπιάδα, Κάστρο των Ρωγών, Λεκανοπέδιο Παραμυθιάς, Γιάννινα, Τζουμέρκα, Λούρος, Λέλοβα, χωριά του Άραχθου, Λαψίστα, Βλάχοι της ορεινής Ηπείρου, Πρέβεζα, Γραμμενοχώρια, Πωγώνι, Σούλι, Καλέντζι, Περιστέρι, προσφυγικά χωριά Λούρου, Άρτα, Άνω Δερόπολη, Δωδώνη – Λάκκα Σουλίου, Πάργα, Νησί Ιωαννίνων και περιφέρεια Μαργαριτίου. Τα κείμενα υπογράφουν οι εξής δεκαέξι συγγραφείς: Φρίξος Τζιόβας, Χριστόφορος Μηλιώνης, Κώστας Νικολαΐδης, Στέφανος Σταμάτης, Βλάσης Ταξιάρχης, Αναστάσιος Χ. Τασούλας, Λουκάς Κούσουλας, Γιάννης Δάλλας, Νίκη Παπαδήμα, Γιάννης Καραβίδας, Στέφανος Μπέττης, Αχιλλέας Λεοντάρης, Κώστας Π. Βλάχος, Γιώργος Αράγης, Νίκος Λώλης και Λευτέρης Τζάλλας.⁴⁴²

Για την ανύψωση των ηπειρώτικων γραμμάτων και την καλλιέργεια μιας λογοτεχνίας που εγκύπτει στον τόπο και στον πολιτισμό της Ηπείρου αφετηρία και πρότυπο λογίζεται η διηγηματογραφία του Δημήτρη Χατζή. Η *Ενδοχώρα* αναγνωρίζει ότι ο Χατζής είναι ορόσημο για τη στροφή προς την εντοπιότητα και υπόδειγμα αισθητικής και ύφους πολύ πρώιμα, όταν ακόμη τα διηγήματα του *Τέλους της μικρής μας πόλης* είναι σχεδόν άγνωστα στην Ελλάδα. Πριν το πρώτο τεύχος, του Σεπτεμβρίου – Οκτωβρίου του 1959, ελάχιστοι πρέπει να έχουν πρόσβαση στην έκδοση του 1953 από το εκδοτικό «Νέα Ελλάδα» στο Βουκουρέστι και μόλις το 1958 η *Επιθεώρηση Τέχνης* δημοσιεύει τις αναθεωρήσεις των διηγημάτων «Σαμπεθάι Καμπιλής» και «Ο Σιούλας ο ταμπάκος».⁴⁴³

Παρ' όλα αυτά το 1960 ο Φρίξος Τζιόβας, σε βιβλιοκριτική του για τον Σταμάτη, όχι μόνο φαίνεται να γνωρίζει πολύ καλά τα διηγήματα του Χατζή αλλά

⁴⁴² Από τους πεζογράφους που αναλύουμε ο Τζιόβας αναδημοσιεύει στο *Άξιον εστί συν άλλα τέσσερα πεζά και δύο ποιήματα* τέσσερα κείμενα ενταγμένα στη σειρά του περιοδικού για τη λογοτεχνική φυσιογνωμία της Ηπείρου («Το Ζαγόρι», «Βλάχοι», «Λαψίστα», «Πρέβεζα»), ο Δάλλας στο *Στο ρεύμα του ποταμού* δύο («Ο Λούρος», «Λαζοί και άλλοι») και ο Μηλιώνης στο *Μια χαμένη γεύση* τέσσερα («Αχερουσία», «Φιλιάτες», «Πωγώνι», «Πάργα») με υπέρτιτλο *Ανθρωπογεωγραφία*, όρο που εμπεριέχεται στο σημείωμα της *Ενδοχώρας* για τη σειρά.

⁴⁴³ Δ. Χατζής, *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, Βουκουρέστι 1953· Ν. Γουλανδρής, *Βιβλιογραφικό μελέτημα (1930-1989) Δημήτρη Χατζή*, ό.π., σσ. 69-71, 369-370· Η. Hokwerda, «Η μεταστροφή της μεταστροφής. Οι αλλαγές (από το 1953 στο 1963) στη "μεταστροφή" των πρωταγωνιστών του "Τέλους της μικρής μας πόλης"», *Θέματα Λογοτεχνίας* 47-48 (Μάιος – Δεκέμβριος 2011), σ. 198.

έχει την πεποίθηση ότι είναι το κορύφωμα της γενιάς του, δηλαδή της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς, που αποπειράται να δώσει νέα ώθηση στη λογοτεχνική κίνηση της Ηπείρου, παρόμοια μ' εκείνη της Κρήτης:

Πριν από τον πόλεμο η Ήπειρος είχε μια σειρά ελπιδοφόρους νέους των γραμμάτων που έγραφαν κυρίως στίχους. Η γενιά εκείνη ωρίμασε αργά· έπρεπε να δεχτεί το βάρος του πολέμου, να προβληματιστεί για να ξανοίξει κάποιους άλλους ορίζοντες της τέχνης ουσιαστικότερους και πλατύτερους...

*Τότε, προπολεμικά, λέμε πώς ήταν μερικοί νέοι που σήμερα βρίσκονται στο προσκήνιο των Ηπειρωτικών γραμμάτων κι εκδηλώνονται κυρίως από τις στήλες των γιαννιώτικων περιοδικών. Αρκετοί αριθμητικά για επαρχιακή πόλη, μα με απελπιστικά φτωχό σε ποιότητα έργο **(η καλύτερη επιτυχία της νομίζουμε πως είναι τα διηγήματα του Χατζή)**. Λοιπόν αυτή η γενιά ήταν η αρχή· έκλεινε μιαν εποχή, στείρα από τον καιρό του Κρυστάλλη κι ετοίμαζε ανθοφορία ανάλογη με το θαύμα της Κρήτης (Καζαντζάκης, Αλεξίου, Πρεβελάκης, Σφακιανάκης, Δικταίος, Δασκαλάκης, Δημάκης κ.ά.)· μα πλανηθήκαμε. Δυστυχώς, μεταπολεμικά οι νέοι της Ηπείρου που ασχολούνται με τα γράμματα είναι λίγοι, μα οπωσδήποτε παρουσιάζουν εργασίες ωριμότερες απ' όσο κατορθώναμ' εμείς στην ηλικία τους.⁴⁴⁴*

Το εισαγωγικό σημείωμα του πρώτου τεύχους «Η πόλη μας έχει μια λίμνη...» συμπτυκνώνει τη στάση και τα αιτήματα της *Ενδοχώρας*: καταδίκη του σαθρού πνευματικού οικοδομήματος, απαίτηση για *φρέσκια κι απελεύθερη φωνή* που συντονίζεται με το πανελλήνιο και το παγκόσμιο λογοτεχνικό γίγνεσθαι και μη άρνηση της *πάτριας διάθεσης*, της *παράδοσης* και της *αυτοχθονίας*. Το τολμηρό και

⁴⁴⁴ Φ. Τζιόβας, «Ο κάμπος με τα όνειρα», *ό.π.*, σσ. 501-502. Ο Τζιόβας συγκρίνοντας τη λογοτεχνική κίνηση της Ηπείρου με αυτήν της Κρήτης αναφέρεται στον λεγόμενο Νέο Κρητικό Κύκλο ή Νεοκρητική Σχολή, που κατά βάση αναπτύσσεται στο Ηράκλειο του μεσοπολέμου. Βλ. Δ. Κακαβελάκης, «Οι γιοι και οι κόρες της κρητικής λογοτεχνίας», *Η Λέξη* 191-193 (Γενάρης-Σεπτέμβρης 2007), σσ. 136-138· Α. Σανουδάκης, «Το λογοτεχνικό Ηράκλειο του μεσοπολέμου», *Η Λέξη* 191-193 (Γενάρης-Σεπτέμβρης 2007), σσ. 228-234.

ειρωνικό προγραμματικό κείμενο, αν και ανυπόγραφο, γράφεται από τον Γιάννη Δάλλα⁴⁴⁵ και συνομιλεί, όπως ήδη καταδεικνύεται από τον τίτλο, με το *Τέλος της μικρής μας πόλης* του Χατζή. Ιδίως οι εναρκτήριοι παράγραφοί του μπορούν να προσληφθούν ως μια διακειμενική αντήχηση του διηγήματος «Ο Σιούλας ο ταμπάκος»:

Η μικρή μας πόλη έχει μια λίμνη. Λιμναίοι άνθρωποι είμαστε. Τώρα τελευταία, κι' ας μη φαίνεται, τα σπίτια μας είναι χτισμένα πάνω σε πασσάλους. Τώρα τελευταία — ή άραγε πάντα; — τα νερά είναι το υπέδαφός μας. Ένα υπέδαφος που «κάνει νερά», μια βουλιάζει και μια επιπλέει. Και, φυσικά, καθρεφτίζει τη ζωή και τα έργα μας. Τις Κυριακάτικες ώρες φοράμε με καυχησιά τα καλά μας, κ' είμαστε χάζι για τους τουρίστες:

Πόλις από χρυσάφι κι από σμάλτο.

Τις καθημερινές ξεφυλλίζουμε με εμβρίθεια την πατριδογνωσία και τη χρηστομάθεια, κοντολογής τους λιμναίους παπύρους μας. Τη μέρα σπουδαιολόγοι, κ' εκεί κατά το βράδυ ρομαντικοί, αρχίζουμε περά — δώθε τις βαρκαρόλες. Στις κινητές κατοικίες μας βεγγέρες του παλιού καιρού, κάτω αντικατοπτρισμοί και διαθλάσεις. Που και που κάποιος βγαίνει κυνήγι στις όχθες και φέρνει «πάτρια εδέσματα» (ιστορίες και παραμύθια της ενδοχώρας). Αλλά συχνά, συχνότατα, τα νερά είναι στάσιμα κ' εμείς βαλτώνομε μες στη λάσπη, με μουσική πηχιαίων εντόμων, σκεπασμένοι ως το κεφάλι αποκοιμιόμαστε.⁴⁴⁶

Κι η αρχή του «Σιούλα του ταμπάκου»:

Γαλαζοπράσινη και βαθιά, δίπλα στη μικρή πόλη, απλώνεται η λίμνη. Μέσα στα νερά της καθρεφτίζει τα ψηλά του τα τείχια το παλιό, μεσαιωνικό και — θέλουν να λεν — ακόμα παλιότερο κάστρο της.

(σ. 7)

⁴⁴⁵ Το επιβεβαίωσε σε τηλεφωνική μας συνομιλία στις 2/6/2010.

⁴⁴⁶ «Η πόλη μας έχει μια λίμνη», *Ενδοχώρα* 1 (Σεπτέμβρης – Οκτώβρης 1959), σ. 1.

Η αλληγορική περιγραφή της μικρής πόλης του περιοδικού, των Ιωαννίνων, ξεκινά, όπως στον «Σιούλα» με τη δεσπίζουσα λίμνη, οι λιμναίοι άνθρωποι της πόλης και οι λιμναίες κατοικίες θυμίζουν τους ταμπάκους και τ' αργαστήρια – σπίτια του μαχαλά τους *στην άκρη-άκρη της λίμνης* (σ. 7) και το κυνήγι στις όχθες προς άγραν «*πάτριων εδεσμάτων*» - πνευματικών καρπών, ανακαλεί στον νου μας *τα μοναχικά κυνήγια της Κυριακής* (σ. 13) του Σιούλα. Συν τοις άλλοις, στο εισαγωγικό σημείωμα απορροφώνται αυτούσιες λέξεις ή φράσεις από το διήγημα του Χατζή: *μικρή μας πόλη, λίμνη, καθρεφτίζει*.

Η συντροφιά της *Ενδοχώρας*, που αποδέχεται την πρωτοκαθεδρία του Χατζή και εμπνέεται από το έργο του,⁴⁴⁷ παίζει τον ρόλο του συνδετικού κρίκου των πεζογράφων και του προπαρασκευαστικού σταδίου για τη μεταπολεμική πεζογραφία της ηπειρώτικης εντοπιότητας. Και μετά το κλείσιμο του περιοδικού συγγραφείς της ομάδας δημοσιοποιούν δοκίμια και κρίσεις για ομότεχνούς τους από τον ίδιο κύκλο, υπαινισσόμενοι τις εκλεκτικές τους συγγένειες,⁴⁴⁸ ενώ ο Στέφανος Σταμάτης, προχωρώντας παραπέρα, στο μυθιστόρημα *Ιάσοντας ο Ξένος* μεταγράφει ορισμένους συνεργάτες του από την *Ενδοχώρα* στον κόσμο της μυθοπλασίας. Ο καπετάνιος – αφηγητής, περσόνα του συγγραφέα, σκέφτεται ποιοι φίλοι του από τη λογοτεχνική συντεχνία θα μπορούσαν να του κάνουν παρέα στη θάλασσα, δίνοντας το όνομα και το αρχικό γράμμα του επιθέτου τους:

⁴⁴⁷ Μεταγενέστερα εξομολογητικά κείμενα των Δάλλα και Μηλιώνη αποκαλύπτουν ξεκάθαρα τον θαυμασμό και τις προσωπικές οφειλές τους στον Χατζή: Γ. Δάλλας, «Μνήμη Δημήτρη Χατζή. Η συγγραφική πορεία του και η ποιητική της», *Η Λέξη* 144 (Μάρτης - Απρίλης 1998), σσ. 138 - 141· Χ. Μηλιώνης, «Δημήτρης Χατζής. Ένας απόηχος», *Η Λέξη* 144 (Μάρτης - Απρίλης 1998), σσ. 158-161· Χ. Μηλιώνης, «Δημήτρης Χατζής», *Θέματα Λογοτεχνίας* 47-48 (Μάιος – Δεκέμβριος 2011), σσ. 9-11. Ο Φάνης Μούλιος σε επιστολή προς τον γράφοντα στις 18/10/2006 αναφέρει: «Με ρωτάς γιατί δεν έχω μιλήσει για το Χατζή. Σου απαντώ ότι δε με ρώτησε ποτέ κανένας αλλά και αν με ρωτούσε θα του έλεγα ίσως κοινότοπα πράγματα. Από προσωπική μου εμπειρία σου αναφέρω ότι τον γνώρισα γύρω στα 1977 όταν ήταν στα πάνω του. Η εντύπωση ήταν ότι επρόκειτο για ένα γλυκύτατο άνθρωπο όσο και το γράψιμό του. Κατά βάθος ήταν αυστηρός και καθόλου δαυλilής στις κρίσεις του. Μου έκανε την τιμή να μου ζητήσει τα βιβλία μου και με δέχτηκε μετά δέκα μέρες. Με εντυπωσίασε το γεγονός ότι τον βρήκα στο γραφείο του με όλα τα βιβλία μπροστά του και με σημειώσεις και απορίες. Φαίνεται ότι δέχθηκε τις απαντήσεις μου ως λογικές και χωρίσαμε με τις φράσεις του "ότι εδώ έχουμε συγγραφέα και σου δίνω μια να πας

*Θα μπορούσαν κι άλλοι να ισορροπήσουνε πάνω σ' αυτές τις ράχες;
Ας πάρω με τη σειρά κάμποσους φίλους-μου: ... Το Γιάννη Δ. ν'
αφήνει μετέωρους τους στίχους πάνω από νεανικά κεφάλια και να
ισάρει το φλόκο. ... Το Χριστόφορο Μ. καθώς σκέφτεται, πού είναι
καλύτερα να περάσει τις διακοπές του, στο Σαιν Ζερμαιν ή στις αχτές
του Μαλιακού και ξαφνικά να φωτίζεται, στα πέλαγα να θέλει να
βρεθεί, στα φουρτουνιασμένα πέλαγα. (σ. 13)*

Ο Γιάννης Δ. είναι ο Γιάννης Δάλλας κι ο Χριστόφορος Μ. ο Χριστόφορος Μηλιώνης. Και πιο κάτω ο καπετάνιος – αφηγητής κατονομάζει τον Δάλλα και παραφράζει τον τίτλο της ποιητικής συλλογής του *Απόπειρα Μυθολογίας* (1952):

*Κι ο έλληνας είναι τόσο αλλιώτικος —αν μπορούσα να μεταφράσω
την περίτεχνη γλώσσα-του, θα σου έδινα να διαβάσεις την Απόπειρα
Χαρακτηριολογίας, του φίλου Γιάννη Δάλλα· θα σε βοηθούσε πάρα
πολύ. (σ. 36)*

παραπάνω. Πιστεύω ότι επρόκειτο για ένα συγγραφέα ανθρωποκεντρικό, αγωνιστικό και πάνω απ' όλα δάσκαλο· τόσο μάλιστα που έγραψε για τη γλώσσα. Ο Χατζής ανήκει στην πρώτη μεταπολεμική γενιά με όλες τις πικρές εμπειρίες του πολέμου και του εμφυλίου και είναι απόλυτα λογικό ν' αναφέρεται σ' αυτά τα γεγονότα όχι χωρίς μια μελαγχολία. Κι αν είναι κάτι που θα πρέπει να σημειώσω είναι ότι συνέλαβε το γύρισμα του καιρού αρκετά νωρίς με το "Σιούλα τον Ταμπάκο".

⁴⁴⁸ Πχ. ο Δάλλας για τους Χατζή, Μηλιώνη και Τζιόβα, ο Μηλιώνης για τον Χατζή και τον Σταμάτη, ο Πορφύρης για τον Μηλιώνη: Χ. Μηλιώνης, «Δημήτρης Χατζής. "Ο Σιούλας ο ταμπάκος"», «Δημήτρης Χατζής. "Ο Δάσκαλος"», «Δημήτρης Χατζής. "Η διαθήκη του"», στο *Υποθέσεις. Δοκίμια*, ό.π., σσ. 37-61, 63-69, 71-74· ο ίδιος, «Δημήτρης Χατζής. *Το διπλό βιβλίο*», στο *Με το νήμα της Αριάδνης. Μεταπολεμική Πεζογραφία. Ερμηνεία Κειμένων*, ό.π., σσ. 91-101· Γ. Δάλλας, «Μικροϊστορία και μεταπολεμική πεζογραφία. Η λανθάνουσα συνάντηση μιας μεθόδου και μιας τεχνικής», στο *Ευρυγώνια. Δοκίμια για την ποίηση και την πεζογραφία*, Νεφέλη, Αθήνα 2000, σ. 129· ο ίδιος, «Ο Δημήτρης Χατζής μέσα από μυθοπλασίες ομοτέχνων του», *Μικροφιλολογικά* 12 (Φθινόπωρο 2002), σσ. 24-25· Χ. Μηλιώνης, «Δημήτρης Χατζής. "Ωρα της φυρονεριάς"», στο *Το βλέμμα της Μέδουσας. Ερμηνευτικά δοκίμια*, Σοκόλης, Αθήνα 2007, σσ. 59-71· Χ. Μηλιώνης, «Τα δικά μου Γιάννενα», στο *Τα πικρά γλυκά. Ιστορίες*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2008, σ. 70· Τ. Πορφύρης, «Χριστόφορος Μηλιώνης: Η φρίκη του εμφυλίου», *Μανδραγόρας* 42 (Μάιος 2010), σ. 106.

III. ΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ: Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

3.1 Ο Τόπος-Σκηνικό

3.1.1 Η λογοτεχνική γεωγραφία

Το στίγμα της Ηπείρου προαναγγέλλεται σε αρκετούς τίτλους, επιτελώντας τη δεύτερη από τις λειτουργίες του τίτλου κατά τον Gérard Genette, τον καθορισμό του θέματος,⁴⁴⁹ και προδιαθέτοντας τον υποψιασμένο αναγνώστη για το περιεχόμενο. Πέντε από τα τριάντα τρία βιβλία πεζογραφημάτων (ποσοστό 15%) έχουν τίτλους ή υπότιτλους με τοπικούς επιθετικούς προσδιορισμούς, ηπειρώτικα τοπωνύμια και ανθρωπωνύμια: *Στο ρεύμα του ποταμού*, *Ιστορίες του ηπειρωτικού νότου – Η Άνω πόλις – Υπερορία* (Δάλλας), *Ακροκεραύνια και Καλαμάς κι Αχέροντας* (Μηλιώνης), *Στην κοιλάδα του Ίναχου* (Σταμάτης) και *Η Φαμίλια των Λιστινών* (Μούλιος).

Σε ό,τι αφορά το σύνολο των πεζών, η τιτλοφόρηση είκοσι τεσσάρων από τα εκατόν σαράντα δύο (ποσοστό 17%) παραπέμπει άμεσα στην Ήπειρο.⁴⁵⁰ Τρεις τίτλοι περικλείουν ηπειρώτικα ανθρωπωνύμια (ποσοστό 11% του συνόλου των κειμένων με ηπειρώτικες ενδείξεις στους τίτλους): «Ο Σιούλας ο ταμπάκος» (Χατζής), «Ο θάνατος του γερο-Μίσια» (Τζάλλας) και *Η Φαμίλια των Λιστινών* (Μούλιος).⁴⁵¹ Τρεις, επίσης, χρησιμοποιούν λέξεις του ηπειρώτικου ιδιώματος (ποσοστό 11%): «Ο Σιούλας ο ταμπάκος» (Χατζής), «Ο βίος του μπασιο – Κωνσταντή» (Τζιόβας) και «Ο τελευταίος ταμπάκος» (Μηλιώνης).⁴⁵² Άλλοι δύο ενσωματώνουν τα ονόματα υπαρκτών

⁴⁴⁹ G. Genette, *Paratexts. Thresholds of interpretation*, μτφ. J.E. Lewin, Cambridge University Press, Cambridge 1997, σ. 76.

⁴⁵⁰ Βλ. Πίνακα 4 και 5.

⁴⁵¹ Στο ηπειρώτικο ιδίωμα το κύριο όνομα Σιούλας είναι υποκοριστικό του Αναστάσιος (βλ. Π. Αραβαντινός, *Ηπειρωτικόν Γλωσσάριον*, Εκ του τυπογραφείου Π.Α. Πετράκου, Εν Αθήναις 1909, σ. 101· Ε.Α. Μπόγκας, *Τα γλωσσικά ιδιώματα της Ηπείρου (Βορείου, κεντρικής και νοτίου). Α' Γιαννιώτικο και άλλα λεξιλόγια*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1964, σ. 443), το Μίσιας του Μιχάλης, στις βλάχικες περιοχές της Ηπείρου, και το επώνυμο Λιστινοί προέρχεται από το χωριό Λίστα του νομού Θεσπρωτίας.

⁴⁵² Στο γιαννιώτικο ιδίωμα: ταμπάκος (ταμβάκος) = βυρσοδέψης και μπάσιος (μπάσους ή βάσους) = ο γέρος χωρικός ενώ στο Ζαγόρι = γέροντας σεβαστός. Βλ. Ε.Α. Μπόγκας, *Τα*

προσώπων από την ηπειρώτικη τοπική Ιστορία και από τη λογοτεχνία της άλλης μεριάς της Ηπείρου, από το Αργυρόκαστρο της Αλβανίας (ποσοστό 8%): «Σαμπεθάι Καμπιλής» (Χατζής) και «Ο παιδικός μου φίλος Ισμαήλ Κανταρέ» (Μηλιώνης).⁴⁵³ Δεκαπέντε εγκολπώνονται ή ισοδυναμούν με ηπειρώτικα τοπωνύμια βουνών, λιμνών, ποταμιών, γεφυριών, οικισμών, πόλεων και περιοχών (ποσοστό 58%): «Μουργκάννα», «Δρακόλιμνη (Παλιός ηπειρώτικος θρύλος)»,⁴⁵⁴ «Η Γυναίκα από τη Φούρκα»,⁴⁵⁵ «Η τελευταία αρκούδα του Πίνδου» (Χατζής), «Στην κόψη της Πίνδου (Οδοιπορικό)» (Τζιόβας), «Ο Λούρος», «Η γέφυρα του καλόγερου» (Δάλλας),⁴⁵⁶ «Αχερουσία», «Φιλιάτες», «Πωγώνι», «Πάργα», «Ακροκεραύνια»,⁴⁵⁷ «Στην Κατάρρα»,⁴⁵⁸ «Καλαμάς κι Αχέροντας» (Μηλιώνης) και *Στην κοιλάδα του Ίναχου*⁴⁵⁹ (Σταμάτης). Δύο περιέχουν γεωγραφικούς προσδιορισμούς (ποσοστό 8%): «Δρακόλιμνη (Παλιός ηπειρώτικος θρύλος)» (Χατζής) και «Μικρή μπαλλάντα για τους εβραίους του ηπειρωτικού νότου» (Δάλλας) και τέλος ένας ταυτίζεται με τμήμα τίτλου ηπειρώτικου

γλωσσικά ιδιώματα της Ηπείρου (Βορείου, κεντρικής και νοτίου). Α', ό.π., σ. 248· Ν.Β. Κοσμάς, *Το γλωσσικό ιδίωμα των Ιωαννίνων*, Δωδώνη, Αθήνα 1997, σ. 92, 115.

⁴⁵³ Ο Σαμπεθάι Καμπιλής είναι πλούσιος έμπορος, προβεβλημένο μέλος της εβραϊκής κοινότητας των Ιωαννίνων πριν τον Δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Βλ. παρακάτω. Για τη διακειμενική σχέση του Μηλιώνη με τον διεθνώς αναγνωρισμένο συγγραφέα από το Αργυρόκαστρο Ισμαήλ Κανταρέ βλ. C. Carpinato, «Χριστόφορος Μηλιώνης, "ο παιδικός φίλος" του Ισμαήλ Κανταρέ», μτφ. Ν. Αλιφέρης, *Η Λέξη* 201 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2009), σσ. 402-405.

⁴⁵⁴ Πρόκειται για ορεινή λίμνη πάνω στο όρος Σμόλικας.

⁴⁵⁵ Η Φούρκα είναι βλαχόφωνο χωριό βορειοανατολικά της Κόνιτσας και βόρεια του Σμόλικα.

⁴⁵⁶ Η γέφυρα του Καλόγερου στον ποταμό Λούρο βρισκόταν στο ύψος του χωριού Καλαμιά (Κανεσσοί) της Άρτας, νότια της Φιλιπιάδας. Βλ. Ν.Θ. Σχινάς, *Οδοιπορικών Ηπείρου. Τέχος Πρώτον: Οδοιπορικών Μεσημβρινής Ηπείρου*, Τύποις Υπουργείου Στρατιωτικών, Εν Αθήναις 1897, σσ. 202-203.

⁴⁵⁷ Ακροκεραύνια όρη ονομάζεται το βόρειο τμήμα των βουνών της Χειμάρρας που φτάνει στη συννοριακή γραμμή Ελλάδας – Αλβανίας.

⁴⁵⁸ Η Κατάρρα είναι ορεινή διάβαση, μέσω της οποίας επικοινωνεί η Ήπειρος με τη Θεσσαλία και τη Δυτική Μακεδονία.

⁴⁵⁹ Ίναχος είναι το όνομα του ποταμού Λούρου στην αρχαιότητα.

δημοτικού τραγουδιού (ποσοστό 4%): «Ακούω τον άνεμο»⁴⁶⁰ (Μηλιώνης).⁴⁶¹

Συγκεντρώνοντας τα τοπωνύμια, τα εθνικά κύρια ονόματα και τα τοπικά επίθετα ανά κείμενο και ανά πεζογράφο είμαστε σε θέση να ανασυγκροτήσουμε τη λογοτεχνική γεωγραφία της Ηπείρου στη μεταπολεμική πεζογραφία. Καθένας συγγραφέας δεν μυθοποιεί ολόκληρη την Ήπειρο αλλά επιμένει σε ορισμένα σημεία της ανάλογα με τα βιώματα που μεταδίδει στον αφηγητή και στους ήρωές του. Ο Χατζής επικεντρώνεται κυρίως στην πόλη των Ιωαννίνων και στα πληγωμένα από τον Εμφύλιο βουνά: Μουργκάνα, Γράμμος, Ζαγόρι, Σμόλικας, Πωγώνι, Πίνδος, Κόνιτσα, Μέτσοβο, Τζουμέρκα.⁴⁶² Παρομοίως, ο Τζάλλας αναπλάθει τα Ιωάννινα και τον βορρά της Ηπείρου, όπου λαμβάνουν χώρα αιματηρές συγκρούσεις κατά την περίοδο της Αντίστασης και του Εμφυλίου: Κονιτσιώτικα βουνά, Σμόλικας, Πίνδος, Μουργκάνα, Ζαγόρι, Περιστερί και περιοχή του Καλαμά.⁴⁶³

Ο Τζιόβας αναπαριστά τη γενέθλια Δοβρά - Ασπράγγελους Ζαγορίου, τα όρη του ελληνοϊταλικού πολέμου (Κασιδιάρης, Γκραμπάλα, Τύμφη), το Ζαγόρι, το Πωγώνι, τους ορεινούς όγκους της Κόνιτσας, τη Μόρφα, τη Μουργκάνα, το Περιστερί, τα Τζουμέρκα, τον Σμόλικα, τον Γράμμο, την Πίνδο της φονικής δεκαετίας 1940-1950 που είναι γεμάτη *αζήτητα κι ανώνυμα κόκκαλα σαν την πέτρα* [«Στην κόψη της Πίνδου (Οδοιπορικό)», σ. 116], τα ελληνοαλβανικά σύνορα της

⁴⁶⁰ Ολόκληρος ο τίτλος του τραγουδιού είναι «'κούγω τον άνεμο κι αχάει». Ακόμη είναι γνωστό ως το τραγούδι του Ντελήπαπα. Βλ. Σ.Γ. Ντάγιος, *Αποκληρωμένο Έθνος. Η λαϊκή λογοτεχνία των Ελλήνων της Βορείου Ηπείρου*, Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 95 (αριθ. 22). Γ.Ν. Κατσαλίδας, *Δημοτικά Τραγούδια από τη Βόρειο Ήπειρο*, επιμ. Γ.Δ. Καψάλης, Gutenberg, Αθήνα 2003, σσ. 162-163 (αριθ. 174). Για τα ιστορικά συμφραζόμενα του τραγουδιού και τις παραλλαγές του βλ. Β.Δ. Μήτσης, «Ο θρύλος του Ντελήπαπα», *Παγωνιακά Χρονικά* 1 (1995), σσ. 59-68. Το τραγούδι τραγουδιέται ιδιαίτερα στο Πωγώνι και στο διήγημα του Μηλιώνη κεντρικός ήρωας είναι ο ίδιος ο τόπος. Επομένως ο τίτλος, μέσω του τραγουδιού, μετωνυμικά δηλώνει το Πωγώνι.

⁴⁶¹ Σημειώνουμε ότι δύο τίτλοι διηγημάτων του Χατζή εντάσσονται σε δύο κατηγορίες ταυτοχρόνως: ένας περιλαμβάνει ανθρωπωνύμιο και ηπειρώτικη λέξη («Ο Σιούλας ο ταμπάκος») και ένας τοπωνύμιο και γεωγραφικό προσδιορισμό της Ηπείρου [«Δρακόλιμνη (Παλιός ηπειρώτικος θρύλος)»].

⁴⁶² Βλ. Παράρτημα Γ' - αριθ. 1-12 και Χάρτη 1.

⁴⁶³ Βλ. Παράρτημα Γ' - αριθ. 13-27 και Χάρτη 2.

ψυχροπολεμικής εποχής και το αστικό κέντρο των Ιωαννίνων.⁴⁶⁴ Ο μυθοπλαστικός χώρος της συλλογής του Δάλλα *Στο ρεύμα του ποταμού. Ιστορίες του ηπειρωτικού νότου – Η Άνω πόλις – Υπερорία* φανερώνεται με ακρίβεια από τους υπότιτλους. Η λογοτεχνική του Ήπειρος εκτείνεται κυρίως προς τον νότο (κοιλιάδα του Λούρου, Αραχθος, Σούλι, Τζουμέρκα, Κατσανοχώρια, Πάργα, Ζάλογγο, Αμβρακικός, Πρέβεζα) με επίκεντρο τη Φιλιππιάδα και την Άρτα -πόλεις των παιδικών χρόνων του συγγραφέα- ενώ από τον βορρά περιλαμβάνει κατά πρώτο λόγο τα Ιωάννινα και λιγότερο το Ζαγόρι, το Πωγώνι, τα Ακροκεραύνια και τα αλβανικά βουνά του ελληνοϊταλικού πολέμου (Τρεμπεσίνα, Πόγραδετς).⁴⁶⁵

Στα ένδεκα από τα δεκαέξι διηγήματα της συλλογής *Η Δοντάγρια* του Πορφύρη ή σε ποσοστό 68.75% αποτυπώνονται προπάντων το Πωγώνι και λιγότερο το Δυτικό Ζαγόρι και το Μέτσοβο ενώ ομφαλός της μυθοπλασίας είναι η γενέτειρά του συγγραφέα, το χωριό Άγιος Κοσμάς, αν και το τοπωνύμιό του καταχωρίζεται μόνο στα πεζά «Κρίκοι στην αλυσίδα» και «Λαμπρινή». Εντούτοις, πολύ συχνά αναδύονται τα ονόματα διαφόρων τοποθεσιών του χωριού (Αι-Λιας, Βρυσούλια, «πλύστριες»), γειτονικών οικισμών (Πάπιγγο, Δέμα, Βασιλικό, Λαχανόκαστρο – Ωραιόκαστρο, Βήσσανη, Ζαγοροχώρια, Μονοδέντρι, Φραστανά, Ρουσιά), βουνών και ποταμών (Νεμέρτσα, Μπέρτσια, Γορμός).⁴⁶⁶ Τα Ιωάννινα αναφέρονται ως τοπωνύμιο αλλά δεν περιγράφεται καθόλου το εσωτερικό της πόλης. Μια ιδιόζουσα παράμετρος των διηγημάτων είναι η αντίθεση Ηπείρου και Αθήνας και η συμβολική ανασύσταση της αγροτικής πατρίδας στο αστικό περιβάλλον της υδροκέφαλης πρωτεύουσας.

Ο Μηλιώνης συγκριτικά με τους υπόλοιπους πεζογράφους, μυθοποιεί το μεγαλύτερο μέρος της Ηπείρου.⁴⁶⁷ Ο λογοτεχνικός του χάρτης συγκροτείται από πέντε βασικές γεωγραφικές ενότητες. Ανάλογα με τη συχνότητά εμφάνισής τους στα κείμενα, είναι: α. η περιφέρεια Πωγωνίου – Μουργκάνας – Ακροκεραυνίων και συνοριακής Βόρειας Ηπείρου - της περιοχής Αργυρόκαστρου και των αλβανικών βουνών του πολέμου του 1940 (Κλεισούρα, Τρεμπεσίνα, Τεπελένι), με κέντρο το Περιστέρι, το χωριό καταγωγής του συγγραφέα, β. η πόλη των Ιωαννίνων και

⁴⁶⁴ Βλ. Παράρτημα Γ' - αριθ. 28-50 και Χάρτες 3 και 20.

⁴⁶⁵ Βλ. Παράρτημα Γ' - αριθ. 51-67 και Χάρτη 4.

⁴⁶⁶ Βλ. Παράρτημα Γ' - αριθ. 68-78 και Χάρτη 5.

⁴⁶⁷ Βλ. Παράρτημα Γ' - αριθ. 79-126 και Χάρτη 6.

νοτιότερα οι περιφέρειες γ. Πάργας – Αχέροντα, δ. Σουλίου – Τζουμέρκων και ε. Ηγουμενίτσας. Σπανιότερα γίνεται μνεία στις περιοχές Άρτας, Μετσόβου και Φιλιππιάδας. Στον Μηλιώνη η λογοτεχνική γεωγραφία της Ηπείρου εκφράζει συνεκδοχικά και την Ιστορία που είναι συνυφασμένη μαζί της. Αντιλαμβανόμαστε μια τριμερή κατάτμηση της Ηπείρου στο αφηγηματικό του σύμπαν, η οποία αντανakλά κατά προσέγγιση τρεις χρονικές υποδιαιρέσεις της αλγεινής δεκαετίας 1940-1950 και της μετέπειτα σκληρής εποχής: α. Το Περιστέρι, το Πωγώνι και η ελληνοαλβανική μεθόριος απηχούν κυρίως τον πόλεμο του 1940, την ιταλική και γερμανική Κατοχή και τη μεταπολεμική μετανάστευση, β. τα όρη Ακροκεραυνία, η περιοχή του ποταμού Καλαμά⁴⁶⁸ και τα Ιωάννινα τον Εμφύλιο και γ. η νότια Ήπειρος μαζί με τα Ιωάννινα, πάλι, τη μετεμφυλιακή περίοδο.

Στα εκτενέστερα κείμενα του Σταμάτη χώροι δράσης είναι η γενέθλια Φιλιππιάδα στο διήγημα «Γαβών χλμ. 405», η Πρέβεζα στη νουβέλα *Το πρόσχημα* και αντιστοίχως η Άρτα, η κοιλάδα του Λούρου και τα Ιωάννινα στα μυθιστορήματα *Ο συνήγορος ή η Μαρία που δεν ήθελε*, *Στην κοιλάδα του Ίναχου* και *Την τελευταία κραυγή την άκουσε μια πόρνη*. Ο Σταμάτης ανασυνθέτει ως επί το πλείστον το νότιο τμήμα (κάμποι της Φιλιππιάδας και της Άρτας, Αχερουσία, Πάργα, Τζουμέρκα) της Ηπείρου -με επίκεντρο τις πόλεις Φιλιππιάδα, Άρτα και Πρέβεζα- τα Ιωάννινα, το Αργυρόκαστρο, το Τεπελένι του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, το Πωγώνι, το Ζαγόρι και τον Γράμμο.⁴⁶⁹ Ο λογοτεχνικός του χάρτης παρουσιάζει εντυπωσιακή ομοιότητα με τον χάρτη του συντοπίτη του Δάλλα. Κοινός τους χώρος είναι ο νότος της Ηπείρου, από την Πρέβεζα και τον Αμβρακικό κόλπο έως τη Δωδώνη, τα Ιωάννινα και ορισμένα σκόρπια μέρη στο βορρά.

Για τον βασικό τόπο των δρωμένων ο Μούλιος μεταχειρίζεται εν μέρει την τεχνική της απόκρυψης.⁴⁷⁰ Κατασκευάζει κάθε φορά ένα φανταστικό χωριό με

⁴⁶⁸ Για τη συσχέτιση των Ακροκεραυνίων και του Καλαμά με την εμπειρία του Εμφυλίου στον Μηλιώνη βλ. και: Ακροκεραυνία: Θ.Β. Κούγκουλος, «Από την αντιπαράθεση στο θύμα. Ο εμφύλιος πόλεμος στους σύγχρονους Ηπειρώτες πεζογράφους», *ό.π.*, σ. 57. Καλαμάς: Α. Αργυρίου, «Ξαναδιαβάζοντας το *Καλαμάς κι Αχέροντας* του Χριστόφορου Μηλιώνη», *ό.π.*, σ. 231· Γ.Δ. Παγανός, *Τρεις Μεταπολεμικοί πεζογράφοι. Χριστόφορος Μηλιώνης – Νίκος Μπακόλας – Η.Χ. Παπαδημητρακόπουλος*, *ό.π.*, σσ. 105-106.

⁴⁶⁹ Βλ. Παράρτημα Γ' - αριθ. 127-138 και Χάρτη 7.

⁴⁷⁰ Για την απόκρυψη του τόπου δράσης στη λογοτεχνία βλ. Λ. Τσιριμώκου, *Γραμματολογία της πόλης. Λογοτεχνία της πόλης. Πόλεις της λογοτεχνίας*, *ό.π.*, σσ. 40-42.

πλασματικό τοπωνύμιο· όμως από τις υπόλοιπες, αφειδώς παρεχόμενες, πληροφορίες που ανταποκρίνονται σε υπαρκτά τοπογραφικά δεδομένα της Ηπείρου, ο οικισμός αυτός είναι δυνατόν να ταυτιστεί με τη γενέτειρα του συγγραφέα, τη Λίστα Θεσπρωτίας, ή έστω να εκληφθεί ως ένα είδωλό της. Έτσι, στο μυθιστόρημα *Η Φαμίλια των Λιστινών* η οικογένεια των Λιστινών μένει στο ορεινό Πέτροβο, στην περιοχή της Τσαμουργιάς – Θεσπρωτίας (σ. 11), κοντά στο Φιλιάτι (σ. 20) και δίπλα στο βουνό Μουργκάνα (σ. 128). Τέτοιο τοπωνύμιο δεν υπάρχει στη Θεσπρωτία αλλά ο γεωγραφικός προσδιορισμός του Πετρόβου ταιριάζει απόλυτα με τη Λίστα. Η προτεινόμενη ταύτιση ενισχύεται επιτακτικά και από το επώνυμο της φαμίλιας. Το όνομα Λίστα έχει σλαβική προέλευση⁴⁷¹ και πιθανώς για τον ίδιο λόγο ο συγγραφέας χρησιμοποιεί ένα σλαβικής ρίζας πλαστό τοπωνύμιο. Το Πέτροβο – Λίστα είναι η γενέτειρα των χαρακτήρων και στους *Κληρονόμους*, που αποτελούν θεματική και χρονική συνέχεια της *Φαμίλιας των Λιστινών*. Στη νουβέλα *Ο Ορφέας δεν είναι πια* εδώ κύριος χώρος δράσης είναι ο συνοικισμός της Στροφής (σ. 15) στην κοινότητα του Αγίου Νικολάου (σ. 35). Σύμφωνα με το κείμενο έχει ένα παλιό γεφύρι (σ. 30) στον ποταμό Καλαμά (σ. 36) και κείται σε μια μικρή κοιλάδα, μισή ώρα έξω από τα Γιάννενα (σ. 9), κάπου σαράντα χιλιόμετρα μακριά (σ. 38), πάνω στο δρόμο για την Ηγουμενίτσα (σ. 51), κοντά στη Μουργκάνα (σ. 69), στη Μονή της Παναγίας του Μακρυαλέξη (σ. 78) και στο χωριό Κάτω Λάβδανη του Νομού Ιωαννίνων (σ. 79). Επομένως τα κειμενικά στοιχεία μάς οδηγούν ξανά στην ευρύτερη περιοχή της ιδιαίτερης πατρίδας του πεζογράφου. Η περιφέρεια της Μουργκάνας με τη γενέθλια Λίστα – Πέτροβο, τους Φιλιάτες και τα ελληνοαλβανικά σύνορα είναι η καρδιά της Ηπείρου του Μούλιου.⁴⁷² Σημαντικές αστικές και αγροτικές περιοχές είναι επίσης τα Ιωάννινα, η Ηγουμενίτσα, ο Άνω Καλαμάς, η Κόνιτσα, τα Ζαγόρια, το Μέτσοβο, το Σούλι, η Άρτα και η Πρέβεζα.

Συγκρίνοντας τους λογοτεχνικούς χάρτες των πεζογράφων παρατηρούμε ότι μυθοποιούνται δύο γεωγραφικά διαφοροποιημένες ζώνες, ο βορράς και ο νότος. Ο βορράς ελκύει, προφανώς λόγω καταγωγής και προσωπικών εμπειριών, την πλειονότητα των συγγραφέων, δηλαδή τους Χατζή, Τζάλλα, Τζιόβα, Πορφύρη, Μηλιώνη και Μούλιο. Από την ορεινή ενδοχώρα του βορρά ξεχωρίζουν ως

⁴⁷¹ Α. Κίτσος, *Θεσπρωτική Γη. Α'. Αναδρομή στους παλαιούς χρόνους Β'. Τοπωνυμίες και ονόματα οικισμών*, Ηπειρωτική Εταιρεία Αθηνών, Αθήναι 1977, σσ. 28-29.

⁴⁷² Βλ. Παράρτημα Γ' - αριθ. 139-142 και Χάρτη 8.

μυθοπλαστικά κέντρα οι πραγματικές γενέτειρες των πεζογράφων (Δοβρά Ζαγορίου, Άγιος Κοσμάς και Περιστέρι Πωγωνίου, Λίστα Μουργκάνας) και τα βουνά των πολεμικών περιπετειών της δεκαετίας 1940-1950. Ο νότος μαγνητίζει τους Δάλλα και Σταμάτη ως πατρογονική ρίζα και σε μικρότερο βαθμό τον Μηλιώνη που έχει άλλου τύπου επαφή με τον τόπο. Με άλλα λόγια η μεταπολεμική λογοτεχνική Ήπειρος συμβαδίζει κατά γράμμα με τη βιωμένη Ήπειρο των δημιουργών. Όλη η ομάδα προσηλώνεται μεθοδικά στα Ιωάννινα, με εξαίρεση τον Πορφύρη, και τοποθετεί πληθώρα αφηγήσεων στον αστικό τους χώρο. Από τις άλλες πόλεις προβάλλονται με υψηλή συχνότητα η Άρτα, η Πρέβεζα και η Φιλιππιάδα, κατά βάση στην πεζογραφία του Δάλλα και του Σταμάτη, χωρίς ωστόσο να δίνονται τόσες λεπτομέρειες όσες για τα Ιωάννινα.

3.1.2 Το άστυ

3.1.2.1 Τα Ιωάννινα

Η πρωτεύουσα της Ηπείρου αναφαίνεται σε εβδομήντα δύο από τα εκατόν σαράντα δύο κείμενα (ποσοστό 51%). Σε πενήντα πέντε το τοπωνύμιο της πόλης αναγράφεται κατηγορηματικά⁴⁷³ και σε δεκαοκτώ παρέχονται ικανές τοπογραφικές ενδείξεις (τοπόσημα, οδωνύμια, γειτονιές, κτίρια κ.ά.) χωρίς όμως να αποκαλύπτεται το όνομά της.⁴⁷⁴ Το τελευταίο αποσιωπάται σε πέντε διηγήματα του Χατζή, ο οποίος

⁴⁷³ Βλ. Παράρτημα Γ' - αριθ. 1, 9, 11, 15, 24, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 37, 41, 42, 43, 47, 48, 49, 60, 64, 70, 92, 93, 94, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 109, 112, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 140, 141, 142. Στο διήγημα του Μηλιώνη «Ο ιός του κομπούτερ» (αριθ. 126) αντί για τοπωνύμιο ανιχνεύεται το γεωγραφικό – τοπικό επίθετο Γιαννιώτες.

⁴⁷⁴ Το διήγημα του Χατζή «Η διαθήκη του καθηγητή» ανήκει και στις δύο κατηγορίες εφόσον από τη μία κατονομάζονται τα «φιλανθρωπικά καταστήματα των Γιαννίνων» (σ. 176) και από την άλλη για το πλάσιμο του χώρου δράσης χρησιμοποιείται ιστορικό υλικό από τα Ιωάννινα. Βλ. H. Hokwerda, «Το τέλος της μικρής μας πόλης»: Δύο γραφές», *ό.π.*, σ. 36· Α. Φουσκαρίνης, *Η ανολοκλήρωτη κοινωνία του μεσοπολέμου στο βιβλίο του Δημήτρη Χατζή: 'Το τέλος της Μικρής μας Πόλης'», ό.π.*, σ. 26· Ε. Κουρμαντζή, «Το τέλος της μικρής μας

εισηγείται πρώτος αυτήν την πρακτική στο *Τέλος της μικρής μας πόλης*, τέσσερα του Τζάλλα, ένα του Τζιόβα, τρία του Δάλλα, ένα του Πορφύρη, δύο του Μηλιώνη και δύο του Σταμάτη.⁴⁷⁵ Άρα μεγαλύτερη ροπή προς τη φαινομενική απόκρυψη της πόλης έχουν οι Γιαννιώτες Χατζής και Τζάλλας. Το τοπωνύμιο των Ιωαννίνων, όταν γνωστοποιείται, απαντάται σε τρεις διαφορετικούς τύπους: Γιάννενα (σε τριάντα τέσσερα από τα πενήντα πέντε πεζά – ποσοστό 62%), Γιάννινα (σε δεκαεννέα – ποσοστό 34.5%) και Ιωάννινα (σε επτά – ποσοστό 13%).⁴⁷⁶ Από τις εβδομήντα δύο αναφορές των Ιωαννίνων οι σαράντα τρεις είναι κεντρικές (ποσοστό 60%), καθώς στα σχετικά κείμενα η πόλη μετατρέπεται σε δρων πρόσωπο και συμπρωταγωνιστεί μαζί με τους χαρακτήρες ή περιγράφεται επισταμένως ως τόπος της δράσης,⁴⁷⁷ ενώ οι υπόλοιπες είκοσι εννέα είναι δευτερεύουσες, αφού πρόκειται απλώς για αναγραφές του τοπωνυμίου της. Τα Ιωάννινα λειτουργούν ως δρων τόπος σε όλους τους πεζογράφους, πλην του Πορφύρη, και συγκεκριμένα σε τρία πεζά του Χατζή, σε δύο του Τζάλλα, σε οκτώ του Τζιόβα, σε δύο του Δάλλα, σε πέντε του Μηλιώνη, σε τρία του Σταμάτη και σε δύο του Μούλιου.

Η σκοπιά από την οποία αποδίδονται τα Ιωάννινα διαφέρει ανάμεσα στους πεζογράφους και είναι ανάλογη της σχέσης που έχουν οι ήρωες με την πόλη. Οι χαρακτήρες στο *Τέλος της μικρής μας πόλης* του Χατζή, στα διηγήματα του Τζάλλα με σκηνικό τα Ιωάννινα (πχ. «Χρονικό της Κατοχής», «Επιστροφή», «Η θυσία»), στα διηγήματα με υπέρτιτλο *Η Άνω πόλις* από το *Ρεύμα του ποταμού* του Δάλλα, στο

πόλης: Ο κύκλος και τα πρόσωπα», στο Γ. Παππάς - Α. Σκιαθάς, *Δ. Χατζής. Μια συνείδηση της Ρωμοσύνης*, ό.π., σ. 251.

⁴⁷⁵ Βλ. Παράρτημα Γ' - αριθ. 4, 6, 7, 9, 10, 17, 19, 20, 27, 34, 65, 66, 67, 76, 96, 116, 128, 129.

⁴⁷⁶ Σε τέσσερα κείμενα παρατηρούνται παραλλήλως δύο τύποι: «Ο βίος του μπασιο – Κωνσταντή» του Τζιόβα (Γιάννινα και Ιωάννινα), «Η Μαναμεγάλη» του Μηλιώνη (Ιωάννινα και Γιάννενα) και *Οι Κληρονόμοι* (Γιάννινα και Γιάννενα) και *Ο Ορφέας δεν είναι πια εδώ* του Μούλιου (Ιωάννινα και Γιάννενα). Σ' ένα υπάρχουν τρεις τύποι: *Η Φαμίλια των Λιστινών* του Μούλιου (Γιάννινα, Γιάννενα και Ιωάννινα). Για τους τύπους του τοπωνυμίου της πόλης και την ετυμολόγησή τους βλ. Κ.Ε. Οικονόμου, *Τα οικωνόμια του Νομού Ιωαννίνων. Γλωσσολογική εξέταση*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2002, σσ. 76-83.

⁴⁷⁷ Βλ. Παράρτημα Γ'. Ως δρων τόπος στους αριθ. 4, 6, 7, 20, 26, 28, 30, 31, 33, 34, 36, 37, 48, 66, 67, 93, 94, 109, 116, 122, 128, 129, 137, 139, 141. Ως τόπος της δράσης στους αριθ. 1, 10, 15, 17, 19, 27, 29, 65, 96, 101, 102, 104, 105, 112, 124, 135, 140, 142.

διήγημα «Λίγος αφρός στο νερό» και στο μυθιστόρημα *Την τελευταία κραυγή την άκουσε μια πόρνη* του Σταμάτη είναι ντόπιοι Γιαννιώτες ή κάτοικοι Ιωαννίνων για μεγάλο χρονικό διάστημα κι έτσι κυριαρχεί η οπτική του γηγενούς αστού. Στον Τζιόβα αρκετοί ήρωες είναι αγροτικής καταγωγής μέτοικοι που, αν και σταδιακά γίνονται αστοί, νοσταλγούν το χωριό τους (πχ. στα διηγήματα «Ο βίος του μπασιο – Κωνσταντή», «Κυρα – Πολυξένη η οσία», «Η ραψωδία των βράχων (Μαρτυρία)», «Το πέταγμα του γερο-κότσυφα»). Στον Μηλιώνη τα δρώντα πρόσωπα που διαβιούν ή περιπλανώνται στα Ιωάννινα είναι εκτοπισμένοι από τις συνθήκες Ηπειρώτες χωρικοί (πχ. ανταρτόπληκτοι κατά τον Εμφύλιο στα πεζά «Ξενοδοχείον Ἡ Ωραία Ελλάς», «Η Αποκρία» και «Κοριαντολίνο»), συνθλιμμένοι από το μεταπολεμικό πελατειακό κράτος νέοι της ορεινής Ηπείρου (όπως ο αδιόριστος δάσκαλος στο «Καλαμάς κι Αχέροντας»), διερχόμενοι ταξιδιώτες για τα χωριά τους [πχ. «Η Μαναμεγάλη», «Ετεροδημότης», «Ακούω τον άνεμο» (σ. 161)], πρώην κάτοικοι που αργότερα εγκαθίστανται στην Αθήνα (πχ. «Η Συλβάνα»), ξένοι που υπηρετούν εκεί στον πόλεμο [όπως ο γιατρός Φιλάρετος Ζαμάνης στον *Σιλβέστρο* (σς. 22-25)] και σπανίως αυτόχθονες (πχ. «Ο τελευταίος ταμπάκος», «Τα φαντάσματα του Γιορκ»). Στο διήγημα «Πριν απ' τη βροχή» του Σταμάτη ο κεντρικός χαρακτήρας Νάσος Μουζιάς κρατά από ένα ηπειρώτικο καμποχώρι και είναι σπουδαστής στα Ιωάννινα. Συνεπώς οι περισσότεροι ήρωες των Τζιόβα και Μηλιώνη και ορισμένοι του Σταμάτη ενατενίζουν την πόλη κυρίως με τη ματιά του αστικοποιημένου Ηπειρώτη της υπαίθρου. Στον Μούλιο επικρατεί η οπτική του Ηπειρώτη χωρικού που είναι απλώς περαστικός για δουλειές από τα Ιωάννινα [*Η Φαμίλια των Λιστινών* (σ. 90, 97), *Οι Κληρονόμοι* (σς. 10-11, 66-68), «Όλοι οι άνθρωποι του σπιτιού» (σ. 68), *Ο Ορφέας δεν είναι πια εδώ* (σ. 44)].

3.1.2.1.1 Η λογοτεχνική τοπογραφία των Ιωαννίνων

Σχεδιάζοντας το τοπογραφικό διάγραμμα των σημείων που μνημονεύει η εξεταζόμενη ομάδα,⁴⁷⁸ προκύπτει η διαπίστωση ότι στη μεταπολεμική πεζογραφία της ηπειρώτικης εντοπιότητας ανασυντίθεται όλος σχεδόν ο παραδοσιακός

⁴⁷⁸ Βλ. Χάρτη 9.

πολεοδομικός ιστός των Ιωαννίνων, όπως διαμορφώνεται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα κατά τη μαρτυρία του ιστοριοδίφη Ιωάννου Λαμπρίδου⁴⁷⁹ και αναδιοργανώνεται έως τη δεκαετία του 1960.⁴⁸⁰ Η πόλη απεικονίζεται στον άξονα βορρά – νότου από τη Λιμνοπούλα⁴⁸¹ και την οικία του νεομάρτυρα Αγίου Γεωργίου του εξ Ιωαννίνων,⁴⁸² στη συμβολή των οδών Μαυρογιάννη και Γεωργίου Παπανδρέου, μέχρι τις στρατιωτικές εγκαταστάσεις του Ακραίου⁴⁸³ στο τέρμα της οδού 21^{ης} Φεβρουαρίου και στον άξονα δύσης – ανατολής από τις συνοικίες στις ανατολικές κλιτύς των λόφων Αγίου Γεωργίου⁴⁸⁴ ή σημερινού δασυλλίου Ιωαννίνων, Ζευγάρια⁴⁸⁵ και Βελισσαρίου⁴⁸⁶ έως το Κάστρο, τη λίμνη και το νησί.

Τα τοπογραφικά διαγράμματα των Ιωαννίνων ανά πεζογράφο πιστοποιούν ότι οι αφηγήσεις των Χατζή, Τζάλλα, Σταμάτη και Μούλιου περιορίζονται στη λίμνη, στο νησί και στο ιστορικό κέντρο της πόλης. Από το Κάστρο, τους γύρω από αυτό δρόμους και γειτονίες (σπηλιά του Σκυλόσοφου,⁴⁸⁷ Σκάλα,⁴⁸⁸ Ταμπάκικα,⁴⁸⁹ παραλίμνιος δρόμος περιφερικά του Κάστρου, προσφυγικός συνοικισμός της

⁴⁷⁹ Ι. Λαμπρίδης, «Περιγραφή της πόλεως Ιωαννίνων», στο *Β' Ηπειρωτικά Μελετήματα*, τεύχος 1^ο, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 2^η 1993 (πρώτη έκδοση Εν Αθήναις 1887), σσ. 18-20· Ε.Π. Δημητριάδης, *Το βίλαετι των Ιωαννίνων κατά το 19ο αιώνα. Γιάννενα. Από την «πόλη-παζάρι» στην «πόλη-πρακτορείο». Ιστορική χωρολογική - πολεολογική - κτιριολογική μελέτη*, Αδελφοί Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 132-133.

⁴⁸⁰ Για τις πολεοδομικές αλλαγές των Ιωαννίνων στον 20^ο αιώνα βλ. Α.Ν. Παπασπύρου, *Πολεοδομική Ιστορία των Ιωαννίνων*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο – Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Αρχιτεκτονική – Σχεδιασμός του Χώρου, Αθήνα 2009, σσ. 26-27.

⁴⁸¹ Κ.Ι. Κουλίδας, *Τα Γιάννινα που έφυγαν (Συνοικίες – Τοπωνύμια – Ιεροί Ναοί – Μοναστήρια)*, ό.π., σσ. 200-202.

⁴⁸² Κ.Ι. Φωτόπουλος, *Τα Γιάννινα. Οι μαχαλάδες τα σοκάκια και τα τοπωνύμιά τους με τις ιστορικές και λαογραφικές παραδόσεις και ανέκδοτα*, ό.π., σ. 15· Κουλίδας (όπως σημ. 481), σ. 200.

⁴⁸³ Στα τούρκικα Ισλιά-Χανέ. Ό.π. Φωτόπουλος, σ. 41· Κουλίδας, σσ. 62-64.

⁴⁸⁴ Στα τούρκικα Ελ-Τζιέμ. Ό.π. Φωτόπουλος, σ. 24· Κουλίδας, σσ. 33-35, 39, 143, 195, 197.

⁴⁸⁵ Ό.π. Φωτόπουλος, σ. 39· Κουλίδας, σ. 162.

⁴⁸⁶ Κουλίδας (όπως σημ. 481), σ. 143, 160, 164.

⁴⁸⁷ Ό.π., σ. 137.

⁴⁸⁸ Όπως σημ. 482: Φωτόπουλος, σ. 85· Κουλίδας, σσ. 127-129.

⁴⁸⁹ Ό.π. Φωτόπουλος, σσ. 87-88· Κουλίδας, σσ. 124-127.

Παμβώτιδος στον Μάτσικα,⁴⁹⁰ συνοικία Μητροπόλεως ή Αγίου Αθανασίου,⁴⁹¹ εβραϊκοί μαχαλάδες στο Κάστρο και δίπλα σ' αυτό,⁴⁹² οίκος ανοχής πίσω από την πλατεία Μαβίλη,⁴⁹³ μόλος,⁴⁹⁴ οδός Γ. Αβέρωφ με τα χρυσοχοεία⁴⁹⁵), την παλιά αγορά απέναντι από την κεντρική πύλη του Κάστρου με τα Μπεζεστένια στις οδούς Στουρνάρα και Κατσαντώνη⁴⁹⁶ και τα δημόσια κτίρια (Άγιος Νικόλαος της Αγοράς,⁴⁹⁷ VIII Μεραρχία,⁴⁹⁸ παλιά εβραϊκή συναγωγή στο Κάστρο,⁴⁹⁹ εβραϊκό σχολείο «Αλλιάνς Φρανσαίζ»,⁵⁰⁰ παλαιό Δημαρχείο στην οδό Μπιζανίου, Μπαϊρακλή Τζαμί ή Τζαμί της αγοράς,⁵⁰¹ κέντρο αναψυχής Τενεκέ ή Μακρή στο μόλο,⁵⁰² Νομαρχία) μέχρι την πλατεία Πύρρου ή Άνω Πλατεία.⁵⁰³ Πέρα από το ιστορικό κέντρο ο Χατζής επεκτείνει τη δράση μόνο στη συνοικία Αρχιμανδρειό και στο

⁴⁹⁰ Μετά το 1924. Ό.π. Φωτόπουλος, σ. 85· Κουλίδας, σ. 133. Για την εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στην πόλη των Ιωαννίνων βλ. και Ε. Βλέτσα, *Εγκατάσταση και ένταξη Μικρασιατών προσφύγων στο Νομό Ιωαννίνων: Ανατολή, Μπάφρα, Νεοκαισάρεια, Ιωάννινα (1923-1930)*, Πτυχιακή εργασία, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο – Τμήμα Γεωγραφίας, Αθήνα 2005, σσ. 58-62.

⁴⁹¹ Ό.π. Φωτόπουλος, σ. 58· Κουλίδας, σ. 117.

⁴⁹² Ό.π. Φωτόπουλος, σ. 36· Κουλίδας, σσ. 140-142.

⁴⁹³ Για την πλατεία Μαβίλη βλ. ό.π. Φωτόπουλος, σ. 67· Κουλίδας, σ. 133.

⁴⁹⁴ Ό.π. Φωτόπουλος, σ. 67· Κουλίδας, σ. 132.

⁴⁹⁵ Πρώην Καμάρες. Ό.π. Φωτόπουλος, σ. 42· Κουλίδας, σ. 105.

⁴⁹⁶ Γ.Γ. Κανετάκης, *Το Κάστρο: Συμβολή στην Πολεοδομική Ιστορία των Ιωαννίνων*, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, Αθήνα 1994, σσ. 69-92· όπως σημ. 482: Φωτόπουλος, σ. 65· Κουλίδας, σσ. 93-95, 106.

⁴⁹⁷ Ό.π., Φωτόπουλος, σσ. 16-17· Κουλίδας, σσ. 349-355.

⁴⁹⁸ Πρώην Κονάκι. Κουλίδας (όπως σημ. 481), σσ. 78-79.

⁴⁹⁹ R. Dalven, *The Jews of Ioannina*, Cadmus Press, Philadelphia - Athens 1990, σσ. 71-77.

⁵⁰⁰ Ό.π., σσ. 113-122.

⁵⁰¹ Κατεδαφισμένο από το 1931 τζαμί στο τρίγωνο των οδών Λ. Βύρωνα, Ανεξαρτησίας και Καλλάρη. Βλ. Γ.Γ. Κανετάκης, *Το Κάστρο: Συμβολή στην Πολεοδομική Ιστορία των Ιωαννίνων*, ό.π., σ. 97· Γ. Σμύρης, «Τα μουσουλμανικά τεμένη των Ιωαννίνων και η πολεοδομία της οθωμανικής πόλης», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 34 (2000), σσ. 32-35· Κ.Ι. Κουλίδας, *Τα μουσουλμανικά βακούφια της πόλεως των Ιωαννίνων. Ιστορική μελέτη*, Ανάτυπο από το «Ηπειρωτικό Ημερολόγιο», Ιωάννινα 2004, σσ. 124-144.

⁵⁰² Κουλίδας (όπως σημ. 481), σ. 132.

⁵⁰³ Όπως σημ. 482: Φωτόπουλος, σ. 68· Κουλίδας, σ. 165.

στρατόπεδο Βελισσαρίου,⁵⁰⁴ ο Τζάλλας έμμεσα στην *εξοχική εκκλησιά* («Η θυσία», σ. 97) της Περιβλέπτου,⁵⁰⁵ ο Σταμάτης στις στρατιωτικές φυλακές του Φιξ κατά την εποχή του Εμφυλίου -στη θέση του ξενοδοχείου «Παλλάδιο» στην οδό 28^{ης} Οκτωβρίου- στον Κουραμπά,⁵⁰⁶ στο λόφο Βελισσαρίου και στον Ακραίο και ο Μούλιος στο Γυαλί Καφενέ⁵⁰⁷ και στο παρακείμενο χάνι του Κοντού ή Κόντου.⁵⁰⁸

Οι Τζιόβας, Δάλλας και Μηλιώνης επίσης εστιάζουν στο ιστορικό κέντρο, διευρύνοντας τις τοπογραφικές μνείες των προηγούμενων (Καπλάνειος Σχολή,⁵⁰⁹ Κουρμανιό,⁵¹⁰ τζαμί του Ασλάν πασιά,⁵¹¹ τάφος του Κάστρου,⁵¹² υπαίθριος κινηματογράφος στην «Αίγλη» της κεντρικής πλατείας,⁵¹³ μέγαρο της Εταιρείας

⁵⁰⁴ Βλ. Χάρτη 10. Για τα τοπωνύμια βλ. ό.π. Φωτόπουλος, σσ. 15-16· Κουλίδας, σσ. 178-179.

⁵⁰⁵ Βλ. Χάρτη 11. Για το τοπωνύμιο βλ. ό.π. Φωτόπουλος, σσ. 77-79· Κουλίδας, σσ. 366-370. Για την ταύτιση της ανώνυμης «εξοχικής εκκλησιάς» με την Περίβλεπτο βλ. Κ.Π. Βλάχος, «Προλογικό σημείωμα», ό.π., σσ. 12-13.

⁵⁰⁶ Βλ. Χάρτη 15. Για τα τοπωνύμια βλ. Σ. Εργολάβος, *Η Δίκη της Πρίντζου και οι εκτελεσμένοι των Ιωαννίνων*, ό.π., σ. 75· όπως σημ. 507: Φωτόπουλος, σσ. 45-46· Κουλίδας, σσ. 150-158.

⁵⁰⁷ Βλ. Χάρτη 16. Για το τοπωνύμιο βλ. ό.π. Φωτόπουλος, σ. 79· Κουλίδας, σσ. 100-101.

⁵⁰⁸ Γ.Γ. Κανετάκης, *Το Κάστρο: Συμβολή στην Πολεοδομική Ιστορία των Ιωαννίνων*, ό.π., σ. 85.

⁵⁰⁹ Κουλίδας (όπως σημ. 481), σσ. 107-108.

⁵¹⁰ Όπως σημ. 482: Φωτόπουλος, σσ. 43-45· Κουλίδας, σσ. 119-121.

⁵¹¹ Σημερινό Δημοτικό Μουσείο Ιωαννίνων στη βορειοδυτική ακρόπολη (επάνω Γουλάς) του Κάστρου. Βλ. Γ.Γ. Κανετάκης, *Το Κάστρο: Συμβολή στην Πολεοδομική Ιστορία των Ιωαννίνων*, ό.π., σσ. 105-116· Γ. Σμύρης, «Τα μουσουλμανικά τεμένη των Ιωαννίνων και η πολεοδομία της οθωμανικής πόλης», ό.π., σσ. 53-58· Κ.Ι. Κουλίδας, *Τα μουσουλμανικά βακούφια της πόλεως των Ιωαννίνων. Ιστορική μελέτη*, ό.π., σσ. 19-68.

⁵¹² Τάφος από τον μόλο έως τη Σκάλα για τον διαχωρισμό της χερσονήσου του Κάστρου από την πόλη. Βλ. Ι. Λαμπρίδης, «Περιγραφή της πόλεως Ιωαννίνων», ό.π., σσ. 24-25· Δ.Σ. Σαλαμάγκας, *Περίπατοι στα Γιάννινα. Ιστορικο-λαογραφικά σημειώματα*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα ²1965, σ. 12· Ε.Π. Δημητριάδης, *Το βιλαέτι των Ιωαννίνων κατά το 19ο αιώνα. Γιάννενα. Από την «πόλη-παζάρι» στην «πόλη-πρακτορείο». Ιστορική χωρολογική - πολεολογική - κτιριολογική μελέτη*, ό.π., σ. 117· Γ.Γ. Κανετάκης, *Το Κάστρο: Συμβολή στην Πολεοδομική Ιστορία των Ιωαννίνων*, ό.π., σ. 177, 182-183, 230, 243, 250, 252.

⁵¹³ Κουλίδας (όπως σημ. 481), σσ. 159-160.

Ηπειρωτικών Μελετών, καφενείο «Κυρά-Φροσύνη» στην παραλιακή λεωφόρο,⁵¹⁴ Κάτω Πλατεία ή πλατεία Δημοκρατίας,⁵¹⁵ Ρολόι της πλατείας,⁵¹⁶ παλαιό Νοσοκομείο Χατζηκώστα,⁵¹⁷ εστιατόριο «Υπόγειος Παράδεισος»,⁵¹⁸ καφενείο – ζαχαροπλαστείο «Παρθενώνας»,⁵¹⁹ οδός Στρατηγοπούλου στο Κάστρο, κινηματογράφοι «Ορφέας» και «Τιτάνια»,⁵²⁰ Κριθαροπάζαρο,⁵²¹ πύργος του Βοημούνδου στο Κάστρο⁵²²), αλλά παράλληλα κινούνται κατ' επανάληψη και έξω από αυτό. Τα διηγήματα του Τζιόβα διαδραματίζονται και σε οκτώ περιοχές εκτός κέντρου:⁵²³ α. γύρω από την πλατεία Γεωργίου Σταύρου (Γυαλί Καφενέ, συνοικία Πλάτανος,⁵²⁴ Παλαιά Ζωσιμαία Σχολή,⁵²⁵ οικία Κατσαδήμα,⁵²⁶ χάνια⁵²⁷), β. από την πλατεία Νότη Μπότσαρη –

⁵¹⁴ Ο.π., σ. 135.

⁵¹⁵ Ο.π., σ. 71, 80, 88, 223.

⁵¹⁶ Όπως σημ. 482: Φωτόπουλος, σσ. 94-96· Κουλίδας, σσ. 85-87.

⁵¹⁷ Κουλίδας (όπως σημ. 481), σ. 99.

⁵¹⁸ Στα μετακατοχικά Ιωάννινα το εστιατόριο «Υπόγειος Παράδεισος» βρίσκεται στο στενό απέναντι από το Ρολόι και την 8^η Μεραρχία στη σημερινή οδό Γούναρη. Στον «Υπόγειο Παράδεισο» συχνάζουν τότε οι εργαζόμενοι των γραφείων του ΕΑΜ Ιωαννίνων και της εφημερίδας – όργανο του ΕΑΜ «Αγωνιστής». Βλ. [Ανώνυμο], «"Ο Αγωνιστής" των Ιωαννίνων. Η εφημερίδα της τοπικής επιτροπής Γιαννίνων του ΕΑΜ» εφ. *Ριζοσπάστης*, 27 Γενάρη 2005, σ. 28.

⁵¹⁹ Παλιό κεντρικό ζαχαροπλαστείο. Βλ. Χ. Μηλιώνης, «Τα δικά μου Γιάννενα», *ό.π.*, σ. 73.

⁵²⁰ Χ. Μακρής, «Τα καφετζίδικα, οι κινηματογράφοι και τα .. "Δίποχα"», στο Δ. Κοράκης (επιμ.), *Σεργιάνι στα περασμένα...*, Σύλλογος Παλιών Γιαννιωτών - Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2002, σσ. 109-110.

⁵²¹ Η τριγωνική πλατεία στις οδούς Κάνιγγος και Τσιριγώτη. Όπως σημ. 482: Φωτόπουλος, σ. 42· Κουλίδας, σ. 97.

⁵²² Ως πύργος του Βοημούνδου είναι γνωστός ένας βυζαντινός οχυρός πύργος κυκλικής κάτοψης στη βορειανατολική ακρόπολη του Κάστρου αλλά η σύγχρονη αρχαιολογική έρευνα αμφισβητεί αυτή την άποψη, διότι ο Βοημούνδος καταλαμβάνει τα Ιωάννινα το 1082 κι ο πύργος χρονολογείται στα υστεροβυζαντινά χρόνια (13^{ος} – 14^{ος} αι.). Βλ. Μ.Σ. Κορδώσης, *Τα Βυζαντινά Γιάννενα. Κάστρο (Πόλη) – Ξώκαστρο. Κοινωνία – Διοίκηση – Οικονομία*, χ.ε., Αθήνα 2003, σ. 65· Δ. Κωνστάντιος, *Το Κάστρο των Ιωαννίνων*, Υπουργείο Πολιτισμού – Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 2006, σσ. 18-20, 31-32.

⁵²³ Βλ. Χάρτη 12.

⁵²⁴ Όπως σημ. 482: Φωτόπουλος, σσ. 79-80· Κουλίδας, σ. 100.

⁵²⁵ Ο.π. Φωτόπουλος, σσ. 40-41· Κουλίδας, σ. 113.

πρώην Σκουμπουρδή έως την οδό Μιχαήλ Αγγέλου (τουρκογειτονιά Ιμβραχήμ πασιά,⁵²⁸ Λαογραφικό Μουσείο «Κωνσταντίνος Φρόντζος»,⁵²⁹ οδοί Οπλαρχηγού Πουτέτση, Φώτου Τζαβέλλα, 28^{ης} Οκτωβρίου, Κοραή), γ. σπίτι του Αϊ-Γιώργη του νεομάρτυρα, δ. πλατεία Ζαλόγγου (τζαμί και τούρκικο νεκροταφείο πίσω από τα χάνια της συνοικίας Πλάτανος, δηλαδή το Τζαμί Μπαχράμ Πασά ή Λιαμ Τζαμί,⁵³⁰ άλσος με τις προτομές Ηπειρωτών ποιητών⁵³¹), ε. εβραϊκό νεκροταφείο,⁵³² στ. Τούρκοι Καφενέδες,⁵³³ ζ. Τζαμί Καλούτσιανης στην πλατεία Λάμπρου Τζαβέλα⁵³⁴

⁵²⁶ Για το αρχιτεκτόνημα βλ. Α. Παπασταύρος, «Ο Περικλής Μελίρρυτος και τα νεοκλασσικά του». Ανακτήθηκε στις 5/03/2011 από το διαδίκτυο: http://cultureportalweb.uoi.gr/cultureportalweb/article.php?article_id=1087&topic_id=171&level=3&belongs=169&area_id=1&lang=gr. Β.Ν. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Μνημεία των Ιωαννίνων. Πόλη, Νησί, Λεκανοπέδιο*, Υπουργείο Πολιτισμού – 8^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Ιωάννινα 2009, σ. 113.

⁵²⁷ Για τα χάνια στο Γυαλί Καφενέ βλ. Γ.Γ. Κανετάκης, *Το Κάστρο: Συμβολή στην Πολεοδομική Ιστορία των Ιωαννίνων*, ό.π., σ. 85· Π. Μπακόλα, *Παλαιά Γιάννινα. Αναμνήσεις – Στοχασμοί*, Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1998, σσ. 222-223· Σ. Τσιόδουλος, «Τα Χάνια των Ιωαννίνων. Δεύτερο μισό 19^{ου} – Πρώτο μισό 20^{ου} αι. Πολεοδομική προσέγγιση», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* (1996-1997), σσ. 269-270.

⁵²⁸ Συνοικία γύρω από το Ιμπραήμ Πασά Τζαμί ή Γενί Τζαμί ή Ιμπροχώρ στην πλατεία Νότη Μπότσαρη, απέναντι από το ξενοδοχείο «Εγνατία». Ό.π. Φωτόπουλος, σ. 98· Κουλίδας, σ. 90.

⁵²⁹ Κουλίδας (όπως σημ. 481), σσ. 172-173.

⁵³⁰ Κατεδαφισμένο από το 1930 τζαμί στη συμβολή των οδών Βαλαωρίτου και Πουκεβίλ. Βλ. Γ.Γ. Κανετάκης, *Το Κάστρο: Συμβολή στην Πολεοδομική Ιστορία των Ιωαννίνων*, ό.π., σ. 100· Γ. Σμύρης, «Τα μουσουλμανικά τεμένη των Ιωαννίνων και η πολεοδομία της οθωμανικής πόλης», ό.π., σσ. 35-36· Κ.Ι. Κουλίδας, *Τα μουσουλμανικά βακούφια της πόλεως των Ιωαννίνων. Ιστορική μελέτη*, ό.π., σσ. 168-173.

⁵³¹ Όπως σημ. 482: Φωτόπουλος, σ. 99· Κουλίδας, σ. 92, 102.

⁵³² Στους πρόποδες του λόφου της Αγίας Τριάδας. Κουλίδας (όπως σημ. 506), σσ. 143-144.

⁵³³ Η περιοχή πίσω από την Παλαιά Ζωσιμαία Ακαδημία στη διασταύρωση των οδών Ναπολέοντα Ζέρβα, Νεοφύτου Δούκα, Καποδιστρίου και Καραολή-Δημητρίου. Όπως σημ. 482: Φωτόπουλος, σσ. 86-87· Κουλίδας, σ. 161.

⁵³⁴ Τζαμί Κανλί Τσιεσμέ ή Τζαμί του Πασιά Καλού στην Καλούτσιανη. Βλ. Γ.Γ. Κανετάκης, *Το Κάστρο: Συμβολή στην Πολεοδομική Ιστορία των Ιωαννίνων*, ό.π., σ. 101· Γ. Σμύρης, «Τα μουσουλμανικά τεμένη των Ιωαννίνων και η πολεοδομία της οθωμανικής πόλης», ό.π., σσ.

και η. παλαιό Πανεπιστήμιο στην οδό Δόμπολη.

Στα διηγήματα του Δάλλα⁵³⁵ «Λεπτομέρειες ενός χρονικού» και «Σε τέσσερων τους ώμους» η δράση μεταφέρεται και στις περιφερειακές του κέντρου συνοικίες και περιοχές: α. Ζευγάρια⁵³⁶ και γειτονικά κοιμητήρια της Περιβλέπτου, β. Καραβατιά,⁵³⁷ γ. Ζεβαδιέ,⁵³⁸ δ. Λακκώματα,⁵³⁹ λεωφόρος Δωδώνης και παλαιά Ζωσιμαία Ακαδημία και ε. πλατεία Πάργης και οδός Μιχαήλ Αγγέλου. Αντίστοιχα, στα πεζά του Μηλιώνη, πέραν του ιστορικού κέντρου, αναφέρονται:⁵⁴⁰ α. η Ζωσιμαία Ακαδημία και ο Κουραμπάς, β. η πλατεία Ζαλόγγου, γ. τα εβραϊκά μνήματα και η ταβέρνα «Κήπος του Αλλάχ»,⁵⁴¹ δ. η Περίβλεπτη (ναός της Περιβλέπτου), ε. οι φυλακές του Φιξ, στ. οι στρατώνες του Ακραίου, ζ. το Γυαλί Καφενέ, το μαγέΡΙκο του Γκουγιάννου στην οδό Ανεξαρτησίας⁵⁴² και το χάνι του Κόρακα στην οδό Παύλου Μελά,⁵⁴³ η. η Τάφος του Βοημούνδου,⁵⁴⁴ τα Λακκώματα και το λοφάκι της

40-41· Κ.Ι. Κουλίδας, *Τα μουσουλμανικά βακούφια της πόλεως των Ιωαννίνων. Ιστορική μελέτη*, ό.π., σσ. 100-112.

⁵³⁵ Βλ. Χάρτη 13.

⁵³⁶ Στους πρόποδες του ομώνυμου λόφου από την πλατεία Ομήρου μέχρι το τέρμα της οδού Πανδοσίας. Όπως σημ. 482· Φωτόπουλος, σ. 39· Κουλίδας, σ. 162.

⁵³⁷ Μεταξύ των οδών Ευεργετών, Βλαχάβα, Λέοντος Μελά, Μεγάλου Αλεξάνδρου και Ολυμπιάδας. Ό.π. Φωτόπουλος, σσ. 41-42· Κουλίδας, σσ. 188-189.

⁵³⁸ Από το Γηροκομείο έως τις οδούς Κομνηνών, Κιάφας και Χειμάρρας. Ό.π. Φωτόπουλος, σσ. 41-42· Κουλίδας, σσ. 187-188.

⁵³⁹ Πίσω από τον Κουραμπά στις οδούς Αγίου Κοσμά, Αδελφών Ριζάρη, Αιακιδών και Μολοσσών. Ό.π. Φωτόπουλος, σ. 54· Κουλίδας, σ. 144.

⁵⁴⁰ Βλ. Χάρτη 14.

⁵⁴¹ Παλιά ονομαστή ταβέρνα στη γωνία των οδών Σπύρου Λάμπρου και Δοσιθέου Φιλίτου, ακριβώς απέναντι από το εβραϊκό νεκροταφείο.

⁵⁴² Σ. Κριθαράς, «Ο τελευταίος Ταμπάκος» του Χριστόφορου Μηλιώνη. Μύθος και πραγματικότητα», εφ. *Ηπειρος*, 23/24 Φεβρουαρίου 2002, σ. 6.

⁵⁴³ Το χάνι του Κόρακα ή Παπαναστασίου, ιδιοκτησία του Θωμά Τσιάκα από τη Ζίτσα, βρίσκεται στην προέκταση της οδού Ανεξαρτησίας, την οδό Παύλου Μελά, πάνω στο δρόμο. Βλ. βλ. Γ.Γ. Κανετάκης, *Το Κάστρο: Συμβολή στην Πολεοδομική Ιστορία των Ιωαννίνων*, ό.π., σ. 85· Π. Μπακόλα, *Παλαιά Γιάννινα. Αναμνήσεις – Στοχασμοί*, Δωδώνη, ό.π., σ. 219· Σ. Τσιόδουλος, «Τα Χάνια των Ιωαννίνων. Δεύτερο μισό 19^{ου} – Πρώτο μισό 20^{ου} αι. Πολεοδομική προσέγγιση», ό.π., σ. 266 – σημ. 4, 271.

Κιάφας,⁵⁴⁵ θ. το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και ι. η Λιμνοπούλα.

3.1.2.1.2 Επόψεις της πόλης

Η πόλη περιγράφεται γενικά ακολουθώντας τις δύο θεμελιακές στρατηγικές περιγραφικής αναπαράστασης του χώρου, όπως κιόλας σημειώσαμε, τον χάρτη ή επόπτευση (map, survey) και την περιήγηση ή διαδρομή (tour, route). Η λογοτεχνική της ταυτότητα είναι διακριτή καθώς, σε συμφωνία με την πραγματική γεωγραφία και το ιστορικό υπόβαθρο, χαρακτηρίζεται ως *ορεινή πολιτεία, κλεισμένη από γιγάντια βουνά* από τον Τζάλλα («Το κρύσταλλο», σ. 46) και ως *Φλωρεντία του βαλκανικού νότου* στην ακμή της από τον Δάλλα («Σε τέσσερων τους ώμους», σ. 210). Υπερτερούν οι πανοραμικές απόψεις των Ιωαννίνων, από κάποιο υψηλό σημείο, που αναδεικνύουν τη λίμνη, το Κάστρο και τα βουνά της σαν σήματα κατατεθέντα στη χορεία των ελληνικών λογοτεχνικών πόλεων.

Η πρώτη, χρονολογικά, πανοραμική αποτύπωση των Ιωαννίνων στη μεταπολεμική πεζογραφία της ηπειρώτικης εντοπιότητας απαντάται στη «Μουργκάνα» του Χατζή. Οι μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας,

⁵⁴⁴ Κατά την Άννα Κομνηνή ο νορμανδικός στρατός με επικεφαλής τον Βοημούνδο καταφθάνει στα Ιωάννινα το 1082 και ο Βοημούνδος σκάβει μια οχυρωματική τάφρο στους αμπελώνες έξω από την πόλη. Οι τοπικοί ιστοριογράφοι ταυτίζουν την τάφρο του Βοημούνδου με το χαντάκι ή ντάπια του Βενετσιάνου αλλά η σύγχρονη έρευνα έχει διαφορετική γνώμη. Βλ. Μ.Σ. Κορδώσης, *Τα Βυζαντινά Γιάννενα. Κάστρο (Πόλη) – Ξώκαστρο. Κοινωνία – Διοίκηση – Οικονομία*, ό.π., σσ. 63-64. Πάντως, σύμφωνα με την περιγραφή του Ι. Λαμπρίδη, «Περιγραφή της πόλεως Ιωαννίνων», ό.π., σ. 24, η τάφρος «άρχεται δε από της παραλιμνίου περιοχής της εκκλησίας του αγίου Νικολάου εις Κοπάνους, διέρχεται τον λόφον "Προσκύνησιν" [= λόφος μετά το Νοσοκομείου Χατζηκώστα ΒΔ της πόλης] και τους νοτίους πρόποδας του αγίου Γεωργίου και αποτερματίζεται μεταξύ Μπουνίλας [= η περιοχή της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννη στην Ανατολή] και Κανλί Τσεσμέ [= Καλούτσιανη]». Απεικόνιση της διαδρομής της τάφρου: Γ.Γ. Κανετάκης, *Το Κάστρο: Συμβολή στην Πολεοδομική Ιστορία των Ιωαννίνων*, ό.π., σ. 257.

⁵⁴⁵ Όπως σημ. 482: Φωτόπουλος, σσ. 46-47· Κουλίδας, σ. 145.

προχωρώντας για να καταλάβουν το βουνό της Μουργκάνας τον Νοέμβρη του 1947, βλέπουν πάνω από το όρος Μιτσικέλι τα Ιωάννινα:

*Στις δώδεκα τα μεσάνυχτα είδανε πάνω από το Μιτσικέλι τα Γιάννινα
με τα φώτα τους που θαμπόφεγγαν στην ομίχλη. Μέσα στην αρχαία
νεοελληνική πολιτεία με τα πανύψηλα κάστρα και τη μεγάλη δημοτική
αναγεννητική παράδοση, ξεπερασμένη τώρα και ρημαγμένη από τη
φτώχεια και την εγκατάλειψη, οι «κιοτήδες των κάμπων» είχανε
μάθει για τη φάλαγγα που κατέβαινε κ' έτρεμαν.* (σ. 38)

Σ' αυτήν την περιγραφή, που φανερά επηρεάζεται από τα ιδεολογικά σχήματα της εμφύλιας αντιπαράθεσης (κιοτήδες των κάμπων = κυβερνητικοί άρα «γενναίοι των βουνών» = αντάρτες), παρατηρούνται όλα τα κεντρικά στοιχεία που συνθέτουν τον μύθο των Ιωαννίνων στο *Τέλος της μικρής μας πόλης* και γενικότερα τον μεταπολεμικό μύθο της πόλης: βουνά, ομίχλη, ιστορικότητα, πανύψηλα κάστρα, δημοτική αναγεννητική παράδοση = διαφωτιστικό προοδευτικό παρελθόν. Ο Χατζής στο *Τέλος της μικρής μας πόλης* και στην αρχή του εναρκτήριου, κατά την αναθεωρημένη έκδοση, διηγήματος της συλλογής «Ο Σιούλας ο ταμπάκος» συμπληρώνει τη μυθοποίηση της πόλης:⁵⁴⁶

*Γαλαζοπράσινη και βαθιά, δίπλα στη μικρή πόλη, απλώνεται η
λίμνη. Μέσα στα νερά της καθρεφτίζει τα ψηλά του τα τείχια το
παλιό, μεσαιωνικό και – θέλουν να λεν – ακόμα παλιότερο κάστρο
της.* (σ. 7)

Πέραν του ορεινού περίγυρου, η λίμνη και το Κάστρο ορίζονται ως τα κατεξοχήν κειμενικά τοπόσημα των Ιωαννίνων.

Έκτοτε η παραπάνω περιγραφική ακολουθία του Χατζή για μια σφαιρική απόδοση των Ιωαννίνων επαναλαμβάνεται (πχ. σ' αυτή την πολιτεία με τη λίμνη στα

⁵⁴⁶ Κατά την Ι. Τριάντου, *Η αφηγηματική τεχνική στην πεζογραφία του Δημήτρη Χατζή*, ό.π., σ. 18, «Η σύντομη περιγραφή της πόλης με τη λίμνη και το μεσαιωνικό της κάστρο στην εισαγωγή του διηγήματος, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι αποτελεί εισαγωγή σ' όλη τη συλλογή – γιατί αποτελούν τα κυριότερα χαρακτηριστικά της μικρής πόλης».

ριζά του κάστρου / Γ. Δάλλας, «Σε τέσσερων τους ώμους», σ. 207) και εμπλουτίζεται από τους μεταγενέστερους Ηπειρώτες συγγραφείς. Στον Τζάλλα υπογραμμίζεται η εικόνα μιας πολιτείας περικλειστης από χιονισμένα βουνά -εκσφενδονισμένης σε μια θάλασσα βουνών- που ξεχωρίζει για τη γαλάζια λίμνη, το Κάστρο - Φρούριο και την επιβλητική Ιστορία της (παλιά πολιτεία). Τον χειμώνα επικρατούν δυσμενείς καιρικές συνθήκες (επικοί άνεμοι και ατέλειωτες βροχές) που επιδρούν αρνητικά στην ψυχосύνθεση των κατοίκων της (θανατερός λήθαργος):

Από την άλλη μεριά του τζαμωτού, η λίμνη και τα χιονισμένα βουνά, ολάσπρα ακόμα (λες και ανάβρυσαν δικό τους φως), μακρυνά και εξαίσια, αποσυρόταν, σβύναν σιγά-σιγά, στο σούρουπο. («Ακίνδυνη μάχη», σ. 65)

Μα εγώ σας θυμάμαι — είπε ο ξένος κυττώντας τη φωτιά στο τζάκι, εκεί στο Λύκειο. Μακρυνά στην επαρχία, στη βορεινή μου πατρίδα. Στην παλιά πολιτεία την εκσφενδονισμένη — θυμάμαι τα λόγια σας — από το χέρι του θεού σε μια θάλασσα βουνών και δασών που αισθανόσουν, γεμάτος μεγαλείο, την επιβλητική τους παρουσία. Την πολιτεία με την γαλάζια λίμνη και το αρχαίο φρούριο, έπαλξη, στους επικούς άνεμους που τη συγκλόνιζαν. Την πολιτεία που οι ατέλειωτες χειμωνιάτικες βροχές τη βύθιζαν σ' ένα γητεμένο, θανατερό λήθαργο. («Κι έξω η νύχτα...», σσ. 89-90)

Στο γνωστό τρίπτυχο (βουνά, λίμνη, Κάστρο) ο Τζιόβας προσθέτει ως διακριτικό γνώρισμα τα απομεινάρια λατρευτικών κτισμάτων της οθωμανικής εποχής (μιναρέδες των τζαμιών). Ο αφηγητής του Τζιόβα κατοπτρεύει την πόλη πάνω από έναν εξώστη. Το βλέμμα του κεντρίζεται από τη λίμνη, την αντανάκλαση των βουνών στα νερά της και το Κάστρο, όπου φωλιάζουν κουρούνες, αλλά συνάμα στο οπτικό του πεδίο παρεμβάλλεται ένας γειτονικός μιναρές:

Πνιγόμεν και βγήκα στον εξώστη. Ίσως, σκέφτηκα, ξεχάσω για λίγο τα βάσανα. Μενεξεδένια τούλια κρέμονταν πάνω στο αιθέρια γαλάζιο της λίμνης. Οι πτωχώσεις του κυμάτιζαν απαλά θαμπώνοντας τα μακρινά βουνά. ... Τότε πέταξε το λελέκι από το μιναρέ που φωλιάζει

στην πλαϊνή πολυκατοικία. Απόρησα που έμεινε ολομόναχο. Τ' άλλα ταξιδεύτηκαν από τα Γιάννινα. ... Φτερούγισε και το κοπάδι [με τις κουρούνες] κατά τις τάπιες του κάστρου όπου κουρνιάζει. («Ο μαύρος κύκλος», σσ. 197-198)

Ο Σταμάτης τοποθετεί τους εναπομείναντες μιναρέδες στα βασικά τοπόσημα των Ιωαννίνων με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο. Στο διήγημα «Πριν απ' τη βροχή» ο αφηγητής απαριθμεί τους *δυο – τρεις μιναρέδες της κρύας πόλης* αμέσως μετά το Κάστρο και τη λίμνη και τους παρομοιάζει με *άρχοντες που περπατούν ανάμεσα στο γονατισμένο λαό, δανειζόμενος το σχήμα λόγου από τα χρόνια που οι Οθωμανοί καταπίεζαν και τρομοκρατούσαν τους Γιαννιώτες*:

Κ' έτσι βρέθηκε σε τούτη την κρύα πολιτεία με το μεγάλο κάστρο πλάι στη λίμνη και τους δυο-τρεις μιναρέδες ανάμεσα στα σπίτια, άρχοντες που σιγοπερπατάν ανάμεσ' απ' το γονατισμένο λαό. (σ. 86)

Στο διήγημα «Ο φρύνος» του Μηλιώνη όλα τα τοπόσημα -η λίμνη, το Κάστρο και το τζαμί στο Κάστρο- ανήκουν ταυτοχρόνως και στα τουριστικά αξιοθέατα της πόλης μαζί με τα μαγαζιά που πουλάνε σουβενίρ στην οδό Αβέρωφ. Επιδέχονται, με άλλα λόγια, διπλή ανάγνωση. Είναι σύμβολα της ταυτότητας των ντόπιων με ποικίλο νοηματικό φορτίο αλλά και απλά αξιοθέατα για τους τουρίστες χωρίς ιδιαίτερες συμβολικές επενδύσεις. Ο αφηγητής με τον συγχωριανό και φίλο του Τριαντάφυλλο, μετανάστη στη Στοκχόλμη, επισκέπτονται τα τουριστικά Ιωάννινα που διαγράφονται με τη μέθοδο της περιήγησης:

Ο Τριαντάφυλλος, πενηντάρης πια και ψαρομούστακος, σκεβρωμένος από το να ξεχιονίζει τους δρόμους της Σουηδίας, μα πάντα ασίγαστος, σκάλιζε τις λιθοσουριές με τη μετσοβίτικη κλίτσα· την είχε αγοράσει στα Γιάννενα για σουβενίρ, στα τουριστικά, εκεί που κατηγορίζαμε στην οδό Αβέρωφ, για να πάμε στη λίμνη, να ιδεί το κάστρο του Αλή Πασά και το τζαμί. (σ. 18)

Στον Μηλιώνη υποβαθμίζεται κάπως ο ρόλος του Κάστρου και τονίζεται η συνάφεια της λίμνης με τα βουνά της Πίνδου. Οι ήρωές του βρίσκονται μέσα στην

πόλη και ατενίζουν προς τη λίμνη από ένα παράθυρο ή ένα μπαλκόνι. Γοητεύονται περισσότερο από τη φύση που αγκαλιάζει το άστυ αδιαφορώντας σχεδόν για τον οικισμένο χώρο. Βλέπουν με τέρψη τις κεραμιδένιες στέγες των σπιτιών, τη λίμνη και τους απέναντι ορεινούς όγκους. Έτσι στο «Ξενοδοχείον “Η Ωραία Ελλάς”» οι ανταρτόπληκτοι ήρωες κοιτάζουν από το παράθυρο μιας στενόχωρης σοφίτας ξενοδοχείου:

Και πραγματικά ο τόπος ήταν πολύ λίγος: ένα μικρό δωμάτιο στον τέταρτο όροφο του ξενοδοχείου «Η Ωραία Ελλάς», κάτι σαν σοφίτα, με δυο σιδερένια ντιβάνια. Είχε όμως καλοριφέρ, είχε κι ένα παράθυρο που έβλεπε πάνω απ’ τις κεραμιδένιες στέγες — μια καμινάδα με φωλιά πελαργού, χαμηλά η λίμνη κι αντίκρυ τα συννεφιασμένα βουνά της Πίνδου. (σ. 104).

Στον «Εγκλεισμό», υιοθετώντας την τεχνική της εκτενούς περιγραφής των αντικειμένων του Αλέν Ρομπ-Γκριγιέ,⁵⁴⁷ ο αφηγητής-παρατηρητής αγναντεύει από ένα μπαλκόνι τη θέα της πόλης:

Το μπαλκόνι είναι στενόμακρο. ... Το σιδερένιο κιγκλίδωμα δεν εμποδίζει το βλέμμα ... Πιο κάτω είναι οι παρυφές της πόλης με λίγες κεραμιδένιες στέγες και μισοτελειωμένες οικοδομές. Το τοπίο συνεχίζεται με μποστάνια καλλιεργημένα, πράσινα, χωρισμένα σε μεγάλες βραγιές με συστάδες δέντρα εδώ κι εκεί, ως τη λίμνη. Η λίμνη φαίνεται ήρεμη, όμως μικρές πιτσιλιές πιο σκούρες υποδηλώνουν ελαφρό κυματισμό. Κάθε τόσο περνούν κοπάδια πουλιά, που με το μαύρο τους χρώμα προβάλλονται στο γκρίζο της επιφάνειας της. Αντίκρυ η λίμνη τελειώνει σ’ ευθεία γραμμή. Στ’ αριστερά της υψώνεται σχεδόν κάθετα μια πλαγιά βουνού, που η καθαρή ατμόσφαιρα αφήνει να διαγράφονται αδρά οι χλοϊσμένοι όγκοι των λόφων της. Ένας αυτοκινητόδρομος σε χρώμα ώχρας

⁵⁴⁷ Για τη σχέση των διηγημάτων της *Δοκιμασίας* με την αφηγηματική τεχνική του Αλέν Ρομπ-Γκριγιέ και του Νέου Μυθιστορήματος βλ. Α. Κομνηνέλλη, «Ο Χριστόφορος Μηλιώνης συναντά τον Αλέν Ρομπ-Γκριγιέ», *Θέματα Λογοτεχνίας* 47-48 (Μάιος – Δεκέμβριος 2011), σσ. 88-98. Ειδικότερα για το διήγημα «Εγκλεισμός» βλ. σ. 94.

κόβει κατά μήκος όλη την πλαγιά, λίγο λοξά, πιο πάνω από τη λίμνη. Στο βάθος φαίνονται πράσινοι λόφοι και πίσω απ' αυτούς ένα άλλο βουνό με ελαφρά ρόδινο χρώμα και λίγα χιόνια πού και πού στην κορυφή του. Η ατμόσφαιρα γίνεται όλο και πιο μουντή. Ο ήλιος έχει βασιλέψει. (σς. 19-20).

Ακόμη, στη «Συλβάνα» ο ομοδιηγητικός αφηγητής πηγαίνει στη σπιτονοικοκυρά του και κάθεται στο ανοιχτό παράθυρο πάνω από την αυλή γιατί όπως λέει *φέρει δροσιά από τη λίμνη* και ενώ σκέφτεται άλλες υποθέσεις του κάνει δήθεν πως απολαμβάνει τη *θέα προς τη λίμνη και τις κορφές της Πίνδου* (σ. 88).

Στο «Λεπτομέρειες ενός χρονικού» ο αφηγητής του Δάλλα, που επιθυμεί να καταγγείλει το ανήθικο μεταπολεμικό πολιτικό σύστημα στο πρόσωπο του τοπικού παράγοντα Φραγκ,⁵⁴⁸ ειρωνεύεται τα *ευαγή ιδρύματα* των Ιωαννίνων, όπως στη «Μουργκάνα» του Χατζή ονειδίζεται η *ξεπερασμένη και ρημαγμένη* πόλη του Εμφυλίου, και στρέφει την προσοχή του σε λεπτομέρειες της λίμνης και του Κάστρου, στο νησί με τα ονομαστά μοναστήρια και στη Σκάλα δίπλα στο Κάστρο:

...—Θεέ μου, τι καρτ-ποστάλ από δω πάνω το νησί με τις μονές και την ιχθυόσκαλα και στο βάθος η πόλη με τα ευαγή της ιδρύματα, κι ως είναι καταχωνιασμένα, μαζί με τις υπονόμους της τόσα προβλήματα άλυτα- ... («Λεπτομέρειες ενός χρονικού», σ. 199).

Στον Σταμάτη τα τοπόσημα στις γενικές περιγραφές της πόλης δεν είναι ουδέτερα: προσωποποιούνται, «ζωντανεύουν» και συμμετέχουν στη δράση. Η λίμνη μετατρέπεται σε θηρίο και το Κάστρο σε γέρο κουρασμένο από τα χρόνια:

Η λίμνη σύχαζε σα χορτασμένο θηριό, το κάστρο σόπαινε κουρασμένο απ' τα χρόνια που το βάραιναν, κι' ο δρόμος ανάμεσα τους έφευγε παντέρημος. («Πριν απ' τη βροχή», σ. 81)

Προσωποποιημένα επιτείνουν το δράμα των ηρώων. Θυμίζουν τα προσωπικά τους

⁵⁴⁸ Για την πολιτική σάτιρα του αφηγήματος βλ. Κ. Κωστίου, «Ο Φρονξ, ο Φραγκ και οι "τεθλασμένες της αστραπής": σύντομη στάση στη σατιρική ενδοχώρα του Γιάννη Δάλλα», *ό.π.*, σς. 193-196.

αδιέξοδα, τις χαμένες ευκαιρίες στη ζωή τους. Γίνονται μοχθηροί αντίμαχοι που επιδιώκουν τη συντριβή τους:

Ξυπνούσαν, και θα τά'βλεπε πάλι, ακούραστους βασανιστές μπροστά του. Όλα, το κάστρο, τη λίμνη, το βουνά να του θυμίζουν εκείνη και μαζί να του λεν, πως ήταν ένα τίποτα, άνθρωπος που δε γινόταν να διορθώσει πια τη ζωή του, να 'μπει σ' ένα δρόμο. («Πριν απ' τη βροχή», σ. 92)

Κοίταξε γύρω του, ένοιωσε νικητής. Τα 'χε μαζί του όλα κείνα, ένας ατίμητος θησαυρός γιόμιζε την ψυχή του. Κι' ας του 'λεγαν τ' άλλα πως ήταν ένα τίποτα, ας μετρούσαν τ' ανάστημα του με την ασάλευτη περηφάνεια τους. Ούτε ή λίμνη ούτε το κάστρο ούτε το βουνό μπορούσαν να του πάρουν το θησαυρό του. Όλες εκείνες τις θύμησες... («Πριν απ' τη βροχή», σ. 99)

Εκτός από τις περιγραφές-θέαμα ως απότοκο όρασης⁵⁴⁹ εντοπίζονται και περιγραφές που οργανώνονται μέσω άλλων αισθήσεων ή περιγραφές όπου η όραση συνδυάζεται και με άλλες αισθήσεις. Για παράδειγμα στο «Ξενοδοχείον “Η Ωραία Ελλάς”» του Μηλιώνη ο ήρωας Χαρίλαος είναι ξαπλωμένος σ' ένα δωμάτιο ξενοδοχείου και δεν βλέπει αλλά ακούει τον νυχτερινό παλμό της πόλης - τους χτύπους του ρολογιού της πλατείας και μια παρέα στρατιωτών να τραγουδά και να κατηφορίζει προς το Κάστρο:

Ξύπναγε [ο Χαρίλαος] μονάχα σαν έμπαινε στο παγωμένο κρεβάτι, για να κοιμηθεί. Κουλουριάζονταν τότε κάτω απ' τις ξεφτισμένες στρατιωτικές κουβέρτες, με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος, τα γόνατα μαζεμένα στην κοιλιά και περίμενε ν' ακούσει το ρολόι της πλατείας. Στις δέκα περνούσε η «Θοδώρα». Σε λίγο διάβαινε μια παρέα στρατιώτες που τραγουδούσαν κάθε φορά το ίδιο τραγούδι, «κάποια μάνα αναστενάζει». Κατηφορίζανε απ' την πλατεία κι

⁵⁴⁹ Για την ορολογία βλ. Γ. Φαρίνου – Μαλαματάρη, *Αφηγηματικές τεχνικές στον Παπαδιαμάντη 1887 – 1910*, ό.π., σ. 111.

*άκουγε το τραγούδι τους να ξεμακραίνει λίγο - λίγο κατά το Κάστρο.
Το χτύπο του ρολογιού στις εντεκάμιση τον άκουγε πάντα, στις
δώδεκα ποτέ ναι ποτέ όχι. Εκεί γύρω τον έπιανε ο ύπνος. (σ. 105)*

Στον Μούλιο οι περιγραφές των Ιωαννίνων συνοδεύονται πάντα από μια έντονη μυρωδιά ούζου –κι όχι τσίπουρου όπως θα αναμενόταν- και ζαχαρικών / ζαχαρωτών. Αυτή η σταθερή προβολή δημιουργεί ένα τυπικά επαναλαμβανόμενο μοτίβο στο έργο του. Σε τέσσερα διαφορετικά κείμενα η ίδια οσφρητική εντύπωση ενσφηνώνεται στην περιγραφική ακολουθία καθιστώντας για τους χωρικούς ήρωες του Μούλιου την οσμή του ούζου και των ζαχαρικών αντιπροσωπευτική της πόλης και ισοδύναμη με τα τοπόσημα της λίμνης και του Κάστρου. Στο μυθιστόρημα *Η Φαμίλια των Λιστινών* οι γυναίκες της αγροτικής οικογένειας των Λιστινών ταξιδεύουν στα Ιωάννινα για να εξεταστούν από κάποιον γιατρό. Στην περιγραφή της πολιτείας η ιδιάζουσα μυρωδιά αξιολογείται ως δεύτερη σε σπουδαιότητα, αμέσως μετά τη λίμνη:

*Μπήκαν στην πόλη την ώρα που ο ήλιος χανόταν στα δυτικά της
Λίμνης, προς τη μεριά των αλβανικών βουνών. Τα Γιάννενα
έμοιαζαν λιπόθυμα απ' τη ζέστη της μέρας και την έντονη μυρωδιά
του ούζου και των ζαχαρικών. Οι άνθρωποι εδώ ράθυμοι
πηγαινοέρχονταν έξω απ' τα μαγαζιά με τα πολλά και κόκκινα
τσαρούχια, τ' ακριβά παπούτσια και τα εξαρτήματα των ζώων, σε
πέταλα, χάμουρα και σαμάρια. (σ. 97).*

Στο μυθιστόρημα *Οι Κληρονόμοι* ο νεαρός αφηγητής, ένα χωριατόπαιδο, ονειρεύεται να επισκεφτεί ή να ζήσει στην παράξενη πόλη των Ιωαννίνων που μυρίζει ούζο από μια ώρα μακριά, όχι για να δει το Κάστρο ή για να περπατήσει δίπλα στη λίμνη αλλά για να αγοράσει ένα ζευγάρι παπούτσια και να γεμίσει τις τσέπες του με χρωματιστά ζαχαρικά. Τα Ιωάννινα εκπροσωπούν τη λαχτάρα του μικρού χωρικού για καλύτερη διαβίωση:

*Ξυπνητός όμως, μπορούσα να κρατώ απ' το χωριό ό,τι εγώ ήθελα. Τ'
απογεύματα, τους φίλους, και πάνω απ' όλα τη δυνατότητα να
σχεδιάζω νοερά, το δρόμο που θα μ' έφερνε ως την πόλη των*

Γιαννίνων, επειδή εκεί θα 'χα την ευκαιρία να σεργιανίσω στα μαγαζιά, με τα «λογιαστά σκουτιά», τα τσαρούχια και τα παπούτσια. Κι η περιπέτεια αυτή, μου φάνταζε, ακόμα πιο σπουδαία, όταν σκεφτόμουν πως θα μπορούσα να αγοράσω κι εγώ ένα τέτοιο ζευγάρι ποδήματα με σόλες από λάστιχο, για να μην πληγιάζουν οι φτέρνες μου, ούτε και να μπορούν πια να μου τρυπούν οι πέτρες τις πατούσες. Αν μάλιστα γέμιζα και τις τσέπες μου με κείνα τα χρωματιστά «ζαχαρικά», δε θα μ' ένοιαζε καθόλου, αν, ύστερα, πήγαινα στο Κάστρο ή αν θα περπατούσα στις όχθες της Λίμνης. Αλλ' απ' όλα πιο καλά, θα ήταν για μένα, να μπορούσα να κατοικήσω σε κείνη την παράξενη πόλη με τους μεγάλους δρόμους, που μύριζε ούζο από μια ώρα μακριά. (σσ.10-11)

Στο διήγημα «Όλοι οι άνθρωποι του σπιτιού» παρακολουθούμε τη σκληρή ενηλικίωση ενός ορφανού παιδιού και την είσοδό του στη βιοπάλη. Το παιδί πηγαίνει στην πόλη με τον παππού του για να μάθει την τέχνη του μηχανικού αυτοκινήτων. Η πόλη είναι τα Ιωάννινα κι ο παππούς αναπολεί τον παλιό καιρό που μύριζαν ούζο και ζαχαρικά κι ήταν μικρά και σαν μεθυσμένα. Η παρομοίωση ανταποκρίνεται στη διάθεση του ηλικιωμένου ήρωα αφού αυτός είναι μεθυσμένος από την ομορφιά της πόλης του παρελθόντος:

Γύρω στο μεσημέρι φτάσανε στην πόλη. Πήγανε ακόμα και στο νησί της Λίμνης κι ο Αντρικός χάρηκε τα караβάκια που διέσχιζαν ήρεμα τα νερά της, που δεν ήταν και τόσο καθαρά. Κι όταν γύρισαν στην παραλία, ο παππούς είπε: «Τώρα τα Γιάννενα μεγάλωσαν αλλά εμένα μ' αρέσανε πιο πολύ όταν ήτανε μικρότερα και μυρίζανε ούζο και ζαχαρικά. Σαν μεθυσμένα μου μοιάζανε και παραμίλαγα κι εγώ μ' αυτά». (σ. 68)

Παρόμοια αίσθηση με τον παππού έχει κι ένας άλλος χαρακτήρας του Μούλιου από τη νουβέλα *Ο Ορφέας* δεν είναι πια εδώ, ο Μπέζας που δουλεύει στα καρβουνιάρικα. Αντιγράφοντας περίπου τις φράσεις του παππού υποστηρίζει ότι προτιμά τα Ιωάννινα της παλιάς εποχής που είχαν τη δική τους χαρακτηριστική μυρωδιά ούζου:

«Έχω τη γυναίκα μου και την Ιφιγένεια, το κορίτσι μου ... Μόνο που λείπουν και οι δυο στα Γιάννενα. Τα ξέρεις τα Γιάννενα; Παλιότερα ήταν καλύτερα. Είχαν τη δική τους μυρωδιά. Μύριζαν ούζο και σα μεθυσμένα μου φαίνονταν από μακριά». (σ. 44).

3.1.2.1.3 Καιρικές συνθήκες

Ο βαρύς χειμώνας και τα σφοδρά καιρικά φαινόμενα που πλήττουν την πόλη, όπως το χιόνι, η ασταμάτητη βροχόπτωση, οι παγωμένοι άνεμοι, η αφόρητη υγρασία και η ομίχλη, αποτυπώνονται στα κείμενα, προσδίδουν ιδιαίτερο τόνο στην ατμόσφαιρα των λογοτεχνικών Ιωαννίνων, αντικατοπτρίζουν την ψυχική κατάσταση των ηρώων και προσημαίνουν την εξέλιξη της δράσης. Απεναντίας, η ηλιόλουστη, φωτεινή και μοσχοβολιστή άνοιξη, η οποία ενσαρκώνει τις αξίες της ζωής, της ελευθερίας και της ανεξαρτησίας, προκαλεί τους κατάδικους του Αλή Πασά και τον λαό των Ιωαννίνων που στενάζει κάτω από τη γερμανική Κατοχή, όπως ακριβώς ο Έρωτας και ο ξανθός Απρίλης δοκιμάζουν αμείλικτα τους απελπισμένους Έλληνες στο δεύτερο (απόσπασμα 2) και στο τρίτο (απόσπασμα 6 - *Ο Πειρασμός*) σχέδιασμα των *Ελεύθερων Πολιορκημένων* του Διονυσίου Σολωμού.

Τα ακραία καιρικά φαινόμενα του χειμώνα αναγορεύονται σε καθοριστικό συστατικό της λογοτεχνικής ταυτότητας των Ιωαννίνων στο πεζό «Η Αποκρία» του Μηλιώνη. Ο αφηγητής, ξεκινώντας από έναν δύσκολο χειμώνα του Εμφυλίου όπου συρρέουν στην πόλη ταλαιπωρημένοι ανταρτόπληκτοι από διάφορες επαρχίες της Ηπείρου, γενικεύει τις εκτιμήσεις του και ισχυρίζεται ότι πάντα στα Ιωάννινα ο χειμώνας είναι άγριος με παγωνιές από τα γύρω βουνά, βοριάδες και ατέλειωτη βροχή. Ενσωματώνει στη διήγηση ένα δίστιχο για τη *μαύρη βροχή* και την *αντάρα* στα Ιωάννινα από το ιστορικό δημοτικό τραγούδι 1881 ή *Τα Γιάννινα*, που θρηνεί για τον αποκλεισμό μεγάλου τμήματος της Ηπείρου από το ελληνικό κράτος με τη συνθήκη του Βερολίνου και τη σύμβαση της Κωνσταντινούπολης το 1881,⁵⁵⁰ και το εξηγεί κυριολεκτικά, σε σχέση με τον καιρό, διαφωνώντας με την αλληγορική ερμηνεία του. Βέβαια, παρά τις φαινομενικές αντιρρήσεις του αφηγητή, η μεταφορική σημασία του

⁵⁵⁰ Βλ. Παράρτημα Δ' - αριθ. 16.

δίστιχου για τη σκλαβιά και τον εξανδραποδισμό της πόλης λειτουργεί ως έμμεσο σχόλιο και στην «Αποκρία», καθώς εξιστορείται ο αδυσώπητος «χειμώνας» της ρήξης του κοινωνικού ιστού μέσα στη δίνη του Εμφυλίου, που υποδουλώνει και ευτελίζει τους ανθρώπους:

Εκείνος ο χειμώνας ήταν ο πιο δύσκολος.

Πάντα είναι δύσκολος ο χειμώνας στα Γιάννενα, με τις παγωνιές που κατεβαίνουν απ' την Πίνδο, τους βοριάδες να σαρώνουν στις στέγες τις άδειες φωλιές των πελαργών, τη βροχή να χτυπάει μέρα νύχτα στο διπλανό λούκι, όλο το ίδιο τέμπο μήνες ολάκερους, κι έναν ουρανό τόσο χαμηλό και σκουντούφλη που λες και δεν πρόκειται να δεις ξανά το πρόσωπο του ήλιου. Γι' αυτό λέω πώς όσοι εξηγούν αλληγορικά το παλιό δίστιχο

σ' ούλο τον κόσμο ξαστεριά σ' ούλο τον κόσμο ήλιος

και στα καημένα Γιάννενα μαύρη βροχή κι αντάρα

τάχα πως θέλει να πει για τη σκλαβιά — παρόλο που δεν έλειψε κι αυτή ποτέ — φαίνεται πως δεν την ξέρουν καλά αυτή την πόλη.

Όμως εκείνο το χειμώνα πραγματικά αγκομαχήσαμε. Στις επαρχίες έβραζε ο εμφύλιος κι είχαν κουβαληθεί μέσα λεφούσια οι ανταρτόπληκτοι, από Πωγώνια και Κόνιτσα μέχρι Ζαγοροχώρια, Τσαμουριά και Λάκα-Σούλι. (σσ. 135-136)

Το κρύο, το χιόνι, ο αέρας, η υγρασία και η ομίχλη είναι υπαρκτές παράμετροι του χειμερινού κλίματος των Ιωαννίνων και για λόγους ρεαλισμού και αληθοφάνειας εισδύουν στην κειμενική ανάπλαση της πόλης. Στους Χατζή, Τζιόβα και Δάλλα τα Ιωάννινα τυλίγονται από τη χειμωνιάτικη ομίχλη που μουλιάζει και σαβανώνει την πολιτεία και προξενεί δυσφορία στους κατοίκους της:

Η ομίχλη είχε πέσει βαριά — έτσι γινότανε καμιά φορά το χειμώνα σ' αυτή την πόλη. («Σαμπεθαί Καμπιλής», σ. 70)

Το βρήκε [το οικόπεδο] κέντρο απόκεντρο, κοντά στην αγορά, κοντά και στην κεντρική πλατεία, αρκετά ψηλότερα από τη λίμνη να μη το

τυλίζουν χειμωνιάτικες ομίχλες που μουλιάζουν τακτικά τη μισή πόλη. («Κυρα – Πολυξένη η οσία», σ. 90)

Αν εξαιρέσεις το τζαμί του Ασλάν πασά στην κορυφή του κάστρου με το μιναρέ του, έλεγε ο Νικήτας, είναι ο μόνος [ο χαρακτήρας Φραγκ] που σ' αυτή την πολιτεία ξεμυτίζει απάνω και από την ομίχλη που μας σαβανώνει, ... («Λεπτομέρειες ενός χρονικού», σ. 201)

Οι Τζάλλας, Τζιόβας, Πορφύρης, Μηλιώνης και Σταμάτης κάνοντας μνεία των Ιωαννίνων συχνά καταγράφουν βίαια καιρικά φαινόμενα. Στο διήγημα «Το κρύσταλλο» του Τζάλλα ο χειμώνας, κατά την οπτική των ηρώων, είναι κρύος, σκοτεινός και πληκτικός εξαιτίας του ανέμου, της βροχής και του χιονιού:

Τα δυο παιδιά κάθονταν συλλογισμένα στο πεζοδρόμιο, του έρημου δρόμου. Ήταν σούρουπο του χειμώνα κι η βροχή μόλις είχε σταματήσει. ... Τα δυο παιδιά σκέφτονταν πόσο αυτές οι μέρες του χειμώνα, οι κρύες και σκοτεινές, ήταν πληκτικές, γεμάτες άνεμο, βροχή και χιόνι. (σ. 44)

Στο διήγημα «Τα μάγια» του Τζιόβα γίνεται λόγος για έναν φοβερό χειμώνα από την εποχή του Αλή Πασά. Οι Γιαννιώτες για να προστατευτούν από την παγωνιά αναγκάζονται να κλειστούν στα σπίτια τους, η αγορά δεν δουλεύει, δεν έρχονται προμήθειες από τα χωριά. Οι πλούσιοι έχουν αποθέματα αλλά οι φτωχοί ζητιανεύουν κάρβουνα για να ζεσταθούν και πεθαίνουν οι πιο πολλοί από το κρύο:

Στα μέσα εκείνου του Μάρτη στάθηκε ένας βρωμόκαιρος, μια παγωνιά στην Ήπειρο, ψόφησαν και τα φίδια στην τρύπα τους όπως μνημονεύεται. Μανταλώθηκαν στα σπίτια οι Γιαννιώτες. Στο παζάρι ακόμα και τα σιδεράδικα των γύφτων σφάλισαν. Από τα χωριά δεν έμπαινε στην πόλη τίποτα. Όσοι είχαν, είχαν. Οι πολλοί κρύωναν και πενούσαν. Παρακαλούσαν τα φτωχόσπιτα για ένα κάρβουνο, πέθαιναν άνθρωποι. Η δυστυχία περίσσευε. (σ. 15)

Στο «Κρίκοι στην αλυσίδα» του Πορφύρη, τον χειμώνα του 1941 ο αφηγητής και η οικογένειά του φορτώνονται σ' ένα φορτηγό από την Αθήνα με προορισμό τα Ιωάννινα. Μένουν για μια βραδιά σ' ένα ξενοδοχείο χωρίς θέρμανση, όπου: *το κρύο από το χιόνι και η υγρασία από τη λίμνη είχαν περονιάσει τους τοίχους, κάνοντας ψυγείο το δωμάτιο* (σ. 25). Στο διήγημα «Η Μαναμεγάλη» του Μηλιώνη, το χιόνι πολιορκεί την πόλη. Ο ταξιδιώτης αφηγητής ομολογεί ότι η οδήγηση στους παγωμένους δρόμους είναι εξαιρετικά επικίνδυνη και ότι φοβισμένος αναζητά προστασία στο πρώτο ξενοδοχείο που συναντά:

Στο οροπέδιο των Ιωαννίνων, όπου έφτασα κοντά μεσάνυχτα, το χιόνι στους δρόμους είχε παγώσει, είχε σταματήσει κάθε κίνηση, κι εγώ σχεδόν πατινάζοντας πεσμένος πάνω στο τιμόνι, με το πρόσωπο κολλημένο στο θολό παρμπρίζ, ώπου έφτασα στην είσοδο της πόλης και σταμάτησα στο πρώτο ξενοδοχείο. (σ. 58)

Ακόμη, στο διήγημα «Πριν απ' τη βροχή» του Σταμάτη ο παγωμένος άνεμος μαστιγώνει τα Ιωάννινα. Ο ήρωας περιφέρεται σε έρημα στενά όπου δεν κυκλοφορεί ψυχή. Μόνο οι μαγαζάτορες βρίσκονται στα άδεια καταστήματά τους και προσπαθούν να ζεσταθούν:

Ψαχουλεύοντας βρήκε τη μικρή καστρόπορτα, βγήκε. Η πόλη ήταν έρημη, παγωμένος άνεμος περνούσε με δύναμη πάνω της. Πήρε ένα στενό στην τύχη γιομάτο μικρομάγαζα. Άδεια. Άνθρωπος δεν ανοιγόκλεινε τις πόρτες τους, με τέτοιον καιρό ποιος βγαίνει για ψώνια, μονάχοι μέσα οι μαγαζάτορες πηγαινοέρχονταν σκυφοί κ' έτριβαν τα χέρια τους για να ζεσταθούν. (σ. 100)

Η βροχή είναι συνυφασμένη με την εικόνα της πόλης. Βρέχει συνεχώς και δίχως σταματημό για μέρες ολόκληρες. Οι χαρακτήρες που περιπλανώνται ή ζουν στην πολιτεία μουσκεύουν ως το κόκκαλο. Φέρ' ειπείν η βροχή είναι μέρος των αναμνήσεων από τα εμφυλιακά Ιωάννινα του ανταρτόπληκτου αφηγητή στο «Κοριαντολίνο» του Μηλιώνη:

Κι ως περάσαμε τα νιάτα μας μ' εκείνο το τραγούδι – πώς το λέγαμε;

Το κύμα το τρελό μου λέει να σε φιλώ,

Αγάπη μου γλυκιά, στη Χονολουλούουου

*που το μαθαίναμε, ταλαίπωροι ανταρτόπληκτοι στα Γιάννενα, από το
μεγάφωνο, μπροστά στον κινηματογράφο Τιτάνια, με την επιγραφή
καλλιγραφική — και τα γράμματα της να βγάζουν ένα φως πορτοκαλί,
που τρεμόσβηνε, όλο μαγεία. Κι η βροχή δεν έπαυε να στάζει από τις
στραβές ομπρέλες και να μουσκεύει τα παπούτσια με τα ξηλωμένα
βάρδουλα. (σ. 68)*

και καταλυτικός παράγοντας της καθημερινότητας του παρασιτικού αντι-ήρωα γερο-Σάββα, ο οποίος διαβιεί σε μία παράγκα δίπλα στη λίμνη στο μυθιστόρημα *Την τελευταία κραυγή την άκουσε μια πόρνη του Σταμάτη*:

*Βρέχει τρεις μέρες, βρέχει και φυσάει, η λίμνη δίπλα βουίζει και σε
τρελαίνει, ο γερο-Σάββας δεν ξεμύτισε από την παράγκα του, το
κονιάκ και το κρασί τελειώνουν, το πετρέλαιο για τη λάμπα τού έχει
σωθεί, ο ανεπιός, το κάθαρμα, δε φάνηκε, ούτε ο άλλος με τα
γαλόνια - αυτός έχει καιρό να φανεί, θα τότε ξέχασε το γερο-Σάββα,
τότε που του πήγαινε τα κομούνια δεμένα ήταν καλός, τώρα άσ' τον
να ψοφήσει. Αρχίσανε και τα μπουζούκια στο σκυλάδικο του Τενεκέ,
... (σ. 9)*

Ωστόσο, οι κλιματικές συνθήκες δεν αναπαράγουν απλώς την πραγματικότητα. Τις περισσότερες φορές αντανακλούν την ψυχολογία των ηρώων και προμηνύουν αυτό που πρόκειται να συμβεί. Τοιουτοτρόπως, οι πραγματικές ιδιαιτερότητες του καιρού των Ιωαννίνων μεταβάλλονται σε οργανικές ενδοκειμενικές συνιστώσες που υπηρετούν κυρίως τους λογοτεχνικούς στόχους της αφήγησης και δευτερευόντως το αίτημα για αληθοφάνεια. Παραθέτουμε ορισμένα παραδείγματα. Στο διήγημα «Σαμπεθαί Καμπιλής» του Χατζή, ο άνεμος που ξεσπά από τη λίμνη στις γειτονιές των Εβραίων και φέρνει τρομαγμένα όνειρα ή το βουητό των καλαμιών δεν σχετίζεται μονάχα μ' ένα σύνθημα για την πόλη καιρικό φαινόμενο· είναι και μια προειδοποίηση για την επερχόμενη εξόντωση της εβραϊκής κοινότητας από τους Γερμανούς, γι' αυτό κι ακούγεται σαν θρήνος:

Τις άγριες χειμωνιάτικες νύχτες ο δυτικός άνεμος ερχόταν από τη λίμνη που βρίσκεται δίπλα στην πόλη και ξεσπούσε στον οβραίοκο μαχαλά βουίζοντας μέσα στα σκοτεινά χαγιάτια και τις σαραβαλιασμένες στέγες, γιομάτος όνειρα τρομαγμένα. Τις ήμερες νύχτες, μέσα στην ησυχία, ακούγονταν οι καλαμιές που τραβούσανε σ' ατελείωτο μάκρος το πνιγμένο τους αργοσάλεμα, κάτι σα θρήνος για μια χαμένη ζωή. (σ. 47)

Όμοια κι ο ορμητικός, σχεδόν μεταφυσικός, αέρας στο «Κρύσταλλο» του Τζάλλα είναι οιωνός θανάτου, εφόσον ένας από τους νεαρούς ήρωες, ο Φίλιππος, θα πεθάνει πάνω σ' ένα κανγά:

Ανατρίχιασαν κι οι δυο, στο κρύο, σκοτεινό βράδυ που τους τύλιγε. Ακουγόταν, βαθύς συνεχής ο άνεμος στη λίμνη—μια ροή, ένα μούγκρισμα μακρυνό, ουράνιο. Σε λίγο ο άνεμος θα ορμούσε στην πολιτεία—όπως έλεγε ο πατέρας του Κώστα... (σ. 49)

Στο διήγημα «Πριν απ' τη βροχή» του Σταμάτη ο βοριάς που φυσάει ουρλιάζοντας από τη λίμνη είναι προέκταση της ταραγμένης ψυχής του αποτυχημένου ήρωα και το αλύγιστο Κάστρο του υπενθυμίζει ότι εκείνος λυγίζει και δεν παλεύει για τον έρωτά του:

Κοίταξε από δω, η λίμνη σάλεψε άγρια και φοβισμένη. Κοίταξε από κει, το κάστρο σύχαζε αλύγιστο. Κι' ο βορηάς. Ερχόταν ουρλιάζοντας κι' ανατάραζε τα νερά, ερχόταν κι' έφευγε αδιάκοπα. (σ. 105)

Στη «Θυσία» του Τζάλλα, κατά τη διάρκεια της οθωμανικής εποχής, ο παγωμένος χειμώνας και το βραδινό σκοτάδι, που τρομάζουν τους κατοίκους και τους ωθούν να κλειδώνονται στα σπίτια τους, συνεκδοχικά εκφράζουν την τυραννία των Τούρκων, τη σκλαβιά και τον φόβο που απλώνεται στην καρδιά των σκιασμένων ραγιάδων, των κατακτημένων Γιαννιωτών:

Έξω, το χειμωνιάτικο ακσάμ έπεφτε στα Γιάννινα, γοργό, μελαγχολικό και παγωμένο. Οι απέραντοι μπαζέδες ερήμωναν

σκοτεινοί, τα παλαιϊκά σπίτια εφταμανταλωνόνταν, το χόμα των δρόμων έσφιγγε σκληρό και κρύο, κι η βραδυνή δροσιά σχεδίαζε πάνω του κρουσταλλιασμένα, άσπρα αστεράκια. Τα φανάρια του πετρελαίου που άναβε γρήγορα ο ξεπαγιασμένος τούρκος, μεγάλωναν την ερημιά των σοκακιών. Οι Γιαννιώτες είχαν κι όλα κλείσει τα μαγαζιά τους, είχαν σφαλιστεί στα σπίτια τους, σκιαγμένοι ραγιάδες, βιαστικοί ν' απολάψουν την φτωχική ψευδαίσθηση της σιγουριάς και της γαλήνης που έδιναν τα σπίτια τους, προπάντων αυτά τα παγωμένα, αζημέρωτα βράδια του άγριου χειμώνα. (σ. 86)

Στο «Πένθος» του Τζιόβα, τις κατοχικές μέρες του εκτοπισμού των Εβραίων από τους ναζί, η ψύχρα που κατεβαίνει από το βουνό δεν είναι μόνο μια ρεαλιστική απεικόνιση του καιρού· υποδηλώνει και τα αισθήματα συμπόνιας των χριστιανών της πόλης για τον χαμό των Εβραίων συμπατριωτών τους:

*Από το βουνό κατέβαινε ψύχρα. Εκεί θα χιόνιζε.
—Θα πεθάνουν όπως τους πήραν γυμνούς, καταλαβαίνεις; Τρεις χιλιάδες άνθρωποι θα πεθάνουν..., είπε ο σιδεράς στον παραγυιό του. Περνούσα και τ' άκουσα. Ο σιδεράς κρατούσε την αλυσίδα του φουσερού και είχε πένθος στο μανίκι του. (σ. 210)*

Στο διήγημα «Ο τελευταίος ταμπάκος» του Μηλιώνη κύριο θέμα είναι ο θάνατος του Χαρίση, του τελευταίου ταμπάκου των Ιωαννίνων. Ένας φίλος του Χαρίση, ο παπουτστής ο Μέρμηγκας, τον γυρεύει με ανησυχία σ' όλον τον παραδοσιακό ιστό της πόλης και, καθώς δεν τον βρίσκει, επιστρέφει στο στέκι της συντροφιάς τους. Η παρέα, συζητώντας με βαρυθυμία, αναθυμάται τη ζωντάνια και την αξιοσύνη του ως παραμυθά, το ταλέντο του να λέει ιστορίες για τα περασμένα. Περιέργως μέχρι αργά τη νύχτα δεν εμφανίζεται και αποφασίζουν να πάνε στο σπίτι του, να δουν τι συμβαίνει. Ανακαλύπτουν τον Χαρίση νεκρό και κάθονται να τον ξενυχτίσουν, πίνοντας, τραγουδώντας και φέρνοντας στη μνήμη τον χαμένο φίλο που αντιπροσωπεύει τον λησμονημένο κόσμο του μόχθου και τον πολιτισμό των λαϊκών χειροτεχνικών επαγγελμάτων. Στο αγωνιώδες ψάξιμο του Μέρμηγκα η υγρασία είναι ανυπόφορη, ο ουρανός κατάμαυρος, ο νοτιάς περονιάζει τα κόκκαλα και η

θεοσκοτεινή λίμνη βρυχιέται στον μόλο προαναγγέλλοντας τον αιφνίδιο θάνατο του τελευταίου ταμπάκου των Ιωαννίνων:

Ο παπουτσής ο Μέρμηγκας πήρε με τη σειρά τα χάνια στο Κριθαροπάζαρο. Έριξε μια ματιά απ' την τζαμαρία στο Γυαλί-Καφενέ — τι γυρεύει εδώ ο Χαρίσης, τι δουλειά έχει η αλεπού στο παζάρι; Έφτασε ως το χάνι του Κόρακα, ρώτησε κι εκεί:

«Μη φάνηκε ο Χαρίσης ο ταμπάκος;»

«Δεν τον είδαμαν» του λένε.

Ξαναγύρισε στο Κριθαροπάζαρο. Κοίταζε ακόμα μια φορά στο χάνι του Ζώη, ξαναρώτησε μην πέρασε εντωμεταξύ, «δε φάνηκε», του λένε, και κατηφόρισε στη λίμνη. Νύχτωσε για τα καλά, ανάψανε απ' ώρα τα ηλεκτρικά. Έχει και μια υγρασία, του κερατά. Φυσάει νοτιάς, σου περονιάζει τα κόκαλα. Ο ουρανός πίσσα και η λίμνη θεοσκοτεινή. Την ακούει που βρυχιέται και ξερνάει τα κύματα στο μόλο — πάλι κάποια βρώμα έκανε το μούλικο και δε θα ησυχάσει, ώσπου να το ξεβράσει σε τίποτα καλαμιές. Κοίταζε έναν έναν τους καφενέδες ανηφορίζοντας στο Κουρμανιό κι έφτασε εκεί απ' όπου είχε ξεκινήσει, στο μαγέρικο του Γκουγιάννου. (σς. 127-128)

Η άνοιξη, όπως παραπάνω αναφέραμε, συνδέεται ελάχιστα με τη λογοτεχνική ανασύνθεση των Ιωαννίνων από τους μεταπολεμικούς Ηπειρώτες πεζογράφους. Παρουσιάζεται λεπτομερώς σε δύο κείμενα των οποίων οι υποθέσεις διαδραματίζονται όταν η πόλη εξουσιάζεται από ξένους δυνάστες. Παίζει τον ρόλο του δεινού σαγηνευτή που μεγεθύνει την απελπισία των καταπιεσμένων και αναδεικνύει τη σκληρότητα των τυράννων. Στα «Μάγια» του Τζιόβα δελεάζει χωρίς οίκτο τους μελλοθάνατους φυλακισμένους του σαδιστή Αλή Πασά. Η αναγέννηση της φύσης, η ευωδιά του αέρα, τα σπουργίτια που παιχνιδίζουν ελεύθερα στον ουρανό, το ερωτικό κάλεσμα της λίμνης, ο θόρυβος της πόλης, το δυνατό φως του ήλιου τους τσακίζουν ψυχικά και σαλεύουν τον νου τους διατυμπανίζοντας θριαμβευτικά ότι αυτοί σαπίζουν στα μπουντρούμια του Αλή ενώ η ζωή κυλά έξω σ' όλο της το μεγαλείο και, το χειρότερο, σε λίγο θα εγκαταλείψουν μια για πάντα τον όμορφο τούτο κόσμο:

Ο Αλής, το ασλάνι της Ηπείρου, και τι δε μηχανεύονταν! Μια φορά το χρόνο, αυτό γίνονταν πάντα μια γλυκιά ανοιξιιάτικη μέρα, ανέβαζε τους κατάδικους στην αυλή του τζαμιού. Γύρω τους λογιών λογιών χαμωλούλουδα και ζούζουλα. Μοσχοβολούσε ο αέρας. Στα κυπαρίσσια μπουλούκια σπουργίτες, ελεύθεροι να τσιτσιρίζουν, να μαλώνουν, να πετούν στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα. Στην κορφή του μιναρέ το αδιάφορο λελέκι. Από τη μεριά της ανατολής να στενάζουν ερωτικά η ακρολιμνιά, τα καλάμια, τα κουπιά στις βάρκες. Από τη δύση να τους αποκρίνεται το βουητό της πόλης. Όλα τους πλήγωναν βαθιά, με σαδισμό. Τρεκλίζοντας έκαναν βήματα τυφλωμένοι από το φως και σωριάζονταν στην παχιά χλόη. Τη μύριζαν, τη δάγκαναν, ώσπου τους έπιανε ακράτητη τρεμούλα. Έσβηνε και η λίγη δύναμη που τους απόμενε. Μισάνοιγαν τα μάτια να δουν στερνή φορά τον ήλιο. (σσ. 16-17)

Στο διήγημα «Χρονικό της Κατοχής» του Τζάλλα, την εποχή της Κατοχής όπως σπεύδει να φανερώσει κι ο τίτλος, ο κεντρικός ήρωας τρώει τη φτωχή φασουλάδα του, μαθαίνει ότι οι Ιταλοί συνθηκολογούν, πράγμα που του δίνει μια μικρή αισιοδοξία για την έκβαση του πολέμου, και περπατά ανάλαφρος στους ηλιόλουστους δρόμους της πόλης. Η άνοιξη σκορπά λαμπερό φως και γεμίζει τα Ιωάννινα από αρώματα ανθισμένων δέντρων και λουλουδιών. Όμως η ανοιξιιάτικη ατμόσφαιρα είναι εκ διαμέτρου αντίθετη με την πικρή και καρτερική διάθεση των ανθρώπων που νιώθουν εγκλωβισμένοι στον ίδιο τους τον τόπο. Το κάλλος και η φωτεινότητα της άνοιξης υπερτονίζει την ασχήμια και τη βαρβαρότητα των κατακτητών διότι ασυγκίνητοι οι Γερμανοί στρατιώτες παρελαύνουν στους δρόμους τρομοκρατώντας τους πολίτες με τα πολεμικά εμβατήριά τους, που ξεπηδούν από τα βάθη του σκοτεινού μεσαίωνα:

Κατέβηκε. Πέρασε απ' τους ηλιολουσμένους δρόμους της πόλης. Τα Γιάννενα είχαν φορέσει τ' ανοιξιιάτικα. Ο αέρας είχε μιαν φωτεινότητα απερίγραπτη, οι ανθισμένες μυγδαλιές σκόρπιζαν το γλυκόπικρο άρωμα τους και τα ζουμπούλια απ' τους μπαζέδες στέλναν το πρώτο μήνυμα της άνοιξης. Μα οι άνθρωποι που

κυκλοφορούσαν στους δρόμους, είχαν στο πρόσωπο τους τη σφραγίδα της πίκρας και της υπομονής.

Γερμανοί στρατιώτες, γκριζομάλληδες τώρα, μα με το ίδιο αγέρωχο ύφος, το βαρύ βηματισμό, διέσχιζαν—τετράδες—τους δρόμους. Τραγουδούσαν τα όμορφα, πολεμόχαρα τραγούδια τους που σκορπούσαν το ρίγος, το ρίγος της κλαγγής των όπλων και της ιαχής της μάχης, που ερχόταν από τα βάθη του καιρού, απ' το σκοτεινό μεσαίωνα των σιδηρόφραχτων Φράγκων... (σ. 25)

3.1.2.1.4 Τοπική δείξη

Όπως επισημάναμε στο κεφάλαιο των εισαγωγικών παρατηρήσεων, η χρήση της τοπικής δείξης είναι μία επιπλέον τεχνική της ανασυγκρότησης του χώρου πέρα από τις περιγραφές και την απαρίθμηση τοπωνυμίων και μικροτοπωνυμίων. Διάσπαρτες τοπικές δεικτικές εκφράσεις των πεζογραφημάτων πλοηγούν τον αναγνώστη στον νοητό χάρτη των Ιωαννίνων, ακόμη κι όταν ελλείπει η ρητή αποκάλυψη του ονόματος της πόλης, και τον κατευθύνουν στο εσωτερικό της. Με τις δεικτικές εκφράσεις εγγύτητας ή απόστασης η αφήγηση μοιάζει να εναρμονίζεται στην υπάρχουσα χωροταξία των Ιωαννίνων και να μεταφέρει μια αντίληψη για τη θέση δομημένων συνόλων και τις κινήσεις των χαρακτήρων σαν ο αποδέκτης της αφήγησης να μοιράζεται με τον αφηγητή και τους ήρωες τον ίδιο χώρο και να έχει την ίδια αίσθηση προσανατολισμού. Για να το πούμε διαφορετικά, ο αναγνώστης γίνεται ασυνείδητα συμπολίτης των δρώντων προσώπων, ανεξάρτητα από το επίπεδο της γνώσης του για τα πραγματικά Ιωάννινα.

Ενδεικτικά σχολιάζουμε μερικές περιπτώσεις. Στο διήγημα του Χατζή «Ο Σιούλας ο ταμπάκος» οριοθετείται ο παραλίμνιος μαχαλάς των ταμπάκικων αναφορικά με τις περιοχές άλλων επαγγελματικών δραστηριοτήτων και παρακολουθείται η διαδρομή του ταμπάκου Σιούλα από την αγορά προς τα ταμπάκικα (με έντονο χρώμα υποδεικνύονται οι λέξεις και οι εκφράσεις τοπικής δείξης):

*Πίσω απ' την ανατολική πλευρά του κάστρου, στην άκρη-
άκρη της λίμνης, πάνω στην όχτη της, βρισκόταν ο μαχαλάς των
ταμπάκικων. Έτσι τα λέγανε τα βυρσοδεψεία. Και ταμπάκους λέγανε
τους βυρσοδέψες ... (σ. 7)*

*Τα νταραβέρια τους [= των ταμπάκων] ωστόσο με την πόλη
είτανε πολύ λιγοστά. Σχεδόν ποτέ δεν **ανέβαιναν «απάνω»** αν δεν
είχανε κάποια δουλειά. ... Έμεναν **εκεί, πίσω** από το κάστρο, ένας
κόσμος ξεχωριστός και κλεισμένος. Τελειωμένος.*

***Λίγο παραπάνω** απ' τα δικά τους αργαστήρια είτανε τα
ζυλάδικα. ... **Δυο δρόμους παραπάνω**, οι βαρελάδες ... **Λίγο
παρακάτω, δίπλα** στ' αργαστήρια τους είταν η Σκάλα. (σ. 8)*

*Δεν του 'χε [του Σιούλα] την όρεξη ν' ανοίξει τώρα κουβέντες
μαζί του. Είταν ένας γύφτος, όνομα και πράμα, φουκαράς
ψευτοντουφεξής σε μια τρύπα στα μπιζεστένια – **δίπλα** στ'
αργαστήρια των κουδουνάδων – κ' έφτιαχνε για ένα τίποτα τα
ντουφέκια των φουκαράδων. (σ. 16)*

*Καθώς [ο Σιούλας] περνούσε τους δρόμους **κατεβαίνοντας** για τα
ταμπάκικα, κατιτίς καινούργιο, ζωντανό και ζεστό, σαν ένα φως
έπαιζε μέσα του. (σ. 18)*

Η γειτονιά των βυρσοδεψείων – ταμπάκικων βρίσκεται στη συνοικία
Σιαράβα, νότια του Κάστρου, ανάμεσα στις οδούς Ζαλοκώστα και Γαριβάλδη, και η
λίμνη αποτελεί το ανατολικό όριό της.⁵⁵¹ Ο αφηγητής του Χατζή ενστερνίζεται την
άποψη ενός κατοίκου των Ιωαννίνων που, με άξονα τη λίμνη, όντως θα θεωρούσε ότι
το Κάστρο και η Σιαράβα συγκροτούν το κάτω μέρος της πόλης ενώ η αγορά και τα
δυτικά οικοδομικά συγκροτήματα το πάνω. Η αφήγηση ασπάζεται σιωπηλά αυτό το

⁵⁵¹ Β. Ρόκου, *Τα βυρσοδεψεία των Ιωαννίνων. Από το εργαστήριο στο «εργοστάσιο» της
βιοτεχνικής πόλης*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, σσ. 135-143. Ο Χατζής κάπως
συγκεκριμένα τοποθετεί τα βυρσοδεψεία «πίσω απ' την ανατολική πλευρά του κάστρου»,
εφόσον το ανατολικό σκέλος του φρουρίου εκτείνεται μέσα στη λίμνη, εκτός κι αν η
έκφραση «πίσω» ερμηνευτεί ως απέναντι / διαγώνια «απ' την ανατολική πλευρά του
κάστρου».

επιχώριο σύστημα εντοπισμού και το επιβάλλει στον αμύητο αναγνώστη. Έτσι δικαιολογημένα οι περήφανοι ταμπάκοι, που δεν θέλουν δοσοληψίες με την υπόλοιπη πόλη, δεν *ανεβαίνουν απάνω* αλλά αρκούνται στην *κάτω* πλευρά, *εκεί πίσω* από το Κάστρο, *πάνω* στις όχθες της λίμνης. Τα ξυλάδικα και τα βαρελάδικα, τα οποία αναπτύσσονται βορειοδυτικά της Σιαράβας,⁵⁵² προσδιορίζονται ως *παραπάνω* από τα εργαστήρια των ταμπάκων και η ιχθυόσκαλα της λίμνης, που κείται βορειοανατολικά των βυρσοδεψείων, ως *λίγο παρακάτω* και *δίπλα*. Με αντίστοιχες προϋποθέσεις το δρομολόγιο του Σιούλα από το μαγαζάκι του Γύφτου στα μπιζεστένια της αγοράς προς τα ταμπάκικα εκλαμβάνεται ως *κατάβαση*.

Το μοντέλο του Χατζή ακολουθούν και οι νεότεροι συγγραφείς. Στα κείμενά τους εντοπίζονται χώροι και διαδρομές με την παράθεση δεικτικών εκφράσεων που υπονοούν ότι ο αφηγητής «εκφωνεί» τη διήγησή του μέσα από την πόλη των Ιωαννίνων. Λόγου χάριν στο διήγημα «Το πέταγμα του γερο-κότσυφα» του Τζιόβα ο ήρωας κινείται προς τα χάνια του Γυαλί Καφενέ και η πορεία του χαρακτηρίζεται ως κατέβασμα διότι η περιοχή γειτνιάζει με τη λίμνη: *Όταν ήταν σπουδαστής, διψώντας να μάθει νέα της Βίτσας, κατέβαινε εδώ στα γύρω χάνια* (σ. 106). Με βάση τον γιαννιώτικο κώδικα πρόσληψης του πάνω / κάτω ο παπουτσής ο Μέρμηγκας, στο διήγημα «Ο τελευταίος ταμπάκος» του Μηλιώνη, κατηφορίζει προς τη λίμνη και από εκεί ανηφορίζει στο Κουρμανιό: *Ξαναγύρισε στο Κριθαροπάζαρο ... και κατηφόρισε στη λίμνη... Κοίταξε έναν έναν τους καφενέδες ανηφορίζοντας στο Κουρμανιό ...* (σσ. 127-128). Στο ίδιο πεζό οι φίλοι του Χαρίση: *κατηφόρισαν κατά τη λίμνη, στα παλιά ταμπάκικα ...* (σ. 132).

Στο διήγημα «Πριν απ' τη βροχή» του Σταμάτη ο κεντρικός χαρακτήρας Νάσος Μουζάς νοικιάζει ένα δωμάτιο σε κάποιο παλιό σπίτι στο Κάστρο. Από το παράθυρο κοιτά κατά τη λίμνη και τον παραλιακό δρόμο που είναι *κάτω, πολύ χαμηλά*:

*Σ' ένα παληό σπίτι χτισμένο στις φαγωμένες επάλξεις του κάστρου.
Μια σειρά κάμαρες γιομάτες ένα σωρό ανθρώπους, η τελευταία δική
του. Ταχτοποίησε τα πράματα του, βγήκε στο παράθυρο, που 'βλέπε
κατά τη λίμνη. Ήταν Ιούνιος, η δροσερή νύχτα ερχόταν αργά. Κάτω,*

⁵⁵² Ε.Γ. Αυδίκος, *Η ταυτότητα της περιφέρειας στο Μεσοπόλεμο. Το παράδειγμα της Ηπείρου*, ό.π., σ. 81.

πολύ χαμηλά, ο παραλιακός δρόμος γιομάτος κόσμο. Απ' το λιμανάκι μια βάρκα ξέκοψε και τράβηξε για τ' ανοιχτά. (σ. 88)

Παρομοίως στο διήγημα «Η Σουλβάνα» του Μηλιώνη το παραλίμνιο καφεενδάκι της «Κυρα-Φροσύνης» τοποθετείται *εκεί κάτω*:

Ακόμα και τ' απογεύματα που καθόμουν στο καφεενδάκι της «Κυρα-Φροσύνης», ενώ άλλοτε τα απολάμβανα και ξεχνιόμουν κοιτάζοντας με τις ώρες τα πράσινα νερά της λίμνης — αχ, είναι όνειρο εκεί κάτω ... τώρα είχα αρχίσει να γίνομαι νευρικός και ανήσυχος. (σ. 86)

και στο αφήγημα «Λεπτομέρειες ενός χρονικού» του Δάλλα η πόλη διαθέτει δύο πλατείες, την Άνω προς τον νότο και την Κάτω προς τον βορρά στην κατεύθυνση της λίμνης: ... *προς τις δυο πλατείες —την Άνω με τον ανδριάντα του στρατάρχη τόπος περιπατητών και συναντήσεων, την κάτω με τα μαραμένα στέφανα των καταθέσεων και τα παγκάκια των απόμαχων-* ... (σ. 204).

3.1.2.1.5 Το όρος Μιτσικέλι και η λίμνη ως προεκτάσεις της πόλης

Οι πεζογράφοι απρόσμενα ενοποιούν τα Ιωάννινα με την περιρρέουσα φύση και ανάγουν την τελευταία σε αναπόσπαστο τμήμα της πόλης. Δύο κυρίως στοιχεία του φυσικού κι όχι του δομημένου περιβάλλοντος καθιερώνονται ως λογοτεχνικά τοπόσημα και εμφανίζουν στενή εξάρτηση με την πολιτεία και μεταξύ τους: το όρος Μιτσικέλι και η λίμνη Παμβώτιδα. Το βουνό Μιτσικέλι υψώνεται βορειοανατολικά των Ιωαννίνων και δεσπόζει πάνω από τη λίμνη. Η μεταπολεμική πεζογραφία της ηπειρώτικης εντοπιότητας περιγράφει ή μνημονεύει το όρος σε συνδυασμό με την πόλη και τη λίμνη καθιστώντας το, παράδοξα, προέκταση του αστικού χώρου.⁵⁵³ Τα δρώντα πρόσωπα παρατηρούν το βουνό μέσα από την πόλη με εξαιρέσεις τη

⁵⁵³ Και η Γ. Λαδογιάννη, «Νεμέρτσκα, Ακροκεραύνια, Μιτσικέλι. Βουνό και ταυτότητα», ό.π., επισημαίνει ότι στη λογοτεχνία των Ηπειρωτών το Μιτσικέλι είναι φυσική συνέχεια των Ιωαννίνων και «αστικό» βουνό.

«Μουργκάνα» του Χατζή, όπου στον Εμφύλιο μια διερχόμενη ομάδα ανταρτών αγναντεύει τα Ιωάννινα πάνω από το Μιτσικέλι (σ. 38), και «Το κομμένο κεφάλι» του Τζάλλα, όπου αποδίδεται μια λυρική εικόνα του όρους, με τις σαν αναστεναγμό απαλές σκουρογάλαζες πτυχώσεις του, από τον καταυλισμό ενός συντάγματος του ΕΛΑΣ στο Ζαγόρι:

Το ανοιζιάτικο σούρουπο έπεφτε διάφανο, αγνό στο Ζαγόρι ... Στον ουρανό χλώμιαζε σιγά – σιγά η δόξα των χρωμάτων και το πράσινο των λόφων σκούραινε, σκλήρυνε. Πέρα, το Μιτσικέλι με τα έλατα, κατέβαινε απ' τον ουρανό με τις απαλές –σαν αναστεναγμός– κυματώσεις του. (σ. 62)

Απ' το ανοιχτό παράθυρο του γραφείου, δροσερός έμπαινε ο νυχτερινός άνεμος. Η σκουρογάλαζη απαλή γραμμή του Μιτσηκελιού διαγραφόταν στον ουρανό που είχε το ανοιχτό γαλάζιο του σμαραγδιού. (σ. 71)

Στερεότυπο μοτίβο είναι η περίπου ερωτική συνύπαρξη του Μιτσηκελιού με τη λίμνη. Η λίμνη έχει ευδιάκριτη θηλυκή υπόσταση αναλαμβάνοντας τον ρόλο μιας προκλητικής γυναίκας ενώ το Μιτσικέλι μεταλλάσσεται υπαινικτικά σε μία ρωμαλέα και νωθρή αρσενική οντότητα:

Το Μιτσικέλι τεντωνόταν στο γλυκό φως του μεσημεριού, σαν ένας άχαρος, τεμπέλης σκύλος. Η λίμνη στα πόδια του, λεπτή, διάφανη, είχε ξαναβρεί τη συνηθισμένη θηλυκή της χάρη. (Κ. Τζάλλας, «Χρονικό της Κατοχής», σ. 25)

Το αρσενικό βουνό γέρνει προστατευτικά πάνω στη θηλυκή λίμνη: *η Πίνδος με τα κοντινά της θεωρεία και το Μιτσικέλι γέρνοντας απάνω από την προαιώνια λίμνη* (Γ. Δάλλας, «Λεπτομέρειες ενός χρονικού», σ. 206), υποβλητικό κι αγέρωχο τη στριμώνχει από τ' ανατολικά: *αντίκρυ, στην Ανατολή, το Μιτσικέλι, βουνό πανύψηλο, γυμνό, ατάραγο* (Σ. Σταμάτης, «Λίγος αφρός στο νερό», σ. 229) και καθρεφτίζεται, επιδεικνύοντας την ομορφιά του, στα νερά της μαζί με το Κάστρο και τους μιναρέδες

των τζαμιών: *η λίμνη καθρέφτιζε το χλοϊσμένο Μιτσικέλι, το κάστρο, τους μιναρέδες* (Φ. Τζιόβας, «Η ραψωδία των βράχων», σ. 132).

Επιπροσθέτως, το Μιτσικέλι αποτελεί φύλακα των αναμνήσεων της πολυαγαπημένης πατρικής γης και παρηγοριά για όσους μετοικούν από τα χωριά τους στην πόλη, όπως της καλοσυνάτης κυρα-Πολυξένης, στο ομώνυμο διήγημα του Τζιόβα, η οποία πριν εισέλθει στα Ιωάννινα ρίχνει μια ματιά –σαν ύστατη προσευχή– στο μοναστήρι του χωριού της:

Για μια στιγμή πήρε το μάτι της σκαρφαλωμένο στο Μιτσικέλι το μοναστήρι των Ασπραγγέλων, σταυροκοπήθηκε παρακαλώντας την Παναγιά να βοηθήσει στη δυστυχία της. (σ. 86)

Είναι θέαμα άξιο θαυμασμού: *την έβγαζε στα μπαλκόνια, της έδειχνε από ψηλά την πόλη, τα γύρω βουνά: Μιτσικέλι, ...* («Κυρα – Πολυξένη η οσία», σ. 92), *λίγα χιόνια έλαμπαν στο Μιτσικέλι* (Σ. Σταμάτης, *Την τελευταία κραυγή την άκουσε μια πόρνη*, σ. 48), ευεργετικός τροφοδότης της πόλης και της λίμνης με νερό:

Περνούσε πρωί πρωί [ο Οβριός] στο σοκάκι αφήνοντας στην πόρτα του πελάτη μια ή δυο βαρέλες ανάλογα με την παραγγελία. Τις γιόμιζε στη «Ντραμπάτοβα»,⁵⁵⁴ μια σπηλιά στα ριζά του Μιτσκελιού. Πήγαζε από κει και τροφοδοτούσε την Παμβώτιδα με χιλιάδες κυβικά, λέγανε πως γι αυτό πλήθαιναν οι караβίδες της και γιγάντωναν τα γλίνια λες και ήταν θεόψαρα των ωκεανών. («Κυρα – Πολυξένη η οσία», σ. 94)

οδηγός προσανατολισμού: *μακάρι να του 'λεγαν [του γερο-Σάββα] πως ο ήλιος βγήκε από του Βελισαρίου κι όχι από το Μιτσικέλι* (*Την τελευταία κραυγή την άκουσε μια*

⁵⁵⁴ Για τη Ντραμπάτοβα, μία από τις μεγαλύτερες πηγές της λίμνης στους πρόποδες του Μιτσκελιού, και τους θρύλους της βλ. Σ.Χ. Κωλέττας, *Οι λίμνες Ιωαννίνων και Λαψίστας. Ιστορική – γεωγραφική – οικολογική μελέτη*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση – Τ.Ε.Δ.Κ. Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2000, σσ. 166-167.

πόρνη, σ. 32)⁵⁵⁵ και πηγή φονικών ανέμων και βροντών: *κι από το Μιτσικέλι να τον δέρνει [τον γερο-Σάββα] ένας βοριάς φονιάς / τούτο ήτανε βροντή από κάπου μακριά, πίσω από το Μιτσικέλι (Την τελευταία κραυγή την άκουσε μια πόρνη, σ. 44, 60).*

Η γεωγραφία του υδροσυστήματος της λίμνης Παμβώτιδας και οι γεωλογικές συνθήκες του σχηματισμού της μυθοποιούνται με εντυπωσιακό τρόπο στο διήγημα «Λίγος αφρός στο νερό» του Σταμάτη. Ο Νικόλας το Ρεμάλι, ένας περιθωριακός ψαράς της λίμνης των Ιωαννίνων, καταδικάζεται από την κοινωνία σε αφόρητη μοναξιά διότι στιγματίζεται ως αντισυμβατικός: *δεν μπαίνει στο δρόμο του Θεού, δεν έχει οικογένεια, δεν παντρεύεται, δεν μεριμνά παρά μόνο για τον εαυτό του. Ο Νικόλας καταφεύγει στη φαντασία, για να ανταπεξέλθει στην αβάστακτη απόρριψή του, και στις δυο του αγάπες, τη βάρκα του «Κυρά-Φροσύνη» και τη λίμνη. Ο ετεροδιηγητικός αφηγητής, παρουσιάζοντας τη δεύτερη αγάπη του ήρωα, εκθέτει σαν παραμύθι «μεταμφιεσμένες» γεωγραφικές και γεωλογικές πληροφορίες.⁵⁵⁶ Διηγείται μια μαγευτική παραβολή που διασταυρώνεται με τα πλούσια κοιτάσματα της προφορικής λογοτεχνίας της Ηπείρου.*

Η μεγάλη και βαθιά σαν πέλαγος λίμνη μετασχηματίζεται σε άγριο θυμωμένο στοιχειό, που αισθάνεται παγιδευμένο διότι είναι φυλακισμένο ολόγυρα από την πόλη και από αδιαπέραστους βράχους και βουνά. Το αρχέγονο θεριό, ηττημένο και πληγωμένο, βρίσκει διέξοδο μονάχα προς τον νότο. Στα βάθη της προϊστορίας, όταν οι άνθρωποι μούγκριζαν κι έτρωγαν άβραστα κρέατα, ήταν αδάμαστο μα σταδιακά εξημερώνεται, σταματά να τρώει τη γη και αρχίζει να δίνει στους ανθρώπους τις ζωές των σπλάχνων του – τα λιμνίσια ψάρια· όχι όμως με συγκατάβαση αλλά απαιτώντας από εκείνους να ιδρώσουν για το ψωμί τους.

... η άλλη πλάσμα άγριο, ξένο, στιγμή δεν τον αποζητούσε κι ούτε τις ομορφιές της να κουρσέψει τον άφηνε παρά σαν δεν είχε όρεξη για πόλεμο. Ήταν η λίμνη, μεγάλη και βαθιά σαν πέλαγος, που όλο

⁵⁵⁵ Ωστόσο ο Γ. Αράγης, «Μελέτη του Κακού. Ένας άθλιος γέρος μιας ανώμαλης εποχής. Στέφανος Σταμάτης: *Την τελευταία κραυγή την άκουσε μια πόρνη*», ό.π., ορθά παρατηρεί πως «ο Σταμάτης, ηπειρώτης που έχει ζήσει στα Γιάννενα, μερικές φορές δεν ακριβολογεί πάνω σε αντικειμενικά δεδομένα. ... γράφει ότι ο ήλιος ανατέλλει από το Μιτσικέλι» αλλά «ανατέλλει από το Περιστέρι».

⁵⁵⁶ Για τη γεωγραφία και τη γεωλογία της λίμνης των Ιωαννίνων βλ. Σ.Χ. Κωλέττας, *Οι λίμνες Ιωαννίνων και Λαψίστας. Ιστορική – γεωγραφική – οικολογική μελέτη*, ό.π., σσ. 21-56.

σάλευε αγκουσεμένη σαν θεριό που δεν μπόρεσε να μάθει το κλουβί -
κι ήταν στ' αλήθεια κλεισμένη ολούθε: στα δυτικά η πολύψυχη
πολιτεία είχε ριζώσει γερά στη στεριά και δεν το 'χε σκοπό να χαρίσει
ούτε πιθαμή από τη γη της. Αντίκρυ, στην Ανατολή, το Μιτισκέλι,
βουνό πανύψηλο, γυμνό, ατάραγο. Στα βόρεια άλλα βουνά, όλο
βράχους και ξερολίθια. Ανάμεσα απ' αυτά, λίγο το νερό, η λίμνη είχε
νικηθεί, απόμεινε συμμαζωμένη. Κατά το νοτιά ήταν που το μάκρος
της δεν είχε τελειωμό: άρχιζε από την άκρη της πολιτείας, το γερό
κάστρο κι έφτανε ίσαμε λίγα καταπράσινα λοφάκια, τα 'βλεπες κι
έλεγες πως, αν πατούσες πάνω τους, θα βούλιαζαν, σου φάνταζαν
καμωμένα από ζυμάρι. Όμως σαν κάθε όμορφο πράμα σε τούτον τον
κόσμο, εκείνη η γη ήταν αληθινά αδύνατη. Κι έλεγαν πως τα παλιά τα
χρόνια, τότε που οι άνθρωποι μούγκριζαν κι έτρωγαν άβραστα
κρέατα, ήταν και τα στοιχειά άγρια. Μαζί με τ' άλλα και τούτη η
λίμνη. Σαν γεννήθηκε, κοίταξε γύρω της, βουνά εδώ, βουνά εκεί, πού
να πήγαινε; Κοίταξε κατά το νοτιά, είδε την όμορφη γη, κατάλαβε,
αδύνατη θα ήταν, χίμηξε, την κατάπие, μεγάλωσε. Όμως ήρθε ο
καιρός που όλα ημέρεψαν στην πλάση, άνθρωποι και στοιχειά. Κι
έπαψε και τούτη η λίμνη να τρώει από την όμορφη γη. Κι ακόμα
άρχισε να δίνει. Να δίνει στους ανθρώπους τις μύριες ζωές που
έτρεχαν στα σωθικά της, είν' αλήθεια, όχι χωρίς πόλεμο, χωρίς
αντίσταση -τι είναι όμως εκείνο που κερδίζεται εύκολα σε τούτον τον
κόσμο, η παλιά κατάρα δε λέει πως με τον ιδρώτα του προσώπου μας
θα γεμίζουμε τα στομάχια μας; Γενιές ολόκληρες πέρασαν, έσκυβαν
πάνω της και τρυγούσαν τους θησαυρούς του κορμιού της. (σσ. 229-
230)

Το εξημερωμένο πια στοιχείο της λίμνης, παρότι εξακολουθεί να είναι
επικίνδυνο (πχ. ο πατέρας του Κώστα έλεγε ότι, όταν η λίμνη βογγάει, θα σηκωθεί
βοριάς / Κ. Τζάλλας, «Το κρύσταλλο», σ. 46), λειτουργεί ως συμπαραστάτης στους
φτωχούς βιοπαλαιστές που σέβονται ειλικρινά την ισορροπία φύσης και ανθρώπου
και δεν μηχανεύονται πώς να το καθυποτάξουν αλλά επιζητούν να επιβιώσουν με
αξιοπρέπεια από την υδρόβια πανίδα του. Στον «Σιούλα τον ταμπάκο» του Χατζή,
αρχικά ο ήρωας, αν και δυσκολεύεται από την οικονομική κρίση, αντιμετωπίζει, όπως

όλοι οι ταμπάκοι, το κυνήγι πουλιών στη λίμνη ως δείγμα κοινωνικής ανωτερότητας και γοήτρου:

Και τις Κυριακές, όλο το χειμώνα τα δίκανά τους από τη λίμνη αντιλαλούσανε πάντα στην πόλη σαν ένα αδάμαστο «παρών» — τ' αντρίκειο πάθος τους, τ' αρχοντικό του κυνηγίου. Στα μεγάλα κλεισίματα — κλεισίματα των πουλιών δηλαδή — που γίνονταν στη λίμνη απ' όλους μαζί τους κυνηγούς, αυτοί μένανε πάντα πρώτοι και καλύτεροι. Το 'χανε σαν προνόμιο ...

Και σ' αυτά τα κλεισίματα των πουλιών τα μεγάλα και στα δικά του μοναχικά κυνήγια της Κυριακής, ο Σιούλας ζαναζούσε ακόμα τους καημούς και τα μεράκια και τις περηφάνιες της ψυχής του από τον καιρό της νιότης του ως τα τώρα που πήρε και γέρασε, πήρε και φτώχυνε — ξέπεσε. (σσ. 13-14)

Όμως μετά την αποφασιστική συνάντησή του με τον Γύφτο⁵⁵⁷ και τη μεταστροφή του, αφού αποδέχεται την ταξική του ένταξη στους φουκαράδες του μόχθου (σ. 18), η λίμνη παρέχει τη λύση. Κυνηγά για βιοπορισμό και τσαλακώνοντας την υπεροψία του πηγαίνει στο παζάρι να πουλήσει τα θηράματα:

Πριν απ' το χάραμα σηκώθηκε. ... μπήκε στο καραβούλι και τράβηξε για τη Μεγάλη Βαθιά⁵⁵⁸ — έτσι το λέγανε τ' ανοιχτό μέρος της λίμνης. ...

Όταν γύρισε πίσω είχε φέξει πια για καλά. ... Τα παιδιά κατεβήκαν και θάμαζαν το πλούσιο κυνήγι. ...

Ξανάφυγε με καμιά δεκαριά πουλιά στα χέρια του κι ούτε γύρισε να κοιτάζει κατά το σπίτι. ... Και τράβηξε γραμμή κατά το

⁵⁵⁷ Για τον Γύφτο που οδηγεί τον Σιούλα «από την άγνοια στη γνώση» βλ. Κ.Ε. Μηλιώτης, *Τα πρόσωπα στο αφηγηματικό έργο του Δ. Χατζή*, ό.π., σ. 85, 87· Ι. Τριάντου, *Η αφηγηματική τεχνική στην πεζογραφία του Δημήτρη Χατζή*, ό.π., σσ. 27-28· Α. Καστρινάκη, «Ο Σιούλας και ο γύφτος: στοιχεία για μια γενεαλογία», *Η Λέξη* 144 (Μάρτης – Απρίλης 1998), σσ. 184-185.

⁵⁵⁸ Το τοπωνύμιο είναι υπαρκτό. Ο Δ.Σ. Σαλαμάγκας, *Περίπατοι στα Γιάννινα. Ιστορικο-λαογραφικά σημειώματα*, ό.π., σ. 55, 128, διευκρινίζει: «η απλωσιά της νοτιοανατολικής λεκάνης της Λίμνης, η γνωστή ως μεγάλη Πλατειά ή Βαθειά».

*παζάρι, μέσα απ' τα ταμπάκικα, μπροστά απ' τ' αργαστήρια, στητός,
χτυπώντας βαριά τα ποδήματά του ... (σ. 19)*

Παραμυθία στη λίμνη ψάχνει και ο κατατρεγμένος, από τον κοινωνικό περίγυρο, ψαράς Νικόλας το Ρεμάλι στο διήγημα «Λίγος αφρός στο νερό» του Σταμάτη. Ενώ οι γνωστοί του γελούν πίσω από την πλάτη του, αυτός μεγαλόψυχα αγνοεί την κακία τους και γαληνεύει από την ομορφιά της λίμνης που εξομοιώνεται με την ομορφιά της ζωής. Βλέποντας την άνοιξη τους κατοπτρισμούς του ουρανού, των ηλιαχτίδων, των βουνών και των καλαμιώνων στην κρυστάλλινη επιφάνειά της, συγχέει την πραγματικότητα με τα είδωλα, ανοίγει η καρδιά του και νιώθει ευτυχισμένος. Τον χειμώνα, που αφρίζει μανιασμένη, παίρνει δύναμη από τη δύναμή της, διακατέχεται από χαρά και είναι έτοιμος να παλέψει για τις επιλογές του:

*Μπροστά σου η μεγάλη λίμνη, τη βλέπεις τ' ανοιζιάτικα πρωινά κι
ανοίγει η καρδιά σου - κρύσταλλο αψεγάδιαστο και μέσα της να
καθρεφτίζεται ο θαμπός ουρανός, οι πρώτες χρυσαφένιες αχτίδες και
τα βουνά κι οι λόφοι κι οι καλαμιές, όλα σ' ένα παράξενο κι όλο χάρη
παιχνίδι μ' εκείνα που στέκονται πάνω τους με τ' αληθινά. Ανοίγει η
καρδιά σου, στέκεσαι και βλέπεις και δε μιλάς· ούτε σκέφτεσαι τίποτε,
μόνο κάτι σαν τραγούδι νιώθεις να σαλεύει μέσα σου. ...*

*Κι όταν έρθει ο χειμώνας και τη βλέπεις ν' αφρίζει και να
χιμάει καταπάνω σε στεριές και πλεούμενα, κλοτσάει κι ορθώνεται η
δύναμη σου και ξεκινάς να παλέψεις - ποια μεγαλύτερη χαρά μπορεί
να νιώσει ο άνθρωπος; (σ. 231)*

Διαδεδομένη είναι η σύνδεση της λίμνης με τον έρωτα, όπως είδαμε και σε συνάρτηση με το Μιτσικέλι. Η ανωτέρω σύνδεση διαβαθμίζεται από τη θεώρηση της λίμνης ως χώρου με ερωτική αύρα έως την ονειρική μεταμόρφωσή της σε ερεθιστική γυναίκα και άσεμνη πόρνη. Στο «Σαμπεθαί Καμπιλής» του Χατζή ο ερωτισμός είναι ολωσδιόλου υπονοούμενος. Σκιαγραφείται μέσα από το κόσμη των βατράχων που διαλαλεί στη συνοικία των Εβραίων την ερωτική τους διέγερση:

*Κι από τις αρχές της άνοιξης ως το τέλος του καλοκαιριού, ο ύπνος
του [οβραϊκού] μαχαλά λικνιζότανε μέσα στην ατέλειωτη συναυλία*

*των βατράχων που δίπλα στο μαχαλά διαλαλούσαν από τη λίμνη το
χορτασμό και τους έρωτες τους πάνω στην πράσινη, βρώμικη λάσπη
της όχτης. (σ. 47)*

Βέβαια η εν λόγω συμβολική περιγραφή φαίνεται περισσότερο να προδικάζει την απραξία της εβραϊκής κοινότητας, που, κατά τη γνώμη του αφηγητή, δυστυχώς τη σπρώχνει νομοτελειακά στη γκετοποίηση και στον χαμό του ολοκαυτώματος. Η τραγική και αυτοκαταστροφική νωχέλεια των Γιαννιωτών Εβραίων, στον επίλογο του διηγήματος, καταλογίζεται ασυζητητί στον ανένδοτο και αμφιλεγόμενο ηγέτη τους Σαμπεθάι Καμπιλή.⁵⁵⁹ [τους Εβραίους] *δεμένους με τα χίλια σκοινιά του, δίβουλους και τρομαγμένους, ο Σαμπεθάι Καμπιλής τους κράτησε κει...* κι έτσι χάθηκαν όλοι από τους Γερμανούς *έξω από κείνους τους λιγοστούς που πήγανε στο βουνό με τους εαμίτες* (σσ. 73-74).

Οι βάτραχοι της λίμνης απαντώνται και στο διήγημα «Η Σουλβάνα» του Μηλιώνη. Τώρα όμως η σχέση του κοάσματός τους με τον έρωτα είναι ξεκάθαρη. Οι *ερωτικές φωνές* των βατράχων συνδυάζονται με την καλοκαιρινή ερωτική διάθεση του ομοδιηγητικού αφηγητή. Στα τέλη της δεκαετίας του 1960, όπως συνάγεται από μία παρενθετική αναφορά στην πρόσφατη τότε ίδρυση του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων,⁵⁶⁰ γνωρίζει στην πόλη μια κοπέλα με διεγερτικό όνομα και κορμί, τη Σουλβάνα, και μετά από ένα γλέντι γυρίζει χαράματα στο σπίτι του και ονειροπολεί. Ανοίγει το παράθυρο και ακούει την ξέφρενη ερωτική συναυλία των βατράχων που εξωτερικεύει τη δική του ηδονική αναστάτωση:

*Ανοιξα το ανατολικό παράθυρο που έβλεπε προς τη λίμνη. Χαλούσε
ο κόσμος από τα κοάσματα των βατράχων· μια παράξενη συνομιλία
σε ακατάληπτη γλώσσα και μια συναυλία από ερωτικές φωνές γέμιζε
τη νύχτα που ήταν απλωμένη χαμηλά στον κάμπο, ενώ ψηλά, στην*

⁵⁵⁹ Για τις ευθύνες που επιρρίπτει ο αφηγητής στον Καμπιλή βλ. αναλυτικότερα στο 4.1.5 Η εξόντωση των εβραϊκών κοινοτήτων της Ηπείρου.

⁵⁶⁰ Το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων ιδρύεται το 1964 ως παράρτημα του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και από το 1970 είναι ανεξάρτητο Ανώτατο Εκπαιδευτικό Ίδρυμα. Βλ. Γ. Πλουμίδης, «Ο πνευματικός βίος της Ηπείρου», *ό.π.*, σσ. 418-420.

*κορυφογραμμή της Πίνδου είχε αρχίσει κιόλας να χαράζει η αυγή κι η
καινούρια μου μέρα, χλιαρή και καλοκαιριάτικη. (σ. 80)*

Στον Μούλιο ο ερωτισμός του χώρου υποβάλλεται χωρίς τη μεσολάβηση συμβόλων. Το φθινοπωρινό τοπίο της λίμνης είναι τόσο ποθεινό όσο ένας ζωγραφικός πίνακας· τα καφενεία του μόλου, τα πεσμένα φύλλα κι η υγρασία δημιουργούν ερωτική ατμόσφαιρα από τις αποβάθρες έως το νησάκι που μαγνητίζει τους πάντες και πολύ πιο ορμητικά όσους είναι πρόθυμοι να λαβωθούν από τα βέλη του έρωτα:

*Εξ άλλου ήταν φανερή η επιθυμία του Σέργιου να φανεί
ευχάριστος και ιπποτικός στη Ρένα. Και ουσιαστικά παραμέρισε τις
τυπικότητες μόλις έφτασαν στα Γιάννενα, ...*

*Αρχές φθινοπώρου κι οι δρόμοι στρωμένοι με καφέ και κίτρινα
φύλλα έμοιαζαν με κείνα τα παλιά ζωγραφιστά τοπία, ενώ τα
πλακόστρωτα, υγρά όπως ήταν, ανάδιναν μια αλλιώτικη αίσθηση που
εκτεινόταν και πέρα απ' τα «ντοκ» της Λίμνης, ως το νησί και την
αντίπερα όχθη. Όλα τότε ανάσαιναν στο δικό τους αργό ρυθμό και
δημιουργούσαν μια ερωτική ατμόσφαιρα απ' τη γοητεία της οποίας
δεν ξέφευγε κανείς. (Ο Ορφέας δεν είναι πια εδώ, σσ. 17-18)*

Τουναντίον, στον Τζιόβα και στον Σταμάτη η ερωτική μαγεία της λίμνης έχει εξωπραγματικές διαστάσεις. Η λίμνη μεταλλάσσεται σε γυναίκα, ανθρωποποιείται και λαμβάνει τις πιο ποθητές, από τη λαϊκή φαντασία και τη λογοτεχνία, θηλυκές μορφές - της οδαλίσκης και της γυμνόστηθης γοργόνας. Σαν λυσίκομη οδαλίσκη από το χαρέμι του Αλή Πασά που μαστιγώνεται από τον αέρα –η προσωποποίηση προκαλεί λάγνους συνειρμούς- είναι η Παμβώτιδα στο διήγημα «Κυρα – Πολυξένη η οσία» του Τζιόβα:

*Αριά και που μπαίνει πελάτης [στο κουτούκι στα ταμπάκικα],
.... Μαζί του εισβάλλει με το έτσι θέλω ο άνεμος που στέλνει η
λυσίκομη Παμβώτιδα. (σσ. 110-111)*

Κόπασε ο άγριος αγέρας που χούμιζε επί τρία μερόνυχτα από τη μπούκα του Δρίσκου —όπως κάποτε τα στίφη Αλβανών— μαστιγώνοντας αλύπητα την οδαλίσκη Παμβώτιδα. (σ. 116)

Στο «Λίγος αφρός στο νερό» του Σταμάτη ο άμοιρος ήρωας οραματίζεται τη λίμνη σαν μια πανέμορφη, γυμνόστηθη γοργόνα. Η φαντασίωση του απορρέει από μια απωθημένη ερωτική επιθυμία που του γεννάται όταν βλέπει φευγαλέα στο δεύτερο πάτωμα ενός σπιτιού μια γυμνόστηθη κοπέλα με μακριά μαλλιά (σ. 234). Η λίμνη απορροφά τον βασανισμένο ψυχισμό του ήρωα και ποιητικά μεταπλασμένη, σαν ερωμένη και μάνα μαζί, σκορπίζει τη λύτρωση στον ταραγμένο νου του. Ο ήρωας πεθαίνει στην αγκαλιά της λίμνης κι εκείνη τον απενοχοποιεί «αγιοποιώντας» τον. Ενστερνίζεται τον αξιακό του κώδικα και τον δικαιώνει ηθικά:

Ωστόσο, ένιωσε κι ο Νικόλας να περνάει κάτι από το κούτελό του. Μισάνοιξε τα μάτια του, δε βρισκόταν σε δάσος που καιγόταν, η λίμνη ήταν γύρω του, η μια από τις αγάπες του. «Πάνω της είμαι!» πέρασε γρήγορος λογισμός από το νου του κι έκανε να πιάσει τα κουπιά, ξένα όμως, τα χέρια του δεν τον άκουσαν. Και τότε, σαν να τον άρπαξε σίφουνας, ανέβηκε ψηλά κι είδε από κει το κορμί του στην αγκαλιά πανέμορφης, γυμνόστηθης γοργόνας και μύρια γυναικεία χέρια να τους κρατάνε στον αφρό και να τους ταξιδεύουν απαλά. Ένιωσε μια ολόγλυκια σταλαγματιά να κατεβαίνει στα σωθικά του. «Θεέ μου, δεν είμαι πια Ρεμάλι, δεν είμαι Ρεμάλι!» τραύλισε και σωριάστηκε ανάσκελα.

Στο νοτιά φάνηκαν τα καταπράσινα λοφάκια να τον καρτερούν.
(σ. 237)

Μια παραλλαγή του μοτίβου «η ερωτική αύρα της λίμνης» είναι ο πληρωμένος έρωτας στη λίμνη, που εδράζεται στην ύπαρξη φημισμένου οίκου ανοχής μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1950 στον μόλο, δίπλα στη σημερινή πλατεία

Μαβίλη.⁵⁶¹ Η εκδοχή αυτή εντοπίζεται στους Μηλιώνη, Σταμάτη και Μούλιο και κλιμακώνεται από τον συσχετισμό του πορνείου με την πρώιμη ενηλικίωση ενός έφηβου και τον αισχρό πόθο ενός κολασμένου γέρου έως την εξιδανικευμένη μετατροπή των ιεροδούλων σε νεράιδες της λίμνης. Στα *Ακροκεραύνια* του Μηλιώνη ο έφηβος Χαρίλαος αποκλείεται λόγω του Εμφυλίου στο κεφαλοχώρι όπου πηγαίνει Γυμνάσιο. Μυείται στον τρυφερό έρωτα από τη χήρα σπιτονοικοκυρά του Λένη μέσα στις ριπές των πολυβόλων (σσ. 65-67) αλλά αργότερα η θετική του εμπειρία κλονίζεται όταν η Λένη, για να επιβιώσει στις άθλιες παραγκουπόλεις των ανταρτόπληκτων στα Ιωάννινα, γίνεται πόρνη (σ. 130).⁵⁶²

Προτού κατατοπιστεί για τη θλιβερή κατάληξη της Λένης, για πρώτη φορά έρχεται αντιμέτωπος με το παρακμιακό φαινόμενο της πορνείας στη λίμνη. Ο νεαρός ως θύμα του Εμφυλίου εκτοπίζεται στα Ιωάννινα και μένει αβοήθητος απέναντι σε ακραίες συνθήκες, χωρίς τη συνδρομή της οικογένειάς του. Περιπατώντας στον μόλο ακούει τον απόηχο ρεμπέτικων τραγουδιών από ένα ερειπωμένο σπίτι, στο οποίο μπαينوβγαίνουν στρατιώτες. Ρωτά έναν γέρο που ψαρεύει κοντά στο καφενείο «Κυρά-Φροσύνη» τι είναι το παράξενο σπίτι. Με τραυματικό τρόπο πληροφορείται την αμείλικτη αλήθεια και υποχρεώνεται να διαβεί πρόωρα το κατώφλι του διεφθαρμένου κόσμου των ενηλίκων:

Ο άνεμος φέρνει, πέρα από το άγαλμα του Μαβίλη, ξεφτίδια ρεμπέτικου τραγουδιού από βραχνιασμένο φωνόγραφο. Είναι ένα σπίτι μοναχικό, παμπάλαιο, με ξεπλυμένους κόκκινους τοίχους κι άσπρη μπορντούρα από άσβεστη γύρω στα κουφώματα. Δυο στρατιώτες πάνε να μπουν, χτυπούν την πόρτα, περιμένουν κι υστέρα κάνουν το γύρο κι ανεβαίνουν την πλαϊνή σαραβαλιασμένη σκάλα.

Κοντά στην Κυρά – Φροσύνη ψαρεύει κουκουβισμένος ένας γέρος. ...

«Ψαρεύεις, μπάρμπα;»

⁵⁶¹ Για τον οίκο ανοχής στη λίμνη βλ. C.U. Schminck-Gustavus, *Μνήμες Κατοχής II. Ιταλοί και Γερμανοί στα Γιάννενα και η καταστροφή της Εβραϊκής κοινότητας*, μτφ. Α. Νέττας – Ά. και Θ. Παντίδης – Σ. Γεωργαλλίδη, Ισνάφι, Ιωάννινα 2008, σσ. 165-166.

⁵⁶² Για την ερωτική επαφή του Χαρίλαου με τη Λένη μέσα από μία ψυχαναλυτική ερμηνεία βλ. Ε. Λιανοπούλου, «Χριστόφορου Μηλιώνη: *Ακροκεραύνια*. Από την "Παράγκα της Λένης" στον "Κήπο του Αλλάχ", *Φηγός* 9 (Φθινόπωρο-Χειμώνας 2000), σσ. 118-123.

Δεν του απάντησε. ... Πέρα από το άγαλμα του Μαβίλη, απ' το μοναχικό παλιό σπίτι, ο φωνόγραφος στέλνει πάλι ξεφτίδια από το ίδιο ρεμπέτικο

να με στεγνώσεις με φιλιά

μες στη θερμή σου αγκαλιά

καθώς δυο στρατιώτες ανοίγουν και μπαίνουν από το παραπόρτι.

«Μπάρμπα, ρωτάει. Τι είναι εκείνο το σπίτι;»

Σήκωσε το κεφάλι και τον κοίταξε.

«Τα καλά τα σπίτια».

Δεν κατάλαβε. ...

«Αν έχεις παράδες, εκεί είναι οι κοπέλες». Δεν ξαναμίλησε.

(«Ξενοδοχείον “Η Ωραία Ελλάς”», σσ. 110-111)

Στο μυθιστόρημα *Την τελευταία κραυγή την άκουσε μια πόρνη* του Σταμάτη ήδη ο τίτλος προλέγει πως αυτήκοος μάρτυρας του θανάτου του ελεεινού γερο-Σάββα, από ακούσια αυτοπυρπόληση, είναι μια *μικρή πόρνη* που κατοικεί δίπλα στην παραλίμνια παράγκα του (σσ. 177-178). Ο δωσίλογος και ρουφιάνος, στα νιάτα του, γέροντας παρότι ζει παρατημένος από συγγενείς και φίλους, ρυπαρός κι απόβλητος από την κοινωνία, δεν παύει –αμετανόητος- να ορέγεται διάφορες προστυχίες. Ακόμη και να φερθεί ξανά χωρίς ίχνος ανθρωπιάς στις ιερόδουλες του γειτονικού οίκου ανοχής που αναμφίβολα είναι πολύ πιο ηθικές από αυτόν:

Σιγά σιγά μια άλλη ιδέα τού έρχεται στο νου: να πάρει μια από τις λίρες που απόμειναν κάτω από το στρώμα και να πάει στις γυναίκες εκεί στο ερείπιο πλάι στη λίμνη. Δεν μπορεί, θα τον δεχτούν, ολόκληρη λίρα θα βάλει κάτω από τα μάτια τους, κάποια θα τη λιγουρευτεί· ύστερα, λέει μέσα του, μαθημένες είναι αυτές, από το πρωί ως το βράδυ πέφτουν στο κρεβάτι με κάθε λογής κόσμο, με καμπούρηδες, χτικιάρηδες, σημαδεμένους, βρώμικους -ο καλός ο κόσμος δεν τις έχει ανάγκη- θα πάει με μια στο δωμάτιο κι εκεί μπροστά του η γυναίκα θα ξεγυμνωθεί και θα ξαπλώσει -βυζιά και μπούτια κι άλλα πράγματα να τα κάνει ό,τι θέλει. (σ. 42)

Το μοτίβο βρίσκει την κορύφωσή του στο μυθιστόρημα *Η Φαμίλια των Λιστινών* του Μούλιου. Τα πορνεία της λίμνης των Ιωαννίνων αποκτούν παραμυθιακή διάσταση. Συζητώντας τα νεότερα αγόρια της οικογένειας, ο Αλέξης κι του Νότης, ο πρώτος εξηγεί στον μικρότερο ξάδελφό του τις ερωτικές του περιπέτειες στα Ιωάννινα. Ο Αλέξης κατεβαίνει στην πόλη και επισκέπτεται συχνά τον οίκο ανοχής στη λίμνη. Από συστολή αλλά και από την ανάγκη του να υπερβεί τις ενοχές του, κατασκευάζει μια μυθική αφήγηση για τον έρωτα στις καλαμιές της λίμνης, όπου οι πόρνες παρουσιάζονται σαν νεαρές και διψασμένες για ανδρικά κορμιά νεράιδες. Κάθε βράδυ, κατά την αφήγηση του Αλέξη, βγαίνουν στις καλαμιές όμορφες και νεαρές γυναίκες από ξένα μέρη, ντυμένες με διάφανο άσπρο τούλι και αναζητούν γεροδεμένους αγρότες περιφρονώντας τους γραμματισμένους της πόλης διότι, σαν αρχαίες ιέρειες, *είναι ταμένες από κάποιο Θεό του βουνού γι' αυτήν τη δουλειά*. Βγαίνουν μονάχα τις φεγγαρόλουστες νύχτες και τη μέρα λούζονται στα νερά της λίμνης. Για να τις συναντήσει κάποιος πρέπει να σφυρίξει κλέφτικα και προφανώς μόνο τα παιδιά του βουνού ξέρουν να σφυρίζουν έτσι. Όποιος σφυρίζει σωστά διαλέγει μία και ταξιδεύει μαζί της στις ηδονές. Κάθε πρωί, πριν ξημερώσει, χάνονται στο βυθό της λίμνης.

Ο ενδοδιηγητικός αφηγητής δεν παραλείπει να τονίσει πως μετά το ερωτικό σμίξιμο, όταν φεύγουν οι νεράιδες – πόρνες νιώθει λυπημένος κι έρημος· *σα να χάνεται ο κόσμος*. Είναι βέβαιο πως αισθάνεται ντροπή για τον πληρωμένο έρωτα κι έτσι εξωραΐζει την πραγματικότητα προσδίδοντάς της μυθικό περιεχόμενο. Για να γίνει υποφερτή, την προσαρμόζει στα δικά του κοινωνικά και πολιτισμικά δεδομένα. Έτσι οι νεράιδες – πόρνες προτιμούν αγόρια της υπαίθρου, όπως ο χωρικός Αλέξης, κι η διήγησή του θυμίζει ηπειρώτικα παραμύθια. Όμως η πραγματικότητα, που αποκαλύπτει αμέσως μετά ο εξωδιηγητικός τριτοπρόσωπος αφηγητής, είναι εντελώς απομυθοποιητική: ένα δίπατο φτωχικό σπίτι, μυρωδιά φανταρίλας, άχρηστο και βαρύ άρωμα, τα αντιερωτικά παραγγέλματα της «μαμάς» - πατρόνας και το πλαδαρό κορμί των «κοριτσιών». Παραθέτουμε ολόκληρη την εγκιβωτισμένη αλληγορία:

Υστερα, αργά μεν, αλλά μεθοδικά, κοιτώντας κατά τον ουρανό κι έχοντας συνείδηση πως ο μικρός κρεμόταν απ' τα χείλη του, άρχιζε να του μιλάει για τον έρωτα, που μπορεί ν' απολαύσει κανείς στις καλαμιές της Λίμνης των Γιαννίνων.

Κάθε βράδυ, λέει, σ' αυτές τις καλαμιές έρχονται ωραίες και νέες γυναίκες από άγνωστα και μακρινά μέρη. Ντυμένες με διάφανο άσπρο τούλι, για να μπορεί να διακρίνεται η σφιχτή και ρόδινη σάρκα τους, γεμάτη από δίψα για κορμιά αντρικά που να μυρίζουν αλισφακιά και λίγο προβατίλα. Αυτή τη μυρωδιά τη βρίσκουν απαραίτητη για το ερωτικό σμίξιμο και γιατί περιφρονούν τις ντελικάτες σάρκες των γραμματισμένων της πόλης, μιας και οι δικές τους είναι ταμένες από κάποιο Θεό του βουνού γι' αυτή τη δουλειά. Και δεν τις βρίσκεις πάντοτε εκεί. Βγαίνουν μονάχα τις νύχτες με φεγγάρι, επειδή, στο φως της μέρας, προτιμούν να λούζονται στα νερά της Λίμνης, παρά να ξοδεύονται σπάταλα πίσω απ' τις καλαμιές, χωρίς καμιά ρομαντικότητα. Ύστερα είναι που, σα νεράιδες, δε θέλουν να φαίνονται τα πρόσωπα τους επειδή πιστεύουν πως αυτό ταιριάζει περισσότερο στα σκυλιά ή τα τραγιά.

Φτάνοντας εκεί δεν έχεις παρά να σφυρίζεις κλέφτικα, επειδή μόνο τα παιδιά του βουνού μπορούν να σφυρίζουν έτσι και σωστά. Και τότε όλες μαζί αναμερίζουν τις καλαμιές κι έρχονται κατά πάνω σου, σχεδόν λιπόθυμες από αζεδίψαστο έρωτα. Εσύ τότε, μη μπορώντας να κάνεις διαφορετικά, τους απλώνεις το χέρι, αφήνεσαι σε μια απ' αυτές και ταξιδεύεις μαζί της, μ' έναν τρόπο που μόνο τον νιώθεις, αν τον νιώθεις, και που δεν μπορείς να τον περιγράψεις.

Το πρωί, όμως, πριν ακόμα ξημερώσει φεύγουν, πατώντας στις άκρες των ποδιών τους, έτσι που δεν τις παίρνεις είδηση και χάνονται στο βυθό της Λίμνης. Μαζί με όλες, χάνεις και τη δική σου.

«Ύστερα μένεις μόνος κι είναι, πως να στο πω, ρε Νότη, σα να χάνεται ο κόσμος. Κάπως σα να σε βρίσκει η νύχτα σε τόπο άγνωστο, άγριο και γυμνό», αποτέλειωσε ο Αλέξης σκύβοντας το κεφάλι από λύπη.

«Είναι, Αλέξη, επειδή φεύγουνε αυτές;» ρώτησε με αφέλεια ο Νότης.

Ο Αλέξης δεν είπε τίποτε, με μια σιωπή που έλεγε πως : «Ναι, γι' αυτό είναι». Όμως, σώπαινε κι ένιωθε ένοχα επειδή δεν έλεγε την αλήθεια. Σκεφτόταν το δίπατο σπίτι με τα φαγωμένα σκαλιά και τα κλειστά παράθυρα. Το ξεπλυμένο ροζ του δωματίου που μύριζε

φανταρίλα, μπόχα από τσιγάρα κι ένα άχρηστο και βαρύ άρωμα, που έκανε την ατμόσφαιρα εμετική. Τη γριά «μαμά» που φώναζε «γρήγορα» και το ασθματικό στήθος της «κοπέλας» με το πλαδαρό κορμί, που αγωνιζόταν στο μισόσβηστο φως να δείξει το ανύπαρκτο σφρίγος του. Ύστερα από λίγο και χωρίς να κοιτάζει το Νότη στα μάτια ξανάπε σβηστά και με τα μάτια κολλημένα στο φεγγάρι. «Ναι, αυτό είναι». (σς. 105-107)

3.1.2.1.6 Το Κάστρο

Το Κάστρο των Ιωαννίνων ξεχωρίζει στις γενικές περιγραφές της πόλης ως χαρακτηριστικό τοπόσημο, όπως σημειώσαμε, ή ως άξονας προσδιορισμού άλλων χώρων. Για παράδειγμα στο διήγημα «Σαμπεθαί Καμπιλής» του Χατζή η γειτονιά των πλουσίων Εβραίων καθορίζεται με βάση το Κάστρο: *κ' είχανε φκιάζει έξω από το Κάστρο ένα-δυο οβραϊκούς δρόμους, που 'ταν κι από τους καλύτερους της πόλης* (σ. 44). Ωστόσο, στους Τζάλλα, Τζιόβα και Σταμάτη επισημαίνεται ένα συγκεκριμένο μοτίβο που ταυτίζει το Κάστρο με τον χώρο του εχθρού· είναι η μετουσίωση των εκάστοτε τυράννων που δυναστεύουν τα Ιωάννινα. Αναπαρίσταται ως πεθαμένος κι άλιωτος γίγαντας που ζώνει με τα παγωμένα μπράτσα του ένα κομμάτι απ' την πόλη (Σταμάτης, «Πριν απ' τη βροχή», σ. 88), εκφοβίζοντας τους ήρωες και σκορπώντας τον τρόμο.

Στο διήγημα «Η θυσία» του Τζάλλα, λίγο πριν την απελευθέρωση των Ιωαννίνων, οι Τούρκοι προύχοντες διατάσσουν να βγει από τη μέση ένας μέθυσος παπάς γιατί ενοχλούνται από τις επαναστατικές ιδέες του. Ο πατριώτης παπά-Κώστας, αψηφώντας τις προειδοποιήσεις για την επικείμενη δολοφονία του, επιστρέφει από ένα καπηλειό αργά το βράδυ στο σπίτι του στο Κάστρο. Όντας σε σύγχυση, το τεράστιο φρούριο με τα ποτισμένα από την υγρασία τείχη του αντιπροσωπεύει, στον ταραγμένο του νου, τον κίνδυνο της άσπλαχνης οθωμανικής εξουσίας. Μετωνυμικά το Κάστρο παίρνει τη θέση του τυράννου που σκιάζει την ψυχή του:

*... σε λίγο ο παπάς αντίκρυσε το πελώριο Κάστρο που εισχωρούσε
βαθείά στη Λίμνη με τις επάλξεις του και τους πύργους του, πιο μαύρο
κι άγριο απ' τη χειμωνιάτικη νύχτα, με τα τείχη του μόνιμα υγρά—
φοβερό σύμβολο της ανάλγητης προαιώνιας τυραννίας, απαίσιο
σκιάχτρο, ίδιο στοιχειό, ικανό να πτοήσει και τη γενναιότερη ψυχή.*
(σ. 94)

Στο «Πριν απ' τη βροχή» του Σταμάτη η εξίσωση *Κάστρο* = *καταπίεση* ισχύει για όλους τους δυνάστες που περνούν κατά τον ρουν της Ιστορίας από τα Ιωάννινα. Το χτίσιμο του φρουρίου ανάγεται στα βάθη του χρόνου (*παληό*) και είναι φτιαγμένο από πολλούς τυράννους. Είναι ο φύλακας της βάρβαρης απολυταρχίας τους, καθώς τους υπερασπίζεται από τις εξεγέρσεις των υποτελών τους και τις επεκτατικές βλέψεις των αντιπάλων τους. Προπάντων όμως μαρτυρεί τη λυσσαλέα δεσποτεία του Αρβανίτη, δηλαδή του Αλή Πασά:⁵⁶³

*Το κάστρο ήταν παληό. Πέτρα-πέτρα το 'χτισαν οι τύραννοι,
πολλοί τύραννοι, κι' αυτό πολλές φορές τους έσωσε απ' την οργή
των αδικημένων και τη λαιμαργία των άλλων τυράννων. Πάνω απ'
όλους, βαρειά σκιά στα χαλάσματα, κείνο το θεριό, ο Αρβανίτης. Και
τι δεν έκανε στον καιρό του... (σσ. 89-90)*

Στο ίδιο διήγημα το Κάστρο – δυνάστης, που συνδέεται με ιστορικά πρόσωπα και καταστάσεις, μεταβάλλεται σε δυνάστη του κεντρικού ήρωα Νάσου Μουζιά. Μετά από ένα άγριο μεθύσι νομίζει πως ο χρόνος γυρνά πίσω στον καιρό του Αλή Πασά. Φαντασιώνεται τον «φύλακα» του Κάστρου, έναν Αρβανίτη από τη φρουρά του Αλή, σαν μια θαμπή και φωτεινή σκιά ζωσμένη με φονικά όπλα. Στα ριζά του Κάστρου ανοίγουν τα μνήματα. Βγαίνουν κατάμαυρα πόδια και γένια, έρχονται καταπάνω του και τον ωθούν προς τη φουρτουνιασμένη λίμνη. Βέβαια ο φόβος του πνιγμού στη λίμνη ανασύρει διακειμενικά τον θρύλο του πνιγμού της Κυρά-Φροσύνης. Το κάστρο της ματωμένης εποχής του Αλή εξισώνεται με τη συνείδηση

⁵⁶³ Πράγματι η σημερινή μορφή των τειχών του Κάστρου οφείλεται στις ριζικές επισκευές του Αλή Πασά το 1815. Βλ. Δ. Κωνσταντίος, *Το Κάστρο των Ιωαννίνων*, ό.π., σ. 13.

του μεθυσμένου ήρωα που αντιμάχεται τον εαυτό του ενώ Αρβανίτης – Αλής είναι η ανηλεής κοινωνία:

*Μια φωνή. Σκέπασε το ουρλιαχτό τ' άνεμου, γιόμισε τη νύχτα.
Μακρόσυρτη, σαν κλάμα τσακαλιού. Από ψηλά.*

— Γύρνα, έμπα μέσα, θα κλείσει η καστρόπορτα!

Σήκωσε τα μάτια του στις επάλξεις. Κάποιος ήταν εκεί, φαινόταν κι' ας τον τύλιγε σκοτάδι πυκνό, το κορμί του θαμπόφεγγε σα μακρυνό αστέρι. Ζωσμένος φυσεκλίκια, φορτωμένος κουμπούρες, γιαταγάνια. «Ο φύλακας», άστραψε φως παράξενο στο νου του. «Μα δεν έφυγαν οι μέρες; Μπορεί να γύρισαν... Πάλι καλός, δε μου ρίχνει, πώς δε φοβάται για τον πασά;» ...

Και κει μαρμάρωσαν οι λογισμοί του, μαρμάρωσε το κορμί του και δε μπορούσε στάλα να σαλέψει...

...Σα να 'χαν ανοίξει στα ριζά του κάστρου σειρά μνήματα κι' από κει δε βγήκαν άνθρωποι, μόνο πόδια κατάμαυρα, γυμνά, θαμποφώτεινα σαν το κορμί πάνω στις επάλξεις. ... Λίγο ακόμα και θα τον έφταναν, θα τον έπαιρναν μαζί τους, θα τον έσπρωχναν κατά πίσω. Κατά τη λίμνη που σάλεβε άγρια και φοβισμένη...

— Αρβανίτη! άφησε φωνή μεγάλη και σωριάστηκε σιμά στο νερό. (σσ. 105-106)

Στο «Πένθος» του Τζιόβα το Κάστρο αλλάζει κυρίαρχο κι η πόλη διώκτη. Στην Κατοχή και λίγο διάστημα πριν τη γενοκτονία των Εβραίων ο πρωτοπρόσωπος αφηγητής-ήρωας προστατεύει ένα ορφανό Εβραιόπουλο, τον Ελιέζερ. Μια μέρα ανεβαίνουν οι δύο τους στο φρούριο για να πετάξουν χαρταετό. Οι Γερμανοί τους διώχνουν με φωνές, ο αετός μπλέκεται στα τείχη κι ο μικρός Ελιέζερ έκτοτε βλέπει εφιάλτες στον ύπνο του. Ο σκοπός στην τάπια πάντα καταστρέφει τον χαρταετό - το παρήγορο χάδι συμπόνιας που δέχεται από τον αφηγητή. Το Κάστρο-εξουσιαστής εκφράζει πλέον τον Γερμανό κατακτητή που ανοιχτά απειλεί τη ζωή της εβραϊκής μειονότητας και της χριστιανικής πλειονότητας:

*Άλλη μέρα του έφκιασα χαρταετό. Ανεβήκαμε πάνω στο φρούριο.
Πριν καλά καλά ψηλώσει, μας έδιωξαν οι Γερμανοί με χουγιατά. Ο*

αετός κρεμάστηκε πάνω στις αγριοσυκιές που φυτρώνουν στα πλευρά του κάστρου. Πήγαινε κάθε μέρα και τον έβλεπε, ώσπου έμεινε ο καλαμένιος σκελετός. Ξεχνούσε να γυρίσει στη γιαγιά. Εκείνη μου τα έλεγε. Παραμιλούσε στον ύπνο του. Φώναζε τ' όνομα μου, με καλούσε να το γλιτώσω από κάποιον κίνδυνο. Έλεγε στη γιαγιά πως ονειρεύεται τον αετό, τον αψηλώνει, μα του τον αρπάζει πάντα ο στρατιώτης που φυλάει σκοπός στην τάπια. (σ. 210)

3.1.2.1.7 Πρόσωπα και πράγματα των Ιωαννίνων

Η παρουσία των Ιωαννίνων στα κείμενα καταδεικνύεται -εκτός από τα βασικά τοπόσημα της πόλης (λίμνη, Κάστρο, Μιτσικέλι, μιναρέδες), τα τοπωνυμία και την τοπική δείξη- και από την ανάδυση πλήθους υπαρκτών προσώπων της τοπικής Ιστορίας, εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, πολιτιστικών σωματείων, εφημερίδων και περιοδικών. Τα πρόσωπα σχετίζονται μ' όλες τις σημαίνουσες ιστορικές περιόδους των Ιωαννίνων: Βυζάντιο, τουρκοκρατία, εποχή της απελευθέρωσης, μεσοπόλεμος, δεκαετία του 1940, πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, σύγχρονη εποχή. Σπανιότερα είναι πρωταγωνιστές της αφήγησης (πχ. στα διηγήματα «Σαμπεθαί Καμπιλής» του Χατζή, «Το πέταγμα του γερο-κότσυφα» του Τζιόβα, «Σε τέσσερων τους ώμους» του Δάλλα)· κυρίως όμως είναι δευτεραγωνιστές ή απλώς εμφανίζονται εμβόλιμα στη διήγηση.

Από τους βυζαντινούς χρόνους μνημονεύεται ο Νορμανδός Βοημούνδος, γιος του δούκα της Απουλίας και Καλαβρίας Ροβέρτου Γυσκάρδου, που καταλαμβάνει τα Ιωάννινα το 1082 και ο αυτοκράτορας Αλέξιος Κομνηνός που εκδιώκει τους Νορμανδούς⁵⁶⁴ (Χ. Μηλιώνης, «Τα φαντάσματα του Γιορκ», σσ. 49-50, 53). Επίσης ο φαύλος και συκοφάντης Μιχαήλ Αψαράς, από τη γιαννιώτικη αρχοντική οικογένεια των Αψαράδων, στενός συνεργάτης και πρωτοβεστιάριος του Σέρβου ηγεμόνα Θωμά

⁵⁶⁴ Μ.Σ. Κορδώσης, *Τα Βυζαντινά Γιάννενα. Κάστρο (Πόλη) – Ξώκαστρο. Κοινωνία – Διοίκηση – Οικονομία*, ό.π., σ. 40, 63.

Πρελούμπου⁵⁶⁵ που διαφεντεύει τα Ιωάννινα από το 1367 έως το 1384 (Δ. Χατζής, «Η θεία μας η Αγγελική», σσ. 75-76, 92).

Από την οθωμανική περίοδο αναφέρεται, στον Χατζή, ο Μητροπολίτης Λαρίσης και Επίσκοπος Τρίκκης Διονύσιος ο Φιλόσοφος (1541-1611) ή, χλευαστικά, Σκυλόσοφος και η εξέγερσή του στα 1611 («Ο Σιούλας ο ταμπάκος», σ. 8).⁵⁶⁶ Ο Διονύσιος ξεσηκώνει τους χωρικούς των Ιωαννίνων και επαναστατεί κατά των Τούρκων αλλά οι χριστιανοί ευγενείς του Κάστρου κλείνουν τις πύλες και το κίνημά του πνίγεται στο αίμα. Ο Σκυλόσοφος συλλαμβάνεται σε μια σπηλιά των βράχων του Κάστρου, κοντά στη λίμνη, και γδέρνεται ζωντανός από τους Τούρκους.⁵⁶⁷ Ακόμη, αναφαίνονται οι *φιλογενείς* Ηπειρώτες ευεργέτες *Ζωσιμάδες*⁵⁶⁸ και *Καπλάνηδες* (Ζώης Καπλάνης 1736-1806),⁵⁶⁹ που με τα κληροδοτήματά τους χορηγούν απλόχερα την παιδεία των Γιαννιωτών και την έκδοση βιβλίων (Χ. Μηλιώνης, «Η Αποκριά», σ. 139).

Σε αρκετές περιπτώσεις δίνει το παρόν ο αδίστακτος Αλή Πασάς -σε μικρότερο βέβαια βαθμό από την παλαιότερη λογοτεχνία του ηπειρώτικου χώρου- ως χαρακτήρας ή ως στοχασμός χαρακτήρων της μεταπολεμικής και της σύγχρονης εποχής (πχ. Χ. Μηλιώνης, «Καλαμάς κι Αχέροντας», σ. 29). Δρα μέσα στην πόλη των Ιωαννίνων βασανίζοντας αθώους Έλληνες πατριώτες, όπως τον Κατσαντώνη (Φ.

⁵⁶⁵ Ό.π., σ. 147-σημ.497, 171, 172, 179, 190, 198, 232, 290.

⁵⁶⁶ Εσφαλμένα στο διήγημα γράφεται ότι η επανάσταση του Σκυλόσοφου γίνεται στα 1612. Κατά την Ε. Κουρμαντζή, «*Το τέλος της μικρής μας πόλης: Ο κύκλος και τα πρόσωπα*», ό.π., σ. 243, 256 - σημ. 26, ο Χατζής αντιγράφει λάθος του Π. Αραβαντινού. Σημειώνουμε, ωστόσο, ότι στο ίδιο λάθος (11 Σεπτεμβρίου 1612) υποπίπτει και ο Ν.Α. Bees, “Übersicht über die Geschichte des Judentums von Janina (Epirus)”, *Byzantinisch Neugriechische Jahrbücher* 2 (1921), σ. 166.

⁵⁶⁷ Για τον Διονύσιο τον Φιλόσοφο βλ. το αφιέρωμα του περιοδικού *Ηπειρωτικά Γράμματα* 7 [περίοδος Β'] (Φεβρουάριος 2005), σσ. 285-386.

⁵⁶⁸ Για τους αδελφούς Ζωσιμάδες και τις ευεργεσίες τους βλ. Σ.Ν. Μπέττης, *Οι Ζωσιμάδες και η συμβολή τους στη Νεοελληνική Αναγέννηση. Η ζωή και το έργο τους*, Ζωσιμαία Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη, Γιάννινα 1990· Ε. Κουρμαντζή, «Ζωσιμάδες: Πνεύματος χορηγοί», *Ηπειρωτικά Γράμματα* 5 [περίοδος Β'] (Φεβρουάριος 2004), σσ. 345-362.

⁵⁶⁹ Για τη ζωή του και την ιστορία της Καπλανείου Σχολής βλ. Σ.Ν. Μπέττης, «Ζώης Καπλάνης και Καπλάνειος Σχολή», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 4-5 [20-21] (1976-1977), σσ. 17-307.

Τζιόβας, «Τα μάγια», σσ. 16-17· Σ. Σταμάτης, «Πριν απ' τη βροχή», σ. 90, *Την τελευταία κραυγή την άκουσε μια πόρνη*, σσ. 29-30, 160), και τρέμοντας τον *μαύρο θάνατο* – την πανούκλα του 1816⁵⁷⁰ (Φ. Τζιόβας, «Η εκδίκηση», σ. 33) αλλά και εκτός Ιωαννίνων.

Για παράδειγμα στο διήγημα «Ακούω τον άνεμο» (σσ. 150-151) του Μηλιώνη αναπαράγεται η εξιστόρηση του Γάλλου περιηγητή Rouqueville (*ο ίδιος τα γράφει*) για την εξερεύνηση των ορυχείων θειαφιού στη λίμνη Ζαραβίνα του Πωγωνίου από τον Αλή Πασά⁵⁷¹ και στο αφήγημα «Δρακόλιμνη (Παλιός ηπειρώτικος θρύλος)» του Χατζή ενσωματώνεται η αποτυχημένη απόπειρά του να εξερευνήσει το 1814 τη Δρακόλιμνη με δύο μονόξυλα, που δεν φτάνουν ποτέ στον προορισμό τους διότι καταστρέφονται από το χαλάζι και το κρύο.⁵⁷²

*Κάποτε ο Αλή Πασάς θέλησε να βρει τί κρύβεται μέσα στη
Δρακόλιμνη. Ανέβηκε μοναχός του με την πιστή του φρουρά κ' έριξε*

⁵⁷⁰ Επιδημία πανώλης εκδηλώνεται από το 1812 έως το 1823 στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο και στις περιοχές της Ηπείρου και της Αλβανίας. Ο Αλή Πασάς υιοθετεί άμεσα και αυστηρά μέτρα με αποτέλεσμα τη συγκράτηση της ασθένειας για μεγάλο χρονικό διάστημα έξω από τον ηπειρώτικο χώρο. Το 1816 παρατηρείται κρούσμα πανώλης στα Γιάννενα και από τον Μάιο του ίδιου έτους αποδεκατίζεται η Άρτα. Στα τέλη του 1817 η θανατηφόρα επιδημία υποχωρεί. Βλ. Γ. Παπαγεωργίου, «Η επιδημία πανώλης στη Θεσσαλία, Ήπειρο και Αλβανία (1812-1823)», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 28 (1986), σσ. 75-91.

⁵⁷¹ Για το διακεείμενο του Μηλιώνη βλ. Φ.Κ. Πουκεβίλ, *Ταξίδι στην Ελλάδα. Ήπειρος*, μτφ. Π.Γ. Κώτσου, Συλλογή – Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1994, σσ. 61-63.

⁵⁷² Η παράδοση αυτή αφορά όχι τη Δρακόλιμνη του Σμόλικα, στην οποία επικεντρώνεται το διήγημα του Χατζή, αλλά την απέναντι Δρακόλιμνη της Τύμφης ή Πάπιγκου. Κατά τους Λαμπρίδη, Κρυστάλλη και Αναγνωστόπουλο ο Αλή Πασάς θέλει να αδειάσει τη Δρακόλιμνη για να ανακαλύψει θησαυρούς αλλά χοντρό χαλάζι διακόπτει τα σχέδιά του και οι βάρκες μεταφέρονται μόνο μέχρι το Καπέσοβο. Βλ. Ι. Λαμπρίδης, *Ζαγοριακά οis προσετέθησαν και τινά περί Ηπείρου*, Εκ του τυπογραφείου της Αυγής, Εν Αθήναις 1870, σ. 13· ο ίδιος, «Ζαγοριακά. Μέρος Πρώτον», στο *Β' Ηπειρωτικά Μελετήματα*, τεύχος 8^ο, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα ²1993 (Α' έκδοση Εν Αθήναις 1889), σσ. 19-20· Κ. Κρυστάλλης, «Τρεις Δρακόλιμναι επί των κορυφών της Πίνδου», στο *Άπαντα. Ποιήματα – Πεζογραφήματα – Μελέτες - Γράμματα*, επιμ. Μ. Στρατουδάκης, τόμος Β', Εκδόσεις Γεωργ. Μέρμηγκα, Αθήνα 1974, σσ. 306-307· Γ.Π. Αναγνωστόπουλος, «Λαογραφικά εξ Ηπείρου», *Λαογραφία* 5 (1915-16), σ. 48.

βάρκες με μακριά σκοινιά που θα 'φταναν ως το βάθος της. Τότες, λέει η παράδοση, θύμωσε ο δράκος, η καλοκαιριάτικη μέρα σκοτείνιασε ξαφνικά, άρχισε να πέφτει χαλάζι, έτρεμε ο τόπος κι ο Αλή Πασάς τρομαγμένος λάκισε τον κατήφορο. (σσ. 100-101)

Το ίδιο επεισόδιο, εμπλουτισμένο, αποτελεί την υπόθεση του διηγήματος «Τα μάγια» του Τζιόβα. Οι χωρικοί αγγαρεύονται για να μεταφέρουν τα πλεούμενα στη Δρακόλιμνη. Το βράδυ ανακαλύπτουν μάγια στις βάρκες αλλά δεν το λένε στον δεισιδαίμονα Αλή Πασά. Τελικά μόνο μια βάρκα ανεβαίνει στη Δρακόλιμνη. Ξαφνικά μαζεύονται πυκνά σύννεφα, φυσά άγρια, αρχίζει να βρέχει πολύ και ρίχνει χαλάζι. Επικρατεί πανικός από την καταιγίδα και χάνονται τα άλογα της συνοδείας.

Δίπλα στο *ασλάνι* (λιοντάρι) της *Ηπείρου* παρίσταται το οικογενειακό και φιλικό του περιβάλλον: η μητέρα του Χάμκω⁵⁷³ και το παλάτι της στην Κόνιτσα (Φ. Τζιόβας, «Στην κόψη της Πίνδου (Οδοιπορικό)», σ. 126), οι γιοι του Μουχτάρ και Βελής⁵⁷⁴ (Γ. Δάλλας, «Λεπτομέρειες ενός χρονικού», σ. 202, 204· Χ. Μηλιώνης, «Ακούω τον άνεμο», σ. 151· Σ. Σταμάτης, *Την τελευταία κραυγή την άκουσε μια πόρνη*, σ. 78), ο παιδικός του φίλος γέρο Λαδιάς -ο προύχοντας της Δοβράς Γεώργιος Λαδιάς- που *έσμιζε το αίμα του με τον σατράπη* (Φ. Τζιόβας, «Τα μάγια», σσ. 9-10),⁵⁷⁵ ο αρχιπροεστός στην αυλή του *κυρ-Αλέξης Νούτσος*⁵⁷⁶ (Φ. Τζιόβας, «Όλβια μνήμη II (σπουδή γραφής)», σ. 130), ο λόγιος και προσωπικός γιατρός του Βελή

⁵⁷³ Για τη Χάμκω βλ. Γ.Γ. Λυμπερόπουλος, *Ο Αλή Πασάς και οι βαθύτερες καταβολές των πολιτισμικών επιδιώξεών του*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Κόνιτσας, Ιωάννινα 1998, σσ. 40-50.

⁵⁷⁴ Για τους γιους του βλ. Σπ. Π. Αραβαντινός, *Ιστορία του Αλή Πασά του Τεπελενλή*, τόμος II, ό.π., σσ. 454-457.

⁵⁷⁵ Στα 1758 ο δεκαπεντάχρονος τότε Αλής με Λιάπιδες και Τόσκιδες (Αλβανούς – Αρβανίτες) λεηλατεί το Ζαγόρι και «κατ' εξοχήν την κόμην της Δοβράς»: Ι. Λαμπρίδης, *Ζαγοριακά οis προσετέθησαν και τινά περί Ηπείρου*, ό.π. σ. 237. Την πληροφορία αυτή περιλαμβάνει στο ιστοριογραφικό του έργο και ο Τζιόβας σημειώνοντας, όπως και στο διήγημα «Τα μάγια», ότι τότε «πρωτογνωρίστηκε με τον Γιώργη Λαδιά και ακολούθησε η μεταξύ τους θερμή φιλία»: Φ. Τζιόβας (επιμ.), *Χρονικό της Δοβράς (1856-1859)*, ό.π., σ. 98.

⁵⁷⁶ Για τον Αλέξη Νούτσο βλ. Σπ. Π. Αραβαντινός, *Ιστορία του Αλή Πασά του Τεπελενλή*, τόμος II, ό.π., σ. 465.

πασά και του χαρεμιού του Ιωάννης Βηλαράς⁵⁷⁷ και ο πνευματικός του συνοδοιπόρος Αθανάσιος Ψαλίδας -μια από τις πιο σημαντικές μορφές του ριζοσπαστικού ρεύματος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού- διπλωμάτης και δραγουμάνος του Αλή⁵⁷⁸ (Φ. Τζιόβας, «Τα μάγια», σ. 9, 10, 15, 18, 19, 24, 25, «Η εκδίκηση», σ. 41, «Ανεκδοτολογία και άλλα», σ. 26, 27). Ανάμεσα στο περιβάλλον του Αλή Πασά συγκαταλέγεται και το πλέον ονομαστό θύμα του, η Κυρά-Φροσύνη, την οποία πνίγει μαζί με άλλες δεκαεπτά κοπέλες στη λίμνη από ερωτική ζήλεια κατά την επικρατέστερη εκδοχή.⁵⁷⁹ Ο Στέφανος Σταμάτης προσθέτει νέα δεδομένα στην πληθώρα των προγενέστερων λογοτεχνικών αξιοποιήσεων του βίου και της δολοφονίας της Κυρά-Φροσύνης. Στο διήγημα «Πριν απ' τη βροχή» ορίζεται το σημείο πνιγμού της: — *Να, εκεί, είπε κ' έδειξε ένα σημείο στη λίμνη, έπνιξαν την Κυρά-Φροσύνη...* (σ. 90) και στο μυθιστόρημα *Την τελευταία κραυγή την άκουσε μια πόρνη* ο αντι-ήρωας γερο-Σάββας εύχεται να μαζέψουν τις γυναίκες του γειτονικού σκυλάδικου και να τις πνίξουν στη λίμνη, *όπως έριξε ο Αλήπασας την κυρα-Φροσύνη και τις άλλες σκρόφες από την παρέα της* (σ. 24) και αναλογίζεται:

την ιστορία για την κυρα-Φροσύνη και τα χρυσαφικά της που τα 'χε, λέει, στον κόρφο της να τα δώσει στους Αρβανίτες να μην την πνίξουν, τη βούβανε όμως ο φόβος και τα ξέχασε (σς. 25-26).

Άλλα ιστορικά πρόσωπα από την ύστερη οθωμανική εποχή είναι ο φουσταναλάς νεομάρτυρας Άγιος Γεώργιος ο εξ Ιωαννίνων⁵⁸⁰ που το 1838 τον κρεμούν στο Κουρμανιό, στην κύρια πύλη του Κάστρου (Φ. Τζιόβας, «Κυρα –

⁵⁷⁷ Για τον Βηλαρά στην αυλή του Αλή Πασά και τη σύνδεσή του με τον Ψαλίδα βλ. Γ. Ανδρειωμένος, «Εισαγωγή» στο Ι. Βηλαράς, *Ποιήματα*, επιμ. Γ. Ανδρειωμένος, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1995, σς. 24, 32, 40-45.

⁵⁷⁸ Για τη σχέση του Ψαλίδα με τον Αλή βλ. Ε. Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, *Η Νεοελληνική Αναγέννηση στα Γιάννενα. Από τον έμπορο στον Αθανάσιο Ψαλίδα και τον Ιωάννη Βηλαρά (17^{ος} – αρχές 19^{ου} αιώνα)*, ό.π., σς. 164-166.

⁵⁷⁹ Για τον θρύλο της Κυρά – Φροσύνης Δημητρίου Βασιλείου, ανιψιάς του Μητροπολίτη Γαβριήλ Γκάγκα βλ. Δ.Σ. Σαλαμάγκας, *Περίπατοι στα Γιάννενα. Ιστορικο-λαογραφικά σημειώματα*, ό.π., σς. 69-80.

⁵⁸⁰ Για τον νεομάρτυρα βλ. Ε. Μουτσίκας, *Ο Άγιος Νεομάρτυς Γεώργιος ο εξ Ιωαννίνων*, Οίκος Αγίου Γεωργίου Ιωαννίνων, Αθήνα 1995.

Πολυξένη η οσία», σσ. 94-95· Χ. Μηλιώνης, «Χειριστής Ανελκυστήρος», σσ. 174-175· Σ. Σταμάτης, *Την τελευταία κραυγή την άκουσε μια πόρνη*, σ. 45, 78, 79), ο ξακουστός *καραβανάρος* – κυρατζής Ρόβας⁵⁸¹ (Φ. Τζιόβας, «Ο βίος του μπασιο – Κωνσταντή», σ. 51, 52, 60, «Να σμιλευτεί!...», σ. 61), κάτοικος της συνοικίας Κάτω Λούτσα των Ιωαννίνων που δύο φορές το χρόνο εκτελεί το επικίνδυνο δρομολόγιο Δούναβης – Γρεβενά – Δοβρά:

*Πάντα αυτές τις μέρες γύριζε ο караβανάρος από το Δούναβη.
Ξεκούραζε μια δυο μέρες το караβάνι στον Περλεπέ και στα
Γρεβενά, ύστερα καβαλούσε την Πίνδο και τερμάτιζε στη Δοβρά. Δυο
φορές το χρόνο έκανε αυτό το σύρε κι έλα, πάντα με ακρίβεια στις
ημερομηνίες, καμιά φορά και στις ώρες, λες και ήταν τραίνο. («Ο
βίος του μπασιο – Κωνσταντή», σ. 51)*

και ο Γιαννιώτης δημοτικός μηχανικός και αρχιτέκτονας Περικλής Μελίρρυτος (1870-1937) που ανεγείρει αξιόλογα δημόσια και ιδιωτικά κτίρια, κυρίως κατά τις δημαρχίες των Χρήστου Σακελλαρίου (1900) και Γιαγιά Βέη (1910 – 1916).⁵⁸² Στο διήγημα «Κυρα – Πολυξένη η οσία» του Τζιόβα ο σύζυγος της ηρωίδας, ο τραπεζίτης κυρ-Απόστολος, ετοιμάζει ένα μικρό παλάτι στα Ιωάννινα⁵⁸³ για την οικογένειά του, έργο του Μελίρρυτου:

⁵⁸¹ Για τον Ρόβα βλ. Π. Λεκάντζας, «Ο Ηπειρώτης αγωγιάτης Ρόβας, ταχυδρόμος των Βαλκανίων», *Ιστορία και Ζωή* 1 (1956), σσ. 259-260. Στην ποίηση του Τάσου Πορφύρη επίσης απαντάται ο Γιαννιώτης αγωγιάτης Ρόβας, βλ. Γ.Χ. Θεοχάρης, «Το ανθρώπινο και το φυσικό τοπίο του Τάσου Πορφύρη. Πλυμένα κόκκαλα, άνθρωποι, ποιήματα, τραγούδια, ζώα, νερά, λούλουδα, πούλουδα και δέντρα στα ποιήματά του. Μια πραγματολογική σταχυολόγηση», *ό.π.*, σσ. 24-25, 26.

⁵⁸² Για τον Μελίρρυτο βλ. Γ. Σμύρης, «Πολεοδομία και Αρχιτεκτονική στα Ιωάννινα πριν και μετά την απελευθέρωση». Ανακτήθηκε στις 17/08/2010 από το διαδίκτυο: http://www.giannena-e.gr/Giannena/Giannena_Smyris%20_Poleodomia_Arhitektoniki.aspx

⁵⁸³ Πρότυπο για το σπίτι του κυρ-Απόστολου πιθανότατα αποτελεί η διώροφη οικία Γκολέτση στην οδό Φώτου Τζαβέλλα 9, που χτίζεται το 1900 από τον Μελίρρυτο. Το κτήριο έχει χαρακτηριστεί Ιστορικό Διατηρητέο Μνημείο (ΦΕΚ 642/Β/26-8-94) και σήμερα βρίσκεται στην ιδιοκτησία του συγγραφέα Φρίξου Τζιόβα και των κληρονόμων Γκολέτση.

... ρώτησε από κει, έμαθε τα καθέκαστα για το οικόπεδο που ζητούσε.
... Στην πρώην συνοικία Ιμβραχήμ Πασιά ήταν δυο παλιόσπιτα. Τ' απόκτησε για ένα κομμάτι ψωμί από σκιαγμένα γερόντια. Ο Αμπάζ Φεχμή και ο Αχμέτ Μελίκ υπόγραψαν στο συμβολαιογραφείο του Φίλιου τον Ιούνιο του 1914 το πωλητήριο των σπιτιών τους. Έκαναν και τεμενά στον κυρ-Απόστολο όταν τους μέτρησε μπροστά στο συμβολαιογράφο ντιγκ, ντιγκ, ντιγκ, αστραφτερές λίρες. Κορόιδευαν στην αγορά την απόφαση του: «Τσιφούτης είναι, σαράβαλα αγοράζει. Α! να χαθεί, θα πουντιάσει τη φαμελιά του κι αν σειστεί η γης ποιος τους ξεθάβει;». Αργότερα, όταν στα ενωμένα οικόπεδα ύψωσε ο μηχανικός Μελίρρυτος τριώροφο νεοκλασικού ρυθμού, δάγκασαν τη γλώσσα τους όπως το σφαγμένο γίδι. Αν στην πρωτεύουσα των Ελλήνων μπαγιάτιαζε αυτός ο ρυθμός, στα Γιάννινα φάνταζε σαν εξωπραγματικός, παραμυθένιος. (σσ. 90-91)

Από την πρώτη περίοδο της απελευθέρωσης γίνεται μνεία στον Αριστείδη Στεργιάδη (1861-1950), γενικό διοικητή Ηπείρου (1917-1919) και μετέπειτα ύπατο αρμοστή Σμύρνης (Φ. Τζιόβας, «Κυρα-Πολυξένη η οσία», σ. 80), και στον τελευταίο μουφτή της πόλης, τον Φουάτ, Τούρκο κι όχι Αλβανό, που φροντίζει να εξαιρεθεί από την ανταλλαγή, καθώς αγαπά υπερβολικά τα Ιωάννινα.⁵⁸⁴ Στο διήγημα «Σαμπεθαί Καμπιλής» του Χατζή εγκιβωτίζεται η θλιβερή ιστορία του. Βγάζει ψεύτικα χαρτιά, ότι δήθεν είναι αλβανικής καταγωγής, ώστε να παραμείνει πίσω και να γλιτώσει τον ξεριζωμό:

Αυτός ο Μουφτής δεν εκπροσωπούσε κανέναν πια, μήτε στην πόλη μήτε στην περιοχή — δεν υπήρξε πελατεία. Είταν ένας γέρος άνθρωπος που βαρέθηκε να φύγει στην Τουρκιά του Κεμάλ με την ανταλλαγή των πληθυσμών. Παρακάλεσε και πλήρωσε, Τούρκους και Ρωμιούς, και τα κατάφερε τέλος να βγάλει ψεύτικα χαρτιά πως είταν

⁵⁸⁴ Βλ. Ι.Ν. Νικολαΐδης, *Τα Γιάννινα του Μεσοπολέμου. 1923-1924*, τόμος Ε', χ.ε., Ιωάννινα 1993, σ. 19. Φωτογραφία του μουφτή Φουάτ από τη δοξολογία για την απελευθέρωση των Ιωαννίνων αναδημοσιεύεται στο Κ.Ι. Φωτόπουλος, *Τα Γιάννινα. Οι μαχαλάδες τα σοκάκια και τα τοπωνύμιά τους με τις ιστορικές και λαογραφικές παραδόσεις και ανέκδοτα*, ό.π., σ. 126.

αλβανικής καταγωγής και τέλος το γλύτωσε το ξερίζωμα, που ξεσήκωσε τότε θρήνο και θρήνο στους τούρκικους μαχαλάδες.

Ένα χτηματάκι είχε όλο κι όλο και μ' αυτό ψευτοζούσε. Είχε και δυο κορίτσια που μεγάλωσαν και δεν ήξερε με ποιόνε να τα παντρέψει κι άρχισαν και κείνα –τι να κάνουν τα έρημα;– και τα παίζανε με κάτι μόρτες Ρωμιούς. Και θέλανε να λένε μέσα στην πόλη πως αυτοί τα τρόμαζαν τη νύχτα και ξεφώνιζαν έτσι ξαφνικά τα τρία παγόνια που φύλαγε στην αυλή του ο Μουφτής – οι μόρτες πηδούσαν τον τοίχο.

Αυτός πέρναγε τα τελευταία χρόνια της ζωής του στους παλιούς καφενέδες της πόλης και καθότανε δίπλα στους ταβλαδόρους κι όλο κούναγε το κεφάλι του από το πρωί ως το βράδυ. Μερικοί λέγανε πως συλλογιζόταν το μεγάλο τούρκικο ντοβλέτι πού χάθηκε – όμως, είχε πια ξεκαρφωθεί πίσω στο λαιμό του και γι' αυτό το κούναγε. (σσ. 50-51)

Το πρόσωπο του τελευταίου χότζα επανεμφανίζεται και στα διηγήματα του Τζιόβα «Κυρα-Πολυξένη η οσία» ως γνωστού της κεντρικής ηρωίδας (σ. 107) και «Το πέταγμα του Γερο-Κότσιφα» ως μια φευγαλέα ανάμνηση του αφηγητή από αλλοτινούς καιρούς:

Στα αριστερά, όπως κατέβαινε, ήταν άλλοτε αρχοντικό τουρκόσπιτο. Εκεί κατοικούσε ο τελευταίος χότζας των Γιαννίνων. Γέροντας, ολίγο καμπούρης, με κατάλευκο σαρίκι, μακρύ κομπολόι και πάντα σιωπηλός. Στο ισόγειο του σπιτιού του είχε στεγαστεί αρχικά για πολύν καιρό το περιοδικό «Ηπειρωτική Εστία». (σ. 103)

Στον Χατζή πρωταγωνιστούν δύο προσωπικότητες από την εβραϊκή κοινότητα του μεσοπολέμου, παραμορφωμένες ελαφρώς από τη λογοτεχνική φαντασία.⁵⁸⁵ Ο πλούσιος έμπορος και αντιπρόεδρος του Ισραηλίτικου Συμβουλίου

⁵⁸⁵ Σύμφωνα με έρευνα της Ε. Κουρμαντζή, «Γιωσέφ Ελιγιά - Σαμπεθαί Καμπιλή: Ιδεολογικά προβλήματα στην προπολεμική Ισραηλιτική Κοινότητα Ιωαννίνων», *Δωδώνη* (Φιλολογία) 22 (1993), σ. 188, ο Χατζής «γνώριζε προσωπικά τον Καμπιλή και είχε μακρές συζητήσεις μαζί του (1936-38), προσπαθώντας να συγκεντρώσει πληροφορίες για την ιστορία της

Ιωαννίνων κατά την Κατοχή Σαμπεθαί Καμπιλής, που αν και τυπικά για χρόνια δεν είχε καμιά επίσημη ιδιότητα, δεν ήταν χαμάμης στο Συναγώι ούτε σύμβουλος στην Κοινότητα των Εβραίων ούτε επίτροπος σε λεφτά ούτε τίποτα («Σαμπεθαί Καμπιλής», σ. 50) ωστόσο ήταν κάτι παραπάνω από μια δύναμη, είτανε μια εξουσία (σ. 55) και με τις λανθασμένες πολιτικές επιλογές του ακούσια παίζει μοιραίο ρόλο στην εξόντωση των ομόθρησκών του.⁵⁸⁶ Στο ίδιο διήγημα ιδεολογικός του αντίποδας είναι ο γνωστός Γιαννιωτοεβραίος Γιοσέφ Ελιγιά (1901-1931),⁵⁸⁷ ποιητής, δάσκαλος και ταλμουδιστής (σ. 61), ένας καινούργιος προφήτης, ο πρώτος Οβραίος κομμουνιστής της πόλης (σ. 56) που αψηφά τις παραινήσεις και τους εκβιασμούς του Καμπιλή κι εκείνος κυνηγώντας τον με σίγουρο χέρι ξεριζώνει τ' άγριο φυτό (σ. 64). Ο Καμπιλής αντιπροσωπεύει τη συντηρητική εξουσία και τον παλαιό θεοκρατικό κόσμο ενώ ο Γιοσέφ τη σύγκρουση με το κατεστημένο και την επιβολή κοινωνικής δικαιοσύνης.⁵⁸⁸ Στο διήγημα «Ο τελευταίος ταμπάκος» του Μηλιώνη επανέρχεται ο Καμπιλής ως μέρος των αναμνήσεων του αποθανόντα ταμπάκου Χαρίση και της συντροφιάς του (σσ. 129-130).

ισραηλίτικης κοινότητας». Από την πληροφορία αυτή και τη διερεύνηση της σχετικής βιβλιογραφίας προκύπτει ότι ο πυρήνας του διηγήματος είναι ιστορικός αλλά η ανάπλαση της ιδεολογικής αντιπαράθεσης των δύο υπαρκτών προσώπων υπακούει σε εσωτερικές ανάγκες του λογοτεχνικού κειμένου. Και στην ποίηση του Τάσου Πορφύρη αναδύονται οι δύο αντίπαλες προσωπικότητες: Γ.Χ. Θεοχάρης, «Το ανθρώπινο και το φυσικό τοπίο του Τάσου Πορφύρη. Πλυμένα κόκκαλα, άνθρωποι, ποιήματα, τραγούδια, ζώα, νερά, λούλουδα, πούλουδα και δέντρα στα ποιήματά του. Μια πραγματολογική σταχυολόγηση», *ό.π.*, σ. 26.

⁵⁸⁶ Βλ. R. Dalven, *The Jews of Ioannina*, *ό.π.*, σσ. 39-46, 149, 151· Ε. Κουρμαντζή, «Γιοσέφ Ελιγιά - Σαμπεθαί Καμπιλή: Ιδεολογικά προβλήματα στην προπολεμική Ισραηλιτική Κοινότητα Ιωαννίνων», *ό.π.*, σσ. 199-205· C.U. Schminck-Gustavus, *Μνήμες Κατοχής II. Ιταλοί και Γερμανοί στα Γιάννενα και η καταστροφή της Εβραϊκής κοινότητας*, *ό.π.*, σσ. 230-240, 255.

⁵⁸⁷ Βλ. R. Dalven, *The Jews of Ioannina*, *ό.π.*, σσ. 167-172· Ε. Κουρμαντζή, «Γιοσέφ Ελιγιά - Σαμπεθαί Καμπιλή: Ιδεολογικά προβλήματα στην προπολεμική Ισραηλιτική Κοινότητα Ιωαννίνων», *ό.π.*, σσ. 188-199· η ίδια, *Γιοσέφ Ελιγιά. Αλλιανιστής και Πρωτοπόρος, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2001*· Γ. Ελιγιά, *Άπαντα. Η ζωή και το έργο του. Ποιήματα -Μεταφράσεις*, εισαγωγή – επιμέλεια: Λ.Α. Ναρ, τόμος Α', Γαβριηλίδης, Αθήνα 2009.

⁵⁸⁸ Βλ. και Ι. Τριάντου, *Η αφηγηματική τεχνική στην πεζογραφία του Δημήτρη Χατζή*, *ό.π.*, σ. 54.

Από την εποχή της Κατοχής και του Εμφυλίου γίνονται ανώνυμες και επώνυμες αναφορές σε κείμενα των Χατζή, Τζιόβα και Μηλιώνη στον δεσπότη Σπυρίδωνα Βλάχο, μητροπολίτη Ιωαννίνων (1916-1949) και αργότερα αρχιεπίσκοπο Ελλάδας έως το 1956, ο οποίος κρατά αμφισβητούμενη στάση κατά την πνιγμένη στο αίμα δεκαετία του 1940.⁵⁸⁹ ο *Σεβασμιότατος* παραδίδει έμμεσα την Γιαννιώτισσα Μαργαρίτα Περδικάρη στη Γκεστάπο για παράνομες κομμουνιστικές προκηρύξεις που τυπώνονται στο σπίτι της (Δ. Χατζής, «Μαργαρίτα Περδικάρη», σσ. 208-210), δεν διευκολύνει όλους τους ανταρτόπληκτους μαθητές να σπουδάσουν στα σχολεία των Ιωαννίνων (Χ. Μηλιώνης, «Ξενοδοχείον “Η Ωραία Ελλάς”», σ. 109) και παλαιότερα αδικεί κατάφωρα τους κατοίκους της Δοβράς έχοντας *συμπεριφορά Σταυροφόρων* (Φ. Τζιόβας, «Η ραψωδία των βράχων (Μαρτυρία)», σ. 171, «Θρησκευτικά», σσ. 35-37).

Επίσης, στους Χατζή, Δάλλα, Μηλιώνη και Σταμάτη υπονοείται ή προβάλλεται σαφώς η αγωνιστική μορφή της φιλόλογου Ευτυχίας Πρίντζου (1915-1948), κόρης του «γιατρού των φτωχών» Γιάννη Πρίντζου, που το 1943 στέλνεται φυλακή από τους Γερμανούς για την αντιστασιακή της δράση και καταδικάζεται σε θάνατο το 1948 από έκτακτο στρατοδικείο μαζί με άλλους σαράντα επτά Γιαννιώτες με την κατηγορία ότι είναι μέλη παράνομης κομμουνιστικής οργάνωσης. Εκτελούνται τμηματικά δεκαέξι κατηγορούμενοι στο Σταυράκι Ιωαννίνων ανάμεσα στους οποίους η Ευτυχία Πρίντζου⁵⁹⁰ και ο συνομήλικός της αδελφός του Δημήτρη Χατζή, ο φιλόλογος Άγγελος Χατζής (1915-1948). Την περίφημη δίκη Πρίντζου και την

⁵⁸⁹ Για τον Σπυρίδωνα Βλάχο βλ. Κ. Φρόντζος, «Σπυρίδων Βλάχος», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 20-21 [περίοδος Β'] (1976-1977), σσ. 7-16. Για τον επίμαχο ρόλο του στην Κατοχή βλ. C.U. Schminck-Gustavus, *Μνήμες Κατοχής II. Ιταλοί και Γερμανοί στα Γιάννενα και η καταστροφή της Εβραϊκής κοινότητας*, ό.π., σσ. 143-145.

⁵⁹⁰ Για τα γεγονότα της δίκης Πρίντζου βλ. Σ. Εργολάβος, *Η Δίκη της Πρίντζου και οι εκτελεσμένοι των Ιωαννίνων*, ό.π. Για την Πρίντζου ιδίως σσ. 266-284. Η Πρίντζου εμφανίζεται και στην ποίηση των Γιάννη Δάλλα και Τάσου Πορφύρη, βλ. Γ.Χ. Θεοχάρης, «Άμεσες και έμμεσες αναφορές σε πρόσωπα, έργα, καταστάσεις και γεγονότα της συντεχνίας, και πέραν αυτής, στην ποίηση του Γιάννη Δάλλα», ό.π., σ. 262, 273· ο ίδιος, «Το ανθρώπινο και το φυσικό τοπίο του Τάσου Πορφύρη. Πλυμένα κόκκαλα, άνθρωποι, ποιήματα, τραγούδια, ζώα, νερά, λούλουδα, πούλουδα και δέντρα στα ποιήματά του. Μια πραγματολογική σταχυολόγηση», ό.π., σ. 26.

εκτέλεση του Άγγελου Χατζή υπαινίσσεται το τέλος του διηγήματος «Η διαθήκη του καθηγητή» του Χατζή.⁵⁹¹

Όταν υστέρα γίνηκαν οι μεγάλες φασαρίες στην Ελλάδα, το έκτακτο στρατοδικείο σ' αυτή την πόλη καταδίκασε τρεις φορές σε θάνατο τον πρώτο καθηγητή που 'χε σπουδάσει με το κληροδότημα του Ραλλίδη κ' είχε πάρει τη θέση του στο γυμνάσιο. Η κατηγορία ήταν πως μαζί με άλλους επιβουλεύτηκε την τάξη, την τιμή και την αρετή αυτής της πόλης. Ο νέος δάσκαλος σηκώθηκε κ' είπε πως ήθελε να 'ναι δάσκαλος κι άντρας μαζί, όπως οριζόταν στη διαθήκη και, γι' αυτό, στ' αλήθεια την επιβουλεύτηκε μια τέτοια τάξη, μια τέτοια τιμή και μια τέτοια αρετή. (σ. 179)

Στο αφήγημα «Σε τέσσερων τους ώμους» του Δάλλα η υπόθεση περιστρέφεται γύρω από τον θάνατο της Ν., συζύγου του γιατρού και υποψήφιου της Ε.Δ.Α. κ. Μ. που πέφτει κάτω από συγκοπή την ώρα που ορκίζεται επιτέλους δήμαρχος, ο πρώτος της Αριστεράς (σ. 208). Τα πρόσωπα που κρύβονται πίσω από τα αρχικά γράμματα υπάρχουν και συνδέονται με την Πρίντζου. Ο κ. Μ. είναι ο γιατρός Γεώργιος Μελανίδης, ο οποίος όντας εκλεγμένος δήμαρχος Ιωαννιτών πεθαίνει από ανακοπή καρδιάς την ώρα της ορκωμοσίας του στις 7 Αυγούστου 1964,⁵⁹² και η κ. Ν., η γυναίκα του Νίνα Μελανίδη. Με τον άνδρα της και την Πρίντζου οδηγούνται το 1943 από τους Γερμανούς ως όμηροι στο στρατόπεδο Παύλου Μελά στη Θεσσαλονίκη με κατεύθυνση το Νταχάου, βασανίζονται αλλά απελευθερώνονται μετά την αποχώρηση των Γερμανών.⁵⁹³ Γι' αυτό κατά τον αφηγητή *ειπώθηκε* για την

⁵⁹¹ Για το ζήτημα βλ. και Κ.Ε. Μηλιώτης, *Τα πρόσωπα στο αφηγηματικό έργο του Δ. Χατζή*, ό.π., σ. 115, 120 – σημ. 8· Ι. Τριάντου, *Η αφηγηματική τεχνική στην πεζογραφία του Δημήτρη Χατζή*, ό.π., σσ. 135-136· Ε. Κουρμαντζή, «Το τέλος της μικρής μας πόλης: Ο κύκλος και τα πρόσωπα», ό.π., σ. 251· Σ. Εργολάβος, «Τα Γιάννινα στην Κατοχή και τον Εμφύλιο. Δημήτρης και Άγγελος Χατζής», *Αντί* 743-744 (27 Ιουλίου 2001), σσ. 31-32.

⁵⁹² Για τον Μελανίδη βλ. Ε. Ευαγγελίδης, «Τα Γιάννενα στα χρόνια του Εμφυλίου», *Αντί* 183 (Παρασκευή 31 Ιουλίου 1981), σ. 30· Π. Αποστολίδης, *Όσα Θυμάμαι 1900-1969. Β' Η συνέχεια 1900-1922 και 1923-1969*, Κέδρος, Αθήνα 1983, σ. 206.

⁵⁹³ Σ. Εργολάβος, *Η Δίκη της Πρίντζου και οι εκτελεσμένοι των Ιωαννίνων*, ό.π. σσ. 58-59, 273-274.

κ. Ν. πως ήταν μακρινή συγγένισσα της Ευτυχίας Πρίντζου (σ. 215). Επιπλέον, στην «Αποκρία» του Μηλιώνη το γεγονός της δίκης και των εκτελέσεων υπεισέρχεται στη μυθοπλασία:

Πέσανε και τα στρατοδικεία, σαρανταοχτώ σε θάνατο με μια απόφαση. Κάθε πρωί, χαράματα, ακούγαμε το φορτηγό που περνούσε πάντα την ίδια ώρα και τους πήγαινε λίγους-λίγους στα νταμάρια. (σ. 143)

και στο μυθιστόρημα *Ιάσοντας ο Ξένος* του Σταμάτη η Πρίντζου μετατρέπεται σε είδωλο της γενιάς του αφηγητή – καπετάνιου για τη γενναιότητά της στο στρατοδικείο. Ο καπετάνιος -περσόνα του συγγραφέα όπως σημειώσαμε- συχνά επιστρέφει μνημονικά στο εμφυλιακό παρελθόν για να επικαλεστεί της αξίες μιας γενιάς μεγαλωμένης μέσα στη φωτιά:

Η Ευτυχία Πρίντζου είδωλό-μας για τη στάση-της στο στρατοδικείο: θα σκοτώσετε εμένα κι όχι την πίστη-μου, τους είπε. Εκείνοι όμως φαίνεται δε νοιάζονταν για αφηρημένα πράγματα - γι αυτό και τη σκότωσαν. Την άλλη μέρα μαζευτήκαμε έξω από το επιταγμένο σχολείο και σκοπεύαμε ν' αρχίσουμε τις φωνές. Μας φοβέρισαν, λυγίσαμε, σκορπίσαμε. (σ. 26)

Τέλος, σε ό,τι αφορά τα πρόσωπα, «Το πέταγμα του γερο-κότσυφα» είναι ένα υπαινικτικό αφήγημα για τον θάνατο του λόγιου και ιστοριογράφου των Ιωαννίνων Ιωάννη Ν. Νικολαΐδη (1917-1997).⁵⁹⁴ Ο θάνατός του παρουσιάζεται ως μια ονειρική, μεταφυσική διαφυγή. Ο ήρωας, το όνομα του οποίου αποκαλύπτεται (σ. 110), ογδοηκοντούτης και πλέον γέρος μια νύχτα του χειμερινού ηλιοστασίου του 1997 αισθάνεται μια αβάσταχτη μέχρι δακρύων νοσταλγία (σ. 100). Ονειρεύεται πως οπισθοχωρεί και η σκιά του μικραίνει ώσπου γίνεται μια κουκκίδα που χάνεται. Ακούει μια φωνή που τον προτρέπει να φύγει, ντύνεται παλιομοδίτικα, χαιρετά νοερά την κόρη του και βγαίνει από την πολυκατοικία του στα Ιωάννινα. Περιπλανιέται

⁵⁹⁴ Για τον Ιωάννη Ν. Νικολαΐδη βλ. Χ. Τσέτσης, *Οι Ηπειρώτες Άνθρωποι των Γραμμάτων και των Τεχνών*, ό.π., σσ. 293-294.

στην πόλη, στα ζαγορίσια στέκια του, στα πρώτα γραφεία του περιοδικού *Ηπειρωτική Εστία* και σε άλλους δρόμους. Θυμάται πως πρέπει να ειδοποιήσει τον φίλο του από τη Δοβρά -τον συγγραφέα Τζιόβα- πως ταξιδεύει για να μην τον αναζητήσει πια. Σκαρφαλώνει στο πιο παράξενο δέντρο του τόπου και μεταμορφώνεται σε πουλί, σ' ένα γερο-κότσυφα. Πετάει προς τη γενέθλιά του Βίτσα. Μπαίνει στην εκκλησία του χωριού, βλέπει τον παππού του Ιωάννη και άλλους πεθαμένους και από κότσυφας γίνεται ασπρόμαυρη φωτογραφία. Κλείνοντας τη μεταφυσική του περιπλάνηση, η κόρη σφαιρίζει τα μάτια στον νεκρό πατέρα.⁵⁹⁵

Ως προς τα «πράγματα» των Ιωαννίνων ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν στοιχεία της τοπικής Ιστορίας και νύξεις σε τοπικά ιδρύματα και έντυπα. Στην πρώτη κατηγορία εντάσσεται η απορρόφηση ιστορικών παραδόσεων, όπως η παρακάτω για τους ταμπάκους στο διήγημα «Ο Σιούλας ο ταμπάκος» του Χατζή:

Οι ταμπάκοι παινεύονταν πως είχαν από τους παλιότερους κατοίκους αυτής της πόλης και πως ήταν όλοι τους αρχόντοι «καστρινοί», που τους πέταζαν οι Τούρκοι απ' το κάστρο ύστερα από την επανάσταση του Σκυλοσόφου, στα 1612. (σ. 8)

Ο όρος *καστρινοί* (ή με διαφορετική ορθογραφία *καστρηνοί*), που ο αφηγητής επιδεικτικά τοποθετεί εντός εισαγωγικών, παραδίδεται από τις βυζαντινές πηγές και

⁵⁹⁵ Στο πεζό ενσωματώνεται πληθώρα εργοβιογραφικών στοιχείων του Ιωάννη Ν. Νικολαΐδη. Για παράδειγμα: «Για μια στιγμή, μόνο για μια στιγμή και μετά το ξέχασε, παρομοίασε το φυτικό σύμπλεγμα με το ένθετο μυθιστόρημα του στο δεκάτομο έργο του “Τα Γιάννινα του μεσοπολέμου”» (σ. 107). Το εντός εισαγωγικών έργο είναι πράγματι ιστοριογραφικό πόνημα του Νικολαΐδη που αριθμεί δέκα τόμους και εκδίδεται από το 1992 έως το 1997. Ή «Γύρισε τα μάτια προς το βάθος του διαδρόμου. Μισόκλειστη η πόρτα του δωματίου της για να τον νοιάζεται στον ύπνο του. Όλη μέρα μελέτη, γράψιμο, παράδοση στο Πανεπιστήμιο την τσακίζουν, σκέφτηκε, κοιμάται στα βαθιά νερά, δεν έχω χρόνο να της αφήσω σημείωμα, να της εξηγήσω τι μου συμβαίνει» (σσ. 101-102). Η κόρη του ήρωα, που τον αγαπά και τον προσέχει, είναι καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο. Τω όντι η κόρη του Ιωάννη είναι η καθηγήτρια Νεότερης Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων Ελευθερία Νικολαΐδου που πεθαίνει κι αυτή το 2006.

περιγράφει τους προνομιούχους αριστοκράτες του Κάστρου των Ιωαννίνων.⁵⁹⁶ Ο Πυρσινέλλας επιβεβαιώνει ότι οι κάτοικοι της Σιαράβας εις την οποία συνοικίστηκαν όλοι οι εξωσθέντες του Φρουρίου βυρσοδέψαι, διατηρούν ζωηράν την παράδοσιν της δεινής εκείνης περιπέτειας [της έξωσής τους από το Κάστρο στην επανάσταση του Σκυλόσοφου], και πολλάκις τους ακούσαμεν να την αναφέρουν.⁵⁹⁷ Επομένως πρέπει να υποθέσουμε πως ο Χατζής μεταφέρει στο διήγημα έναν διαδεδομένο θρύλο της εποχής του. Αντίστοιχα κι ο αφηγητής του Δάλλα στο «Λεπτομέρειες ενός χρονικού» παρομοιάζει τις δημοτικές πολιτικές έριδες με την *Κόσσα* και τη *Βλιώρα* (σ. 204), τα δύο κόμματα της χριστιανικής κοινότητας στα Ιωάννινα κατά τις τελευταίες δεκαετίες της οθωμανικής περιόδου, το κόμμα της Αρχοντιάς και το κόμμα του Λαού.⁵⁹⁸

Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν μνείες σε εκπαιδευτικές σχολές και πολιτιστικά σωματεία της πόλης, όπως στην εβραϊκή «Αλλιάνς Φρανσαίζ» (Δ. Χατζής, «Σαμπεθαί Καμπιλής», σ. 64· Φ. Τζιόβας, «Κυρα – Πολυξένη η οσία», σ. 116), στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων με τους πρωτοπόρους καθηγητές (πχ. τον Στέλιο Καψωμένο: Χ. Μηλιώνης, «Κρητικό Παλίμψηστο») και τις ξενόφερτες φοιτήτριες που σκανδαλίζουν τη συντηρητική τοπική κοινωνία:

Πάντως τότε ακόμα έτσι είχαν τα πράγματα, και μάλιστα σε μια επαρχιακή πόλη, που μολονότι είχε αποκτήσει κιόλας το Πανεπιστήμιο της και οι φοιτήτριες με την ανωνυμία τους φέρνανε έναν αέρα που ξάφνιαζε και μια συμπεριφορά που προκαλούσε φόβο και εχθρότητα, μπορούσες ωστόσο ν' ακούσεις ιστορίες για τέρατα και σημεία, για επισκέψεις σε δωμάτια μέρα μεσημέρι και ομαδικές συνενυρέσεις, όλα δηλαδή εκείνα που δεν είναι παρά αποκυήματα μιας στερημένης και άρρωστης φαντασίας. (Χ. Μηλιώνης, «Η Σουλβάννα», σ. 81)

στην Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών (Φ. Τζιόβας, «Το πέταγμα του γερο-κότσυφα»,

⁵⁹⁶ Μ.Σ. Κορδώσης, *Τα Βυζαντινά Γιάννενα. Κάστρο (Πόλη) – Ξώκαστρο. Κοινωνία – Διοίκηση – Οικονομία*, ό.π., σσ. 162-169.

⁵⁹⁷ Β. Πυρσινέλλας, *Ιστορία της πόλεως των Ιωαννίνων*, Ανάτυπον εκ του Η' τόμου της «Ηπειρωτικής Εστίας», Ιωάννινα 1959-1960, σ. 53.

⁵⁹⁸ Δ.Σ. Σαλαμάγκας, *Άπαντα. Λαογραφικά*, τόμος 1, Παπαζήσης, Αθήνα, χχ., σσ. 1-32.

σσ. 110-111· Γ. Δάλλας, «Ο δρόμος έβγαζε σε πανδοχεία», σ. 194) και στον πολιτιστικό σύλλογο «Ελεύθερη Σκέψη» (Σ. Σταμάτης, *Ιάσοντας ο Ξένος*, σ. 83). Ακόμη, στα κείμενα μνημονεύονται σημαντικά περιοδικά και εφημερίδες των Ιωαννίνων: η *δίγλωσση* (ελληνικά και τουρκικά) εβδομαδιαία *νομαρχιακή εφημερίδα Γιάνγια – Ιωάννινα*⁵⁹⁹ που εκδίδει η Τουρκική Γενική Διοίκηση Ιωαννίνων από το 1869 έως το 1912 (Φ.Τζιόβας, «Ο βίος του μπασιο – Κωνσταντή», σ. 49), οι εφημερίδες *Ηπειρος* (1909-1940)⁶⁰⁰ του Γεωργίου Χατζή-Πελλερέν και *Ελευθερία* (1923-1937)⁶⁰¹ του Χρήστου Χρηστοβασίλη (Φ. Τζιόβας, «Κυρα – Πολυξένη η οσία», σ. 96, 102), η καθημερινή εφημερίδα *Ηπειρωτικός Αγών* (1927)⁶⁰² του Ευθύμιου Τζάλλα που συνεχίζει την έκδοσή της μέχρι σήμερα (Χ. Μηλιώνης, «Έλεος, κύριε μηχανικέ!», σ. 79) και τα περιοδικά *Ηπειρωτική Εστία* (1952-1992) και *Το Ζαγόρι μας*,⁶⁰³ μηνιαία έκδοση της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας Ζαγορίου από το 1978 (Φ. Τζιόβας, «Το πέταγμα του γερο-κότσυφα», σ. 103, 111).

3.1.2.2 Άρτα, Πρέβεζα και Φιλιππιάδα

Οι υπόλοιπες πόλεις της Ηπείρου δεν έχουν την εξαίρετη λογοτεχνική τύχη των Ιωαννίνων. Στη μεταπολεμική πεζογραφία της ηπειρώτικης εντοπιότητας η Άρτα, η Πρέβεζα και η Φιλιππιάδα εμφανίζονται σε πολύ λίγα κείμενα ενώ σε ακόμη λιγότερα περιγράφεται το εσωτερικό τους ή σηματοδοτείται με τοπωνύμια, ώστε θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε με ασφάλεια ότι η περίπτωση των μικρότερων ηπειρωτικών πόλεων δεν συνιστά λογοτεχνικό μύθο, με την έννοια ότι δεν σχηματίζεται μια ικανή σειρά διαφορετικών κειμένων και διαφορετικών συγγραφέων που αλληλοσυμπληρώνονται. Συγκεκριμένα, η Άρτα διαφαίνεται σε δεκαοκτώ από τα

⁵⁹⁹ Β. Κόντη, *Ηπειρωτική Βιβλιογραφία. Β΄. Κατάλογος εφημερίδων και περιοδικών 1886-1980*, ό.π., σ. 39-αριθ. 86.

⁶⁰⁰ Ό.π., σ. 53-αριθ. 226.

⁶⁰¹ Ό.π., σ.47-αριθ.165.

⁶⁰² Ό.π., σ. 59-αριθ. 280.

⁶⁰³ Ό.π., σ. 56-αριθ. 256, σ. 52-αριθ. 217.

εκατόν σαράντα δύο κείμενα (ποσοστό 13%)⁶⁰⁴ αλλά μόνο σε τέσσερα έχει κεντρικό ρόλο, η Πρέβεζα σε δεκαέξι (ποσοστό 11%)⁶⁰⁵ αλλά μονάχα πάλι σε τέσσερα πιο μεθοδικά και η Φιλιππιάδα σε οκτώ (ποσοστό 6%)⁶⁰⁶ αλλά μυθοποιείται σ' ένα εξ αυτών.

Από τα τέσσερα αναλυτικά για την Άρτα κείμενα τρία είναι του Δάλλα («Η γέφυρα του καλόγερου», «Μικρή μπαλλάντα για τους εβραίους του ηπειρωτικού νότου», «Μια πόλη στοιχειωμένη») και ένα του Σταμάτη (*Ο συνήγορος ή η Μαρία που δεν ήθελε*). Στον Δάλλα η οπτική της θέασης αναλογεί, ως επί το πλείστον, στο βλέμμα του γηγενούς και μάλιστα του γηγενούς που νοσταλγεί το παρελθόν του τόπου του. Στον Σταμάτη αποδίδεται η ματιά τόσο του ξένου όσο και η κριτική στάση του ντόπιου. Και στα τέσσερα πεζά ενσωματώνονται τα τοπωνύμια της Άρτας: Αρχαία Αμβρακία, ιστορικό γεφύρι της Άρτας, ποταμός Αραχθος, λόφος της Περάνθης, συνοικία του Κάστρου, Κάστρο, εβραϊκές συναγωγές, ναοί Βλαχέρνας, Αγίου Βασιλείου, Παρηγορήτισσας και Αγίας Θεοδώρας, Νομαρχία Άρτης, πλατείες Μονοπωλίου, Παρηγορήτισσας, Κιλκίς και Ψαραγοράς, λεωφόρος Σκουφά, Ρολόγι, κινηματογράφος «Ορφέας», Μουσικοφιλολογικός Σύλλογος Άρτης «Ο Σκουφάς».

Στο διήγημα «Μικρή μπαλλάντα για τους εβραίους του ηπειρωτικού νότου» ο αφηγητής του Δάλλα εστιάζει στους χώρους της εβραϊκής κοινότητας Άρτας πριν από τη γενοκτονία⁶⁰⁷ με μελαγχολική διάθεση για τους συμπολίτες του που χάθηκαν:

*Τα σπίτια τους στριμωγμένα σε δυο κεντρικούς παράλληλους
δρόμους· ο κεντρικότερος ξεκινούσε από την πλατεία Μονοπωλίου*

⁶⁰⁴ Σε δεκαέξι ρητώς και σε δύο υπαινικτικά. Πρόκειται για πεζά των Χατζή, Τζιόβα, Δάλλα, Μηλιώνη, Σταμάτη και Μούλιου. Βλ. Παράρτημα Γ'-αριθ. 5, 9, 12, 29, 31, 52, 53, 59, 60, 61, 62, 63, 115, 127, 132, 134, 136, 142.

⁶⁰⁵ Σε δεκαπέντε ρητώς και σ' ένα υπαινικτικά. Αφορούν κείμενα των Χατζή, Τζιόβα, Δάλλα και Σταμάτη. Βλ. Παράρτημα Γ'-αριθ. 1, 31, 40, 52, 57, 59, 60, 64, 130, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139.

⁶⁰⁶ Σε έξι ρητώς και σε δύο υπαινικτικά. Είναι κείμενα των Τζιόβα, Δάλλα, Μηλιώνη και Σταμάτη. Βλ. Παράρτημα Γ' - αριθ. 33, 52, 59, 63, 115, 131, 132, 136.

⁶⁰⁷ Για τις συνοικίες, τις συναγωγές, τα σχολεία και τα εμπορικά καταστήματα των Εβραίων της Άρτας βλ. Κ.Α. Τσιλιγιάννης, *Η Εβραϊκή Κοινότητα της Άρτας*, Κεντρικό Ισραηλίτικο Συμβούλιο της Ελλάδος, Αθήνα 2004, σσ. 95-99, 125-146, 155-159.

και έφτανε ως τη συνοικία του Κάστρου. Εκεί και οι δυο συναγωγές τους, η μεγαλύτερη προς το μέρος του Κάστρου. (σ. 149)

Στο «Μια πόλη στοιχειωμένη», όμως, ο αφηγητής περιηγείται νοερά στους χώρους των προσωπικών του αναμνήσεων. Αυτή η πόλη με τα *κλειστά ορόσημα που ασφυκτιά γύρω από την κεντρική της αρτηρία* (σ. 158) είναι στοιχειωμένη από τη μνήμη των γυμνασιακών του χρόνων, όταν παιδί ακόμα νιώθει να *μπαίνει στη ζωή του* (σ. 162) η βάρβαρη Ιστορία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Είναι μια ιδιόκτητη Άρτα οικοδομημένη από αναπολήσεις κι εφιάλτες, ο τόπος της οδυνηρής ενηλικίωσής του, της συνάντησής του με το κοινωνικό χρέος και το ιστορικό γίνεσθαι:

Μια πόλη στοιχειωμένη στα νερά της μνήμης. Χτισμένη ολόκληρη απάνω στην αρχαία Αμβρακία. Συμπιεσμένη ημικυκλικά απ' τη θηλιά του Αράχθου κι απέναντι ο ορίζοντας να σβήνει, προς τη φυτεμένη με άτακτα φτωχόσπιτα Περάνθη. Εκεί μαθήτεψα στα γυμνασιακά μου χρόνια, έζησα τη συνάντηση σκλαβιάς κι ελευθερίας, δοκίμασα τα πρώτα μου σκιρτήματα. Και απ' τις πλευρές τις πιο σημαδιακές άλλος κλοιός, η Ιστορία. (σ. 157)

Στο σκοτεινό μυθιστόρημα *Ο συνήγορος ή η Μαρία που δεν ήθελε* του Σταμάτη, ο Αθηναίος αφηγητής – ήρωας αναλαμβάνει μια μυστική και ακαθόριστη αποστολή στην Άρτα, τα χρόνια της Χούντας, για το παρακράτος της εξουσίας και υποδύεται τον γεωπόνο Θ.Δ. που γύρισε τελευταία από την Καλιφόρνια και σπούδασε σχετικά με τα εσπεριδοειδή. Την αλλαγμένη ταυτότητά του ονομάζει μεταμόρφωση. Ενδιάμεσα στην αφήγηση παρεμβάλλονται αποσπάσματα από το ημερολόγιο που κρατούσε ο *φανερός*, ο ομοφυλόφιλος ιδιοκτήτης του σπιτιού του ήρωα στην Άρτα. Ερωμένη του γίνεται η Μαρία, ένα κορίτσι από το κοντινό χωριό Καλαμιά που δουλεύει υπηρέτρια στον γιατρό Ψ. Η Μαρία κατηγορείται για τον φόνο του ζευγαριού, στο σπίτι του οποίου εργάζεται. Ο αφηγητής αγωνίζεται να αθώσει τη Μαρία ενάντια στις επιθυμίες της εξουσίας, ανακαλύπτει πως υπαίτιος του φόνου είναι ο γιος του ζευγαριού αλλά τελικά συμβιβάζεται και υπακούει στις άνωθεν πιέσεις. Η Άρτα θεωρείται τόπος άδικης μετάθεσης των υπαλλήλων: *το κλίμα, λένε, είναι υγρό, στενοχωρεί τους υπαλλήλους που κάποια άδικη — πάντα — μετάθεση φέρνει εδώ* (σ. 11), *λασπότοπος* (σ. 41) με θανάσιμους βροχερούς χειμώνες (σ. 21)

όπου άμα αρχίσουν οι βροχές! Καλόν Απρίλη θα δούμε ήλιο! (σ.65) αλλά και πόλη των βυζαντινών εκκλησιών και των ψηφιδωτών (σ. 86).

Στο μυθιστόρημα εμπεριέχεται μία επιβλητική επανατροφοδότηση του θρύλου της πασίγνωστης παραλογής *Του γιοφυριού της Αρτάς*,⁶⁰⁸ μια σύγχρονη παραλλαγή του μύθου σε μορφή διαλόγου (σσ. 97-105) που υποστηρίζει πλαγίως την αλληγορική ανάγνωση του κειμένου του Σταμάτη και που διευρύνει τη λογοτεχνική μυθοποίηση της πόλης και του καταραμένου γιοφυριού της. Ο αφηγητής – ήρωας συζητά με τον υπεύθυνο για τις ανακρίσεις μοίραρχο, περασμένα μεσάνυχτα, στην Ψηλή Καμάρα του Γεφυριού. Έντρομος διαπιστώνει ότι κάθε φορά μετά τα μεσάνυχτα γίνεται μια τρομερή παρέλαση από τους σαράντα - σαράντα πέντε μάστορες που εξακολουθούν να επισκευάζουν το γεφύρι:

Εγώ: *Ας πάψουμε, έρχονται άνθρωποι! Ναι, άνθρωποι και μάλιστα πολλοί! Τώρα καταλαβαίνω! Η πρόσκληση σας ήταν παγίδα! Θα με ρίξετε στο ποτάμι και —*

Ο: *Μη φοβάστε, δεν είναι όργανα. Είναι οι γνωστοί σαράντα σαρανταπέντε, δε θυμάμαι πόσοι ακριβώς ήταν!*

Εγώ: *Για ποιους μιλάτε;*

Ο: *Δεν ξέρετε σε ποια πόλη ζείτε; Για τους τεχνίτες, που έχτισαν το γεφύρι. Δε βλέπετε πάνω σε τι πατάτε; Νομίζετε πως το χτίσιμο τελείωσε; Νομίζετε πως τελειώνει ποτέ; (σ. 97)*

Οι τεχνίτες δεν ακούν πια, έχουν χάσει την ακοή τους από το πελέκημα των πετρών. Ένας-ένας πηδούν στο ποτάμι και ψάχνουν το λάθος, παλιό ή καινούργιο. Αν δεν βρουν κάποιο σφάλμα, βγαίνουν από το νερό, ξαναμπαίνουν στη σειρά, περνούν από το γεφύρι και γυρίζουν στην πόλη. Αν έρχεται κάποιος πεζός, παραμερίζουν. Οι τεχνίτες δεν καταλαβαίνουν αλλά για λογαριασμό τους άλλοι οργανώνουν την επισκευή και δίνουν εντολές. Το γεφύρι δεν είναι πράγματι ιστορικό και το χτίσιμό του δεν τελειώνει ποτέ γιατί κινδυνεύει με κατάρρευση.⁶⁰⁹ Αυτή τη φορά οι τεχνίτες

⁶⁰⁸ Για το τραγούδι βλ. Ν.Γ. Πολίτης, *Δημοτικά Τραγούδια. Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού*, Δαμιανός, Αθήνα χ.χ. (πρώτη έκδοση 1914), σσ. 148-150 – αριθ. 89.

⁶⁰⁹ Είναι ιστορικά αποδεκτό ότι το γεφύρι δεν είναι ένα ενιαίο αρχιτεκτόνημα αλλά έχει χτιστεί πολλές φορές και διαμορφώθηκε σε διάφορες φάσεις. Αυτό αποτελεί τον ιστορικό

κάτι βρίσκουν, σχηματίζουν κύκλο και συλλαμβάνουν τη Μαρία. Την ξεντύνουν και της φορούν ένα μακρύ άσπρο χιτώνα από καθαρό μετάξι. Έρχονται στην Ψηλή Καμάρα και περιμένουν εντολή από τον αφηγητή για να τη ρίξουν στο ποτάμι. Ο αφηγητής αρνείται και δέχεται να θυσιαστεί στη θέση του κοριτσιού. Ωστόσο, κατά τον μοίραρχο η ρωγμή του γεφυριού δεν έχει το σχήμα του σώματός του. Ο αφηγητής πρέπει να αποφασίσει διότι θα φέρει την ευθύνη για πιθανή κατάρρευση του γεφυριού. Αρνείται και αναβάλλεται η θυσία της Μαρίας. Η Μαρία γίνεται ξανά μια αγράμματη προφυλακισμένη κι ένας χωριάτης βρίζει τον μοίραρχο γιατί ξέρει τα εγκλήματα που σχεδιάζουν.

Στην μοντέρνα εκδοχή του μύθου, τη θέση του πρωτομάστορα παίρνει ο αφηγητής – ήρωας και της θεμελιωμένης γυναίκας του πρωτομάστορα η ερωμένη του Μαρία. Αποκωδικοποιώντας την αλληγορία παρατηρούμε ότι το γεφύρι είναι το πολιτικό σύστημα της Χούντας που κινδυνεύει από κατάρρευση. Οι τεχνίτες τα χωρίς αίσθηση (δεν ακούν) και χωρίς κρίση (άλλοι καταλαβαίνουν εκ μέρους τους) όργανα του συστήματος. Ο χωριάτης εκπροσωπεί τον λαό που κατανοεί την κατάσταση και αγανακτεί. Ο αφηγητής –πρωτομάστορας πρέπει να αποφασίσει εάν θα συνεργαστεί ή όχι με το παρακράτος, αν θα θυσιάσει τη Μαρία και την ψυχή του. Πολλά στοιχεία συνηγορούν στην παραπάνω προτεινόμενη ερμηνεία και κυρίως οι συγκεκριμένες ιδεολογικές αναφορές και αξιολογικές κρίσεις της αφήγησης.

Από τα τέσσερα πεζά του Δάλλα («Μικρή μπαλλάντα για τους εβραίους του ηπειρωτικού νότου») και του Σταμάτη («Τα χρώματα της ίριδας», *Το πρόσχημα*, «Η σφαίρα και ο Εβραίος») που επικεντρώνονται στην Πρέβεζα, δύο σχετίζονται με την εξόντωση των Εβραίων («Μικρή μπαλλάντα για τους εβραίους του ηπειρωτικού νότου», «Η σφαίρα και ο Εβραίος») και δύο διερευνούν τη σχέση του ποιητή Κ.Γ. Καρυωτάκη με την Πρέβεζα («Τα χρώματα της ίριδας», *Το πρόσχημα*) αναπαράγοντας, μέσα από έναν ανυπόκριτο θαυμασμό για τον αυτόχειρα, την ατμόσφαιρα της πόλης στο επιθανάτιο ποίημά του «Πρέβεζα».⁶¹⁰ Απαντώνται λιγιστά τοπωνύμια, τα περισσότερα αναφορικά με τις τελευταίες μέρες του

πυρήνα της καινούργιας εκδοχής του μύθου. Βλ. Α.Γ. Σχισμένος, *Το Γεφύρι της Άρτας. Μύθοι – Θρύλοι – Παραδόσεις - Ιστορία και Πραγματικότητα*, χ.ε., Άρτα 2000, σσ. 245-251.

⁶¹⁰ Για το ποίημα βλ. Κ.Γ. Καρυωτάκης, *Ποιήματα και πεζά*, επιμ. Γ.Π. Σαββίδης, Ερμής, Αθήνα ⁶1982, σσ. 141-142.

Καρυωτάκη στην πόλη: Πευκάκι, Άγιος Σπυρίδωνας,⁶¹¹ λιμάνι, παραλία, κεντρικός δρόμος, μεγάλος δρόμος της αγοράς, ελαιώνας, Σαϊτάν Παζάρ,⁶¹² «Ηλεκτρική»,⁶¹³ Ακτιο, Αι-Λιας,⁶¹⁴ Ντάπια.⁶¹⁵

Στο «Μικρή μπαλλάντα για τους εβραίους του ηπειρωτικού νότου» ένα τοπωνύμιο της Άρτας κι ένα της Πρέβεζας γίνονται μετωνυμίες των εβραϊκών κοινοτήτων: *Κι η τελευταία ρόδα [των Γερμανών] κύλησε αφήνοντας πίσω της συνοικίες σαν πελώριες ανοιχτές πληγές, εδώ κάτω προς το Ρολόγι, εκεί πέρα προς το Σαϊτάν-παζάρ* (σ. 156). Η τοπική δείξη «εδώ» σημαίνει την Άρτα και το Ρολόγι, το ρολόι στον νοτιοδυτικό πύργο του κάστρου της Άρτας,⁶¹⁶ τον τόπο των Εβραίων καθώς βρίσκεται στο κέντρο της περιοχής που μένουν. Το «εκεί πέρα» σημαίνει την Πρέβεζα και το Σαϊτάν-παζάρι, την περιοχή της αγοράς όπου αναπτύσσονται τα καταστήματα και τα σπίτια των Εβραίων της πόλης.⁶¹⁷

Στο διήγημα «Η σφαίρα και ο Εβραίος» ένας Εβραίος, ο κύριος Ραφαήλ - Ροφέλης, γυρνάει ψυχικά τραυματισμένος απ' το Άουσβιτς στην Πρέβεζα. Ο αφηγητής, μαθητής τότε, συμμετέχει σε μία ορχήστρα. Θυμάται μια βραδιά αποκριάς όπου ο κύριος Ροφέλης ανεβαίνει στο πάλκο και τραγουδά. Ο αφηγητής μπαρκάρει

⁶¹¹ Ο Άγιος Σπυρίδωνας ήταν στην περιοχή του κολπίσκου Βαθύ στα βόρεια της Πρέβεζας. Βλ. Γ.Ι. Μουστάκης, *Τα Πρεβεζάνικα*, Δήμος Πρέβεζας – Δημοτική Βιβλιοθήκη Πρέβεζας, Πρέβεζα 2002, σ. 401. Ο Χ.Γ. Σακελλαριάδης, «Ένας έλεγχος και μια απάντηση», *Νέα Εστία* 517 (15 Ιανουαρίου 1949), σ. 116, αναφέρει ότι «το μέρος που αυτοκτόνησε ο Καρυωτάκης ... [είναι] ο Άγιος Σπυρίδωνας – είναι πιο πέρα ένα παλιό εκκλησάκι του ομώνυμου αγίου και βρίσκεται κοντά στην ακρογιαλιά, δίπλα στο περιβόλι ενός Ιταλού και 600 πάνω-κάτω μέτρα απ' την τοποθεσία «Βρυσούλα», όπου, σ' ένα της εκεί καφενείο, κάθισε κάμποση ώρα ο ποιητής πριν σκοτωθεί κι' έγραψε το γνωστό σημείωμα του».

⁶¹² Διαβολοπάζαρο. Στενός δρόμος στην αγορά της Πρέβεζας. Βλ. Ε.Γ. Αυδίκος, *Πρέβεζα 1945-1990. Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης. Λαογραφική Εξέταση*, Δήμος Πρέβεζας, Πρέβεζα 1991, σ. 51, 203.

⁶¹³ Βρισκόταν ανατολικά του γηπέδου, στη σημερινή οδό Προμηθέως.

⁶¹⁴ Εκκλησία δίπλα στο γήπεδο, παλιότερα ήταν χώρος αναψυχής. Βλ. Ε.Γ. Αυδίκος, *Πρέβεζα 1945-1990. Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης. Λαογραφική Εξέταση*, ό.π., σσ. 56-57.

⁶¹⁵ Ό.π., σσ. 41-43, 53. Είναι η τάφος, μήκους τριών χιλιομέτρων περίπου, που κατασκευάζει ο Αλή Πασάς στα βόρεια της πόλης. Πρόσφατα επιχωματώθηκε.

⁶¹⁶ Γ. Τσούτσινος, *Αρτινά Ιστορικά Θέματα*, Κουλτούρα, Άρτα 2001, σσ. 205-207.

⁶¹⁷ Γ.Ι. Μουστάκης, *Τα Πρεβεζάνικα*, ό.π., σσ. 395-396.

και δεκαπέντε χρόνια αργότερα επιστρέφει στον τόπο του. Το μαγαζί του κύριου Ροφέλη έχει αλλάξει ιδιοκτήτες και από κάποιον παλιό κάτοικο μαθαίνει ότι ο Εβραίος πέθανε πριν κάμποσα χρόνια από την κακιάν αρρώστια:

*Μπόρεσα να γυρίσω μ' ένα βαπόρι κάπου δεκαπέντε χρόνια αργότερα
στη μικρή μας πόλη, όπου δε ζούσε πια κανένας δικός μου.
Περπάτησα στα στενά της, πέρασα έξω από το σπίτι μας· δεν το είδα,
... Περπάτησα και στην αγορά, κάποτε βρέθηκα έξω από το μαγαζί
του κυρίου Ροφέλη. Βερνικωμένο ξύλο και κρύσταλλα είχαν
αντικαταστήσει τις μικρές παλιές βιτρίνες. ... Ξαφνικά όλα μου
φάνηκαν άγνωστα, ένιωσα, στον τόπο που είχα γεννηθεί κι είχα
μεγαλώσει, ξένος - κι είδα, για πρώτη ίσως φορά στη ζωή μου,
ζωντανό τον εφιάλη της ανανέωσης, ένιωσα την τραγικότητα των
τριών λέξεων του Ηράκλειτου: «Τα πάντα ρει». Σε μια γωνία όμως
σαν να γνώρισα έναν ασπρομάλλη άντρα. «Ο κυρ Γιώργος»,
σκέφτηκα, «ο γαλατάς... Να τον ρωτήσω για τον κύριο Ροφέλη;».
(σσ. 142-143)*

Μετά από δεκαπενταετή απουσία ο οικείος τόπος μετασχηματίζεται σε ανοίκειο κι ο ήρωας από εντόπιος αισθάνεται ξένος. Στην πόλη δεν ζει πια κανένας δικός του και νιώθει την τραγικότητα του χρόνου και της αλλαγής, αισθάνεται αποξενωμένος και το μόνο από το οποίο μπορεί να κρατηθεί είναι η τύχη του κύριου Ροφέλη που τον συνδέει με τις τρυφερές παιδικές του μνήμες.

Στα «Χρώματα της ίριδας» ο ομοδιηγητικός αφηγητής, κλεισμένος μέσα σ' ένα δωμάτιο, διαβάζει ένα παλιό περιοδικό και αναπολεί την Πρέβεζα του Καρυωτάκη και τη δική του Πρέβεζα όντας μακριά απ' αυτήν. Αποκαλεί αγαπημένο ίσκιο τον ποιητή και θυμάται νεανικά βιώματα από την πόλη: ακρογιαλιές γεμάτες ευκάλυπτους κι ελιές σαν λιμνοθάλασσες με ήρεμη λιμνίσια αρμύρα και την αναζήτηση των αχναριών του Καρυωτάκη. Το τοπίο δρα ανακουφιστικά. Οι δύο όψεις της Πρέβεζας –του Καρυωτάκη και του αφηγητή- συμπλέκονται και ομογενοποιούνται σ' ένα αδιαίρετο όλον:

*Ακρογιαλιές, ήλιοι, αυγουσιτιάτικα φεγγαρόφωτα — κι ο αγαπημένος
ίσκιος, κι αυτός μαζί, στο χαρτί. ... Εκείνες οι ακρογιαλιές. Οι*

γεμάτες ευκαλύπτους κ' ελιές, αυτές που «θαρρείς θα σμίξουν από στιγμή σε στιγμή...». Τις ξέρω καλά. Πέρασα πάνω τους πολλά καλοκαίρια της νιότης μου. Ξάπλωσα στον άμμο και το χορτάρι τους. Τριγύρισα πολλά δειλινά ανάμεσ' από τα δέντρα τους τυλιγμένος με πυκνά σύννεφα ονειροφαντασίας. Έπαιξα ώρες στην ήμερη, λιμνίσια πες, αρμύρα τους. Έψαξα κ' εγώ για τ' αχνάρια του πεθαμένου ποιητή, μια, δυο, πολλές φορές. Ωσπου αγάπησα τον ίσκιο του — έφτασα κάποτε να τον νιώθω να σαλεύει κάπου ανάμεσα στα δέντρα ... (σσ. 23-24)

Η νουβέλα *Το πρόσχημα* είναι ένα από τα ελάχιστα εκτενή πεζογραφήματα της μεταπολεμικής λογοτεχνίας που εκτυλίσσεται αποκλειστικά στην Πρέβεζα.⁶¹⁸ το τοπωνύμιό της αναφέρεται δεκαπέντε φορές στο έργο. Ως μότο προτάσσονται δύο στίχοι από το ποίημα του Κ.Γ. Καρυωτάκη «Την ώρα αυτή...» (*Ελεγεία και Σάτιρες*, 1927): ένα ξερό δαφνόφυλλο την ώρα αυτή θα πέσει, / το **πρόσχημα** του βίου σου, και θ' απογυμνωθείς, απ' όπου, όπως ορθά επισημαίνει ο Στέλιος Μαφρέδας, ο συγγραφέας δανείζεται τον τίτλο της νουβέλας.⁶¹⁹ Ο Καρυωτάκης δεν κατονομάζεται αλλά αναγράφεται ως Εκείνος με κεφαλαίο αρχικό και αραιά γράμματα. Από την άλλη, πολλοί στίχοι του, ιδίως από το ποίημα «Πρέβεζα», παρεντίθενται στην αφήγηση. Ο ήρωας και αφηγητής Αλέκος, προστατευόμενος του κυρίου Διονυσίου - λάτρη της ποίησης του Καρυωτάκη και φίλου του κατά την παραμονή του στην πόλη-πηγαίνει στην Πρέβεζα για να εργαστεί αλλά και για να βρει το *πρόσχημα* του βίου του. Υποτίθεται ότι αποπειράται να συγγράψει ένα χρονικό των ημερών του ποιητή στην Πρέβεζα: είπα: θα γράψω τούτο και τ' άλλο· ό,τι βρίσκω σημαντικό ή ξεκαθαρισμένο από τον καιρό που Εκείνος έζησε δω (σ. 25) και έστησα την παλιά γραφομηχανή μου – και σε τρεις μέρες έφτασα εδώ (σ. 26).

Η νουβέλα επικυρώνει την καρυωτακική μονοτονία της Πρέβεζας χωρίς να κατηγορεί την πόλη και τους κατοίκους της. Οι χειμωνιάτικες καθημερινές βροχές, οι χειμωνιάτικες Κυριακές, ο μολυβένιος ουρανός, η θάλασσα και η πάχνη στερούν το οξυγόνο στους ανθρώπους και τους κάνουν να ασφυκτιούν («Πρέβεζα»: ο ελαιώνας, γύρω η θάλασσα, κι ακόμη / ο ήλιος, θάνατος μέσα στους θανάτους). Ο ατελείωτος

⁶¹⁸ Βλ. και Σ.Θ. Μαφρέδας, «Η Πρέβεζα στο *Πρόσχημα* του Στέφανου Σταμάτη», ό.π.

⁶¹⁹ Ό.π. Για το ποίημα βλ. Κ.Γ. Καρυωτάκης, *Ποιήματα και πεζά*, ό.π., σ. 76.

κυριακάτικος περίπατος τον χειμώνα («Πρέβεζα»: *Περπατώντας αργά στην προκυμαία*) γίνεται στο μεγάλο δρόμο της αγοράς γιατί η πόλη αποστρέφεται τη θάλασσα. Όλα δημιουργούν μια καταθλιπτική περιρρέουσα ατμόσφαιρα:

Για μας όμως τι σημασία μπορεί να 'χει μια καλοκαιρινή βροχή – για μας που περνάμε ολόκληρο χειμώνα σε τούτη την παραλία με καθημερινές βροχές; (σ. 16)

Πολλές χειμωνιάτικες Κυριακές ο Μιχάλης χάνεται· μένω μόνος μου — και τι να πρωτοπεί κανένας για τα κυριακάτικα απογέματα και βράδυα στην Πρέβεζα ή σ' όποια Πρέβεζα της γης; Η θάλασσα γίνεται μια απέραντη μολυβένια επιφάνεια, ο ουρανός ένα κράνος από μολύβι, στις στέγες κάθεται μια μολυβένια πάχνη και στους τοίχους πέφτει μια μολυβένια ανταύγεια. Τέτοιες Κυριακές που οι δρόμοι κι οι έξοχες είναι σα να μένουν χωρίς οξυγόνο, δε μπορείς στην Πρέβεζα να μένεις σπίτι σου. ... Κι αλήθεια περνάει πολύς κόσμος — ο ατέλειωτος περίπατος της Κυριακής, που τώρα το χειμώνα δε γίνεται στην παραλία αλλά στο μεγάλο δρόμο της αγοράς. Ξεκαθαρισμένα πράματα: χειμωνιάτικα ούτε να βλέπουμε ούτε ν' αγγίζουμε τη θάλασσα. (σσ. 45-46)

Το μοναδικό κείμενο που συστηματικά ανασυνθέτει εικόνες της Φιλιππιάδας είναι το εκτεταμένο διήγημα «Γαβαών χλμ. 405» του Σταμάτη. Το διήγημα συγχωνεύει αποσπάσματα από ένα παλαιότερο και μη ενταγμένο σε κάποια συλλογή πεζό του Σταμάτη για τη Φιλιππιάδα από τη σειρά της *Ενδοχώρας* για τη φυσιογνωμία του ηπειρώτικου χώρου.⁶²⁰ Παρότι στο «Γαβαών χλμ. 405» δεν γνωστοποιείται το όνομα της πόλης, τα συγχωνευμένα χωρία από το προγενέστερο κείμενο, η αφιέρωση *Στη μνήμη παιδικών φίλων που χάθηκαν νέοι*, ο τίτλος, τα άλλα ηπειρώτικα τοπωνύμια και τα συμφραζόμενα της αφήγησης δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία πως πρόκειται για τον γενέθλιο τόπο του συγγραφέα. Ο τίτλος «Γαβαών χλμ. 405» αποτυπώνει ποιητικά τη Φιλιππιάδα, καθώς η βιβλική πόλη της Παλαιστίνης Γαβαών είναι σύμβολο της γενέτειρας του Σταμάτη και η χιλιομετρική

⁶²⁰ Σ. Σταμάτης, «Φιλιππιάδα», *Ενδοχώρα* 5 (Μάης – Ιούνης 1960), σσ. 279-281.

ένδειξη χλμ. 405 είναι η απόσταση της Φιλιππιάδας από την Αθήνα, την οποία διανύει με αυτοκίνητο ένας από τους ήρωες για να φτάσει στην πατρίδα του: *φτάνοντας τ' απόγεμα — το Όξφορντ πέρασε σ' επτά ώρες τετρακόσια χιλιόμετρα στεριά και... δυο μίλια θάλασσα* (σ. 85). Το διήγημα χωρίζεται σε τρία άνισα μέρη και η πλοκή δεν είναι ευθύγραμμη αλλά αποτελείται από χαλαρά συνδεδεμένα μεταξύ τους επεισόδια από τον μεταπολεμικό μικρόκοσμο της Φιλιππιάδας.

Η πόλη χαρακτηρίζεται ως *μικρός τόπος* (σ. 60, 66, 68) με *τέσσερις χιλιάδες ψυχές που έστησε τα σπίτια του στα πλευρά της δημοσίας* (σ. 60) και βρίσκεται στο σύνορο Θεσπρωτίας, Τζουμέρκων και Άρτας *ανάμεσ' από όμορφα λοφάκια και την ακούραστη θηλυκιά γης, πλάι στο ποτάμι (= Λούρος) που κατεβαίνει στη θάλασσα* (σ. 61). Είναι η γη όπου *είχαν ζήσει αυτά τα παραμυθένια πλάσματα, οι μπέηδες κ' οι αγάδες* και όπου *άστραψε κάποτε το μεγαλείο της Ανατολής* (σ. 84). Μέσα σε τρεις παραγράφους (σς. 61-62) ο τριτοπρόσωπος αφηγητής διηγείται την ιστορία της Φιλιππιάδας σαν ένα παλιό ηπειρώτικο παραμύθι, από την ίδρυση και την ακμή της πριν *εκατό χρόνια* έως την παρακμή της ως *συγκοινωνιακού κόμβου*.⁶²¹ Στη λαϊκότερο αφήγηση συγκαλύπτονται συγκεκριμένα ιστορικά στοιχεία κι ο τόπος πρωταγωνιστεί και λειτουργεί σαν ανθρώπινος χαρακτήρας. Η πόλη χτίζεται ανάμεσα σε δύο χωριά από τον Ανατολίτη κατακτητή (= τους οθωμανούς), θρονιάζεται ο ξένος αφέντης και μαζεύονται από τα γύρω χωριά όσοι ελπίζουν να *φάνε από τα*

⁶²¹ Η Φιλιππιάδα χτίζεται μετά τη χάραξη των ελληνοτουρκικών συνόρων του 1881 στον χερσότοπο ανάμεσα στα χωριά Ελευθεροχώρι και (Παλαιά) Φιλιππιάδα, με σχέδια του αρχιμηχανικού Ζίγκμουντ Μινέικο. Εγκαθίστανται όλοι οι μουσουλμάνοι της Άρτας (οι «αφεντάδες» του διηγήματος) και οι διοικητικές αρχές. Η νέα πόλη θεμελιώνεται στις 6 Σεπτεμβρίου 1881 και αρχικά ονομάζεται «Νέα Άρτα» ή «Χαμιδιέ» προς τιμή του σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ. Μετά την προσάρτηση της Ηπείρου στην Ελλάδα η περιοχή της διαμοιράζεται ανάμεσα στις επαρχίες Άρτας και Πρέβεζας και ο οθωμανικός συνοικισμός του 1881 συγχωνεύεται με το Ελευθεροχώρι και την Παλαιά Φιλιππιάδα σχηματίζοντας τη σύγχρονη Φιλιππιάδα. Βλ. Μητροπολίτης Σ. Βυζάντιος, *Δοκίμιον ιστορικής τινός περιλήψεως της πότε αρχαίας και εγκρίτου Ηπειρωτικής πόλεως Άρτης και της ωσαύτως νεωτέρας πόλεως Πρεβέζης*, Τυπογραφείον «Κάλλους», Εν Αθήναις 1884, σ. 54· Ν.Θ. Σχινάς, *Οδοιπορικών Ηπείρου. Τεύχος Πρώτον: Οδοιπορικών Μεσημβρινής Ηπείρου*, ό.π., σς. 191-193· Μ. Κοκολάκης, *Το Ύστερο Γιαννιώτικο Πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση, και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2003, σς. 173-174.

περισσευόμενα των αφεντάδων και τα «τυχερά» της δημοσίας. Σιγά-σιγά η πόλη παλιώνει, διώχνεται ο κατακτητής με τον πόλεμο (= τους βαλκανικούς πολέμους του 1913) και μένει η εκμετάλλευση του δρόμου στους ντόπιους. Ο τόπος είναι για τον διερχόμενο μεγάλος άρχοντας που δεν μπορείς να προσπεράσεις δίχως να προσκυνήσεις. Έρχονται όμως τα σίδερα (= αυτοκίνητα), ο τόπος ξεπέφτει κι από άρχοντας καταντά φτωχός ζωμάχος που τον βλέπεις μονάχα σαν ίσκιο πλάι στη δημοσιά. Κάποιοι κάτοικοι ξενιτεύονται και απομένουν τα λαμπρά κτίρια να θυμίζουν τη μεγαλοσύνη της πόλης του παρελθόντος.

3.1.3 Η ύπαιθρος

3.1.3.1 Η φύση ως περιβάλλον

Στην παράγραφο «Η λογοτεχνική γεωγραφία» οριοθετήσαμε τον γεωγραφικό χώρο που μυθοποιείται από τους Ηπειρώτες μεταπολεμικούς πεζογράφους. Στην παρούσα παράγραφο εξετάζουμε, δειγματοληπτικά, τη λογοτεχνική απεικόνιση της υπαίθρου. Ο λυρισμός στις περιγραφές είναι έκδηλος ώστε να κατοπτριστούν με λέξεις τα συναισθήματα του δέους και της έκπληξης απέναντι στο φυσικό κάλλος. Για τους Ηπειρώτες συγγραφείς η γη της ιδιαίτερης πατρίδας είναι άβατη στους ξένους και κυρίως στους τουρίστες που δεν κατανοούν τη μυστική της δύναμη. Για παράδειγμα, στο «Ακούω τον άνεμο» του Μηλιώνη το Πωγώνι είναι το μοναχοπαίδι του αφηγητή που θέλει να το προστατέψει από τους αδηφάγους τουρίστες. Γι' αυτό λέει συμβατικά ψέματα για την ομορφιά του εννοώντας το ακριβώς αντίθετο:

Τι ξέρουν οι τουρίστες και τι να καταλάβουν; ...

Παραπέρα είναι το Πωγώνι, που δεν αξίζει τίποτε — «το παιδί μου είναι το πιο άσχημο παιδί του κόσμου! Έχει μάτια σαν του ποντικού, βγάζει απαίσιες φωνές, δεν ξέρει να μιλάει...», όπως λέγανε οι Κινέζοι, όταν ήταν να παρουσιάσουν το μοναχοπαίδι τους σε ξένους ανθρώπους. Κάτι χειρότερο: Σε τουρίστες! (σ. 138)

Ο γενέθλιος τόπος αποπνέει τόση μυσταγωγία και αθωότητα που είναι σαν να αναπαριστά τις πρώτες μέρες της δημιουργίας του κόσμου:

Σήμερα, εδώ σ' αυτούς τους χαμηλούς καταπράσινους λόφους, στην όμορφη κοιλάδα [του Καλαμά] με το γαλάζιο ποτάμι που φανερωνόταν μπροστά του με την αγιότητα και το θείο φως ενός τοπίου των πρώτων ημερών της δημιουργίας ... (Κ. Τζάλλας, «Το κομμένο κεφάλι», σ. 56)

Αρχιζε το «θαύμα» από τα μακρινά. Αναδύονταν προς τα δυτικά οι όγκοι της Μουργκάνας και των Αρβανίτικων βουνών μέσα από σκούρους τόνους χρωμάτων και ομίχλης, λες και γίνονταν αναπαράσταση της γέννησης του κόσμου. «Και είπεν ο θεός, Γεννηθήτω φως· και έγινε φως», ρόδιζαν απαλά οι κορυφές σαν μάγουλο κοριτσιού ... (Φ. Τζιόβας, «Όλβια μνήμη», σ. 122).

Η κλίμακα των χρωμάτων του ηπειρώτικου τοπίου είναι ασύλληπτη, σχεδόν θεϊκή:

Εκεί σπουδάξεις την κλίμακα των χρωμάτων, από το κρυστάλλινο βιολετί του ορίζοντα περνάς στο βαθυπράσινο των κέδρων, στο καφετί των βράχων, στο χρυσό των σταχυών, στο σταχτί των λιθαριών, στο κίτρινο των χαμολούλουδων και γυρίζεις πάλι σε έντονο, στο κόκκινο του άγριου κρίνου. (Φ. Τζιόβας, «Όλβια μνήμη», σσ. 124-125).

κι η υψηλή αισθητική της φύσης συγκρίνεται με πίνακα Φλαμανδού ζωγράφου (Φ. Τζιόβας, «Ο χαρταετός», σ. 84).

Η Ήπειρος είναι κλειστός και δύσβατος ορεινός τόπος, το *Θιβέτ της Ελλάδας* (Φ. Τζιόβας, «Στην κόψη της Πίνδου (Οδοιπορικό)», σ. 115), γεμάτος από βουνά και ποτάμια που ξεκινούν απ' τον βορρά και καταλήγουν στη θάλασσα:

Μια μακριά οροσειρά ξεκινάει από βόρεια διαγράφει ένα τεράστιο τόξο και καταλήγει δυτικά, στα πόδια της θάλασσας. Και πλάι της το ποτάμι που ρέει νοχελικά, αποσταμένο απ' τον ατέλειωτο

*δρόμο που κάνει ως το τέλος της διαδρομής. (Φ. Μούλιος, Ο Ορφέας
δεν είναι πια εδώ, σ. 9)*

Το σκληρό ανάγλυφο (βουνά μονοκόμματα βράχια, μονοπάτια πάνω από γκρεμούς, δάση που σίγουρα ποτέ δεν τα πέρασε ήλιος: Σ. Σταμάτης, *Ιάσοντας ο Ξένος*, σ. 64) επηρεάζει ακόμη και τα ονόματα των βουνών. Είναι κι αυτά σκοτεινά και άγρια, εκφοβιστικά όπως οι πέτρινοι όγκοι που ανακαλούν στο νου. Ο Roland Barthes διακριβώνει για τα ονόματα στη λογοτεχνία: *το κύριο Όνομα είναι κατά κάποιον τρόπο η γλωσσολογική μορφή της ανάμνησης*.⁶²² Βέβαια, οι πεζογράφοι δεν εφευρίσκουν πλαστά ονόματα για τα βουνά αλλά αναδεικνύουν την ποιητικότητα των πραγματικών.

Η εν λόγω παρατήρηση ισχύει κατά βάση για τον Μηλιώνη και για τα βουνά Μουργκάνα και Ακροκεραύνια: *τα παιδικά μας χρόνια χαμένα μες τους μεγάλους ίσκιους των βουνών με τα σκληρά ονόματα: Μουργκάνα και Νεμέρτσικα, Κασιδιάρη κι Ακροκεραύνια* («Πωγώνι», σσ. 119-120), *πώς βρέθηκα εκεί ... αντίκρυ σ' ένα βουνό που δεν τελείωνε πουθενά κι η λέξη Ακροκεραύνια τινάζόταν τεθλασμένη στην κορυφή του;* («Ένα κλαδί κορομηλιάς», σ. 152), *κοιτάζοντας αντίκρυ τη Μουργκάνα, το φοβερό βουνό με το σκοτεινό όνομα, φορτωμένη χιόνι και σύννεφα, έφτασα στο χωριό* («Η Μαναμεγάλη», σ. 61), *η μεγάλη βουνοσειρά που έρχεται από τη Χειμάρρα και καταλήγει στον όγκο της Μουργκάνας, με το σκοτεινό όνομα. Την είδε ο Αλέξανδρος ο Κοτζιάς και του κόπηκε η ανάσα: «Μα τι βουνό είναι αυτό!»* είπε. *Είναι τα Ακροκεραύνια, όπως τα ονόμασα με μια δόση αυθαιρεσίας. Μα η Λογοτεχνία έχει τη δύναμη και όρη μεθιστάναι* («Ακούω τον άνεμο», σσ. 162-163). Επιπλέον και στον Σταμάτη το Ξεροβούνι του ηπειρώτικου νότου έχει όνομα ανάλογο με τη βιαιότητα του: *Το Ξεροβούνι, όνομα και πράμα, είχε μεγαλώσει δεξιά μου κι έβλεπα τώρα καθαρά πόσο άγριο ήταν. Ανάριες χιολιοχρονίτικες βαλανιδιές, σπηλιές και βράχια — τι βράχια, ένας μονοκόμματος βράχος ήταν όλο το βουνό* (*Στην κοιλάδα του Ίναχου*, σ. 23).⁶²³ Στη *Δυτική Συνοικία* του Μηλιώνη ο κεντρικός ήρωας, γιατρός στην Αθήνα,

⁶²² R. Barthes, «Ο Προυστ και τα ονόματα», στο *Ο βαθμός μηδέν της γραφής. Νέα κριτικά δοκίμια*, μτφ. Κ. Παπαϊακώβου, Κέδρος - Ράππας, Αθήνα 1987, σ. 149.

⁶²³ Ενδοκειμενικά σχόλια για τοπωνύμια της υπαίθρου συναντάμε όχι μόνο για τα βουνά της Ηπείρου. Πχ. «στο ρουμάνι της «Χαραμαντά» (τι όνομα! σα να κυλούν βράχοι από βουνό)» (Φ. Τζιόβας, «Θρησκευτικά», σ. 39), «παιγνιδιστά συμπλέγματα των συμφώνων του

επιστρέφει στο χωριό του νοσταλγώντας την παραδοσιακή ζωή της παιδικής του ηλικίας. Κοιτάζει το φυσικό και δομημένο περιβάλλον του χωριού και θέλει να λείπει τα πάντα με τ' όνομά τους, φωναχτά, γιατί θαρρούσε πως έτσι έπαιρναν υπόσταση κι από ίσκιοι γέγονταν πράγματα, ξαναγεννιόνταν κι έφτιαχναν ένα κόσμο που τον αναγνώριζε ως το παραμικρό του λιθαράκι (σ. 106). Η ίδια ανάγκη, της αναδημιουργίας του λησμονημένου ηπειρώτικου κόσμου, ωθεί την ομάδα των συγγραφέων που μελετούμε να εισαγάγει στο έργο της πληθώρα τοπωνυμίων.

Πέρα από τα ονόματα, τα ηπειρώτικα όρη υψώνονται απειλητικά, τρομάζοντας περαστικούς, ορεσίβιους κατοίκους, στρατιώτες κι αντάρτες -στην Κατοχή και στον Εμφύλιο- που σφάζονται αναμεταξύ τους με *προϊστορικό* / αρχέγονο μίσος: *Η Πίνδος αναδυόταν στο χλωμό φώς, τεράστια, γυμνή, ατσάλινη. Προϊστορική* (Κ. Τζάλλας, «Ο καταδότης», σ. 29). Άλλες φορές επιλέγουν τους φίλους και τους εχθρούς τους στην ανθρώπινη διαμάχη. Για παράδειγμα στη «Δρακόλιμνη (Παλιός ηπειρώτικος θρύλος)» του Χατζή ο Σμόλικας κι ο δράκος του προστατεύουν τους αντάρτες. Οι αντάρτες, *τα παλληκάρια του Δημοκρατικού Στρατού*, είναι οι *γνώριμοι*, οι *δικοί του* και οι αντίπαλοι, ο κυβερνητικός στρατός, οι *ξένοι* με τους οποίους *αγριεύει*:

Απάνω στο Σμόλικο, λίγο πιο κάτω απ' την ψηλότερη κορυφή του, στα 2000 μέτρα, ανάμεσα στους θεόρατους βράχους και στα χιόνια που δεν προφταίνουν να λιώσουν, είναι η Δρακόλιμνη. ... Και κει μέσα φωλιάζει ο «δράκος», η ψυχή του μεγάλου βουνού. ... Άνθρωπο στρατοκόπο, γυναίκα διαβατική, караβάνι νυχτωμένο στο δρόμο δεν ακούστηκε ποτέ του να πειράζει ο δράκος του Σμόλικο. ... Με τους γνώριμους, τους δικούς του, είναι ήμερος και αγαπημένος. ... Με τους ξένους αγριεύει. (σ. 99)

Όλα τα ηπειρώτικα βουνά σφραγίζονται από τη φρίκη των αλλεπάλληλων μαχών της δεκαετίας του 1940· είναι συνώνυμα της αγριότητας του πολέμου. Ο αφηγητής – θεατής, γνώστης των ιστορικών πληγών του τόπου, αντικρίζοντας τα βουνά ανασύρει αυτόματα στο μυαλό του τη συνεκδοχή:

[Λούρου], του λ και του ρ και του σ: Κεράσοβο, Κλεισούρα, Κουκλέσι, Βούλιστα, Κερασούντα, Πέτρα, Παλιόροφος, Φλάμπουρα» (Γ. Δάλλας, «Ο Λούρος», σ. 26).

Από κει πάνω μπορούσες ν' αγναντεύεις στα δυτικά τον κάμπο της Δερόπολης με τα νερά του Δρίνου να λαμποκοπάνε, κι ακόμα μακρύτερα, ως τα βουνά του Αργυροκάστρου και του Τεπελενίου, που κάποτε, τέτοιαν ώρα, βογκούσανε βαθιά από το κανονίδι μα τώρα λούφαζαν στο ήμερο ηλιοβασίλεμα. (Χ. Μηλιώνης, «Καλαμάς κι Αχέροντας», σ. 23)

Τα ποτάμια του βορρά και του νότου, άλλοτε ήρεμα κι άλλοτε θυμωμένα, ακολουθούν την προαιώνια πορεία τους αγνοώντας τους ανθρώπινους νόμους και κανόνες. Λόγου χάριν ο Αώος, ο Σαραντάπορος κι ο Βοΐδομάτης στην περιοχή της Κόνιτσας σμίγουν και κατευθύνονται προς την Αλβανία παραβιάζοντας τις πυραμίδες των συνόρων, τους φρουρούς και τις συνοριακές γραμμές:

Τρία ποτάμια αυλακώνουν την περιοχή: Αώος, Σαραντάπορος, Βοΐδομάτης. Ανταμώνουν και ήρεμα, ήρεμα κυλούν κατά την ξένη χώρα, αδιαφορώντας για πυραμίδες και λόγχες των συνόρων. (Φ. Τζιόβας, «Στην κόψη της Πίνδου (Οδοιπορικό)», σ. 125)

Οι ποταμοί της Ηπείρου είναι ζωντανά πλάσματα κι οι ήρωες συνομιλούν μαζί τους. Ανταμείβουν πλουσιοπάροχα όσους σέβονται τη δύναμή τους, όπως ο ποταμός Γορμός του Πωγωνίου που φροντίζει σαν στοργική μάνα τους πεινασμένους στην Κατοχή περιοίκους:

Έτσι, πέρασε κι εκείνος ο δύσκολος χειμώνας. Μόλις έστριβα το δρόμο για το ποτάμι, άκουγα τις φωνές του. Μεριές μεριές περνούσε ανάμεσα από βράχους και κατρακυλούσε στις οβίρες θυμωμένος. Τα δέντρα, γυμνά, άφηναν να φάνουν οι φωλιές των πουλιών, στερεωμένες σοφά ανάμεσα σε διχάλες. Κοτσύφια ζγκόριζαν τον τόπο ... Λαγοί ξεπετάζονταν από τις φτέρες και χάνονταν στο δάσος. Τους πιάναμε «αθόρυβα», μια και τα όπλα είχαν όλα παραδοθεί στο στρατό κατοχής, βάζοντας βρόχια κοντά στα σταροχώραφα. Γίνονταν ένα στιφάδο όνειρο, μαγειρεμένο σε χαμηλή φωτιά χωρίς νερό και με

κλεισμένο το καπάκι της κατσαρόλας με ζυμάρι. Ήταν η σπεσιαλιτέ του πατέρα. (Τ. Πορφύρης, «Λαμπρινή», σ. 79)

Ο Άραχθος πάλι κυλά σκοτεινός κι αφρισμένος (Χ. Μηλιώνης, «Ο άλλος δρόμος», σ. 60). Ο αφηγητής του Δάλλα, εκστασιασμένος, τον παρομοιάζει με φίδι, ευκίνητο ψάρι και αθλητικό έφηβο. Συντροφεύεται από τον γείτονά του Λούρο· μόνο που ο δεύτερος επειδή ρέει κυρίως στον κάμπο μοιάζει με ύπουλο κροκόδειλο:

Ο Άραχθος σα να τινάχτηκε κάτω από μια πέτρα της Πίνδου, φίδι και ιχθυοειδές με λυγερά λέπια και γυρίσματα. Από ψηλά κάνει σινιάλα στη Θεσσαλία, αφρίζει κάτω από έλατα και καστανιές και τελειώνει σχεδόν αθλητικός, πάντα έφηβος. Ο Λούρος λιάζεται κάπου χαμηλά σαν κροκόδειλος, καμουφλαρισμένος μες στην ασορτί χλωρίδα του. ... Χωρίς να το καταλάβεις έγινε κι όλας ένα ποτάμι. («Ο Λούρος», σσ. 19-20)

Άλλα ποτάμια της Ηπείρου ερεθίζουν τη φαντασία των ηρώων λόγω του μυθολογικού και ιστορικού τους φορτίου. Πρωτίστως ο ποταμός του Κάτω Κόσμου, ο Αχέροντας, και η επικράτειά του, η πρώην λίμνη Αχερουσία, που κάθε σπιθαμή τους αναβλύζει αρχαίους και νεότερους θρύλους:

Μια μέρα λοιπόν μου λέει ο Ηλίας:

«Είσαι αυτό το σαββατοκύριακο να κατεβούμε στη Λάκκα, να επισκεφθούμε τη Μονή του Ρωμανού, να ιδούμε και τον Αχέροντα;»

Νομίζω πως ήταν το δεύτερο που με κέντρισε πιο πολύ. Έβλεπα από ψηλά τους δυο βραχίονές του να κατεβαίνουν από τα βουνά του Σουλίου και της Λίππας, να σμίγουν σ' ένα ποτάμι που τραβούσε προς τη Σκάλα της Τζαβέλαινας, το μεγάλο κόψιμο του βουνού, για να βγει στο πίσω μέρος, στην πεδιάδα του Φαναριού, την πρώην Αχερουσία. Όλα αυτά τα ονόματα, αρχαία και νέα, ερεθίζανε τη φαντασία μου. (Χ. Μηλιώνης, «Ο φιλόκαλος ληστής», σσ. 49-50)

Οι ορεινές λίμνες είναι ακόμη ένα στοιχείο της φύσης που προκαλεί την μεταπολεμική πεζογραφία της ηπειρώτικης εντοπιότητας. Η λίμνη του Ζηρού στη Φιλιπιάδα και η λίμνη Ζαραβίνα στο Πωγώνι είναι δύο παραδείγματα. Η ειδυλλιακή

τοποθεσία και των δύο, τα άπατα νερά τους, η ακύμαντη επιφάνειά τους και τα μυστήρια, που κατά την παράδοση κρύβουν, γοητεύουν τον παρατηρητή:

Είναι εδώ κοντά, ... ανάμεσα στις κάθετες μασέλες του βουνού, μια λίμνη κρυμμένη κι αθέατη, η λίμνη του Ζηρού. Τα νερά της είναι σκούρα λαδιά και βυθός δε φαίνεται. Μήτρα της γης που αναρροφά και κοχλακίζει, στην επιφάνεια ατάραχη. Ένας ψαράς έρριξε μια φορά τα δίχτυα και σήκωσε χρυσά ψάρια. Ένας βουτηχτής κάποτε είχε πηδήσει κι έσυρε τα κλειδιά ενός παλατιού. (Γ. Δάλλας, «Ο Τζίμμη και η μοναξιά», σσ. 120-121).

Για την ώρα ας μείνω λίγο εδώ στο Νιζερό, στη Λίμνη της Ζαραβίνας. Τα δάση ολόγυρα φουντωμένα, καταπράσινο το λιβάδι, η στρογγυλή λίμνη ένας γαλάζιος καθρέφτης — και μέσα της, ανάποδα ο Κασιδιάρης. Λέγανε πως ήταν κρατήρας ηφαιστείου και γέμισε νερό. (Χ. Μηλιώνης, «Ακούω τον άνεμο», σ. 150).

Οι δύσκολες και επικίνδυνες καιρικές συνθήκες της Ηπείρου περιγράφονται με μεγάλη συχνότητα στα κείμενα. Το κρύο πιάνει νωρίς: *Το φθινόπωρο φτάνει πάντα γρήγορα στον Πίνδο – τον Οκτώβρη συννεφιάζει πια, αρχίζει κιόλας το κρύο* (Δ. Χατζής, «Η τελευταία αρκούδα του Πίνδου», σ. 131), ο αέρας τον χειμώνα δεν κοπάζει ποτέ: *βοριάδες, που κατέβαιναν απ' τ' Ακροκεραύνια* (Χ. Μηλιώνης, «Ακροκεραύνια», σ. 24), οι χιονοπτώσεις στα ορεινά είναι συνεχείς και αποκλείουν για εβδομάδες τους κατοίκους και τους εργαζόμενους σ' αυτά τα μέρη:

Πέρα στο βάθος, όπου διακρίνονταν η φιγούρα του βουνού, τώρα δεν υπάρχει παρά ένα γκριζόλευκο παραπέτασμα που πέφτει κάθετα στον ορίζοντα. Μια ριπή ανέμου σηκώνει στο πέρασμα της μικρούς στροβίλους από ψιλόχιονο κι έρχεται και σπάζει πάνω στην τζαμαρία που τρίζει. (Χ. Μηλιώνης, «Στην Κατάρα», σ. 46)

η πυκνή ομίχλη εξαφανίζει με μαγικό τρόπο το τοπίο:

Μια πυκνή αντάρα ανέβαινε κουτσαίνοντας από το Λόγγο. Είχε φτάσει στα πρώτα σπίτια του χωριού κι απειλούσε να καταλάβει και τα υπόλοιπα. Μπορούσε να κάνει τα μαγικά της εξαφανίζοντας τοπία, αφήνοντας το υψηλό καμπαναριό να κρέμεται στο κενό και τις κορφές των δέντρων να ταξιδεύουν σε μian ήρεμη άσπρη θάλασσα, ώσπου οι πρώτες ηλιαχτίδες να δώσουν τέλος στην παράσταση της. (Τ. Πορφύρης, «Η Δοντάγρια», σ. 10)

και η βροχή και οι μπόρες ξεσπούν αναπάντεχα ακόμα και μέσα στο κατακαλόκαιρο:

Οι ουρανοί προμηνούσαν καλοκαιριάτικη μπόρα. Σύγνεφα πύργωναν γεμάτα απειλή. Δεν άργησε να ξεσπάσει το κακό που κράτησε ώρα. Στην αρχή έπεσαν κεραυνοί στα κοντινά βράχια και κατατρώμαζαν τα πλάσματα του Θεού. ... Ύστερα οι ουρανοί έστειλαν το χαλάζι κι άσπρισε το βουνό. Κίνησαν νερόλακκοι. Κατά το γέρμα του ήλιου φύσησε βοριάδάκι κι έλαμψε η απερίγραπτη ομορφιά του κόσμου. (Φ. Τζιόβας, «Η εκδίκηση», σ. 45).

Ωστόσο, ο νότος της Ηπείρου διαφέρει αισθητά από τον βορρά. Ο παραθαλάσσιος νότος ημερεύει από το Ιόνιο πέλαγος· δεν έχει την αφιλόξενη γεωμορφολογία του βορρά ούτε κατοίκους κουρασμένους από την πάλη με τη φύση και καταβεβλημένους από τον μόχθο της επιβίωσης:

Όχι πια συννεφίες που σέρνονται μέσα στις χαράδρες, ούτε ηπειρωτικοί βράχοι που πετούν σπίθες στο χτύπημα της αζίνας, ούτε πρόσωπα ερειπωμένα και μάτια γεμάτα θάνατο και πανικό! Τον τόπο εδώ τον ημέρεψε το Ιόνιο κύμα. (Χ. Μηλιώνης, «Πάργα», σ. 125)

Ακόμη κι όσοι ζουν ψηλότερα ή στις εκβολές του Λούρου είναι *αβόλευτοι* και *μισοπλασμένοι*: ούτε εκεί πάνω καλά-καλά ορεσίβιοι, ούτε χαμηλά σωστοί θαλασσινοί (Γ. Δάλλας, «Ο Λούρος», σ. 26). Ο κάμπος της Φιλιππιάδας, της Άρτας και της Πρέβεζας είναι ανοιξιάτικος, φωτεινός χαρούμενος και ευωδιαστός από τους απέραντους πορτοκαλεώνες. Η αναγέννηση της φύσης αναγεννά και την ψυχή των ανθρώπων της πεδιάδας:

Απ' τη στιγμή που η πρώτη ανάσα της άνοιξης χάιδευε τούτη τη γωνιά της γης όλα, όσα ήταν ριζωμένα στα χώματα της, σα ν' αποχτούσαν ψυχή, καρδιά και ζωντάνια χοχλαστή. Οι πορτοκαλιές στ' απέραντα περιβόλια γιόμιζαν άνθους που ξεχώριζαν σαν αστεράκι' ανάμεσ' απ' τα σκούρα φύλλα τους και χάριζαν στον αγέρα κύματ' ατέλειωτα ευωδιές. Τα ποταμονέρια λευτερόνωνταν απ' τις χειμωνιάτικες θολούρες κ' έτρεχαν όλο λάμψη και χαρά κατά τη θάλασσα. ... Και στην άσφαλτο πλημμύρα ολημερίς τα περπατήματα, πλημμύρα τα γέλια, το κουβεντολόι και τα ερεθισμένα χλιμιντρίσματα. (Σ. Σταμάτης, «Έξω απ' το περιβόλι», σ. 7)

Οι Ηπειρώτες χωρικοί, οι αγνοί άνθρωποι της υπαίθρου, είναι *τραχείς, φτωχοί απόλυτοι σαν η γη τους, σαν οι βράχοι της* (Κ. Τζάλλας, «Ο θάνατος του πατέρα», σ. 80) *μυρίζουν καβαλίνα και βαρβατίλα* (Χ. Μηλιώνης, «Η Φρύνη», σ. 116),⁶²⁴ ο χώρος που ζουν και δουλεύουν ταυτίζεται με τη φύση:

⁶²⁴ Ο Γ.Δ. Παγανός, *Τρεις Μεταπολεμικοί πεζογράφοι. Χριστόφορος Μηλιώνης – Νίκος Μπακόλας – Η.Χ. Παπαδημητρακόπουλος*, ό.π., σ. 105 πιστεύει ότι το διήγημα «Η Φρύνη» του Μηλιώνη «θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και λόγω του θέματός του βουκολικό, ένα είδος μοντέρνου ποιμενικού ειδυλλίου». Ωστόσο, ο αφηγητής χλευάζει την ειδυλλιακή αντιμετώπιση της παραδοσιακής ζωής της υπαίθρου καθώς οι δικές του αναμνήσεις δεν είναι καθόλου ειδυλλιακές ακόμη κι όταν μέσα σ' αυτές υπάρχουν ατόφια κομμάτια αθωότητας, ερωτισμού ή πραγματικής επικοινωνίας με τον φυσικό κόσμο. Οι ιστορικές συνθήκες της δεκαετίας του '40 καταστρέφουν αυτήν την εικόνα αθωότητας: «Πάντως ήταν πραγματικά τόσο αγροτική η ζωή μας ... και τόσο κλειστή, που έτσι κι αποτολμούσες να διαβείς τα όριά της, το πιο πιθανό ήταν να βρεθείς μπροστά στα σκοτεινά μάτια των γερμανικών πολυβόλων, που λουφάζανε στις φωλιές τους και φυλούσαν τις διαβάσεις» (σ. 116). Έτσι δεν πρόκειται για «μοντέρνο ποιμενικό ειδύλλιο» αλλά για την αντιστροφή του. Η γραφή του Μηλιώνη στο συγκεκριμένο διήγημα μπορεί να θυμίζει τις βουκολικές σκηνές του Παπαδιαμάντη –για παράδειγμα η σκηνή στο ποτάμι όπου «η βρεγμένη πουκαμίσσα της [Φρύνης] είχε γίνει διάφανη και κολλούσε πάνω στο κορμί της» (σ. 119) φέρνει στον νου το «Όνειρο στο κύμα»– αλλά αυτό είναι μόνο το εξωτερικό κέλυφος. Η δραματική επίδραση του πολέμου αναστέλλει την επιθυμία για νοσταλγία κι ακόμη μεταβάλλει τον αθώο εφηβικό ερωτισμό σε ερωτισμό με άγρια –πολεμικά ένστικτα.

Έξω από το χωριό ήταν ένα βαθύ ρέμα, κάτω από έναν γκρεμό θεόρατο, όπου φωλιάζανε τα όρνια, κι ολόγυρα πυκνή βλάστηση: μεγάλα σφεντάμια, ξεροπλάτανοι και φτελιές, σκεπασμένες από άγρια κλήματα κι αγράμπελες, έτσι που χανόμασταν στα μονοπάτια με τη Φρόνη, τα υγρά και τ' ανήλιαγα. Ύστερα άρχιζαν οι κήποι, μικρές πεζούλες ανάμεσα σε κερασιές και καρυδιές, ως κάτω, ως το ρέμα με τα πολυτρίχια, όπου μεγάλες ιτιές σκύβανε πάνω στο νερό που κυλούσε σβέλτο, αφού πρώτα γκρεμιζόταν απ' τον ψηλό καταρράχτη μέσα σ' ένα κάτασπρο σύννεφο. Ποτίζαμε συντροφικά τους κήπους μας και μετά κατεβαίναμε στο ρέμα. (Χ. Μηλιώνης, «Η Φρόνη», σ. 118)

Δεν οδηγούνται σε υπερεκμετάλλευση του περιβάλλοντος και η φύση τους το ανταποδίδει. Ζητούν ό,τι χρειάζονται κι εκείνη τους το προσφέρει συγκαταβατικά:

Ενώ ζούσαμε στην εποχή του homo sapiens, αισθανόμασταν και λίγο neanderthalensis. Ζητούσαμε από τη φύση ό,τι πραγματικά χρειαζόμασταν κι εκείνη ανταποκρινόταν στις ανάγκες μας με κατανόηση. (Τ. Πορφύρης, «Λαμπρινή», σ. 80)

Αναγκάζονται να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους για μήνες: *Εδώ άνδρες και γυναίκες χάνονται μια ολόκληρη εποχή στις δουλείες τους, πίσω απ' τα βουνά ... τα σπίτια είναι άδεια, σαν κλουβιά (Γ. Δάλλας, «Ο Τζίμης και η μοναξιά», σ. 120), κερδίζουν με κόπο το ψωμί τους στην εξοχή: Μικρά «πριόνια» δουλεύουν και τώρα στην άκρη του δάσους. Έκατσε λίγο — την είδε την τυραγνία των ανθρώπων, των μουλαριών να κουβαλούν ως τα φορτηγά τους μεγάλους κομμένους κορμούς (Δ. Χατζής, «Η τελευταία αρκούδα του Πίνδου», σ. 123) και συμμορφώνονται με τους φυσικούς ρυθμούς ακόμη και στον θάνατο. Τον αποδέχονται ως αναμενόμενο στάδιο του κύκλου ζωής, τον ξεπερνάνε γρήγορα και τραβάνε ξανά την ανηφόρα του βίου:*

Η φαμίλια των Λιστινών αφού δέχτηκε το θάνατο του Αλέξη, σαν κάτι εντελώς φυσικό, ξαναβρήκε το ρυθμό της, μιας και η ζωή στο Πέτροβο ταυτισμένη με τη φύση δείχνει την κατάλληλη ευλυγισία στις δύσκολες ώρες, έτσι που, κι αυτό το τέλος των ανθρώπων, να δείχνει

ό,τι πραγματικά είναι. *Η άλλη όψη της ζωής*. (Φ. Μούλιος, *Η Φαμίλια των Λιστινών*, σ. 27).

3.1.3.2 Η φύση ως αξία

Η ηπειρώτικη φύση, πλην της άγριας ομορφιάς, έχει σημαντικό αξιακό περιεχόμενο. Ενσαρκώνει το όραμα της πατρίδας, την ιδέα της σπλαχνικής μάνας, που νουθετεί με σύνεση τα παιδιά της και τα αγαπά, και την ηθική αρχή της υπεράσπισης των αδυνάτων και των θυμάτων. Προασπίζεται τον παραδοσιακό αξιακό κώδικα της αγαστής συμβίωσης περιβάλλοντος και ανθρώπου και στο πλαίσιο της διάζευξης *φύση* vs *άστυ* εκφράζει το ιδανικό της ελευθερίας του ανθρώπου έναντι της υποδούλωσής του.

Η φύση – όραμα της ιδιαίτερης πατρίδας είναι το τελευταίο καταφύγιο και η έσχατη ελπίδα των απογοητευμένων. Στο κεφάλαιο «Η τελευταία αρκούδα του Πίνδου» του Χατζή από το *Διπλό βιβλίο*, το ποθητό Ντομπρίνοβο, που είναι για τον ονειροπόλο μετανάστη Σκουρογιάννη *το στήριγμα της καρδιάς του στα χρόνια της ξενιτιάς* (σ. 117), μεταβάλλεται με τον γυρισμό του *σε τόπο της τελειωτικής ερημιάς, σε ανύπαρκτο τόπο* (σ. 128).⁶²⁵ Ο Σκουρογιάννης αισθάνεται αλλότριος και άπατρις ανάμεσα στους συγχωριανούς του. Εκείνοι έχουν αλλάξει, αυτός *απομένει όλα τα χρόνια της Γερμανίας Ντομπρινοβίτης* (σ. 121). Με άλλα λόγια, μένει προσκολλημένος σ' έναν τόπο της νοσταλγίας και της φαντασίας (σ. 129), στο παρελθόν δηλαδή ενός γενέθλιου τόπου που έχει εξελιχθεί και έχει χάσει τη συλλογική του ταυτότητα, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει δυνατότητα επικοινωνίας: *είτανε μόνος μέσα σ' αυτούς τους ανθρώπους έτσι σα λίγο ξένος ανάμεσά τους* (σ. 122).

⁶²⁵ Για τη διάγνωση του Σκουρογιάννη βλ. και Β. Καραποστόλης, *Η αδιαχώρητη κοινωνία. Ένας διάλογος της κοινωνιολογίας με τη λογοτεχνία*, Πολύτυπο, Αθήνα 1985, σσ. 87-92· Α. Μπενάτσης, *Το σημειωτικό τετράγωνο. Σύγχρονες ερμηνευτικές προσεγγίσεις στη λογοτεχνία*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1994, σσ. 76-77· Α.Ν. Γκότοβος, «Από τη "Γυνάκα από τη Φούρκα" στην "Αρκούδα της Πίνδου": Από τον Εμφύλιο στη Μετανάστευση. Μια τομή στην ιστορία της Κονιτσιώτικης περιφέρειας με το "νυστέρι" του Δημήτρη Χατζή», στο *Η Επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο*, Α' Επιστημονικό Συμπόσιο, Δήμος Κόνιτσας – Πνευματικό Κέντρο, Κόνιτσα 1996, σσ. 534-537.

Η φύση όμως δεν τον προδίδει. Είναι ο μοναδικός συμπαραστάτης σ' έναν ακατανόητο κόσμο και αναλαμβάνει την ευθύνη να δικαιώσει το όραμα της πατρίδας, να συμπυκνώνει τις λυτρωτικές αξίες του δεσμού με τη γενέθλια γη που εναγωνίως αναζητά ο ήρωας:

Καιρός είτανε πια να περπατήσει και λίγο τον τόπο του. Πήρε το δισάκι του ένα πρωί — να κατέβαινε ως κάτω στη ρεματιά, να 'μπαίνε λίγο στο δάσος. ... Ανάσανε βαθιά το βουνίσσιον αγέρα, στάθηκε μια στιγμή και τ' άκουσε ζωντανό το βούισμα εκείνο των δέντρων — που μακρινό τον ακολουθούσε τότε στη Γερμανία. ... Γύρισε αργά στο χωριό με το ηλιοβασίλεμα — γραμμή για το σπίτι — κανέναν δεν ήθελε. Είτανε μια μέρα καλή, κάτω στη ρεματιά, στη χαλικοκαριά, στα πριόνια, ψηλά στο βουνό. Τ' όνειρο του γυρισμού του, δεν τον είχε γελάσει. (σ. 123).

Η φύση – πατρίδα υποστασιοποιείται στην αρκούδα του Πίνδου που ξαναδίνει στον Σκουρογιάννη την χαμένη του ελπίδα. *Ο τελευταίος άνθρωπος του Ντομπρίνοβου* βρίσκει επιτέλους το ταίρι του, *την τελευταία αρκουδίτσα του Πίνδου* (σ. 130) στο πρόσωπο της οποίας το γενέθλιο Ντομπρίνοβο του παρόντος επανακτά εν μέρει το ηθικό ανάστημα του παρελθόντος.

Η ηπειρώτικη φύση – πατρίδα λαμβάνει ποικίλες μορφές. Από τις πιο δυναμικές σε σύλληψη είναι αυτή της μάνας – τροφού. Στο διήγημα «Ολβια μνήμη», ο αφηγητής του Τζιόβα δοξάζει τη θηλυκή φύση – μάνα που με στοργή μεριμνά για τα παιδιά της. Υμνεί τις μυρωδιές και τους καρπούς της και πάνω απ' όλα τη στήριξη και τις ανεπανάληπτες εμπειρίες που δωρίζει σε όσους τυχερούς περνούν παραδεισένια παιδική ηλικία υπό τη σκέπη της. Έτσι κι αλλιώς, ο αφηγητής φαίνεται να συμφωνεί απόλυτα με τη ρήση του Jean Améry *πατρίδα είναι ο τόπος της παιδικής ηλικίας και της νιότης*.⁶²⁶

*Μακάριοι όσοι βρέθηκαν καβάλα σε κλωνάρι δέντρου τέτοιες ώρες
που βράζει η αμμουδερή γη και αναδίνει θηλυκές μυρουδιές.*

⁶²⁶ J. Améry, *Πέρα από την ανοχή και την εξιλέωση*, μτφ. Γ. Καλιφατίδης, Άγρα, Αθήνα 2010, σ. 101.

Μακάριοι όσοι μπούκωσαν το στόμα τους με μισοφαγωμένα από τα πουλιά σύκα και κρατάει ακόμα ο ουρανίσκος τους αναμνήσεις από τη γεύση του μελιού τους. Τέλος, μακάριοι όσοι πενθούν το χαμένο Παράδεισο-τα παιδικά τους χρόνια, γιατί αυτοί γεύτηκαν αληθινά τη ζωή· και για τα υπόλοιπα έτη; ουδενός έστι χρεία... (σ. 124)

Ένας άλλος ρόλος της Ηπείρου – φύσης είναι του προστάτη και παρηγορητή των κατατρεγμένων, των βασανισμένων, των κάθε λογής θυμάτων υπενθυμίζοντας τις αξίες της ανθρωπιάς και της συμπόνιας. Στο οδοιπορικό του Τζιόβα «Στην κόψη της Πίνδου», όπου ο πρωτοπρόσωπος αφηγητής - συγγραφέας αυτοβιογραφούμενος διηγείται την άδικη εξορία του από το ΕΑΜ στον Πεντάλοφο του Βοΐου Κοζάνης κατά την Κατοχή, η ψυχή του δάσους ανακουφίζει την ταλαιπωρία των θυμάτων του πολέμου, ξαναφέρνει το χαμόγελο στα χείλη τους, συνδράμει αποφασιστικά για να επανακτήσουν την ανθρώπινη ιδιότητά τους και λειτουργεί σαν προστατευτικός μάρσιπος για τα βάσανά τους:

Την άλλη μέρα βουλιάζαμε στα δάση. Ήταν κάτι το θαυμάσιο. Η ψυχική ταλαιπωρία έσβησε. Μνήμη δεν υπήρχε μονάχα η όραση έτρεχε στους κορμούς σαν σκίοντες. Άνθισε το χαμόγελο σπάζοντας τα τεζαρισμένα πρόσωπα. Όλα ήταν εγκάρδια. Η ψυχή του δάσους μας έπαιρνε σε κόσμο μαγείας· στην ονειρώδη μάρσιπο του αργοσαλεύαμε αγνισμένοι. (σ. 113)

Στο αφήγημα «Στην κόψη του καιρού» του Δάλλα ο Λούρος στην Κατοχή, σαν από μηχανής θεός, σώζει τους κυνηγημένους από τους Γερμανούς: *Ντουφεκιές, ντουφεκιές, ντουφεκιές, κι ω δαίμονα σε μια στροφή ο προστατευτικός βράχος και η κοίτη του Λούρου* (σ. 181). Στο διήγημα «Το άλογο» του Πορφύρη, πάλι την περίοδο της γερμανικής Κατοχής, ένα ποτάμι συντροφεύει τρυφερά ένα απροστάτευτο δωδεκάχρονο παιδί που βόσκει το άλογο του: *Ο ήλιος είχε πέσει αρκετή ώρα πριν, τ' αηδόνια ξεφάντωναν στις ιτιές, και το ποτάμι, δέκα βήματα παρακάτω, ήταν ένας γέρος παραμυθάς που του κρατούσε συντροφιά* (σ. 113).

Η φύση, στη λογοτεχνική της πάντα εκδοχή, απαιτεί από τους ανθρώπους να υπερασπίζονται τον παραδοσιακό αξιακό κώδικα που υποδεικνύει ως ηθικό χρέος τη συνεργασία μαζί της και την προστασία της· διαφορετικά απειλεί ότι η

αντικατάσταση του πατροπαράδοτου κώδικα με κερδοσκοπικά κριτήρια επιφέρει ολέθριες συνέπειες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της αντίληψης είναι το διήγημα «Το μέγιστο μάθημα» του Πορφύρη. Οι τοπικοί άρχοντες μιας ορεινής περιοχής της Ηπείρου με τη συνενοχή του προϊσταμένου της δασικής υπηρεσίας κόβουν γερά δέντρα από το δάσος και τρομοκρατούν τους ντόπιους, ώστε να μη μιλήσουν για την παράνομη υλοτόμηση. Τη στιγμή που οι κορμοί θα μεταφέρονταν στην πρωτεύουσα του νομού η φύση παίρνει την εκδίκησή της. Μια δυνατή βροχή ξεσπά για δεκαπέντε μέρες. Όταν αργότερα τα αυτοκίνητα πηγαίνουν να φορτώσουν τους κορμούς, από τη σφοδρή βροχόπτωση πέφτουν βράχια και κατακυλούν προς το ποτάμι παρασύροντας τα πάντα και τους πάντες. Μετά από πολυήμερες έρευνες ανευρίσκονται σμπαρالياσμένα αυτοκίνητα και παραμορφωμένα πτώματα στη διαδρομή προς το ποτάμι.

Η ηπειρώτικη φύση τιμωρεί ανελέητα όσους επιθυμούν να κερδοσκοπήσουν αλόγιστα σε βάρος της, παραβιάζοντας τον κανόνα της ισορροπίας ανάμεσα στον άνθρωπο και το φυσικό του περιβάλλον. Οι εχθροί της φύσης, *ανθρωποειδή* και *υβριστές* (σ. 109, 110) κατά τον αφηγητή, ασπάζονται τον νεόκοπο κώδικα του κέρδους και δεν γοητεύονται από την παρθένα ομορφιά της. Τελικά, *μέγιστο μάθημα* είναι η θεία δίκη των υπερφίαλων παραγόντων της εξουσίας. Η φύση διαλύει την τεχνολογία της καταστροφής της και θανατώνει τους υπαίτιους:

Χρειάστηκαν πολυήμερες έρευνες από ειδικά εκπαιδευμένες δυνάμεις για να εντοπιστούν σμπαρالياσμένα αυτοκίνητα και παραμορφωμένα πτώματα, στη διαδρομή προς το ποτάμι. Το τζίπ, με τους τροχούς προς τον ουρανό, βρέθηκε σκαλωμένο σε μια καμάρα του γιοφυριού, σε απόσταση δυο χιλιομέτρων από τον τόπο του εγκλήματος. Στη στάση που βρέθηκε ήταν σαν να μούτζωνε τον ουρανό. Η ύβρις της τεχνολογίας πιασμένη στο δόκανο της φύσης και στο έλεος των υπερασπιστών της. (σ. 112)

Το διήγημα κλείνει με τη λέξη – κλειδί *Δικαιοσύνη*.

Η διάσταση *ηπειρώτικη φύση* vs *άστν*, όπου η φύση επικρατεί σαφώς του άστεως, είναι κοινός τόπος σ' όλη τη σειρά των κειμένων. Γενικότερα η Ήπειρος εξισώνεται με τη φυσική ζωή και τη μακαριότητα σε αντιδιαστολή με το ψυχοφθόρο άστν που παγιδεύει τους ανθρώπους, τους στερεί την ελευθερία και τους στριμώχνει

σε κλειστούς χώρους. Ως κατεξοχήν αντίπαλο άστν ανάγεται η Αθήνα. Οι ήρωες που είναι εγκλωβισμένοι στην πρωτεύουσα διακατέχονται ασταμάτητα από τον πόθο του γενέθλιου τόπου, διότι ο δεσμός του Ηπειρώτη με την πατρίδα είναι τόσο γερός όσο του γεροντοπαλίκαραν με τη μάνα του: *Κάποτε σκέφτηκα να πάω γιατρός σε υπερωκεάνιο. Εμείς οι ηπειρώτες όμως – και μάλιστα οι καμπίσιοι – είμαστε δεμένοι με τον τόπο μας όπως κάτι γεροντοπαλικάρα με τις μανάδες τους* (Σ. Σταμάτης, *Στην κοιλάδα του Ίναχου*, σ. 99). Ο ψυχισμός των φυλακισμένων Ηπειρωτών στην απρόσωπη Αθήνα διαταράσσεται: *Μετά από τόσα χρόνια, δεμένος εδώ στην οδό Ιπποκράτους σαν γέρικος σκύλος, για τίποτε πια δεν μπορώ να είμαι βέβαιος. Κι αυτό είναι πιο πολύ που ανοίγει κάτω από τα πόδια μου την άβυσσο* (Χ. Μηλιώνης, «Η Σουλβάνα», σ. 93), εφόσον υποχρεώνονται να εγκαταλείψουν τους ανοιχτούς ορίζοντες για ένα κλουβί: *Γης που κουραζόσουνε να περπατήσεις, χωράφια με χόμα θηλυκό δώσαμε στο χωριό για τούτη τη χαμοκέλα / σε τούτο το καμαράκι, σε τούτο τ' ασκηταριό, όχι στον κάμπο με τα σπαρτά και τα δέντρα και το ποτάμι πλάι να σε δροσίξει* (Σ. Σταμάτης, *Στην κοιλάδα του Ίναχου*, σ. 10, 17). Εντούτοις, τα Ιωάννινα δεν προσδιορίζονται αρνητικά ως άστν, παρά μόνο από ορισμένους χαρακτήρες που μετοικούν εκεί από την ηπειρώτικη ενδοχώρα.

Στο διήγημα «Κυρα – Πολυξένη η οσία» του Τζιόβα, η ηρωίδα μεταναστεύοντας από το χωριό της στα Ιωάννινα, για να συγκατοικήσει με τον σύζυγό της, μόλις βλέπει το αρχοντικό στο οποίο θα μένει πλέον, αντί να χαρεί θλίβεται και το θεωρεί φυλακή. Μάλιστα η πρώτη λεπτομέρεια που προσέχει είναι τα σιδερένια μαύρα κάγκελα του περιβόλου, που μεγεθύνουν την αρχική της εντύπωση και τους φόβους της. Η Κυρα – Πολυξένη απορρίπτει χωρίς δεύτερη σκέψη το αστικό περιβάλλον, παρότι της παρέχει υλικές ανέσεις:

Σταμάτησαν έξω από το καινούριο σπίτι. Σήκωσε τα μάτια να δει τη φυλακή της. Πρώτα είδε μια σειρά αμέτρητα σιδερένια κάγκελα, βαμμένα μαύρα με αιχμή δόρατος στην κορφή τους, αυτή σε χρώμα ασημί. «Εδώ θα φυλακωθώ, ώσπου να με πάρουν οι τέσσερεις» σκέφτονταν περνώντας στον κήπο. (σ. 89)

Ανάλογη απέχθεια για το άστν και τις πολυκατοικίες – δεσμοτήρια νιώθει κι ο καταγόμενος από ηπειρώτικο χωριό γέροντας ήρωας που μεταμορφώνεται σε γερο-κότσυφα στο «Πέταγμα του γερο-κότσυφα», επίσης του Τζιόβα. Εξαιτίας της

προχωρημένης ηλικίας και της ασθένειάς του είναι καθηλωμένος στο σπίτι και μόλις του δίδεται η ευκαιρία της επιθανάτιας μετάλλαξης, φεύγει τρέχοντας από το μισητό διαμέρισμα – κρατητήριο και αδειάζει εκδικητικά τις κουτσουλιές του (= συσσωρευμένη οργή / αποστροφή) στο αστικό τοπίο:

Ξεκλείδωσε αθόρυβα και από τον τέταρτον όροφο, πηδώντας τρία-τρία τα σκαλιά βρέθηκε στην είσοδο της επί της οδού Οπλαρχηγού Πουτέτση 23, Ιωάννινα, πολυκατοικίας. Έριξε εχθρική ματιά στο κτίριο όπως ο κατάδικος στο δεσμοφύλακα. Δεκαετίες τον κρατούσε αιχμάλωτο με τις ανελέητες δαγκάνες των γκρίζων τοίχων. (σ. 102)

Πέταξε, λοιπόν, προς το βορρά ο γερο-κότσυφας αδειάζοντας στις τελευταίες πολυκατοικίες της πόλης όσες κουτσουλιές είχε και δεν είχε. (σ. 108)

Επομένως, η νοοτροπία και η ψυχосύνθεσή των ανωτέρω χαρακτήρων διέπονται από τη διάζευξη:

<i>ύπαιθρος</i>		<i>άστν</i>
_____	vs	_____
<i>ελευθερία</i>		<i>σκλαβιά</i>

Στο διήγημα «Η Σνλβάνα» του Μηλιώνη η συνάρτηση *φύση* = *ελευθερία* vs *άστν* = *σκλαβιά* μετακινείται εντός του αστικού χώρου των Ιωαννίνων, συμπληρωμένη από το δίπολο *παρελθόν* vs *παρόν*:

Έμενα τότε σ' ένα δρομάκι που έβγαζε λοζά στην Επάνω Πλατεία. Όταν το περασμένο καλοκαίρι ξαναπέρασα τυχαία, ύστερα από τόσα χρόνια — μολονότι σ' αυτό το διάστημα είχα επισκεφθεί πολλές φορές την πόλη —, δεν μπόρεσα ούτε τη θέση του ν' αναγνωρίσω. Έχουν χτιστεί κι εκεί τεράστιες πολυκατοικίες — αυτή η βάρβαρη εισβολή στο εσωτερικό μας τοπίο. Όμως τότε ήταν ένας άνετος χώρος, κι από το δρόμο κατέβαινες πεντέξι πέτρινα σκαλοπάτια, παρακάμπτοντας το δίπατο σπίτι της Φανής, σε μια πλακόστρωτη αυλή με ασπρισμένες γλάστρες, ντάλιες και τριανταφυλλιές, που η σπιτονοικοκυρά μας τις φρόντιζε με

συγκινητική στοργή. Εκεί, απέναντι από το δίπατο, είχε χτιστεί για εκμετάλλευση, μάλλον πρόσφατα, ένα ισόγειο με δυο αντικριστά δωμάτια κι έναν διάδρομο ανάμεσα τους. (σ. 79)

Στο παρελθόν το σπίτι του ομοδιηγητικού αφηγητή είναι ένας άνετος χώρος με πλακόστρωτη αυλή και γλάστρες που η σπιτονοικοκυρά του περιποιείται με αφοσίωση. Η ευρυχωρία και η εισροή της φύσης μέσω των λουλουδιών στις γλάστρες δημιουργεί τις απαραίτητες προϋποθέσεις ώστε ο ήρωας να αισθάνεται ελεύθερος κι ευτυχισμένος. Στο παρόν οι συνθήκες έχουν αλλάξει δραματικά. Το περασμένο καλοκαίρι ο αφηγητής, επισκεπτόμενος την πόλη, δεν μπορεί καν να εντοπίσει τη θέση του παλιού του σπιτιού, αφού χτίζονται τεράστιες πολυκατοικίες, *αυτή η βάρβαρη εισβολή στο εσωτερικό μας πεδίο*, και στη γειτονιά φυτρώνουν δωμάτια προς ενοικίαση για τους φοιτητές. Η άναρχη μεταπολιτευτική ανοικοδόμηση αφαιρεί κάθε ψήγμα φύσης από το αστικό τοπίο, σβήνει χωρίς οίκτο τα ίχνη του ήρωα από την πόλη και την καθιστά ανοίκειο χώρο. Τώρα γίνεται για τον αφηγητή χώρος σκλαβιάς / φυλάκισης των ανθρώπινων συναισθημάτων και δυστυχίας, οπότε έχουμε το σχήμα:

<i>παρελθόν</i>		<i>παρόν</i>
_____	vs	_____
<i>ελευθερία / ευτυχία</i>		<i>σκλαβιά / δυστυχία</i>

Εκτός από την αξία της ελευθερίας η φύση ικανοποιεί και την ανάγκη του ανθρώπου για γαλήνη, για ψυχική ξεκούραση. Η γαλήνη εδράζεται στην απλότητα και την αλληλεγγύη της αγροτικής ζωής που απώλεσε οριστικά ο σύγχρονος άνθρωπος στην πόλη:

Κι έρχονταν το σούρουπο στο χωριό σαν ήχος από φλάουτο. Γαλήνιοι ανέβαιναν οι καπνοί των σπιτιών, γαλήνιοι οι ουρανοί, γαλήνιες οι καρδιές μας. Πού βρίσκονταν, Θεέ μου, τόση γαλήνη και πού μπορεί να την αγοράσει κανένας σήμερα; (Φ. Τζιόβας, «Χριστουγεννιάτικο», σ. 50)

3.2 Ο Τόπος-Φάσμα

Μια ιδιάζουσα παράμετρος της ηπειρώτικης μεταπολεμικής πεζογραφίας είναι η φασματική ανάπλαση του γενέθλιου τόπου σε χώρους εκτός Ηπείρου. Η αγροτική πατρίδα ανασυγκροτείται μέσω της μνήμης⁶²⁷ στο αστικό πεδίο της υδροκέφαλής Αθήνας αλλά -εντελώς αναπάντεχα- και εκτός Ελλάδας, στην Γερμανία και στην Αγγλία. Οι πολεμικές περιπέτειες και η μεταπολεμική απερίμωση της Ηπείρου εξαναγκάζει πολλούς ντόπιους να καταφύγουν στην εσωτερική μετανάστευση. Η Αθήνα είναι για τον Ηπειρώτη λογοτεχνικό ήρωα ένας αφιλόξενος χώρος. Ωστόσο, διάφοροι συμβολικοί και μνημοτεχνικοί μηχανισμοί αναπαράγουν μια ιδεατή και παραμυθένια Ήπειρο μέσα στο εχθρικό τοπίο της μεγαλούπολης:

- α. η ονοματοθεσία εμπορικών καταστημάτων με ηπειρώτικα ονόματα,
- β. η μνημονική αναδρομή από την αστική φύση της Αθήνας στη φύση της Ηπείρου,
- γ. η νοητή ανασύσταση της πατρίδας μέσα από τη γευστική και τη μουσική παράδοση του γενέθλιου τόπου και
- δ. οι φωτογραφίες ως οπτικά ερεθίσματα της μνήμης.

Η Ήπειρος αναφέρεται στη Γερμανία και στην Αγγλία διαμέσου του μνημονικού συνειρμού και της σύγκρισης του ξένου με τον οικείο τόπο.

Οι ξενιτεμένοι στην Αθήνα και στον Πειραιά Ηπειρώτες *λαντζέρηδες, γκαρσόνια κι αρτεργάτες* (Χ. Μηλιώνης, *Δυτική Συνοικία*, σ. 19) αγωνίζονται σκληρά για να στήσουν από την αρχή τη ζωή τους και να προκόψουν. Ανοίγουν κάθε είδους μαγαζιά και κυρίως ζαχαροπλαστεία, καφενεία, οινοπωλεία και κουτούκια. Στα καταστήματά τους δίνουν ονόματα που παραπέμπουν ευθέως στην καταγωγή τους. Με την ονοματοθεσία που ανακαλεί την Ήπειρο διατηρείται άσβηστη η μνήμη του γενέθλιου τόπου στην Αθήνα και μέσω του ονόματος ανασυντίθεται φαντασιακά η πατρίδα στο άξενο αστικό περιβάλλον της Αθήνας. Παράλληλα, η ηπειρώτικη ονοματοθεσία δηλώνει το ισχυρό δέσιμο του ξενιτεμένου με τη γενέθλια γη, καθώς το όνομα αντικαθιστά τον χαμένο τόπο και ταυτοχρόνως φανερώνει προς άλλους συμπατριώτες των ιδιοκτητών την πολιτιστική ταυτότητα του κάθε μαγαζάτορα.

⁶²⁷ Για τον ρόλο της μνημονικής εικονοποιίας στην ελληνική πεζογραφία βλ. Ε. Πέτκου, *Λειτουργίες της μνήμης σε κείμενα της νεοτερικής πεζογραφίας. Θεωρητικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Φιλολογίας Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 217-222.

Στο διήγημα «Η άφιξη» του Πορφύρη ο αφηγητής την εποχή του Εμφυλίου, νεαρός μαθητής τότε, καταφτάνει στην Αθήνα. Άμαθος όπως είναι ζαλίζεται από τα πολλά φώτα και χάνει τον προσανατολισμό του. Ο πατέρας του, αριστερός και πρώην Ελασίτης, διατηρεί ζαχαροπλαστείο που το βαφτίζει «Μπέρτσια», τοπωνύμιο μιας βουνοπλαγιάς του Πωγωνίου ανάμεσα Λαχανόκαστρο-Ωραιόκαστρο και Βησσάνης, για να του υπενθυμίζει την ιδιαίτερη πατρίδα του:

Έδωσα έναν πήδο, τον ευχαρίστησα από το τζάμι και τράβηξα προς την Ομόνοια. Είχα ζαλιστεί από τα πολλά φώτα, κι αντί να πάρω την 3η Σεπτεμβρίου, πήρα την Αθηνάς. Όταν έφτασα στο Δημαρχείο το κατάλαβα και γύρισα πίσω· σε πέντε λεπτά είχα φτάσει στον προορισμό μου· το ζαχαροπλαστείο «Μπέρτσια» του πατέρα μου, που το είχε βαφτίσει με αυτό το όνομα για να του θυμίζει την απέναντι από το πατρικό του σπίτι βουνοπλαγιά, ανάμεσα Λαχανόκαστρο — λυπάμαι που δεν μπορώ να το συνηθίσω Ωραιόκαστρο— και Βήσσανη. (σ. 41)

Στη Δυτική Συνοικία του Μηλιώνη οι Ηπειρώτες, που κουβαλιούνται στην Αθήνα μετά το αντάρτικο, συχνάζουν τα σαββατοκύριακα σε συγκεκριμένα μαγαζιά, καφεενεία και καπηλειά με ονόματα από την αγαπημένη πατρίδα, όπως «Πίνδος» και «Ζίτσα», για να συναντήσουν άλλους χωριανούς και να μοιραστούν τον κοινό καημό τους. Ζουν χωρίς τις οικογένειές τους, είναι οργανωμένοι σε αδελφότητες και παρά τη φτώχεια τους νοιάζονται και βοηθούν τα χωριά τους:

....τις Κυριακές [οι χωριανοί] μαζεύονταν στο καφεενείο Η Πίνδος, 3^{ης} Σεπτεμβρίου και Βερανζέρον, για τάβλι και χαρτί, και τα σαββατόβραδα στο Οινοπωλείον Η Ζίτσα, Βερανζέρου κι αυτή, για ν' ακούσουν κλαρίνα. Τις φαμίλιες τις είχαν στο χωριό, να δουλεύουν τα χωράφια και να κρατούν το σπίτι ανοιχτό, να πηγαίνουν πότε στα δυο, πότε στα τρία χρόνια, το Πάσχα ή στο πανηγύρι. Δεν ήταν εύκολα τότε τα ταξίδια. Είχαν εδώ και την αδελφότητα, πλήρωναν συνδρομές, πουλούσαν και ημερολόγια με τη φωτογραφία του χωριού και μάζευαν χρήματα, για να στείλουν ένα ρολόι του τοίχου στο σκολειό, κανένα χάρτη. (σ. 20)

Αυτή η στάση των Ηπειρωτών της Αθήνας -να πηγαίνουν σε στέκια συμπατριωτών τους για να βρουν συμπαράσταση- είναι σταθερή και διαχρονική. Ο Θεόφιλος Λιστινός, ένας από τους άνδρες της οικογένειας του μυθιστορήματος *Η Φαμίλια των Λιστινών* του Μούλιου, ξενιτεύεται στον Πειραιά και ανεβαίνει στην Αθήνα, στο καφενείο της αδελφότητας του χωριού του για να μιλήσει, να εγκαρδιωθεί και να βρει κομιστή που θα πάει μήνυμα στους δικούς του:

Δεν ήξερε αν έπρεπε να χαρεί ή να κλάψει τώρα. Μπορούσε ν' ανεβεί στην Αθήνα να πάει στο καφενείο η «Ελλάς» στο Παγκράτι, όπου η αδελφότητα των Πετροβιτών. Όλο και κάποιος θα 'φεύγε για το Πέτροβο. Και πήγε. Ανακατώθηκε, Κυριακή απόγευμα, με συμπατριώτες του, αγκαλιάστηκε με συντοπίτες, μίλησε και ξαλάφρωσε. (σ. 70)

Την εποχή της δικτατορίας, ο Ηπειρώτης αφηγητής στο διήγημα «Εν γενεά και γενεά» του Μηλιώνη καταφεύγει με τον φίλο του Α. στο υπόγειο κουτούκι ενός μονόφθαλμου πατριώτη του:

Έτσι, κάποιο βράδυ, τον καιρό της δικτατορίας, καταφύγαμε σ' ένα κουτούκι στα Κάτω Πατήσια, οδός Πάτμου αν θυμάμαι καλά, στο υπόγειο που το κρατούσε ένας ηπειρώτης μονόφθαλμος με τη γριά του, πατριώτες, και σερβίριζε μονάχα μπακαλιάρο και μαυρομάτικα φασόλια με ζύδι. (σ. 161)

Τα λιγοστά σημεία του κλεινού άστεως στα οποία εισδύει δειλά η φύση, όπως οι κήποι, τα περιβόλια και οι λαϊκές αγορές, είναι για τους Ηπειρώτες μια ευκαιρία μνημονικής επιστροφής στην πατρίδα. Τα ελάχιστα τετραγωνικά χώματος ή η ευωδιά των λαχανικών από παρτέρια και πάγκους μετατρέπονται φαντασιακά σε απέραντες εκτάσεις του γενέθλιου τόπου που μοσχοβολούν από τα αρώματα της φύσης. Έτσι, ο Θεόφιλος Λιστινός από τη *Φαμίλια των Λιστινών* του Μούλιου δουλεύει στα περιβόλια κάποιου Νικόλα στου Ρέντη και νιώθει πιο βολικά, ασχολούμενος με τη γη. Ονοματίζει κάθε μποστάνι με τα ίδια ονόματα που χρησιμοποιούν στο Πέτροβο, μεταφέροντας γλωσσικά την Ήπειρο – Πέτροβο στην Αθήνα. Αντίστοιχα δίνει

ονόματα στα άλογα με τα δικά του ακούσματα και στα πηγάδια του περιβολιού τα τοπωνύμια των πηγών του Πετρόβου. Η φύση της Αθήνας συναρθρώνεται με τα ονόματα του χωριού και αποκτά τη φυσιογνωμία της γενέτειρας:

Ο ήλιος, το φως, ο αέρας, το νερό, να, ο κόσμος του Θεόφιλου. Ένας κόσμος όμορφος, αρκεί να ξέρεις να τον δέχεσαι. Κι ο Θεόφιλος έκανε ό,τι νόμιζε γι' αυτό. Έτσι, σε κάθε μποστάνι έδωσε δικά του ονόματα όμοια μ' αυτά που ήξερε απ' το Πέτροβο. Στ' άλογα, τα δικά του ακούσματα και στα πηγάδια, τις πηγές του Πέτροβου. Δημιουργώντας το δικό του κόσμο έγινε «πλάστης» με τις δικές του εμπνεύσεις, έτσι που τ' αφεντικό του ζαφνιάστηκε. (σ. 74)

Στην «Άφιξη» του Πορφύρη, ο αφηγητής – μαθητής πηγαίνοντας στο σχολείο περνά επίτηδες από περιβόλια που τον γυρνάν πίσω στα μποστάνια της πατρίδας. Μέσω της μνήμης τα αστικά περιβόλια μεταλλάσσονται σε ανοιχτά μποστάνια του χωριού κι η φυλακισμένη φύση της Αθήνας παρασύρει τη σκέψη στην ελεύθερη φύση της Ηπείρου:

Το σχολείο βρισκόταν στα Πατήσια, οδός Λευκωσίας, αρ. 60. Έπαιρνα το πράσινο τραμ από τη στάση Μουσείο και κατέβαινα στη στάση Καλλιφρονά, μια στάση μετά την πλατεία Αγάμων. Συνήθως έκοβα αριστερά, περνώντας από περιβόλια φυτεμένα —λόγω εποχής— με λάχανα, κουνουπίδια, κρεμμυδάκια, σπανάκια, γιατί μου θύμιζαν τα μποστάνια στην πατρίδα, η μνήμη ήταν φρέσκια σαν τα ολοπράσινα φασολάκια που κρέμονταν από τις πλεγμένες σε παλούκια φασολιές, με δροσοσταλίδες πάνω τους, που λαμπύριζαν με τις πρώτες αχτίδες του ήλιου σαν μικροσκοπικά διαμάντια. (σ. 44-45)

Στο «Λαϊκή Αγορά» του Πορφύρη, μια λαϊκή αγορά της Αθήνας μετασχηματίζεται, λόγω των αγροτικών προϊόντων, σε κομμάτι της μακρινής πατρίδας για την εκτοπισμένη από την Ήπειρο ηλικιωμένη ηρωίδα. Είναι το πλέον οικείο μέρος της πόλης για τον χωρικό που αποκόπτεται από τον τόπο του. Γι' αυτό και η γερόντισσα παρακαλεί να πεθάνει μέρα Πέμπτη, μέρα της λαϊκής:

Στον παράλληλο δρόμο απ' την επάνω πλευρά είχε κάθε Πέμπτη λαϊκή. Πήγαινε πρωί πρωί [η γιαγιά] από τους πρώτους. ... την έφερνε βόλτα από πάνω μέχρι κάτω, θαύμαζε τα χρώματα, απολάμβανε ανοίγοντας τα ρουθούνια της τις μυρωδιές κι αγόραζε μονάχα ματσάκια άνιθο, μαϊντανό, σέλινο, μάραθο, δυόσμο, κι αν έβρισκε καφκαλίθρες και μυρόνια για τις λαχανόπιτες που έφτιαχνε. (σ. 97)

Κι υστέρα [η γιαγιά] παρακάλεσε το Θεό: «Θεούλη μου, όταν θελήσεις να με πάρεις, ας είναι μέρα Πέμπτη που 'χει λαϊκή και μυρίζει ο τόπος μπουστάνι και πατρίδα». (σ. 98)

Ένας επιπλέον τρόπος φασματικής αναβίωσης της Ηπείρου στην Αθήνα είναι η μεταφορά της πλούσιας γαστριμαργικής και οινοποιητικής παράδοσης του γενέθλιου τόπου στην πρωτεύουσα ή η μνημονική ανάκληση της. Αυτό το μοτίβο κυριαρχεί στα διηγήματα του Πορφύρη. Στα ασφυκτικά κλουβιά της Αθήνας, στα σπίτια και στους χώρους εργασίας, η Ήπειρος ανασυντάσσεται μέσα από την περιγραφή της μαγειρικής παράδοσης. Σε κανέναν άλλον μεταπολεμικό Ηπειρώτη συγγραφέα η γεύση δεν πρωταγωνιστεί τόσο, όσο στον Πορφύρη. Οι πίτες, το ξινόγαλα, ο τραχανάς, το τσίπουρο και ποικίλες ηπειρώτικες λιχουδιές ενυπάρχουν προκλητικά στα κείμενά του και συνεισφέρουν αποτελεσματικά στην αφηγηματική αναδόμηση της γενέτειρας, κεντρίζοντας μια σχεδόν λησμονημένη αίσθηση στην υπηρεσία της λογοτεχνίας, τη γεύση.

Στο διήγημα «Το πάρτι», με αφορμή τις πίτες που φτιάχνει μια μάνα για τη γιορτή του μεγάλου γιου της, ο αφηγητής συνθέτει έναν ύμνο στη γευστική πανδαισία της ηπειρώτικης πίτας. Οι πίτες αντιμετωπίζονται ως τμήμα της συλλογικής παράδοσης της Ηπείρου που μεταλαμπαδεύεται στην Αθήνα. Ο αφηγητής, ειδήμων στο θέμα, συμβουλεύει τους μη Ηπειρώτες, τους τουρίστες, από πού και πώς να τρων την κάθε είδους πίτα:

Η ειδικότητα της [μάνας], όμως, ήταν οι πίτες· κάθε είδους πίτες, όπως: τυρόπιτες, σπανακόπιτες, πρασόπιτες, κοτόπιτες, ρυζόπιτες, κρεατόπιτες, λαχανόπιτες, ακόμα και κασιόπιτες με χυλό από σταρένιο αλεύρι και τυρί φέτα, γνωστές πια στην επικράτεια σαν

Ζαγορίσιες πίτες, πού μπορεί να τις γευθεί κανείς επισκεπτόμενος τα Ζαγοροχώρια, και κυρίως το Μονοδέντρι. Επίσης και μπατσαριές γεμισμένες με άγρια χόρτα και καλαμποκάλευρο πάνω κάτω, που τις φτιάχνουν και στο Μέτσοβο και τις λένε απλά χορτόπιτες. Αν βρεθείτε εκεί, ζητήστε να σας φέρουν και ξινόγαλο δικό τους, κι όχι τυποποιημένο, που πουλιέται στα σούπερ μάρκετ. Αυτό που μένει στην ντρουμπολίτσα μετά το χτύπημα, δηλαδή τη διαδικασία αφαίρεσης του βουτύρου. Θα με θυμηθείτε. Η σωστή δόση είναι: μια χαψιά πίτα, δυο κουταλιές σούπας ξινόγαλο. Νέκταρ και αμβροσία αντάμα!» (σ. 52-53)

Οι πίτες έχουν την τιμητική τους και στο «Λαϊκή Αγορά». Ο αφηγητής βγάζει στην Αθήνα βόλτα τον γέρικο σκύλο του. Τον τελευταίο καιρό, ένα τετράγωνο πριν το σπίτι του, συναντά μια γιαγιά που αναγκάζεται να έρθει στην Αθήνα με τα παιδιά και τα εγγόνια της. Η ζωή και οι αξίες του ηπειρώτικου χωριού ανασταίνονται μέσα από την πίτα που κάνει για τα εγγόνια της και την τάξη τους και από την άρνησή της να φτιάχνει πίτες επί πληρωμή για την καντίνα του σχολείου. Η γιαγιά ανοίγει την πίτα με κύριο υλικό την αγάπη για τα παιδιά κι έτσι απορρίπτει την εμπορική πρόταση του καντινιέρη, διότι το κέρδος βρωμάει. Ο παραδοσιακός αξιακός κώδικας της άδολης αγάπης υπερισχύει του κέρδους, που εκπροσωπεί τον κώδικα του άστεως:

Την άλλη μέρα η γιαγιά δέχτηκε μιαν επίσκεψη. Ένας κύριος φρεσκοξυρισμένος, ντυμένος άψογα, υποκλίθηκε μπροστά της και της συστήθηκε: «Κώστας Παπαγεωργίου, έχω την καντίνα στο σχολείο που φοιτούν τα εγγόνια σας. Έχω να σας κάνω μια πρόταση. Θα σας φέρνω τα υλικά που χρειάζεστε για την πίτα κάθε πρωί, κι εσείς με την ησυχία σας θα την ετοιμάζετε κι εγώ θα 'ρχομαι να την παίρνω. Για τον κόπο σας θα σας δίνω πέντε χιλιάδες δραχμές». ... Η γιαγιά σώπαινε. Ήθελε χρόνο να καταλάβει τι της είχε πει. Όταν μίλησε, τα λόγια της έβγαιναν με κόπο κι όλο «γιόκα μου» έβαζε ανάμεσα τους. Με λίγα λόγια, αρνήθηκε. Είπε στον καντινιέρη πως ακόμα κι αν ήταν νεότερη κι είχε δυνάμεις να φτιάχνει κάθε μέρα πίτες, πάλι δεν θα μπορούσε. Γιατί —άκουσον, άκουσον—, η πίτα δεν θα 'ταν νόστιμη,

αφού αντί γι' αγάπη για τα παιδιά, θα 'χε μέσα της το κέρδος. (σσ. 96-97)

Στο «Παραμονή Χριστουγέννων» δύο φίλοι έχουν στην Αθήνα ένα κατάστημα, ζαχαροπλαστείο και εργαστήριο. Μια παραμονή Χριστουγέννων πίνουν μεταβγαλμένο ηπειρώτικο τσίπουρο για να προστατευτούν από το φοβερό κρύο. Το ποτό της πατρίδας δεν ζεσταίνει μόνο το σώμα αλλά και την ψυχή:

Ο Μαστροκώστας άναψε τσιγάρο, άνοιξε την εφημερίδα της προηγούμενης κι έσκυψε πάνω της.

— Σήμερα θα 'χουμε θερμοκρασία κάτω του μηδενός, λέει η εφημερίδα.

— Έχουμε τσίπουρο; ρώτησε ο Μαστροθανάσης.

— Έχουμε ηπειρώτικο· μεταβγαλμένο

— Ε! Τότε δεν πειράζει ούτε το μηδέν ούτε το αποκάτω του, σχολίασε ο Μαστροθανάσης ... (σ. 87)

Εκτός από τη γευστική και η μουσική παράδοση έχει το ίδιο αποτέλεσμα· ζωντανεύει τον γενέθλιο τόπο στην Αθήνα. Ο ηπειρώτικης ρίζας, γιατρός στο Κολωνάκι, Δημήτρης, από τη *Δυτική Συνοικία* του Μηλιώνη, κάθεται σ' ένα ζαχαροπλαστείο και ακούει ένα ηπειρώτικο μοιρολόι από το ραδιόφωνο. Ο παραπονιάρικος ήχος του τραγουδιού τον ταξιδεύει πίσω στον χώρο και στον χρόνο, στο χωριό του και στην παιδική του ηλικία. Οι νότες μεταπλάθονται σε θροΐσματα δέντρων, κελαρύσματα νερών και μουγκανητά αγελάδων:

Ανακάλυψε ένα μικρό ζαχαροπλαστείο με δυο καρέκλες στο πεζοδρόμιο και κάθισε ν' ακούσει ένα ηπειρώτικο μοιρολόι που 'παίξε κάποιο ραδιόφωνο, σόλο λαγούτο, — ένα σκοπό που είχε χρόνια να τον ακούσει. Μέσα στους μπάσους ήχους του αναδεύονταν θροΐσματα δέντρων, σιγανά παράπονα, νερά που κυλούσαν ανάμεσα στα πλατάνια, όπου το καλοκαίρι στάλιζε η αγέλη του χωριού. Άκουε τα μακρόσυρτα μουγκανητά — ήταν οι αγελάδες που σέρνανε. (σσ. 26-27)

Οι παλιές φωτογραφίες, επίσης, διεγείρουν τη μνήμη. Εικόνες των προγόνων, αποκομμένες από τον φυσικό τους χώρο, εισβάλλουν στο παρόν κοσμώντας τα αθηναϊκά σαλόνια της νεότερης γενιάς των ξενιτεμένων Ηπειρωτών. Οι ήρωες, αντικρίζοντάς τες, γυρίζουν νοερά στο παρελθόν της ιδιαίτερης πατρίδας και στην οικογενειακή τους ιστορία:

Ο Γιάννης είπε:

«Ο γερο-Κονιτσιώτης, για ενθύμιο». Του 'δείξε τον αντικρινό τοίχο. Εκεί ήταν ο Κονιτσιώτης με τις μουστάκες και μια γυναίκα με φακιόλι ηπειρώτικο— χωριστά τραβηγμένες οι φωτογραφίες κι ενωμένες στη μεγέθυνση. Κι ο Γιάννης συμπλήρωσε:

«Ολοζώντανος είναι, θαρρείς θα σου μιλήσει... (Χ. Μηλιώνης, Δυτική Συνοικία, σ. 83)

Η Ήπειρος ανασχηματίζεται στη Γερμανία από τη μνήμη και την αθεράπευτη νοσταλγία μεταναστών ηρώων του Χατζή και του Μηλιώνη. Η διάπλαση των χαρακτήρων βασίζεται στο υπαρκτό κύμα μετανάστευσης τη δεκαετία του 1960 από τα ορεινά χωριά της Ηπείρου προς τη Γερμανία, που έχει ως συνέπεια την απερίμωση του ορεινού όγκου:⁶²⁸ *Οι πιο καλοί είχαν χαθεί στους πολέμους κι οι πιο ικανοί μαράζωναν στα εργοστάσια της Γερμανίας και στα ορυχεία ή ξεχέρωναν τις πάμπες της Αυστραλίας (Χ. Μηλιώνης, «Καλαμάς κι Αχέροντας», σ. 24).*

Ο Σκουρογιάννης στο *Διπλό βιβλίο* είναι μία από τις πλέον τυπικές περιπτώσεις μεταναστών στη μεταπολεμική λογοτεχνία. Είναι ένας αμετανόητος Ντομπρινοβίτης, περαστικός για είκοσι ολόκληρα χρόνια από τη Στουτγκάρτη, χωρίς δικό του κατοικιό στη Γερμανία, χωρίς επαφή με την πόλη της δουλείας του:

Η Γερμανία, η Στουτγκάρτη, κτίρια μεγάλα, δρόμοι φωτισμένοι, κέντρα, θεάματα — όλα του μείνανε ξένα, πεντάξένα, μακριά απ' αυτόν, αδιάφορα, ανύπαρκτα — μια μάντρα κλεισμένη γύρω του (σ. 117).

⁶²⁸ Βλ. Ρ. Κακάμπουρα-Τίλη, *Ανάμεσα στο αστικό κέντρο και τις τοπικές κοινωνίες. Οι σύλλογοι της επαρχίας Κόνιτσας στην Αθήνα*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Κόνιτσας, Κόνιτσα 1999, σσ. 83-85.

Η ημιτελής φράση του *Ιμείς από του Ντουμπρίνουβον – Ιμείς εκεί στο Ντουμπρίνουβον* (σ. 118) είναι σχεδόν το leitmotiv της γερμανικής του εμπειρίας. Η έμμονη επανάληψη του τοπωνυμίου του ζαγορίσιου χωριού του στις κουβέντες του αναστυλώνει μέσα του την Ήπειρο· τον κρατά δέσμιο του γενέθλιου τόπου και απαθή στη γύρω του γερμανική πραγματικότητα.

Παρόμοια δρα κι ο Γιάννης, μετανάστης στο Μπόχουμ, στο Ντύσελντορφ και στην Κολωνία, παιδικός φίλος του αφηγητή στο «Βιντεοκάμερα Panasonic» του Μηλιώνη. Γράφει γράμματα στον αφηγητή ανατρέχοντας συνεχώς στα κοινά τους βιώματα από το χωριό (Περιστέρι Πωγωνίου) και δυσφορώντας για τη Γερμανίδα γυναίκα του, το σόι της, τα απαίσια φαγητά και τις συνήθειες της ξένης χώρας. Συγκρίνει τη Μητρόπολη της Κολωνίας με το Μελισσαριό, ένα πλάτωμα στο χωριό,⁶²⁹ και περπατώντας στην όχθη του Ρήνου: *Θυμήθηκα το χωράφι μου στην Ποταμιά, που το ποτίζαμε με το κακάβι. Κερνούσαμε το καλαμπόκι ρίζα τη ρίζα... Μ' έπιασε το παράπονο ...* (σ. 17). Στο τέλος απελπισμένος από την αδυναμία του να γυρίσει στην πατρίδα στέλνει μια βιντεοκάμερα στον αφηγητή με το εξής σημείωμα:

«Ζεις; Ελπίζω πως θα φτάσει το δώρο στα χέρια σου. Η μηχανή είναι αυτόματη, εύκολη στη χρήση. Όταν μπορέσεις να πας στα μέρη μας, τράβηξε μου μια δυο κασέτες και στείλε μού τες με το Ταχυδρομείο, συστημένες. Σου στέλνω αδειανές» (σ. 19)

Ο μετανάστης αναπλάθει τη γενέτειρά του στη μουντή Γερμανία με κάθε δυνατό τρόπο: γράφοντας επιστολές στον φίλο του, σκεπτόμενος διαρκώς τα περασμένα, συγκρίνοντας τον ξένο με τον γενέθλιο τόπο, ζητώντας να δει εικόνες του χωριού του. Παρότι δεν αποφασίζει να επιστρέψει, παραμένει, όπως ο Σκουρογιάννης, ένας Ηπειρώτης που πονά από την απουσία του τόπου του και δεν μπορεί να προσαρμοστεί στη Γερμανία.

Στο διήγημα του Μηλιώνη «Τα φαντάσματα του Γιορκ» το φάντασμα του τίτλου είναι η Ήπειρος που εμφανίζεται απροσδόκητα, με ενδιάμεσο κρίκο τους συνειρμούς του πρωτοπρόσωπου αφηγητή, στην πόλη Γιορκ της Αγγλίας. Το διήγημα

⁶²⁹ Α.Χ. Μηλιώνης, *Το Περιστέρι Πωγωνίου (Μέγγουλη). Ιστορία, παράδοση και γενεαλογία*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1998, σ. 33.

ανήκει σε μία ενότητα με υπέρτιτλο *Δυο ιστορίες από την Αγγλία* αλλά, σε αντίθεση με ό,τι θα περίμενε κανείς, πρωταγωνιστές είναι τα Ιωάννινα και τα Κατσανοχώρια Ιωαννίνων. Ο αφηγητής ταξιδεύει οικογενειακώς από το Λονδίνο για το Γιορκ και ο δρόμος περνά δίπλα από ένα *κατάμαυρο* δάσος. Προσπαθώντας να διακρίνει *αν τα δέντρα με τους ίσιους σαν λαμπάδες κορμούς* είναι *έλατα ή ρόμπολα* (σ. 45), η ηπειρώτικη λέξη *ρόμπολα* (= άγρια πεύκα)⁶³⁰ -που δεν επεξηγείται στη διήγησή- προσημαίνει την αιφνιδιαστική παρουσία της Ηπείρου στην Αγγλία.

Καθώς εισέρχεται στο Γιορκ από τη μεσαιωνική πύλη αισθάνεται να τον *τριγυρίζουν σαιζπηρικά φαντάσματα*. Επισκέπτεται το *Αβαείο, το Γιορκμίνστερ, της εποχής των Νορμανδών* (σ. 48). Το φως είναι αμυδρό, κατάλληλο για υπερφυσικές συναντήσεις, και όπως ακουμπά σε μια κολόνα ο νους του πετάγεται απρόσμενα στα νορμανδικά υπολείμματα της πατρίδας του, στα Ιωάννινα:

Ακούμπησα σε μια κολόνα. Το φως εκεί ήταν ακόμα πιο θαμπό. Πήγε ο νους μου στην πατρίδα μου, σ' εκείνο το άλλο απομεινάρι των Νορμανδών, έναν ασήμαντο κυλινδρικό πύργο του Βοημούνδου, μισογκρεμισμένο, κάτι σαν εγκαταλειμμένο πολυβολείο ας πούμε, στην άλλη άκρη της εξάπλωσης τους, στο Κάστρο των Ιωαννίνων. Και παρέκει η Τάφρος του Βοημούνδου, τα «Λακκώματα» που τα λέγαμε και τα λένε ακόμα, μολονότι τώρα πια έχουν γεμίσει πολυκατοικίες. Όταν όμως ήμουν μαθητής — πριν πόσα χρόνια; —, υπήρχαν ακόμα τα υπολείμματα, σκάμματα βαθιά και αναχώματα. Λίγα πεύκα στο κοκκινόχωμα, στο λοφάκι της Κιάφας, όπου διάβαζα για τους Νορμανδούς και τον Αλέξιο τον Κομνηνό, που «τους έριξε στη θάλασσα» — όπως εμείς τους Ιταλούς, σκεφτόμουνα ... και πήγαν κι εκείνοι στο καλό τους, Βοημούνδοι και Γυσκάρδοι, να χτίζουν αβαεία. Κι εμείς με τα βάσανα μας — τα δικά μας. (σς. 49 – 50)

Κι αμέσως μετά η σκέψη του εκτινάσσεται στο μοναστήρι της Τσούκας στο χωριό Ελληνικό, απέναντι από τους Χουλιαράδες και νοτιοανατολικά των Ιωαννίνων,

⁶³⁰ Π. Αραβαντινός, *Ηπειρωτικόν Γλωσσάριον*, ό.π., σ. 80· Ε.Α. Μπόγκας, *Τα γλωσσικά ιδιώματα της Ηπείρου (Βορείου, κεντρικής και νοτίου)*. Α', ό.π., σ. 329· Ν.Β. Κοσμάς, *Το γλωσσικό ιδίωμα των Ιωαννίνων*, ό.π., σ. 107.

το οποίο έχει επισκεφτεί πρόσφατα:

*Πήγε ύστερα ο νους μου και φώλιασε στο μοναστήρι της
Τσούκας, λίγα χιλιόμετρα ανατολικά, πάνω από τη φοβερή χαράδρα,
τη βραχώδη. Πρέπει να χτίστηκε λέω τα ίδια ταραγμένα χρόνια. ... Το
επισκέφτηκα το περσινό φθινόπωρο, με δυο φίλους από γειτονικά
χωριά — εκείνοι με πήγανε. (σ. 50)*

Η διαδρομή της συνειρμικής αλυσίδας είναι ευανάγνωστη. Το κλίμα προετοιμάζεται από τα σαιξπηρικά φαντάσματα και το παιχνίδι με τα φαντάσματα που οργανώνει η πόλη του Γιορκ τη νύχτα για τους τουρίστες (σ. 48). Το νορμανδικό αβαείο κατευθύνει τη διάνοια του αφηγητή στα νορμανδικά κατάλοιπα των Ιωαννίνων και στον κατακτητή Βοημούνδο ενώ η θρησκευτικότητα του χώρου στο παραπλήσιας εποχής μοναστήρι της Τσούκας. Έτσι, το φάσμα της Ηπείρου καταλαμβάνει το διήγημα και απωθεί την Αγγλία.

IV. ΑΘΕΑΤΕΣ ΧΩΡΙΚΕΣ ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣ

4.1 Ο τόπος ως Ιστορία: πεδίο εχθρικής δράσης

Από τα εκατόν σαράντα δύο κείμενα τα ογδόντα δύο (ποσοστό 58%) αναφέρονται σε οδυνηρά γεγονότα και καταστάσεις της δεκαετίας του 1940 που διαδραματίζονται στην Ήπειρο. Πέρα από την κρίσιμη για τη μεταπολεμική λογοτεχνία δεκαετία του 1940,⁶³¹ οι συγγραφείς ανατρέχουν και σε άλλες ιστορικές

⁶³¹ Για μια εισαγωγή στην αλληλεξάρτηση Λογοτεχνίας και Ιστορίας βλ. L. Gossman, *Between History and Literature*, Harvard University Press, Cambridge Mass. 1990. Για την αποτύπωση της δεκαετίας του 1940 στην ελληνική πεζογραφία βλ. Δ. Ραυτόπουλος, «Το αίμα μελάνι δεν γίνεται», *Βιβλιοθήκη* 72 (εφ. *Ελευθεροτυπία*), 15 Οκτωβρίου 1999, σσ. 12-13· Β. Αποστολίδου, «Πώς η λογοτεχνία διέσωσε την ιστορική μνήμη», στο *Πενήντα χρόνια μετά τον Εμφύλιο*, Βήμα – Νέες Εποχές, Ερμής, Αθήνα 1999, σσ. 63-67· Γ. Βασιλακάκος, *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος στη Μεταπολεμική Πεζογραφία (1946-1958)*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000· Θ.Β. Κούγκουλος, «Από την αντιπαράθεση στο θύμα. Ο Εμφύλιος Πόλεμος στους σύγχρονους Ηπειρώτες πεζογράφους», *ό.π.*, σσ. 49-65· Γ. Φρέρης, «Το θέμα του πολέμου στην ελληνική πεζογραφία, 1936-1949», στο Χ. Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σσ. 400-410· Μ. Μποντίλα, «Ιστορικός και λογοτεχνικός λόγος. Η αναπαράσταση του δωσιλογισμού στη μεταπολεμική λογοτεχνική παραγωγή», στο Ι. Μιχαηλίδης – Η. Νικολακόπουλος – Χ. Φλάισερ (επιμ.), «*Εχθρός εντός των Τειχών. Όψεις του Δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής*», Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006, σσ. 249-267· Μ. Νικολοπούλου, «Ιαγουάρος του Αλέξανδρου Κοτζιά: ένα σχόλιο για τη λειτουργία της μνήμης του εμφυλίου στη δεκαετία του 1980», στο Ρ. Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008, σσ. 373-385· Β.Κ. Καλαμαράς, «Μελάνι από αίμα. Διανοούμενοι και λογοτέχνες απέναντι στον Εμφύλιο», στο *Εμφύλιος πόλεμος: 60 χρόνια από τη λήξη του*, Ε/Ιστορικά - Ελευθεροτυπία, Αθήνα 2009, σσ. 113-146 (κυκλοφόρησε μαζί με την εφ. *Ελευθεροτυπία* στις 29 Αυγούστου 2009). Για τον Εμφύλιο στην πεζογραφία μετά το 1974, όπου οι νεότεροι «αντιμετωπίζουν τις καταστάσεις που εξιστορούν με μια ψυχρότερη ματιά» βλ. Γ.Δ. Παγανός, «Λογοτεχνία και Ιστορία. Η

περιόδους του ηπειρώτικου χώρου, όπως τη βυζαντινή εποχή, τον μεσαίωνα, την οθωμανική περίοδο, τον μεσοπόλεμο, τα μετεμφυλιακά και μεταπολεμικά χρόνια, τη μεταπολίτευση. Βέβαια, η διεξοδική ανάλυση του ιστορικού υποστρώματος των υπό εξέταση κειμένων προϋποθέτει μια άλλη εργασία και δεν είναι δυνατόν να μας απασχολήσει εδώ. Στην παρούσα παράγραφο καταγράφουμε συνοπτικά τα σχετιζόμενα με την πολεμική δεκαετία του 1940 κεντρικά μοτίβα που διατρέχουν τη μεταπολεμική πεζογραφία της ηπειρώτικης εντοπιότητας.

Οι ήρωες δρουν στην κλίμακα της μικροϊστορίας.⁶³² Δέχονται τον αντίκτυπο των μεγάλων ιστορικών ανατροπών στον μικρόκοσμο της καθημερινότητάς τους, στον κύκλο της ζωής του γενέθλιου τόπου, ο οποίος ασύνειδα τέμνεται από τον κύκλο της μακροϊστορίας και επηρεάζεται από τις εθνικές και τις διεθνείς εξελίξεις. Είναι πρωταγωνιστές σε περιστατικά που κατά κανόνα περνούν απαρατήρητα από την επίσημη Ιστορία και η αφήγηση τα ανασύρει από τη λήθη. Περιστατικά παραδειγματικά για το πώς βιώνεται η Ιστορία από τα «κάτω». Από την άποψη αυτή, η αναλυόμενη σειρά ευλόγως ανήκει στην πρώτη από τις δύο κατηγορίες αφηγηματικών κειμένων ως προς την απορρόφηση της ιστορικής πραγματικότητας σύμφωνα με την Άννα Τζούμα: α. κείμενα εμφανών ιστορικών συμφραζομένων και β. μη εμφανών ιστορικών συμφραζομένων. Εντούτοις, αν και υφίσταται ένα εξωλογοτεχνικό ιστορικό πλαίσιο (*γεγονότα, αιτιάσεις, πρόσωπα, χώροι*), σε σχέση προς το οποίο τοποθετείται το φανταστικό μοντέλο δράσης,⁶³³ η ιστορικότητα των κειμένων δεν έχει να κάνει μ' ένα διαμεσολαβημένο από την Ιστορία παρελθόν. Στην περίπτωση μας το παρελθόν είναι βιωμένο από τον συγγραφέα και κατά προέκταση από τους ήρωες του.

σύγχρονη ελληνική πεζογραφία στα πλαίσια του ανανεωμένου ρεαλισμού (1974-2009)», *Η Λέξη* 200 (Απρίλιος – Ιούνιος 2009), σσ. 165-168.

⁶³² Γενικότερα για τη σχέση της μεταπολεμικής πεζογραφίας με τη μικροϊστορία βλ. Γ. Δάλλας, «Μικροϊστορία και μεταπολεμική πεζογραφία. Η λανθάνουσα συνάντηση μιας μεθόδου και μιας τεχνικής», *ό.π.*, σσ. 121-131.

⁶³³ Άννα Τζούμα, *Η διπλή ανάγνωση του κειμένου. Για μια κοινωνιοσημειωτική της αφήγησης*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1991, σ. 154.

4.1.1 Η μεταβολή στην πρόσληψη του ηπειρώτικου χώρου

Οι συνεχείς πολεμικές συγκρούσεις της δεκαετίας του 1940 τροποποιούν την πρόσληψη του ηπειρώτικου χώρου. Οι πολύνεκρες περιπέτειες του πολέμου εγγράφονται στον τόπο και αλλάζουν τη σημασία που έχει για τους κατοίκους του. Το περιβάλλον -φυσικό και ανθρωπογενές- εξομοιώνεται με αλγεινά συμβάντα, τα οποία λαμβάνουν χώρα σ' αυτό και οροθετούν το τοπίο εναλλακτικά με κριτήρια της συλλογικής ιστορικής μνήμης. Στο πεζό «Ακροκεραύνια» του Μηλιώνη μία γέφυρα (γέφυρα της Παναγιάς = γέφυρα των Αγίων στο Πωγώνι)⁶³⁴ από ένα προπολεμικό ευλαβές πέρασμα μεταλλάσσεται σε μεταπολεμικό θρύλο, σ' ένα γεωγραφικό και εννοιολογικό όριο που προσπορίζεται ιδιαίτερο νόημα από τη διαδοχική στρατιωτική κατοχή του:

Τη γέφυρα της Παναγιάς ο Χαρίλαος μόλις που τη θυμόταν: μεγάλες καμάρες και σιδερένιο στηθαίο. Το λεωφορείο τη διάβαινε αργά, θαρρείς μ' ευλάβεια, κι οι επιβάτες κοίταζαν όλοι απ' τα παράθυρα κι έλεγαν: «η γέφυρα της Παναγιάς» κι έκαναν το σταυρό τους. Όταν υστέρη άρχισε ο πόλεμος, μιλούσαν γι' αυτή μ' άλλον τρόπο: «Πήραν τη γέφυρα». «Διάβηκαν τη γέφυρα, έρχονται οι δικοί μας». «Δύσκολο να διαβείς τη γέφυρα, τη φυλάνε μέρα νύχτα». Μ' αυτόν τον τρόπο, στη φαντασία του η γέφυρα ήταν πιο πολύ ένας

⁶³⁴ Η μυθοπλαστική γέφυρα της Παναγιάς συνταυτίζεται με την πραγματική γέφυρα του ποταμού Γορμού στους Αγιούς, στο αυτοαναφορικό διήγημα του Μηλιώνη «Ακούω τον άνεμο» (σσ. 140-142), όπου «αντίκρυ» υπάρχει μια σπηλιά – μοναστήρι με «μια Παναγιά Βρεφοκρατούσα, ζωγραφισμένη πάνω στο βράχο». Το γεφύρι ανατινάσσεται από τον ελληνικό στρατό τη νύχτα της 28^{ης}-29^{ης} Οκτωβρίου 1940, αποκαθίσταται πρόχειρα από τους Ιταλούς, καταστρέφεται ξανά τον Ιούλιο του 1943 από Βρετανούς συνδέσμους και τμήματα των εφεδρικών οργανώσεων των ΕΔΕΣ και ΕΑΜ, επισκευάζεται το 1946 ή 1947 και στις 27 Νοεμβρίου 1947 οι αντάρτες του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας ανατινάζουν και πάλι την γέφυρα «καθ' ολοκληρίαν αποκόψαντες ούτω την συγκοινωνίαν Ιωαννίνων-Δελβινακίου». Βλ. Κ.Χ. Κωστούλας, *Πωγωνήσιοι Εργολάβοι. Συμβολή και μελέτη των Δημόσιων Έργων στην Ήπειρο στην Ύστερη Τουρκοκρατία*, ό.π., σσ. 30-33.

θρύλος, κάτι τελοσπάντων που όριζε έναν άλλον κόσμο. Καλύτερο - χειρότερο, δεν είχε ρωτήσει. (σ. 74)

Στο «Καλαμάς κι Αχέροντας» του ίδιου συγγραφέα, ένα ποτάμι, ο Καλαμάς, είναι η οροθετική γραμμή ανάμεσα στον ΕΛΑΣ και στον ΕΔΕΣ την εποχή της Κατοχής⁶³⁵ και στη μετεμφυλιακή πραγματικότητα στιγματίζει τους νικητές και τους ηττημένους, τους πολιτικά αποδεκτούς και τους κοινωνικά παρείσακτους. Δώθε του ποταμού κατάγονται οι νικητές και πέρα οι ηττημένοι, που σκύβουν το κεφάλι προφέροντας ψιθυριστά το όνομα του γενέθλιού τους τόπου, ένα όνομα – σπίλο για την κοινωνική τους ανέλιξη στο μετεμφυλιακό καθεστώς. Ο τοπικός προσδιορισμός έχει ιδεολογικό υπόβαθρο. Το πέρα αναλογεί σε ανεργία, καταπίεση, διώξεις:

Ήμουν κι από κείνα τα μέρη, που και να το 'λεγες μονάχα γινόσουν ύποπτος. Αλλά βέβαια δεν μπορούσα να το αρνηθώ, γιατί δεν τον διαλέγει κανείς τον τόπο που γεννήθηκε, όπως δε διαλέγει τη μάνα του και τον πατέρα του. Προσπαθούσα μόνο να το λέω όσο γινόταν πιο μαλακά, χωρίς πρόκληση. Ακολουθούσε τότε η δεύτερη ερώτηση:

«Δώθε από τον Καλαμά ή πέρα;»

«Πέρα». Κι έσκυβα το κεφάλι.

Έπεφτε μεμιάς ανάμεσα μας η σιωπή και μας χώριζε, όπως άλλοτε χώριζε ο Καλαμάς εδεσίτες κι ελασίτες. (σ. 28)

Ένας χώρος - έννοια που μετασχηματίζεται άρδην στο χρονικό διάστημα από τον πόλεμο του 1940 έως τον Εμφύλιο είναι η ελληνοαλβανική μεθόριος. Προπολεμικά τα σύνορα είναι βέβαια υπαρκτά αλλά ως θεωρητική αξία. Είναι μία αφύλακτη νοητή γραμμή που κατ' ουσίαν δεν παρακωλύει την κινητικότητα των παραμεθόριων κατοίκων και από τις δύο μεριές. Στο διήγημα «Ο παιδικός μου φίλος

⁶³⁵ Η μαρτυρία του Αχιλλέα Καλογερίδη είναι επιβεβαιωτική: «Το χωριό μου βρίσκεται στο 25^ο χιλιόμετρο του δρόμου προς Ηγουμενίτσα, βόρεια του ποταμού Καλαμά. Το ποτάμι ήτανε το σύνορο του ΕΔΕΣ και του ΕΛΑΣ. Εμείς βρισκόμασταν στην περιοχή του ΕΛΑΣ», βλ. C.U. Schminck-Gustavus, *Μνήμες Κατοχής II. Ιταλοί και Γερμανοί στα Γιάννενα και η καταστροφή της Εβραϊκής κοινότητας*, ό.π., σ. 117.

Ισμαήλ Κανταρέ» του Μηλιώνη⁶³⁶ αναπαράγεται η επικρατούσα κατάσταση πραγμάτων πριν από τον πόλεμο. Οι άνθρωποι υπερβαίνουν συχνά το διαχωριστικό όριο είτε από άγνοια είτε από πρόθεση. Λαθροκυνηγοί και λαθρέμποροι μπεινοβγαίνουν ανενόχλητοι, ασχολούμενοι με παράνομες δραστηριότητες. Οι χωριανοί των συνοριακών οικισμών συνεργάζονται με συγγενείς και φίλους απέναντι και ηλικιωμένες γυναίκες από την Ελλάδα και την Αλβανία διαβαίνουν τη μεθόριο για να ζητιανέψουν στα μέρη των «γειτόνων»:

Ανάμεσα μας βέβαια περνούσε το σύνορο, η νοητή γραμμή που σχηματίζανε οι κορυφές μιας χαμηλής λοφοσειράς, που δεν είχε καμιά διαφορά από τις άλλες γύρω, έτσι που αν δεν ήξερες πού ακριβώς ήταν οι πυραμίδες, θα μπορούσες, χωρίς να το πάρεις είδηση, να διαβείς στην άλλη μεριά, πράγμα που συχνά το πάθαιναν πολλοί, μερικοί μάλιστα κάνοντας και τον κουτό, ιδιαίτερα οι κυνηγοί που πήγαιναν εκεί για αγριογούρουνα. Γι' αυτό εξάλλου άνθιζε προπολεμικά το λαθρεμπόριο — καπνό κι αλάτι. Οι Αγιομαρινιώτες, οι Καστανιανίτες κι οι Βαλτιστινοί, που τα χωριά τους είναι ακριβώς πάνω στο σύνορο, είχαν δικούς τους στο αλβανικό, φίλους και συγγενείς, και κάναν τις δουλειές τους. Είναι κι άνθρωποι που νυχτοπερπατάνε, ιδίως οι Βαλτιστινοί. Φαίνεται πως τη νύχτα διάβαιναν και κάτι γριούλες, που δεν είχαν στον ήλιο μοίρα και πήγαιναν να ζητιανέψουν. Το ίδιο έρχονταν φτωχές γυναίκες κι απ' τα δικά τους τα χωριά, μολονότι ήταν πιο εύφορα από τα δικά μας. Ίσως γιατί ντρεπόντουσαν να ζητιανέψουν στον τόπο τους. (σς. 83-84)

Τα έτσι κι αλλιώς χαλαρά σύνορα κατεδαφίζονται στην Κατοχή. Ο χώρος

⁶³⁶ Για το διήγημα βλ. A.D. Lazaridis, “Paesaggi dell’infazia: La guerra come ‘limes’ nell’opera di Christòforos Milionis”, *ό.π.*, σσ. 186-189· L. Marcheselli Loukas, “Esperienza del confine e confine ‘interiore’ in Ch. Milionis”, *ό.π.*, σσ. 194-195· A. Αργυρίου, «Ξαναδιαβάζοντας το *Καλαμάς κι Αχέροντας* του Χριστόφορου Μηλιώνη», *ό.π.*, σσ. 222-224· C. Carpinato, «Χριστόφορος Μηλιώνης, “ο παιδικός φίλος” του Ισμαήλ Κανταρέ», *ό.π.*, σσ. 404-405.

ενοποιείται νομότυπα και η πείνα αδελφώνει ακόμη περισσότερο τους δύο λαούς:

*Όταν ήρθε η Κατοχή, γκρέμισε τα σύνορα, κι οι άνθρωποι
μπαινόβγαιναν ελεύθερα κι έκαναν καθαρές δουλειές. Οι πιο πολλοί
πήγαιναν να πάρουν καλαμπόκι, είδος με είδος, γιατί εκείνοι είχαν
μεγάλον κάμπο και ποτιστικό, ενώ τα δικά μας τα γεννήματα δε μας
έφταναν να βγάλουμε τη χρονιά. (σ. 86)*

Στο μυθιστόρημα *Η Φαμίλια των Λιστινών* του Μούλιου οι γυναίκες την περίοδο της Κατοχής προβαίνουν σε παράτολμες ενέργειες για να σώσουν από την ασιτία τις οικογένειές τους. Περνούν με τρύπια τσαρούχια στην αλβανική μεριά της Μουργκάνας για να βρουν αλεύρι. Μερικές δεν γυρίζουν πίσω· πεθαίνουν από την παγωνιά.⁶³⁷

*Ύστερα έπεσε πείνα. Κι απ' τις γυναίκες, όσες μπορούσαν περνούσαν
απ' την άλλη μεριά του βουνού, στ' Αλβανικό, για λίγο αλεύρι και
μερικές δε γύρισαν ποτέ. Στο Πέτροβο τις θυμούνται ακόμα ν'
ανηφορίζουν το βουνό της Μουργκάνας με τα ζώα τους, τρύπια
τσαρούχια, στεγνά πρόσωπα και μύτες που έσταζαν. Και σε πολλούς
έρχονται δάκρυα στα μάτια αφού δεν τις είδαν ποτέ πια. Πάγωσαν
στο χιόνι. (σ. 128)*

Μετά την απελευθέρωση και την άνοδο στην εξουσία του Ενβέρ Χότζα τον Νοέμβριο του 1944 επανέρχεται η συνοριακή γραμμή. Αυτή τη φορά συρματοπλέγματα, φράκτες, περίπολα και η ποινή του θανάτου για τους παραβάτες αποκόπτουν αποτελεσματικά την επικοινωνία:

... τα τέλη του '44 ... έγινε η απελευθέρωση και το σύνορο ξαναμπήκε

⁶³⁷ Το πέραςμα της Μουργκάνας την Κατοχή για την εξεύρεση τροφής στην Αλβανία μυθοποιείται και στο μυθιστόρημα: Σ. Δημητρίου, *Ν' ακούω καλά τ' όνομά σου*, Κέδρος, Αθήνα 1993, σ. 12 κ.εξ. Βλ. και Θ. Πυλαρινός, «Οι εν πολλαίς αμαρτίαις περιπεσόντες ιερομάρτυρες του Σωτήρη Δημητρίου», *Πόρφυρας* 108 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2003), σσ. 234-235.

*στη θέση του — με συρματοπλέγματα πια και φράχτες και με πυκνά
περίπολα, έτσι που πήγαινες χαμένος αν σε πιάνανε εκεί κοντά ... (Χ.
Μηλιώνης, «Ο παιδικός μου φίλος Ισμαήλ Κανταρέ», σ. 88)*

Το κλείσιμο των συνόρων με την Αλβανία μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και η πολιτική διένεξη έχει ως αποτέλεσμα να παγιδευτούν οικογένειες στις δυο πλευρές των συνόρων. Στο διήγημα «Το πρόσωπο του καιρού μας» του Τζιόβα, στο ελληνικό φυλάκιο 13.013 των συνόρων, έρχεται ένας ψηλόκορμος άντρας με τον γιο του, ο πολιτικός φυγάς Γιον Λέκκας, και φωνάζει αντίκρυ στην Αλβανία τη μάνα του. Έχει να τη δει και να την ακούσει πολύ καιρό:

*—Δε θα την αφήσουν, για να μου κάνουν κακό. Μα έχω
ανάγκη να την ακούσω, να την ιδώ. Εκείνο με το σκούρο χρώμα είναι
το σπίτι μου. Ήταν το σπίτι μου, διόρθωσε πικρά. Δε με βαραίνει
έγκλημα· πνιγόμενι κι έφυγα, αυτό είναι, πνιγόμενι... (σ. 214)*

Η μάνα του σπεύδει να τον συναντήσει και την εμποδίζουν τα πολυβόλα. Ο Γιον πετάγεται στα συρματοπλέγματα και τον συγκρατούν οι φαντάροι που παρακαλούν τη μάνα να απομακρυνθεί απ' τα σύνορα γιατί μόλις τον κρατούν και θα τον σκοτώσουν εκείνοι από μέσα. Η μάνα του Γιον απαντά:

*—Άκουσα καταραμένοι άνθρωποι, άκουσα. Γιον σ' ευχαριστώ,
μονάκριβε μου Γιον, σ' ευχαριστώ. Γυρίζω πίσω... (σ. 216).*

4.1.2 Η ιταλική εισβολή και ο πόλεμος του '40

Στους Ηπειρώτες πεζογράφους η αφήγηση της ιταλικής εισβολής του 1940, της γενναίας απόκρουσης των επιδρομέων και της εντυπωσιακής προέλασης του αντικειμενικά ισχυρότερου ελληνικού στρατού δεν έχει επική διάσταση αλλά,

τουναντίον, μελαγχολική χροιά.⁶³⁸ Είναι η αρχή μιας δεκαετίας που κατακρημνίζει τις δομές της παραδοσιακής αγροτικής κοινωνίας και μεταβάλλει ριζικά την καθημερινότητα των ανθρώπων: *Αυτά ώσπου ν' αρχίσει ο πόλεμος, που τ' άλλαξε όλα / Τους πολέμους εννοώ, που δε μας άφηναν να πάρουμε μια ανάσα: ο πόλεμος του '40, Κατοχές, Εμφύλιοι, προσφυγίες* (Χ. Μηλιώνης, «Ακροκεραύνια», σ. 12, «Έλεος, κύριε μηχανικέ!», σ. 80). Οι μετακινήσεις των αγροτικών πληθυσμών στα αστικά κέντρα κατά τις στρατιωτικές επιχειρήσεις μέχρι το τέλος της δεκαετίας και η επαφή των χωρικών με νέα ήθη ολοκληρώνουν τη διαδικασία ένταξης της υπαίθρου στη μετεμφυλιακή βιομηχανοποιημένη και καταναλωτική κοινωνία⁶³⁹. Η νεότητα ή η παιδική ηλικία αφηγητών και ηρώων σφραγίζεται από θλιβερές αναμνήσεις εκείνης της εποχής, οι οποίες αντιστρατεύονται την ανέξοδη ρητορεία για το λεγόμενο έπος του '40. Οι ανώνυμοι πρωταγωνιστές, με σεμνότητα και πικρία, αποφεύγουν να μιλούν για τις εμπειρίες τους εφόσον ο αγώνας τους εκφυλίζεται σε θάμα, σε επετειακά αφιερώματα της τηλεόρασης και του ραδιοφώνου που αφήνουν αδιάφορες τις νεότερες γενιές:

*Έχω προσέξει πως όσοι [πολεμιστές] γυρίσανε πίσω και ζουν
ακόμα ανάμεσα μας σπάνια μιλούν, κι όταν το φέρνει η κουβέντα το
κάνουν μ' έναν τρόπο απλό κι αόριστο, σαν να θέλουν ν' αλλάξουν*

⁶³⁸ Ειδικότερα για τον Μηλιώνη η Γ. Λαδογιάννη, «Από την ιστορία στη λογοτεχνία. Σχόλια στο ύφος του Χριστόφορου Μηλιώνη», *ό.π.*, σ. 104, ισχυρίζεται ότι «αντίθετα από έναν κανόνα π.χ. που θα προτιμούσε μια επική σύλληψη της ζωής, ο Μηλιώνης φαίνεται να μιλάει για την ιστορία με τον τρόπο που μιλούσε ο Καρυωτάκης για την Αμερική «Στο Άγαλμα της Ελευθερίας που φωτίζει τον κόσμο»: μιλούσε για τους ανθρώπους που *προσδέχονται τη λύπη/σαν έπαθλο του αγώνος*, με πικρή διαπίστωση και λεπτή αυτοειρωνεία». Η παραπάνω παρατήρηση ισχύει για το σύνολο της ηπειρώτικης μεταπολεμικής πεζογραφίας.

⁶³⁹ Για τη δεκαετία του 1940 ως τομή στην παραδοσιακή αγροτική κοινωνία βλ. Α. Collard, «Διερευνώντας την "κοινωνική μνήμη" στον ελλαδικό χώρο», στο Ε. Παπαταξιάρχης – Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν. Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993, σσ. 363-369, 381-388· Μ.Γ. Βαρβούνης, *Ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος ως ορόσημο για τον ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνή 1994· R. van Boeschoten, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900 – 1950)*, Πλέθρον, Αθήνα 1997.

θέμα το γρηγορότερο. Άσε που κι αυτοί ένας ένας μάς αφήνουν και φεύγουν.

Πάνε λοιπόν αυτά, έγιναν εμβατήρια για τα ραδιόφωνα και πατριωτικές εκπομπές στην τηλεόραση, κάθε 28 Οκτωβρίου, σχεδόν σαν αγγαρεία. Οι πιο πολλοί, κυρίως οι νέοι, γυρίζουν αλλού το κουμπί. (Χ. Μηλιώνης, «Δικαιοσύνη», σ. 122, 124)

Στο διήγημα «Η επίταξη» του Πορφύρη ένα ηπειρώτικο χωριό πρέπει να παραδώσει τα άλογα, τις φοράδες και τα μουλάρια του στον Λόχο Ημιονηγών του Τάγματος της Ογδότης Μεραρχίας για τον πόλεμο που φαίνεται στον ορίζοντα. Το πεζό τελειώνει μ' ένα αντιπολεμικό σχόλιο του τρίτοπρόσωπου αφηγητή. Ο αγώνας του '40 χάνει την ηρωική του διάσταση και αντιμετωπίζεται ως πόλεμος που εξυπηρετεί τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης. Το κράτος αρπάζει τους *ζωτικής σημασίας* τετράποδους *βοηθούς* των ορεινών κατοίκων και ενώ η θυσία τους είναι *δήθεν υπέρ βωμών και εστιών*, στην πράξη βολεύει τους στρατηγούς, τους παχουλούς αρχιεπισκόπους και δεσποτάδες, τους κάθε λογής κρατούντες που ατενίζουν αφ' υψηλού τον λαό. Ανάλογη θυσία κάνει και ο λαός των αντιπάλων υπέρ των δικών του εξουσιαστών. Το σχόλιο κατακεραυνώνει συνολικά τη φιλοπόλεμη εξουσία και ο δεικτικός αφηγητής γυρίζει πίσω τις ρητορικές της κορώνες:

Το κράτος έπαιρνε την προκαταβολή από ορισμένους από τους υπηκόους του για τον πόλεμο που άρχιζε όπου να 'ναι, αφαιρώντας τους τούς ζωτικής σημασίας βοηθούς τους, επιφυλασσόμενο για την εξόφληση του χρέους· τη θυσία τους «υπέρ βωμών και εστιών». Υπέρ βολεμένων στρατηγών πίσω από επιτελικά γραφεία, υπέρ αρχιεπισκόπων και παντοίων δεσποτάδων, ενδεδυμένων πολυτελή άμφια, φαρδιά και άνετα, για να περιορίζουν οπτικά το μέγεθος της παραδαρμένης τους, με ποιμαντορικές ράβδους —σκιόπι από κρανιά που τους χρειάζεται στα τροφαντά οπίσθια!—, με χρυσοποιόκιλτες μήτρες για να κρατάνε το κεφάλι ψηλά, ατενίζοντας αφ' υψηλού το ποίμνιον, «υπέρ του φιλοχρίστου ημών στρατού», εναντίον του στρατού του γείτονα, εναντίον των αλλοθρήσκων, εναντίον όλων εκείνων που κι αυτοί παραδίδουν τα ζωντανά τους στον αξιωματικό

της δικής τους Μεραρχίας, της Μεραρχίας που ο παπάς της ευλογεί τα όπλα του δικού της φιλοχρίστου στρατού. Ουαί υμίν (και ημίν) Φαρισαίοι υποκριταί! (σ. 126).

Στον Χατζή («Η θεία μας η Αγγελική») ο πόλεμος του 1940 ισοδυναμεί με τον θάνατο, τον φόβο και την πείνα. Η μικρή πόλη -τα Ιωάννινα- γειτνιάζει με τα σύνορα και λόγω της γεωγραφικής της θέσης οι επιπτώσεις είναι άμεσες για τον άμαχο πληθυσμό. Η κατάσταση ευνοεί τους επιτήδειους που επιλέγουν το κέρδος έναντι της πατρίδας. Αμέσως αρχίζει η μαύρη αγορά και ο δωσιλογισμός. Άκαρδοι έμποροι κρύβουν τα τρόφιμα και καταδικάζουν τους συμπολίτες τους στην πείνα. Τέτοια περίπτωση είναι ο πλούσιος κυρ Αντώνης Γωγούσης που εκμεταλλεύεται την καλή πίστη της θείας Αγγελικής, καταχωνιάζει στο κελάρι της εκατό γκαζοτενεκέδες λάδι και έμμεσα προξενεί τον θάνατό της:

Ήρθε ο πόλεμος με τους Ιταλούς. Η μικρή μας πόλη βρισκότανε κοντά στα σύνορα, αυτό θα πει κοντά στο μέτωπο. Τα ιταλικά αεροπλάνα ερχόνταν από την αρχή και τη βομβάρδιζαν. Έτσι, μαζί με το θάνατο, το χαλασμό και το φόβο, άρχισαν γρήγορα και τ' άλλα τα βάσανα. Οι φούρνοι δε βγάζανε ψωμί ταχτικά. Οι χωριάτες φοβόνταν τις μπόμπες, δε μπαίνανε να πουλήσουνε τίποτα. Σιγά-σιγά κ' οι έμποροι άρχισαν και κλείναν τα μαγαζιά τους. Δεν έχουμε τίποτα να πουλήσουμε, λέγαν αυτοί. Τα κρύψαν όλα και περιμένουν τους Ιταλούς, λέγαν οι φτωχοί. ... Θάνατος, φόβος, πείνα και κρύο — ο πόλεμος. (σ. 84)

Από τις πρώτες ώρες του πολέμου ο θάνατος ξεκληρίζει ολόκληρα χωριά. Στο μυθιστόρημα *Οι Κληρονόμοι* του Μούλιου το μισό γενέθλιο χωριό του αφηγητή σκοτώνεται από τους βομβαρδισμούς των Ιταλών και θάβεται σε ομαδικό τάφο. Αγαπημένα πρόσωπα, όπως η γιαγιά, χάνονται μέσα σε μια στιγμή προκαλώντας άρρητο πόνο στους δικούς τους:

Τη γιαγιά τη θάψαμε τις πρώτες μέρες του πολέμου, όταν, μια από τις βόμβες που έπεσε κοντά της, την έκοψε στα δυο. Ο παππούς έκλεισε τα μάτια μπροστά σ' αυτό το οικτρό θέαμα, βρήκε όμως τη

δύναμη να την τυλίξει σε μια καφετιά στρατιωτική κουβέρτα, κι όπως όπως και με τη βοήθεια της μάνας μου να τη φέρει ως την πόρτα της εκκλησιάς, που είχε γεμίσει από πτώματα σκοτωμένων. Αυτούς, όλους μαζί, τους παράχωσαν σε λάκκο, που άνοιξαν στο διπλανό νεκροταφείο. Έπειτα, σ' εκείνο τον τάφο στερέωσαν μια μεγάλη κι άσπρη πλάκα, που πάνω της έγραψαν, με μαύρα γράμματα: «Εδώ είναι θαμμένο το μισό χωριό, που σκότωσαν οι φασίστες». (σ. 12)

Ο φαύλος κύκλος της βίας δεν σκοτώνει μόνο ανθρώπινα κορμιά αλλά και τραυματίζει βαριά τις ψυχές των μαχητών. Στον Μηλιώνη η ιστορικά τεκμηριωμένη ανατίναξη γεφυρών της προκάλυψης από τα φυλάκια της ελληνοαλβανικής μεθόριου, με σκοπό την καθυστέρηση του εχθρού, ανασυντίθεται δίχως τον ηρωικό τόνο των ιστοριογραφικών πηγών.⁶⁴⁰ «Στο φαράγγι» τρεις στρατιώτες του ελληνικού στρατού καταφτάνουν ταλαιπωρημένοι και χλομοί στο χωριό του ομοδιηγητικού / αλλοδιηγητικού αφηγητή, αφού ανατινάσσουν ένα παρακείμενο γεφύρι. Ο ένας είναι κατατρομαγμένος γιατί τα εχθρικά πυρά παραλίγο να τον πετύχουν αλλά ευτυχώς βρίσκουν το σπαθί του και το κόβουν. Ο πιο ψύχραιμος από το απόσπασμα εξηγεί στους χωρικούς, που τους συνδράμουν αφειδώς, ότι δυσκολεύτηκαν να πυροδοτήσουν τα εκρηκτικά της γέφυρας.⁶⁴¹

Τα κανόνια πέφτανε γύρω στο γεφύρι, γιατί είχε αρχίσει ο πόλεμος. ...

Και φάνηκαν τρεις στρατιώτες δικοί μας να 'ρχονται απ' το φαράγγι,

⁶⁴⁰ Ο Χ. Κατσημήτρος, *Η Ήπειρος προμαχούσα. Η δράσις της VIII Μεραρχίας κατά τον πόλεμον 1940-41*, Αθήναι 1954, σ. 76, γράφει: «Όλως ιδιαίτεραν είχε σημασίαν η επιτευχθείσα καταστροφή της μεγάλης γέφυρας ΚΤΙΣΜΑΤΑ-ΧΑΝΙ (ΑΡΙΝΙΣΤΑΣ) ήτις επραγματοποιήθη υπό σφοδρόν εχθρικών πυρ, υπό του αποσπάσματος του εφέδρου ανθυπολοχαγού Μηχανικού Κ. ΠΕΛΕΝΗ, όστις επέδειξεν ηρωϊσμόν και θάρρος εν τη εκτελέσει του καθήκοντος, αυτοπροσώπως πυροδότησας την εστίαν υπονομεύσεως».

⁶⁴¹ Η μητέρα του συγγραφέα, στην αυτοβιογραφική της αφήγηση, ιστορεί το ίδιο περιστατικό με κοντινή προς το διήγημα φρασεολογία: «Κατά το πρωί, κατά η ώρα πέντε, έριξαν τη γέφυρα που συνέδεε το χωριό Αρίνιστα [=Κτίσματα Πωγωνίου] με την Αλβανία. Έριξαν τη γέφυρα οι δικοί μας, οι στρατιώτες. Και ήρθε ένας στρατιώτης το πρωί, κόντευε να λιποθυμήσει. Και έλεγε: "Είδα το σπαθί μου στα δυο κομμένο!"». Βλ. Α. Μαραγκού, *Το αγκαθερό φορτίο*, ό.π., σ. 40.

με πόδια που σβάρνιζαν το χώμα, με κίτρινα πρόσωπα. Κι ο ένας κλαψούριζε σαν μικρό παιδί, πως είδε το σπαθί του δυο κομμάτια. Έφεραν νερό στο σταμνί και τους έδωσαν να πιουν, να συνέλθουν. Τέλος ο πιο δυνατός εξήγησε: «Είδαμε και πάθαμε ν' ανάψουμε το φωτίλι, μας χτυπούσαν με τα κανόνια... Το δυναμίτη τον είχαμε έτοιμο από μέρες, για να τους καθυστερήσουμε, ώσπου να οχυρωθούμε». Οι χωριάτες δεν είπαν τίποτε. (σ. 144)

Το ίδιο γεγονός αποτελεί τον πυρήνα του διηγήματος «Δικαιοσύνη»,⁶⁴² όπου η διατήρηση των πολεμιστών του 1940 στη μνήμη του αφηγητή δικαιώνει τον αγώνα τους.⁶⁴³

⁶⁴² Το διήγημα έχει ως μότο τους στίχους από το *Μυθιστόρημα* του Γιώργου Σεφέρη: «Οι σύντροφοι τέλειωσαν με τη σειρά / με χαμηλωμένα μάτια». Ο τίτλος προέρχεται από τον τελευταίο στίχο του αποσπάσματος Δ' «Αργοναύτες»: «Κανείς δεν τους θυμάται. Δικαιοσύνη». Βλ. Γ. Σεφέρης, *Ποιήματα*, Ίκαρος, Αθήνα ²²2007, σ. 47· Γ.Δ. Παγανός, *Τρεις Μεταπολεμικοί πεζογράφοι. Χριστόφορος Μηλιώνης – Νίκος Μπακόλας – Η.Χ. Παπαδημητρακόπουλος*, ό.π., σ. 119. Επίσης φαίνεται να σχετίζεται μ' ακόμη ένα διακεείμενο. Στη σ. 126 του διηγήματος παρεμβάλλεται μια φράση από τ' *Απομνημονεύματα* του Μακρυγιάννη: «Ήκαμνε Μακρυγιάννη, είπα κι εγώ με τη σειρά μου, "για ποιους το τσάκισες το χέρι σου"». Στο κείμενο των *Απομνημονευμάτων* αμέσως μετά τη φράση απαντάται ξανά το λέξιμα δικαιοσύνη:

«Πού το τζάκισες αυτό το χέρι;

– Στο Μισολόγγι, μου λέγει.

– Πού το τζάκισα εγώ αυτό;

– Στους Μύλους του Αναπλιού.

– Διατί τα τζακίσαμεν;

– Δια την λευτεριά της πατρίδος.

– Πού 'ναι η λευτεριά και η δικαιοσύνη; Σήκου απάνου!» Βλ. Στρατηγός Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, εισαγωγή Γιάννης Βλαχογιάννης, Γαλαξίας, Αθήνα ³1971, σ. 424.

⁶⁴³ Βλ. και Α. Μπενάτσης, «Από την επέκταση στο χώρο – από τη λογοτεχνία στην Κόνιτσα», ό.π., σσ. 522-523· Γ. Γκότση, «Χειριστής *Ανελκυστήρος*: Διακριτικά γνωρίσματα της πεζογραφίας του Χριστόφορου Μηλιώνης», ό.π., σσ. 85-86· Β. Δεληκάρη, «Χριστόφορος Μηλιώνης. Ο πεζογράφος και το έργο του», *Φιλολογική* 80 (Ιούλιος-Αύγουστος-Σεπτέμβριος 2002), σ. 51.

Τέτοιες μέρες, τέλη Οκτωβρίου, όταν ο καιρός ψυχραίνει, όταν το χρώμα στην πατρίδα μου μουςκεύει από τις πρώτες βροχές, και τα φύλλα στα πυκνά δάση με τις βελανιδιές αλλάζουν χρώματα, είναι αδύνατο να μην τους θυμηθώ και να μην ακούσω εκείνο το τραγούδι τους που μου έχει γίνει κάτι σαν έμμονη ιδέα και μου φέρνει μελαγχολία. (σ. 120)

Ο αφηγητής εργάζεται στα Άσπρα Σπίτια της Βοιωτίας. Τα σαββατοκύριακα κατεβαίνει στην Αθήνα και τις καθημερινές το απόγευμα κάνει μικρές εκδρομές στα περίξ (σ. 124). Ένα απόγευμα ανεβαίνει στη Δεσφίνα και κάθεται στην πλατεία για να πει ούζο. Προθυμοποιείται να κεράσει έναν παπά, ο οποίος, όπως προκύπτει από την κουβέντα, είναι ο ένας από τους τρεις στρατιώτες που ανατινάσσουν το συνοριακό γεφύρι στο προηγούμενο διήγημα. Η ιστορία επαναλαμβάνεται και συμπληρώνεται με περισσότερες λεπτομέρειες. Ο σοκαρισμένος στρατιώτης είναι κοντοχωριανός και οι χωρικοί φωνάζουν έναν πρώην νοσοκόμο που του κάνει ένεση καμφοράς για την καρδιά:

«Κι από πού είσαι;» μου λέει [ο παπάς].

«Από την Ήπειρο» του λέω.

«Από ποιο μέρος;»

«Δε θα το ξέρεις» του λέω. «Κοντά στην Κακαβιά, αν έχεις ακούσει, στ' αλβανικά σύνορα».

Πρόσεξα που έμεινε για λίγο σκεπτικός.

«Πώς δεν το ξέρω;» μου λέει. «Ήμουν φαντάρος εκεί, το '40, στο φυλάκιο. Εμείς ανατινάξαμε τη γέφυρα, όταν κηρύχτηκε ο πόλεμος. Εγώ με άλλους δυο».

Πραγματικά ζαλίστηκα καθώς ένιωσα ξάφνου ένα δυνατό χέρι να μ' αρπάζει και να με πετάει σαράντα τόσα χρόνια πίσω. ... Τότε ήρθανε τρεις στρατιώτες, που οπισθοχωρούσαν από τα σύνορα. Οι δυο ήταν ξένοι, ο τρίτος κοντοχωριανός μας, τον ξέρανε όλοι. Αυτός σερνόταν. Οι άλλοι δυο του είχαν πάρει το όπλο και το γυλιό και τον κρατούσαν από τις μασχάλες, για να μη σωριαστεί. Ήταν χλομός και κάθε τόσο μουρμούριζε: «Το σπαθί μου, ο μαύρος! Το είδα δυο κομμάτια». Φωνάζανε τον Παπαχριστοδούλου, μακαρίτη τώρα, που είχε κάμει ένα φεγγάρι νοσοκόμος, και του 'κανε μια ένεση

καμφοράς, της καρδιάς. Κι εντωμεταξύ τους φέρανε ένα μπουκάλι με ρακί, κι εκείνοι λέγανε πως είχαν διαταγή ν' ανατινάξουνε τη γέφυρα της Κακαβιάς και να φύγουν για το Καλπάκι, αλλά οι Ιταλοί την είχαν επισημάνει και τους ρίχνανε με τους όλμους. Εκεί πετάχτηκε ένα βλήμα και χτύπησε το στρατιώτη στο μπούτι, αλλά βρήκε στην ξιφολόγχη και γλίτωσε το πόδι. Μόνο το σπαθί του τσακίστηκε. Ήρθε ο Παπαχριστοδούλου, έκανε την ένεση και φύγανε.

«Καλά τα θυμάσαι» είπε ο παπάς και σώπασε. (σσ. 127-128)

Οι εισβολείς δεν είναι πάντα βάνανσοι δολοφόνοι αλλά ορισμένοι αντίπαλοι διαθέτουν ευγένεια ψυχής. Στο διήγημα «Παραφονία» του Μηλιώνη⁶⁴⁴ ο αφηγητής - ήρωας συνάπτει φιλικές σχέσεις μ' έναν από τους Ιταλούς στρατιώτες που μπαίνουν στο συνοριακό χωριό του τον Οκτώβρη του 1940, τον «Λεωνίδα Λαυρεύντη». Η οικογένειά του προσφέρει στέγη και συμπαράσταση στον Λαυρεύντη, παρόλο που είναι κατακτητής, κι αυτός παίζει φουσαρμόνικα για να ανταποδώσει τη φιλοξενία και να καταλαγιάσει την ανησυχία τους:

Ήταν παγωμένος και του δώσαμε στέγη. Ήταν ο κατακτητής και χαμογέλασε. Του ζητήσαμε να μας πει κάτι για τον πόλεμο, μια λέξη που να ημερέψει τη σκέψη μας — κι εκείνος έβγαλε και μας έπαιξε φουσαρμόνικα. Τώρα ανηφόριζε προς το βουνό, εκεί που τα πολυβόλα τούτες τις τελευταίες μέρες ακούγονταν όλο και πιο συχνά. (σ. 63)

Ξάφνου ένα απόσπασμα Ιταλών μαζεύει ομήρους στο χωριό. Ο αφηγητής και ο φίλος του Λουκάς τρυπώνουν σε μια αποθήκη δίπλα στην εκκλησία για να γλιτώσουν. Ακούγεται μια δειλή φωνή φουσαρμόνικας (σ. 65), ο αφηγητής αναγνωρίζει τον γνωστό του Ιταλό, τον φωνάζει κι ο Λεωνίδας Λαυρέντης καταλαβαίνει και απομακρύνεται για να τον προφυλάξει από την ενέδρα. Αργότερα, ο αφηγητής ανακαλύπτει το όνομα του Ιταλού χαραγμένο στον νάρθηκα της εκκλησίας:

⁶⁴⁴ Για το διήγημα βλ. και Α.Δ. Lazaridis, «Μεταπολεμική λογοτεχνία. Η κατάθεση του Χριστόφορου Μηλιώνη», ό.π., σσ. 115-118.

*Ύστερα από καιρό, ανακάλυψα κάτω από την εικόνα της
Θεοτόκου, στο νάρθηκα της εκκλησίας, μια επιγραφή σε λατινικούς
χαρακτήρες:*

LEONIDA LAVRENTI

MILANO - 1940

*Τ' όνομα του Λεωνίδα Λαυρέντη μένει ακόμα εκεί, κάτω από την
εικόνα του νάρθηκα, να το ευλογεί η Santa Maria. (σ. 67)*

Ο πόλεμος δεν έχει τη δύναμη να νεκρώσει τα αισθήματα αλληλεγγύης και συμπόνιας αμυνόμενων και επιτιθέμενων. Η οικογένεια του αφηγητή και ο Ιταλός στρατιώτης, ανεξάρτητα από το στρατόπεδο στο οποίο τους τοποθετεί η μοίρα, θεωρούν ύψιστο αγαθό την ανθρώπινη ζωή και κάνουν ό,τι περνάει από το χέρι τους για να απαλύνουν τις συνέπειες του πολέμου.⁶⁴⁵ Όμως, οι παράπλευρες απώλειες των αμάχων συγκλονίζουν τους επιδρομείς και τους φορτώνουν με τύψεις. Στο ίδιο χωριό μια ομάδα Ιταλών από σφάλμα σκοτώνει πολίτες, κρυμμένους σε μια σπηλιά, επειδή τους νομίζουν για αντίμαχους στρατιώτες. Ανάμεσα στα θύματα είναι και μια κοπέλα που ένας ιταλός συντετριμμένος την πήρε στην αγκαλιά του κι έκλαιγε σα μικρό παιδί (Χ. Μηλιώνης, «Ακροκεραύνια», σ. 13).

Στο διήγημα «Η δοντάγρια» του Πορφύρη παρουσιάζεται ένα επεισόδιο του ελληνοϊταλικού πολέμου στο Πωγώνι, όπου προς στιγμή υπερβαίνεται η διάζευξη φίλος vs εχθρός και αναβλύζει η ανθρωπιά των αμυνομένων. Κοντά στο χωριό του αφηγητή εντοπίζονται πολλά πτώματα Ιταλών στρατιωτών, αποσοβείται η σκύλευσή τους από κάποιον ασυνείδητο τυμβωρύχο που τα συλεί με μια δοντάγρια, μια λαβίδα

⁶⁴⁵ Οι Ιταλοί την πρώτη μέρα του πολέμου καταλαμβάνουν την περιοχή Χάνι Δελβινακίου, όπου και το χωριό Περιστερί Πωγωνίου του Μηλιώνη. Μαζί με Αλβανούς λεηλατούν το χωριό και σκοτώνουν δεκατρία άτομα κατά την εισβολή. Βλ. Α. Εδιπίδης, *Εικονογραφημένη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου*, Σ.Α. Τζηρίτας, Αθήναι 1959, σσ. 146-158· Επιτροπή Εξακριβώσεως Ζημιών Ηπείρου, *Έκθεσις των γενομένων ζημιών εν γένει Ηπείρου από της κηρύξεως του ελληνο – ιταλικού πολέμου (28 – 10 – 40) μέχρι της τελικής απελευθερώσεώς της (Οκτώβριος 1944)*, Ηπειρωτική Εταιρεία Αθηνών, Αθήνα 1987, σ. 92. Η Α. Μαραγκού, *Το αγκαθερό φορτίο*, ό.π., σσ. 40-43, σημειώνει ότι όντως αναπτύσσονται φιλικές σχέσεις ανάμεσα στα παιδιά του χωριού και σε κάποιους Ιταλούς στρατιώτες, φιλοξενούν Ιταλούς στρατιώτες στο σπίτι και τονίζει ότι «οι Ιταλοί δεν μας πείραξαν σε τίποτα».

για την εξαγωγή δοντιών, και όλοι οι κάτοικοι ανεβαίνουν στο σημείο που κείτονται οι νεκροί εχθροί για να τους θάψουν χωρίς κανέναν ηθικό δισταγμό:

Όλα έγιναν όπως έπρεπε κι όταν όλο το εκκλησίασμα επανέλαβε το «Αιωνία η μνήμη» και σταυροκοπήθηκε, ο μπαρμπα-Βασίλης, με δυο γιους που υπηρετούσαν εκείνη τη στιγμή τη θητεία τους στα γύρω βουνά, ξεχώρισε πρώτος, τσαλακώνοντας με τα δάχτυλα την τραγιάσκα του, ν' αποχαιρετήσει τους νεκρούς. Ακολούθησε όλο το εκκλησίασμα. Ύστερα οι άντρες άρχισαν να σηκώνουν τα φορεία με τους νεκρούς. Οχτώ νιόσκαφοι τάφοι στη σειρά περίμεναν να δεχτούν τα κορμιά των Ιταλών στρατιωτών. (σ. 15)

Το διήγημα τελειώνει με τους ήχους ενός πολυφωνικού μοιρολογιού για τον θάνατο που έτσι κι αλλιώς δεν έχει εθνικότητα. Μέσα σ' αυτό το στυγερό σκηνικό του πολέμου, η ιδιότητα του ανθρώπου παραμένει αλώβητη και εκφράζεται με τον πλέον δυναμικό τρόπο από τη στάση των απλών ορεσίβιων Ηπειρωτών που εμπρός στην κοινή μοίρα του θανάτου παραμερίζουν τις ιστορικές συνιστώσες και συμπεριφέρονται με φιλανθρωπία.

Η μέριμνα για τους νεκρούς αντιπάλους δε σταματά στην ταφή τους. Η τοπική κοινωνία φροντίζει και για την ανάπαυση των ψυχών τους. Στο «Μια συνηθισμένη μέρα», συνέχεια του προηγούμενου, το 1942 μια πεθερά και μια νύφη με το μωρό της πηγαίνουν στα σταροχώρα για ξεβοτάνισμα. Η νύφη ρωτά τη πεθερά *γιατί το στάρι κοντά στον όχθο έχει θεριέψει τόσο και εκείνη απαντά πως όλη η πλαγιά είναι γεμάτη νεκρούς Ιταλούς, παλικάρια αποκάτω, όσοι τραυματίστηκαν και πήραν τον κατήφορο από ψηλά τον Αι-Λια κι άφησαν εδώ την ψυχή και το κορμί τους. Οι δικοί τους δεν πρόλαβαν να τους μαζέψουν όσο ζούσαν, καθώς υποχωρούσαν.*⁶⁴⁶ *Βαριόμοιρα παιδιά*

⁶⁴⁶ Σε ό,τι αφορά το ιστορικό υπόστρωμα των δύο διηγημάτων του Πορφύρη, οι Ιταλοί υποχωρούν κατά την ελληνική αντεπίθεση μετά τη μάχη του Καλπακίου, όταν έως τις 27 Νοεμβρίου 1940 ανακαταλαμβάνεται το Πωγώνι. Βλ. Χ.. Κατσημήτρος, *Η Ηπειρος προμαχούσα. Η δράσις της VIII Μεραρχίας κατά τον πόλεμον 1940-41*, ό.π., σσ. 156-167· Α. Εδιπίδης, *Εικονογραφμένη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου*, ό.π., σσ. 318-319.

και βαριόμοιρα γονικά (σ. 22). Η πεθερά παίρνει από τον πρόεδρο τα μικρά ονόματα των σκοτωμένων Ιταλών στα ελληνικά (*Μάριος, Τζιάκομος, Λορέντζος, Γκιουζέπες, Βιτόριος, Μικέλες* και κάτι άλλα πιο δύσκολα που δεν τα θυμιάμαι) και τα δίνει μαζί με πρόσφορο στον παπά να τα μνημονεύει την Κυριακή μήπως και βρουν ανάπαυση οι ψυχές τους, καθώς βολοδέρνουν σε ξένο τόπο (σ. 22).

Η τραγωδία της οπισθοχώρησης γρήγορα διαδέχεται την απατηλή εντύπωση νίκης στις αρχές του πολέμου. Η ευφορία μεταπίπτει σε απελπισία για τους στρατευμένους και τους άμαχους. Στον Μηλιώνη οι φαντάροι περνώντας από τα μέρη του αφηγητή λουφάζουν την ημέρα σε γούβες και την νύχτα κουρελήδες ζητιανεύουν ψωμί. Οι χωριάτες, πάλι, συλλέγουν τα θλιβερά υπολείμματα της ένδοξης εκστρατείας για να πορευτούν τις δύσκολες μέρες που έρχονται:

Είχε αρχίσει η οπισθοχώρηση. Οι φαντάροι που γύριζαν από το μέτωπο μένανε όλη τη μέρα τρυπωμένοι στις γούβες, χτίζανε την μπούκα τους με ξερολιθιές — αργότερα βρίσκαμε εκεί παρατημένα κράνη, μπαλάσκες, στρατιωτικές κουβέρτες, παγούρια, караβάνες, ακόμα και κουβαρίστρες και βελόνια, πορεύτηκε ο κόσμος στην Κατοχή. Όταν βράδιαζε, ξεμυτίζανε. Περνούσαν από τα σοκάκια του χωριού, κουρελήδες, με τ' άρβυλα χαρβαλωμένα, τις γκέτες να σέρνονται στη λάσπη, το μάτι άγριο. Έτοιμοι για καβγά. Χτυπούσαν τις πόρτες και γύρευαν ψωμί. («Κοριαντολίνο», σσ. 76-77)

Το ίδιο συμβαίνει και στον Μούλιο. Η οπισθοχώρηση από το αλβανικό μέτωπο απεικονίζεται με μελανά χρώματα. Στους *Κληρονόμους* οι στρατιώτες γυρίζουν άτακτα και είναι αζύριστοι, ψειριασμένοι και με φθαρμένα ρούχα:

Εκείνο τον καιρό φάνηκαν κι οι πρώτοι άντρες απ' το σπασμένο μέτωπο. Έφταναν εδώ, όπως όπως, άλλοτε δυο δυο κι άλλοτε περισσότεροι. Αζύριστοι, με ξεφτισμένες γκέτες, χωρίς δίκωχο και διαλυμένα άρβυλα, σταματούσαν εξαντλημένοι στο πεζούλι της εκκλησιάς κι απόφευγαν να μιλούν. Ήθελαν περισσότερο να ζυστούν στην πλάτη και να σπάσουν με τα νύχια τις ψείρες, που τους έτρωγαν στο κορμί και τριβόντουσαν γι' αυτό στους τοίχους, νιώθοντας πρόσκαιρη ανακούφιση. (σ. 16)

Καθώς η κατάσταση επιδεινώνεται, το βέβηλο πλιάτσικο από τους χωρικούς γενικεύεται στις ελληνικές στρατιωτικές εγκαταστάσεις. Στο Χάνι Δελβινάκι οι συγχωριανοί του αφηγητή οργανωμένα αποπειρώνται να λεηλατήσουν τις στρατιωτικές αποθήκες και μονάχα ο δάσκαλος πατέρας του αντιδρά στις προθέσεις τους. Η Ήπειρος ζει μαύρες ώρες:

Μου θύμισε τον πατέρα μου που τις ίδιες εκείνες μέρες, Απρίλη του '41, όταν οι χωριανοί μας ξεκινούσαν με τ' άλογα και τα γαϊδούρια, ολόκληρο καραβάνι, για ν' αδειάσουν τις στρατιωτικές αποθήκες, στο Χάνι Δελβινάκι, αυτός ύψωνε τα χέρια με απόγνωση και τους φώναζε: «Ρημάξατε το κράτος! Θα σας ντουφεκίσουν!» Δάσκαλος ήταν κι αυτός. (Χ. Μηλιώνης, «Κρητικό Παλίμψηστο», σσ. 124-125)

4.1.3 Κατοχή, Αντίσταση και Δωσιλογισμός

Το φαινόμενο του δωσιλογισμού κατά την Κατοχή δεν είναι άγνωστο στα κείμενα των συγγραφέων της εξεταζόμενης ομάδας. Ήδη, όπως είδαμε, από την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου επισημαίνεται το προοίμιο της συνεργασίας ορισμένων αρνητικών ηρώων με την κατοχική εξουσία προς ίδιον όφελος στο πρόσωπο του έμπορου Αντώνη Γωγούση στο διήγημα «Η θεία μας η Αγγελική» του Χατζή. Ιδίως, όμως, χαρακτήρες δωσίλογων εμφανίζονται στο έργο του Σταμάτη. Στο μυθιστόρημα *Στην κοιλάδα του Ίναχου* οι προδότες παρομοιάζονται με τον χαμογελαστό Ιούδα διότι παριστάνουν τους φίλους ενώ δόλια καταδίδουν πατριώτες στους Γερμανούς. Ωστόσο, μεταπολεμικά δεν τυγχάνουν της αναμενόμενης τιμωρίας αλλά «επιβραβεύονται» και ανέρχονται οικονομικά και κοινωνικά:

Όμως κι ο Ιούδας με χαμόγελο πρόδωσε τον Κύριο και με φιλή, κι ένας στο χωριό χτυπούσε τον κόσμο στην πλάτη με χαμόγελο και ρωτούσε, τι κάνεις, πώς είναι τα παιδιά κι ο άνθρωπος χανόταν, τον άρπαζαν οι Γερμανοί και δεν τον ξαναβλέπαμε. Και να πεις

*τιμωρήθηκε, αγόρασε περιβόλια στην Άρτα κι από χαμάλης έγινε
νοικοκύρης. (σ. 155)*

Στο *Την τελευταία κραυγή* την άκουσε μια πόρνη ο αντι-ήρωας γερο-Σάββας κι ο συνεταίρος στις βρωμιές του *διαλοκαλόγερος* πάτερ Σωτήρης είναι αμετανόητοι δωσίλογοι στην Κατοχή, καρφώνουν *κόσμο και κοσμάκη* στους Ιταλούς και στους Γερμανούς (σ. 20) και το καυχούνται. Δεν ντρέπονται τον ηγούμενο πάτερ Αναστάσιο, δεν φοβούνται τον Θεό ούτε τις συστάσεις του απεσταλμένου του:

*Ο πάτερ Αναστάσιος σταυροκοπήθηκε, «Έχετε χάρη», τους είπε, «που
δε θέλω να σας παραδώσω στους εχθρούς μας, αλλιώς θα βλέπατε!».
Οι άλλοι μέσα τους γελούσαν τι λέει ο γούμενος, εχθροί οι Ιταλοί κι οι
Γερμανοί, τούτοι τους πήγαιναν καμιά εικόνα και κανένα χρυσαφικό,
κλεμμένα όλα από τις εκκλησίες, ή καμιά χωριάτισσα που ήθελε
λούσα και μεγαλεία, κι έπαιρναν άδεια να γυρίζουν στα χωριά και να
πουλάνε λάδια και πανιά -και τι λάδια, ως και ψοφίμια έριχναν στ'
ασκιά για να γεμίζουν! (σς. 11-12)*

Σε αντίθεση με τους ήρωες - συνεργάτες των ναζιστών οι ήρωες που προσχωρούν στην Αντίσταση είναι θετικά πρότυπα. Η Μαργαρίτα Περδικάρη από το ομώνυμο διήγημα του Χατζή εκτελείται από τους Γερμανούς στις αρχές του καλοκαιριού του 1944. Το αντιστασιακό πνεύμα την κάνει δυνατή (χαμογελάει), αναπτρώνει τη θέληση της και την εξαγνίζει (φως στα μάτια της):

*Γι' αυτήν όλα τέλειωσαν πολύ-πολύ γρήγορα — τα μαρτύρια,
οι ανακρίσεις, η δίκη. Είχε, λέει, ένα χαμόγελο στα χείλια όλον αυτόν
τον καιρό, ένα φως μέσα στα μάτια και τα 'κανε μεγαλύτερα ακόμα
— ομορφότερα ακόμα. Είταν όμορφα τα μάτια σου, Μαργαρίτα !. . .
(σ. 211)*

Στους *Κληρονόμους* του Μούλιου οι αντάρτες της Αντίστασης καθιστούν το χωριό του αφηγητή απόρθητο. Προσέρχονται ως τιμωροί του κακού και κατά την Αντιγόνη, τη μητέρα του γιου – αφηγητή, τα άλογά τους φαίνονται παραμυθένια κι εκείνοι, με

τα φυσεκλίκια σταυρωτά στο στήθος, θεοί που στο διάβα τους σπέρνουν τον φόβο και τον θαυμασμό. Οι αντάρτες ανήκουν στις δυνάμεις του καλού και στη λαϊκή φαντασία η προστατευτική για την ηπειρώτικη ύπαιθρο δράση τους μετασκευάζεται σε παραμύθι ή θρύλο:

«Μ' αυτούς, το χωριό δεν πρόκειται να πατηθεί, ποτέ. Γιατί ποιος μπορεί να τα βάλει μαζί τους; Κι ύστερα οι Γερμανοί δεν είναι ανόητοι. Ξέρουν πως πρέπει ν' ανοίξουν δρόμο. Κι αυτό δεν είναι καθόλου εύκολο. Οι δικοί μας δε θα τους αφήσουν», έλεγε ο παππούς. Τους έβλεπα κι εγώ καβαλάρηδες, πάνω σε καφέ άλογα, να καλπάζουν στο δρόμο ή να τραβούν απ' τα χάμουρα, εκείνα τα θεόρατα πλάσματα, στα καλντερίμια. Κι έτσι, όπως τα πέταλα τους κλάγγιζαν στα πλακόστρωτα, μου φαίνονταν παραμυθένια, ενώ αυτοί που τα κουμάνταραν, με το καλπάκι στο κεφάλι και τα σταυρωτά φυσεκλίκια στο στήθος, μου φάνταζαν θεοί. Τους φοβόμουν και τους θαύμαζα. (σ. 21)

Το αγέρωχο ηπειρώτικο τοπίο είναι στιβαρός σύμμαχος σ' όσους αντιστέκονται στον κατακτητή – κυρίως στους ορεινούς κατοίκους που έχουν στο αίμα τους την παράδοση των κλεφτών και των αρματολών. Η αντίπερα όχθη ενός ποταμού εξισώνεται με τη ζωή και την ελευθερία:

Με τη γερμανική Κατοχή, σχεδόν έφηβοι, καταλάβαμε τι σημαίνει ένα ποτάμι. Τι σημαίνει να πιαστείς ξάφνου και να φορτωθείς μ' άλλους μαζί σ' ένα καμιόνι. Γιατί ο ορεινός -ο πεδινός είναι άβουλος πάντα και δεν αποτολμά— έστησε μιαν ενέδρα στους Ιταλούς, όπως ο παλιός κλέφτης στους Τούρκους και τους προσκυνημένους. Και το καμιόνι να στάματα δίπλα στη χούνη του Λούρου και τ' απόσπασμα να παρατάσσεται για σκοποβολή. Κι εσύ να σαλτάρεις, να ρίχνεσαι στο ποτάμι, ν' ακούς τις τουφεκίες πίσω σου και με μακροβούτια να χάνεσαι, ώσπου ξεβράζεσαι στην όχθη της ζωής, στα οροπέδια της ελευθερίας. (Γ. Δάλλας, «Ο Λούρος», σσ. 23-24)

Η μεταπολεμική πεζογραφία της ηπειρώτικης εντοπιότητας παράλληλα με την αιμοβορία του γερμανού, πρωτίστως, κατακτητή [*λοιμική των Ναζί* (Φ. Τζιόβας, «Όλβια μνήμη», σ. 119), «*Χειρότεροι και από Αρβανίτες*» έλεγαν όσοι δοκίμασαν και τα δεινά της τουρκοκρατίας, βαμπίρ που διψούν για αίμα (Φ. Τζιόβας, «Η ραψωδία των βράχων (Μαρτυρία)», σ. 175, 176), *χαρόνια* (Χ. Μηλιώνης, «Ο Τσαλαπετεινός», σ. 47, «Η Μαναμεγάλη», σ. 60)], δεν παραλείπει να δημιουργήσει και μια θετική εικόνα για μερικούς στρατιώτες του εχθρού που διατηρούν την ανθρωπιά τους μέσα στην θηριωδία του πολέμου. Το αισιόδοξο μήνυμα αυτής της ανθρωπιστικής λογοτεχνίας είναι ότι πόλεμος δεν καταφέρνει να απαλείψει κάθε ίχνος ηθικής, δεν ισοπεδώνει ολοκληρωτικά την πίστη σε αξίες και υπάρχουν ακόμη άτομα που αντιστέκονται με τις πράξεις τους στη ναζιστική αποκτήνωση.

Στο «Χρονικό της Κατοχής» του Τζάλλα ένας Γερμανός στρατιώτης επιβλέπει δύο ανθρώπους που σκάβουν τον τάφο τους. Όμως δεν θέλει να τους σκοτώσει και επίτηδες τους δίνει την ευκαιρία να το σκάσουν:

Ξάφνου έγινε κάτι παράξενο: Ο γερμανός που μέχρι τη στιγμή εκείνη κάπνιζε το τσιγάρο του κοντά στους μελλοθάνατους, γύρισε και τους έρριξε ένα πλάγιο βλέμμα. Ύστερα, αργά-αργά άρχισε να απομακρύνεται. Έκανε ένα περίπατο πέρα με τα χέρια στις τσέπες της χλαίνης, σα να σουλατσάριζε σε μια πλατεία της πολιτείας του. ... Ύστερα πάλι ξεμάκρυνε—περισσότερο αυτή τη φορά. ...

Η αποκάλυψη ήρθε απότομα και τον φώτισε. Ο γερμανός έκανε πλάτες στους δυο κατάδικους. Δεν ήθελε να τους σκοτώσει. Απίστευτο κι όμως αληθινό. Ήθελε να τους βοηθήσει να το σκάσουν ! (σς. 26-27)

Στο «Η ραψωδία των βράχων (Μαρτυρία)» του Τζιόβα ένας Ιταλός φαντάρος βοηθά με προθυμία τον μυλωνά του χωριού να επισκευάσει τη μυλόπετρα και να δουλέψει ο μύλος:

Έξω από την πόρτα φάνηκε να ροβολάει κομπανία Ιταλών. ... Ο τελευταίος, παιδί λιγνό, ατροφικό θα 'λεγες, έβαλε το κεφάλι και περιεργάστηκε το εσωτερικό του μύλου. ... Μπήκε μέσα, ζύγωσε το μυλωνά, του ξεκλείδωσε τα δάχτυλα και πήρε το σφυρί. ... Έγειρε ο

στρατιώτης πάνω στη μολόπετρα κι άρχισε να τη δουλεύει. Πέρασε κάπου μισή ώρα. Θαυμάζαμε τις κινήσεις των χεριών του που δεν έχαναν τον αρχικό ρυθμό, λες και ανεβοκατέβαινε έμβολο μηχανής. Κάποτε χάιδεψε με την παλάμη τα δοντάκια που φύτρωσαν στην πέτρα. Φάνηκε ικανοποιημένος. Σκούπισε τα κοπίδια, τη φύσηξε προσεκτικά να φύγουν και τα τελευταία πετραδάκια και με κομψή κίνηση σα να πρόσφερε άνθος σε κυρία, έδωσε στο γέρο το σφυρί. Μας πέταξε ένα «τσιάο» και ξεπόρτισε. Σμάρι μελισσιών τον ακολουθούσαν οι ευχές της μυλωνούς. (σ. 137)

Αλλά και οι Ηπειρώτες χωρικοί δείχνουν μεγαλοψυχία και συντρέχουν τους εχθρούς που βρίσκονται σε μειονεκτική θέση. Στο «Η ραψωδία των βράχων (Μαρτυρία)» του Τζιόβα οι γριές της Δοβράς σώζουν έναν αυτόμολο Γερμανό στρατιώτη από τους αντάρτες. Ο αφηγητής εντυπωσιάζεται και επιδοκιμάζει την ενέργεια των γεροντισσών, καθώς δεν γνωρίζει από άλλες μαρτυρίες και κείμενα της εποχής παρόμοια συμπεριφορά που να *κουρελιάζει τόσο αποφασιστικά το μίσος*. Μπορεί ο πόλεμος να είναι ανελέητος όμως οι κάτοικοι των χωριών της Ηπείρου δεν απεμπολούν τον ανθρωπισμό τους:

Οι γριές παραμέρισαν από τη φωτιά. Κάποια έρριξε πουρνάρι και ο αρχάγγελος γέμισε ανταύγιες. Ψηλό, ξανθό, ωραίο παιδί. Μια μουρμούρισε κατάρες· οι άλλες την αποπήραν. Παραμέρισαν να στεγνώσει ο Γερμανός στρατιώτης στη φωτιά. Εκείνος δεν τολμούσε. Κοιτούσε τα πρόσωπα, πήγαινε να μαντέψει και ψέλιζε. ...

Εκεί απάνω βρόντησε η πόρτα και στο κατώφλι στάθηκαν με αυτόματα στο χέρι ο «Κουρέας» και ο «Οικοδόμος». Κέρωσε ο ξένος στρατιώτης· «ως εδώ θα ήταν» ίσως σκέφτηκε.

Μα τότε έγινε κάτι άλλο, που δεν το βάζει ο νους. Πετάχτηκαν απάνω οι γριές και περικύκλωσαν το Γερμανό. Φώναζαν και χειρονομούσαν κατά το μέρος των παρτιζάνων, όπως ακριβώς χουγιάζουν στο γεράκι την ώρα που ζυγίζεται ν' αρπάξει την κότα.

—Δε δίνουμε το παιδί να το σκοτώσετε, το καρτερεί η μανούλα του ...

Κατέβηκαν τα όπλα· έπεσε σιωπή. Ο «Οικοδόμος» άνοιξε την ταμπακιέρα του, έστριψε τσιγάρο και το πρόσφερε στον ξένο.

Από τότε κουράστηκα να ψάχνω για ανάλογη συμπεριφορά σε μαρτυρίες και κείμενα που να κουρελιάζουν τόσο αποφασιστικά το μίσος. (σσ. 176-177)

4.1.4 Το κάψιμο του γενέθλιου σπιτιού ή χωριού από τους Γερμανούς

Το μοτίβο του πυρπολημένου γενέθλιου χωριού ή σπιτιού από τους Γερμανούς είναι το πλέον συχνό στα αναφερόμενα στην Κατοχή πεζά. Τέσσερεις πεζογράφοι (Τζιόβας, Δάλλας, Μηλιώνης, Σταμάτης) υπογράφουν είκοσι κείμενα που περιλαμβάνουν το μοτίβο από τα ογδόντα δύο συνολικά για τη δεκαετία του 1940 (ποσοστό 24%). Στον Τζιόβα («Η ραψωδία των βράχων (Μαρτυρία)») περιγράφεται το κάψιμο της Δοβράς στις 15 Ιούλη του 1943⁶⁴⁷ μετά από σαμποτάζ των ανταρτών ως αντίποινα. Οι χωριανοί καταφεύγουν σε σπηλιές του δάσους και στην κρίσιμη ώρα ενώνονται, στηρίζουν ο ένας τον άλλον και μπροστά στον όλεθρο καταργούν τα ψυχικά σύνορα:

Είδαμε τους καπνούς ν' ανεβαίνουν πάνω από το ψηλό βουνό που έκρυβε το χωριό. Μας έκαιγαν. Τι θα γινόμαστε χωρίς σπίτι μέσα στο χαλασμό του κόσμου; Τρυπώσαμε σε σπηλιές της χαράδρας και

⁶⁴⁷ Για την πυρπόληση εκατόν δεκαοκτώ οικιών, του σχολείου, της εκκλησίας, του κοινοτικού καταστήματος και του μοναστηριού της Δοβράς βλ. Επιτροπή Εξακριβώσεως Ζημιών Ηπείρου, *Έκθεσις των γενομένων ζημιών εν γένει Ηπείρου από της κηρύξεως του ελληνο – ιταλικού πολέμου (28 – 10 – 40) μέχρι της τελικής απελευθερώσεώς της (Οκτώβριος 1944)*, ό.π., σσ. 47-48· C.U. Schminck-Gustavus, *Μνήμες Κατοχής Ι. Τα παιδιά του δάσους των Ασπραγγέλων και ένας Ιταλός χαμένος στα Τζουμέρκα*, μτφ. Α. Νέττας – Σ. Γεωργαλλίδη, Ισνάφι, Ιωάννινα 2007, σσ. 48-53· Ε. Κανελλοπούλου (επιμ.), *Ελληνικά Ολοκαυτώματα 1940-1945*, Δίκτυο Μαρτυρικών Πόλεων και Χωριών της Ελλάδας Περίοδος 1940-1945 – Λιβάνης, Αθήνα 2010, σ. 217.

τις γεμίσαμε βόγγους και μοιρολόγια. Κι αυτές με τη σειρά τους μας γέμισαν ψύλλους και τσιμπούρια γιατί εκεί ήταν μαντριά γιδιών.

Σ' αυτή τη δυστυχία μας χαλκεύτηκε μια θαυμάσια ομοψυχία· γίναμε όλοι οι χωριανοί ένα. Μοιάζαμε με πολυάριθμη τσιγγάνικη οικογένεια. Δε μας χώριζαν τώρα φράχτες και ξερολιθιές. (σ. 167)

Επιπλέον, μνημονεύεται απλώς η πυρπόληση της Βωβούσας:⁶⁴⁸ *Κατηφορίζοντας στην ανατολική πλευρά της Μόρφας βρεθήκαμε στη Βωβούσα που την έκαψαν οι Γερμανοί («Στην κόψη της Πίνδου (Οδοιοπορικό)», σ. 115). Στον Δάλλα μετά την ανατίναξη της Γέφυρας του Καλόγερου από τους αντάρτες (4^η προς 5^η Ιουλίου του 1943), της μοναδικής πέτρινης γέφυρας του Λούρου: ο Γερμανός διοικητής βάζει φωτιά στα καλυβόσπιτα ενός συνοικισμού («Ο Λούρος», σ. 24)⁶⁴⁹ και τα σπίτια των χωριών της ευρύτερης περιοχής της λίμνης Ζηρού: *είναι καμένα απ' τους Γερμανούς («Ο Τζίμμη και η μοναξιά», σ. 120).**

Στον Μηλιώνη το μοτίβο του πυρπολημένου πατρικού σπιτιού / χωριού,⁶⁵⁰ που το 'χει βοσκήσει η φθορά («Ένα κλαδί κορομηλιάς», σ. 151) ο καιρός και η εγκατάλειψη («Ο Τσαλαπετεινός», σ. 44) και στοιχειώνεται από φαντάσματα που τσιρίζουν γύρω σου όλη τη νύχτα μαζί με τις νυχτερίδες – είδωλα ψυχών κουρασμένων («Ετεροδημότης», σ. 135), είναι κεντρική συνιστώσα του έργου του.⁶⁵¹ Εμφανίζεται

⁶⁴⁸ Επιτροπή Εξακριβώσεως Ζημιών Ηπείρου, *Έκθεσις των γενομένων ζημιών εν γένει Ηπείρου από της κηρύξεως του ελληνο – ιταλικού πολέμου (28 – 10 – 40) μέχρι της τελικής απελευθερώσεώς της (Οκτώβριος 1944)*, ό.π., σσ. 67-68.

⁶⁴⁹ Ό.π., σ. 102. Στις 7 Ιουλίου 1943 οι κατοχικές δυνάμεις επιτίθενται στα χωριά Κλεισούρα και Άγιος Γεώργιος.

⁶⁵⁰ Ό.π., σσ. 92-94· Α. Μαραγκού, *Το αγκαθερό φορτίο*, ό.π., σσ. 43-46· Α.Χ. Μηλιώνης, *Το Περιστέρι Πωγωνίου (Μέγγουλη). Ιστορία, παράδοση και γενεαλογία*, ό.π., σσ. 119-120. Στις 16 Αυγούστου 1944 οι Γερμανοί, με τη συνεργασία των Αλβανών, καίνε στο Περιστέρι Πωγωνίου ογδόντα τρεις οικίες. Οι περισσότεροι κάτοικοι σώζονται διότι διαφεύγουν στα γύρω δάση.

⁶⁵¹ Μόνο στο διήγημα «Ακούω τον άνεμο» εκτός από την πυρπόληση του γενέθλιου χωριού αναφέρεται και η πυρπόληση του γειτονικού Κεράσοβου (σ. 162). Βλ. Επιτροπή Εξακριβώσεως Ζημιών Ηπείρου, *Έκθεσις των γενομένων ζημιών εν γένει Ηπείρου από της κηρύξεως του ελληνο – ιταλικού πολέμου (28 – 10 – 40) μέχρι της τελικής απελευθερώσεώς της (Οκτώβριος 1944)*, ό.π., σσ. 91-92.

σε δεκαπέντε από τα σαράντα οκτώ κείμενά του (ποσοστό 31%). Επανέρχεται με εμμονή από τις πρώτες του δημοσιεύσεις μέχρι τα τελευταία διηγήματά του.⁶⁵² Ακόμη και άλλοι ηπειρώτικοι τόποι προσδιορίζονται αντιπαραθετικά με το βίωμα της πυρπόλησης του γενέθλιου τόπου: *Εδώ [= Βοστίνα - Πωγωνιανή Πωγωνίου] δεν κάψανε οι γερμανοί / Όμως εδώ δεν σας κάψανε* («Ακροκεραύνια», σ. 9, 18). Στα πρώιμα κείμενά του η καταστροφή διεκτραγωδεύεται χωρίς πολλές τοπογραφικές διασαφήσεις⁶⁵³ και στη συλλογή *Τα Διηγήματα της Δοκιμασίας* εντελώς υπαινικτικά. Σκιαγραφείται μια αδρομερής εικόνα του καμένου χωριού και καταγράφονται οι πρώτες αντιδράσεις των κατοίκων:

Αντίκρυ του φαινόταν το καμένο χωριό, που οι ερειπωμένοι του τοίχοι ξεπλέονταν από το τελευταίο φως του ήλιου. («Ποιος πρόδωσε», σ. 94)

... το προηγούμενο βράδυ πάνω από το λόφο κοιτάζαμε αντίκρυ τα σπίτια μας να παίρνουν ένα ένα φωτιά. ... κάθε φορά που ένας έβλεπε ξάφνου τη φωτιά να τινάζεται απ' τα παράθυρα του δικού του σπιτιού, αποχωριζόταν ήσυχα και τραβούσε στην άλλη άκρη, κι έμενε εκεί με το πρόσωπο στραμμένο τώρα σ' αντίθετη κατεύθυνση. Στο τέλος πια όλοι μας βρεθήκαμε στην άλλη άκρη («Το λαγούτο», σ. 70)

Και τα ενθυμήματα αυτά ήταν ό,τι είχε περισωθεί, πριν πολλά χρόνια, απ' την πυρκαγιά του άλλου σπιτιού, αυτού που δεν ταξίδευε, μα έμενε δέντρο ριζωμένο στην αυλή του, κάτω από τον άσπρο ίσκιο του Αι – Νικόλα. («Ο κύκλος του φεγγαριού», σσ. 124-125)

Είναι καμιά πενηνταριά σπίτια, με μαυρισμένους τοίχους («Οι δυο Χωρο-φύλακες», σσ. 32-33)

Αν κρίνει κανείς από κάποια σημάδια κάπνας στα υπέρθυρα και στη

⁶⁵² Βλ. σημ. 411.

⁶⁵³ Βλ. και Γ.Δ. Παγανός, «Νεότερικότητα και παράδοση στην πεζογραφία του Χριστόφορου Μηλιώνη», *ό.π.*, σ. 63.

*μαρκίζα, κάτω απ' τη στέγη, το σπίτι πρέπει κάποτε να είχε καεί, ίσως
απ' τους Γερμανούς στην Κατοχή. («Η κραυγή», σ. 56)*

Από τα Ακροκεραύνια κι έπειτα κάθε επανάληψη του μοτίβου προσθέτει καινούργιες φρικιαστικές λεπτομέρειες. Φανερώνονται ο χρόνος του αποτρόπαιου γεγονότος (Αύγουστος του '44) και η αφορμή του: δολιοφθορές σε γερμανικά αυτοκίνητα από τον εφεδρικό ΕΛΑΣ του χωριού και ο φόνος του κοριτσιού ενός μαυραγορίτη:

*Κι ούτε κι απ' τους γερμανούς γλίτωσαν, γιατί το 'χαν παρακάνει στα
σαμποτάζ. ... Όταν όμως μαθεύτηκε πως είχε σκοτωθεί και μια
δεκαπεντάχρονη κοπέλα ενός μαυραγορίτη και την παράτησαν
ανάμεσα στα σκέλια ενός στρατιώτη, άντρες και γυναικόπαιδα πήραν
τα λόγγα. («Ακροκεραύνια», σ. 14)*

*Έγινε ένα μεγάλο σαμποτάζ πέρα στο δημόσιο δρόμο κι οι αντάρτες
του εφεδρικού — χωριανοί μας δηλαδή — φέρανε τα γερμανικά
αυτοκίνητα φορτωμένα ως έξω από το χωριό κι εκεί τα κάψανε. Μας
έξωσε ο φόβος και σκορπίσαμε στα ρουμάνια και στις ποταμιές. («Η
Φρόνη», σ. 120)*

Τα σπίτια αποκτούν ανθρώπινα χαρακτηριστικά (καπνισμένα στόματα), τα καμένα πτώματα αναδύουν εμετική αποφορά κι ο τόπος κατακλύζεται από κρεατόμυγες και κοράκια που κατασπαράσσουν λαίμαργα τους πεθαμένους:

*Όταν γύρισαν, βρήκαν τα σπίτια που έχασκαν μ' αδειανά παράθυρα
κι άνοιγαν προς τον ουρανό τα μεγάλα τους καπνισμένα στόματα. Και
βρώμα από καμένες σάρκες που σου 'φέρνε αναγούλα.
(«Ακροκεραύνια», σ. 14)*

*Όταν οι γερμανοί είχαν κάψει ανθρώπους ζωντανούς μέσα στα σπίτια
τους, Αύγουστο μήνα, το '44, οι δρόμοι του χωριού γέμισαν
κρεατόμυγες. Πούθε κουβαλήθηκαν τόσα μυλιούνια; Κι όλες
καλοθρεμμένες, χοντρές και πράσινες. ... Το ίδιο και τα κοράκια, που*

*κάθονταν στα πρέκια των παραθυριών μ' ένα κομμάτι ανθρώπινο
κρέας στο στόμα. («Ακροκεραύνια», σ. 64)*

Από κείμενο σε κείμενο προοδευτικά διευκρινίζονται: η ηλικία του σπιτιού την εποχή του εμπρησμού: *το σπίτι δεν ήταν πάνω από πενήντα χρονών, όταν το κάψανε οι γερμανοί (Δυτική Συνοικία, σ. 96)*, οι μάταιες προφυλάξεις των χωριανών πριν την επιδρομή των Γερμανών και η εξίσωση φτωχών και πλούσιων *μέσα στο τίποτα των αποκαϊδιών*:

Τις παραμονές εκείνης της επιδρομής επικρατούσε στο χωριό μια αλλόκοτη φασαρία. Οι χωριανοί σκάβανε στ' αμπέλια και στα σωχώραφα κι έθαβαν τα μπακίρια τους ή και ολόκληρες κασέλες με ρουχισμό και βαρέλια με σιτάρι, άλλοι κουβαλούσαν κιλίμια και παπλώματα νυφικά σ' απόμερους κρυψώνες, έβρισκαν ύστερα πως εκεί δεν ήταν ασφαλισμένα, τα σήκωναν και τα μεταφέρανε αλλού. Πανικός δηλαδή και σύγχυση. ... Ξαναγύρισαν ύστερα από λίγες μέρες και τα βρήκαν όλα στάχτη και μπούρμπουλη.

Τότε ήταν που μάλωσε κι η θεια μου η Αργύρainera με τη γριά, εξισωμένες πια μέσα στο τίποτα. (σς. 13-14)

η παγίδευση ηλικιωμένων και συγγενών του αφηγητή που καίγονται ζωντανοί μέσα στα σπίτια τους:

Μια φωνή δεν έλεγε να σταματήσει, μια φωνή που έβγαινε από βαθιά, σαν απ' άλλο κόσμο. «Τι λέει;» «Θα 'ναι ο γερο-Μάνθος, θα τον κλείσανε στην καλύβα του». «Σταμάτησε τώρα, θα τον μπουκώσε ο καπνός». Η καλύβα φαινόταν όρθια ακόμα, εκεί στην άκρη, παρακάτω απ' το δικό τους σπίτι. Ύστερα την τύλιξαν οι φλόγες. («Ο Τσαλαπετεινός», σ. 50)

Ακούω φωνές: Από τον πέρα μαχαλά η νουνά μου η Κούζω, που την κάψανε ζωντανή οι Γερμανοί ... («Ακούω τον άνεμο», σ. 164)

ο τρόπος που πυρπολούν οι Γερμανοί το χωριό (με προσανάμματα):

Με την ευκαιρία, θα ήθελα να διευκρινίσω εδώ, ότι με προσανάμματα μας καίγανε· αυτά που διαδίδονταν, για σκόνη που άναβε με μια πιστολιά, ήταν φαντασία των χωρικών, που δεν μπορούσαν να εξηγήσουν πώς προλάβαιναν ν' ανάψουν τόσες φωτιές, πράγμα που οφείλονταν βέβαια σε υπερβολικό ζήλο. («Η Μαναμεγάλη», σ. 57)

και η συντροφικότητα των χωριανών τις μέρες που κρύβονται στα δάση:

Σ' αυτό το διάστημα ζούσαμε στα δάση μια ζωή αλλιώτικη. Τα ζώα είχαν σκορπίσει τα πιο πολλά κι είχαν γίνει κοινόχρηστα, όποιος έβρισκε άρμεγε. Και βέβαια είχαν γίνει κοινόχρηστα και τα σπίτια με ό,τι είχε απομείνει μέσα, και τα ατρύγητα αμπέλια - Αύγουστος ήταν — κι οι λαχανόκηποι, όλα στη διάθεση αυτών που τολμούσαν να μπουν κρυφά στο χωριό, όπου υπήρχε κίνδυνος να βρεθούν μπροστά στους Γερμανούς. Φέρνανε τα σακούλια γεμάτα με ό,τι προλάβαιναν να πάρουν στ' αρπαχτά, κι όσοι τύχαιναν κοντά τους μαζεύονταν γύρω τους και τα μοιράζονταν. («Η Φρύνη», σσ. 120-121)

Επιπλέον, στο μυθιστόρημα του Σταμάτη Ιάσονας ο Ξένος ο αφηγητής Αντώνης, ένας ηλικιωμένος ξερακιανός θαλασσινός, δουλευτής σα Γερμανός, μπεκρής σαν Ολλανδός – ή αντίθετα (σ. 18) και παλαιός αντάρτης στον Εμφύλιο διηγείται πως στο Ζαγόρι και στο Πωγώνι η μοίρα των σπιτιών είναι να καίγονται αλλεπάλληλα από τους Γερμανούς, τον εθνικό στρατό και τους αντάρτες:

Το λοιπό κοιμήθηκα σε ζαγορίσια και πωγωνίσια σπίτια. Άλλα τ' άδειασα, έκαψα κι όλες κάμποσα. Έπρεπε, μας είπαν. Είτανε κι άλλα δίπλα, καμένα από τους Γερμανούς, έκαιγε κι ο στρατός, τύχαινε να μπεις σε χωριό που να μην έχει άλλο από καπνισμένα τοιχάρια. (σ. 64)

4.1.5 Η εξόντωση των εβραϊκών κοινοτήτων της Ηπείρου

Οι εβραϊκές κοινότητες της Ηπείρου λογίζονται ανάμεσα στις παλαιότερες του κόσμου και τα μέλη τους είναι ρωμανιώτες, ελληνόφωνοι δηλαδή ντόπιοι ισραηλίτες.⁶⁵⁴ Στα Ιωάννινα το 1941 ζουν χίλιοι εννιακόσιοι πενήντα Εβραίοι ή περίπου πεντακόσιες οικογένειες, που δραστηριοποιούνται στον τομέα του εμπορίου.⁶⁵⁵ Αρχικά οι Ιταλοί κατακτητές δεν τους πειράζουν. Τον Ιούνιο του 1943 γερμανικά στρατεύματα εγκαθίστανται στην πόλη και διαβεβαιώνουν τη μειονότητα ότι δεν θα προχωρήσουν σε διώξεις. Εντούτοις, από τις 20 Αυγούστου 1943 επιδίδονται σε σποραδικές συλλήψεις. Στις 8 Σεπτεμβρίου 1943 τα Ιωάννινα περνούν υπό γερμανική διοίκηση, η οποία ασκεί πολιτική εφησυχασμού για ορισμένους μήνες. Στα μέσα Φεβρουαρίου του 1944 η τοπική οργάνωση του ΕΑΜ πλησιάζει τον σκιώδη ηγέτορα της κοινότητας Σαμπεθάι Καμπιλή και παρέχει τη βοήθειά της, ώστε να διασωθούν οι Εβραίοι, αλλά ο Καμπιλής απορρίπτει την πρόταση.⁶⁵⁶ Την 1^η Μαρτίου 1944 συλλαμβάνονται ο πρόεδρος και άλλα τρία μέλη του εβραϊκού συμβουλίου και οι Γερμανοί απαιτούν από τον Καμπιλή χρήματα και προμήθειες. Αν

⁶⁵⁴ Κ.Ε. Fleming, *Ιστορία των Ελλήνων Εβραίων*, μτφ. Ν. Γάσπαρης, Οδυσσέας, Αθήνα 2009, σ. 25, 307.

⁶⁵⁵ Για το ολοκαύτωμα των Ιωαννίνων βλ. R. Dalven, *The Jews of Ioannina*, ό.π., σσ. 38-45.

⁶⁵⁶ Η Ελένη Κουρμαντζή, «Μαρτυρίες Γιαννιωτών για τη γερμανική Κατοχή», ανακοίνωση στην επιστημονική ημερίδα *Κατοχικά Γιάννενα*, Τμήμα Φιλολογίας Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης - Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης του Παντείου Πανεπιστημίου - Ισραηλιτική Κοινότητα Ιωαννίνων, Ζωσιμαία Παιδαγωγική Ακαδημία, Ιωάννινα 26 Απριλίου 2010, υπό δημοσίευση, παραδίδει τη μαρτυρία του μέλους του ΕΑΜ Ιωαννίνων Πέτρου Μπαμπασικά, υπαλλήλου τότε στην Τράπεζα της Ελλάδος: «Στις αρχές του 1944 είχε εδραιωθεί πια η γνώμη ότι οι Γερμανοί δεν ήθελαν απλώς να ληστέψουν τους εβραίους, αλλά ότι ήθελαν να τους εξοντώσουν. Η περιφερειακή οργάνωση του ΕΑΜ πήρε μια απόφαση να έρθουν σε επαφή ορισμένα μέλη της με προεξάρχοντες εβραίους της πόλης, και να συζητήσουν μαζί τους τρόπους διάσωσής τους. ... Δυστυχώς, από τις πρώτες επαφές, φάνηκε η απροθυμία τους να συνεργαστούν για να αποφύγουν την καταστροφή. Με την πρώτη επαφή μου με τον αρχηγό της οικογενείας των Καμπιλή, κατάλαβα την απροθυμία των εβραίων να αντιδράσουν δυναμικά. Θυμάμαι ότι ο Σαμπεθάι Καμπιλής με αντιμετώπισε με εχθρικό τρόπο, λέγοντάς μου ότι "με αυτά που μου λες, θα μας πάρετε στον λαιμό σας". Θέλησα να συνεχίσω τη συζήτηση για άλλη μια μέρα, αλλά δεν δέχθηκε. Αυτό συνέβη στα μέσα Φεβρουαρίου του 1944».

και συμμορφώνεται στις γερμανικές αξιώσεις, λίγο πριν τις μαζικές απελάσεις καταγράφονται, με τη συνδρομή της ελληνικής χωροφυλακής, όλοι οι Εβραίοι των Ιωαννίνων και ξεχωρίζονται τα χριστιανικά σπίτια των εβραϊκών γειτονιών μ' έναν σταυρό. Οι φυλακισμένοι του συμβουλίου ειδοποιούν κρυφά τον Καμπιλή ότι πρόκειται να εξολοθρευθεί ολόκληρη η κοινότητα· εκείνος όμως κωφεύει.

Τα ξημερώματα του παγωμένου Σαββάτου της 25^{ης} Μαρτίου 1944 οι Γερμανοί μαζεύουν τους Εβραίους στη λίμνη, στην πλατεία Μαβίλη, και το συγκεντρωμένο πλήθος κινείται με άγριες διαθέσεις εναντίον του πρωταίτιου Καμπιλή. Οι συλληφθέντες φορτώνονται σε φορτηγά με ενδιάμεσο σταθμό τη Λάρισα και προορισμό τα στρατόπεδα συγκέντρωσης του Άουσβιτς και του Μπίρκεναου, όπου ο Καμπιλής και η οικογένειά του στέλνονται κατευθείαν στους θαλάμους αερίων. Χριστιανοί συνεργάτες των Γερμανών λεηλατούν εβραϊκά σπίτια και καταστήματα. Στην Άρτα,⁶⁵⁷ στις 23 Μαρτίου 1944, αφικνείται ένα κλιμάκιο της Γκεστάπο, υφαρπάζει ονομαστικό κατάλογο των ισραηλιτών από το Δημαρχείο και τη νύχτα της 24^{ης} Μαρτίου περικυκλώνει τις εβραϊκές συνοικίες, συλλέγει βίαια τους Εβραίους στην πλατεία Κιλκίς και τους απελαύνει την επόμενη ημέρα. Στην Πρέβεζα,⁶⁵⁸ τα χαράματα της 25^{ης} Μαρτίου 1944, οι Γερμανοί ξυπνούν τους Εβραίους, τους διατάσσουν να πάρουν μαζί τους ελάχιστα απαραίτητα, τους συνάζουν κοντά στο Δικαστικό Μέγαρο και τους εκτοπίζουν εφαρμόζοντας το πρόγραμμα της Τελικής Λύσης (Endlösung).

Το μοτίβο «εξόντωση των Εβραίων στην Ήπειρο» απαντάται σ' όλη την ομάδα των μεταπολεμικών Ηπειρωτών πεζογράφων με εξαίρεση τους Πορφύρη και Μούλιο.⁶⁵⁹ Τους Εβραίους των Ιωαννίνων αναθυμούνται με συγκίνηση και θλίψη οι Χατζής, Τζάλλας, Τζιόβας και Μηλιώνης, της Άρτας ο Δάλλας και της Πρέβεζας ο Σταμάτης. Το διήγημα «Σαμπεθάι Καμπιλής» του Χατζή είναι, στο πλαίσιο της διακειμενικής θεωρίας του Gérard Genette, το υποκείμενο (hypotext) σε μια σειρά επτά υπερκειμένων (hypertext)⁶⁶⁰ των υπολοίπων συγγραφέων αλλά και κειμένων

⁶⁵⁷ Βλ. Κ.Α. Τσιλιγιάννης, *Η Εβραϊκή Κοινότητα της Άρτας*, ό.π., σσ. 47-62.

⁶⁵⁸ Βλ. Γ.Ι. Μουστάκης, *Τα Πρεβεζάνικα*, ό.π., σ. 399.

⁶⁵⁹ Στον Μούλιο υπάρχουν απλώς μόνο δύο αναφορές: στην έλλειψη Εβραίων από την πόλη των Φιλατών (*Η Φαμίλια των Λιστινών*, σ. 29) και στα «εβραϊκά καταστήματα των Ιωαννίνων» (*Ο Ορφέας δεν είναι πια εδώ*, σ. 25).

⁶⁶⁰ G. Genette, *Palimpsests: Literature in the Second Degree*, μτφ. Ch. Newman – C. Doubinsky, University of Nebraska Press, Lincoln 1997, σ. 5.

άλλων, όπως το διήγημα «Έξοδος» του Γιάννη Στάρκη,⁶⁶¹ που απορρέουν από το προγενέστερο κείμενο του Χατζή και έχουν ως θέμα τις εβραϊκές κοινότητες της

⁶⁶¹ Γ. Στάρκης, «Έξοδος», *Διαγώνιος* 19 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1969), σσ. 105-124. Προφανώς, το όνομα Γιάννης Στάρκης αποτελεί ψευδώνυμο. Το διήγημα του Στάρκη αναλύει εικονολογικά η Φ. Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, ό.π., σσ. 282-289, η οποία επισημαίνει ότι πολλά στοιχεία επιτρέπουν τη σύγκριση ανάμεσα στα διηγήματα του Χατζή και του Στάρκη, εφόσον μάλιστα «σε γενικές γραμμές ο Στάρκης ακολουθεί τεχνικές που έχει χρησιμοποιήσει ο Δημήτρης Χατζής». Από την πλευρά μας διαπιστώνουμε ότι ο Στάρκης ουσιαστικά εμβαπτίζεται στον μύθο του Χατζή. Η «Έξοδος» συνεχίζει και διευρύνει τον επίλογο του «Σαμπεθάι Καμπιλή», καθώς, όπως ήδη υποδεικνύεται από την Αμπατζοπούλου, ο Χατζής ενδιαφέρεται για την προπολεμική περίοδο της εβραϊκής κοινότητας των Ιωαννίνων ενώ ο Στάρκης αντίθετα εστιάζει στο διάστημα της γενοκτονίας. Συγκρίνοντας, όμως, την έκδοση του 1953 (σσ. 77-110) με την «Έξοδο» ανακαλύπτουμε ότι η σύμπτωση στα προβαλλόμενα περιστατικά είναι μεγαλύτερη (πχ. οι ιθύνοντες της κοινότητας διατηρούν επαφές με τους Ιταλούς και κατόπιν προσπαθούν να εξυπηρετήσουν τους Γερμανούς ελπίζοντας πως με αυτόν τον τρόπο θα σωθούν οι Εβραίοι). Για το κείμενο του «Σαμπεθάι Καμπιλή» του 1953 βλ. Η. Hokwerda, «Ο Δημήτρης Χατζής και οι Εβραίοι των Ιωαννίνων», *Σημείο* [Λευκωσίας] 5 (Καλοκαίρι - Φθινόπωρο 1998), σσ. 36-37· ο ίδιος, «Η μεταστροφή της μεταστροφής. Οι αλλαγές (από το 1953 στο 1963) στη "μεταστροφή" των πρωταγωνιστών του "Τέλους της μικρής μας πόλης"», ό.π., σσ. 200-201. Ο Στάρκης ακολουθεί την αφηγηματική οπτική του Χατζή από τη μεριά της κυρίαρχης χριστιανικής ομάδας («Εμείς», «οι δικοί μας») με την κατασκευή ενός αφηγητή - συμπολίτη, τη χρονογραφική εξιστόρηση και την ίδια τακτική στον άξονα του χώρου: δεν αναφέρει το όνομα της πόλης (= Ιωάννινα) αλλά απαριθμεί ικανό αριθμό αναγνωρίσιμων τοπωνυμίων ή τοπογραφικών και ιστορικών πληροφοριών, επιλογή που καταδεικνύει όχι απλώς τη θεματική συμπίεση των κειμένων αλλά και την εσωτερική τους σύγκλιση. Στο παραδειγματικό επίπεδο διακρίβωνονται κοινά μοτίβα που διαμορφώνουν σταδιακά την πλοκή: οι πλανόδιοι - γυρολόγοι Εβραίοι στις γειτονίες της πόλης, η συναισθηματική περιγραφή του καθορισμένου χώρου των Εβραίων της πόλης από έναν αφηγητή που γνωρίζει άμεσα την περιγραφόμενη περιοχή, η ανάδειξη της αρμονικής συνύπαρξης των εθνοτικών στοιχείων, η γειτνίαση χριστιανικών και εβραϊκών μαγαζιών στο παζάρι, ο επαγγελματικός περιορισμός και η ανυπαρξία τεχνιτών στους κόλπους των Εβραίων, η συνταύτιση της μοίρας των φτωχών πέρα από φυλετικές διαφοροποιήσεις, η συγκράτηση της κοινότητας από «τα μεγάλα κεφάλια των Εβραίων», η πλάγια υποστήριξη του αφηγητή στην πρόταση των ανταρτών να διαφύγουν οι Εβραίοι στο βουνό, η σύνδεση της χειμωνιάτικης ατμόσφαιρας της λίμνης και της παραλίμνιας ζώνης με την ψυχική

Ηπείρου και τη γενοκτονία των αλλόδοξων συμπολιτών του αφηγητή ή των ηρώων από τους Γερμανούς. Μετά τον Χατζή ο όμιλος των μεταπολεμικών Ηπειρωτών πεζογράφων προσεγγίζει τη θεματική του ολοκαυτώματος των Εβραίων μέσα από τις πνευματικές ζυμώσεις της εκδοτικής ομάδας του περιοδικού *Ενδοχώρα*. Στο περιοδικό, με αφορμή τη δίκη του συνταγματάρχη των SS Adolf Eichmann στο Ισραήλ το 1961, βλέπουν το φως της δημοσιότητας σημειώματα, χρονικά και σχόλια που προτείνουν τη λογοτεχνική αξιοποίηση της γενοκτονίας και την καταγραφή μαρτυριών των διασωθέντων Εβραίων της Ηπείρου από τον συνεργάτη της *Ενδοχώρας* Ιωσήφ Μάτσα ενώ το δέκατο πέμπτο τεύχος του 1962 είναι, κατά την έκφραση της Φραγκίσκης Αμπατζοπούλου, ένα μικρό άτυπο αφιέρωμα στην καταστροφή των Εβραίων των Ιωαννίνων.⁶⁶² Στο παραπάνω τεύχος δημοσιεύονται οι πρώτες μορφές των διηγημάτων των Δάλλα και Τζιόβα «Μικρή μπαλλάντα για τους εβραίους του ηπειρωτικού νότου» και «Το πένθος».⁶⁶³ Ακόμη, στο πρώτο τεύχος καταχωρείται ποίημα του Κίμωνα Τζάλλα για τους Εβραίους των Ιωαννίνων με τίτλο «Με Νοσταλγία Θυμάμαι», στο οποίο καταθέτει την άφατη λύπη του για τον χαμό τους.⁶⁶⁴

κατάσταση των ηρώων και ο σπαραγμός του χριστιανικού πληθυσμού για τον αδόκητο χαλασμό των συμπολιτών τους. Επιπροσθέτως, κάποιοι ήρωες των δύο κειμένων έχουν ίδιο όνομα αλλά δεν ταυτίζονται, όπως ο αγράμματος μανάβης Χαΐμ Εζρά που συμπαθεί τον Ελιγιά στον Χατζή και ο Χαΐμ, ο πρώτος που συλλαμβάνεται από τους Γερμανούς τα ξημερώματα της 25ης Μαρτίου, στον Στάρκη. Περισσότερο αξιοπρόσεχτη είναι η παράλληλη παρουσία του επαληθευμένου από την ιστοριογραφία Καμπιλή ως σκληρού και συντηρητικού ηγέτη των Εβραίων, που με τη δυσκαμψία του διευκολύνει την εξαφάνιση της κοινότητας. Όλες οι προαναφερόμενες αναλογίες και παραλλαγές συγκροτούν με σαφήνεια μια επιπλέον εκδοχή του θέματος «Εβραίοι των Ιωαννίνων» που με ιδιαίτερη δεξιοτεχνία ανοίγει πρώτος ο Χατζής.

⁶⁶² Φ. Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, ό.π., σσ. 59-60, 274 – σημ. 4.

⁶⁶³ *Ενδοχώρα* 15 (Γενάρης-Φλεβάρης 1962), σσ. 790-793, 803-806.

⁶⁶⁴ *Ενδοχώρα* 1 (Σεπτέμβρης – Οκτώβρης 1959), σ. 28:

Με Νοσταλγία Θυμάμαι

Με νοσταλγία θυμάμαι πάντα τους Εβραίους
στην πολιτεία μου, που ζούσαν, ένα καιρό

Ο αφηγητής του Χατζή στο «Σαμπεθαί Καμπιλής» γνωστοποιεί ευθέως τις προθέσεις του στον αναγνώστη:

Τ' άλλα που γίναν υστέρα θα 'πρεπε να 'ναι ο επίλογος του χρονικού μιας ισραηλιτικής Κοινότητας στην Ελλάδα. Ποτές δεν είταν ο σκοπός μου να το γράψω εγώ ένα τέτοιο χρονικό — και δεν νομίζω πως είναι δουλειά μου. Εγώ για τον Καμπιλή τον δικό μου ήθελα να πω, που γέρασα κι ακόμα δεν τα κατάφερα να το ξέρω τι αγάπησα και τι μίσησα από την πίστη του. (σ. 73)

Πρωταγωνιστές, λοιπόν, είναι ο Καμπιλής, η σκοτεινή κηδεμονία του στην εβραϊκή κοινότητα και η αμφίθυμη σχέση του αφηγητή μαζί του.⁶⁶⁵ Γι' αυτό η διήγηση δίνει

και ξαφνικά τους πήραν, μian αυγή
για μian απάνθρωπη θανάτου γη,
οι άνθρωποι με τον αγκυλωτό σταυρό.

Στο γκέττο τους ζούσαν απομονωμένοι,
στο αρχαίο το κάστρο, το αιώνια σκυθρωπό.
Άσπρα ήταν τα σπιτάκια τους, ειρηνικά
σαν τα πρόβατα τα βιβλικά.
Στην πόρτα, ευλογούσε, του ταλμούδ κάποιο ρητό.

Ω οι γέροι οι Εβραίοι! Απίθανες φιγούρες
με παράδοξο καπέλλο, με γυαλιά και μούσι!
Τα Σάββατα τους έβλεπα κάθε φορά
με το Ραβίνο τους να λεν της φυλής τους τα τορά.
Όλους, του θανάτου τους τύλιξε, το μαύρο πούσι ...

Το θελκτικό είχαν φέγγος αρχαίων ημερών,
που σβύνουν σε μακρυνών ηπείρων την αχλύ.
Κάτι από την ποίηση της Αγίας Γραφής, την ιερή,
κάτι, που η ψυχή μου, συγκινημένη, αναπολεί! ...

⁶⁶⁵ Ο ίδιος ο Χατζής ερμηνεύει την αμφιθυμία του αφηγητή του με όρους της ιδεολογικής διαπάλης στο εσωτερικό της αριστεράς (τέλη δεκαετίας 1950 - αρχές δεκαετίας 1960) ως «ξέκομμα από τον σταλινισμό». Βλ. Μ. Κουμανταρέας, «Ο άνθρωπος από την Ουγγαρία»,

έμφαση στην προπολεμική δράση του Καμπιλή και στη φθίνουσα πορεία της μειονότητας έως τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Από την άλλη, ο χριστιανός αφηγητής σπεύδει να ξεκαθαρίσει τη στάση του απέναντι στους Εβραίους, για να απομονώσει την περίπτωση του Καμπιλή, να εξειδικεύσει την κριτική του και να μην παρεξηγηθεί πως φέρεται συλλήβδην με προκατάληψη προς τους ετερόδοξους συμπολίτες του.

Εκθέτει τις στερεότυπες δοξασίες της χριστιανικής πλειονότητας διαχωρίζοντας σαφώς τη θέση του:

Οι μανάδες λέγανε κι αυτές στα παιδιά τους να μην αργούνε το βράδυ να γυρίσουνε σπίτι, γιατί έξω απ' τα τζίνια — τα φαντάσματα που βγαίνουν άμα πέσει το σκοτάδι — είναι κι Οβραίοι που πιάνουνε τα μικρά τα παιδιά και τα βάνουνε στα βελόνια κι από το αίμα τους φκιάχνουνε τα ματσόθ — τ' άζυμα δηλαδή. Πάλι ανοησίες φυσικά γιατί παιδί κανένα δε χάθηκε ποτές απ' αφορμή τους Οβραίους. Και το ξέρουν όλοι. Και το Πάσχα, την Πρωτοχρονιά και τα Καλύβια — τη γιορτή της Σκηνοπηγίας —⁶⁶⁶ αυτές τις τρεις μεγάλες γιορτές τους, οι γειτόνοι τους οι χριστιανοί, κι άλλοι τους γνώριμοι μέσα στην πόλη, τα δέχονταν απ' αυτούς τ' άζυμα που τους στέλνανε, δηλαδή τα ματσόθ. Και δεν φοβόντανε πως είναι ζυμωμένα με το αίμα. Και τους στέλνανε και κείνοι στο δικό μας το Πάσχα κουλούρια και πορτοκάλια στο μαντίλι — πασχαλιές που τα λέγανε — μονάχα τα κόκκινα αυγά δεν τους στέλνανε. (σ. 46)

Αντί 210 (23 Ιουλίου 1982), σ. 32· Δ. Χατζής, «Στο εργαστήρι του καλλιτέχνη», στο *Μικρό Νεοελληνικό Όργανο. Εκλογή κειμένων (1947-1975) του Δημήτρη Χατζή για το Νέο Ελληνισμό*, επιμ. Ν. Γουλανδρή, Εξάντας, Αθήνα 1995, σ. 277· Η. Hokwerda, «Ο Δημήτρης Χατζής και οι Εβραίοι των Ιωαννίνων», *ό.π.*, σσ. 40-42. Για τις πολιτικές μετατοπίσεις του Χατζή στον χώρο της αριστεράς βλ. Β. Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και Ιστορία στη Μεταπολεμική Αριστερά. Η παρέμβαση του Δημήτρη Χατζή 1947 – 1981*, *ό.π.*, σσ. 244-248.

⁶⁶⁶ Καλύβια ή Σκηνοπηγία ονομάζεται στα ελληνικά η εορτή του Sukkoth. Βλ. R. Dalven, *The Jews of Ioannina*, *ό.π.*, σσ. 90-92. Η Σκηνοπηγία αποτελεί μία από τις πλέον μεγάλες ισραηλίτικες εορτές προς ανάμνηση της καθοδήγησης του Ισραήλ από τον Θεό στην Έρημο του Σινά μετά την έξοδο των Εβραίων από την Αίγυπτο και τη διαμονή τους σε σκηνές.

Η ανωτέρω παράγραφος προβάλλει τη θυσία ή συκοφαντία αίματος, μ' άλλα λόγια την υποτιθέμενη δολοφονία των μικρών παιδιών και τη χρησιμοποίηση του αίματός τους για την παρασκευή των αζύμων του εβραϊκού Πάσχα.⁶⁶⁷ Τη δεισιδαιμονία της παιδοκτονίας μεταχειρίζονται για φόβητρο οι χριστιανές μανάδες, ώστε να αποτρέψουν τη βραδινή αργοπορία των παιδιών τους. Βέβαια, ο αφηγητής απερίφραστα αποδοκιμάζει την πρόληψη ως ανοησία και προς ενίσχυση των λεγομένων του προσθέτει τη θαμιστική περιγραφή της ανταλλαγής πασχαλινών δώρων μεταξύ χριστιανών και Εβραίων γειτόνων.⁶⁶⁸ Επομένως, με βάση τα κειμενικά δεδομένα, η κοινωνία της μικρής πόλης δεν κατατρέχει τους Εβραίους ως απειλή και, ως έναν βαθμό, προάγει τις αρχές της πολυπολιτισμικότητας με την αμοιβαία εκδήλωση σεβασμού στις θρησκευτικές τελετουργίες των δύο εθνοτικών ομάδων.

Το ζήτημα είναι η αδιαλλαξία του Καμπιλή που ωθεί την εβραϊκή κοινότητα *ώς τον Θάνατο, το δικό του και το δικό της* (σ. 73). Η λογοτεχνική φαντασία υποχωρεί μπροστά στην επινοητικότητα της ζωής: *Μα η ζωή τούτη τη φορά θέλησε να κλείσει η ίδια το διήγημα, δίνοντας αυτή – σπάνιο πράμα – την αναγκαία λύση* (σ. 73). Η γερμανική αγριότητα αφανίζει μέσα σε λίγα λεπτά την *καμωμένη από χρόνια πολύ*

⁶⁶⁷ Σ. Ροζάνης, «Σαμπεθάι Καμπιλής: Ένας ξένος στη *Μικρή Πόλη* του Δημήτρη Χατζή», στο *Ερμηνευτικές Αναγνώσεις*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997, σσ. 106-107· Α. Θαλάσση, «Το ολοκαύτωμα στα Ιωάννινα μέσα από ένα ιστορικό και ένα λογοτεχνικό κείμενο», στο *Ιστορική Πραγματικότητα και Νεοελληνική Πεζογραφία (1945-1995)*, ό.π., σσ. 105-106· Φ. Αμπατζοπούλου, «Η εικόνα του Εβραίου στην ελληνική πεζογραφία. Στερεοτυπικές τεχνικές και λογοτεχνία αποδιοπόμησης», στο *Η γραφή και η βάσανος. Ζητήματα λογοτεχνικής αναπαράστασης*, Πατάκης, Αθήνα 2000, σσ. 171-172.

⁶⁶⁸ Η τοπική ιστοριογραφία επιβεβαιώνει τις δυσφημιστικές διαδόσεις εναντίον των Εβραίων και την ανταλλαγή κουλουριών και ματσόθ ανάμεσα σε Χριστιανούς και Εβραίους των Ιωαννίνων. Η Ε. Νάχμαν, *Γιάννενα. Ταξίδι στο παρελθόν*, Talos, Αθήνα 1996, σ. 212, παραθέτει προφορική μαρτυρία της κυρίας Τζαλαμακλή, χριστιανής των Ιωαννίνων: «"Μπήκες στο Κάστρο" μου λέει [ο πατέρας μου], "για να τρομάξεις τον κόσμο [τους Εβραίους]; Τι έχεις εσύ;" "Μας είπαν ότι σκοτώνουν Χριστιανόπουλα και παίρνουν το αίμα και φτιάχνουν τις μάτσες". Τι να μας πουν να μας ανάψουν; Τα πίστεψε ο κόσμος, τα πίστεψε. Και η μαμά μου με τις Χανέσες. Και άλλαζαν τις μάτσες. Μας έδιναν εμάς τις μάτσες, τους δίναμε εμείς τα κουλούρια. Ο πατέρας μου κι η μάνα μου, προοδευτικοί άνθρωποι, μυαλωμένοι. "Τι είναι αυτά που λένε, τι χαζομάρες είναι αυτές, γιατί ο κοσμάκης, τι διαφέρουν από μας;" Αυτοί όμως [οι αντισημίτες του Μεταξά] ήταν οργανωμένοι. Προεργασία πολλών χρόνων. Καλλιεργούσαν το έδαφος».

παλιά (σ. 48) κοινότητα των Γιαννιωτοεβραίων. Ο αφηγητής εκφράζει την αμέριστη συμπόνια των χριστιανών της πόλης και επιρρίπτει το φταίξιμο πρωτίστως στον Σαμπεθάι Καμπιλή.⁶⁶⁹

*Μέσα σε λίγες ώρες η Κοινότητα των Εβραίων βούλιαζε
ακέρια. Με τη Συναγωγή της, τα μαγαζιά της, τους παράδες τους
μαζωμένους πεντάρα-πεντάρα. Δεν έμεινε τίποτα. Η μικρή μας πόλη
με πιασμένη την ανάσα άκουσε το σπαραγμό και το θρήνο που
υψώθηκε απ' τα οβραίικα. Είταν ο ύστατος θρίαμβος του Σαμπεθάι
Καμπιλή. (σ. 74)*

Στον Τζιόβα προέχει η καταγγελία των πανίσχυρων Γερμανών, που εξοντώνουν αλύπητα Εβραίους των Ιωαννίνων - φτωχαδάκια και παραδουλεύτρες:

*Τη μέρα που μάζεψαν στα Γιάννινα τους Οβριούς είχαμε πάλι
αρκετό χιόνι. Και τότε μας αιφνιδίασαν. Ήθελαν να ελέγχουν το
κεντρικό Ζαγόρι μήπως δεχθεί επίθεση η κουστωδιά τους που
οδηγούσε το φτωχαδάκι Ελιέξερ, την παραδουλεύτρα Μαλκά με τα
ξυλένια τσόκαρα και όλο το γιαννιώτικο γκέτο τους στα κρεματόρια.
(«Η ραψωδιά των βράχων (Μαρτυρία)», σ. 179)*

⁶⁶⁹ Για τον σχολιασμό της θέσης του αφηγητή από διάφορες οπτικές γωνίες βλ. και Α. Φουσκαρίνης, *Η ανολοκλήρωτη κοινωνία του μεσοπολέμου στο βιβλίο του Δημήτρη Χατζή: "Το τέλος της Μικρής μας Πόλης"*, ό.π., σσ. 107-108· Κ.Ε. Μηλιώτης, *Τα πρόσωπα στο αφηγηματικό έργο του Δ. Χατζή*, ό.π., σσ. 98-100· Σ. Ροζάνης, «Σαμπεθάι Καμπιλή: Ένας ξένος στη Μικρή Πόλη του Δημήτρη Χατζή», ό.π., σσ. 104, 111-114· Ι. Τριάντου, *Η αφηγηματική τεχνική στην πεζογραφία του Δημήτρη Χατζή*, ό.π., σσ. 81-82· Α. Θαλάσση, «Το ολοκαύτωμα στα Ιωάννινα μέσα από ένα ιστορικό και ένα λογοτεχνικό κείμενο», ό.π., σσ. 103-104, 107-109· Φ. Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμό. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, ό.π., σσ. 115-117· Η. Hokwerda, «Ο Δημήτρης Χατζής και οι Εβραίοι των Ιωαννίνων», ό.π., σσ. 35-42· Ε. Κουρμαντζή, *Το τέλος της μικρής μας πόλης: Ο κύκλος και τα πρόσωπα*, ό.π., σσ. 246-249· Φ. Αμπατζοπούλου, «Η εικόνα του Εβραίου στην ελληνική πεζογραφία. Στερεοτυπικές τεχνικές και λογοτεχνία αποδιοπόμησης», ό.π., σσ. 170-179.

και των ιδεολογικών τους συμμάχων από το ελληνικό στοιχείο, των «ακραιφνών» πατριωτών και των φανατικών αντισημιτικών. Στο «Πένθος» ο αλλόθρησκος Άλλος, ο Οβραίος, υποστηρίζεται ανυπόκριτα και με κίνδυνο της ζωής τους από τους χριστιανούς συντοπίτες του.⁶⁷⁰ Την επόμενη μέρα της σύλληψης των Εβραίων από τους Γερμανούς, οι περισσότεροι πολίτες των Ιωαννίνων κυκλοφορούν στην πόλη με πένθος:

Κατοχή ήταν. ... Κάθε πρωί συνήθιζα να περνά από το γραφείο του δικηγόρου Δανή. ... Εκείνο το πρωί, πριν ακόμα τελειώσω το «ανακοινωθέν», μπήκε ο πουκαμίσας και πίσω του ο απόστρατος. Περρασμένης κάπως ηλικίας και «ακραιφνείς» πατριώτες, αυτό να λέγεται. Πήραν από μια καρέκλα και κάθισαν κοντά στο δικηγόρο. Τι έλεγαν μεταξύ τους, ούτε και μ' ένοιαζε, θα τελείωνα την εφημερίδα όταν άκουσα τον πουκάμισα: «Ξέρετε πόσοι άνθρωποι πέρασαν στο δρόμο με πένθος; Τι διάβολο, τόσοι πολλοί πεθαίνουν στην πόλη μας»; ...

Απέναντί μας κάθονταν στο σταματημένο αμάξι του ο γέρο Ραδίτσας και περίμενε πελάτη. ...

—Μπα, και ο Ραδίτσας με πένθος! μίλησε ο πουκαμίσας. Αυτός κάθεται στη γειτονιά μου· δεν άκουσα να έχασε κανέναν. ...

—Γεια σου παλιόφιλε, του λέει ο πουκαμίσας. Μπρε μουντάρη, ποια φλενάδα έθαψες και κόλλησες το πένθος;...

—Για τους Οβραίους πέταξε το λόγο ο γέρος κι ανασήκωσε το κεφάλι προκλητικά.

«Τσακ» έκανε ο χάρακας στο κρύσταλλο του γραφείου. Εγώ είχα μεσάνυχτα. Ο πουκαμίσας ξέσκισε το πένθος του αμαζά και το έρριξε στο αστείο. Βγήκα με το γέρο από το γραφείο κι από αυτόν έμαθα πως οι Γερμανοί ξεσήκωσαν τη νύχτα όλους τους Εβραίους των Γιαννίνων. (σς. 207-208)

⁶⁷⁰ Βλ. και Φ. Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, ό.π., σς. 278-279.

Ο αφηγητής, που αγαπά ένα ορφανό εβραϊόπουλο σαν να ήταν παιδί του, πηγαίνει αποφασιστικά στον αντισημίτη πουκαμισά και παραγγέλλει μαύρο πουκάμισο για να σηκώνει όλα τα πένθη (σ. 210). Την απόλυτη ώρα του δράματος η γιαννιώτικη κοινωνία, και κυρίως η τάξη των φτωχών ανθρώπων του μόχθου, καταλύει κάθε εθνотική διαφοροποίηση, συμπάσχει απροκάλυπτα στη γενοκτονία των συμπατριωτών Εβραίων και υψώνει το ανάστημά της στη ρατσιστική βαρβαρότητα της εποχής.

Στον Μηλιώνη ο Σαμπεθάι Καμπιλής εμφανίζεται παρενθετικά στο διήγημα «Ο τελευταίος ταμπάκος» με την ίδια αδιαλλαξία που επιδεικνύει και στον Χατζή. Είναι αυτούσιος ο χαρακτήρας του Χατζή –κι όχι μια άλλη λογοτεχνική εκδοχή του– που μεταφυτεύεται στη διήγηση του Μηλιώνη μαζί με ορισμένα ακόμη πρόσωπα από *Το τέλος της μικρής μας πόλης* ως γνωριμίες του ταμπάκου Χαρίση:

[Ο Χαρίσης] ήξερε τους παλιούς ... τον Σαμπεθάη τον Καμπιλή, που πήρε στο λαιμό του τους Εβραίους. Τότε με τους Γερμανούς. «Άντε να φύγουμε», του λέγανε, «να βγούμε στα Ζαγόρια, να τραβήξουμε απογάλια και τον κόσμο μας». Εκείνος το χαβά του, με το νόμο και τα γρόσια, να ταΐσει τον ένα, να μπουκώσει τον άλλο. Δεν τους έβγαζε στα βουνά, που έβραζε τ' αντάρτικο.

«Εγώ τον θυμούμαι τον Καμπιλή» είπε ο Κατσούλης (σσ. 129-130)

Στο «Ξενοδοχείον “Η Ωραία Ελλάς”» ο ανταρτόπληκτος Χαρίλαος περιπλανιέται στα εβραϊκά του Κάστρου των Ιωαννίνων. Ο νους του συνειρμικά γυρνά στο ορεινό χωριό του και στον γυρολόγο Εβραίο που πουλά μικροπράγματα στο πανηγύρι. Σε μετατιθέμενο λόγο μεταφέρονται οι σκέψεις του παλικάριού για τις φήμες της παιδοκτονίας και της θυσίας αίματος, όπως στον Χατζή:

... χώθηκε στο κάστρο. ... Πάνω του κρέμονται μπαλκόνια ερειπωμένα. Είναι τα εβραϊκά. Θυμήθηκε τον εβραίο που ερχόταν στο πανηγύρι πριν απ' τον πόλεμο, με μια γυάλινη κασετίνα όλο χρυσαφικά. Είχε ανάρια γένια σα λαναρισμένο μαλλί και τον έλεγαν Σπανομαρίγια. Τριγυρνούσε στα χωριά τάχα να πουλήσει μπιχλιμπίδια, μα στα κρυφά παζάρεινε παιδιά και τα 'παίρνε στα

*Γιάννενα. Εδώ, σε μια γιορτή λέει που κάνανε τη νύχτα μες στις
γαλαρίες του κάστρου, τα βάζανε σε βαρέλια με καρφιά, για να τους
βγάλουν το αίμα για τη μεταλαβιά τους. (σ. 112)*

Μολονότι ο ήρωας ως αφελές χωριατόπαιδο φαίνεται να πιστεύει στις διαδόσεις για τελετές ανθρωποκτονιών στα έγκατα του Κάστρου, ο ρηματικός τύπος λέει περιστέλλει δραστικά την αξιοπιστία των αιτιάσεων, αφού αποδίδονται αόριστα σε ανεξακρίβωτα λόγια του κόσμου, και υποκρύπτει την άποψη του αφηγητή ότι είναι ανυπόστατες.

Στο παρόν της αφήγησης το ολοκαύτωμα έχει συντελεστεί και, σε αντίθεση με τους Χατζή και Τζιόβα, η χριστιανική πλειονότητα ψέγεται για παθητική και υστερόβουλη συμπεριφορά μπροστά στο δράμα της εξολόθρευσης. Οι Γιαννιώτες παρακολουθούν άπρακτοι τη σύλληψη των συντοπιτών τους Εβραίων, κάποιοι από το πλήθος επικαλούνται τη γνωστή κατηγορία της θεοκτονίας και μετά την αναχώρηση της φάλαγγας αδιάντροπα λαφυραγωγούν τα έρημα σπίτια των Ισραηλιτών προς άγραν θησαυρών. Η συμπόνια στο «Σαμπεθαί Καμπιλής» του Χατζή και η ανιδιοτελής στήριξη στο «Πένθος» του Τζιόβα μετατρέπονται σε φιλάργυρη σιωπή και διαρπαγή:

*Τώρα δεν έχει μείνει εβραίος ούτε για δείγμα. Οι γερμανοί τους
μαζέψανε μέρα σάββατο κι οι γιαννιώτες στέκονταν αραδιασμένοι
στα πεζοδρόμια, τυλιγμένοι στα πανωφόρια τους — ανήμερα του
Βαγγελισμού και παγωνιά — και χάζευαν όπως στην παρέλαση. Και
μερικοί λέγανε για το Χριστό που τον σταυρώσανε και κάνανε το
σταυρό τους: το αίμα του αθώου. Ύστερα ρίχτηκαν στα σπίτια και τ'
αδειάζανε, τρυπούσαν τους σουβάδες, ζύλωναν τα πατώματα να
βρούνε λίρες και χρυσαφικά — κι οι γερμανοί κρεμάσανε τρεις στον
πλάτανο. (σς. 112-113)*

Η φιλοκέρδεια ως αχρεία πράξη αλλάζει υποκείμενο· από συκοφαντική μομφή των χριστιανών κατά των Εβραίων αντιστρέφεται και γίνεται αδιαμφισβήτητο ηθικό

μειονέκτημα των χριστιανών.⁶⁷¹

Η συμβολή του Τζάλλα στο μοτίβο είναι το διήγημα «Επιστροφή». Δύο αδέρφια από την εβραϊκή κοινότητα των Ιωαννίνων, η Εσθήρ και ο τυφλός Ελιέξερ, γυρίζουν από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης της Πολωνίας και πηγαίνουν στο σπίτι τους. Βλέπουν πως είναι κατελημμένο από τρεις οικογένειες Βλάχων ανταρτόπληκτων, οι οποίες αρνούνται να το επιστρέψουν στους νόμιμους ιδιοκτήτες του. Το πατρικό σπίτι τώρα είναι ξένο και εχθρικό: *Όλα ήταν μακρυνά, σαν ιδωμένα από την ανάποδη τηλεσκοπίου* (σ. 90). Απομακρύνονται κι ο Ελιέξερ συστήνει στην αδελφή του να φύγουν από την πόλη, εφόσον *φαίνεται πως πολλά άλλαξαν στην πατρίδα μας, από τότε που φύγαμε και που εμείς νομίζαμε τα ίδια* (σ. 91). Η δυναμική Εσθήρ, όμως, αποφασίζει να μείνουν στον τόπο τους και να αναδημιουργήσουν την κοινότητά τους:

Τι κάνουν τ' άγρια άλογα Ελιέξερ όταν κινδυνεύουν;

—Ένα κύκλο, είπε με μικρό χαμόγελο ο τυφλός και με τις σπλές τους κάνουν διαπέραστο το τείχος αυτό. Κανένα αγρίμι της ζούγκλας δεν τολμάει να το πλησιάσει.

—Το ίδιο θα κάνουμε και μεις οι Εβραίοι στον τόπο αυτό που είναι πατρίδα μας, συνέχισε η Εσθήρ. Δεν θα φύγουμε απ' εδώ ποτέ. Ποτέ! (σς. 92-93)

Το διήγημα δεν επικεντρώνεται στην γενοκτονία των Εβραίων αλλά στα προβλήματα του επαναπατρισμού τους.⁶⁷² Οι εναπομείναντες Εβραίοι, μετά τη χαίνουσα πληγή

⁶⁷¹ Αρκετοί Γιαννιώτες κάνουν πλιάτσικο στα σπίτια των Εβραίων και ψάχνουν για λίρες και κοσμήματα. Οι Γερμανοί εκδίδουν τη διαταγή «Όποιος λεηλατεί σπίτια Εβραίων, θα κρεμαστεί» και όντως στις 27 Μαρτίου 1944 κρεμούν στα πλατάνια του μόλου δύο -κι όχι τρεις- νεαρούς, τους Φαρίδη και Τόδουλο, που συλλαμβάνονται σ' ένα εγκαταλελειμμένο εβραϊκό μαγαζί. Βλ. C.U. Schminck-Gustavus, *Μνήμες Κατοχής I. Τα παιδιά του δάσους των Ασπραγγέλων και ένας Ιταλός χαμένος στα Τζουμέρκα*, ό.π., σσ. 79-83· ο ίδιος, *Μνήμες Κατοχής II. Ιταλοί και Γερμανοί στα Γιάννενα και η καταστροφή της Εβραϊκής κοινότητας*, ό.π., σσ. 61-64, 199-201 (στη σ. 201 αναδημοσίευση φωτογραφίας των κρεμασμένων από τον Κώστα Μπαλάφα), 241-247.

⁶⁷² Το 91% των Γιαννιωτών Εβραίων εκτοπίζονται την 25^η Μαρτίου 1944. Από το Άουσβιτς επιστρέφουν μόλις εκατόν δώδεκα άτομα και σώζονται άλλα εξήντα εννέα που μάχονται με

των στρατοπέδων συγκέντρωσης, υποχρεώνονται να παλέψουν ξανά για το δίκιο και την αξιοπρέπειά τους σε μία πατρίδα που αλληλοσπαράσσεται από τον Εμφύλιο.⁶⁷³

Στο διήγημα «Μικρή μπαλλάντα για τους εβραίους του ηπειρωτικού νότου» του Δάλλα⁶⁷⁴ ο αφηγητής ανατρέχει με πίκρα στην *ασυγκίνητη άνοιξη του '44* που τα κράνη με τους αγκυλωτούς σταυρούς σκορπίζουν τους Εβραίους της πατρίδας του: Γιάννενα, Άρτα, Πρέβεζα (σ. 147). Προσηλώνει το βλέμμα του στις πεντακόσιες ψυχές των Εβραίων της Άρτας,⁶⁷⁵ μια *ιερόπληκτη ράτσα και κλειστή κοινωνία* (σ. 148) με *ανατολίτικη βαριά κουζίνα* (σ. 149) που είναι *αντίδικοι σε μια καταναγκαστική συμβίωση* με τους χριστιανούς (σ. 151), *ριζωμένοι, μα πάντα ξένοι* (σ. 152). Ο αφηγητής είναι αυτόπτης μάρτυρας της εξόντωσης των Εβραίων της Άρτας: μια *μουντή απριλιανή μέρα του '44* (σ. 154)⁶⁷⁶ είδα [τον υπασπιστή της Κομαντατούρας] να πετά τα μωρά στα καμιόνια σαν άψυχα δέματα (σ. 155) και αφήνει κατηγορηματικές υπόνοιες για την ευθύνη των χριστιανών:

τους αντάρτες στα βουνά ή κρύβονται σε ελληνικά σπίτια. Η επιβίωση των επαναπατρισθέντων Εβραίων είναι εξαιρετικά δυσχερής: τα σπίτια τους καταπατούνται από εκτοπισμένους χωρικούς που δεν έχουν άλλο κατάλυμα, υποχρεώνονται να προσφύγουν στα δικαστήρια αν και ψηφίζονται νόμοι αποζημιώσεων, το ελληνικό δημόσιο προσπαθεί να καταχραστεί τις περιουσίες τους και αναγκάζονται να ζουν από την αμερικανική βοήθεια ύψους δύο ή τριών δολαρίων τον μήνα. Βλ. C.U. Schminck-Gustavus, *Μνήμες Κατοχής II. Ιταλοί και Γερμανοί στα Γιάννενα και η καταστροφή της Εβραϊκής κοινότητας*, ό.π., σσ. 255-261. Επίσης βλ. μαρτυρίες επαναπατρισθέντων Γιαννιωτοεβραίων: Ε. Νάχμαν, *Γιάννενα. Ταξίδι στο παρελθόν*, ό.π., σσ. 208-211.

⁶⁷³ Η Φ. Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, ό.π., σ. 281, θεωρεί πως στο διήγημα «υπενθυμίζεται ... ότι η μόνη καταστροφή αυτού του πολέμου δεν ήταν τα ναζιστικά στρατόπεδα εξόντωσης, συνεπώς η γενοκτονία εξομοιώνεται με τις υπόλοιπες καταστροφές του πολέμου.» Κατά τη γνώμη μας δεν τίθεται ζήτημα σύγκρισης ανταρτόπληκτων και γενοκτονίας. Πιστεύουμε ότι ο Τζάλλας, ακολουθώντας την ιστορική πραγματικότητα, στοχεύει στην επίταση του δράματος με τη σύγκρουση επαναπατρισμένων Εβραίων - ανταρτόπληκτων και όχι στην εξομοίωση των δεινών του πολέμου.

⁶⁷⁴ Ό.π., σσ. 274-277.

⁶⁷⁵ Όντως στην απογραφή του έτους 1939 οι Εβραίοι του κέντρου της Άρτας είναι τριακόσια ενενήντα επτά άτομα. Βλ. Κ.Α. Τσιλιγιάννης, *Η Εβραϊκή Κοινότητα της Άρτας*, ό.π., σ. 34.

⁶⁷⁶ Από σφάλμα γράφεται στο διήγημα «απριλιανή» κι όχι «μαρτιάτικη» όπως είναι το ορθό.

— *Τζερεμίο, Γιωσέφ, ποιος θα ζυγίσει τώρα στις παλάμες του των εκτελεστών και τη δική μας ευθύνη, να δει και να νιώσει τίνος πέφτει βαρύτερη;* (σ. 156).

Τέλος, η υπόθεση του διηγήματος «Η σφαίρα και ο Εβραίος» του Σταμάτη περιστρέφεται γύρω από την εξάλειψη της εβραϊκής κοινότητας Πρέβεζας και τη μεταπολεμική περιπέτεια ενός επιζήσαντος μέλους της. Όπως και στον Τζάλλα, η αφήγηση του Σταμάτη έχει ως επίκεντρο τον προβληματικό γυρισμό των Εβραίων. Βέβαια στον Σταμάτη οι δυσκολίες προσαρμογής δεν οφείλονται στη στάση των χριστιανών αλλά στην τραυματική εμπειρία των στρατοπέδων συγκέντρωσης. Ο κύριος Ροφέλης ή Ραφαήλ είναι ο μόνος από την κοινότητα της πόλης που επιστρέφει από το Άουσβιτς μετά το ολοκαύτωμα και βρίσκει το μαγαζί και τον Έλληνα συνεταίρο του να τον περιμένουν. Το μαγαζί πουλάει καλλυντικά και υφάσματα. Ο κύριος Ροφέλης έχει βαθουλωμένα μάτια, σκυμμένο κορμί, δεν χαμογελά και στο αριστερό του μπράτσο φέρει έναν χαραγμένο αριθμό. Σιγά σιγά συνέρχεται κάπως και συνηθίζει να τραγουδά έναν ξεκομμένο στίχο από ένα γνωστό ελαφρό τραγούδι: «Στο Τέξας οι άντρες πεθαίνουν μονάχα από σφαίρα...»⁶⁷⁷ (σσ. 139-140). Ο αφηγητής παραξενεύεται με την προσκόλληση του συμπαθούς Εβραίου στον συγκεκριμένο στίχο:

... για το δέμα που ξέχασα στο μαγαζί του κυρίου Ροφέλη [έφταιγε] μόνον η κουρασμένη φωνή του κι η παράξενη προσκόλληση του στους άντρες του Τέξας. Την άκουσα αυτή τη φωνή κι αυτόν το στίχο κάμποσες φορές στο μαγαζί του — και μια φορά από μεγάφωνο σ' έναν αποκριάτικο χορό. (σ. 141)

Κατόπιν ο αφηγητής, που παίζει στην ορχήστρα του χορού, διηγείται το μεθύσι του κυρίου Ροφέλη και το ξέσπασμά του σε κλάματα αφού τραγουδά ολόκληρο το αγαπημένο του τραγούδι:

Ο κύριος Ροφέλης είχε πει αρκετά, το πρόσωπο του είχε κοκκινίσει

⁶⁷⁷ Πρόκειται για στίχο από το τραγούδι του 1951 *Μην κλαις, Μουτσάτσα* σε μουσική Ιωσήφ Ριτσιάρδη και στίχους Κώστα Νικολαΐδη.

και στο μέτωπο του γυάλιζαν σταγόνες ιδρώτα. ... Πρωταγωνιστής εκείνη τη βραδιά ήταν ο συνεταίρος του κυρίου Ροφέλη, ο κομψός κύριος Βασίλης. Κι εκεί που παίζαμε, για δέκατη ίσως φορά τη «Γλυκιά Παλόμα», ο κύριος Ροφέλης ανέβηκε στο πάλκο, τη «Μουτσάτσα», μας φώναξε και χωρίς να περιμένει ν' αρχίσουμε, άρπαξε το μικρόφωνο και τραγούδησε με την κουρασμένη φωνή του - περιττεύει να πω πόσο δυσκολευτήκαμε να τον ακολουθήσουμε.

«Μην κλαις, μουτσάτσα, μην κλαις

Κερί σαν πεθάνω στη Σάντα Μαρία ν' ανάψεις

Μην κλαις, μουτσάτσα, μην κλαις

Στο Τέξας οι άντρες πεθαίνουν μονάχα από σφαίρα»

... Ο κύριος Ροφέλης κατέβηκε από το πάλκο, πήγε και κάθισε πλάι στον κύριο Βασίλη. Ήπια ένα δύο ποτήρια ακόμη και ξαφνικά έπιασε το κεφάλι του με τα χέρια του κι άρχισε να κλαίει. (σσ. 141-142)

Η σταθερή εμμονή του ήρωα για τον πιο πάνω στίχο, η κουρασμένη φωνή του και το κλάμα του υποδεικνύουν πως το τραγούδι εκπροσωπεί προσωπικά του βιώματα. Πιθανώς, φαίνεται ότι θα επιθυμούσε ένα γενναίο τέλος σαν των ανδρών του Τέξας κι όχι τον εξευτελιστικό και αργό θάνατο των γερμανικών στρατοπέδων. Θρηνεί για τη συντελεσμένη ομαδική σφαγή των ομοφύλων του και τον δικό του ψυχικό θάνατο.

4.1.6 Ο Εμφύλιος των αντιστασιακών ομάδων

Κατά τη γερμανική Κατοχή οι αντιστασιακές οργανώσεις οδηγούνται σε εμφύλια σύρραξη. Στην Ήπειρο⁶⁷⁸ ο ΕΛΑΣ εξαπολύει γενική επίθεση εναντίον του ΕΔΕΣ στις 9-10 Οκτωβρίου 1943 με το Εκστρατευτικό Σώμα Ηπείρου υπό την καθοδήγηση του Άρη Βελουχιώτη. Συγχρόνως, τα γερμανικά στρατεύματα οργανώνουν ευρείες εκκαθαριστικές επιχειρήσεις. Ο ΕΔΕΣ πρακτικά διαλύεται προς

⁶⁷⁸ Βλ. Β. Τζούκας, *Οι οπλαρχηγοί του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο. Τοπικότητα και πολιτική ένταξη*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Κοινωνιολογίας Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 2003, σσ. 29-34.

το τέλος του Οκτωβρίου 1943 αλλά με την ενίσχυση των Βρετανών ανασυγκροτείται. Στις 4 Ιανουαρίου 1944 οι Εδεσίτες επιχειρούν να αντεπιτεθούν χωρίς επιτυχία και στις 29 Φεβρουαρίου 1944 υπογράφεται συμφωνία ανακωχής στην Πλάκα. Μετά τη συμφωνία οι δύο αντιστασιακοί σχηματισμοί διαμοιράζουν τον ορεινό όγκο της Ηπείρου. Ο ΕΛΑΣ εξουσιάζει τις περιοχές Ραδοβιζίου, Τζουμέρκων, Ζαγορίου, Πωγωνίου και Καλαμά, ο ΕΔΕΣ τη Λάκα-Σούλι και το Ξηροβούνι και οι Γερμανοί, μέχρι την αποχώρησή τους τον Σεπτέμβριο και τον Οκτώβριο του 1944, περιορίζονται στον έλεγχο των πόλεων και των κεντρικών οδικών αξόνων.

Στο διήγημα «Το κομμένο κεφάλι» του Τζάλλα ιστορείται ένα παραδειγματικό επεισόδιο συναδέλφωσης και υπέρβασης της πολιτικής αντιπαλότητας ανάμεσα στον ΕΔΕΣ και τον ΕΛΑΣ, που καταλήγει στη συντριβή του κοινού εχθρού. Η γερμανική ορεινή μεραρχία «Εντελβάις» υπό την καθοδήγηση του συνταγματάρχη Όττο Πρίγκεν στήνει παγίδα σε τριακόσιους *ανύποπτους «Ζερβίσι»* (σ. 55), αντάρτες του στρατηγού Ζέρβα, στην κοιλάδα του ποταμού Καλαμά. Το σύνταγμα του ΕΔΕΣ, έχει ως αποστολή:

την πλαγιοφύλαξη της περιοχής του ΕΔΕΣ απ' τους Ελασίτες που τους χώριζε ο δημόσιος δρόμος κι αρκετές ώρες πορεία μέχρι το Ζαγόρι που βρισκόταν ένα Ελασίτικο σύνταγμα. Απ' αυτούς έπρεπε να φυλαγόταν ... γιατί αυτοί ήταν οι πραγματικοί ... εχθροί (σ. 59).⁶⁷⁹

Διοικητής του συντάγματος του ΕΣΕΣ είναι ο Νίκος Βρανούσης και του Ελασίτικου συντάγματος ο Κώστας Θεσσαλίδης, καθηγητές φιλόλογοι και οι δύο, παλιοί συμμαθητές, συμφοιτητές, συνάδελφοι στα *ίδια γυμνάσια της Ελλάδας* (σ. 60) και κριτικά διακείμενοι στις ηγεσίες τους. Οι Γερμανοί περικυκλώνουν την ομάδα του

⁶⁷⁹ Στο Ζαγόρι ο ΕΛΑΣ εκμηδενίζει τον ένοπλο ΕΔΕΣ και τον τρέπει σε φυγή. Όπως αποδεικνύουν συγκεκριμένα έγγραφα, υπάρχει συνεννόηση μεταξύ των δύο αντάρτικων ομάδων και τον Οκτώβριο του 1943 υπογράφονται αποφάσεις από το Κοινό Αρχηγείο Ζαγορίου – Κονίτσης ΕΛΑΣ – ΕΔΕΣ. Τον Ιανουάριο του 1943 υπογράφεται σύμφωνο ανάμεσα στις αντιμαχόμενες παρατάξεις και στη Βρετανική αποστολή. Επίσης, μαρτυρείται απροθυμία σύγκρουσης Ελασιτών και Εδεσιτών επειδή είναι συμπατριώτες και συγγενείς. Βλ. Ι.Ν. Νικολαΐδης, «Η εμφύλια σύρραξη μεταξύ ΕΛΑΣ και ΕΔΕΣ στο Ζαγόρι και στο Σούλι (1943-1944)», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* ΙΕ'-ΙΣΤ' (1993-1994), σ. 69, 72 - σημ. 3, 79, 117-118.

ΕΔΕΣ και την αποδεκατίζουν. Ο Βρανούσης στέλνει αγγελιοφόρο στον Θεσσαλίτη ζητώντας τη βοήθειά του. Παρότι οι δύο οργανώσεις είναι σε εμπόλεμη κατάσταση, ο Θεσσαλίτης ανταποκρίνεται στην ανθρώπινη έκκληση για βοήθεια και παραμερίζοντας τις όποιες ιδεολογικές διαφορές επιτίθεται στα νώτα των Γερμανών. Οι ναζί ηττώνται και το σύνταγμα του ΕΔΕΣ διαφεύγει τον κίνδυνο. Οι δύο συνταγματάρχες και παιδικοί φίλοι συναντώνται μετά από πολλά χρόνια και οι αντάρτες μπερδεύονται, χαίρονται τη νίκη τους πρόσκαιρα μονιασμένοι ως *ηνωμένο Ελαστικοεδεσίτικο σύνταγμα* (σ. 76) και κάνουν δώρο στους αρχηγούς τους το κομμένο κεφάλι του Όττο Πρίγκεν:

*Το κεφάλι αυτό, έτσι ριγμένο στα πόδια τους, τερατώδες,
αφύσικο, όσο μόνο ένα ανθρώπινο κομμένο κεφάλι μπορεί να είναι,
σκόρπιζε μια ανομολόγητη φρίκη. Ήταν ένας, δυσοίωνος προάγγελος,
μια ανατριχιαστική υπόμνηση, ένα φοβερό σύμβολο. (σ. 76)*

Ένας δυσοίωνος προάγγελος της επικείμενης αδελφοσφαγής του Εμφυλίου.

Όμως στο διήγημα «Καλαμάς κι Αχέροντας» του Μηλιώνη⁶⁸⁰ η ένοπλη αναμέτρηση του ΕΛΑΣ με τον ΕΔΕΣ δεν έχει ανάπαυλες και συμφιλιώσεις παρά μόνο ωμές βιαιοπραγίες. Ενώσω οι μάχες μαίνονται στον ποταμό Καλαμά, ο ομοδιηγητικός αφηγητής σε νεαρή ηλικία κρυφακούει μια σύσκεψη των ανδρών του χωριού του. Σύσσωμο το χωρίο τάσσεται με τον ΕΛΑΣ. Με τρόμο πληροφορείται από τη συζήτηση τις φρικαλεότητες της αλληλοεξόντωσης που είναι χειρότερες από τα εγκλήματα των Γερμανών και που αλίμονο δεν διαπράττονται από τους *άλλους*, τους Εδεσίτες αλλά από τους *δικούς* του, τους Ελασίτες:

*Μαζεύονταν λοιπόν εκεί, στο Κλαδάκι, οι άντρες κι αγνάντευαν στ’
ανατολικά τους κυματισμούς των λόφων, όπου χτυπιόνταν οι δικοί
μας με τους εδεσίτες. Έσκαζαν οι όλμοι, τούφες τούφες, και δούλευαν
τα πολυβόλα ως πέρα, ως τον Καλαμά. Όλο και κάποιος χωριανός*

⁶⁸⁰ Για το διήγημα βλ. Σ. Τσακνιάς «Χριστόφορος Μηλιώνης. “Καλαμάς κι Αχέροντας”. Διηγήματα», *ό.π.*, σ. 856· L. Marcheselli Loukas, “Esperienza del confine e confine ‘interiore’ in Ch. Milionis”, *ό.π.*, σσ. 191-193, 198-199· Α. Αργυρίου, «Ξαναδιαβάζοντας το Καλαμάς κι Αχέροντας του Χριστόφορου Μηλιώνη», *ό.π.*, σσ. 231-232.

του εφεδρικού έφτανε από κει, ... Έφερνε και τις ειδήσεις — πράγματα που να θολώνει ο νους σου· πως γίναμε χειρότεροι από Γερμανούς, πως πιάνουν αιχμαλώτους και τους βάζουν και σκάβουν το λάκκο τους... Τα 'λεγαν έτσι αόριστα, κι όλοι βέβαια σκεφτόμασταν τους άλλους και τους μισούσαμε ακόμα πιο πολύ. Όμως θυμάμαι πως έναν απ' αυτούς, που μόλις είχε φτάσει με την ψυχή στο στόμα, τον είχε ξεμοναχιάσει ο παπα-Φουσέκης πίσω από το ιερό της εκκλησίας και τον ζαγόρευε:

«Τι λες, μωρέ παιδί; Οι εδεσίτες, ε; Του Γάκια θα 'ναι».

«Ποιος Γάκιας, παπά, και ποιοι εδεσίτες; Οι δικοί μας. Τέτοιο πράμα να μην το ιδούν τα μάτια σου».

«Οι δικοί μας;» (σσ. 25-26)

Ο αφηγητής αποκρύπτει την επονείδιστη αλήθεια για σαράντα χρόνια. Το ένοχο μυστικό μεταμορφώνει το τοπίο του Καλαμά, που μοιάζει πλέον μεταφυσικό, γεμάτο από ατμούς του Κάτω Κόσμου. Στη μεταλλαγή του τόπου συντελεί ένας στίχος από το Β' άσμα του ποιήματος *Childe Harold's Pilgrimage* (1812) του Λόρδου Βύρωνα, όπου συγχέεται ο Καλαμάς με τον Αχέροντα,⁶⁸¹ τον μυθολογικό ποταμό των νεκρών. Η οδυνηρή γνώση του αφηγητή και ο μπερδεμένος στίχος του Βύρωνα συνθέτουν την εξίσωση:

Καλαμάς = κατοχικός Εμφύλιος = Αχέροντας = Θάνατος

Ο Καλαμάς είναι πια συνώνυμο του θανάτου.⁶⁸²

Με είδανε κι αλλάζανε κουβέντα. Κι εγώ έκανα πως δεν άκουσα τίποτε και σαράντα χρόνια τώρα σε κανένα δε μίλησα. Μόνο που από κείνη την ημέρα, οι λόφοι που κυμάτιζαν στ' ανατολικά ως

⁶⁸¹ Δ.Μ. Σάρρος, «Πώς είδε και πώς ετραγούδησεν ο Λόρδος Βύρων την Ήπειρον. *Childe Harold's Pilgrimage II*», ό.π., σ. 52.

⁶⁸² Και ο Γ.Δ. Παγανός, *Τρεις Μεταπολεμικοί πεζογράφοι. Χριστόφορος Μηλιώνης – Νίκος Μπακόλας – Η.Χ. Παπαδημητρακόπουλος*, ό.π., σ. 106, επισημαίνει: «Χάρη σε μια σύγχυση που κατά τον αφηγητή ανάγεται στα παιδικά του χρόνια και οφείλεται στο μεταφρασμένο στίχο του Μπάιρον ... τα δυο ποτάμια έγιναν ένα στη συνείδηση του· με αυτή την επινόηση συμβολοποιούνται τα πράγματα και το τοπίο μεταμορφώνεται φευγαλέα σε ενδιαίτημα των ψυχών που ανήκουν, κατά τα συμφραζόμενα των μικρών μύθων, στα θύματα του Εμφυλίου».

πέρα, ως τον Καλαμά, μου φαίνονταν αλλόκοτοι πια. Μήτε καπνοί από τους όλμους ήταν εκείνη η αντάρα, μήτε πούσι του πρωινού, μα — πώς να το πω; ατμοί του Κάτω Κόσμου. Έτυχε κι ένα βιβλίο, παλιό αναγνωστικό, και διάβασα ένα ποίημα του Λόρδου Βύρωνα, κάπως μπερδεμένο:

Να ο Καλαμάς, ο σκοτεινός Αχέροντας εκείνος.

Ανακατεύτηκαν τα πράματα, Αχέροντας και Καλαμάς έγιναν ένα. (σ. 26)

Σαν να λέμε: την πίσω μεριά του θανάτου. (σ. 37)

Η λύτρωση επέρχεται μετά από χρόνια, όταν ο αφηγητής διορίζεται δάσκαλος στις πηγές του Αχέροντα, στη Λάκα-Σούλι έπειτα από παρακάλια και ταπεινώσεις στον ιδεολογικό αντίπαλο Γάκια, *πρώην καπετάνιο του Ζέρβα και μετά μόνιμο υπουργό* (σ. 31). Μένει στο σπίτι του προέδρου, που, εξαιτίας της πολιτικής εξυπηρέτησης του υπουργού, τον νομίζει για ομοϊδεάτη. Ο πρόεδρος του ομολογεί - με τα ίδια σχεδόν λόγια των φιλικά προσκείμενων στον ΕΛΑΣ χωριανών του- πως οι Εδεσίτες, οι υποτιθέμενοι *δικοί τους*, έχουν φερθεί χειρότερα κι από τους Γερμανούς βάζοντας τους αιχμαλώτους να ανοίγουν τον τάφο τους. Η καθυστερημένη αποκάλυψη ότι η αποκτήνωση είναι κοινός τόπος για οικείους και εχθρούς απενοχοποιεί μερικώς τον αφηγητή. Η ντροπή μοιράζεται εξίσου και στις δύο παρατάξεις:

Ο Πρόεδρος έσυρε μπροστά του το φλιτζάνι του καφέ και ρούφηξε με θόρυβο. Ύστερα σκύβοντας πάνω στο τραπέζι είπε εμπιστευτικά:

«Άκου να σου πω. Αυτά που είδαν τα μάτια μας δεν ξεχνιούνται. Γινήκαμε χειρότεροι από τους Γερμανούς. Ακούς να βάζουν αιχμαλώτους να σκάβουν το λάκκο τους!»

Θόλωσε ο νους μου. Τα χρόνια γίνανε μέσα μου μαλλιά κουβάρια. Χαμήλωσα τα μάτια.

«Οι δικοί μας;» ψιθύρισα.

«Οι δικοί μας. Οι εδεσίτες» είπε ο Πρόεδρος. «Πάνε δέκα χρόνια και σ' άλλον δεν το 'χω πει».

Ισορρόπησα. Ας είναι καλά ο άνθρωπος, αν ακόμα ζει. (σ. 36)

Η περιφέρεια της Πρέβεζας είναι διαμφισβητούμενη ζώνη μεταξύ του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ.⁶⁸³ Τον Ιούνιο του 1944 το 24^ο Σύνταγμα του ΕΛΑΣ δέχεται επίθεση, αποσύρεται από την περιοχή και ο ΕΔΕΣ επιβάλλει αντίποινα. Με την υποχώρηση των Γερμανών δυνάμεις του ΕΛΑΣ και τμήματα του ΕΔΕΣ μπαίνουν παράλληλα στην πόλη. Το εδεσίτικο τμήμα του Δ. Γαλάνη εκτελεί ομαδικά ογδόντα περίπου νέους και νέες του ΕΑΜ και της ΕΠΟΝ και τους θάβει ημιθανείς στη θέση Παργινόσκαλα. Στο «Ρέκβιεμ» του Δάλλα, τίτλος προεξαγγελτικός του νεκρώσιμου θρήνου που έπεται, ο ήρωας - ποιητής κάθεται σ' ένα κοτρώνι περισκοπώντας την Ελλάδα και μοιρολογεί τους νεκρούς και τους πρόσφυγες του Εμφυλίου. Το μοιρολόι του ξεκινά με τα *αμούστακα παιδιά* που δολοφονούνται από το τάγμα του Γαλάνη στην Παργινόσκαλα.⁶⁸⁴

*Δεξιά η Θεσσαλία αριστερά η Ήπειρος. Και κάτω χαμηλά η
Παργινόσκαλα, με τα παιδιά τ' αμούστακα που τα παράχωσε το
τάγμα του Γαλάνη. Δίπλα στο κύμα του Ιονίου να τα νανουρίζει
μισοζώντανα. (σ. 183)*

Μετά την απελευθέρωση το μίσος οξύνεται και η βία εντείνεται.⁶⁸⁵ Ο ΕΔΕΣ κυριαρχεί στις πόλεις της Ηπείρου και ο ΕΛΑΣ επικρατεί στα βόρεια και στα ανατολικά. Οι πρασινοσκούφηδες πολεμιστές του ΕΔΕΣ τρομοκρατούν την ύπαιθρο ώσπου στις 30 Δεκεμβρίου 1944, ως αντιστάθμισμα των Δεκεμβριανών, ο ΕΛΑΣ απωθεί τα τμήματα του ΕΔΕΣ εκτός Ηπείρου. Στη νουβέλα «Στην άκρη στο ποτάμι» του Μηλιώνη ζωντανεύει το ζοφερό κλίμα τρομοκρατίας ύστερα από την απελευθέρωση, όπου καρτερεί ο θάνατος με τη μορφή του εδεσίτη φονιά μπάρμπα Λάμπρου και αυξάνεται ο φόβος για τον επαπειλούμενο Εμφύλιο, ο οποίος

⁶⁸³ Βλ. Μ. Ντούσιας, *Ε.Α.Μ. Πρέβεζας Ε.Λ.Α.Σ. Ζαλόγγου - Σουλίου*, χ.ε., Αθήνα 1987, σσ. 347-348· Β. Τζούκας, *Οι οπλαρχηγοί του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο. Τοπικότητα και πολιτική ένταξη*, ό.π., σσ. 35-36, 39.

⁶⁸⁴ Ο Γαλάνης εμφανίζεται και στη «Μουργκάνα» του Χατζή (σ. 46).

⁶⁸⁵ Β. Τζούκας, *Οι οπλαρχηγοί του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο. Τοπικότητα και πολιτική ένταξη*, ό.π., σσ. 39-49.

σχεδιάζεται ερήμην των ανυποψίαστων χωριατών της Ηπείρου:

Και τι σόι απελευθέρωση ήταν τούτη, με τον τρόμο να φτερουγίζει πάνω απ' τα ερείπια που αφήσανε οι γερμανοί, με κρυφές συναντήσεις μες στ' άγρια μεσάνυχτα, τους πρασινοσκούφηδες να δέρνουν οποίον λάχει και το μπάρμπα Λάμπρο να παίρνει σβάρνα τα χωριά — γένια και φουσεκαριές στο στήθος και την κάμα ανάμεσα στα δόντια; Σύννεφα που ζώνουν τον ουρανό μοιάζουν οι ειδήσεις που φτάνουν τις τελευταίες μέρες. Αλλού βράζει το καζάνι, άλλου μαγειρεύουν, και τούτοι οι άνθρωποι, σ' αυτή την απόμερη γωνιά, θα καθήσουν για μια φορά ακόμα σ' ένα τραπέζι που άλλοι τους το 'χουν στρώσει. (Χ. Μηλιώνης, «Στην άκρη στο ποτάμι», σ. 81)

4.1.7 Ο Εμφύλιος και η σύγκρουση της Μουργκάνας

Ο Εμφύλιος αποκαλείται από τους Ηπειρώτες συγγραφείς *άγρια τσεκουριά* (Γ. Δάλλας, «Ρέκβιεμ», σ. 184) και *πόλεμος πάνω στον πόλεμο, μαχαιριά μέσα σ' ανοιχτή πληγή, τώρα που λέγαμε, φύγανε τα θεριά που μας τυράγνησαν τέσσερα χρόνια* (Σ. Σταμάτης, *Στην κοιλάδα του Ίναχου*, σ. 9). Την περίοδο αυτή ζωντανεύουν τα *ζωγραφισμένα σε σκοτεινές κόγχες εκκλησιών της περιοχής τέρατα της Αποκάλυψης* (Φ. Τζιόβας, «Η ραψωδία των βράχων (Μαρτυρία)», σ. 183) και η *στυγνή αδελφοκτονία αντικατοπτρίζεται σαν αρρώστια και καταστροφή πάνω στον τόπο: Το χωριό ερημώθηκε, ο τόπος άρρωστος / Σκόρπισαν οι άνθρωποι και ρήμαξε ο τόπος* (Χ. Μηλιώνης, «Στην άκρη στο ποτάμι», σ. 86, «Symphonia», σ. 110).

Οι ήρωες αισθάνονται αφόρητα πιεσμένοι από παντού, απορούν για τη σφοδρότητα με την οποία συγγενείς και φίλοι στρέφονται ο ένας εναντίον του άλλου και καταριούνται αμφοτέρωτα τα στρατόπεδα. Στα *Ακροκεράυνια* του Μηλιώνη η Λένη, η σπιτονοικοκυρά του Χαρίλαου, κραυγάζει απεγνωσμένα: «Φωτιά να τους κάψει όλους, φωτιά να τους κάψει» (σ. 66), «Τι κακό είναι αυτό; Κι από πού να φυλαχτείς; Ανάθεμά τους όλους, ανάθεμά τους» (σς. 67-68), ο ενενηντάχρονος πρόεδρος του χωριού ψελλίζει απελπισμένος: «Απ' τον Άννα στον Καγιάφα, απ' τον Άννα στον

Καγιάφα» (σ. 98), μια μάνα συμβουλεύει τον στρατευμένο γιο της: «*Φυλάζου, γιε μου, φυλάζου και δεν ξέρεις πούθε έρχεται. Γλίτωσες απ' τ' αλβανικό και θα σε χάσω απ' τους δικούς μας*» (σ. 85) κι ένας ηλικιωμένος πιστεύει ότι εκπληρώνονται οι προφητείες του Πατροκοσμά: «*Ταλιάνοι και γερμανοί μας ρήμαζαν. Τώρα γίναμε οχτροί μεταξύ μας και θα φάμε ο ένας τον άλλο. Τούτος είναι ο μεγάλος χαλασμός του Αγιοκοσμά...*» (σ. 87). Στο μυθιστόρημα *Στην κοιλάδα του Ίναχου* του Σταμάτη ο πρώτος αφηγητής, ο γέροντας Ηπειρώτης Σωτήρης Πετροκοσμάς, έχει τη γνώμη ότι ο φόβος του Εμφυλίου χώνει το κρύο χέρι του ίσια στην καρδιά σου και πως στο κοινωνικό σύνολο κάτι χάλασε, σάπισε από μέσα: ο κόσμος δεν έχει ποδάρια, κατάντησε σαν εμένα (σ. 27). Στη συνέχεια αποφαίνεται ότι ο διχασμός είναι μια επίγεια Κόλαση: *Τώρα ο Θεός μας απαράτησε, δε μπορεί να βλέπει αδερφό να σφάζει αδερφό. Μας έδωσε μια γερή κλοτσιά και μας πέταξε ζωντανούς στην Κόλαση* (σ. 143). Ακόμη, ένας πεπειραμένος γέρος -ο παππούς της οικογένειας στους *Κληρονόμους* του Μούλιου- φρονεί πως ο πόλεμος αυτός είναι εντελώς παράλογος και ωρύεται: «*Μας έμπλεζαν*» (σ. 60).

Η εμφύλια διένεξη είναι ταυτόσημη με τον παραλογισμό και τον εκβαρβαρισμό. Οι ήρωες χάνουν κάθε μέτρο και αλληλοσκοτώνονται ανώφελα για άγονες κορυφές που διαδοχικά κατακτούν και απολλύουν οι αντιμαχόμενοι στρατοί. Ένας αξιωματικός του εθνικού στρατού συλλογιέται με απόγνωση:

Ένα αίσθημα απελπισίας τον συνεπήρε, όταν συλλογίστηκε, τις άγονες, σκληρές, ερημικές κορυφές, που είχαν πάρει, που είχαν χάσει, που είχαν ξαναπάρει και είχαν χάσει και πάλι και που τις είχαν ποτίσει με ζεστό, ανθρώπινο αίμα. (Κ. Τζάλλας, «Η Επίθεση», σ. 23)

Οι χαρακτήρες έχουν ενοχές για επιλήψιμες πρακτικές παρενόχλησης του εχθρού, όπως τον πόλεμο των παιδιών ή το λεγόμενο «παιδομάζωμα» κατά την ορολογία των νικητών.⁶⁸⁶ Ένας πρώην αντάρτης του Δημοκρατικού Στρατού εξομολογείται με κριτική διάθεση:

Όμως μου φαίνεται τίποτα δεν είναι να λυπάσαι περισσότερο στον

⁶⁸⁶ Για τον πόλεμο των παιδιών βλ. Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, τόμος 2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2001, σσ. 605-614.

*κόσμο από ένα φοβισμένο παιδί. ... Άμα αρπάξεις ένα παιδί, είναι σαν να σκίζεις ένα κορμί στα δύο, που απομένει ζωντανό ίσαμε να νιώθει πόνο και να φωνάζει. ... Γιατί έγινε αυτό το πράμα, ν' αρπάζουμε παιδιά, δεν το κατάλαβα. Μας είπανε πολλά, τα κατάπια, μα δεν τα χώνεψα. (Σ. Σταμάτης, *Ιάσοντας ο Ξένος*, σ. 55)*

Το πλέον συνταρακτικό και λογοτεχνικά προβεβλημένο επεισόδιο του Εμφυλίου στην Ήπειρο είναι ο πολύμηνος αγώνας της Μουργκάνας.⁶⁸⁷ Με το Σχέδιο «Σ» το Γενικό Αρχηγείο του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας αποφασίζει τον Σεπτέμβριο του 1947 διεύρυνση των δραστηριοτήτων στην Ήπειρο.⁶⁸⁸ Ακολουθεί διείσδυση ανταρτών στην Μουργκάνα⁶⁸⁹ στις 25 Νοεμβρίου 1947 με χίλιους τριακόσιους έως χίλιους πεντακόσιους μαχητές. Στις 20 Δεκεμβρίου 1947 αρχίζουν οι

⁶⁸⁷ Στον χώρο της Μουργκάνας (χωριό Λια) εκτυλίσσεται και το πολύκροτο βιβλίο: Ν. Γκατζογιάννης, *Ελένη*, μτφ. Α. Κοτζιάς, Κέρκυρα, Αθήνα ²2004. Το πεζογράφημα του Ελληνοαμερικάνου δημοσιογράφου έχει την επίπλαστη μορφή ιστορικού ντοκουμέντου για τη δίκη και την εκτέλεση της Ελένης Γκατζογιάννη το 1948 από τους αντάρτες του Δημοκρατικού Στρατού, οι οποίοι κατηγορούνται μονόπλευρα ως αδίστακτοι εκτελεστές. Η διεθνής απήχηση της *Ελένης* αποτελεί για τους συντηρητικούς το εφιαλτήριο ώστε να επαναφέρουν στο προσκήνιο τη διάζευξη *καλοί εθνικόφρονες* vs *κακοί αντάρτες* και την αιτία να ανταπαντήσει η άλλη μεριά. Για τις συζητήσεις και τις αντιδράσεις σχετικά με το βιβλίο, την ιστορία της Ελένης και τη συλλογική μνήμη των κατοίκων του Λια από τη σκοπιά της κοινωνικής ανθρωπολογίας βλ. Κ. Μπάδα, «Ο θάνατος της Ελένης στον Εμφύλιο. Η μνήμη και το γεγονός, η μνήμη ως ιστορία», στο Χ. Χατζητάκη-Καψωμένου (επιμ.), *Ελληνικός Παραδοσιακός Πολιτισμός. Λαογραφία και Ιστορία. Συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 235-239.

⁶⁸⁸ Για την κατάληψη και της μάχης της Μουργκάνας βλ. VIII Μεραρχία, *Η μάχη της Μουργκάνας 11-17 Σεπτεμβρίου 1948*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2003 (πρώτη έκδοση περίπου 1948)· Δ.Γ. Ζαφειρόπουλος, *Ο Αντισυμμοριακός Αγών*, Αθήναι 1956, σσ. 299-301, 466-477· Δ.Κ. Βότσικας, *Η Ήπειρος ξαναζώνεται τ' άρματα. 1946-1949 Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας. Ιστορικό Δοκίμιο*, Αθήνα 1983, σσ. 181-190 193-204, 207-211, 229-235, 236-244· Κ. Τσαντίνης, *Μουργκάνα. Ένας Δεύτερος Γράμμος. Συμβολή στην ιστορία του Εμφυλίου Πολέμου*, Πατάκης, Αθήνα 1989· Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, τόμος 1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2000, σσ. 365-372, 393-419, τόμος 2, ό.π., σσ. 98-102.

⁶⁸⁹ Βλ. Χάρτη 17.

πρώτες επιθέσεις του κυβερνητικού στρατού. Από τις 25 Δεκεμβρίου 1947 έως τις 4 Ιανουαρίου 1948 μεσολαβεί η Μάχη της Κόνιτσας. Στις 25 Φεβρουαρίου - 8 Μαρτίου 1948 διεξάγεται η επιχείρηση «Πέργαμος» του κυβερνητικού στρατού στη Μουργκάνα, όπου διεισδύει η Γ΄ Μοίρα των ΛΟΚ στο Σκηταριό, ανακαταλαμβάνεται το ύψωμα από τους αντάρτες και ο Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας αντιδρά με ελιγμό στα νώτα του εθνικού στρατού, στην Πόβλα, καταστρέφοντας το 611 τάγμα και τη διλοχία Γαλάνη. Στις 27 Μαρτίου - 5 Απριλίου 1948 πραγματοποιείται νέα αποτυχημένη επιχείρηση του κυβερνητικού στρατού με την κωδική ονομασία «Ιέραξ» και κέντρο βάρους το ύψωμα Τσεροβέτσι. Τελικά, με την επιχείρηση «Ταύρος» (28 Αυγούστου - 16 Σεπτεμβρίου 1948) ο εθνικός στρατός καταλαμβάνει τη Μουργκάνα. Στις 16 Σεπτεμβρίου οι μαχητές της Μουργκάνας (8η Μεραρχία ΔΣΕ) πραγματοποιούν ελιγμό διαφυγής προς τα Ζαγόρια, βοηθώντας στην ανακατάληψη του Γράμμου τον Νοέμβριο - Δεκέμβριο του 1948.

Μέσα στις φλόγες των μαχών της Μουργκάνας, το 1948, γράφεται και δημοσιεύεται το ομώνυμο αφήγημα του Χατζή,⁶⁹⁰ το πρώτο μιας σειράς ομόθεμων κειμένων των μεταπολεμικών Ηπειρωτών πεζογράφων. Ο Χατζής συντάσσει μια χρονογραφική καταγραφή του Εμφυλίου στη Μουργκάνα⁶⁹¹ από την μεριά του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας με πολλές λεπτομέρειες, χρονολογίες, ονόματα μαχητών και κυβερνητικών παραγόντων, που επαληθεύονται από τις ιστοριογραφικές πηγές.⁶⁹² Σκοπός του αφηγητή είναι η παράθεση μαρτυριών και η προσέγγιση της

⁶⁹⁰ Τ. Χατζής, *Μουργκάνα*, Εκδοτικό "Ελεύθερη Ελλάδα", Ιούνης 1948 και Έκδοση «Φωνής του Μπούλκες», Ιούλης 1948. Βλ. Ν. Γουλανδρή, *Βιβλιογραφικό μελέτημα (1930-1989) Δημήτρη Χατζή*, ό.π., σ. 60, 313.

⁶⁹¹ Κατά την Α. Κασρινάκη, *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία 1940-1950*, ό.π., σ. 462, «το αφήγημα ... ελάχιστη σχέση έχει ... με καλλιτεχνικό προϊόν».

⁶⁹² Ο Κ.Ε. Μηλιώτης, *Τα πρόσωπα στο αφηγηματικό έργο του Δ. Χατζή*, ό.π., σσ. 79 - 80, καταγράφει εκατόν εξήντα ένα πρόσωπα στο αφήγημα. Ταυτίζουμε ενδεικτικά ορισμένα πρόσωπα του αφηγήματος, των οποίων η ύπαρξη επικυρώνεται από την ιστοριογραφία. Δίπλα στο πρόσωπο δίδεται εντός παρένθεσης η σελίδα στο αφήγημα, το κανονικό όνομα -αν πρόκειται για ψευδώνυμο- κι έπειτα η βιβλιογραφική αναφορά. Όπου Τ. = Κ. Τσαντίνης, *Μουργκάνα. Ένας Δεύτερος Γράμμος. Συμβολή στην ιστορία του Εμφυλίου Πολέμου*, ό.π. και όπου Β. = Δ.Κ. Βότσικας, *Η Ήπειρος ξαναζώνεται τ' άρματα. 1946-1949 Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας. Ιστορικό Δοκίμιο*, ό.π., με σελίδα αντίστοιχης παραπομπής: Πετρίτης (37, 62, Πολυχρόνης Βάης = Αχιλλέας Πετρίτης, Τ. 21, Β. 153-156, 172, 240), Νεμέρτσικας (38,

αλήθειας: *Μέσα στη διήγηση θ' αναφέρω κι άλλα ονόματα και μαρτυρίες στρατιωτών, εκεί που χρειάζεται / Δεν υπάρχουνε σ' αυτή τη διήγηση ανακρίβειες ούτε υπερβολές* (σ. 36, 94). Ωστόσο, η αφήγηση -*διήγηση* την χαρακτηρίζει ο αφηγητής (σ. 35, 94)- διαθέτει μυθοπλαστική δομή και λογοτεχνικότητα. Όλα τα ονόματα και τα συμβαίνοντα επιβεβαιώνονται από την ιστοριογραφία· μάλιστα η *Μουργκάνα* εκλαμβάνεται ως ιστορικό τεκμήριο σε σχετικές εργασίες. Εντούτοις, ευρήματα όπως το γράμμα ενός αντίπαλου στρατιώτη από το τάγμα 583 στην αγαπημένη του (σ. 35-36),⁶⁹³ οι περικοπές από το ημερολόγιο του στρατιώτη Ρήγα Λαζανά (σ. 41, 49), η εγκιβωτισμένη αφήγηση της διαπόμπευσης δύο ανταρτισσών στα Ιωάννινα και της αντίδρασης ενός στρατιώτη που πρόκειται να εξοριστεί στη Μακρόνησο (σ. 75-77) ή το μοιρολόι για την αγωνίστρια Ρίγκω που ενσωματώνεται στην κατακλείδα της

Κώστας Ράφτης, Τ. 128, Β. 147, 173, 207, 237), διοικητής 8ης Μεραρχίας Αντωνόπουλος (42, ταξίαρχος Μιχαήλ Αντωνόπουλος, Τ. 24), Βαν Φλητ (42), Καλιανέσης (43, Γιώργος Καλιανέσης, Τ. 18,100,101, Β. 236 Επιτελάρχης και μετέπειτα Διοικητής του Αρχηγείου Ηπείρου του ΔΣΕ), Μανάρας (44, αντισυνταγματάρχης Μανάρας διοικητής του 611 Τάγματος, Τ. 84) Γαλάνης (46, Τ. 75-76, 84, Β. 199), Παπαδημητρίου (50, Σπύρος Παπαδημητρίου, Τ.74, Β. 237), Φωκάς (51, Βαγγέλης Παπαδόπουλος, Τ.74, Β.237), Χριστόφορος (51, Χριστόφορος Σταγκίκας ή Κουτσανάς, Β. 238), διμοιρίτης Γκόγκος (53, Ηλίας ή ο αδελφός του Δημήτριος Γκόγκος από το Δίστρατο Ν. Ιωαννίνων, Β. 379), λοχαγός Νέστορας (57-59, Θανάσης Νέστορας από τα Κριθαράκια Γρεβενών, Τ. 78, Β. 237, 404), ταγματάρχης Αχιλλέας (57, Αχιλλέας Προυτσάλης, Τ. 78, Β. 237), Βασιλάρας (61, Βασίλης Θεοδωρίκας, Β. 237), Παύλος (62, Παύλος Αρβανίτης δηλαδή Κώστας Κολιγιάννης Πολιτικός Επίτροπος Αρχηγείου Ηπείρου, Τ. 17, Β. 147), Σκεύης (64, Σπύρος Σκεύης, Τ. 23, Β. 237), Σδράβος (64, Χαρίσης Σδράβος, Τ. 83, Β. 238), Σωκράτης Γκίζας (65, Β. 237), Χρήστος Τσοπάνος (65, Β. 237, 378), λόχος Καμίτση (68, λοχαγός Καμίτσης, Τ. 83), Γιάννης Καράμπελας (68, Ραφτογιάννης, Β. 237, 374), Κατερίνα Δένη (68-69, Β. 200 ως Κατερίνα Δέμου), Περσεφόνη Βαλαή (68-69, Β. 200, 374), Θ. Ευσταθίου (Θεοφάνης) - Κ. Αργυρόπουλος (Κωνσταντίνος) - Π. Βλαβιανός (Παναγιώτης) - Στ. Σταυρόπουλος (Σταύρος) [71, αιχμάλωτοι αξιωματικοί του εθνικού στρατού, Τ. 87), Ηλίας Μιχαλόπουλος (78, Β. 238), επόπτης Σιδηρόπουλος (79, 80, 81, Γιάννης Σιδηρόπουλος, Β. 237), λοχαγός Καβαλλάρης (80, Σπύρος Λάβαρης, Τ. 97, Β. 237), Γιάννης Οικονόμου (85, Β. 238). Τα διασταυρωμένα ονόματα καταδεικνύουν τον χρονογραφικό χαρακτήρα του αφηγήματος και την πρόθεση του αφηγητή να ιστορήσει πραγματικά γεγονότα και τη δράση υπαρκτών προσώπων.

⁶⁹³ Βλ. και Α. Καστρινάκη, «*Μουργκάνα*· η υπερβολή της απελπισίας», *Αντί* 743-744 (27 Ιουλίου 2001), σ. 52.

αφήγησης (σ. 95-96)⁶⁹⁴ φανερώνουν την πρόθεση λογοτεχνικότητας του κειμένου. Επίσης, η συχνή παρέμβαση του αφηγητή που αναλαμβάνει τον ρόλο του γραμματικού - μάρτυρα των διαδραματιζομένων (σ. 36, 41, 44, 52, 53, 69, 71-72, 90-91, 94) αποτελεί λογοτεχνικό τέχνασμα. Η πυκνή χρήση τοπωνυμίων χωριών και υψωμάτων της Μουργκάνας κατά βάση εξυπηρετεί τον χρονογραφικό χαρακτήρα του κειμένου. Τα τοπωνύμια καθορίζουν τον χώρο των συμβάντων και χαρτογραφούν τις πολεμικές κινήσεις ή δηλώνουν την καταγωγή των μαχητών.

Η αφήγηση αναδεικνύει το επιβλητικό και άγριο βουνό της Μουργκάνας σε σύμβολο του οχτάχρονου αγώνα (1940-1948) του ΕΛΑΣ και του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας: Ένα μνημείο της θέλησης και της πίστης (σ. 39). Το μήνυμα νίκης μεταδίδεται από τη Μουργκάνα στην Ήπειρο και μετέπειτα σ' ολόκληρη την επικράτεια της Ελλάδας:

Η Μουργκάνα δεν παίρνεται από τα χέρια του Δημοκρατικού Στρατού. Δεν είναι απόρθητο το βουνό. Ανίκητος είναι ο Λάος που το ζώνει και τα παιδιά που το φυλάνε: Τα πολυβολεία που κρατούνε το Τσεροβέτσι χτυπούνε με τον παλμό της καρδιάς τριακόσιων χιλιάδων Ηπειρωτών, εφτά εκατομμυρίων Ελλήνων. (σ. 92)

Το όραμα της πατρίδας για τους μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας είναι συνυφασμένο με τη διεκδίκηση της ελληνικότητας. Ο αφηγητής αποστρέφεται τα

⁶⁹⁴ Ειδικά για τη σκηνή της ανακοίνωσης του θανάτου της Ρίγκως με το ενσωματωμένο μοιρολόι ο Χ. Μηλιώνης, «Δημήτρης Χατζής. Ένας απόηχος», ό.π., σσ. 160-161, εύστοχα παρατηρεί: «ξάφνου μου περνάει στο νου μια παράλογη ιδέα: Κι αν υποθέσουμε ότι είχαν χαθεί όλα τα άλλα βιβλία του Χατζή και, από ιδιοτροπία της τύχης, σωζόταν μονάχα "το λαμπρό αυτό βιβλιαράκι" και η φήμη του συγγραφέα - όπως συμβαίνει με πολλούς από τους αρχαίους συγγραφείς μας-, θα μπορούσε τάχα ο αναγνώστης να διακρίνει μέσα σ' αυτό κάτι από τη λογοτεχνική ιδιοφυΐα του συγγραφέα; Νομίζω πως ναι! Είναι σίγουρα το στιγμιότυπο με το οποίο κλείνει η αφήγηση, υστέρη από τους "ηρωισμούς" ... Το πνιγμένο αυτό ηπειρώτικο μοιρολόγι, η συμπτυκνωμένη πικρή εμπειρία που μεταφέρει ο πένθιμος και τρυφερός αυτός απόηχος θα σε συνοδεύει για πολλά χρόνια, όταν όλα τα αλλά, οι ηρωισμοί— αληθινοί ή όχι — και οι αγώνες — δίκαιοι ή άδικοι — θα έχουν σβήσει από τη μνήμη σου. Αληθινός τεχνίτης είναι αυτός που τα έργα του αφήνουν στη μνήμη των ανθρώπων τον απόηχο τους, όταν κι ο ίδιος φύγει».

περί σλαβικής καταγωγής ψεύδη των αντιπάλων και στηλιτεύει την αμφισβήτηση της εθνικότητας των ανταρτών:

*Στρατιώτες από το 611 τρέχουνε και παραδίνονται. Καμπόσοι
κρύβονται μέσα σε σπίτια και σε χαλάσματα κι όταν ακούν τους
δικούς μας και φτάνουν κοντά φωνάζουνε μέσα στο σκοτάδι:*

— *Εδώ Γκρέκο παρτιζάνο.*

*Τους ξετρυπώνουν και κανένας εκεί δεν μπορεί να κρατήσει τη
γροθιά που πέφτει στα μούτρα.*

— *Τι είπες, ρε κερατά;*

— *Μη, συναγωνιστή, είμαι δημοκράτης. Κι άλλη γροθιά.*

— *Όχι, όχι. . . Πρώτα τι είπες. . .*

— *Έτσι μας είπαν. . . Νομίζαμε Σλάβοι ... (σ. 66)*

Νιώθω περηφάνια που γεννήθηκα Έλληνας. (σ. 72)

Η έννοια της πατρίδας συμπεριλαμβάνει όλο το διαιρεμένο έθνος. Η Ήπειρος - ιδιαίτερη πατρίδα, που είναι τόπος διεξαγωγής των πολεμικών γεγονότων και γενέθλιος τόπος της πλειοψηφίας των μαχητών, μεγεθύνεται σε εθνική Πατρίδα, όπου επενδύεται η επιθυμία μιας ειρηνικής και σοσιαλιστικής ζωής κατά το πολιτικό πρόγραμμα της τότε κομμουνιστικής Αριστεράς.

Στο «Στην άκρη στο ποτάμι» του Μηλιώνη μυθοποιείται η διέλευση ομάδων του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας από το Πωγώνι το φθινόπωρο του 1947.⁶⁹⁵ Οι αντάρτες μαγνητίζουν τα βλέμματα γυναικόπαιδων και γέρων, περπατούν χωρίς χρονοτριβή, τραγουδούν με βροντερή φωνή και υψηλό ηθικό τραγούδια της Αντίστασης και έχουν ως απώτερο στόχο την κατάληψη της οροσειράς της Μουργκάνας:

*Τέλος, μέρα μεσημέρι, πέρασε η πρώτη ομάδα, καμιά
εικοσαριά άντρες και τραγουδούσαν το Γοργοπόταμο. Χωριάτισσες
φάνηκαν στα παράθυρα, μερικοί γέροι βγήκαν στις αυλές. Εκείνοι*

⁶⁹⁵ Κ. Τσαντίνης, *Μουργκάνα. Ένας Δεύτερος Γράμμος. Συμβολή στην ιστορία του Εμφυλίου Πολέμου*, ό.π., σσ. 18-19.

*διάβηκαν χωρίς να σταματήσουν και το τραγούδι τους ακουγόταν
ώσπου έφτασαν στην άλλη άκρη του χωριού και σκαπέτησαν κατά τα
μέρη της Μουργκάνας. Τις άλλες μέρες αυτό γινόταν συχνά. (σσ. 86-
87)*

Στρατολογούν κορίτσια από τα χωριά⁶⁹⁶ και η τοπική κοινωνία δυσανασχετεί με
αυτήν την ανάρμοστη για τα παραδοσιακά ήθη τακτική: «Άσε και τ' άλλο: πού
ακούστηκε να στρατολογήτε γυναίκες;» (σ. 89). Συμπλέκονται με τον κυβερνητικό
στρατό και τη νύχτα οι αντάρτισσες ανταλλάσσουν αισχρές ύβρεις με τους
αντίμαχους:⁶⁹⁷

*Και τότε μες στη βουβαμάρα της νύχτας ακούστηκε μια ανταρτίνα με
τον τηλεβόα: «μαρμελατζήδες . . . κωλόπαιδα της Φρειδερίκης . . .
φασίστες . . . ». Αντίκρυ ξέσπασαν χάχανα κι άλλες βρισιές: «χαμού-
ρα. . . ξεσκισμένη. . . ». Κι υστέρα πάλι ορυμαγδός πολυβόλων και
ξανά ησυχία. (σ. 96)*

Στο διήγημα «Το κλείσιμο του κύκλου...» του Τζάλλα αποτυπώνεται, χωρίς
ίχνος εξωραϊσμού, ένα πολύ σκληρό περιστατικό από τις λυσσαλέες μάχες της
Μουργκάνας μετά την πτώση των υψωμάτων Στάλος και Βελίκα (σ. 8).⁶⁹⁸ Μια μικρή

⁶⁹⁶ Στρατολογούνται εκατό περίπου κορίτσια από το Πωγώνι και ο Μητροπολίτης Ιωαννίνων
Σπυρίδων Βλάχος πρωτοστατεί σε εκδηλώσεις διαμαρτυρίας που έχουν απήχηση σ' όλη την
Ελλάδα. Βλ. Δ.Κ. Βότσικας, *Η Ήπειρος ξαναζώνεται τ' άρματα. 1946-1949 Δημοκρατικός
Στρατός Ελλάδας. Ιστορικό Δοκίμιο*, ό.π., σσ. 184· Κ. Τσαντίνης, *Μουργκάνα. Ένας Δεύτερος
Γράμμος. Συμβολή στην ιστορία του Εμφυλίου Πολέμου*, ό.π., σσ. 20-21· Γ. Μαργαρίτης,
Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949, τόμος 1, ό.π., σ. 370 – σημ. 15.

⁶⁹⁷ Το υβρεολόγιο ανταρτισσών και στρατιωτών που παρατίθεται στο πεζό του Μηλιώνη
αντιστοιχεί με τις υπάρχουσες μαρτυρίες από τον αλληλοσπαραγμό της Μουργκάνας. Βλ. Κ.
Τσαντίνης, *Μουργκάνα. Ένας Δεύτερος Γράμμος. Συμβολή στην ιστορία του Εμφυλίου
Πολέμου*, ό.π., σσ. 94-96.

⁶⁹⁸ Στην τελική επιχείρηση «Ταύρος» του κυβερνητικού στρατού η Βελίκα πέφτει στις 11
Σεπτεμβρίου 1948 και ο Στάλος στις 16 Σεπτεμβρίου 1948. Βλ. VIII Μεραρχία, *Η μάχη της
Μουργκάνας 11-17 Σεπτεμβρίου 1948*, σ. 19, 23. Στη σ. 12 του διηγήματος ο ήρωας -
αντάρτης αναπολεί τις «νύχτες του φθινοπώρου του 49» όταν «Νικούσαμε παντού».

ομάδα μαχητών του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας προασπίζει ένα αμπρί απομονωμένη από την *απεχθή*, σύμφωνα με τον αφηγητή, στρατιωτική της ηγεσία. Φτάνει στα όρια της ανθρώπινης αντοχής κυνηγώντας το ανέφικτο, την απόκρουση του υπέρτερου αντιπάλου. Έπειτα από φοβερή αιματοχυσία, που περιγράφεται μ' έναν ανελέητο ρεαλισμό, το αμπρί γίνεται ο τάφος της ομάδας και ο εχθρός κυριεύει τη Μουργκάνα. Η νιότη θυσιάζεται άσκοπα στα ύπουλα σχέδια της Ιστορίας. Ελάχιστη ανακούφιση στο ασφυκτικό κλίμα της αφήγησης, προσφέρει ο υπονοούμενος έρωτας του κεντρικού ήρωα με μια επίσης έγκλειστη στο αμπρί συναγωνίστρια και ο δισταγμός ενός νεαρού κυβερνητικού στρατιώτη να κάψει ζωντανό τον απροστάτευτο αντάρτη:

Ήταν ένας στρατιωτάκος που κουβαλούσε στη ράχη του ένα φλογοβόλο.

Στάθηκε δισταχτικός πάνω στα ερείπια. Είδε [ο αντάρτης] το παιδικό του πρόσωπο κόκκινο, απορημένο. Τα μάτια του τον περιεργαζόταν φοβισμένα. Το κράνος του είχε στραβώσει κωμικά, κουτσαβάκικα, το υποσιαγόνιο είχε ανεβεί σχεδόν στη μύτη του, τα άσπρα του ντοκ ήταν στραπατσαρισμένα. Μερικά δευτερόλεπτα κυτταζόνταν έτσι. Για μια στιγμή φάνηκε ότι θάδιναν τα χέρια να συστηθούν. (σ. 26)

Έτσι, έστω και όταν όλοι οι άγραφοι νόμοι της αξιοπρέπειας κολυμπούν στο αίμα, η ομορφιά της ζωής δείχνει αξιοθαύμαστη ανθεκτικότητα.

Στο μυθιστόρημα *Οι Κληρονόμοι* του Μούλιου το γενέθλιο χωριό της οικογένειας (Πέτροβο - Λίστα) μετατρέπεται σε πεδίο μάχης της εμφύλιας σύγκρουσης στη Μουργκάνα. Οι αντιμαχόμενες δυνάμεις δεν μπορούν να απεμπλακούν εκτός αν κάποια επιχειρήσει επίθεση κατά μέτωπο. Ο Δημοκρατικός και ο κυβερνητικός στρατός κατέχουν δύο αντικρινά υψώματα. Ο κυβερνητικός στρατός είναι εξαντλημένος και αρκείται στη ρίψη προπαγανδιστικών προκηρύξεων για να λιποτακτήσουν οι μαχητές του εχθρού. Όμως δεν λιποτακτεί κανείς. Πριν την

Πρόκειται προφανώς για παραδρομή, καθώς η Μουργκάνα εγκαταλείπεται από τον Δημοκρατικό Στρατό ήδη από το 1948. Με βάση τα προαναφερόμενα ενδοκειμενικά στοιχεία το αφηγούμενο επεισόδιο πρέπει να εκτυλίσσεται τον Σεπτέμβριο του 1948.

προσδοκώμενη επίθεση επικρατεί σιωπή και απορία. Ο φόβος έχει εξαντληθεί. Η κύρια αποστολή των πολεμιστών είναι ο θάνατος του αντιπάλου. Η ατμόσφαιρα είναι θλιβερή και από καιρό σε καιρό ακούγονται κάποιες κραυγές δηλωτικές της απραξίας και της απόγνωσης:

Οι άντρες του Δημοκρατικού Στρατού όριζαν το ύψωμα «Periculum-mors» που βρισκόταν ακριβώς απέναντι απ' την οροσειρά που κατείχε ο κυβερνητικός στρατός, ο οποίος και την ονόμαζε τώρα «Σιλωάμ». Ωστόσο, ο τελευταίος, αποκαμωμένος απ' τη σθεναρή αντίσταση που του προβαλλόταν, αρκούσαν μόνο στη ρίψη προκηρύξεων με τις οποίες και προσκαλούσε αυτούς που εξαπατήθηκαν, να τα παρατήσουν και να περάσουν στις δικές τους γραμμές. ... Επειδή όμως, παρά τις προτροπές, δε σημειωνόταν καμιά λιποταξία, αλλά μόνο ειρωνικές απαντήσεις, που κι αυτές εξαντλούνταν σε μακρύ και περιπαικτικό γέλιο, αυτό που δέσποζε εκεί πάνω ήταν η σιωπή και η απορία. (σσ. 58-59)

Στην αφήγηση δεν χρησιμοποιούνται τα πραγματικά τοπωνύμια των υψωμάτων της Μουργκάνας άλλα πλαστά ονόματα. Ο Δημοκρατικός Στρατός κατέχει το ύψωμα με το εντός εισαγωγικών λατινικό όνομα: «Periculum-mors» (Κίνδυνος – Θάνατος), που συμβολίζει τη δεινή θέση που έχουν περιέλθει οι υπερασπιστές του. Ο κυβερνητικός στρατός είναι ο κύριος της απέναντι οροσειράς, στην οποία δίνει το όνομα «Σιλωάμ». Κι εδώ ο συμβολισμός του ονόματος είναι προφανής: η κυβερνητική παράταξη περιμένει να λειτουργήσει η θέση της σαν εξαγνιστική κολυμπήθρα του Σιλωάμ που θα την οδηγήσει στην τελική νίκη.⁶⁹⁹

⁶⁹⁹ Προφανώς η αφήγηση συνδέεται με την περίοδο πριν την πτώση της Μουργκάνας κατά την επιχείρηση «Ταύρος» από τις 28 Αυγούστου έως τις 16 Σεπτεμβρίου 1948. Στην ευρύτερη περιοχή της Λίστας είναι τοποθετημένο από την πλευρά του Δημοκρατικού Στρατού το Τάγμα του Φωκά απέναντι στην 76^η ταξιαρχία του κυβερνητικού στρατού. Βλ. Κ. Τσαντίνης, *Μουργκάνα. Ένας δεύτερος Γράμμος. Συμβολή στην ιστορία του Εμφυλίου Πολέμου*, ό.π., σσ. 150-152.

4.1.8 Το θύμα στην πολεμική δεκαετία του '40

Η πραγμάτευση της τραυματικής δεκαετίας του 1940 εστιάζει στα θύματα των περιστάσεων⁷⁰⁰, στα παιδιά, στους εκτοπισμένους πληθυσμούς, σ' αυτούς που μένουν αμέτοχοι στον Εμφύλιο και πληρώνουν ακριβά το τίμημα του μίσους και της σφαγής. Έτσι, επιχειρείται λογοτεχνικά η αποκατάσταση των θυμάτων της Ιστορίας όχι διαμέσου της αποσιώπησης των διαφορών και της ισοπέδωσης των ιδεολογιών των αντίπαλων ομάδων, παρά μέσα από την κοινή μοίρα των θυμάτων ανεξάρτητα από τους θύτες. Πρωτεργάτης της στροφής προς το δράμα των θυμάτων είναι ο Δημήτρης Χατζής, που από την εποποιία της «Μουργκάνας» (1948) περνά σε διάστημα δεκαέξι ετών στη συγκλονιστική σκηνή του αγκαλιάσματος ανταρτών και κυβερνητικών στρατιωτών για να γλιτώσουν από το θανατηφόρο κρύο στο διήγημα «Ανυπεράσπιστοι» (πρώτη δημοσίευση 1964) από την ομώνυμη συλλογή⁷⁰¹. Στους «Ανυπεράσπιστους» αίρεται η αντιπαλότητα λόγω των συνθηκών. Αντάρτες και κυβερνητικοί στρατιώτες συμφιλώνονται προσωρινά ως σύμμαχοι - θύματα απέναντι στη φύση, που έχει τον ρόλο του θύτη.

Εξάλλου, και το πρώτο χρονικά κείμενο της ηπειρώτικης πεζογραφίας για τα θύματα της δεκαετίας του 1940, που γράφεται μέσα στη δίνη των αιματηρών συγκρούσεων, είναι το διήγημα του Χατζή «Η Γυναίκα από τη Φούρκα».⁷⁰² Στο χωριό Φούρκα της Κόνιτσας μια ανώνυμη γυναίκα την εποχή του Εμφυλίου περιμένει τον άντρα της που έφυγε για δουλειά και, όπως διαδίδεται, τον πήρανε στρατιώτη στον κυβερνητικό στρατό. Δεν συνεργάζεται με τους αντάρτες και δεν συναινεί να στείλει την κόρη της, την Ελενίτσα, στις ανταρτοκρατούμενες ζώνες για να προστατευτεί. Το χωριό βομβαρδίζεται από κανόνια και αεροπλάνα του εθνικού στρατού. Η Ελενίτσα σκοτώνεται και μένει με μια κόκκινη παπαρούνα μέσα στα μαλλιά της (σ. 107). Οι στρατιώτες του τάγματος 683 ανεβαίνουν στη Φούρκα και η

⁷⁰⁰ Για την οπτική του θύματος στη λογοτεχνία βλ. G. Goodin, *The poetics of protest: literary form and political implication in the victim-of-society novel*, Southern Illinois University Press, Carbondale 1985.

⁷⁰¹ Δ. Χατζής, «Ανυπεράσπιστοι», στο *Ανυπεράσπιστοι. Διηγήματα*, Το Ροδακίό, Αθήνα 2000, σσ. 71-98. Βλ. και Θ.Β. Κούγκουλος, «Ο Δ. Χατζής και η λογοτεχνική στροφή στα θύματα του Εμφυλίου», *ό.π.*

⁷⁰² Πρωτοδημοσιεύεται στην εφ. *Εξόρμηση*, Χρόνος Γ', αρ. φύλλου 36, 20 Οκτώβρη 1948, σ. 2. Βλ. Ν. Γουλανδρή, *Βιβλιογραφικό μελέτημα (1930-1989) Δημήτρη Χατζή*, *ό.π.*, σ. 61, 318.

γυναίκα, που στο πρόσωπό τους βλέπει τον άντρα της, τους παραδίδει το πεθαμένο παιδί - *Πάρ'το ... Η Ελενίτσα είναι, η δική σου* (σ. 108). Παρά τη σαφή κλίση της αφήγησης προς το μέρος των ανταρτών, η δίχως αντρική στήριξη άβουλη γυναίκα και πιο πολύ η αθώα Ελενίτσα που πεθαίνει άδικα, αναμφισβήτητα είναι θύματα του βάρβαρου πολέμου.⁷⁰³

Στο διήγημα «Το άλογο» του Πορφύρη οι εφιαλτικές περιστάσεις της Κατοχής επηρεάζουν αρνητικά την ψυχική κατάσταση του έφηβου ήρωα. Κινδυνεύει το αγαπημένο του άλογο από τους Γερμανούς, αφού είναι πιθανό να του στερήσουν τον πολύτιμο φίλο του. Η ενδεχόμενη απώλεια του αλόγου είναι ανυπόφορη και η αβεβαιότητα πληγώνει πολλαπλώς το ανυπεράσπιστο αγόρι:

Τότε [το αγόρι] σκέφτηκε το άλογο. Αν αύριο έρχονταν οι Γερμανοί και το 'παιρναν ή το σκότωναν; Σκέφτηκε πως κάτι τέτοιο δεν θα μπορούσε να το υποφέρει. Η απώλεια του σκυλιού και των λαγόπουλων θα ήταν ένα τίποτα μπροστά στο χαμό του αλόγου.
(σ.119)

Η μάνα του δωδεκάχρονου αγοριού, διαισθανόμενη την αγωνία του, αναφωνεί σπαρακτικά *Σε τι κόσμο μεγαλώνεις, γιόκα μου!* (σ. 119). Η εποχή, η τραγική δεκαετία του 1940, είναι φρικτή για το μέγαλωμα ενός παιδιού επειδή σφραγίζει ανεξίτηλα την εφηβεία του με τραύματα που θα κουβαλά για μια ζωή. Ο πόλεμος θυματοποιεί και τον αφηγητή – παιδί των *Κληρονόμων* του Μούλιου, του αποστερεί την πατρική φιγούρα και την μεταβάλλει σε ένα *ασυγκίνητο πορτρέτο στον οντά του σπιτιού μας, στο Πέτροβο* (σ. 24).

Ο πόλεμος καταναγκάζει τα παιδιά και τους εφήβους να ενηλικιωθούν πρόωγα. Στα *Ακροκεραύνια* του Μηλιώνη⁷⁰⁴ ο μαθητής Χαρίλαος φεύγοντας με τα πόδια από την κωμόπολη, στην οποία φοιτά, για το χωριό του διασχίζει ένα πυκνό

⁷⁰³ Οι Γκότοβος και Καστρινάκη διατυπώνουν παραπλήσιες ερμηνείες: Α.Ν. Γκότοβος, «Από τη "Γυνάκα από τη Φούρκα" στην "Αρκούδα της Πίνδου": Από τον Εμφύλιο στη Μετανάστευση. Μια τομή στην ιστορία της Κονιτισιώτικης περιφέρειας με το "νυστέρι" του Δημήτρη Χατζή», *ό.π.*, σσ. 529-531· Α. Καστρινάκη, *Η φωνή του γενέθλιου τόπου. Μελέτες για την ελληνική πεζογραφία του 20^{ου} αιώνα*, *ό.π.*, σσ. 172-174.

⁷⁰⁴ Για το θύμα στον Μηλιώνη βλ. και Γ. Λαδογιάννη, «Από την ιστορία στη λογοτεχνία. Σχόλια στο ύφος του Χριστόφορου Μηλιώνη», *ό.π.*, σ. 104.

δάσος βελανιδιών. Ο αφηγητής παρατηρεί: *Μικρός φοβόταν τους λύκους – πριν απ’ τον πόλεμο. Ήταν απ’ τα παραμύθια* (σ. 70). Ο πόλεμος κλείνει οριστικά για τα παιδιά – θύματα την περίοδο της ξενοιασιάς· είναι το επώδυνο τέλος του παραμυθιού της παιδικής ηλικίας. Αργότερα, ο Χαρίλαος κατεβαίνει ως ανταρτόπληκτος στα Ιωάννινα κι ο πατέρας του τον βολεύει σ’ ένα ξενοδοχείο ενώ οι περισσότεροι συγχωριανοί του διαμένουν σε κάποιο χάνι. Τον θεωρούν προνομιούχο και νιώθει *μια μοναξιά αλλιώτικη, πιο μουντή απ’ την άλλη* (σ. 106) αφού είναι διπλά εξόριστος: από τον γενέθλιό του τόπο και από την εκτοπισμένη στα Ιωάννινα κοινότητα των χωριανών του.

Γενικότερα, οι ανταρτόπληκτοι του Εμφυλίου, οι ορεινοί πληθυσμοί που από τον χειμώνα του 1946-1947 έως το 1949 εξαναγκάζονται σε οργανωμένη μετακίνηση και μετεγκατάσταση στις πόλεις ώστε να αποκοπεί ο Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας από τις πηγές στρατολόγησης και τροφοδοσίας του,⁷⁰⁵ κατατάσσονται στα ταλανισμένα θύματα του πολέμου. Ζουν κάτω από άθλιες συνθήκες σε παραγκουπόλεις και εξωθούνται σε ηθική κατάπτωση προκειμένου να επιβιώσουν: *Όσοι δεν είχαν προλάβει να στεγαστούν στα σπίτια, μένανε σε ξύλινες παράγκες που τις περόνιαζε το κρύο, παλιοί νοικοκυραίοι και καινούργιες πόρνες ανακατωμένοι* (σσ. 143-144). Εξέχον λογοτεχνικό παράδειγμα ανταρτόπληκτου - θύματος είναι, εκτός από τον Χαρίλαο, η σπιτονοικοκυρά του Λένη που από ανάγκη καταντά πόρνη και στήνει την παράγκα / «σπίτι» της στα εβραϊκά μνήματα των Ιωαννίνων, κοντά στην ταβέρνα «Κήπος του Αλλάχ»:

[Ο Χαρίλαος] *πήρε τις ανηφόρες μες απ’ τα στενά, βγήκε ψηλά στα εβραϊκά, μνήματα. Έφεγγε ακόμα, δεν είχε καλονυχτώσει. Κοντά στον Κήπο του Αλλάχ είδε μια άλλη γυναίκα μ’ άσπρη μαντίλα, που γέμιζε τον κουβά στη βρύση του δρόμου και τη ρώτησε. Αύτη φουρκίστηκε: «Αστραπή να κάψει κι εσένα κι εκείνη αντάμα, είπε. Άλλη δουλειά δεν κάνομε όλη μέρα, παρά να δείχνουμε πού είναι η παράγκα της Λένης. Έκλεισε οργισμένη τη βρύση κι άρπαξε τον*

⁷⁰⁵ Στην Ήπειρο το 1949 οι εκτοπισμένοι από τα χωριά τους ανέρχονται στις εκατόν δεκατρείς χιλιάδες. Βλ. Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, τόμος 2, ό.π., σ. 599.

κουβά. Σε λίγα βήματα κοντοστάθηκε: «Να, εκείνη στην άκρη, του φώναξε. Σύρε να βγάλεις κι εσύ τα μάτια σου». (σ. 130)

Επίσης, στο μυθιστόρημα *Την τελευταία κραυγή την άκουσε μια πόρνη* το απερίγραπτο πρωταγωνιστικό δίδυμο, ο Σάββας και ο καλόγερος, παρασύρει στην πορνεία ανταρτόπληκτες, που πεινάν ή ποθούν μια καλύτερη ζωή, και ανενδοίαστα τις νοικιάζει με την ώρα:

Άνοιξαν καινούριες δουλειές τότε με τις ανταρτόπληκτες - άλλες πεινούσαν κι άλλες λιγουρεύονταν ακριβά φουστάνια και μεγαλεία· ο ίδιος ο Σάββας τους μάθαινε την τέχνη κι ύστερα τις νοίκιαζε με την ώρα, σαν ποδήλατα, σ' όποιον είχε χοντρό πορτοφόλι. (σ. 36)

Μία ειδική κατηγορία θυμάτων είναι όσοι κρατούν αποστάσεις και από τα δύο στρατόπεδα στον Εμφύλιο. Στο «Ακροκεραύνια» του Μηλιώνη, την περίοδο της σύρραξης των αντιστασιακών οργανώσεων ΕΛΑΣ και ΕΔΕΣ, ο πατέρας του έφηβου ήρωα Χαρίλαου δεν συμπαρατάσσεται πολιτικά με κανέναν από τους αντιμαχόμενους και κινδυνεύει και από τους δύο.⁷⁰⁶ Αντιμετωπίζεται εχθρικά και απειλείται με εξορία ή θανάτωση. Ενδοδιηγητικός αφηγητής είναι ο Χαρίλαος:

Εγώ είμαι δάσκαλος, έλεγε, δεν έχω να κάνω με τα πολιτικά. Το αποτέλεσμα ήταν να βρει το μπελά του κι απ' τους δυο. Οι ελασίτες ήθελαν να τον στείλουν στον Πεντάλοφο και τον γλίτωσε ένας χωριανός μας που ήταν στέλεχος. Όταν ήρθαν οι πρασινοσκούφηδες έπιασαν αυτόν το χωριανό μας, τον έδειραν και τον έκλεισαν στο κρατητήριο. Πήγε ο πατέρας μου και μίλησε του Καλαθάκη. ... Λίγες μέρες αργότερα ξανάρθαν οι πρασινοσκούφηδες στο καφενείο και ρωτούσαν για τον πατέρα μου. ... Ύστερα από λίγη ώρα ήρθε στο σπίτι μας ένας ψηλός, με μακριά ψαρά γένια και φουσεκαριές σταυρωτά στο στήθος. Στάθηκε έξω απ' τον αυλόγυρο και κοίταζε στην αυλή μας. ... Στρώθηκε τότε στο κατώφλι της αυλόπορτας,

⁷⁰⁶ Βλ. και Γ.Δ. Παγανός, «Ο Χριστόφορος Μηλιώνης και η λογοτεχνία των μεταιχμίων», ό.π., σσ. 13-14.

έβγαλε ένα μεγάλο μαχαίρι και το τρόχιζε στη μαύρη πλάκα. (σσ. 21-22)

Άκακα θύματα του εμφυλιακού διχασμού λόγω της μη προσχώρησής τους σε καμία παράταξη είναι επίσης ο γέρο-Μίσιας στο διήγημα «Ο θάνατος του γερο-Μίσια» του Τζάλλα και ένας ανώνυμος Γύφτος στην «Αποκρία» του Μηλιώνη. Ο γέρο-Μίσιας λόγω της καλοσύνης του αρνείται να πάρει θέση: *Σας αγαπώ όλους σαν παιδιά μου. Σαν το χαμένο μου γυιό. Δεν μπορώ να καταλάβω αυτό το κακό. Μισώ τα όπλα αυτά, που είναι στα χέρια όλων σας* (σ. 12), αποσοβεί τον θάνατο κυβερνητικών στρατιωτών και μόλο που δηλώνει ότι θα έκανε το ίδιο και για την αντίπαλη παράταξη, εκτελείται από τους αντάρτες. Στην «Αποκρία» ένας ανταρτόπληκτος χωριάτης, κατά τη μεταφορά του στα Ιωάννινα με στρατιωτικό τζαίημς, διηγείται το συνταρακτικό επεισόδιο με τον αδικοχαμένο Γύφτο. Ο Γύφτος ταξιδεύοντας για τα Ζαγοροχώρια πιάνεται από μια ένοπλη ομάδα χωρίς διακριτικά. Τον ανακρίνουν και τον ρωτούν *με ποιους είσαι* κι εκείνος απαντά διπλωματικά *μετ' εσάς*. Τον σκοτώνουν γιατί δεν μπορεί να εξηγήσει *ποιους εσάς* εννοεί και πεθαίνει δίχως ποτέ να μάθει την ταυτότητά των εκτελεστών του:

Που λέτε, κίνησε τις προάλλες ένας γύφτος καβάλα στο γαίδαρο να πάει στα Ζαγοροχώρια για τράμπα, του καλού καιρού. Στο δρόμο πέφτει πάνω σε μια ομάδα. «Από πού είσαι;» «Απ' τα καμποχώρια» «Πώς σε λένε;» «Φέζο, Φέζο και Γιάννη». Φέζο με το παλιό, Γιάννη με το καινούργιο. «Γιατί βαφτίστηκες;» «Έτσι μας είπαν». «Και δεν μας λες, τον ρωτούν, με ποιους είσαι;» Κοιτάει τα καπέλα ο γύφτος να ιδεί κορώνα—ούτε κορώνα ούτε γράμματα. «Μετ' εσάς», τους λέει. «Με ποιους;» «Μετ' εσάς», τίποτε άλλο, ώσπου τον στήσανε στα έξι και πάει καλιά του. (σσ. 136-137)

Στην εποχή του Εμφυλίου, εποχή διάλυσης όλων των πατροπαράδοτων αξιών, η φιλία και το επάγγελμα του εκπαιδευτικού γίνονται επικίνδυνα. Οι άνθρωποι καταδιώκονται όχι μόνο για τις πράξεις τους αλλά και για τις συναναστροφές τους και το είδος της εργασίας τους. Την περίοδο των Δεκεμβριανών στο διήγημα «Η ραψωδία των βράχων (Μαρτυρία)» του Τζιόβα ο αφηγητής, αν και δεν είναι

οργανωμένος στην αριστερά, κατηγορείται για ύποπτος κομμουνιστής επειδή κάνει παρέα με κομμουνιστές:

Με τα Δεκεμβριανά, όταν νικημένοι οι εδεσίτες άδειαζαν τα Γιάννινα, έσυραν μαζί τους κομμουνιστές όμηρους, σφαχτάρια αν χρειάζονταν αντίποινα. Με συνέλαβε ανθυπασπιστής της χωροφυλακής να βαδίζω ανύποπτος στην πλατεία —νόμιζα πως δεν με αφορούσαν όσα συνέβαιναν γύρα μου— με το αιτιολογικό «Για να κάνεις παρέες μόνο κομμουνιστές, πρέπει και συ να ανήκεις στον ιδεολογικό χώρο τους». (σ. 152)

Στο «Στην άκρη στο ποτάμι» του Μηλιώνη ο δάσκαλος του χωριού καταγγέλλεται από ένα λοχία του στρατού ως κρυπτοκομμουνιστής μόνο και μόνο επειδή είναι δάσκαλος και πολλοί συνάδελφοί του συμπαθούν τους αντάρτες ή πολεμούν στο πλάι τους:

«Και τι δουλειά κάνεις;»

«Δάσκαλος».

«Δάσκαλος; Όλη η φάρα σου βγήκε στο κλαρί, εσύ τι ρόλο παίζεις;»

«Κανένα ρόλο».

...

«Θα σε κανονίσω εγώ, σας ξέρω τι κουκουέδες είστε». (σ. 97)

4.2 Ο συμβολοποιημένος τόπος: πεδίο θετικής δράσης

Η Ήπειρος μ' έναν άλλον ανεπαίσθητο τρόπο, μέσω της διακειμενικής «συνομιλίας» με τα ηπειρώτικα δημοτικά τραγούδια, τους λαϊκούς θρύλους, το τοπικό ιδίωμα και την τοπική ιστοριογραφία, σχεδόν υπόγεια αλλά και δραστικά, εμποτίζει και στιγματίζει τη λογοτεχνική αφήγηση. Πρόκειται για θετικές

συμβολοποιήσεις του τόπου, οι οποίες ενεργοποιούν έναν ρυθμό και έναν ιδιαίτερο τόνο στη μεταπολεμική πεζογραφία του ηπειρώτικου χώρου. Ο διάλογος αυτός με την πλούσια ηπειρώτικη προφορική και γραπτή παράδοση διαμορφώνει στο έργο των συγγραφέων που μελετούμε διακριτή ταυτότητα και ποιότητα.

4.2.1 Δημοτικό τραγούδι

Πέρα από τις γενικές παρατηρήσεις της κριτικής για τη στενή διασύνδεση της λογοτεχνίας του ηπειρώτικου χώρου με το δημοτικό τραγούδι, που όπως σημειώσαμε ξεκινούν από την προδρομική μελέτη των Lamber-Βικέλα για τη λεγόμενη Ηπειρωτική Σχολή στην ελληνική ποίηση του 19^{ου} αιώνα, ειδικότερες κριτικές τοποθετήσεις διαπιστώνουν τη συνάφεια του ύφους τριών συγγραφέων, από τους οκτώ που μας απασχολούν, με τη ρυθμικότητα του ηπειρώτικου δημοτικού τραγουδιού. Ο Μιχάλης Γκανάς, προλογίζοντας τη μεταθανάτια ποιητική συλλογή του Χρήστου Μπράβου *Μετά τα μυθικά*, αναγνωρίζει την υφολογική διαφοροποίηση ενός κύκλου, κυρίως Ηπειρωτών, ποιητών και πεζογράφων που η γραφή τους επηρεάζεται από το δημοτικό τραγούδι. Στον εν λόγω κύκλο συμπεριλαμβάνει από τους μεταπολεμικούς Ηπειρώτες λογοτέχνες τους Δημήτρη Χατζή, Γιάννη Δάλλα και Χριστόφορο Μηλιώνη:

Έμοιαζε πολύ φυσικό να επηρεάζεται κανείς από τον Γκίνσμπεργκ και την παρέα του, παρά από το δημοτικό τραγούδι και το Μέσκο. Δε θέλω να αδικήσω κανέναν. Γράφτηκε και καλή ποίηση μ' αυτό τον τρόπο, με κορυφαίο παράδειγμα το Λευτέρη Πούλιο. Απλώς, εμείς ήμασταν οι φάλτσοι της ορχήστρας. Λέγαμε το δικό μας τραγούδι, που δεν ταίριαζε με των άλλων. Κι ο Χρήστος [Μπράβος] τραγούδησε καλά σ' αυτή την κομπανία, στην οποία μπήκαν αργότερα ο Βασίλης Γκουρογιάννης, ο Σωτήρης Δημητρίου, ο Γιάννης Ζαρκάδης και, με το δικό του τρόπο, ο Πάνος Κυπαρίσσης, ενώ είχαν προηγηθεί ο

*Δημήτρης Χατζής, ο Γιάννης Δάλλας, ο Χριστόφορος Μηλιώνης,
ο Νίκος Χουλιάρης.⁷⁰⁷*

Ο Γιάννης Δάλλας, κριτικός αλλά και συμμετέτοχος στην ίδια λογοτεχνική ομάδα, υποστηρίζει για τον Χατζή ότι:

*μία άλλη ιδιοτυπία του ..., λανθάνουσα στο βάθος του καμβά και της
κατεργασίας της μορφής του, είναι η αφανής υπόκρουση ρυθμού στα
κείμενα του. Και μάλιστα ρυθμού συνήθως μετρικού. Έτσι που
στήνοντας αυτή, να ακούς υπόκωφα πατήματα ιάμβων — αλλά και
άλλων μέτρων, σπανιότερα τροχαίων κατά την οργή του και
συχνότερα αναπαίστων σύμφωνα με τα θεματικά «μνημόσυνα» του —
στα πεζά του. Ένα σύστημα ρυθμών που υπογειώθηκε! Δεν το άφησε
να εκδηλωθεί στην επιφάνεια ούτε το χρησιμοποίησε επιδεικτικά και
έντεχνα, ...⁷⁰⁸*

Συνεπώς, πρώτος ο Χατζής ανοίγει τον δρόμο στην απορρόφηση του δημώδους ποιητικού ρυθμού από τη μεταπολεμική πεζογραφία των Ηπειρωτών και προσφέρει ένα σημαντικό πρότυπο που το ακολουθούν οι επόμενοι συγγραφείς. Επιπλέον, η Γεωργία Λαδογιάννη ισχυρίζεται για τον Μηλιώνη:

*Σημαντικό ρόλο ... έχει ο ρυθμός, ως φόρμα που δίνει την προοπτική
του βάθους στην αφηγηματική επιφάνεια.*

*Ο ρυθμός ως μία από τις πιο χαρακτηριστικές φόρμες που
αποδίδουν το «τέμπο», δηλαδή την χρονικότητα των εναλλαγών,
εμφανίζεται σε διάφορες εκδοχές. Θα ξεχωρίσω δύο περιπτώσεις: το
«τέμπο» που δίνει η «κυριολεκτική» του παρουσία. Η «κυριολεκτική»
μεταφορά του ρυθμού είναι οι ενσωματωμένοι 15σύλλαβοι (ακέραιοι
ή θρυμματισμένοι) ή γνωστά ελαφρολαϊκά και, στη δεύτερη*

⁷⁰⁷ Μ. Γκανάς, «Χρήστος παρών...», πρόλογος στο Χ. Μπράβος, *Μετά τα μυθικά*, Πατάκης, Αθήνα 1996, σ. 10.

⁷⁰⁸ Γ. Δάλλας, «Μνήμη Δημήτρη Χατζή. Η συγγραφική πορεία του και η ποιητική της», *ό.π.*, σ. 135.

*περίπτωση, είναι η περίπτωση όπου φτιάχνεται ένα πολυφωνικό μουσικό σύνολο. Αυτό προκύπτει μέσα από μια περιγραφή.*⁷⁰⁹

Εκτός από τους Χατζή, Δάλλα και Μηλιώνη η λαϊκή ηπειρώτικη ποίηση ασκεί φανερή επίδραση σ' όλους ανεξαιρέτως τους συγγραφείς και διακρίνεται ως διακείμενο στο έργο τους. Προεκτείνοντας την κατηγοριοποίηση της Λαδογιάννη για τον ρυθμό στον Μηλιώνη, εκτιμούμε πως ο εσωτερικός ρυθμός στον λόγο των μεταπολεμικών Ηπειρωτών πεζογράφων διαπλάθεται με τρεις τρόπους: α. χρήση δομών επιφανείας του δημοτικού τραγουδιού, β. ενσωμάτωση αποσπασμάτων τραγουδιών στο κείμενο και γ. αναγωγή του δημοτικού τραγουδιού σε δεσπόζουσα θεματική. Ενδεικτικά, στο κάτωθι απόσπασμα από το αυτοβιογραφικό διήγημα του Μηλιώνη «Ακούω τον άνεμο» ανιχνεύονται διαδεδομένα στις δομές επιφάνειας του δημοτικού τραγουδιού φαινόμενα:⁷¹⁰

Με ξέρουν τα κουκάλογα στο μύλο του Αλιούση. Με ξέρουν οι καταρράχτες, ο μικρός και ο μεγάλος, πέρα στους κήπους. Με ξέρει το Λιθάρι του Μπέη, που αντικρίζει το πιο όμορφο ηλιοβασίλεμα. Με ξέρουν τα κοτσύφια στο Περιστέρι, τη βρύση που έδωσε στο χωριό το όνομά της, και τ' αηδόνια στην άλλη βρύση, τη Ζόγκα, με τα θεόρατα πλατάνια, με ξέρουν οι πέρδικες στη Γουρνόγουβα, που για χάρη τους εγώ έγραψα την πιο ωραία ερωτική σκηνή στη Δυτική Συνοικία. Με ξέρουν τ' αγριοπερίστερα, εκεί και στο Μελισσαριό. Με ξέρουν τα κρινάκια στο πλάτωμα του Αη-Νικόλα, κι οι αλεπούδες που τις μπούκωνα καπνό, κι οι λαγοί που τους έπιανα στις θηλιές κι ως το πρωί κόβανε το σύρμα και μου φεύγανε. Με ξέρει ο κούκος στα φτελιάδια του Μόσχου και δυο τρυγόνια που φωλιάζουνε κάθε χρόνο στο Λάκκο του Ρούβελα. (σσ. 159-160)

Τα φαινόμενα αυτά είναι α. η αυτούσια επανάληψη φράσεων (με ξέρουν / με

⁷⁰⁹ Γ. Λαδογιάννη, «Από την ιστορία στη λογοτεχνία. Σχόλια στο ύφος του Χριστόφορου Μηλιώνη», ό.π., σ. 105.

⁷¹⁰ Βλ. Ε.Γ. Καψωμένος, *Δημοτικό τραγούδι. Μια διαφορετική προσέγγιση*, ό.π., σσ. 73-92.

ξέρει), β. η παράταξη ομοιογενών όρων (ζώα της ιδιαίτερης πατρίδας: κουκάλογα,⁷¹¹ κοτσύφια, αηδόνια, πέρδικες, αγριοπερίστερα, αλεπούδες, λαγοί, κούκος, τρυγόνια και μικροτοπωνύμια του γενέθλιου χωριού: μύλος του Αλιούση, μικρός και μεγάλος καταρράχτης, Λιθάρι του Μπέη, βρύση Περιστέρι, βρύση Ζόγκα, Γουρνόγουβα, Μελισσαριό, πλάτωμα του Αη-Νικόλα, φτελιάδια του Μόσχου, Λάκκος του Ρούβελα) και γ. οι δομές συμμετρίας που συνδυάζουν ασύνδετη παράταξη ομοειδών συντακτικών μελών (αντικείμενο + ρήμα + υποκείμενο + προθετικό σύνολο τόπου και/ή τοπικό επίρρημα ή δευτερεύουσα αναφορική πρόταση) με μερική επανάληψη όρων: *Με ξέρουν τα κουκάλογα στο μύλο του Αλιούση / Με ξέρουν οι καταρράχτες ... πέρα στους κήπους / Με ξέρουν τ' αγριοπερίστερα, εκεί και στο Μελισσαριό / Με ξέρουν τα κρινάκια στο πλάτωμα του Αη-Νικόλα ή Με ξέρει το Λιθάρι του Μπέη, που ... / Με ξέρουν τα κοτσύφια στο Περιστέρι, τη βρύση που ... / με ξέρουν οι πέρδικες στη Γουρνόγουβα, που ... / Με ξέρει ο κούκος στα φτελιάδια του Μόσχου και δυο τρυγόνια που ...*

Παραθέτουμε μερικά τυχαία ακόμη παραδείγματα ανά συγγραφέα, όπου βασικές δομές επιφάνειας του δημοτικού τραγουδιού συνδιαμορφώνουν, μαζί με άλλα βέβαια στοιχεία, την αισθητική του κειμένου. Στο διήγημα «Δρακόλιμνη (Παλιός ηπειρώτικος θρύλος)» του Χατζή ξεχωρίζει παρηχητική επανάληψη με τον συνδυασμό των φθόγγων τρ/γρ/ργ/ρ:

*Ακούν [οι ξένοι που πάτησαν το βουνό] τα πεύκα που τρίζουν,
τρίζουν τα δόντια του [δράκου], κ' εκείνοι τρέμουν και αγρυπνούνε -
απόψε θα 'ναι που θα φανερωθεί, αύριο θα ξεσπάσει η οργή του; (σ.
101)*

ως στοιχείο ηχομιμητικό του εκφοβιστικού τριγμού των δοντιών του δράκου και

⁷¹¹ Κουκάλογα = κουκάλογου ή αλουγόκουκου = μεγάλο πουλί του γένους των γερακιών, που μοιάζει την πέρδικα και που έρχεται νωρίτερα από τον κούκο. Κατά την ηπειρώτικη παράδοση το στέλνει ο αφέντης του ο κούκος για να δει αν έλιωσαν τα χιόνια. Βλ. Π. Αραβαντινός, *Ηπειρωτικόν Γλωσσάριον*, ό.π., σ. 52· Ε.Α. Μπόγκας, *Τα γλωσσικά ιδιώματα της Ηπείρου (Βορείου, κεντρικής και νοτίου)*. Α', ό.π., σ. 40, 192.

στοιχείο ρυθμικό του λόγου.⁷¹² Στο διήγημα «Ο καταδότης» του Τζάλλα σημειώνεται κλιμάκωση της έντασης σε τρεις βαθμίδες και κορύφωση:⁷¹³

Θα περπατήσουμε είκοσι, τριάντα, εκατό ώρες. Θα περπατήσουμε έως τη συντέλεια του κόσμου. (σ. 29)

Στο «Πένθος» του Τζιόβα εντοπίζεται εμφατική επανάληψη με σταθερές και συνώνυμες λέξεις, που παραπέμπει στο σχήμα του ισομετρικού παραλληλισμού, της αναπαραγωγής της σημασίας του πρώτου ημιστίχιου στο δεύτερο:⁷¹⁴ *Οι μέρες περνούσαν δύσκολα, δύσκολα κι επικίνδυνα.* (σ. 207). Στη «Γέφυρα του καλόγερου» του Δάλλα επισημαίνεται διπλό αντιθετικό ζεύγος (βουνό-κάμπος) μέσα στην ίδια φράση: *Έτσι ο Γύπας του Λιοβουνιού ήρθε η ώρα να τα βάλει με το Γύπα της πεδιάδας.* (σ. 130) και παρατακτικό σχήμα με συγγενικές έννοιες:⁷¹⁵

Δίπλα η πέτρα περίμενε, βασιλόπετρα, καρδιά του βράχου, γαλαχτερή ρίζα της γης, κλαδιά των πετρωμάτων. (σ. 131)

Στη «Λαϊκή Αγορά» του Πορφύρη διαπιστώνεται το σχήμα θέση-άρση,⁷¹⁶ το οποίο ενώνει αντιθετικά δύο ασυνταίριαστες αξίες με διαφορετικές ιδιότητες, την αγάπη που μοσχοβολά και το κέρδος που βρωμοκοπά:

Γιατί η αγάπη μυρίζει όμορφα σαν γιομάνουσο, ενώ το κέρδος βρωμάει, κι ας λένε πως τα λεφτά δεν έχουν μυρωδιά. (σ. 97)

Στο μνημονευθέν αφήγημα «Ακούω τον άνεμο» του Μηλιώνη ο παραλλαγμένος στίχος *Ακούω τον άνεμο, κούγω τον άνεμο κι αχάει* του ομώνυμου τραγουδιού (με πλάγια στο κείμενο) επαναλαμβάνεται ως στερεότυπο μεταβατικό μοτίβο ανάμεσα σε

⁷¹² Για την παρηχητική επανάληψη βλ. Ε.Γ. Καψωμένος, *Δημοτικό τραγούδι. Μια διαφορετική προσέγγιση*, ό.π., σσ. 77-78.

⁷¹³ Ό.π., σ. 74.

⁷¹⁴ Ό.π., σ. 75.

⁷¹⁵ Για τις ομόλογες δομές στο δημοτικό τραγούδι ό.π., σ. 74, 77.

⁷¹⁶ Ό.π., σ. 80.

χωριστές ενότητες, όπως ακριβώς συμβαίνει με την αρχιτεκτονική επανάληψη στη δημοτική ποίηση.⁷¹⁷ Στο «Λίγος αφρός στο νερό» του Σταμάτη παρατηρείται η τεχνική των άστοχων ερωτημάτων:⁷¹⁸

*Ποιος θα το 'λέγε, χρόνια είχε να τη θυμηθεί, ποιος θα το 'λέγε
πως θα 'βγαίνε σήμερα μπροστά του; Και πίσω της χορεύοντας τρελά
ο παρδαλός, παράξενος κόσμος που ύφαινε κείνη με τα λόγια της -
ποιος θα το 'λέγε πως θα θυμόταν σήμερα τη γιαγιά του και τα
παραμύθια της; (σ. 235)*

Ακόμη, στο μυθιστόρημα *Η Φαμίλια των Λιστινών* του Μούλιου αναδύονται τυποποιημένες και στερεότυπες φράσεις:⁷¹⁹ *Έτσι είναι αυτά τα πράγματα. Μα έχει ο καιρός γυρίσματα και τι γυρίσματα!* (σ. 75).

Σε τριάντα ένα κείμενα από τα εκατόν σαράντα δύο (ποσοστό 22%) εγκιβωτίζονται χωρία ηπειρώτικων δημοτικών τραγουδιών.⁷²⁰ Ενσωμάτωση δημοτικών στίχων εξακριβώνεται σε επτά από τους οκτώ συγγραφείς· δεν υφίσταται μόνο στον Τζάλλα ενώ μεγαλύτερο ποσοστό παρουσιάζει στους Τζιόβα (σε επτά κείμενα) και Μηλιώνη (σε δεκατρία κείμενα). Συγχωνεύονται συνολικά πενήντα έξι άσματα, από τα οποία έξι απαντώνται από δύο φορές («Για σήκω απάνου, Γιάννο μου», «Ποιος πλούσιος απέθανε», «Μωρή κοντούλα λεμονιά», «Στα Γιάννενα στον Κουραμπά», «Ο Μενούσης», «Οσμάν Τάκα») και ένα από τρεις («Του γιοφυριού της Άρτας»). Η παράθεση των δημοτικών τραγουδιών στην αφήγηση έχει λειτουργικό ρόλο, καθώς έμμεσα σχολιάζουν την υπόθεση ή φωτίζουν πτυχές της προσωπικότητας των ηρώων.

Φέρ' ειπείν στη «Μουργκάνα» του Χατζή, κατά την αποχώρηση των ανταρτών από το βουνό, μία ομάδα συναγωνιστών πληροφορείται τον θάνατο της μαχήτριας Ρίγκως κι ο ημιονηγός τραγουδά το κλέφτικο μοιρολόι «Για σήκω απάνου, Γιάννο μου»:⁷²¹

⁷¹⁷ Ο.π., σ. 75 – σημ. 53.

⁷¹⁸ Ο.π., σσ. 80-81.

⁷¹⁹ Ο.π., σσ. 92-93.

⁷²⁰ Βλ. Παράρτημα Δ'.

⁷²¹ Βλ. Παράρτημα Δ' – αριθ. 1.

*Βρέχει. Ο ημιονηγός σιγοτραγουδάει. Τα πέταλα των
μουλαριών τροχαλίζουν απάνω στο χαλικόδρομο. Στο φυλάκιο που
σταματούμε, μια διμοιρία κατεβαίνει για νυχτερινή κρούση. Ο δρόμος
δεν μας χωράει κι αναμερίζουμε να περάσουν. Κάποιος φωνάζει
μέσα στη φασαρία και το σκοτάδι.*

— Λάκη, ε, ωρέ Λάκη. Μ' ακούς; Η Ρίγκω, ρε Λάκη.

— Ε;

— Σκοτώθηκε χτες.

*Τα πέταλα ξανατροχαλίζουν στο χαλικόδρομο που κρέμεται
πάνω από τη ρεματιά. Ο ημιονηγός τραγουδάει:*

βρέχει ο ουρανός και βρέχεσαι,

χιονίζει θα κρυώσεις,

θα σου βραχούνε τ' άρματα. . .

*Είναι μια λεβεντιά και μια τρυφερότητα σ' αυτό το τραγούδι. Η Ρίγκω
σκοτώθηκε χτες. Δε θα ξανανεβεί στα βουνίσια μονοπάτια, δε θα
ξαναπερπατήσει στα ντερβένια του κάμπου. Δε θα ιδεί τη λευτεριά και
την ειρήνη. Για μια στιγμή ο τόπος γιομίζει πίκρα. (σσ. 95-96)*

Στο κείμενο παρεμβάλλονται τρεις στίχοι που ταυτίζουν αξιακά τη σκοτωμένη Ρίγκω με τον νεκρό κλέφτη Γιάννο. Το λεβέντικο μοιρολόι ταιριάζει απόλυτα στη Ρίγκω – παλληκάρι, γιατί μάχεται με γενναιότητα κλέφτη και πέφτει ένδοξα στον αγώνα. Ταυτόχρονα, το τραγούδι ανακουφίζει τον πόνο των συντρόφων από τον θάνατό της και συνδυάζεται με τη βροχή που εξωτερικεύει τον θρήνο τους.

Στο διήγημα «Ο βίος του μπασιο – Κωνσταντή» του Τζιόβα το καλοκαίρι του 1855 επιστρέφει στο χωριό του, τη Δοβρά Ζαγορίου, από το Τατάρ – Παζαρτζίκ της Βουλγαρίας ο ξενιτεμένος και πετυχημένος έμπορος Κωσταντής Κώστογλου. Χάνει το караβάνι του Ρόβα στα Γρεβενά και αναγκάζεται να ταξιδέψει μόνος του. Φτάνει στο Περιβόλι της Πίνδου και από εκεί τραβά προς τη Βοβούσα. Σταματάει για να ξεκουραστεί σε μια βρύση δίπλα στην τοποθεσία «ταμπούρι του Ζιάκα», όπου ξαπόσταινε το караβάνι του Ρόβα. Θυμάται τον Ρόβα και το τραγούδι που έλεγε για τον ληστή Γιαννούλα Ζιάκα ή Ζάκα:

*Είχε και μια φωνή, μα τι φωνή, όταν τραγούδησε για το Γιαννούλα
Ζιάκα. Ακόμα και τ' άλογα όρθωναν τ' αυτιά τους. Και το ταμπούρι*

δυο δρασκειλιές από τη βρύση πνιγμένο στις αγράμπελες. Εκείνο τον καιρό οι άνθρωποι είχαν μνήμη ελέφαντα, την ακόνιζαν γιατί δεν ήταν εύκολες οι σημειώσεις, γι αυτό ήρθαν στο νου του Κωσταντή ολοκάθαρα κάποια λόγια του τραγουδιού:

«Με γέλασεν η χαραυγή, της νύχτας το φεγγάρι
κι εβγήκα νύχτα στα βουνά, ψηλά στα κορφοβούνια,
κούω τα πεύκα που βροντάν και τα βουνά βογγούνε.
- Εσείς βουνά των Γρεβενών και πεύκα του Μετσόβου,
τ' έχετε και μαλώνετε, τ' έχετε και βογγάτε;
- Μπήκαν οι κλέφτες στα μαντριά, ο καπετάν Γιαννούλας,
σκλάβους μας πήρε τα παιδιά, μας πήρε τα κορίτσια
και μας γυρεύει ζαγορά πολλές σακούλες άσπρα,
γυρεύει για να του δοθεί και το καπετανλίκι
στο Γρεβενό, στο Μέτσοβο και σ' όλα τα Ζαγόρια». (σ. 60)

Πρόκειται για τους αρχικούς δέκα από τους δεκαεπτά στίχους του ηπειρώτικου κλέφτικου τραγουδιού «Γιαννούλας Ζάκας» που χρονολογείται στα 1824, όταν ο ληστής υποχρεώνει τον διοικητή της Ηπείρου να τον διορίσει έμμισθο οδοφύλακα στην επαρχία Γρεβενών και στην περιοχή Ζαγορίου.⁷²² Το παράθεμα αφορμάται από τις αναμνήσεις του μπασιο – Κωνσταντή αλλά παράλληλα προοικονομεί την εξέλιξη της υπόθεσης, καθώς πάνω στη γλύκα της ανάπαυσης τον απαγάγουν κλέφτες, του κόβουν το αυτί και το στέλνουν στην οικογένειά του ζητώντας λύτρα.

Στη «Γέφυρα του καλόγερου» του Δάλλα, διήγημα που μυθοποιεί την κατασκευή του ομώνυμου γεφυριού στον ποταμό Λούρο (1853-1861 ή 1867) από τον ηγούμενο της Μονής Προφήτη Ηλία Ηλιοβουνίου Διονύσιο τον εξ Ελευθεροχωρίου,⁷²³ το κτίσμα παρομοιάζεται με χαροκαμένη μάνα του Ζαγορίου και γυναίκα από τη Βήσσανη Πωγωνίου, που κατά το γνωστό δημώδες ερωτικό άσμα⁷²⁴ μοιάζει με κοντούλα λεμονιά. Ο εντός εισαγωγικών στίχος του τραγουδιού ανακαλεί

⁷²² Για το τραγούδι βλ. Παράρτημα Δ' – αριθ. 3.

⁷²³ Για την ιστορία της γέφυρας βλ. Σ. Μαντάς, «Ήταν ένα γεφύρι στον Λούρο...». Ανακτήθηκε στις 27/03/2012 από το διαδίκτυο: http://arhiogefirionipirotikon.blogspot.gr/2012/03/blog-post_2468.html

⁷²⁴ Βλ. Παράρτημα Δ' – αριθ. 10.

«μουσικά» το Πωγώνι και επιτείνει τη δυναμική της παρομοίωσης:

*Μέσα στη νύχτα το χτίσμα παίρνει χωριστή μορφή για τον καθένα,
γίνεται μια γυναίκα ψηλά από τη Βήσσανη —«λεμονιά με τα πολλά
λεμόνια» — μια χαροκαμένη μάνα με τη ρόκα της σ' ένα κατώφλι του
Ζαγοριού. (σ. 134)*

Στο διήγημα «Ο τελευταίος ταμπάκος» του Μηλιώνη, ο ταμπάκος Χαρίσης σύμφωνα με την παρέα του:

*Ήξερε για τη Βασιλαρχόντισσα ακόμα, που την είχαν πάρει οι
κλέφτες, για να τους στείλει λύτρα ο Βλαχλείδης, κι ύστερα της
βγάλανε το τραγούδι:*

*δεν είναι κρίμα κι άδικο, δεν είναι κι αμαρτία
να μένει η Βάσιω στα βουνά, σε κλέφτικα
λημέρια. (σ. 129)*

Στην αφήγηση παρατίθενται οι δύο πρώτοι στίχοι του ιστορικού τραγουδιού «Βασιλαρχόντισσα»⁷²⁵ και μάλλον από αναχρονισμό παραδίδεται το όνομα του δημάρχου Ιωαννίνων Δημ. Βλαχλείδη (1929-1941, 1945-1950) ως καταθέτη των λύτρων της απαγωγής της Βασιλαρχόντισσας. Η αναφορά του τραγουδιού έχει αποδεικτικό χαρακτήρα: τεκμηριώνει τη βαθιά επαφή του Χαρίση με την ηπειρώτικη παράδοση.

Στο διήγημα «Οι Φωνές» του ίδιου συγγραφέα, ο ομοδιηγητικός αφηγητής ζητά από την ενενηντάχρονη μάνα του να του υποσχεθεί πως όταν πεθάνει θα βρει τον τρόπο να έρθει πίσω και να του πει *πώς είναι εκεί τα πράγματα* (σ. 29). Μέτα από πολλά χρόνια ανακαλύπτει στην αποθήκη του ένα ξεχασμένο μαγνητόφωνο, όπου

⁷²⁵ Βλ. Παράρτημα Δ' – αριθ. 19. Οι ληστοσυμμορίες του Σαρακατσάνου Βαγγέλη Τάκου και του Θύμιου Γάκη, στις 27 Ιουλίου 1884 στο Μέτσοβο, απαγάγουν την κόρη του Νικολάκη Αβέρωφ, Ευδοκία, σύζυγο του Σεργίου Τζοανόπουλου, την περίφημη Βασιλαρχόντισσα. Για ανάλυση του τραγουδιού βλ. Α. Μπενάτσης, «Προς μια σημειωτική της λαϊκής παράδοσης: Η περίπτωση του Μετσόβου», στο Δ. Ρόκος (επιμ.), *Το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο για το Μέτσοβο. Επιστρέφοντας ένα μέρος του χρέους*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις ΕΜΠ, Αθήνα 1998, σσ. 399-400.

«εγκλώβιζε» (σ. 33) τις φωνές συγγενών και φίλων. Βάζοντας μια πομπίνα ακούει ξαφνικά την μάνα του να τραγουδά το πωγωνίσιο άσμα της ξενιτιάς «Βαριά κοιμάσαι, αγάπη μου» ή «Είδα ένα γείνορο αχαμνό»:⁷²⁶

*Και ξαφνικά, εκεί που νόμιζα πως η πομπίνα τέλειωνε κι
ετοιμαζόμουν να σηκωθώ, να τη σταματήσω, ακούστηκε μια
τρεμάμενη γυναικεία φωνή, αλλοιωμένη λίγο, που δυσκολεύτηκα να
την αναγνωρίσω αμέσως. Τραγουδούσε ένα παλιό τραγούδι της
πατρίδας μου, ξεχασμένο κι αυτό, λυπητερό σαν μοιρολόι ...:*

*...Αχ, είδα ένα όνειρο κακό και δέλει⁷²⁷ για τ' εσένα
— αχ, λεβέντη μου!*

*Είδα τον μαύρο σου γυμνό, τη σέλα ραγισμένη,
το δόλιο το μαντίλι σου, στη στράτα πεταμένο
— ψυχή, καρδούλα μου!...*

*Ήρθε ξανά εκείνος ο σφάχτης, έζωσε το στήθος μου κι
απλώθηκε ως πίσω στην πλάτη. (σ. 40)*

Η παρεμβολή τριών στίχων του δημοτικού προμηνύει την αρρώστια του αφηγητή, το κακό που θα πάθει, και συγχρόνως αποτελεί εκπλήρωση της υπόσχεσης της μάνας για μεταθανάτια επικοινωνία μαζί του.

Στο κλείσιμο του μυθιστορήματος *Η Φαμίλια των Λιστινών* του Μούλιου ο Γύφτος Κοτσιφάκος παίζει και τραγουδά ένα πωγωνίσιο μοιρολόι⁷²⁸ για τη οικογένεια των Λιστινών, μπροστά στους τάφους τους, μετά την άδικη απάλειψη του ονόματος του ύποπτου για φιλοκομμουνιστική στάση Νότη Λιστινού από το μνημείο των πεσόντων του χωριού:

*Υστερα, όταν πια ο τόπος άδειασε κι έμεινε μόνος, τράβηξε κατά το
κοντινό νεκροταφείο. ... Έβγαλε τότε από ένα σακούλι το κλαρίνο
του και μετά γύρισε και κάθισε πάνω στους τάφους των Λιστινών.*

⁷²⁶ Βλ. Παράρτημα Δ' – αριθ. 22.

⁷²⁷ Δέλει - δέλνει (το μάτι) = κινούνται σπασμωδικώς τα βλέφαρα κάποιου. Βλ. Π. Αραβαντινός, *Ηπειρωτικόν Γλωσσάριον*, ό.π., σ. 36.

⁷²⁸ Βλ. Παράρτημα Δ' – αριθ. 31.

Άρχισε να φυσάει ένα σκοπό λυπητερό και μετά να τραγουδάει ένα μοιρολόι.

*«Ποιος πλούσιος γιεμ, απέθανε
και πήρε βίος κοντά του.
Πήρε τρεις πήχες σάβανο
να ντύσει ο μαύρος το κορμί του».*

... Και κείνος ο αέρας άρπαξε τη φωνή του και βραχνή και κουρασμένη όπως ήταν, την ακούμπησε στα ερειπωμένα σπίτια των Λιστινών. Αυτών που, όπως έλεγαν, κατακυρίευσαν, κάποτε, τη γης, αλλά που στο τέλος πείνασαν και δίψασαν. Μέχρι που δεν έμεινε τίποτα απ' αυτούς. Ούτε καν η μνήμη τους. (σσ. 135-136)

Το μοιρολόι ανακεφαλαιώνει την τραγική τύχη ολόκληρης της οικογένειας των Λιστινών και κορυφώνει τη δραματική ένταση στο τέλος του μυθιστορήματος.

Στη μεταπολεμική πεζογραφία της ηπειρώτικης εντοπιότητας το δημοτικό τραγούδι -ιδίως το μοιρολόι-, οι τραγουδιστές, οι οργανοπαίχτες, οι χορευτές και τα παραδοσιακά πανηγύρια αναδεικνύονται σε κεντρικό θέμα. Ο αφηγητής του Μηλιώνη αποφαινεται για τη δημοτική ποίηση της Ηπείρου: *όλα τα τραγούδια της πατρίδας μου μοιάζανε με μοιρολόγια* («Οι Φωνές», σ. 40), υπεραμύνεται της γνησιότητας των ηπειρώτικων πανηγυριών, θεωρεί πως ευτελίζονται πασίγνωστα άσματα (πχ. «Μωρή κοντούλα λεμονιά», «Χαλασιά μου» και «Γιάννη μου, το μαντήλι σου»),⁷²⁹ όταν τραγουδιούνται από την *κουλτούρα της Αθήνας* ή ανθρώπους ανίδεους απέναντι στον πόνο που εκφράζουν, και υπερασπίζεται σθεναρά την ιδιαίτερη ποιότητα, την ιδιόμορφη μουσική κλίμακα και τις αυθεντικές πολυφωνικές εκτελέσεις των τραγουδιών:

Τα ηπειρώτικα πανηγύρια είναι άλλο πράμα, κρατούν την παλιά τους εικόνα. Όχι όπως στην άλλη Ελλάδα που κατάντησαν σαν τα σκυλάδικα του Αιγάλεω με τις αμανετζούδες. ...

Οι Βησσανιώτισσες ήταν ωραίες γυναίκες και παιγνιδιάρες. Αυτό θέλει να πει και το τραγούδι, που το 'κανε γνωστό ο Αγγελόπουλος και το 'μάθε όλη η Κουλτούρα της Αθήνας. Μου το

⁷²⁹ Βλ. Παράρτημα Δ' – αριθ. 25.

χαλάσανε, το ξεφτιλίσανε. Δε μου 'ρχεται να το τραγουδήσω. Αρχίζω να λέω:

Μωρή κοντούλα λεμονιά με τα πολλά λεμόνια

Βησσανιώτισσα

σε φίλησα κι αρρώστησα,

και μου 'ρχεται να ξεράσω. Αυτό και το «Χαλασιά μου». Κι ακόμα πιο πολύ, το «Γιάννη μου, το μαντίλι σου», που για να το πεις και να το τραγουδήσεις, πρέπει να 'σαι Βορειοηπειρώτισσα, γέννημα-θρέμμα, να φοράς μονέτρα, να 'χεις πιει ένα ποτάμι φαρμάκια, να ξενοπλένεις στα σπίτια της Αθήνας και να σε λένε Αλβανή. Ούτε κι εγώ μπορώ να το τραγουδήσω. Οι Δεροπολίτες είναι γι' αυτά. Σου στρώνουν στο άψε ολόκληρη χορωδία, με πάρτη, με κλώστη, με τσακιστή με ισοκράτη. Ο μουσικός ο Κουτούγκος μου έλεγε κάποτε ότι σ' αυτήν την κλίμακα μόνο τα ιρλανδέζικα τραγούδια τραγουδιούνται, και τα κινέζικα. Έχω ένα δίσκο με τους «Πέντε Γλυνιώτες», προπολεμική εγγραφή, από τη μια μεριά το «Βλάχα πλένει στο ποτάμι» κι από την άλλη το «Κάπου μια 'μορφή, κάπου μια μαυρομάτα μαντιλόπλενε μαντίλια μεταξένια κι αραθύμωσε» — αραθύμωσε θα πει: φουρτούνιασε η καρδιά της. Εκεί ν' ακούσεις κλώσιμο και τσάκισμα! Κι ένα κλαρίνο που πατάει γερά σε κάθε σκαλοπάτι». («Ακούω τον άνεμο», σσ. 144-145).

Στο παραπάνω απόσπασμα ο αφηγητής επιδίδεται σε μία σειρά συγκρίσεων και αξιολογικών κρίσεων υπέρ της ηπειρώτικης παράδοσης: α. *πανηγύρια με παλιά αίγλη στην Ήπειρο* vs *σκυλάδικα με αμανετζούδες στην υπόλοιπη Ελλάδα*, β. *τραγούδια όμορφα στον τόπο τους* vs *τραγούδια «χαλασμένα» εκτός γενέθλιου τόπου*, γ. *τραγούδια ταιριαστά στις φαρμακωμένες Βορειοηπειρώτισσες* vs *τραγούδια αταίριαστα στο στόμα ατυράννητων ανθρώπων*. Κατόπιν εκφέρει την άποψη ότι οι πιο επιδέξιοι στο πωγωνίσιο πολυφωνικό τραγούδι είναι οι Δεροπολίτες που στη στιγμή σχηματίζουν *ολόκληρη χορωδία* και *απαριθμεί -με πλάγια στο κείμενο- τους τέσσερεις βασικούς τραγουδιστές της ομάδας με τη μουσικολογική ορολογία τους*.⁷³⁰ Στη συνέχεια

⁷³⁰ Βλ. Β. Νιτσιάκος - Μ. Αράπογλου - Κ. Καρανάτσης, *Νομός Ιωαννίνων. Σύγχρονη Πολιτισμική Γεωγραφία*, ό.π., σ. 196: «ο πάρτης είναι ο κορυφαίος που ξεκινά το τραγούδι,

αναλαμβάνει την κατά Gérard Genette μαρτυρική ή πιστοποιητική λειτουργία,⁷³¹ υποδεικνύοντας τις πραγματικές πηγές που στηρίζουν τα επιχειρήματά του: α. τον μουσικό Κουτούγκο⁷³² και β. έναν παλαιό δίσκο από το προσωπικό του αρχείο.⁷³³

Όπως ήδη αναφέραμε, το διήγημα «Η Δοντάγρια» του Πορφύρη τελειώνει μ' ένα συγκλονιστικό μοιρολόι, οι θρηνητικοί ήχοι του οποίου αναπαράγονται από τις προσεχτικά επιλεγμένες λέξεις του κειμένου. Μετά το πέρας της κηδείας των Ιταλών στρατιωτών φαίνεται στο πλάτωμα ο μπαρμπα-Νίκος, που υποφέρει από ρευματισμούς και γι' αυτό αργεί στην τελετή. Πίνει λίγο νερό κι αρχίζει να παίζει με το κλαρίνο του ένα μοιρολόι μέσα στη βροχή:

Κι ωχ! Τι κόσμος και τι καημός χωρούσε μέσα του! Βουνά λύγιζαν, δέντρα χαμήλωναν και σίγουρα η λαφίνα δάκρυζε στη φωλιά της. Λουλούδια βιάζονταν να βγουν από το χώμα κι ο άνεμος κρατούσε την ανάσα του, μην μπερδευτεί με το σκοπό και τον χαλάσει. Αγρίμια και πουλιά μαρμάρωσαν και το στήθος δεν άντεχε τέτοια τρικυμία μέσα του και ξέσπασε σ' αναφιλητό. Σκιές προγόνων από τα πέρατα του χρόνου και ψυχές ταξιδεμένων από τα πέρατα του κόσμου συνάχτηκαν ένα γύρο στη μεγάλη επίπεδη πλάκα κρατώντας το ίσον στο κλαρίνο του μπαρμπα-Νίκου, καταργώντας το χρόνο καθώς

ο γυριστής είναι αυτός που του απαντά, που "γυρίζει" ή "τσακίζει" το τραγούδι, ο κλώστης (που δεν υπάρχει πάντα) είναι αυτός που το "κλώθει" και ισοκράτες είναι οι υπόλοιποι της παρέας που κρατάνε το "ίσο"».

⁷³¹ Α. Τζούμα, *Εισαγωγή στην Αφηγηματολογία. Θεωρία και εφαρμογή της αφηγηματικής τυπολογίας του G. Genette*, ό.π., σσ. 172-173· Γ. Καλλίνης, *Εγχειρίδιο αφηγηματολογίας. Εισαγωγή στην τεχνική της αφήγησης*, ό.π., σσ. 42-43· G. Genette, *Σχήματα III. Ο λόγος της αφήγησης: Δοκίμιο μεθοδολογίας και άλλα κείμενα*, ό.π., σ. 333.

⁷³² Προφανώς είναι ο συνθέτης και καθηγητής θεωρητικών Μιλτιάδης Κουτούγκος (Αλάτσατα Σμύρνης 1912 - Αθήνα 1994).

⁷³³ Το πολυφωνικό συγκρότημα «Πέντε Γλυνιώτες» (Βασίλης Σελιώτης - πάρτης, Ιωάννης Τσιέλιος - ισοκράτης, Ευάγγελος Μπατζέλης - ισοκράτης, Αναστάσης Τάκος - ρίχτης και Βασίλης Αναγνώστης - ισοκράτης) κατάγεται από το χωριό Γλύνα της Δερόπολης στη Βόρεια Ήπειρο. Ο δίσκος είναι υπαρκτός και ηχογραφείται το 1935. Βλ. <http://www.youtube.com/watch?v=Jker0UYgXhI> (Ανακτήθηκε στις 3/6/2012 από το διαδίκτυο).

γίνονταν ένα με το μοιρολόι, τους χωριανούς, τους σκοτωμένους στρατιώτες, τα γύρω βουνά και τον χαμηλωμένο ουρανό, που έτσι να έκανες τα χέρια σου, αντάμωνες τα φτερά των αγγέλων του, που χαμήλωναν ποθώντας λίγη γήινη θλίψη. Μια συντροφιά κάθισε σταυροπόδι γύρω από την πλάκα κι έπιακε το κιντόι.⁷³⁴

«Καλότυχα είναι τα βουνά, καλότυχοι κι οι κάμποι
που Χάρο δεν ακαρτερούν, φονιά δεν περιμένουν,
μον' περιμένουν Άνοιξη, τ' όμορφο Καλοκαίρι...».

Η μπάσα φωνή του παρτή ήταν εκατόχρονη βελανιδιά με χοντρό κορμό και φυλλωμένα κλωνάρια που 'κρυβαν αϊτοφωλιές, η συγκρατημένη του γυριστή απόκριση στις φωνές του δάσους, η πλουμιστή του κλώστη άνεμος που κρυφομιλάει, πράσινος κισσός αγκαλιάζοντας το κορμί της βελανιδιάς από χαμηλά ως τα τελευταία φύλλα, όπου ακροζυγιάζονται οι σταγόνες της πρωινής δρόσου κι η σταθερή συγκρατημένη οριζόντια του ισοκράτη, ο αχός του ποταμού που κατρακυλάει τα νερά του στους γκρεμούς, κουβαλώντας την πραγματεία του χρόνου. (σσ. 16-17)

Το σκηνικό είναι μοναδικό. Βρέχει σαν μουρμουρητό παλιού παραμυθιού και έχει ομίχλη, μια ομίχλη που καταργεί τα όρια ανάμεσα στο υπαρκτό και το επέκεινα. Η περιγραφή αναπαριστά τον λυγμό του κλαρίνου. Στη μελωδία του χωρά το άχωρο, περιέχεται ατόφιος ο ανθρώπινος καημός. Η φύση υποκλίνεται, τα βουνά λυγίζουν, τα δέντρα χαμηλώνουν, τα ζώα δακρύζουν ή μαρμαρώνουν, τα φυτά βιάζονται να μεγαλώσουν για να απολαύσουν την αιθέρια μουσική, ο άνεμος σταματά για να μην χαλάσει τον σκοπό. Το μελαγχολικό τραγούδι ανακαλεί τους νεκρούς προγόνους και τις ψυχές των ξενιτεμένων. Μ' έναν ανεπανάληπτο τρόπο ενώνει τον κάτω με τον πάνω κόσμο. Είναι ο καταλύτης για μια υπερκόσμια χωροχρονική συνεύρεση παρόντων και απόντων, ζωντανών και νεκρών, ήμερων και άγριων στοιχείων, ανθρώπων και αγγέλων. Οι φωνές των τραγουδιστών της αυτοσχέδιας πολυφωνικής κομπανίας⁷³⁵ ομοιώνονται με τους μελωδικούς ήχους των δέντρων, του ανέμου, της πρωινής δροσιάς και των νερών του ποταμού. Άνθρωπος και φύση γίνονται ένα.

⁷³⁴ Αλβανική λέξη γενικά για το τραγούδι και ειδικότερα για το μοιρολόι.

⁷³⁵ Για το μοιρολόι βλ. Παράρτημα Δ' – αριθ. 12.

Διακριτό μοτίβο στη μυθοποίηση του δημοτικού τραγουδιού είναι η δεξιοτεχνία των Γύφτων οργανοπαιχτών. Στους Τζιόβα, Σταμάτη και Μούλιο υπογραμμίζεται η ξεχωριστή συμβολή τους στη μουσική παράδοση της Ηπείρου.⁷³⁶ Το διήγημα «Το “μοιρολόι” του γύφτου» του Τζιόβα εξιστορεί τις δοκιμασίες που περνά ένας Γύφτος κλαριντζής από τη Ζέλιστα (χωριό Φωτεινό στον Άνω Καλαμά) μέχρι να κατορθώσει να *ταιριάζει καινούργιους θρηνητικούς ήχους* (σ. 193). Στις αρχές του εικοστού αιώνα στη Ζέλιστα, σ' ένα καλύβι Γύφτου βυζαίνει ένα νεογέννητο μωρό. Η γιαγιά του αφήνει μέλι και τρία ξεφλουδισμένα μύγδαλα για τις τρεις Μοίρες. Οι Μοίρες έρχονται και η γιαγιά τις ακούει αλλά δεν ξεδιαλύνει το νόημα όσων προγράφουν για το μωρό· κατανοεί μόνο ότι το εγγόνι της έχει αινιγματικό γραφτό και ότι θα σύρει τον σταυρό της φάρας μακριά. Μεγαλώνοντας το παιδί χάνεται με το κλαρίνο του παππού στον ποταμό Καλαμά. Η ενασχόληση με το κλαρίνο το αναμορφώνει και λάμπει γύρω του ο τόπος: *Με το κλαρίνο του παππού κάτω από το ρούχο του χάνονταν κατά το ποτάμι. Γύριζε ξημερώματα φωτεινό σαν τον αυγερινό κι έλαμπε το καλύβι* (σ. 192). Πεθαίνει η γιαγιά και το πρώτο στεφάνι του νεαρού Γύφτου. Αυτός επιχειρεί να εκφράσει τον οδυρμό του με ήχους αλλά δεν μπορεί. Ο αφηγητής θεωρεί τη λαϊκή μουσική, τέχνη ισάξια με την ποίηση και εξισώνει την εκφραστική δυστοκία του Γύφτου με την καλλιτεχνική αγωνία του Διονυσίου Σολωμού:

Το «ανέκφραστο» αγωνιούσε να βρει ένα πρόσωπο και δεν ήξερε να το περιγράψει με ήχους· ήταν ακόμα πολύ νωρίς να βγει από τη μπούκα του κλαρίνου του «ανάκουστος κιλαηδισμός και λιποθυμισμένος». Γνωστή ιστορία με κορυφαίο τους παθόντα το Διονύσιο Σολωμό. (σ. 193)

Όσπου η έμπνευση και το άρρητο βρίσκουν διέξοδο στη μάχη της Γκραμπάλας τον Νοέμβρη του 1940. Οι νεκροί φαντάροι σκεπάζονται με μια κουβέρτα. Από τη βορινή πλευρά φτάνουν ξενόγλωσσες φωνές λαβωμένων κι ο ήχος

⁷³⁶ Στην Ήπειρο η λέξη «Γύφτος» είναι συνώνυμο του οργανοπαίχτη. Οι Γύφτοι συνθέτουν μια ειδική κατηγορία τραγουδιών – τα αληπασαλίτικα και επιπλέον μεταφέρουν και διαδίδουν στην περιοχή το κλαρίνο. Βλ. Α. Λιάβας, «Κ' ήρθαν κ' οι γύφτοι οι λαλητάδες...», *Επτά Ημέρες* (εφ. *Η Καθημερινή*), 8 Ιανουαρίου 1995, σσ. 12-14.

μιας φουσαρμόνικας. Ο Γύφτος τότε κάνει κάτι που σηκώνει Στρατοδικείο. Κάθεται στη βρεγμένη γη και βιδώνει το κλαρίνο του:

Με τις πρώτες νότες βρέθηκε το πέρασμα που γύρευε καιρούς και ζαμάνια. Έσπασαν οι αναστολές, τα κομποδέματα και ξεμπούκαρε ελεύθερος πια ο θρήνος για φτώχεια και θάνατο ...

Σαν όπως σπάζει φράγμα και τα θολά νερά κατακλύζουν τα σύμπαντα, κατρακυλούσαν οι ήχοι από τη Γκραμπάλα πηδώντας νεροσυρμές και χούνες. Έλεγες πως θρηνούν και οι εφτά ουρανοί πάνω από το φονικό. Αντιλαλούσε ο τόπος —σα να παίζανε μυριάδες όργανα ως μέσα στην Ιλλυρία— τόσο που ξεγελάστηκαν και βγήκαν αλαφιασμένα από τις τρύπες τους τα γυναικόπαιδα των συνόρων, νομίζοντας πως ακούνε σάλπιγγες της δεύτερης παρουσίας. ...

Μη με ρωτήσετε, γιατί δεν ξέρω να πω αν ήταν το «Βορειοηπειρωτικό» ή το «Μέρκο μοιρολόι» που ακούστηκε 'κείνο το βράδυ κάνοντας τους δεκαεννιά νεκρούς να κουνηθούν κάτω από τους κουβέρτες: το Νάση από το Ρωμανό, τον Πέτρου από τη Ζίτσα...
(σσ. 194-195)

Ο αφηγητής δεν γνωρίζει τον σκοπό που εκείνο το βράδυ ξεσηκώνει ακόμα και νεκρούς. Όμως αυτό δεν έχει σημασία. Η ουσία βρίσκεται στην αρτίωση της τέχνης του ταπεινού Γύφτου. Οι Μοίρες του δωρίζουν πνοή μεγάλου δημιουργού, η οποία γονιμοποιείται μέσα από επώδυνες ατομικές και συλλογικές εμπειρίες. Προορισμός και αποστολή του είναι η ποίηση των ήχων – εξού κι ο παραλληλισμός με την ποιητική αμηχανία του Σολωμού.

Στον Σταμάτη, στο διήγημα «Έξω απ' το περιβόλι» εξαιρείται η επιδέξια κορύφωση του ρυθμού από τους Γύφτους μουσικούς και τραγουδιστές στο πανηγύρι ενός χωριού μεταξύ Άρτας και Φιλιπιάδας, παραμονή των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης. Το κλαρίνο ανεβοκατεβάζει το τραγούδι, τα υπόλοιπα όργανα δίνουν το τέμπο και οι φωνές ανακατεύονται με τον κόσμο:

... Και μια τ' άρπαξε το τραγούδι το κλαρίνο και τ' ανέβαζε ψηλά με τα δυνατά φτερά του κ' υστέρα τ' άφηνε να πέσει βροχή στο χωριό — και μαζί το βιολί γλυκό και το λαούτο βαρύ να κανονίζει τη

*γρηγοράδα— μια οι βιολιτζήδες, κ' έβγαιναν οι φωνές τους με
καμώματα και τσακίσματα κι' ανακατώνονταν με τη σκόνη και τον
κόσμο και σπίθιζαν τ' άσπρα δόντια τους και γυάλιζαν απ' τον ιδρο
τα μαυρουδερά πρόσωπα τους.*

*Είμαστε, είμαστε εμείς οι γύφτοι,
είμαστε, είμαστε μια χούφτα χώμα
ρίζετε μας λίγα ταλληράκι' ακόμα. (σσ. 37-38)*

Στο μυθιστόρημα *Την τελευταία κραυγή την άκουσε μια πόρνη* περιλαμβάνεται ένα ακραίο επεισόδιο, που προκαλείται από την απαράμιλλη δεξιότητα των Γύφτων οργανοπαιχτών. Σε κάποιο ηπειρώτικο πανηγύρι ένας τσέλιγκας σκοτώνει τον Γύφτο κλαριντζή Αχμέτ διότι *πλαντάζει* από τη μαεστρία της μουσικής του. Η θρηνωδία του κλαρίνου τραντάζει το θυμικό του τσέλιγκα και τον σπρώχνει στο φονικό για να απαλλαχθεί από τη γοερή μελωδία:

*... εκείνος ο άτιμος [ο κλαριντζής Αχμέτ] είχε πάρει «ένα του
τραπεζιού», απ' αυτά τα τραγούδια που δε χορεύονται, όλοι είχαν
μερακλωθεί και κατέβαζαν τα ρακιά σαν νεράκι και για μια στιγμή
πετάχτηκε πάνω ο τσέλιγκας και φώναξε: «Δεν τον αντέχω,
πλάνταξα, δεν τον αντέχω, θα τον σκοτώσω τον κερατά!» Ο γύφτος
τον κοίταξε, άφησε λίγο το κλαρίνο και γέλασε, ο κόσμος γύρω
γέλασε κι αυτός και ξαφνικά ο τσέλιγκας τραβάει την κουμπούρα και
του την ανάβει καταμεσής στο κούτελο. Μια τρυπούλα μονάχα στο
κούτελο -ούτε το μικρό δάχτυλο δε χωρούσε- κι ο άνθρωπος
ξεμπέρδεψε, πήγε στον άλλο κόσμο χωρίς να πάρει χαμπάρι, έσκασε
σαν σακί από το πατάρι ... (σ. 104)*

Στα μυθιστορήματα του Μούλιου οι Ηπειρώτες χωρικοί αναπτύσσουν δεσμούς φιλίας με Γύφτους κλαριντζήδες και βιολιτζήδες. Είναι γνωστοί στα χωριά και αποδεκτοί ως αδελφοί, καθώς η κοινή γλώσσα της μουσικής, που «μιλά» για πανανθρώπινα συναισθήματα, αίρει κάθε εθνотική διάκριση:

Αυτοί που έπαιζαν κλαρίνο ή βιολί ήταν λίγο πολύ γνωστοί στο

Πέτροβο και πολλές φορές φίλοι αγαπημένοι, καθώς κάποτε ξεχνούσαν κάθε επαγγελματισμό κι έπαιζαν για το κέφι τους, με αποτέλεσμα ο καημός όλων να γίνεται μεράκι, αρμός και κρίκος που όχι μόνο ισοπέδωναν κάθε φυλετική διάκριση αλλά τους έκανε φίλους, βλάμηδες κι αδελφούς. (Η Φαμίλια των Λιστινών, σ. 44)

Ο Ηπειρώτης καταφεύγει σ' αυτήν τη γλώσσα, τη γλώσσα του μοιρολογιού, για να εκφράσει μεγάλους πόνους, λύπες κι απώλειες. Ο ήρωας των *Κληρονόμων* Παύλος Καζάς χορεύοντας σ' ένα γλέντι στο χωριό του, όπου παίζουν Γύφτοι από τον Παρακάλαμο - κέντρο της ηπειρώτικης μουσικής παράδοσης,⁷³⁷ πληροφορείται τον θάνατο της μητέρας του. Αντί να τρέξει στο σπίτι, πρώτα παραγγέλνει από τον κλαριντζή ένα μοιρολόι, εκδηλώνει στο άκουσμά του το πένθος του κι έπειτα φεύγει:

Θυμάμαι πόσο γλυκό ήταν εκείνο το απόγευμα, καθώς ο ήλιος έμοιαζε ν' αποχαιρετάει το Πέτροβο. Είχαν έρθει και κάτι «γύφτοι» απ' τον Παρακάλαμο, κι άρχισαν από νωρίς να «βαράνε». Μπήκε θαρρώ στο χορό τρίτος ή τέταρτος και με τη σειρά του πέρασε πρώτος. Αλλά, προτού πάρει την πρώτη στροφή, του φώναζαν να βγει. Τον πήραν παράμερα και του είπαν πως η μάνα του πέθανε. Τον είδαμε να φέρνει τα χέρια στα μάτια κι αντί να πάρει το δρόμο για το σπίτι πήγε κοντά σ' αυτόν που 'παίξε κλαρίνο. Κάτι του 'πε στ' αυτή και κείνος το γύρισε στο μοιρολόι. Τ' άκουσε ολόκληρο με σκυμμένο το κεφάλι κι άμα τέλειωσε, έφυγε, χωρίς να πει λέξη. (σ. 48)

4.2.2 Λαϊκοί θρύλοι

Ένα ακόμη διακείμενο από την προφορική λογοτεχνία της Ηπείρου είναι οι λαϊκές αφηγήσεις και οι θρύλοι. Στα κείμενα μεταφέρονται θρύλοι για δράκους, στοιχειά, λίμνες, γεφύρια, κάστρα, ληστές και γενναίους πολεμιστές που επενδύονται με άλλους συμβολισμούς, ανάλογα με το περιεχόμενο της αφήγησης. Εδώ θα

⁷³⁷ Β. Νιτσιάκος - Μ. Αράπογλου – Κ. Καρανάτσης, *Νομός Ιωαννίνων. Σύγχρονη Πολιτισμική Γεωγραφία*, ό.π., σ. 220.

εξετάσουμε παραδειγματικά μόνο θρύλους για δράκους που εμφανίζονται σε περισσότερους του ενός συγγραφείς. Οι λαϊκές αφηγήσεις επιδρούν και στο ύφος της μεταπολεμικής ηπειρώτικης πεζογραφίας. Μάλιστα σε ορισμένα διηγήματα του Τζιόβα υιοθετείται η τυπική έναρξη του παραμυθιού αν και διαψεύδεται άμεσα ή έμμεσα πως η διήγηση που ακολουθεί είναι πλαστή: *Μια φορά κι έναν καιρό, δεν είναι παραμύθι, υπήρξε στο χωριό ένα παράξενο αρχοντικό / Μια φορά κι έναν καιρό ήταν, σχεδόν στη μέση του χωριού μου, η εκκλησιά τ' Αϊ-Νικόλα, χτισμένη το 1778* («Όλβια μνήμη», σ. 119, «Θρησκευτικά», σ. 31). Τα άγρια φαράγγια της Ηπείρου είναι *άντρα θρύλων και παραμυθιών* (Κ. Τζάλλας, «Ο θάνατος του πατέρα», σ. 79) ενώ οι Ηπειρώτες χωρικοί φοβούνται τα στοιχειά και είναι δεινοί λαϊκοί αφηγητές, σωστοί παραμυθάδες:

Κουβέντιαζαν τότε οι άνθρωποι, σιγά σιγά γίνονταν σωστοί αφηγητές, παραμυθάδες στην καλύτερη περίπτωση. (Φ. Τζιόβας, «Να σμιλευτεί!...», σ. 57)

*Στο Πέτροβο δεν ξέραμε άλλο φόβο, εκτός απ' αυτόν, που μας φέρναν τα στοιχειά. Η γιαγιά πίστευε πολύ στις νεράιδες, φοβόταν τους Σαϊτάνηδες κι έδειχνε τα αισθήματα της, απέναντι σ' αυτά τα ξωτικά πλάσματα, μ' εκατό τρόπους. Διηγιόταν, με μεγάλη πειστικότητα, την ικανότητα που έχουν αυτές οι νεράιδες να μεταμορφώνονται σε πεντάμορφες γυναίκες και να παρασέρνουν τους άντρες σε ρεματιές και δάση, προκειμένου έτσι να τους ρεζιλέψουν. (Φ. Μούλιος, *Οι Κληρονόμοι*, σ. 25)*

Στους Χατζή και Τζιόβα αναβιώνει ο στοιχειολατρικός θρύλος των δράκων στις Δρακόλιμνες της Ηπείρου. Δρακόλιμνες ονομάζονται οι αλπικές μικρές λίμνες του Σμόλικα, της Τύμφης και του Περιστερίου στις οποίες, κατά τη λαϊκή φαντασία, κατοικούν δράκοι που μαλώνουν μεταξύ τους. Ο Κώστας Κρυστάλλης διασώζει σ' ένα άρθρο του 1890 τη σχετική παράδοση.⁷³⁸ Ο δράκος του Σμόλικα καυγαδίζει με τον δράκο της Τύμφης, της λίμνης που αποκαλείται Βουβούσα. Ο δεύτερος ρίχνει τεράστιους βράχους στον αντίπαλό του, που διακρίνονται στον πάτο της

⁷³⁸ Κ. Κρυστάλλης, «Τρεις Δρακόλιμναι επί των κορυφών της Πίνδου», *ό.π.*, σσ. 304-310.

Δρακόλιμνης Σμόλिका, και ο πρώτος εκσφενδονίζει κορμούς πελώριων δέντρων, που φαίνονται στον πυθμένα της Δρακόλιμνης Τύμφης. Ο τρίτος δράκος, στο Περιστέρι πάνω από το Μέτσοβο, έχει μορφή φιδιού και οι περιστροφές του προξενούν ελικοειδή περιδίνηση των νερών της λίμνης του.

Στο διήγημα του Χατζή «Δρακόλιμνη (Παλιός ηπειρώτικος θρύλος)», όπως γίνεται αντιληπτό και από το παρακείμενο (τίτλος και επεξηγηματικός υπότιτλος), επιτυγχάνεται σημασιακή επανατροφοδότηση του ηπειρώτικου θρύλου για τη Δρακόλιμνη του Σμόλिका. Στο *ψηλοκρεμαστό μονοπάτι από την Κόνιτσα για τα Ζαγόρια*, λίγο χαμηλότερα από την ψηλότερη κορυφή του Σμόλिका βρίσκεται η απύθμενη Δρακόλιμνη που μέσα της φωλιάζει ο δράκος του βουνού. Ο δράκος δεν πειράζει ποτέ τους ντόπιους και γνώριμους αλλά *αγριεύει* και μάχεται τους ξένους. Παλεύει ρωμαλέα με τους δράκους του Πάπιγκου -Τύμφης και του Μετσόβου – Περιστερίου:

Κ' είναι φοβερός όταν βγαίνει και αντιπαλεύει με τους άλλους δράκους των βουνών στο Πάπιγκο και στο Μέτσοβο. Τότε λένε ξεριζώνει τα πεύκα και κατρακυλάει τα μεγάλα κοτρώνια και βγάζει φωτιές από το στόμα του τις χειμωνιάτικες νύχτες. Κι ο μανιασμένος αγέρας σκορπίζει την τρομερή του κραυγή και γεμίζει τον τόπο. (σς. 99-100)

Πάντοτε νικάει στις μονομαχίες και προστατεύει τον τόπο του.

Στα χρόνια της συγγραφής του διηγήματος (1948) ο θρύλος ζωντανεύει και αποκτά καινούργιο νόημα. Ο δράκος μετατρέπεται σε συμπαραστάτη των μαχητών του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας και τους συνδράμει στις φονικές μάχες των υψωμάτων γύρω από τον Σμόλिका. Η *θυμωμένη φωνή του* ταυτίζεται με τη βουή των όπλων των ανταρτών και τρομάζει τους *τυράννους*. Οι αντίπαλοι, δηλαδή ο κυβερνητικός στρατός, παρομοιάζονται με τους διαχρονικούς εχθρούς - ξένους που προσπαθούν χωρίς επιτυχία να πατήσουν το βουνό: τον αλλόθρησκο Αλή Πασά και τους αλλοεθνείς Ιταλούς κατά τον πόλεμο του 1940. Μετά την απόσυρση των ανταρτών προς τον Γράμμο, ο δράκος του Σμόλिका τρομοκρατεί τον εθνικό στρατό που καυχιέται πως έχει κυριεύσει την περιοχή. Ο δράκος πλέον μεταμορφώνεται σε

σύμβολο της απελευθερωτικής δύναμης του Δημοκρατικού Στρατού:⁷³⁹

Τώρα οι δικοί μας τραβηχτήκανε παραπάνω στο Γράμμο. Οι ξένοι λένε πως πατούνε το Σμόλικά. Μα μέσα στο άπατο βάθος της μυστηριώδικης λίμνης ο δράκος κάθεται πάντα και φυλάει το μεγάλο βουνό του. Δεν το παράδωσε ποτέ σε κανέναν ξένο και δε θα το παραδώσει και τώρα. ...

Μέσα στη φωτιά της μεγάλης απελευθερωτικής μάχης, το σύμβολο του παλιού λησμονημένου ηπειρώτικου θρύλου γίνεται αλήθεια. Ο δράκος είναι ζωντανός. (σ. 101)

Στο διήγημα «Στην κόψη της Πίνδου (Οδοιπορικό)» του Τζιόβα ο μύθος του δράκου του Σμόλικά συνδέεται με τις βίαιες καιρικές συνθήκες του βουνού αλλά και την άσχημη ψυχολογική κατάσταση του ομοδιηγητικού αφηγητή. Το όρος Σμόλικας προσωποποιείται και εξομοιώνεται με τον δράκο του. Ο δράκος – Σμόλικας αντιστέκεται σθεναρά στην προσπέλασή του. Η μανία του μυθικού δράκου, στην περίπτωση αυτή, εκπροσωπεί τον άγριο καιρό, τον φοβερό χειμώνα του Σμόλικά και τον λυσσαλέο αέρα που σπρώχνει τον αφηγητή πίσω προς τη Μακεδονία, στον Πεντάλοφο όπου κρατιόταν εξόριστος από τον ΕΛΑΣ, παρότι έχει χαρτί αποφυλάκισης. Η μνεία του δράκου και η σφοδρότητα της επίθεσής του δεν αφορούν μόνο τον καιρό· είναι και μια αλληγορική απόδοση των αισθημάτων του αφηγητή για

⁷³⁹ Ο Κ.Ε. Μηλιώτης, *Τα πρόσωπα στο αφηγηματικό έργο του Α. Χατζή*, ό.π., σσ. 66-68, διακρίνει το αφήγημα σε δύο επίπεδα: το μυθικό και το πραγματικό. Στο μυθικό κυρίαρχος είναι ο δράκος του Σμόλικά ενώ στο πραγματικό ο αγώνας του Δημοκρατικού Στρατού με τον κυβερνητικό στρατό κατά τον Εμφύλιο. Παρότι ο Δ.Σ.Ε. έχει υποστεί ήττα σε πραγματικό επίπεδο είναι νικητής σε ηθικό επίπεδο και διατυπώνεται η ακόλουθη σχέση:

$$\begin{array}{ccc} \text{νίκη σε πραγματικό επίπεδο} & & \text{ήττα σε πραγματικό επίπεδο} \\ \text{Κ.Σ.} = \text{-----} & \text{vs} & \text{Δ.Σ.} = \text{-----} \\ \text{ήττα σε ηθικό επίπεδο} & & \text{νίκη σε ηθικό επίπεδο} \end{array}$$

Διαπιστώνεται σύνδεση του μυθικού με το πραγματικό επίπεδο εφόσον, κατά την ανάλυση των μοντέλων δράσης, εντοπίζεται ότι το Υποκείμενο του μυθικού επιπέδου (ο δράκος του Σμόλικά) λαμβάνει τον ρόλο του Πομπού στο πραγματικό επίπεδο. Επομένως και με όρους σημειολογίας αποδεικνύεται η σύμπλεξη του εμφυλιακού παρόντος με το μυθικό παρελθόν και η σημασιακή επανατροφοδότηση του παλιού ηπειρώτικου θρύλου.

την άδικη εξορία του. Τελικά ο τελευταίος καταφέρνει να ξεπεράσει εξωτερικά και εσωτερικά εμπόδια και να νικήσει το βουνό:

Κατάντικρυ από τα υψώματα της Φούρκας, στέκει ανάλαφρος, χαμένος σε κροκάτες νεφέλες, ο όγκος του Σμόλικα. Από εκεί κατεβαίνει στη γύρω περιοχή η διάθεση του ανάλογα. Τον βρήκα στις κακές του. Απόσταση μιας δρασκειλιάς ήταν το διάραχο ψηλά από τη Φούρκα. Και όμως ο δράκος του Σμόλικα μου αντιστάθηκε βάνουσα, μ' έσπρωχνε —φυσώντας— πίσω, προς τη Μακεδονία κι ας είχα στον κόρφο μου το χαρτί του «απελεύθερου». «Βάλε πετσέτα στο κεφάλι για να περάσεις», είπε ο αγωγιάτης που πήγαινε αντίθετα. Είχα κουρνιαστεί σε δέντρο καμένο από κεραυνό. Χάραξα στη μνήμη το μονοπάτι και παίζοντας την τυφλόμυγα πέρασα τ' ανεμοδαρμένα ύψη.
(σσ. 122-123)

Στα «Ακροκεραύνια» του Μηλιώνη απορροφάται ένας ακόμη στοιχειολατρικός θρύλος, ο βορειοηπειρώτικος μύθος για τον δράκο του ποταμού της Μπίντριστας ή Μπίστρισσας στα βουνά της Μουζίνας, ανατολικά του Δέλβινου της Αλβανίας και απέναντι από τη Μουργκάνα. Κατά την τοπική παράδοση⁷⁴⁰ η Μπίστρισα είναι το ποτάμι όπου ο Χάροντας συνοδεύει τις ψυχές στον Άδη ή τον Παράδεισο. Στις πηγές του ποταμού ζει ένα ακατανίκητο θεριό που ζητά κάθε βδομάδα έναν άνθρωπο από την περιοχή του Δέλβινου. Ένας γέρος βρίσκει τη λύση: αφήνει το θεριό ατάιστο για αρκετό καιρό και στη συνέχεια φορτώνει ένα ζώο με δυο σάκους βελανίδια, στη μέση των οποίων βάζει αναμμένη ίσκα. Το νηστικό θεριό καταβροχθίζει το ζώο και αρχίζει να καίγεται. Φωνάζει την Μπίστρισα και την θάλασσα για το σβήσουν αλλά αδυνατούν να προσφέρουν βοήθεια. Τα θεριό σέρνεται στις πλαγιές και πεθαίνει ανοίγοντας έναν δρόμο στο βουνό απ' το σύρσιμο του.

Στα «Ακροκεραύνια» τον μύθο διηγείται στον νεαρό ήρωα Χαρίλαο ο θεός του Νικόλας στο γενέθλιο χωριό τους την περίοδο του ελληνοϊταλικού πολέμου:

⁷⁴⁰ Για τον θρύλο βλ. Χ. Μηλιώνης, «Το τέλος του μύθου», στο *Το μικρό είναι όμορφο. Μικρές ιστορίες – Μικρά Ταξίδια – Μετρημένα Λόγια*, Κέδρος, Αθήνα 1997, σσ. 101-102· Π.Ν. Μπάρκας, *Η Λογοτεχνία στην Εθνική Ελληνική Μειονότητα*, ό.π., σσ. 41-42.

Μα σαν ήρθε ο πόλεμος, η νύχτα γέμισε λάμπεις, βροντές κανονιών κι αεροπλάνα, που πετούσαν ψηλά κι έκαναν τον τόπο να τρέμει κι άλλοτε βουτούσαν και σάρωναν με τα πολυβόλα τις στέγες. Και φωτιές που λαμπάδιαζαν πότε στο 'να χωριό πότε στ' άλλο. ... Ξάπλωνε δίπλα του [ο Χαρίλαος] κι εκείνος [ο θείος Νικόλας] του 'λέγε για τ' Ακροκεραύνια, τα βουνά της Μουζίνας που ξεδιπλώνονταν αντίκρυ, πως από κει κατεβαίνουν οι μπόρες. «Μουζίν αντάν γκελί ορ» έλεγε ο τούρκος. Εκείνη η γραμμή που σέρνονταν από πλαγιά σε πλαγιά, ώσπου το μάτι δε μπορούσε πια να την ακολουθήσει, ήταν ο δρόμος του δράκου, που έτρωγε τους περαστικούς. Πέρασε κι ένας γέρος με το γάιδαρο φορτωμένο ίσκνα αναμμένη που σιγόκαιγε. Ο δράκος κατάπιε το γάιδαρο μαζί με το φόρτωμα κι όταν άρχισε να τον καίει μέσα του η φωτιά, έτρεξε στο ποτάμι της Μπίντριστας και φώναζε: «Πού είσαι μάνα θάλασσα κι αδερφή μου Μπίντριστα. . . » Οι αστραπές κι οι βροντές που ξεσπούν κάθε τόσο εκεί κάτω είναι απ' το δράκο. Κι ο πόλεμος από κει έρχεται. . . (σσ. 26-27)

Ο θρύλος παρατίθεται με απaráλλαχτες τις βασικές του λεπτομέρειες. Μικρές διαφοροποιήσεις είναι οι παρακάτω: α. το θηρίο συγκεκριμενοποιείται σε δράκο, β. ο δράκος τρώει τυχαίους περαστικούς και όχι την εβδομαδιαία ανθρωποθυσία των κατοίκων του Δέλβινου, γ. προστίθεται η τούρκικη φράση για τις μπόρες της Μουζίνας, ώστε πλαγίως να σημειωθεί η παλαιότητα της παράδοσης, δ. ο δρόμος του δράκου προϋπάρχει του τεχνάσματος του γέρου και ε. το ζώο – δόλωμα προσδιορίζεται (γάιδαρος). Ωστόσο, ο ουσιαστικός μετασχηματισμός του λαϊκού μύθου συντελείται στο ερμηνευτικό επιμύθιο του θείου Νικόλα. Τα σημαινόμενά του προσαρμόζονται σε συνάρτηση με το ιστορικό παρόν⁷⁴¹ και τις επικρατούσες

⁷⁴¹ Ο ίδιος λαϊκός μύθος σε αλληλεξάρτηση με την Ιστορία βρίσκεται και στο υπόστρωμα του διηγήματος «Το τέρας της Μουργκάνας» του Βορειοηπειρώτη Νίκου Κατσαλίδα. Προφανώς με αφορμή το θηρίο των Ακροκεραυνίων, οι τραγικές ιστορικές περιπέτειες της περιφέρειας της Μουργκάνας από τη δεκαετία του 1940 μέχρι το άνοιγμα των συνόρων

καιρικές συνθήκες, όπως στις εκδοχές του θρύλου του δράκου του Σμόλικά στους Χατζή και Τζιόβα. Οι αστραπές και οι βροντές των Ακροκεραυνίων είναι οι κραυγές του δράκου κι ο δράκος υποστασιοποιεί το κακό του πολέμου που για τους Ηπειρώτες των συνόρων έρχεται από τη μεριά της Αλβανίας.

4.2.3 Ηπειρώτικο γλωσσικό ιδίωμα

Η κριτική έχει προσέξει πως στα πεζά των Χατζή, Μηλιώνη και Πορφύρη εισδύουν λέξεις του ηπειρώτικου ιδιώματος. Για τον Χατζή παρατηρεί ότι ο χώρος δράσης του *Τέλους της μικρής μας πόλης* εναρμονίζεται με το εμπλουτισμένο με ηπειρώτικες και τούρκικες λέξεις λαϊκό ιδίωμα της αφήγησης⁷⁴² και ότι ο αφηγητής, βοηθώντας τον μη εξοικειωμένο με την ηπειρώτικη ντοπιολαλιά αναγνώστη, επεξηγεί τους χρησιμοποιούμενους ιδιοματισμούς.⁷⁴³ Για τον Μηλιώνη υποστηρίζει πως αντλεί με φειδώ γλωσσικό υλικό από το ιδίωμα της πατρίδας του, το οποίο προσδίδει στις διηγήσεις του τη χάρη, τη στιλπνότητα και τη ροή του προφορικού λόγου.⁷⁴⁴ Το ίδιο επισημαίνει και για τον Πορφύρη.⁷⁴⁵ Εντούτοις, οι παραπάνω διαπιστώσεις δεν πρέπει να περιορίζονται μόνο στους τρεις αναφερόμενους λογοτέχνες αλλά μπορούν να επεκταθούν σ' όλους τους μεταπολεμικούς πεζογράφους της ηπειρώτικης

μετασηματίζονται σ' ένα φανταστικό τέρας που κρύβει μέσα της η ηρωίδα του διηγήματος. Βλ. Ν. Κατσαλίδας, *Νύχτας ανομήματα*, Κέδρος, Αθήνα 2006, σσ. 363-374.

⁷⁴² Δ. Τζιόβας, *Η πεζογραφία του Δημήτρη Χατζή. Ιδεολογία και αισθητική λειτουργία*, ό.π., σ. 20.

⁷⁴³ Ι. Τριάντου, *Η αφηγηματική τεχνική στην πεζογραφία του Δημήτρη Χατζή*, ό.π., σ. 73· Δημήτρης Τζιόβας, «Η πεζογραφία του Δ. Χατζή: Ουμανιστικός ρεαλισμός και η ποιητική της μεταβατικής αφήγησης», *Η Λέξη* 144 (Μάρτης - Απρίλης 1998), σ. 172.

⁷⁴⁴ Τ. Καλούτσας, «Η γοητεία του λόγου στο πεζογραφικό έργο του Χριστόφορου Μηλιώνη», *Η Λέξη* 143 (Γενάρης - Φλεβάρης 1998), σ. 24· Α.Ν. Γκότοβος, «Ήπειρωτική Συμφωνία»: Λογοτεχνία Συνόρων», ό.π., σσ. 17-18· Γ. Χ. Θεοχάρης, «Ο δημιουργικός διδακτισμός στην πεζογραφία του Χριστόφορου Μηλιώνη ή ο Χρ. Μηλιώνης καλός μαθητής, καλύτερος δάσκαλος», *Νέα Εστία* 1757 (Ιούνιος 2003), σσ. 1012-1013.

⁷⁴⁵ Θ.Β. Κούγκουλος, «Ο μύθος του γενέθλιου τόπου στα διηγήματα του Τάσου Πορφύρη», ό.π., σσ. 74-75.

εντοπιότητας -με εξαίρεση τον Δάλλα που αποφεύγει τους ιδιωτισμούς- και σε νεώτερους ακόμη συγγραφείς.⁷⁴⁶ Στα κείμενα της ομάδας ενσωματώνονται ηπειρώτικες λέξεις, κατά βάση εξομαλυσμένες και προσαρμοσμένες στη φωνητική και στη μορφολογία της κοινής δημοτικής,⁷⁴⁷ ως εξής: α. με επεξήγηση εντός κειμένου ή με την επικουρία γλωσσαρίου και β. χωρίς επεξήγηση.

Σχεδόν αποκλειστικά ο αφηγητής του Χατζή μεταχειρίζεται την ερμηνεία των ιδιωτισμών μέσα στην αφήγηση. Πολλές φορές κατά τη διάρκεια του αφηγηματοποιημένου λόγου του αναλαμβάνει τον ρόλο ερασιτέχνη γλωσσολόγου. Διανθίζει τη διήγηση με πλήθος ηπειρώτικων και γιαννιώτικων λέξεων εντός ή εκτός εισαγωγικών, που με εύσημο και γλαφυρό τρόπο αποσαφηνίζει στον αποδέκτη της αφήγησης. Αυτό μας αποκαλύπτει, από την άλλη, ότι είναι γνώστης του τοπικού ιδιώματος αλλά και λόγιος, εφόσον το σπουδάζει και το αναλύει στους μη γνώστες. Ορισμένα παραδείγματα από το διήγημα «Ο Σιούλας ο ταμπάκος»:

*Και ταμπάκους λέγανε τους βυρσοδέψες - ταμπάκηδες που τους λένε
στις Σέρρες, στο Βόλο, θαρρώ και στη Σύρα. (σ. 7)*

Είταν, βλέπεις, «ντασκαναράιοι»,⁷⁴⁸ ήγουν χωριάτες. (σ. 8)

*Ακόμη και την ψαρόκολλα - τουκάλι τη λέγανε -⁷⁴⁹ τη φτιάχνανε
πάντα μοναχοί τους από τα ψάρια της λίμνης. (σ. 10)*

⁷⁴⁶ Είναι ενδεικτικό ότι έχουν εκπονηθεί μελέτες για το ηπειρώτικο ιδίωμα του Σωτήρη Δημητρίου και έχουν συνταχθεί ειδικά γλωσσάρια. Βλ. Γ. Μαρτίνης, «Γλωσσάρι στο έργο του Σωτήρη Δημητρίου: "Ν' ακούω καλά τ' όνομά σου"», *Άπειρος* 2 (Καλοκαίρι 1999), σσ. 44-48· Κ. Αγγελάκος, «"[...] Για να φιλιούνται οι πέτρες η μια με την άλλη". Λόγος περί γλώσσας στο μυθιστόρημα του Σωτ. Δημητρίου *Τους τα λέει ο Θεός*», *Πόρφυρας* 108 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2003), σσ. 244-247.

⁷⁴⁷ Σπανιότερα αποδίδεται η φωνητική του ηπειρώτικου ιδιώματος: «— Δεν σου είπε τσεπού θα πάει; τη ρώτησε ο μπαρμπα-Μιχάλης.» (Τ. Πορφύρης, «Το άλογο», σ. 117).

⁷⁴⁸ Λέξη από το ιδίωμα των Ιωαννίνων με περιφρονητική - χλευαστική σημασία. Σημαίνει κάτοικος των χωριών του κάμπου των Ιωαννίνων. Απαντάται ως ντάτσ'ς ή επιτατικά ντάτσ'κας και ντατσ'κανάρ'ς από το σλάβικο *dátzia* = χωριατόσπιτο και *dašnik* = κάτοικος χωριατόσπιτου, χωρικός. Βλ. Ε.Α. Μπόγκας, *Τα γλωσσικά ιδιώματα της Ηπείρου (Βορείου, κεντρικής και νοτίου)*. Α', ό.π., σσ. 267-268· Ν.Β. Κοσμάς, *Το γλωσσικό ιδίωμα των Ιωαννίνων*, ό.π., σ. 97.

⁷⁴⁹ Τουτκάλ' = ψαρόκολλα. Βλ. Ν.Β. Κοσμάς, ό.π., σ. 117.

Ανάλογη τεχνική επεξήγησης εντός του κειμένου εντοπίζεται μερικές φορές και στους Τζιόβα, Πορφύρη, Μηλιώνη και Μούλιο. Οι διευκρινίσεις εσωκλείονται σε παρενθέσεις:

Φαίνεται πως η μυρουδιά της αγριοκερασιάς είχε την ιδιότητα, σαν το λιβάνι να ξορκίζει τα κασιούρια (τους καλικάντζαρους) ... (Φ. Τζιόβας, «Χριστουγεννιάτικο», σ. 43)

και σε διπλές παύλες:

Πρωί πρωί θα 'πρεπε τα ζώα να οδηγηθούν στην πλατεία του χωριού —το χοροστάσι—, ... (Τ. Πορφύρης, «Η επίταξη», σ. 121)

Άλλοτε η ιδιωματική λέξη τοποθετείται σε εισαγωγικά και η εξήγηση εισάγεται με τον σύνδεσμο «δηλαδή»:

Εβγαζαν τις πλάκες που σχημάτιζαν το «αντράκλωμα», δηλαδή το θάλαμο του νεκρού, ... (Χ. Μηλιώνης, «Βιντεοκάμερα Panasonic», σ. 12)

ή περικλείεται σε διπλές παύλες:

*Στο μεταξύ κι οι τρεις νύφες της φαμίλιας, αφού έπλυναν το σώμα του νεκρού με κρασί, τον έντυσαν με κατάσπρο πουκάμισο και με ολόλευκη «μπουραζάνα», -είδος υφαντού παντελονιού-, ... (Φ. Μούλιος, *Η Φαμίλια των Λιστινών*, σ. 12).*

Ενίοτε, η ερμηνεία δίνεται πλαγίως καθώς το περιεχόμενο της αφήγησης σχετίζεται ενεργά με την ιδιωματική λέξη:

Μόνο εγώ έβαλα στο στόμα μου «σκομαΐδες». Μας τις είχε στείλει ο παππούς. Εγώ ήξερα πώς γίνονταν αυτές οι σκομαΐδες. Σύκα βρασμένα και ζυμωμένα σε μπάλες ήταν, που τα 'βαζαν στις στέγες

των σπιτιών, πάνω σε τάβλες. Τις άφηναν εκεί πασπαλισμένες με αλεύρι να τις βλέπει ο ήλιος για σαράντα μέρες και τις τρώγαμε το χειμώνα. Κάθε φορά που η μάνα, μας έδινε απ' αυτές, εγώ θυμόμουν το χωριό και τον παππού, που όλο ερχόταν και ποτέ δεν έφτανε. (Φ. Μούλιος, *Οι Κληρονόμοι*, σσ. 34-35)

Ακόμη, ο Τζιόβας στη συλλογή *Έξοδος για πάντα* επισυνάπτει τρισέλιδο γλωσσάρι, στο οποίο παραπέμπουν οι ιδιοματικές λέξεις των διηγημάτων φέροντας έναν αστερίσκο.

Συνήθως, όμως, οι ηπειρώτικοι ιδιοματισμοί συναρμόζονται ομαλά στην αφήγηση χωρίς να εξηγούνται. Οι μη Ηπειρώτες αναγνώστες αντιλαμβάνονται τη σημασία τους από τα συμφραζόμενα. Κυρίως εκφέρονται από τους ήρωες δηλώνοντας έμμεσα την καταγωγή τους. Για παράδειγμα ο γερο-Μίσιας από το ομώνυμο διήγημα του Τζάλλα (σσ. 3-4) κλείδωνε το μαγαζί του κι ανηφόριζε αργά, λίγο πιο ψηλά, στη **λόντζια**, όπως την έλεγε (λόντζια = συνάθροιση).⁷⁵⁰ Στο «Κυρα – Πολυξένη η οσία» του Τζιόβα, η πρωταγωνίστρια (σ. 81) *σα να έψαχνε κάτι με τα μάτια σε κάθε **αγκωνή*** (αγκουνή = η γωνιά του δωματίου ή του σπιτιού).⁷⁵¹ Η κυρά Μελιώ, η εκατοντάχρονη αφηγήτρια στην «Απογραφή» του Δάλλα, που έχασε τη φαμίλια και το βιος της, μονολογεί: *λέω «**εδώ ηά 'ναι**» κι αποκοιμιέμαι* (σ. 13). Η ηρωίδα στο «Λαμπρινή» του Πορφύρη (σ. 82) αντικρίζει **βερβερίτσες** που ανεβοκατέβαιναν στις καρδιές, *σπάζοντας και τρώγοντας **κάχτες*** (βιρβιρίτσα (η) = σκίουρος⁷⁵² και κάχτες = τα καρύδια).⁷⁵³ Στο «Symphonia» του Μηλιώνη (σ. 105), η μάνα του κεντρικού ήρωα ελπίζει πως ο αριστερός γιός της *λέλε μου, θα φέρει την ισότητα* (λέλε μ'! = σχετλιαστικό επιφώνημα, αλίμονο μου, δυστυχία μου).⁷⁵⁴ Ο περιθωριακός γερο-Σάββας στο μυθιστόρημα του Σταμάτη *Την τελευταία κραυγή την άκουσε μια πόρνη* αναθυμάται πως *κάρφωσε στους Γερμανούς μια ζωντοχήρα που κρεμάστηκε σ' ένα χωριό - της είχε τάξει φάρμακο για να ρίξει το **μπαστί** και για*

⁷⁵⁰ Ε.Α. Μπόγκας, *Τα γλωσσικά ιδιώματα της Ηπείρου (Βορείου, κεντρικής και νοτίου)*. Α', ό.π., σ. 219.

⁷⁵¹ Ό.π., σ. 31.

⁷⁵² Π. Αραβαντινός, *Ηπειρωτικόν Γλωσσάριον*, ό.π., σ. 29· Ε.Α. Μπόγκας, ό.π., σ. 76.

⁷⁵³ Π. Αραβαντινός, ό.π., σ. 49· Ε.Α. Μπόγκας, ό.π., σ. 170· Ν.Β. Κοσμάς, ό.π., σ. 81.

⁷⁵⁴ Π. Αραβαντινός, ό.π., σ. 57· Ε.Α. Μπόγκας, ό.π., σ. 213.

πληρωμή της ζήτησε μονάχα να κάτσει και σ' αυτόν (μπαστί, βαστί = το νόθο).⁷⁵⁵ Στους Κληρονόμους του Μούλιου (σ. 32), η γυναίκα του αντιστασιακού Παύλου Καζά κατά τη σύλληψη του άντρα της μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας είπε μόνο «χαλασιά» μου και διπλώθηκε στα δυο (χαλασιά = συμφορά, άκλιτο, πάντοτε με προσωπική αντωνυμία).⁷⁵⁶

Ο αφηγητής των Χατζή, Πορφύρη και Μηλιώνη προχωρά και σε κάποιες θεωρητικές εκτιμήσεις για τη ντοπιολαλιά της Ηπείρου επιδεικνύοντας γλωσσολογική οξυδέρκεια. Στον «Σιούλα τον ταμπάκο» του Χατζή, διατείνεται πως οι ταμπάκοι, οι αρχαιότεροι Γιαννιώτες, διατηρούν το ιδίωμα της πόλης καλύτερα από τους άλλους κατοίκους: *Και στ' αλήθεια, μιλούσανε το ιδίωμα της πόλης καθαρότερα απ' όλους τους άλλους και το κρατούσαν αμόλευτο στο λεξιλόγιο και στη φωνητική του* (σ. 8). Στην «Άφιξη» του Πορφύρη, ομολογεί ότι η πωγωνίσια προφορά τον διευκολύνει στις ξένες γλώσσες, διότι το σίγμα στον τόπο του προφέρεται παχύ μετά από φωνήεν όπως και στα αγγλικά ή τα γαλλικά:

Πολύ με βοήθησε στις ξένες γλώσσες κι ο τρόπος που πρόφερα το γαλλικό ch και το αγγλικό sh. Ήταν πολύ απλό. Στο χωριό μου και σ' όλο το Πωγώνι προφέρουμε το σίγμα παχύ όταν ακολουθείται από φωνήεν, δηλαδή όπως ακριβώς προφέρεται στην αγγλική και γαλλική γλώσσα. Όταν πρόφερα τη λέξη chocolat ή marshall, δεν νομίζω ότι η προφορά διέφερε από εκείνη των Αγγλογάλλων. (σ. 44)

Στον «Φρύνο» του Μηλιώνη ανασύρει μια πωγωνίσια λέξη (ζιάμπα, ζάβα (η) = βάτραχος της στεριάς που βρίσκεται συνήθως κάτω από πλάκες, φρύνος)⁷⁵⁷ κι αναρωτιέται αν μπορεί να γίνει κατανοητός. Ισχυρίζεται πως οι λέξεις – σημαίνοντα χάνονται στο πέρασμα του χρόνου και μαζί μ' αυτές τα πράγματα – σημαινόμενα του παρελθόντος:

Στα μέρη μας — εκεί πάνω, ανάμεσα Μουργκάνα και Κασιδιάρη — ζιάμπα λέγαμε το φρύνο, αν αυτή η λέξη είναι πιο κατανοητή. Μα δεν

⁷⁵⁵ Ε.Α. Μπόγκας, ό.π., σ. 248· Ν.Β. Κοσμάς, ό.π., σ. 93.

⁷⁵⁶ Π. Αραβαντινός, ό.π., σ. 96· Ε.Α. Μπόγκας, ό.π., σ. 424· Ν.Β. Κοσμάς, ό.π., σ. 123.

⁷⁵⁷ Π. Αραβαντινός, ό.π., σ. 40· Ε.Α. Μπόγκας, ό.π., σ. 127· Ν.Β. Κοσμάς, ό.π., σ. 73.

*ξέρω τι άλλο να κάμω, αφού τα πράγματα ένα ένα μας εγκαταλείπουν
κι οι λέξεις θάβονται σωρός στις χωματερές των λεξικών μας. (σ. 9)*

Η χρήση του τοπικού ιδιώματος της Ηπείρου συμβάλλει στη μυθοποίηση του χώρου. Οι ηπειρώτικες λέξεις μεταμοσχεύουν στη λόγια εξιστόρηση τη στιβαρότητα και την αμεσότητα της προφορικής διήγησης. Το ύφος της γειτνιάζει με το λαϊκό ύφος που τη γοητεύει, εφόσον, με δημιουργική πάντα διάθεση, το αντιγράφει. Η λέξη αυτονομείται, χρησιμοποιείται σαν ένα αισθητικό κατάλοιπο του παρελθόντος που αξίζει όχι μόνο να διασωθεί αλλά και να επανενταχθεί στον γλωσσικό πλούτο των σημερινών ελληνικών. Η ερμηνεία του, μέσα ή έξω από το κείμενο, δεν είναι πάντα απαραίτητη για να παρακολουθήσουμε τα διαδραματιζόμενα. Είναι σαν να ακούμε μια λαϊκή αφήγηση στο περιβάλλον της, την οποία χαιρόμαστε όχι μόνο για το περιεχόμενό της αλλά και για τον λεκτικό θησαυρό που μεταδίδει. Με άλλα λόγια, οι ιδιωματικές λέξεις ενισχύουν πολλαπλά τον μύθο του γενέθλιου τόπου και τον συνδέουν με τις ρίζες του, με την ηπειρώτικη προφορική λογοτεχνία.

4.2.4 Τοπική ιστοριογραφία

Η μεταπολεμική πεζογραφία της Ηπείρου εκτός από το δημοτικό τραγούδι, τους λαϊκούς θρύλους και το τοπικό γλωσσικό ιδίωμα διαλέγεται μ' έναν επιπλέον αθέατο, εκ πρώτης όψεως, χωρικό παράγοντα: την ηπειρώτικη ιστοριογραφία. Χρονικά της μεσαιωνικής και της οθωμανικής Ηπείρου και ενθυμήσεις του 19^{ου} αιώνα είναι θεμελιακοί διακειμενικοί συντελεστές αυτής της λογοτεχνίας. Με πρωτοπόρο τον Χατζή, οι συγγραφείς εγκιβωτίζουν αποσπάσματα των Χρονικών της Ηπείρου στο έργο τους, προσθέτοντας νέες συμβολικές διαστάσεις στο περιεχόμενό τους, και μαρτυρημένες από την ιστοριογραφία ενθυμήσεις γεγονότων από το παρελθόν του τόπου, γύρω από τις οποίες εκτυλίσσονται οι αφηγήσεις τους. Στην παράγραφο αυτή επικεντρωνόμαστε στις σημαντικότερες περιπτώσεις κειμένων που συνδέονται με το προαναφερόμενο ιστοριογραφικό υλικό της Ηπείρου.

Το εισαγωγικό μέρος του διηγήματος «Η θεία μας η Αγγελική» του Χατζή ανοίγει διακειμενικό διάλογο με μεταβυζαντινές χρονογραφίες,⁷⁵⁸ γνωστές στα Ιωάννινα ως Κουβαράς:

Έτσι – για μοναστήρι – τη γράφουν [την εκκλησία του Αρχιμαντρίου], εδώ και πεντακόσια τόσα χρόνια, και τα χρονικά της πόλης αυτής που τα λέγανε Κουβαράς – «ένα βιβλίον παλαιόν, χειρόγραφον, όπου ούτε αρχήν ούτε τέλος είχεν»... (σ. 75).

Ο Κουβαράς αποτελεί μια συρραφή συγγραμμάτων για την Ιστορία της Ηπείρου, ένα χειρόγραφο που συναρθρώνεται από τετράδια πολλών περιόδων και πολλών χρονικογράφων και που με την πάροδο του χρόνου καθίσταται ακέφαλο και κολοβό, χωρίς αρχή και τέλος. Καίγεται το 1820 κατά την πολιορκία του Αλή Πασά από τον σουλτανικό στρατό.⁷⁵⁹ Η φράση μετά την παύλα, από την ανωτέρω περικοπή του διηγήματος, βρίσκεται μέσα σε εισαγωγικά, που σημαίνει ότι είναι δάνεια φράση. Πράγματι, ο Χατζής την αποσπά από μία προλογική σημείωση σε επιτομή του χειρογράφου του 1819 από ανώνυμο Ιωαννίτη. Τη σημείωση διασώζει ο λόγιος Παναγιώτης Αραβαντινός:

*Εις την νήσον της λίμνης των Ιωαννίνων, εις το μοναστήριον του Αγίου Νικολάου των Φιλανθρωπινών, το καλούμενον του Σπανού, ευρέθη εν βιβλίον παλαιόν χειρόγραφον, όπου ούτε αρχήν ούτε τέλος έχει.*⁷⁶⁰

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πηγή του Χατζή είναι ο Αραβαντινός καθώς στην πρώτη μορφή του διηγήματος με τίτλο «Η θεία μας η Αμαλία», στην έκδοση του

⁷⁵⁸ Βλ. και Ε. Κουρμαντζή, «Το τέλος της μικρής μας πόλης: Ο κύκλος και τα πρόσωπα», ό.π., σ. 243, 256–σημ. 27.

⁷⁵⁹ Για τον «Κουβαρά», τα χρονικά που περιλαμβάνει και τις εκδόσεις τους βλ. Λ.Ι. Βρανούσης, *Χρονικά της Μεσαιωνικής και Τουρκοκρατούμενης Ηπείρου. Εκδόσεις και Χειρόγραφα*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1962.

⁷⁶⁰ Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε ομόρων ελληνικών και ιλλυρικών χωρών διατρέχουσα κατά σειράν τα εν αταίς συμβάντα από του σωτηρίου έτους μέχρι του 1854*, Τόμος Πρώτος, Τυπογραφείον Σ. Κ. Βλαστού, Εν Αθήναις 1856, σ. ι' – σημ. 1.

1953,⁷⁶¹ αποκαλύπτονται ρητώς οι οφειλές του:

... στα χρονικά της πόλης μας, που τα λέγανε Κουβαράς - «ένα βιβλίον παλαιόν, χειρόγραφον, οπού ούτε αρχήν ούτε τέλος είχε», γραμμένα χρόνο με χρόνο, καιρό με καιρό κι ο καθένας έβαζε τα δικά του, τα κόλλαγε συνέχεια και τα δίπλωνε, τα κουβάριαζε πάνω στα παλιότερα και για τούτο τάπανε και Κουβαράς.

Ο Αραβαντινός, όταν έγραφε τη «χρονογραφία της Ηπείρου» φαίνεται πως τάχε δει με τα μάτια του τα χρονικά του Κουβαρά και πήρε κάμποσα από κει και τάβαλε στο βιβλίο του. (σ. 7)⁷⁶²

Συγκεκριμένο διακείμενο από τον Κουβαρά είναι το λεγόμενο *Χρονικό των Ιωαννίνων* ή *Χρονικό Κομνηνού και Πρόκλου* που γράφεται στις αρχές του 15^{ου} αιώνα και ιστορεί γεγονότα που αφορούν τα Ιωάννινα στο δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα:

... σ' έναν καιρό που λογής-λογής τα φουσάτα, κληρονόμοι των Βυζαντινών και Φράγκοι κι Αρβανιτάδες από πάνω και Σέρβοι από μέσα, πολεμούσανε για το Κάστρο της πόλης, να το πάρουνε για να περάσουνε παρακάτω. (σ. 75)

Μέχρι το 1348 οι Σέρβοι κατακτούν την Ήπειρο και ο Συμεών Ουρός (Ούρεςις) – Παλαιολόγος ανεβαίνει στον θρόνο του δεσπότη.⁷⁶³ Στην περιοχή της Άρτας

⁷⁶¹ Για τις διαφοροποιήσεις του διηγήματος ανάμεσα στις εκδόσεις του 1953 και 1963 βλ. Η. Hokwerda, «Η μεταστροφή της μεταστροφής. Οι αλλαγές (από το 1953 στο 1963) στη “μεταστροφή” των πρωταγωνιστών του “Τέλους της μικρής μας πόλης”», *ό.π.*, σ. 199.

⁷⁶² Στην έκδοση του 1953 το χωρίο συνεχίζει: «Ο γερμανός ο Κρουμπάχερ - ο Κρούμπαχος που τον λέγαν οι ψυχαιστές- στον τρίτο τόμο της Ιστορίας του της βυζαντινής λογοτεχνίας, έγραψε κάπου πως οι ηπειρώτες λόγιοι και φιλόλογοι, αξίζει κάποτε να καταπιαστούνε μ' αυτά, τα λογάριαζε δηλαδή γεμάτα χάρη και νοστιμάδα και χρησιμότητα». Ο αφηγητής του Χατζή μνημονεύει την προτροπή του Karl Krumbacher: «Νέα κριτική έκδοσις των Ηπειρωτικών τούτων [χρονικών] ... θα ήτο αξιόλογος εργασία, ην θα ηδύνατο να αναλάβη Έλλην ζων εν Ιωαννίνοις και ειδήμων της από αλώσεως ηπειρωτικής ιστορίας». Βλ. Κρουμβάχερ, *Ιστορία της Βυζαντινής (sic) Λογοτεχνίας*, μτφ. Γ. Σωτηριάδης, τόμος Α', Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Εν Αθήναις 1897, σσ. 800-801.

επικρατούν οι Αλβανοί και στα Ιωάννινα ο Σέρβος Θωμάς Πρελούμπος (1367-1384), γαμπρός του Συμεών, ένας σκληρός τύραννος που απειλεί τους Γιαννιώτες άρχοντες και την τοπική εκκλησία. Οι Αλβανοί από το 1367 έως το 1370 πολιορκούν σχεδόν χωρίς διακοπή τα Ιωάννινα, με αποτέλεσμα να συνεργαστεί ο Θωμάς με τους Τούρκους εναντίον τους. Ο Θωμάς δολοφονείται από τους σωματοφύλακές του και τα Ιωάννινα κυβερνούνται από Φράγκους ηγεμόνες.

Ο αφηγητής του Χατζή κατηγορεί ευθέως τους Γιαννιώτες άρχοντες, δεσποτάδες και καλόγερους, επειδή υποτάσσονται και καλοπιάνουν τους Σέρβους για να κρατήσουν τα προνόμια, τους θησαυρούς και τις περιουσίες τους ενώ ο λαός έξω από το Κάστρο υποφέρει, φοβάται και πεθαίνει. Πρωτίστως μέμφεται τον προδότη Μιχαήλ Αψαρά,⁷⁶⁴ πρωτοβεστιάριο και δεξί χέρι του Θωμά, που πρωτοστατεί σε άθλιες ραδιουργίες: εξορίζει τους συγγενείς του, συκοφαντεί ευγενείς της πόλης, συμβάλλει στην τύφλωση και τη φυλάκιση πολλών Γιαννιώτων. Ωστόσο, μετά τη δολοφονία του Θωμά τιμωρείται. Φυλακίζεται, τυφλώνεται και εξορίζεται:

Κ' ιστορούνε τα χρονικά γι' αυτόν τον καιρό, πως είτανε τότε μέσα στο Κάστρο της πόλης ο Μιχαήλ Άψαρας ο αφέντης του κ' οι αρχόντοι τριγύρω του κ' οι δεσποτάδες κ' οι καλόγεροι και τα 'χαν καλά με τους Σέρβους που 'τανε μέσα, μα λογαριάζανε κιόλας αυτοί — όπως κάναν και πρώτα και κάθε φορά — κ' ίσαμε τώρα — λογάριαζαν αυτοί, σε ποιον απ' όλους που πολεμούσαν να τα δώσουνε τα κλειδιά του και να τον δεχτούνε κι αυτόν «υπτίαις χερσίν, μετά μεγίστων κρότων και ευφημιών», όπως είτανε το συνήθειο τους για να κρατήσουν τα χτήματα που 'χαν απ' έξω, τα χρυσάφια και τα προνόμια που 'χάνε μέσα. Έξω απ' το Κάστρο και μέσα σ' αυτό έτρεμε πάλι των μικρών ανθρώπων το φυλλοκάρδι, αυτοί μαρτυρούσαν κ' οι αθώες ψυχούλες χάνονταν αμέτρητες. (σσ. 75-76)

⁷⁶³ Βλ. D.M. Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου 1267-1479. Μια συνεισφορά στην ελληνική Ιστορία κατά τον Μεσαίωνα*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1991, σσ. 179-224· Μ.Σ. Κορδώσης, *Τα Βυζαντινά Γιάννενα. Κάστρο (Πόλη) – Ξώκαστρο. Κοινωνία – Διοίκηση – Οικονομία*, ό.π., σσ. 45-49.

⁷⁶⁴ Ό.π., D.M. Nicol, σσ. 212-213· Μ.Σ. Κορδώσης, σ. 147- σημ. 497, 171-172, 179, 190, 198, 232, 290.

Το εντός εισαγωγικών απόσπασμα «*υπτίαις χερσίν, μετά μεγίστων κρότων και ευφημιών*» είναι παρμένο από το *Χρονικό των Ιωαννίνων* αλλά απαλείφεται το όνομα των κατοίκων της μικρής πόλης: *δέχονται τούτον [τον Θωμά] οι Ιωαννίται υπτίαις χερσίν εντός της πόλεως αυτών μετά μεγίστων κρότων και ευφημιών*.⁷⁶⁵

Στο κλείσιμο του εισαγωγικού τμήματος ο αφηγητής δείχνει συμπάθεια στον άγνωστο χρονικογράφο του 15^{ου} αιώνα και θεωρεί τη δική του διήγηση, για τον πόλεμο του 1940, συνέχεια του Κουβαρά· αυτοπροσδιορίζεται ως σύγχρονος χρονικογράφος.⁷⁶⁶

*Και τ' αγιασμένο το χέρι του χρονογράφου που τα 'βλέπε, έγραφε τότε
τρεμάμενο «δάκρυσι δε ταύτα γέγραφα, ου μέλανι» — δεν τα 'γραψα
με μελάνι, με τα δάκρυα μου τα 'γραψα τούτα που γράφω... .*

*Και γράφω τώρα κ' εγώ τα δικά μου — συνέχεια στο παλιό
κουβάρι των χρονικών, εκείνο τ' άναρχο και δίχως τέλος βιβλίο τους.*
(σ. 76)

Και πάλι συγχωνεύεται μια φράση από το τέλος του *Χρονικού των Ιωαννίνων* («*δάκρυσι δε ταύτα γέγραφα, ου μέλανι*»),⁷⁶⁷ η οποία μεταφράζεται και στη δημοτική για λόγους έμφασης. Στην πρώτη έκδοση του διηγήματος η ταυτότητα της ιστοριογραφικής πηγής φανερώνεται ξεκάθαρα. Είναι το *Χρονικό Κομνηνού και Πρόκλου*, όπως τότε ονομάζεται από τους φιλόστορες το *Χρονικό των Ιωαννίνων*:

⁷⁶⁵ I. Bekkerus [Bekker] (εκδ.), *Historia Politica et Patriarchica Constantinopoleos. Epirotica*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Impensis Ed. Weberi, Bonnae MDCCCXLIX (1849), σ. 216 – στίχ. 11-13.

⁷⁶⁶ Δ. Τζιόβας, *Η πεζογραφία του Δημήτρη Χατζή. Ιδεολογία και αισθητική λειτουργία*, ό.π., σ. 13· Ν. Χαραλαμπίδου, «Αφηγηματική τεχνική και ιδεολογία: Οι λογοτεχνικές προσδοκίες της Αριστεράς (1945-1955) και η περίπτωση του Δημήτρη Χατζή», στο *Μνήμη Σταμάτη Καρατζά*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης - Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 317· Ι. Τριάντου, *Η αφηγηματική τεχνική στην πεζογραφία του Δημήτρη Χατζή*, ό.π., σ. 88.

⁷⁶⁷ I. Bekkerus [Bekker] (εκδ.), *Historia Politica et Patriarchica Constantinopoleos. Epirotica*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, ό.π., σ. 238 – στίχ. 8.

... τόσο που τ' αγιασμένο το χέρι του χρονογράφου, του Πρόκλου
κάνε του Κομνηνού, έγραφε τότες τρεμάμενο: «δάκρυσι δε ταύτα
γέγραφα ου μέλανι» - δεν τάγραφα με το μελάνι, με τα δάκριά μου
τάγραφα τούτα. (σ. 8)

Τα αποσπάσματα από το *Χρονικό των Ιωαννίνων* και η εισαγωγική αναφορά στη σερβική κατοχή των Ιωαννίνων προετοιμάζουν την κεντρική υπόθεση του διηγήματος και ενέχουν θέση έμμεσου σχολιασμού της. Οι Σέρβοι κατακτητές του μεσαίωνα αντιστοιχούν στους Ιταλούς και Γερμανούς φασίστες, οι Γιαννιώτες άρχοντες και ιδίως ο Μιχαήλ Αψαράς στον δωσίλογο μεγαλέμπορο Γωγούση και ο φτωχός λαός στη θεία Αγγελική. Γι' αυτό και στην τελευταία παράγραφο του πεζού το όνομα του Αψαρά αναγράφεται σε πληθυντικό (*των Μιχαήλ Αψαράδων*, σ. 92), ως παράδειγμα των διαχρονικών προδοτών. Η εγκιβωτισμένη ιστορία του *Χρονικού* λειτουργεί καταγγελτικά, αφού μέσω αυτής φωτίζεται το ιστορικό παρόν του διηγήματος - ο σκοτεινός ρόλος ορισμένων Γιαννιωτών κατά την Κατοχή και το αξεπέραστο πλήγμα που επιφέρουν στην κοινωνία της πόλης. Ο αφηγητής ψυχικά αισθάνεται αλληλέγγυος με τον ανώνυμο χρονογράφο. Κι αυτός με δάκρυα κι όχι με μελάνι ιστορεί τις νέες συμφορές της πόλης κατά τις ζοφερές μέρες του πολέμου του 1940.

Ανάλογο συμβολισμό έχει και η πρόταξη ενός άλλου αποσπάσματος από τα χειρόγραφα του Κουβαρά ως μότο στο αντιχουντικό μυθιστόρημα *Ο συνήγορος ή η Μαρία που δεν ήθελε* του Σταμάτη:

«Μίαν λοιπόν εορτήν, ενώ ήτον οι χριστιανοί συναγμένοι εις την εκκλησιαν με τας γυναίκας και τας κόρας των, εμβάντες οι τούρκοι εις το κάστρον μετά του βασιλικού ανθρώπου ήλθαν και εστάθησαν έξω της Μητροπόλεως εις τον μέγαν Παντοκράτορα· και όταν μετά την της λειτουργίας απόλυσιν εξήρχετο ο λαός, παρατηρούντες, καθώς έβλεπαν καμμίαν από τας τιμίας παρθένους, ήτις τους άρεσκε, ρίπτοντες το φόρεμα των την εσκέπαζαν και λαμβάνοντες την από το χέρι την ωδηγούσαν ως γυναίκα των. Ήτον δε ελεεινόν θέαμα να βλέπη τις από το ένα μέρος τας τρυφερός εκείνας νέας συρομένας με δάκρυα από βαρβαρικά χέρια, από το άλλο δε τους δυστυχείς γονείς κοπτομένους και κλαίοντας απαρηγόρητα. Μετά δε τίνων ημερών

παρέλευσιν βλέποντες ανωφελή τα δάκρυα, έπαυσαν τον θρήνον·
τινές δε εδοκίμαζαν να παρηγορήσουν εαυτούς στοχαζόμενοι ότι τάχα
και οι τούρκοι εκείνοι είναι αυθέντες και άρχοντες και κατά την τιμήν
ουδόλως απ' αυτούς κατώτεροι. Με τοιαύτας δυστυχείς προφάσεις
παρηγορούμενοι, ή την ανάγκην ακολουθώντας, ετοίμασαν ο καθείς
ό,τι ήθελε δώσει εις προίκα της θυγατρός αυτού, και την έστειλαν
συντροφευμένην με μίαν δούλην και μίαν βυζάστραν, προσθέσαντες
και ζευγαλατεία και λιβάδια και άλλα χαρίσματα...».

*Από ανώνυμο χρονικό του 15ου αι. που κάνει λόγο για την παράδοση
των Ιωαννίνων στους Τούρκους. (σ. 7).*

Το μότο προέρχεται από το χρονικό της υποταγής των Ιωαννίνων στον
σουλτάνο Μουράτ με τίτλο *Σύνοψις ιστορίας των Οθωμανών* (sic) *βασιλέων, από της*
αρχής αυτών έως της βασιλείας του Μουράτ, εν η και η των Ιωαννίνων παράδοσις, και
*ετέρων ιστοριών που πρωτοδημοσιεύει ο Pouqueville το 1821.*⁷⁶⁸ Πρόκειται για πηγή
που αναφέρεται στις πρώτες ημέρες μετά την Άλωση του Κάστρου των Ιωαννίνων
και την παράδοσή του στον Οθωμανό στρατηγό Σινάν Πασά (1430). Το χρονικό δεν
ανάγεται στον 15^ο αιώνα αλλά δυο – τρεις αιώνες μετά (17-18^{οι} αιώνες). Στηρίζεται
σε τοπική παράδοση, σύμφωνα με την οποία οι δεκαοκτώ Τούρκοι, που τους στέλνει
ο σουλτάνος για να παραλάβουν το Κάστρο των Ιωαννίνων, αρπάζουν παρθένες της
πόλης και τις κάνουν συζύγους τους με τη βία.⁷⁶⁹ Συναναγινώσκοντας το μότο με το
κείμενο οι εξισώσεις είναι εύληπτες. Οι Τούρκοι δυνάστες ταυτίζονται με την απεχθή
εξουσία της Χούντας, οι δυστυχείς γονείς με τους υποταγμένους στη Χούντα πολίτες
και η αλλαγή της στάσης των γονέων, η αναγνώριση εκ μέρους τους ότι και οι
Τούρκοι είναι αυθέντες και άρχοντες και η προικοδότηση των παρθένων, με τον
συμβιβασμό στο καθεστώς της Χούντας. Ο εν λόγω συμβιβασμός καλύπτει και την
περίπτωση του ήρωα – αφηγητή.

⁷⁶⁸ Λ.Ι. Βρανούσης, *Χρονικά της Μεσαιωνικής και Τουρκοκρατούμενης Ηπείρου. Εκδόσεις και Χειρόγραφα*, ό.π., σσ. 18-19. Για το κείμενο του μότο βλ. I. Bekkerus [Bekker] (εκδ.), *Historia Politica et Patriarchica Constantinopoleos. Epirotica*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, ό.π., σ. σ. 245 – στίχ. 1-22.

⁷⁶⁹ Λ.Ι. Βρανούσης, *Ιστορικά και Τοπογραφικά του Μεσαιωνικού Κάστρου των Ιωαννίνων*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1968, σσ. 30-33· Μ.Σ. Κορδώσης, *Τα Βυζαντινά Γιάννενα. Κάστρο (Πόλη) – Ξώκαστρο. Κοινωνία – Διοίκηση – Οικονομία*, ό.π., σσ. 108-111.

Στο διήγημα «Τα φαντάσματα του Γιορκ» του Μηλιώνη, ο αφηγητής -όντας στην Αγγλία- σκέφτεται τα κατάλοιπα της νορμανδικής κατάκτησης των Ιωαννίνων από τον Βοημούνδο τον 11^ο αιώνα:⁷⁷⁰

*... διάβαζα για τους Νορμανδούς και τον Αλέξιο τον Κομνηνό, που
«τους έριξε στη θάλασσα» — όπως εμείς τους Ιταλούς, σκεφτόμουνα:*

Το Σάββατο της Τυρινής

χαρείς, Αλέξιε, εννοήσες το

και την Δευτέραν το πρωί

ύπα καλώς, γεράκιν μου,

και πήγαν κι εκείνοι στο καλό τους, Βοημούνδοι και Γυσκάρδοι ...

(σς. 49-50)

Κι εδώ η βυζαντινή ιστορία της Ηπείρου παραλληλίζεται με γεγονότα της δεκαετίας του 1940 κι ο αυτοκράτορας Αλέξιος Κομνηνός εξομοιώνεται με τον ελληνικό στρατό που νικά τους Ιταλούς επιδρομείς. Ο πληθυντικός των ιστορικών προσώπων (*Βοημούνδοι και Γυσκάρδοι*), όπως στον Χατζή, τους δίνει παραδειγματική αξία.

Υπαρκτά χειρόγραφα σημειώματα, δημοσιευμένα σε ιστοριογραφικές εργασίες για την Ήπειρο, απορροφώνται σε διηγήματα των Τζιόβα και Δάλλα, των οποίων ο μύθος απορρέει και συμπυκνώνεται από τις παραπάνω ενθυμήσεις. Το διήγημα «Τα μάγια» του Τζιόβα, που αναπλάθει την ανεπιτυχή προσπάθεια του Αλή Πασά να εξερευνήσει τη Δρακόλιμνη της Τύμφης το 1814, τελειώνει με την παράθεση μιας σχετικής ενθύμησης σε εισαγωγικά από τον παπά της Βίτσας:

*... αυτά έγραψε και ο Βιτσινός παπάς στην παρακλητική της
εκκλησιάς του «1814 Ιουλίου 4, επήγε εις την Ροδόβολιν και το
Βραδέτο ο Βεζύρης αλή πασιάς και έφερε και μονόξυλα δια να
φκιάσει κούλιαν εις την θάλασσαν και ω του θαύματος έπιασε μια
βροχή και μία φουρτούνα και ένα χαλάζι όπου εξεπάγησαν 18
ονομάτες και τέλος πάντων έφυγεν». (σ. 28)*

Η ενθύμηση προκρίνεται ως λύση και ανακεφαλαίωση της διήγησης. Όντως η

⁷⁷⁰ Μ.Σ. Κορδώσης, ό.π., σ. 40.

πραγματική χειρόγραφη σημείωση εμπεριέχεται σε έντυπη Παρακλητική από την εκκλησία της Κάτω Βίτσας στο Ζαγόρι της Ηπείρου και δημοσιεύεται από τον Δημήτριο Μ. Σάρρο. Αντιγράφεται σχεδόν αυτούσια με μικρές κι ασήμαντες διαφορές:

*«1814 Ιουλίου 4. επήγεν εις την Ραδόβολιν στο Βραδέτο ο βεζύρης Αλή πασιάς και έφερε και μονόξυλα δια να φκιάση κούλιαν εις την θάλασσαν και ω του θαύματος έπιασε μία βροχή και μία φορτούνα και ένα χαλάζι όπου εξεπάγιασαν 18 ονομάτες και τέλος πάντων έφυγεν».*⁷⁷¹

Επίσης, στο διήγημα «Η γέφυρα του καλόγερου» του Δάλλα, όπου ανιστορείται η κατασκευή της ομώνυμης γέφυρας του Λούρου, ο βοηθός του χορηγού Διονυσίου, του ηγουμένου της Μονής Προφήτη Ηλία Ηλιοβουνίου, ανεβαίνει στον λόφο Περάνθη της Άρτας και δεν μπορεί να διακρίνει το γεφύρι του Λούρου. Γράφει μια ενθύμηση με *τρεμάμενα σωθικά* στη λευκή σελίδα ενός ανοιχτού Μηνιαίου για τον χρόνο κατασκευής του γεφυριού, τον δωρητή και τα έξοδα:

«Έτει σωτηρίω 1853 κατά μήνα Φεβρουάριον άρχισε η οικοδομή της γέφυρας κατά τους πρόποδας του βουνού της αρχαίας πόλεως Ρωγών δι' εξόδων του πανοσιωτάτου καθηγουμένου της ιεράς και σεβάσμιας ενοριακής μονής του Προφήτου Ηλία Διονυσίου, εκ κόμης Λευτεροχώρι. Εστοίχισεν υπέρ τας 120.000 γρόσια. Διό γράφω εις ενθύμιον». (σ. 145)

Η αληθινή ενθύμηση περιλαμβάνεται σ' έναν παλιό τόμο των *Διδαχών* του Ηλία Μηνιάτη, αποκείμενο στη βιβλιοθήκη του πρώην μητροπολίτη Άρτας Γενναδίου. Την εντοπίζει και την καταγράφει ο Κώστας Καιροφύλλας, όταν διατελεί Νομάρχης Άρτας:

⁷⁷¹ Δ.Μ. Σάρρος, «Χρονογραφικά σημειώματα αναφερόμενα εις την νεωτέραν ιστορίαν της Ηπείρου και της ηγεμονίας της Βλαχίας εξ ανεκδότου συλλογής», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 5 (1896), σ. 569.

Έτει σωτηρίω 1853 κατά μήνα Φεβρουάριον ήρχισεν η οικοδομή της γέφυρας Ινάχου ποταμού (κατά τους πρόποδας του βουνού της αρχαίας πόλεως Ρογών) δι' εξόδων του Πανοσιωτάτου καθηγουμένου της ιεράς και Σεβασμίας ενοριακής μονής του προφήτου Ηλία κ. Διονυσίου του εκ κόμης Λευτεροχώρι, όστις δεν επρόφθασε να το τελειώσει, διότι κατά το έτος 1857 Απριλίου 6 απεβίωσεν. Ο δε προκάτοχος [= διάδοχος] αυτού, ο νυν ηγουμενεύων κ. Ιερόθεος εξ Άρτης ετελειοποίησεν αυτό μετά των έξω καμάρων με ουκ ολίγην δαπάνην εκ της αυτής ιεράς μονής. Το πρώτον και το δεύτερον εστοίχισεν υπέρ τας 120000 γροσίων. Ετελείωσεν αυτό περί τα τέλη του έτους 1861. Διό γράφω εις ενθύμισιν.⁷⁷²

Η ενθύμηση είναι συντομευμένη από τον Δάλλα κατά το ήμισυ περίπου και γλωσσικά ελαφρώς διορθωμένη. Αποκόπτονται οι πληροφορίες για τον θάνατο του Διονυσίου και την τελειοποίηση της κατασκευής από τον ηγουμενεύοντα Ιερόθεο, διότι στο διήγημα ο Διονύσιος πρώτα τελειώνει το έργο και αμέσως μετά πεθαίνει για να πάρει ο Λούρος το αίμα του πίσω.

⁷⁷² Κ. Καιροφύλλας, «Ιστορικά σημειώματα περί Άρτης», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 4 (1929), σσ. 83-84.

V. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Κατά την ανάλυσή μας διαπιστώθηκε ότι βασικά θέματα και μοτίβα της μεταπολεμικής πεζογραφίας της ηπειρώτικης εντοπιότητας (πχ. μυθοποίηση των Ιωαννίνων, προσδιορισμός του χώρου μέσω της τοπικής δείξης, εισαγωγή υπαρκτών προσώπων στη μυθοπλασία, εστίαση στα θύματα της Ιστορίας, συμπόρευση με τον ρυθμό των δημοτικών τραγουδιών, ανατροφοδότηση λαϊκών θρύλων, χρήση του ηπειρώτικου ιδιώματος, διακειμενική συσχέτιση με την τοπική ιστοριογραφία κ.ά.) προέρχονται από τον Δημήτρη Χατζή. Υπ' αυτήν την έννοια, ο Χατζής πρέπει να θεωρηθεί ως το κατεξοχήν πρότυπο των μεταπολεμικών Ηπειρωτών πεζογράφων. Είναι ο συνεχιστής μιας μακράς πεζογραφικής παράδοσης που θεματικά επικεντρώνεται στην Ήπειρο κι ένα μεταίχμιο στη μεταπολεμική λογοτεχνία. Ανανεώνοντας τις τεχνικές προσέγγισης του γενέθλιου τόπου στη συλλογή διηγημάτων *Το τέλος της μικρής μας πόλης* γίνεται ο οδηγός μιας ομάδας Ηπειρωτών πεζογράφων της πρώτης και της δεύτερης μεταπολεμικής γενιάς (Τζάλλας, Τζιόβας, Δάλλας, Πορφύρης, Μηλιώνης, Σταμάτης, Μούλιος), τα περισσότερα μέλη της οποίας συναντιούνται στον φιλόξενο πνευματικό χώρο της περιοδικής έκδοσης των Ιωαννίνων *Ενδοχώρα*.

Παρότι ο Γιώργος Δ. Παγανός υποστηρίζει ότι η εντυπωσιακή εξέλιξη της ηπειρώτικης πεζογραφίας μετά τον Χατζή δεν οφείλεται σε δική του επίδραση,⁷⁷³ μια μερίδα της κριτικής, έχοντας αντίθετη άποψη, συμμερίζεται το συμπέρασμα της δικής μας διερεύνησης και διακρίνει -χωρίς συστηματικό έλεγχο- τη μέγιστη συμβολή του Χατζή στη συγκρότηση ενός διακριτού κύκλου Ηπειρωτών πεζογράφων στα μεταπολεμικά και σύγχρονα γράμματά μας.⁷⁷⁴ Ειδικά για τον Μηλιώνη, η στροφή

⁷⁷³ Γ.Δ. Παγανός, «Ο πεζογράφος Σωτ. Δημητρίου», *ό.π.*, σ. 214· ο ίδιος, «Νεότερικότητα και παράδοση στην πεζογραφία του Χριστόφορου Μηλιώνη», *ό.π.*, σ. 68.

⁷⁷⁴ Θ.Β. Κούγκουλος, «Ο Δ. Χατζής και η λογοτεχνική στροφή στα θύματα του Εμφυλίου», *ό.π.*· V. Apostolidou, "From the Underworld to Other Worlds: Political Attitudes in Contemporary Greek Fiction", στο P. Mackridge – E. Yannakakis (επιμ.), *Contemporary Greek Fiction in a United Europe. From Local History to the Global Individual*, European Humanities Research Centre - University of Oxford, Legenda, Oxford 2004, σ. 101-σημ.20· Γ. Λαδογιάννη, «Τάδε έφη Πολύκαρπος. Τα Γιάννενα του Γεωργίου Χατζή-Πελλερέν», *ό.π.*,

στα ξεπερασμένα ήθη του παρελθόντος⁷⁷⁵ και η ανάδειξη διαφορετικών – μειονοτικών χαρακτήρων⁷⁷⁶ αναγνωρίζεται ως επήρεια του Χατζή. Οπωσδήποτε δική του επινοήση είναι η ενδοκειμενική ιθαγένεια αφηγητή και δρώντων προσώπων, η οποία υιοθετείται από όλους τους μεταγενέστερους συγγραφείς.

Η εντοπιότητα στη μεταπολεμική πεζογραφία της Ηπείρου, αν και εδράζεται σε πραγματικές εμπειρίες των συγγραφέων και απορρέει από τη γενέθλια σχέση τους με τον αφηγηματικά αναπλασμένο χώρο, δεν είναι ένα εξωτερικό γνώρισμα των κειμένων. Το βίωμα του υπαρκτού συγγραφέα μετατρέπεται σε ενδοκειμενικό χαρακτηριστικό, γίνεται εντοπιότητα του αφηγητή ή / και των ηρώων της διήγησης. Ο κάθε αφηγητής, ανάλογα με τον αναπαριστανόμενο τόπο, είναι ένας συντοπίτης, ένας συμπολίτης ή συγχωριανός των δρώντων προσώπων που είτε παρατηρεί τα διαδραματιζόμενα από τα μέσα ως αυτόπτης μάρτυρας, ανεξάρτητα από το εάν η αφήγηση είναι πρωτοπρόσωπη ή τριτοπρόσωπη, είτε συμμετέχει στα γεγονότα ως πρωταγωνιστής. Αντίστοιχα και ο ήρωας είναι πρόσωπο που συνδέεται άμεσα με τον ηπειρώτικο χώρο. Είναι γέννημα – θρέμμα αυτού του τόπου, έχει βαθιές οικογενειακές ρίζες στην Ήπειρο, ευφορικές και δυσφορικές μνήμες της παιδικής ηλικίας, κατοικεί στα πάτρια εδάφη ή ξενιτεύεται και νοσταλγεί την ιδιαίτερη πατρίδα του.

Αδιαμφισβήτητο υπόδειγμα για την ενδοκειμενική ανάδυση της ηπειρώτικης εντοπιότητας σε όλη τη σειρά των κειμένων είναι η συνάφεια του αφηγητή και των ηρώων με τον χώρο δράσης στο *Τέλος της μικρής μας πόλης* του Χατζή. Χαρακτήρες όπως ο Σιούλας ή ο Σαμπεθαί Καμπιλής παρουσιάζονται ως ορισμός της έννοιας του εντόπιου της μικρής πόλης των Ιωαννίνων. Ο Σιούλας είναι ένας τυπικός γηγενής αφού *εκεί γεννήθηκε, εκεί έπαιξε... εκεί έμαθε γράμματα και κολύμπι* (σ. 10) και μάλιστα *ταμπάκος αναντάμ παπαντάμ*, δηλαδή μέλος μιας κοινωνικής ομάδας που με έμφαση παινευόταν *πως είταν από τους παλιότερους κατοίκους αυτής της πόλης* (σ. 9). Το ίδιο κι ο Γιαννιωτοεβραίος Σαμπεθαί Καμπιλής. Αν και είναι εκπρόσωπος μιας

σ. 417· Ε.Γ. Καψωμένος, «Η λογοτεχνία της Ηπείρου», *ό.π.*, σ. 156· Θ.Β. Κούγκουλος, «Η δεκαετία του 1940 στην Ηπειρώτικη πεζογραφία», *ό.π.*, σ. 600.

⁷⁷⁵ Γ.Δ. Παγανός, «Η ενιαία προσωπική μυθολογία του Χριστόφορου Μηλιώνη», *ό.π.*, σσ. 92-93.

⁷⁷⁶ Γ. Λαδογιάννη, «Από την ιστορία στη λογοτεχνία. Σχόλια στο ύφος του Χριστόφορου Μηλιώνη», *ό.π.*, σ. 105.

μειονότητας, διατείνεται ότι η εγκατάσταση των Εβραίων στην πόλη χρονολογείται εδώ και δύο χιλιάδες χρόνια:

Η εβραϊκή κοινότητα σ' αυτή την πόλη πρέπει νά 'ταν καμωμένη από χρόνια πολύ παλιά. Γι' αυτό τα οβραϊκά είτανε μέσα στο Κάστρο της. Και γι' αυτό κ' η Συναγωγή της είχε αρχираβίνο κι όχι ραβίνο. Και λέγανε κιόλας πως είταν Μητρόπολη της Συναγωγής της Νέας Υόρκης ή του Σικάγου – δεν τα θυμάμαι τώρα καλά.

Ο Σαμπεθάι Καμπιλής έλεγε σχετικά πως αυτοί δεν είταν Ισπανοεβραίοι σαν της Θεσσαλονίκης, μα βρισκόνταν εκεί από τους πρώτους διωγμούς των Ρωμαίων κ' έφτασαν γραμμή από την Παλαιστίνη και σταθήκαν εκεί και κονέψαν και δεν το κούνησαν ύστερα. Δηλαδή κάπου δυο χιλιάδες χρόνια βρισκόνταν εκεί – αυτό έλεγε. (σ. 48)

με άλλα λόγια είναι τόσο οικείος και δεμένος με τον τόπο όσο τουλάχιστον και οι χριστιανοί συντοπίτες του.

Ο αφηγητής της συλλογής μολονότι τριτοπρόσωπος και ετεροδιηγητικός δεν είναι παντογνώστης αλλά ρέπει προς τον ομοδιηγητικό.⁷⁷⁷ Ήδη από την προσωπική δείξη μας στον τίτλο αποποιείται την όποια ουδετερότητά του, εντάσσεται στο εσωτερικό της μικρής πόλης και εμφανίζεται ως γνώστης προσώπων και πραγμάτων. Έχει την ιδιότητα του ανώνυμου συμπολίτη που μετέχει στην τοπική κοινωνία και αναλαμβάνει τον ρόλο ενός σύγχρονου χρονικογράφου της αποσύνθεσης των πατροπαράδοτων κοινωνικών δομών.⁷⁷⁸ Διατηρώντας την ανωνυμία του καθιστά σαφές στον αναγνώστη ότι κατοικεί κι αυτός στην ίδια πόλη [στο δικό μας το σπίτι (σ. 81)], «μιλάει» για συμβάντα του άμεσου περιγυρού του [πχ. οι συμπολίτες μας (σ. 37), η δική μας η πόλη (σ. 49), η μικρή μας πόλη (σ. 74), ο χειμώνας είτανε σε μας βαρύς (σ. 80), ο νομάρχης μας είταν παρών (σ. 115), ο μητροπολίτης μας (σ. 167)] ή ακόμη και του συγγενικού του περιβάλλοντος [το σπίτι της αυτηνής της θείας μας της

⁷⁷⁷ Ι. Τριάντου, *Η αφηγηματική τεχνική στην πεζογραφία του Δημήτρη Χατζή*, ό.π., σσ. 173-177.

⁷⁷⁸ Ν. Χαραλαμπίδου, «Αφηγηματική τεχνική και ιδεολογία: Οι λογοτεχνικές προσδοκίες της Αριστεράς (1945-1955) και η περίπτωση του Δημήτρη Χατζή», ό.π., σσ. 317-318.

Αγγελικής (σ. 75)] απευθυνόμενος κάποιες φορές στους χαρακτήρες της αφήγησης σαν να κουβεντιάζει με τους φίλους του [*Είταν όμορφα τα μάτια σου, Μαργαρίτα!...* (σ. 211)]. Ξεκαθαρίζει, επίσης, τον ρόλο του ως ιστοριογράφου ενός παρόντος που βιώνει [*στα χρόνια που γράφω* (σ. 9, 75), *οι αναγνώστες μου* (σ. 174)] δηλώνοντας ενίοτε την απροθυμία ή την κόπωση του για το εγχείρημά του [*Το πώς έγιναν τα πράγματα – κουράστηκα πια να τα λέω, θέλω κ' εγώ, να φτάσω τώρα στο τέλος* (σ. 174)].

Παρόμοιες ιδιότητες διαθέτουν οι αφηγητές όλων των άλλων συγγραφέων, μιμούμενοι τον αφηγητή του *Τέλους της μικρής μας πόλης*. Για παράδειγμα ο αφηγητής του Τζάλλα στο «Μια ιστορία του Στραβάραπα» είναι συγχωριανός των ηρώων: *Έμεινε στο χωριό μας, απ' την υποχώρηση του 40* (σ. 31), του Τζιόβα στο «Η ραψωδία των βράχων (Μαρτυρία)» εντόπιος κάτοικος της Δοβράς Ζαγορίου: *Μας ήρθε ξαφνικό· πώς στο διάολο ξεφύτρωσαν στο χωριό μας χωρίς να τους πάρουν είδηση τα παιδιά!* (σ. 127), του Δάλλα στο «Σε τέσσερων τους ώμους» συμπολίτης της ηρωίδας Ν.: *στο μηχανήμα του Γενικού νοσοκομείου μας* (σ. 207), του Πορφύρη στο «Η Δοντάγρια» από το ίδιο χωριό με τους ήρωες: *στο ύψωμα του Αι-Αια του χωριού μας* (σ. 9), του Μηλιώνη στο «Χειριστής Ανελκυστήρος» συμπατριώτης του Αγίου Γεωργίου των Ιωαννίνων: *Και λέω πως αυτή τη χάρη μού την έστειλε ο Αι-Γιώργης ο φουστανελάς, ο εξ Ιωαννίνων, που είναι και συμπατριώτης μου* (σ. 174), του Σταμάτη στο *Πρόσχημα* Πρεβεζάνος συμπολίτης των χαρακτήρων: *στο λιμάνι μας* (σ. 10) ή *στη μικρή μας πόλη* (σ. 12) ή *στα λοφάκια της πατρίδας μας* (σ. 15) και του Μούλιου στους *Κληρονόμους* Ηπειρώτης από το Πέτροβο-Λίστα της Θεσπρωτίας: *στον οντά του σπιτιού μας, στο Πέτροβο* (σ. 24).

Μάλιστα σε δύο διηγήματα ο Χατζής μετασχηματίζεται σε μυθιστορηματικό πρόσωπο, γεγονός που υπογραμμίζει τη δεσπίζουσα θέση του στους μεταπολεμικούς Ηπειρώτες συγγραφείς. Στο «Κυρα – Πολυξένη η οσία» του Τζιόβα εμφανίζεται σε παιδική ηλικία, με τον αδελφό του Άγγελο και την αδελφή του Φανούλα (=Φωτεινούλα) να βοηθούν την κυρά-Πολυξένη να βρει το νέο της σπίτι στα Ιωάννινα, καθώς χάνει τον δρόμο επιστρέφοντας από το σπίτι του Αγίου Γεωργίου:

Ανακουφισμένη ακούμπησε το χέρι στα καστανά μαλλιά του μικρού ρωτώντας τ' όνομα του «Τάκη με λένε, Δημητράκη Χατζή, απάντησε θαρρετά. Αυτός είναι ο αδερφός μου ο Άγγελος και αυτή η

*αδερφή μου η Φανούλα, έχουμε κι άλλες αδερφές». Τους χαμογέλασε,
τα κοίταζε στα μάτια, δεν είχε δει γλυκύτερα. (σ. 95)*

Ακόμη, σε μεγαλύτερη ηλικία, συχνάζει με μια εύθυμη παρέα διανοουμένων σ' ένα κουτούκι στα ταμπάκια των Ιωαννίνων.⁷⁷⁹ Στην παρέα συμμετέχει κι ο Φίλιππος, ο εγγονός της κυρα-Πολυξένης. Τους παρακολουθεί ένας χαφιές της Ασφάλειας με εντολή του διοικητή του: *«Δε θα τους αφήσεις από τα μάτια σου όσο είναι μαζί τους ο Χατζής και τ' αυτιά σου τεντωμένα»* (σ. 111). Μόλις έχει γυρίσει από την εξορία. Στην αφήγηση αποκαλείται Χατζής, κυρ-Τάκης και Δημήτρης, απαγγέλει ποιήματα με φωνή μελοδραματική και πειράζει τους συνδαιτυμόνες του. Κατά τον αφηγητή έχει *μεγάλα μάτια που δεν ξέρεις να πεις αν τα σκιάζουν μόνο οι σαν βεντάλιες βλεφαρίδες ή μια μόνιμη απόχρωση θλίψης* (σ. 113).

Το άλλο διήγημα που ο Χατζής μεταπλάθεται σε χαρακτήρα είναι «Ο τελευταίος ταμπάκος» του Μηλιώνη. Από τον τίτλο κιόλας παραπέμπει κατευθείαν στο διήγημα «Ο Σιούλας ο ταμπάκος» του Χατζή αλλά και γενικά στην ατμόσφαιρα του *Τέλους της μικρής μας πόλης*. Ο Μηλιώνης πρωτοδημοσιεύει το συγκεκριμένο διήγημα στο περιοδικό *Αντί* το 1981, σε ειδικό τεύχος για το θάνατο του Χατζή, και όπως συνάγεται από την επιλογική χρονολογική σημείωση (21-7-1981) γράφεται μόλις μία ημέρα μετά την τελευταία του Χατζή.⁷⁸⁰ Ο πεζογράφος φροντίζει να δηλώσει τις οφειλές του με την αφιέρωση: *στη μνήμη του Δ. Χατζή*. Αργότερα, σ' ένα εξομολογητικό του κείμενο για τον Χατζή αποκαλύπτει μυστικά από το εργαστήριο του συγγραφέα: πληροφορούμενος τον θάνατο του Χατζή τον συνδέει συνειρμικά στο μυαλό του ως έναν από τους τελευταίους παλιούς Γιαννιώτες με κάποιον γνωστό του, ονόματι Χαρίση, κι αυτόν παλιό Γιαννιώτη.⁷⁸¹ Το όνομα του ήρωα έχει

⁷⁷⁹ Βλ. και Γ. Δάλλας, «Ο Δημήτρης Χατζής μέσα από μυθοπλασίες ομοτέχνων του», ό.π., σ. 25.

⁷⁸⁰ τχ. 183, 31 Ιουλίου 1981, σσ. 24 - 25

⁷⁸¹ Χ. Μηλιώνης, «Δημήτρης Χατζής», ό.π., σ. 10: «Πληροφορήθηκα για τον θάνατο του [Χατζή], ενώ παραθέριζα στις Ράχες της Στυλίδας. Όταν το έμαθα, τηλεφώνησα στον Παπουτσάκη του *Αντί* και τον ρώτησα αν είχε σκοπό να κάνει κανένα αφιέρωμα. Μου είπε πως κιόλας ετοιμάζεται. Του ζήτησα τρεις σελίδες και μου έδωσε προθεσμία - νομίζω δέκα μέρες. Δεν είχα συγκεκριμένο θέμα στο μυαλό μου, αλλά θυμάμαι που κυριαρχούσε στη σκέψη μου η ιδέα πως ο Χατζής ήταν από τους τελευταίους παλιούς Γιαννιώτες. Θυμήθηκα έναν παλιό Γιαννιώτη, έναν Χαρίση, στη γειτονιά μου, στον Κουραμπά, και διάφορα

σημειολογικό ενδιαφέρον για την αποκάλυψη της διακειμενικής σχέσης Χατζή – Μηλιώνη, διότι το Σιούλας είναι υποκοριστικό του Χαρίσης.⁷⁸²

Στο διήγημα παρελαύνουν οι βασικοί γιαννιώτικοι χαρακτήρες του *Τέλους της μικρής μας πόλης*, οι οποίοι δικαιολογούνται ως κομμάτια των αναμνήσεων και της προσωπικής μυθολογίας του Χαρίση και της παρέας του. Συναντάμε ξανά, σαν υπαρκτές πλέον μορφές, τον Σιούλα, την Μαργαρίτα από την οικογένεια των Μολυβάδων, που αποτελεί την έμπνευση για τον νευρωτικό μικροαστισμό των Περδικάρηδων στη «Μαργαρίτα Περδικάρη», και τον Σαμπεθάη Καμπιλή με την εβραϊκή κοινότητα:

Παλιοτικός άνθρωπος. Τα 'χε ζήσει αυτά και τα 'λεγε. Ήξερε τους παλιούς, τους Μολυβάδες, τον Σαμπεθάη τον Καμπιλή, που πήρε στο λαιμό του τους Εβραίους. Τότε με τους Γερμανούς. «Άντε να φύγουμε», του λέγανε, «να βγούμε στα Ζαγόρια, να τραβήξουμε απογάλια και τον κόσμο μας». Εκείνος το χαβά του, με το νόμο και τα γρόσια, να ταΐσει τον ένα, να μπουκώσει τον άλλο. Δεν τους έβγαζε στα βουνά, που έβραζε τ' αντάρτικο.

«Εγώ τον θυμούμαι τον Καμπιλή» είπε ο Κατσούλης. «Και τη Μαργαρίτα του Μολυβάδα τη θυμούμαι. Την έπαιρνα με το παετόνι. Ύστερα την εκτέλεσαν οι Γερμανοί. Μα ο Χαρίσης τα 'λεγε αλλιώς. Είχε τον τρόπο του». (σσ. 129 – 130)

Σ' ένα βαθύτερο επίπεδο, παρατηρώντας προσεχτικά την ταυτότητα του Χαρίση του ταμπάκου, βλέπουμε στο πρόσωπό του τελικά τον ίδιο τον πεζογράφο Χατζή. Η συνάφεια ανάμεσα στον πλαστό ήρωα και στον υπαρκτό συγγραφέα υποδεικνύεται και στο επίπεδο των ονομάτων αφού και τα δύο αρχίζουν από Χ. Στη διαγραφή του χαρακτήρα του Χαρίση υπεισέρχονται αρκετά στοιχεία του πραγματικού βίου του Χατζή αλλά και του μύθου που έχει φανταστεί για τον λογοτέχνη το συγγραφικό εγώ του Μηλιώνη. Ο Χαρίσης:

ανέκδοτα που είχα ακούσει. Έτσι προέκυψε το διήγημα "Ο τελευταίος ταμπάκος" και το έστειλα εγκαίρως με πρόσωπο της εμπιστοσύνης μου, χέρι με χέρι, να δημοσιευτεί».

⁷⁸² Ε. Κουρμαντζή, «Το τέλος της μικρής μας πόλης: ο κύκλος και τα πρόσωπα», ό.π., σ. 257, σημ. 32.

ήξερε ιστορίες, με σημασία, κι είχε έναν τρόπο να τις λέει. Ήξερε για τους παλιούς Γιαννιώτες... (σ. 129)

ήταν παλιοτικός άνθρωπος (σ. 129)

Και στα πολιτικά, μπασμένος. Ιδεολόγος.... βγήκε στο βουνό... (σ. 130)

Λεβέντης σ' όλα του. Κι άμα έβλεπε θηλ'κο έστριβε τα μουστάκια του. (σ. 130)

Άνθρωπος μερακλής, γεροντοπαλικάρο. Το θηλυκό δεν το 'χε μπουχτίσει. (σ. 131)

Μα πιο καλά τα 'λεγε για τους ταμπάκηδες. (σ. 131)

το σπίτι του ήταν πέρα απ' τα ξυλάδικα... πίσω απ' το παλιό το Συναγώι... (σ. 132)

Κατ' αναλογία λοιπόν ο Χαρίσης, όπως και ο Χατζής εξάλλου, έχει ένα μαγικό τρόπο να διηγείται ιστορίες των Ιωαννίνων, είναι ιδεολόγος, πολιτικά συνειδητοποιημένος - ενταγμένος στην αριστερή διάνοηση, εραστής του παρελθόντος (η εποχή του μεσοπολέμου στο *Τέλος της μικρής μας πόλης*) και αγωνιστής στο βουνό (πολιτικός εξόριστος, μαχητής στην Αντίσταση και στο Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας). Έτσι γίνεται κατανοητό και το απρόσμενο τέλος του διηγήματος:

Αυτή ήταν η τελευταία νύχτα του Χαρίση, του τελευταίου ταμπάκου. Όταν καλοξημέρωσε, ήρθαν τέσσερις του δήμου, μαζί κι οι φίλοι του, μαζί κι οι δυο γριές της νύχτας, και τον πήρανε.

Τ' άλλα που είπανε οι εφημερίδες, τάχα πως τον λέγανε αλλιώς και πως τον θάψανε στο πρώτο νεκροταφείο, στην Αθήνα, είναι όλα ψέματα. Αυτά τα γράψανε οι δημοσιογράφοι, οι ανίδεοι. (σ. 138)

Η κατάληξη θυμίζει τον επίλογο του διηγήματος «Σαμπεθαί Καμπιλής» του Χατζή (*Τ' άλλα που γίναν ύστερα...*, σ. 73) και τα υπονοούμενα είναι εύληπτα. Οι εφημερίδες προφανώς ασχολήθηκαν με τον θάνατο του συγγραφέα και διανοούμενου Δημήτρη Χατζή τη Δευτέρα 20 Ιουλίου 1981 στην Αθήνα και με την κηδεία του.

Γι' αυτό λοιπόν πεθαίνοντας ο Χαρίσης ή Δημήτρης Χατζής *έσβηνε ένας άλλος κόσμος* (σ. 137). Ένας ηπειρώτικος κόσμος που όμως βρίσκει πάλι τους παραμυθάδες του στην παρέα του Χαρίση, στους Ηπειρώτες συγγραφείς Τζάλλα, Τζιόβα, Δάλλα, Πορφύρη, Μηλιώνη, Σταμάτη και Μούλιο. Ο μεταπολεμικός κύκλος της ηπειρώτικης πεζογραφίας μεταμορφώνει δεξιοτεχνικά την ιθαγένεια σε λογοτεχνικό μύθο. Η εργασία μας προσπάθησε με ποικίλες μεθόδους ανάλυσης του λογοτεχνικού χώρου και της λογοτεχνικής γεωγραφίας να ανιχνεύσει την έκταση και το βάθος αυτού του λογοτεχνικού μύθου που κατέχει μια διακεκριμένη και ζηλευτή θέση στα νεοελληνικά γράμματα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ – ΑΝΘΟΛΟΓΙΕΣ

- Bekkerus [Bekker]
Immanuel (εκδ.), *Historia Politica et Patriarchica Constantinopoleos. Epirotica*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Impensis Ed. Weberi, Bonnae MDCCCXLIX (1849).
- Leontis Artemis (επιμ.), *Greece: A traveler's Literary Companion*, Whereabouts Press, San Francisco 1997.
- Tsaliki – Milioni
Tatiana (επιμ.), *Nouvelles Grecques d'Épire*, μτφ. Département d'Études Post-Universitaires Traduction-Traductologie de l'Université d'Athènes, L'Harmattan, Paris 2002.
- Ανώνυμο, *Εκλεκτές σελίδες από ηπειρωτικά διηγήματα*, τόμος Α', Αθ. Κουμπλομμάτης, Γιάννινα 1972.
- Βασιλειάδης Λεωνίδας
Μ., *Η μυστική θυρίς. Πρωτότυπον Ηπειρωτικόν μυθιστόρημα. Ἡ σκηνή ἐν Ἰωαννίνοις*, Ἐκ τοῦ «Ἐμπορικοῦ Τυπολιθογραφείου», Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1900.
- , «Μία ηδεία ανάμνησις της νεανικῆς μου ηλικίας. (Τότε και νυν), *Ηπειρωτικός Ἀστήρ. Ημερολόγιον εικονογραφημένον του δίσεκτου ἔτους 1904*, Αθήνα, σσ. 377-381.
- Βηλαράς Ιωάννης, «Ἱστορία του γάμου του Μουχτάρ Πασσά με την Αικατερίναν (οπού την εχάιδεuan και την ἔλεγαν Νίτσαν)», στο *Ἄπαντα*, επιμ. Γεώργιος Α. Βαβαρέτος, Πέτρος Δημητράκος Α.Ε., Αθήναι [1935], σσ. 325-327· Επίσης: Γιάννης Μότσιος, *Ελληνική Πεζογραφία 1600-1821*, Γρηγόρης, Αθήνα 1990, σσ. 459-461.
- Γκατζογιάννης Νίκος, *Γκολομάζου Βασιλική – Καραγιάννη Χριστίνα* (επιμ.), *Ελένη*, μτφ. Αλέξανδρος Κοτζιάς, Κέρκυρα, Αθήνα ²2004.
- Δάλλας Γιάννης, *Ανθολογία Ἀρτινῶν Συγγραφέων*, τόμος Α', Εταιρία Εθελοντισμοῦ Ἀρτινῶν Γυναικῶν, Ἄρτα 2007.
- Δανιήλ Χρήστος (επιμ.), *Η σφαγή του Κομμένου*, Πέτρα, Αθήνα 2008.
- (επιμ.), *Γυάλινα και μαλαματένια... Τα Γιάννενα στη νεοελληνική πεζογραφία (Ανθολογία κειμένων 1898 – 1997)*, Ιερά Μητρόπολις Ἰωαννίνων - Ἰδρυμα Κων/νου Κατσάρη, Ἰωάννινα 1997.
- Δεληγιάννης Νίκος – Δανιήλ Νίκος (επιμ.), «Λογοτεχνικός χάρτης των Ἰωαννίνων. Μια δοκιμή σε ηλεκτρονική μορφή». Ανακτήθηκε στις 3/03/2010 από το διαδίκτυο: <http://openlit.teimes.gr/city/danihl.htm>
- Δημητρίου Σωτήρης, «Αφιέρωμα στην Ἑπειρο. 27 Ἑπειρώτες Λογοτέχνες γράφουν για την Ἑπειρο», *Ἰαμβος* 11-12 (Ἀνοιξη – Καλοκαίρι 2006), σσ. 5-65.
- Δόσιος Νικόλαος Γ., *Ν' ακούω καλά τ' ὄνομά σου*, Κέδρος, Αθήνα 1993.
- , «Φιλίας Απομνημονεύματα», στο *Χαρτοφυλάκιον των*

- ,
- Δουρμούση Μαρία,
Ελιγιά Γιώσεφ,
- Ευαγγέλου Ανέστης
(επιμ.),
- Ζαρμπαλάς Ανδρέας
(επιμ.),
- Θεολογής Θ.Γ.,
- Καζαντζής
Κωνσταντίνος,
- Καλβίνο Ίταλο,
- Καρυωτάκης Κ.Γ.,
- Κατσαλίδας Γρηγόρης
Ν.,
- Κατσαλίδας Νίκος,
Καψωμένος
- Ερατοσθένης Γ. (επιμ.),
- Κοτζιούλας Γιώργος,
- Κρυστάλλης Κώστας,
- Λεβέντης Αχιλλεύς,
- Μακρυγιάννης
Στρατηγός,
- Μαραγκού Αναστασία,
- Μαφρέδας Στέλιος Θ.
(επιμ.),
- Μηλιώνης Χριστόφορος
- παιδικών μου χρόνων ή αναμνήσεις της παιδικής μου ηλικίας,
Τυπογραφείον «Ο Κοραΐς» Ι. Ναχαμούλη, Εν Κερκύρα
1880, σσ. 1-22.
- Τα θύματα του Βάγια (Ιωάννινα 1817-1821). Πρωτότυπον
Ηπειρωτικόν Διήγημα*, Ανατύπωσις εκ του περιοδικού
«Ιστρος», Τυπολιθογραφείον «Συλλόγων», Βουκουρέστιον
1888.
- Μαντζάτο*, Μυθιστόρημα, Καστανιώτης, Αθήνα 1997.
- Άπαντα. Η ζωή και το έργο του. Ποιήματα -Μεταφράσεις*,
εισαγωγή – επιμέλεια: Λέων Α. Ναρ, τόμος Α΄, Γαβριηλίδης,
Αθήνα 2009.
- Η Δεύτερη Μεταπολεμική Ποιητική Γενιά (1950-1970).*
Ανθολογία, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994.
- Ανθολογία Βορειοηπειρώτικου Διηγήματος*, Ροές – Οι
Ηπειρώτες, Αθήνα 2007.
- «Σβυσμένο (sic) τραγούδι (διήγημα)», *Ηπειρωτικός Αστήρ.*
Ημερολόγιον εικονογραφημένον του δίσεκτου έτους 1904,
Αθήνα, σσ. 75-82.
- Ιστορίες της Πατρίδος μου*, επιμέλεια-εισαγωγή Γ.
Καλογεράς, Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 2001.
- Οι Αόρατες Πόλεις*, Αφήγημα, μτφ. Ανταίος Χρυσοστομίδης,
Καστανιώτης, Αθήνα 2004.
- Ποιήματα και πεζά*, επιμ. Γ.Π. Σαββίδης, Ερμής, Αθήνα
1982.
- Δημοτικά Τραγούδια από τη Βόρειο Ήπειρο*, επιμ. Γεώργιος
Δ. Καψάλης, Gutenberg, Αθήνα 2003.
- Νύχτας ανομήματα*, Κέδρος, Αθήνα 2006.
- Η πόλις άδουσα. Ανθολόγιο Ηπειρώτικης Πεζογραφίας*,
Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2002.
- Άπαντα. Διηγήματα κι' άλλα πεζά*, τόμος Β΄, Δίφρος, Αθήνα
1957.
- Άπαντα. Ποιήματα – Πεζογραφήματα – Μελέτες – Γράμματα*,
τόμος Α΄, επιμ. Μιχάλης Στρατουδάκης, Εκδόσεις Γεωργ.
Μέρμηγκα, Αθήνα 1974, σσ. 337-397.
- Η Τασσώ*, φιλολογική επιμέλεια Αθηνά Βογιατζόγλου,
Νεφέλη, Αθήνα 2000.
- Απομνημονεύματα*, εισαγωγή Γιάννης Βλαχογιάννης,
Γαλαξίας, Αθήνα 1971.
- Το αγκαθερό φορτίο*, επιμ. Χριστόφορος Μηλιώνης, Νεφέλη,
Αθήνα 1994.
- Η Πρέβεζα στη Νεοελληνική Ποίηση. Ανθολογία*, Δημοτική
Βιβλιοθήκη Πρέβεζας, Πρέβεζα 2001.

- (επιμ.), *Μια πόλη στη λογοτεχνία: Γιάννενα*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2002.
- ,
Μητσάκης Μιχαήλ,
Μιχαήλ Χαρ. Μάνος
(επιμ.), *Τα πικρά γλυκά. Ιστορίες*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2008.
Παρά τοις δούλοις. Τα Ιωάννινα, φιλολογική επιμέλεια
Γιάννης Παπακώστας, Πατάκης, Αθήνα 2004.
- Νιάρχος Θανάσης Θ.
(επιμ.), *Ηπειρωτική Ανθολογία*, τόμος πρώτος, Εκδόσεις
«Ηπειρωτικής Εστίας», Ιωάννινα 1955.
- Ντάγιος Σταύρος Γ., *Ανθολογία ελληνικού διηγήματος του 20^{ου} αιώνα*,
Καστανιώτης, Αθήνα 2009.
- Ξένος Στέφανος Θ., *Αποκληρωμένο Έθνος. Η λαϊκή λογοτεχνία των Ελλήνων της*
Βορείου Ηπείρου, Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 1997.
Η ηρωίς της Ελληνικής Επανάστασεως, ήτοι Σκηναί εν Ελλάδι
από έτους 1821-1828, τόμος Α΄, φιλολογική επιμέλεια
Βικτωρία Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, Ίδρυμα Κώστα και
Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1988.
- ,
-----,
«Μία ατομική ανάλυσις», *Ποικίλη Στοά* Γ΄(1883), σσ. 43-
105.
«Μουκτάρ και Φροσύνη», *Ραμπαγιάς* Γ΄:8(1), σσ. 2-8, 9(3),
σσ. 2-8, 10(7), σσ. 2-6, 11(10), σσ. 2-7, 12 (14 Ιανουαρίου
1888), σσ. 2-8.
- Οικονομίδης Αθανάσιος, «Η Μάγισσα. Διήγημα Πρωτότυπον», *Ηπειρωτικός Αστήρ*.
Ημερολόγιον εικονογραφημένον του δίσεκτου έτους 1904,
Αθήνα, σσ. 189-219.
- Οικονόμου Σπυρίδων, «Το τάμα. Πρωτότυπον Ηπειρωτικόν Διήγημα», *Αι*
Αναμνήσεις. Ημερολόγιον του 1902, [Κωνσταντινούπολη],
σσ. 131-136.
- ,
«Γλυκεία Σκηνογραφία», *Ηπειρωτικός Αστήρ. Ημερολόγιον*
εικονογραφημένον του δίσεκτου έτους 1904, Αθήνα, σσ. 82-
84.
- ,
«Ο ερημίτης. Ηπειρωτικόν διήγημα», *Αι Αναμνήσεις*.
Ημερολόγιον του 1905, [Κωνσταντινούπολη], σσ. 205-209.
1984, μτφ. Νίνα Μπάρτη, Κάκτος, Αθήνα 1999.
- Οργουελ Τζωρτζ,
Παπά Κατίνα Γ., *Στη συκαμιά από κάτω*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα
31983.
- Πολίτης Νικόλαος Γ., *Δημοτικά Τραγούδια. Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού*
λαού, Δαμιανός, Αθήνα χ.χ. (πρώτη έκδοση 1914).
- Πορφύρης Τάσος
(επιμ.), *Ο ποιητής Άνθος Πωγωνίτης (Βασίλης Καραφύλλης)*,
Βιβλιοθήκη Αδελφότητας Αγιοκοσμιτών Πωγωνίου, Αθήνα
1989.
- (επιμ.), *Πολυφωνικόν. Ανθολόγιο Ηπειρώτικης Ποίησης*, Νομαρχιακή
Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2001.
- ,
Πουκεβίλ Φραγκίσκος
Κάρολος Ούγγος
Λαυρέντιος, *Έρμημα, Ύψιλον*, Αθήνα 2008.
- ,
-----,
Ταξίδι στην Ελλάδα. Ήπειρος, μτφ. Παναγιώτα Γ. Κώτσου,
Συλλογή – Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1994.

- Πτωχοπρόδρομος, «Τα πρόβατα. Ηπειρωτικά ηθογραφία», *Ηπειρωτικός Αστήρ. Ημερολόγιον εικονογραφημένον του δίσεκτου έτους 1904*, Αθήνα, σσ. 297-302.
- Ράμφος Κωνσταντίνος, *Η Δέσπω της Ηπείρου και Η απροσδόκητος συνάντησις. Διηγήματα*, Εκδιδόμενα το δεύτερον υπό του υιού αυτού Ιωάννου Κ. Ράμφου, Τύποις Α. Κτενά και Π. Σούτσα, Αθήνησι 1864.
- , *Ο Κατσαντώνης. Αι τελευταίαι ημέραι του Αλή-Πασά*, φιλολογική επιμέλεια Αικατερίνη Κουμαριανού, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1994.
- Σεφέρης Γιώργος, *Ποιήματα*, Ίκαρος, Αθήνα ²²2007.
- Στάρκης Γιάννης, «Εξοδος», *Διαγώνιος* 19 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1969), σσ. 105-124.
- Τζιόβας Φρίζος, «Φυσαρμόνικα. Διήγημα», *Νέα Εστία* 310 (15 Νοεμβρίου 1939), σσ. 1542-1543.
- , «Τρεις Ιστορίες», *Ενδοχώρα* 1 (Σεπτέμβρης – Οκτώβρης 1959), σσ. 5-11.
- , *Άξιον εστί συν άλλα τέσσερα πεζά και δύο ποιήματα*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων - Δήμος Κεντρικού Ζαγορίου, Ιωάννινα 2002.
- , *Ηχώ (αφηγήματα)*, χ.ε., Γιάννινα 2009.
- Φάις Μισέλ (επιμ.), *Μια πόλη, ένας συγγραφέας*, Μίνωας, Αθήνα 2001.
- Χατζής-Πελλερέν Γεώργιος Δ., *Τάδε έφη Πολύκαρπος. Χρονογραφήματα*, επιμ. Ευριπίδης Ξ. Στεριάδης, χ.ε., Αθήνα 1965.
- Χατζής Δημήτρης, *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, Βουκουρέστι 1953.
- , «Στο εργαστήρι του καλλιτέχνη», στο *Μικρό Νεοελληνικό Όργανο. Εκλογή κειμένων (1947-1975) του Δημήτρη Χατζή για το Νέο Ελληνισμό*, επιμ. Νίκος Γουλανδρής, Εξάντας, Αθήνα 1995, σσ. 267-288.
- , «Ανυπεράσπιστοι», στο *Ανυπεράσπιστοι. Διηγήματα*, Το Ροδακίό, Αθήνα 2000, σσ. 71-98.
- Χρηστοβασίλης Χρήστος, *Διηγήματα της στάνης*, Νεφέλη, Αθήνα 1988.
- , *Γιαννιώτικα Διηγήματα*, προλεγόμενα Βασίλης Γκουρογιάννης – επίμετρο Δροσιά Κατσίδα, Ροές – Οι Ηπειρώτες, Αθήνα 2007.
- Ψαλίδας Αθανάσιος, «Βασιλική Πλέσου. Διηγήματα αληθινά 1821 Μαρτίου 20: Τζεπέλοβο Διήγημα πρώτον», στο Γιώργος Κεχαγιόγλου (επιμ.), *Πεζογραφική Ανθολογία. Νεοελληνικός γραπτός λόγος: Από τη Γαλλική Επανάσταση ως τη δημιουργία του ελληνικού κράτους*, τόμος 2, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης – Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 1163-1166.

B. ΜΕΛΕΤΕΣ

- Angelet Christian-
Herman Jan, «Αφηγηματολογία», στο Maurice Delcroix – Fernand Hallyn (επιμ.), *Εισαγωγή στις σπουδές της λογοτεχνίας. Μέθοδοι του κειμένου*, μτφ. Ι.Ν. Βασιλαράκης, Gutenberg, Αθήνα 2000, σσ. 196-236.
- Albouy Pierre, *Mythes et mythologies dans la littérature française*, Armand Colin, Paris 1969.
- Apostolidou Venetia, “From the Underworld to Other Worlds: Political Attitudes in Contemporary Greek Fiction”, στο Peter Mackridge - Eleni Yannakakis (επιμ.), *Contemporary Greek Fiction in a United Europe. From Local History to the Global Individual*, European Humanities Research Centre - University of Oxford, Legenda, Oxford 2004, σσ. 94-102.
- Bachelard Gaston, *Η ποιητική του χώρου*, μτφ. Ελένη Βέλτσου – Ιωάννα Δ. Χατζηνικολή, Χατζηνικολής, Αθήνα ²1992.
- Bakhtin Mikhail, “Forms of Time and of the Chronotope in the Novel. Notes toward a Historical Poetics”, στο *The Dialogic Imagination: Four Essays*, επιμ. Michael Holquist, μτφ. Caryl Emerson - Michael Holquist, University of Texas Press, Austin 1981, σσ. 84-258.
- Bal Mieke, *Narratology: Introduction to the Theory of Narrative*, μτφ. Christine van Boheemen, University of Toronto Press, Toronto ²1997.
- Balasubramanian Radha, «Spatial Form and Character Revelations: Korolenko’s Siberian Stories», *Canadian Slavonic Papers/Revue canadienne des slavistes* 35:3-4 (September-December 1993), σσ. 249-260.
- Ball Eric L., “Literary Criticism for Places”, *symplokē* 14:1-2 (2006), σσ. 232-251.
- Barthes Roland, *Μυθολογίες. Μάθημα*, μτφ. Καίτη Χατζηδήμου – Ιουλιέττα Ράλλη, Ράππας, Αθήνα 1979.
- , «Ο Προυστ και τα ονόματα», στο *Ο βαθμός μηδέν της γραφής. Νέα κριτικά δοκίμια*, μτφ. Κατερίνα Παπαϊακώβου, Κέδρος - Ράππας, Αθήνα 1987, σσ. 145-161.
- Basch Sophie, *Le Mirage Grec. La Grèce modern devant l’opinion française depuis la création de l’école d’Athènes jusqu’à la guerre civile grecque (1846-1946)*, Hatier, Paris 1995.
- Bees Nikos A., “Übersicht über die Geschichte des Judentums von Janina (Epirus)”, *Byzantinisch Neugriechische Jahrbücher* 2 (1921), σσ. 159-177.
- Bernstein Gerald S., “The Architecture of Repression: The Built Environment of George Orwell’s 1984”, *Journal of Architectural Education* (1984-) 38:2 (Winter 1985), σσ. 26-28.
- Berthier Philippe, «Το ταξίδι στην Ιταλία», στο Bernadette Bricout (επιμ.), *Το βλέμμα του Ορφέα. Οι λογοτεχνικοί μύθοι της Δύσης*, μτφ. Αριστέα Κομνηνέλλη, Σοκόλης, Αθήνα 2007, σσ. 199-224.

- Boeschoten van Riki, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900 – 1950)*, Πλέθρον, Αθήνα 1997.
- Brunel Pierre – Pichois Claude –Rousseau André-Michel, *Τι είναι η συγκριτική γραμματολογία;*, μτφ. Δημήτρης Αγγελάτος, Πατάκης, Αθήνα 1998.
- Brunel Pierre, *Le Mythe de la métamorphose*, Armand Colin, Paris 1974.
- , *Ο μύθος της Ηλέκτρας*, μτφ. Κλαίρη Μιτσοτάκη, Μέγαρο Μουσικής Αθηνών, Αθήνα 1992.
- (επιμ.), *Companion to Literary Myths, Heroes and Archetypes*, μτφ. Wendy Allatson – Judith Hayward – Trista Selous, Routledge, London – New York 1992.
- Buchholz Sabine –Jahn Manfred, “Space in Narrative”, στο David Herman – Manfred Jahn – Marie-Laure Ryan (επιμ.), *Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*, Routledge, London 2005, σσ. 551-555.
- Carpinato Caterina, «Χριστόφορος Μηλιώνης, “ο παιδικός φίλος” του Ισμαήλ Κανταρέ», μτφ. Νίκος Αλιφέρης, *Η Λέξη* 201 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2009), σσ. 400-405.
- Carrière Jean-Claude, «Νεότητα των μύθων», στο Bernadette Bricout (επιμ.), *Το βλέμμα του Ορφέα. Οι λογοτεχνικοί μύθοι της Δύσης*, μτφ. Αριστέα Κομνηνέλλη, Σοκόλης, Αθήνα 2007, σσ. 21-37.
- Chatman Seymour, *Story and Discourse: Narrative Structure in Fiction and Film*, Cornell University Press, Ithaca - New York 1978.
- , “What Novels Can Do That Films Can’t (And Vice Versa)”, *Critical Inquiry* 7:1 (Autumn 1980), σσ. 121-140.
- , «Χρόνος και αφήγηση», στο Βασίλης Καλλιπολίτης (επιμ.), *Θεωρία της Αφήγησης*, Εξάντας, Αθήνα 1991, σσ. 47-69.
- Chevrel Yves, *La littérature comparée, Que Sais-je?*, Presses Universitaires de France, Paris 1989.
- Collard Anna, «Διερευνώντας την “κοινωνική μνήμη” στον ελλαδικό χώρο», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης – Θεόδωρος Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν. Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993, σσ. 357 – 389.
- Cook Albert, “Space and Culture”, *New Literary History* 29:3 (Summer 1998), σσ. 551-572.
- Dalven Rae, *The Jews of Ioannina*, Cadmus Press, Philadelphia - Athens 1990.
- Döring Jörg, “Zur Geschichte der Literaturkarte (1907-2008)”, στο Jörg Döring – Tristan Thielmann (επιμ.), *Mediengeographie. Theorie – Analyse – Diskussion*, Transcript, Bielefeld 2009, σσ. 247-290.
- Dumoulié Camille, “La ville maudite dans le roman du XXe siècle: mythe ou fantasme?”, στο *Mythes et Littérature. Textes réunis par Pierre Brunel*, Recherches Actuelles en Littérature Comparée, n° 6, Presses Universitaires de Paris-Sorbonne, Paris 1994, σσ. 111-118.
- Finn Robert P., *Türk Romanı (İlk Dönem: 1872-1900)*, μτφ. Tomris Uyar, Agora Kitaplığı, İstanbul ²2003.

- Fleming Katherine Elizabeth, *Ιστορία των Ελλήνων Εβραίων*, μτφ. Νίκος Γάσπαρης, Οδυσσέας, Αθήνα 2009.
- Fludernik Monika, *An Introduction to Narratology*, μτφ. Patricia Häusler-Greenfield - Monika Fludernik, Routledge, London - New York 2009.
- Foucault Michel, "Of other spaces", μτφ. Jay Miskowiec, *Diacritics* 16:1 (Spring 1986), σσ. 22-27.
- Frank Joseph, *The Idea of Spatial Form*, Rutgers University Press, New Brunswick - New Jersey 1991.
- Frye Northrop, *Ανατομία της Κριτικής. Τέσσερα δοκίμια*, εισαγωγή Ζ.Ι. Σιαφλέκης - μτφ. Μαριζέτα Γεωργουλέα, Gutenberg, Αθήνα 1996.
- Genette Gérard, *Figures II: Essais*, Seuil, Paris 1969.
- , *Palimpsests: Literature in the Second Degree*, μτφ. Channa Newman - Claude Doubinsky, University of Nebraska Press, Lincoln 1997.
- , *Paratexts. Thresholds of interpretation*, μτφ. Jane E. Lewin, Cambridge University Press, Cambridge 1997.
- , *Σχήματα III. Ο λόγος της αφήγησης: Δοκίμιο μεθοδολογίας και άλλα κείμενα*, μτφ. Μπάμπης Λυκούδης, Πατάκης, Αθήνα 2006.
- Goodin George, *The poetics of protest: literary form and political implication in the victim-of-society novel*, Southern Illinois University Press, Carbondale 1985.
- Gossman Lionel, *Between History and Literature*, Harvard University Press, Cambridge Mass. 1990.
- Greimas Algirdas, "Pour une sémiotique topologique", στο *Sémiotique et sciences sociales*, Seuil, Paris 1976, σσ. 129-157.
- Gullón Ricardo, "On Space in the Novel", *Critical Inquiry* 2:1 (Autumn 1975), σσ. 11-28.
- Guyard Marius-François, *Η Συγκριτική Γραμματολογία*, μτφ. Ζαχαρίας Σιαφλέκης, Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1988.
- Hamon Philippe, "Un discours contraint", *Poétique* 16 (1973), σσ. 411-445.
- Harrington Bryan Violet, *The Myth of New Orleans in Literature: Dialogues of Race and Gender*, University of Tennessee Press, Knoxville 1993.
- Hassoun Jacques, *Το κοντραμπάντο της μνήμης*, μτφ. Αριέλλα Ασέρ, Εξάντας, Αθήνα 1996.
- Herman Luc - Vervaeck Bart, *Handbook of Narrative Analysis*, University of Nebraska Press, Lincoln 2005.
- Hilgar Marie-France, "Juliette Adam et la Nouvelle Revue", *Rocky Mountain Review of Language and Literature* 51:2 (1997), σσ. 11-18.
- Hokwerda Hero, «Το "Διπλό Βιβλίο" του Δ. Χατζή και η Ελλάδα», *Φιλολόγος* 34 (Χειμώνας 1983), σσ. 276-298.
- , «Το τέλος της μικρής μας πόλης: Δύο γραφές», *Αντί* 298 (30 Αυγούστου 1985), σσ. 33-39.
- , «Ο Δημήτρης Χατζής και οι Εβραίοι των Ιωαννίνων», *Σημείο [Λευκωσίας]* 5 (Καλοκαίρι - Φθινόπωρο 1998), σσ. 35-46.
- , «Η μεταστροφή της μεταστροφής. Οι αλλαγές (από το 1953

- στο 1963) στη “μεταστροφή” των πρωταγωνιστών του “Τέλους της μικρής μας πόλης», *Θέματα Λογοτεχνίας* 47-48 (Μάιος – Δεκέμβριος 2011), σσ. 198-208.
- Holtz William, “Spatial Form in Modern Literature: A Reconsideration”, *Critical Inquiry* 4:2 (Winter 1977), σσ. 271-283.
- Ibsch Elrud, “Historical Changes of the Function of Spatial Description in Literary Texts”, *Poetics Today* 3:4 (Autumn 1982), σσ. 97-113.
- Katsan Gerasimus, “Necessary Fictions: National Identity and Postmodern Critique in Gouroyiannis’s *To ashmóchoro anthízēi*”, *Journal of Modern Greek Studies* 20:2 (October 2002), σσ. 399-420.
- Keely Edmund, *Η καθαφική Αλεξάνδρεια. Εξέλιξη ενός μύθου*, μτφ. Τζένη Μαστοράκη, Ίκαρος, Αθήνα ²1991.
- Kolcu Ali İhsan, *Tanzimat Edebiyatı 2. Hikâye ve Roman*, Salkımsöğüt, Ankara ²2005.
- Kondoyanni Vassiliki, “Grecs et Albanais.....Grecs ou Albanais? Aspects de relations séculaires dans la prose contemporaine grecque”, στο *Cahiers du centre interdisciplinaire de méthodologie. Mitoyennetés méditerranéennes*, n° 9, Université Michel de Montaigne Bordeaux 3, 2006, σσ. 49-58.
- Kristeva Julia, *La Texte du Roman. Approche sémiologique d’une structure discursive transformationnelle*, Mouton, Paris 1970.
- Lamber Juliette, *Poètes grecs contemporains*, Calmann-Lévy, Paris 1881.
- , *Οι Σύγχρονοι Έλληνες Ποιηταί ήτοι Μελέτη περί της Νεωτέρας Ελληνικής Ποιήσεως*, μεταγλωττισθείσα εκ του γαλλικού υπό Φωτίου Δημητριάδου σχολάρχου, Εμπορικών Τυπογραφείων Β.Ι. Σπαθαροπούλου, Εν Φιλιππουπόλει 1887.
- Lane Lauriat Jr., “Spatial Form in Literature: MacLeish’s ‘Einstein’”, *Ariel: A Review of International English Literature* 15:3 (July 1984), σσ. 35-47.
- Lazaridis Anastasia Danaé, “Paesaggi dell’infazia: La guerra come ‘limes’ nell’opera di Christòforos Milionis”, *Letterature di Frontiera/ Littératures Frontalières* 1:2 (Juglio-Dicembre 1991), σσ. 177-189.
- , «Μεταπολεμική λογοτεχνία. Η κατάθεση του Χριστόφορου Μηλιώνη», στο *La littérature grecque de l’après-guerre*, Inalco, Paris 1992, σσ. 113-123.
- Lehan Richard, *The City in Literature. An Intellectual and Cultural History*, University of California Press, Berkley - Los Angeles – London 1998.
- Linde Charlotte – Labov William, “Spatial networks as a site for the study of language and thought”, *Language* 51:4 (December 1975), σσ. 924-939.
- Lothe Jakop, *Narrative in Fiction and Film. An Introduction*, Oxford University Press, New York 2000.
- Low Setha M. - Lawrence-Zúñiga Denise (επιμ.), *The Anthropology of Space and Place: Locating Culture*, Blackwell, Oxford 2003.
- Lutwack Leonard, *The Role of Place in Literature*, Syracuse University Press,

- New York 1984.
- Mackridge Peter, "The textualization of place in Greek Fiction, 1883–1903", *Journal of Mediterranean Studies* 2:2 (1992), σσ. 148-168.
- , «Η ποιητική του χώρου και του χρόνου Στου Χατζηφράγκου», εισαγωγή στο Κοσμάς Πολίτης, *Στου Χατζηφράγκου. Τα σαραντάχρονα μιας χαμένης πολιτείας*, επιμ. Peter Mackridge, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα ²1993, σσ. 27*-63*.
- , "The Myth of Asia Minor in Greek Fiction", στο Renée Hirschon (επιμ.), *Crossing the Aegean. An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, Berghahn Books, New York – Oxford 2003, σσ. 235-246.
- Man de Paul, *Critical Writings 1953-1978*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1989.
- Manguel Alberto – Guadalupi Gianni, *The Dictionary of Imaginary Places: The Newly Updated and Expanded Classic*, Harcourt Brace Jovanovich, New York 2000.
- Marcheselli Loukas Lucia, "Esperienza del confine e confine 'interiore' in Ch. Milionis", *Letterature di Frontiera/ Littératures Frontalières* 1:2 (Juglio-Dicembre 1991), σσ. 191-199. Μία διασκευή της ανακοίνωσης στα ελληνικά: «Εμπειρία των συνόρων και "εσωτερικά" σύνορα στον *Καλαμά κι Αχέροντα*», μτφ. Μαρία Κασιωτάκη, *Θέματα Λογοτεχνίας* 47-48 (Μάιος – Δεκέμβριος 2011), σσ. 49-56.
- Martin Wallace, «Αφηγηματική δομή: Μια σύγκριση μεθόδων», στο Βασίλης Καλλιπολίτης (επιμ.), *Θεωρία της Αφήγησης*, Εξάντας, Αθήνα 1991, σσ. 11-46.
- Martinez Matias – Scheffel Michael, Massey Doreen, *Einführung in die Erzähltheorie*, C.H. Beck, München ⁷2007.
- "Space-time, 'science' and the relationship between physical geography and human geography", *Transactions of the Institute of British Geographers*, New Series, 24:3 (1999), σσ. 261-276.
- Maupassant Guy de, "Les poètes grecs contemporains", εφ. *Le Gaulois*, 23 juin 1881, σ. 1. Βλ. <http://visualiseur.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k523881x> (Ανακτήθηκε στις 25/06/2011 από το διαδίκτυο).
- Mickelsen David J., "Spatial Form", στο D. Herman – M. Jahn – M.-L. Ryan (επιμ.), *Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*, Routledge, London 2005, σσ. 555-556.
- Mitchell William J. Thomas, "Spatial Form in Literature: Toward a General Theory", *Critical Inquiry* 6:3 (Spring 1980), σσ. 539-567.
- Monneyron Frédéric - Thomas Joël, *Mythes et Littérature*, Que Sais-je?, Presses Universitaires de France, Paris 2002.
- Moretti Franco, *Atlas of the European Novel 1800-1900*, Verso, London 1998.

- , *Graphs, maps, trees: Abstract models for a literary theory*, Verso, London 2005.
- Müller Günther, “Erzählzeit und erzählte Zeit” [1948], στο *Morphologische Poetik. Gesammelte Aufsätze*, Niemeyer, Tübingen 1968, σσ. 269-286.
- Nicol Donald M., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου 1267-1479. Μια συνεισφορά στην ελληνική Ιστορία κατά τον Μεσαίωνα*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1991.
- Orecchioni Pierre, «Για το πρόβλημα της περιοδολόγησης στην ιστορία της λογοτεχνίας. Χρονολογίες-κλειδιά και χρονολογικές αποκλίσεις», μτφ. Μαριάννα Δήτσα, *Ο Πολίτης* 20 (Ιούνιος-Ιούλιος 1978), σσ. 64-67.
- Papacostea-Danielopolu Cornelia, *Οι ελληνικές κοινότητες στη Ρουμανία τον 19^ο αιώνα*, μτφ. Νικόλαος Διαμαντόπουλος, βιβλιογραφικό επίμετρο Σοφία Ματθαίου, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2010.
- Piatti Barbara - Bär
Hans Rudolf - Reuschel
Anne-Kathrin - Hurni
Lorenz - Cartwright
William, “Mapping Literature: Towards a Geography of Fiction”, στο William Cartwright – Georg Gartner – Antje Lehn (επιμ.), *Cartography and Art. Lecture Notes in Geoinformation and Cartography*, Springer, Berlin – Heidelberg 2009, σσ. 177-192.
- Piatti Barbara, *Die Geographie der Literatur. Schauplätze – Handlungsräume – Raumphantasien*, Wallstein, Göttingen 2008.
- Pike Burton, *The Image of the City in Modern Literature*, Princeton University Press, Princeton – New Jersey 1981.
- Rasmussen R. Kent –
Shuman R. Baird
(επιμ.), *Cyclopedia of Literary Places*, τόμοι 1-3, Salem Press, Pasadena 2003.
- Ricoeur Paul, «Αφηγηματικός χρόνος», στο *Η αφηγηματική λειτουργία*, μτφ. Βαγγέλης Αθανασόπουλος, Καρδαμίτσας, Αθήνα 1990, σσ. 89-156.
- Ronen Ruth,
Ryan Marie-Laure, “Space in Fiction”, *Poetics Today* 7:3 (1986), σσ. 421-438.
“Space”, στο Peter Hühn – John Pier – Wolf Schmid – Jörg Schönert (επιμ.), *Handbook of Narratology*, Walter de Gruyter, Berlin – New York 2009, σσ. 420-433.
- Salvaggio Ruth, “Theory and Space, Space and Woman”, *Tulsa Studies in Women’s Literature* 7:2 (Autumn 1988), σσ. 261-282.
- Saunier Guy, «Ο μύθος της Αλεξάνδρειας στα ελληνικά δημοτικά τραγούδια», στο *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια. Συναγωγή μελετών (1968-2000)*, φιλολογική επιμέλεια – ευρετήρια Γιώργος Ανδρειωμένος, μετάφραση γαλλικών κειμένων Ιφιγένεια Μποτουροπούλου, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2001, σσ. 387-400.

- Schminck-Gustavus Christoph U., *Μνήμες Κατοχής I. Τα παιδιά του δάσους των Ασπραγγέλων και ένας Ιταλός χαμένος στα Τζουμέρκα*, μτφ. Αλκιβιάδης Νέττας – Σοφία Γεωργαλλίδη, Ισνάφι, Ιωάννινα 2007.
- , *Μνήμες Κατοχής II. Ιταλοί και Γερμανοί στα Γιάννενα και η καταστροφή της Εβραϊκής κοινότητας*, μτφ. Αλκιβιάδης Νέττας – Άννα και Θανάσης Παντίδης – Σοφία Γεωργαλλίδη, Ισνάφι, Ιωάννινα 2008.
- Scholz Bernhard F., “Bakhtin’s Concept of “Chronotope”: The Kantian Connection”, στο David Shepherd (επιμ.), *The Contexts of Bakhtin. Philosophy, Authorship, Aesthetics*, Harwood Academic Publishers, Amsterdam 1998, σσ. 141-172.
- Segal Robert A., *Μύθος. Όλα όσα πρέπει να γνωρίζετε*, μτφ. Φωτεινή Α. Μιχελή, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007.
- Sharp William, *Literary Geography*, Offices of the “Pall Mall Publications”, London 1904.
- Sicuro Katia, «Άννα Δερέκα, η ποιήτρια. Η ζωή της ανάμεσα στην κραυγή και τη σιωπή. Διδακτορική Διατριβή για τη ζωή και το έργο της ποιήτριας Άννας Δερέκα», μτφ. Αικατερίνη Βλάχου – Βασιλική Λεύκα, *Ηπειρωτικά Γράμματα* 8 [περίοδος Β'] (Οκτώβριος 2005), σσ. 481-514.
- Smitten Jeffrey R. - Daghistany Ann (επιμ.), *Spatial Form in Narrative*, Cornell University Press, Ithaca 1981.
- Stableford Brian, “An Introduction to Place in Literature”, στο R. Kent Rasmussen – R. Baird Shuman (επιμ.), *Cyclopedia of Literary Places*, τόμος 1, Salem Press, Pasadena 2003, σσ. xxxv-xlii.
- Stanzel Franz K., *Θεωρία της αφήγησης*, μτφ. Κυριακή Χρυσομάλλη-Henrich, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1999.
- Steiner George, *Οι Αντιγόνες. Ο μύθος της Αντιγόνης στη λογοτεχνία, τις τέχνες και την σκέψη της Εσπερίας*, μτφ. Βασίλης Μάστορης – Πάρις Μπουρλάκης, Καλέντης, Αθήνα 2001.
- Stephens Winifred, *Madame Adam (Juliette Lamber). La Grande Française. From Louis Philippe until 1917*, Chapman and Hall, London 1917.
- Stockhammer Robert, *Kartierung der Erde. Macht und Lust in Karten und Literatur*, Wilhelm Fink, München 2007.
- Tadié Jean-Yves, *Το μυθιστόρημα στον εικοστό αιώνα*, εισαγωγή Ι.Ν. Βασιλαράκης – μτφ. Μαρίνα Κουνεζή, Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 2007.
- Todorov Tzvetan, *Ποιητική*, μτφ. Αγγέλα Καστρινάκη, Γνώση, Αθήνα 1989.
- Tonnet Henri, «Κωνσταντίνος Ράμφορς», στο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις απαρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο. 1830-1880*, τόμος Δ', Σοκόλης, Αθήνα 1996, σσ. 282-304.
- , «Σκέψεις για την προέλευση του νεοελληνικού διηγήματος», στο *Μελέτες για την νεοελληνική πεζογραφία*, μτφ. Φωτεινή Βλαχοπούλου, Μεσόγειος, Αθήνα 2009, σσ. 23-46.
- , «Η εικόνα της πόλης στην ελληνική λογοτεχνία. Διαχρονική ανασκόπηση», στο *Μελέτες για την νεοελληνική πεζογραφία*,

μτφ. Φωτεινή Βλαχοπούλου, Μεσόγειος, Αθήνα 2009, σσ. 415-428.

Tritsmans Bruno -
Decreus Freddy –
Musschoot Anne-Marie
– Hallyn Fernand,

«Ποιητική», στο Maurice Delcroix – Fernand Hallyn (επιμ.), *Εισαγωγή στις σπουδές της λογοτεχνίας. Μέθοδοι του κειμένου*, μτφ. Ι.Ν. Βασιλαράκης, Gutenberg, Αθήνα 2000, σσ. 15-36.

Tversky Barbara,

“Narratives of Space, Time, and Life”, *Mind & Language* 19:4 (September 2004), σσ. 380-392.

Vickery John B. (επιμ.),

Myth and Literature. Contemporary Theory and Practice, University of Nebraska Press, Lincoln 1966.

Vitti Mario,

Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Οδυσσέας, Αθήνα 2003.

Yule George,
Zoran Gabriel,

Pragmatics, Oxford University Press, Oxford 1996.

“Towards a theory of space in narrative”, *Poetics Today* 5:2 (1984), σσ. 309-335.

Αγγελάκος Κώστας,

«[...] Για να φιλιούνται οι πέτρες η μια με την άλλη». Λόγος περί γλώσσας στο μυθιστόρημα του Σωτ. Δημητρίου *Τους τα λέει ο Θεός*», *Πόρφυρας* 108 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2003), σσ. 244-247.

-----,

«Από το Στόχο στη Δοκιμασία. Η συμβολή του Γιάννη Δάλλα στη δημιουργία και σταδιοδρομία περιοδικών», *Πόρφυρας* 119 (Απρίλιος – Ιούνιος 2006), σσ. 139-146.

Αθανασόπουλος
Βαγγέλης,

Οι ιστορίες του κόσμου. Τρόποι της γραφής και της ανάγνωσης του οράματος, Πατάκης, Αθήνα 2010.

Αμπατζοπούλου
Φραγκίσκη,

Ο Άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας, Θεμέλιο, Αθήνα 1998.

-----,

«Η εικόνα του Εβραίου στην ελληνική πεζογραφία. Στερεοτυπικές τεχνικές και λογοτεχνία αποδιοπόμησης», στο *Η γραφή και η βάσανος. Ζητήματα λογοτεχνικής αναπαράστασης*, Πατάκης, Αθήνα 2000, σσ. 147-180.

Αναγνωστόπουλος Β.Δ.
– Λαλαγιάννη Βασιλική
(επιμ.),

Η Θεσσαλία στη Λογοτεχνία και Γραμματεία, Πρακτικά Δημερίδας, Βόλος 15-16 Δεκεμβρίου 1995, Εργαστήριο Λόγου και Πολιτισμού Π.Τ.Ν. Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Βόλος 1998.

Αναγνωστόπουλος
Γεώργιος Π.,

«Λαογραφικά εξ Ηπείρου», *Λαογραφία* 5 (1915-16), σσ. 3-51.

Ανδρειωμένος Γιώργος,

«Εισαγωγή» στο Ιωάννης Βηλαράς, *Ποιήματα*, επιμ. Γιώργος Ανδρειωμένος, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1995, σσ. 11-125.

Ανδριόπουλος
Θεμιστοκλής,

Πόλη, μεσοπόλεμος και αναπαράσταση της Αθήνας στη γενιά

του '30. *Η περίπτωση της Αργώς και της Μενεξεδένιας Πολιτείας, Διπλωματική Εργασία, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο – Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Αρχιτεκτονική – Σχεδιασμός του Χώρου, Αθήνα 2009.*

- Αντωνίου-Τίλιου
Μαρία, «Συμβολή στη βιβλιογραφία του Γιώργου Κοτζιούλα», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 24 (1982) σσ. 282-344.
- Ανώνυμο, «Δημήτρης Χατζής 1913-1981. Βιογραφικό σημείωμα», *Αντί* 297 (Δεκαπενταύγουστος 1985), σσ. 22-23.
- Ανώνυμο, «Χρονολόγιο Δημήτρη Χατζή (1913-1981)», *Διαβάζω* 180 (9 Δεκεμβρίου 1987), σσ. 34-38.
- Ανώνυμο, «"Ο Αγωνιστής" των Ιωαννίνων. Η εφημερίδα της τοπικής επιτροπής Γιαννίνων του ΕΑΜ» εφ. *Ριζοσπάστης*, 27 Γενάρη 2005, σ. 28.
- Ανώνυμο, «Βιογραφικά – Έργα Γιάννη Δάλλα», *Πόρφυρας* 119 (Απρίλιος – Ιούνιος 2006), σσ. 22-24.
- Αποστολίδης Πέτρος, *Όσα Θυμάμαι 1900-1969. Β' Η συνέχεια 1900-1922 και 1923-1969*, Κέδρος, Αθήνα 1983.
- Αποστολίδου Βενετία, «Η Θεσσαλονίκη της "Μεγάλης Πλατείας"», *Εντευκτήριο* 14 (Μάρτιος 1991), σσ. 73-85.
- , *Ο Κωστής Παλαμάς ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1992.
- , «Πώς η λογοτεχνία διέσωσε την ιστορική μνήμη», στο *Πενήντα χρόνια μετά τον Εμφύλιο*, Βήμα – Νέες Εποχές, Ερμής, Αθήνα 1999, σσ. 63-67.
- , «Ο ρόλος της πεζογραφίας στη μυθοποίηση της πόλης. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης», στο *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19^{ος}-20^{ός} αι)*, Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 27-30 Νοεμβρίου 1997, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2000, σσ. 559-572.
- , *Λογοτεχνία και Ιστορία στη Μεταπολεμική Αριστερά. Η παρέμβαση του Δημήτρη Χατζή 1947 – 1981*, Πόλις, Αθήνα 2003.
- Αραβαντινός
Παναγιώτης, *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε ομόρων ελληνικών και ιλλυρικών χωρών διατρέχουσα κατά σειράν τα εν αυταίς συμβάντα από του σωτηρίου έτους μέχρι του 1854*, Τόμος Πρώτος, Τυπογραφείον Σ. Κ. Βλαστού, Εν Αθήναις 1856.
- , *Συλλογή Δημοδών Ασμάτων της Ηπείρου*, Εκ του τυπογραφείου Πέτρου Περρή, Εν Αθήναις 1880.
- , *Ηπειρωτικόν Γλωσσάριον*, Εκ του τυπογραφείου Π.Α. Πετράκου, Εν Αθήναις 1909.
- , *Βιογραφική Συλλογή Λογίων της Τουρκοκρατίας*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1960.
- Αραβαντινός Σπ. Π., *Ιστορία του Αλή Πασά του Τεπελενλή*, τόμος Ι και ΙΙ, Δωδώνη, Αθήνα ³2004 (πρώτη έκδοση 1895).
- Αράγης Γιώργος, «Το ποιητικό έργο του Φρίξου Τζιόβα», στο *Ασκήσεις Κριτικής*, Σοκόλης, Αθήνα 1990, σσ. 133-146.

- , *Κίμωνας Τζάλλας. Μνημόσυνο*, Εταιρεία Συγγραφέων, Αθήνα 1990.
- , «Χριστόφορος Μηλιώνης: *Χειριστής Ανελκυστήρος*», *Πλανόδιον* 19 (Δεκέμβριος 1993), σσ. 271-275.
- , «Ο διηγηματογράφος Χριστόφορος Μηλιώνης – Τα *Ακροκεραύνια*», στο *Προσεγγίσεις*, Πατάκης, Αθήνα 1997, σσ. 126-138.
- , «Μελέτη του Κακού. Ένας άθλιος γέρος μιας ανώμαλης εποχής. Στέφανος Σταμάτης: *Την τελευταία κραυγή την άκουσε μια πόρνη*», εφ. *Ηπειρωτικός Αγών* [Ιωαννίνων], 9 Μαρτίου 2000, σ. 13.
- , «Η Παραφωνία ως κοιτίδα της διηγηματογραφίας του Χ. Μηλιώνη», *Μανδραγόρας* 42 (Μάιος 2010), σσ. 97-101.
- Αρβανιτάκη Μαρία, Αργυρίου Αλέξανδρος (επιμ.), «Ελλοπία», εφ. *Το Βήμα*, 25 Ιουλίου 2004, σ. 34.
- , *Η Ελληνική Ποίηση. Ανθολογία – Γραμματολογία. Η πρώτη μεταπολεμική γενιά*, Σοκόλης, Αθήνα 1982.
- , «Εισαγωγή. Χρονικό της υποδοχής του έργου των μεταπολεμικών πεζογράφων», στο *Η Μεταπολεμική Πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67*, τόμος Α', Σοκόλης, Αθήνα 1988.
- , «Η πνευματική παρουσία του Γιάννη Δάλλα σε αριθμητικές τιμές», *Ελί-τροχος* 9-10 (Άνοιξη – Καλοκαίρι 1996), σσ. 22-47.
- , «Ξαναδιαβάζοντας το *Καλαμάς* κι *Αχέροντας* του Χριστόφορου Μηλιώνη», στο *Οριακά και μεταβατικά έργα ελλήνων πεζογράφων*, Σοκόλης, Αθήνα 1996, σσ. 213-233.
- , *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψη της στα χρόνια του Μεσοπολέμου (1918-1940)*, τόμος Β', Καστανιώτης, Αθήνα 2002.
- , *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψη της στα χρόνια του ετεροκαθορισμένου εμφυλίου πολέμου (1945-1949)*, τόμος Δ', Καστανιώτης, Αθήνα 2004.
- , *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψη της στα χρόνια της επισφαλούς δημοκρατίας (1950-1956)*, τόμος Ε', Καστανιώτης, Αθήνα 2005.
- , *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψη της στα χρόνια της αυτοσχέδιας ανάπτυξης (1957-1963)*, τόμος ΣΤ', Καστανιώτης, Αθήνα 2005.
- , *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψη της όταν η δημοκρατία δοκιμάζεται, υπονομεύεται και καταλύεται (1964-1974 και μέχρι τις ημέρες μας)*, τόμος Ζ', Καστανιώτης, Αθήνα 2007.
- Αργυρίου Αστέριος (επιμ.), *Η Ελλάδα των νησιών από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα*, Πρακτικά του Β' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Ρέθυμνο 10-12 Μαΐου 2002, τόμος Α': Οι μαρτυρίες των λογοτεχνικών κειμένων, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004.
- Αργυροπούλου

- Χριστίνα, «Η αφηγηματική τέχνη στο έργο του Χριστόφορου Μηλιώνη με εστίαση στο έργο *Το Μοτέλ, Κομμωτής κοιμητών*», *Θέματα Λογοτεχνίας* 47-48 (Μάιος – Δεκέμβριος 2011), σσ. 37-48.
- Αρσενίου Ελισάβετ, *Νοσταλγοί και Πλαστουργοί. Έντυπα, κείμενα και κινήματα στη μεταπολεμική λογοτεχνία*, Παραφερνάλια – Τυπωθήτω, Αθήνα 2003.
- Αυδίκος Ευάγγελος Γρ., *Πρέβεζα 1945-1990. Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης. Λαογραφική Εξέταση*, Δήμος Πρέβεζας, Πρέβεζα 1991.
- , *Η ταυτότητα της περιφέρειας στο Μεσοπόλεμο. Το παράδειγμα της Ηπείρου*, Καρδαμίτσας, Αθήνα 1993.
- Βάγιας Κώστας Χ., *Η Άρτα του Πολέμου και της Κατοχής*, Μουσικοφιλολογικός Σύλλογος «Ο Σκουφάς», Άρτα 2004.
- Βακατσάς Κώστας – Κολιός Βασίλης – Σκουλίδας Ηλίας, *Ηπειρωτική Βιβλιογραφία 1981-1994. Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Επιστημονική Επιτηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής «Δωδώνη»: Παράρτημα αρ. 59, Ιωάννινα 1998.
- Βαλκύρας Γλαύκος, «Τα Γιάννενα και η πνευματική τους παράδοση», *Νέα Εστία* 245 (1 Μαρτίου 1937), σσ. 381-383.
- Βαρβούνης Μ.Γ., *Ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος ως ορόσημο για τον ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνή 1994.
- Βάργκας Λιόσα Μάριο, *Επιστολές σ' ένα νέο συγγραφέα*, μτφ. Μαργαρίτα Μπονάτσου, Καστανιώτης, Αθήνα 2001.
- Βασιλακάκος Γιάννης, *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος στη Μεταπολεμική Πεζογραφία (1946-1958)*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000.
- Βασιλειάδης Λεωνίδας Μ., «Αθανάσιος Οικονομίδης εκ Πολιτσάνης. Βιογραφικά σημειώσεις», *Ηπειρωτικός Αστήρ. Ημερολόγιον εικονογραφημένον του δίσεκτου έτους 1904*, Αθήνα, σσ. 220-221.
- Βελουδής Γιώργος, *Ψηφίδες για μία θεωρία της λογοτεχνίας*, Γνώση, Αθήνα 1992.
- , *Γραμματολογία. Θεωρία Λογοτεχνίας*, Πατάκης, Αθήνα 2008.
- Βλάχος Κώστας Π., «Προλογικό σημείωμα», στο Κίμων Τζάλλας, *Η θυσία*, Ιερά Μονή Ελεούσης Νήσου, Ιωάννινα 2004, σσ. 9-13.
- Βλέτσα Ελένη, *Εγκατάσταση και ένταξη Μικρασιατών προσφύγων στο Νομό Ιωαννίνων: Ανατολή, Μπάφρα, Νεοκαισάρεια*, Ιωάννινα (1923-1930), Πτυχιακή εργασία, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο – Τμήμα Γεωγραφίας, Αθήνα 2005.
- Βογιατζόγλου Αθηνά, «Αχιλλεύς Λεβέντης», στο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις απαρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο. 1830-1880*, τόμος Δ', Σοκόλης, Αθήνα 1996, σσ. 218-233.
- Βότσικας Δήμος Κ., *Η Ήπειρος ξαναζώνεται τ' άρματα. 1946-1949 Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας. Ιστορικό Δοκίμιο*, Αθήνα 1983.
- Βούλγαρης Κώστας, «Γιάννης Δάλλας. Ο πεζογράφος και ο αριστερός διανοούμενος», εφ. *Η Αυγή*, 12 Ιουλίου 2009.
- Βρανούσης Λεάνδρος –

- Βασίλειος Σφυρόερας, «Η απογείωση της πνευματικής δημιουργίας στην Ήπειρο», στο Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *Ήπειρος. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1997, σσ. 267-269.
- Βρανούσης Λεάνδρος Ι., *Χρονικά της Μεσαιωνικής και Τουρκοκρατούμενης Ηπείρου. Εκδόσεις και Χειρόγραφα*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1962.
- , *Ιστορικά και Τοπογραφικά του Μεσαιωνικού Κάστρου των Ιωαννίνων*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1968.
- Βυζάντιος Σεραφείμ Μητροπολίτης, *Δοκίμιον ιστορικής τινός περιλήψεως της πότε αρχαίας και εγκρίτου Ηπειρωτικής πόλεως Άρτης και της ωσαύτως νεωτέρας πόλεως Πρεβέζης*, Τυπογραφείον «Κάλλους», Εν Αθήναις 1884.
- Γαλανάκη Ρέα, «Τόπος, μια σπείρα ατέρμονη (ή περί εντοπιότητας, εθνικού, Ανατολής, Δύσης)», *Σημείο* [Λευκωσίας] 1 (Φθινόπωρο 2000), σσ. 5-25.
- Γεωργακόπουλος Δημ. Σ., «Ο Νικόλαος Δόσιος (1856-1938;) ως μελετητής της δημώδους βυζαντινής – υστερομεσαιωνικής ελληνικής λογοτεχνίας: Νέα στοιχεία από το χειρόγραφο 25 της Ζωσιμαίας Βιβλιοθήκης Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* (2010), σσ. 321-339.
- Γιάκος Δημήτρης, «Ένας λάτρης του κλασικού μυθιστορήματος. Φάνης Μούλιος: "Ο Ορφέας δεν είναι πια εδώ"», εφ. *Εξόρμηση*, 19 Οκτωβρίου 1997, σ. 26.
- Γιαννίρης Ηλίας, «Η σημασία του χώρου στο έργο του Παπαδιαμάντη», στο *Η Κοινωνική Διάσταση του Έργου του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Βόλος Μάιος 1998, Οδυσσεάς, Αθήνα 2000, σσ. 65-79.
- Γιωτοπούλου Δήμητρα, «Οι μεταμορφώσεις της Κασσάνδρας στη νεοελληνική λογοτεχνία», στο Θεοδόσης Πυλαρινός (επιμ.), *Ελληνική Αρχαιότητα και Νεοελληνική Λογοτεχνία*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Κέρκυρα 30 Οκτωβρίου – 1 Νοεμβρίου 2008, Εκδόσεις Ιονίου Πανεπιστημίου, Κέρκυρα 2009, σσ. 51-69.
- Γκανάς Μιχάλης, «Χρήστος παρών...», πρόλογος στο Χρήστος Μπράβος, *Μετά τα μυθικά*, Πατάκης, Αθήνα 1996, σσ. 9-10.
- Γκότοβος Αθανάσιος Ν., «Από τη "Γυνάκα από τη Φούρκα" στην "Αρκούδα της Πίνδου": Από τον Εμφύλιο στη Μετανάστευση. Μια τομή στην ιστορία της Κονιτσιώτικης περιφέρειας με το "νυστέρι" του Δημήτρη Χατζή», στο *Η Επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο*, Α' Επιστημονικό Συμπόσιο, Δήμος Κόνιτσας – Πνευματικό Κέντρο, Κόνιτσα 1996, σσ. 525-538.
- , «Ο τόπος στο χρόνο. Αναφορά στην Άρτα», *Πρόταση* 3 (1997), σσ. 74-93.
- , «Τα Γιάννινα στο έργο του Κώστα Κρυστάλλη», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 33 (1998-99), σσ. 217-241.
- , «"Ηπειρωτική Συμφωνία": Λογοτεχνία Συνόρων», *Φηγός* 9 (Φθινόπωρο–Χειμώνας 2000), σσ. 15-35.

- , «Τα Γιάννινα στην ποίηση του Άγγελου Σικελιανού», *Ηπειρωτικά Γράμματα* 3 [περίοδος Β΄] (Φεβρουάριος 2003), σσ. 393-406.
- Γκότση Γεωργία, *Η ζωή εν τη πρωτευούση. Θέματα αστικής πεζογραφίας από το τέλος του 19^{ου} αιώνα*, Νεφέλη, Αθήνα 2004.
- Γκότση Γιώτα, «Χειριστής *Ανελκυστήρος*: Διακριτικά γνωρίσματα της πεζογραφίας του Χριστόφορου Μηλιώνη», *Εξώπολις* 15-16 (Άνοιξη – Καλοκαίρι 2001), σσ. 82-97.
- Γουλανδρής Νίκος, *Βιβλιογραφικό μελέτημα (1930-1989) Δημήτρη Χατζή*, Γνώση, Αθήνα 1991.
- , *Βιβλιογραφικό Μελέτημα (1930-1989) Δημήτρη Χατζή. Συμπληρώματα II (1944-1991)*, *Ευρετήρια*, Γνώση, Αθήνα 1992.
- , «Ένας διανοούμενος στον καιρό του Εμφυλίου. Δημήτρης Χατζής: Από την πρώτη του εμφάνιση ως την έκπτωση της ιθαγένειας ως ... βουλγαρόφρονος», *Βιβλιοθήκη* 72 (εφ. *Ελευθεροτυπία*), 15 Οκτωβρίου 1999.
- , *491 Δελτία (1930-1975) για τον Δημήτρη Χατζή. Από τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, την Εθνική Βιβλιοθήκη Széchényi της Ουγγαρίας, δημόσιες και ιδιωτικές πηγές*, Μαύρη Λίστα, Αθήνα 2001.
- Δάλλας Γιάννης, «Χριστόφ. Μ. Μηλιώνη: "Παραφωνία"», εφ. *Πρωινός Λόγος* [Ιωαννίνων], 8 Οκτωβρίου 1961.
- , «Μνήμη Δημήτρη Χατζή. Η συγγραφική πορεία του και η ποιητική της», *Η Λέξη* 144 (Μάρτης - Απρίλης 1998), σσ. 133-141.
- , «Μικροϊστορία και μεταπολεμική πεζογραφία. Η λανθάνουσα συνάντηση μιας μεθόδου και μιας τεχνικής», στο *Ευρυγώνια. Δοκίμια για την ποίηση και την πεζογραφία*, Νεφέλη, Αθήνα 2000, σσ. 119-131.
- , «Ο Δημήτρης Χατζής μέσα από μυθοπλασίες ομοτέχνων του», *Μικροφιλολογικά* 12 (Φθινόπωρο 2002), σσ. 24-25.
- Δαμιανάκος Στάθης, «Αφιέρωμα στην Ήπειρο. Ορεινότητα, μεθοριακότητα, κινητικότητα. Εισαγωγή», *Γεωγραφίες* 5 (Καλοκαίρι 2003), σσ. 9-17.
- Δανιήλ Χρήστος, «Τοπογραφικά στοιχεία στο *Τίμημα* του Γιάννη Δάλλα. Οι συντεταγμένες και η λειτουργία τους», *Ελί-τροχος* 9-10 (Άνοιξη – Καλοκαίρι 1996), σσ. 103-113.
- , «Εισαγωγή», στο Χρήστος Δανιήλ (επιμ.), *Γυάλινα και μαλαματένια... Τα Γιάννενα στη νεοελληνική πεζογραφία (Ανθολογία κειμένων 1898-1997)*, Ιερά Μητρόπολις Ιωαννίνων – Ίδρυμα Κων/νου Κατσάρη, Ιωάννινα 1997, σσ. 13-32.
- , «Προτάσεις για τη συγκρότηση μιας ποιητικής της λογοτεχνίας του ηπειρώτικου χώρου», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο ΚΔ΄* (2005), σσ. 167-181.
- Δεληκάρη Βιβή, «Χριστόφορος Μηλιώνης. Ο πεζογράφος και το έργο του», *Φιλολογική* 80 (Ιούλιος-Αύγουστος-Σεπτέμβριος 2002), σσ. 49-53.

- Δερμιτζάκης Μπάμπης, *Αφηγηματικές Τεχνικές. Ελληνική Πεζογραφία και Δραματοουργία*, Gutenberg, Αθήνα 2000.
- Δημαράς Κωνσταντίνος Θ., *Η λογιосύνη των Ηπειρωτών*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1960.
- Δημητριάδης Ευάγγελος Π., *Το βιλαέτι των Ιωαννίνων κατά το 19ο αιώνα. Γιάννενα. Από την «πόλη-παζάρι» στην «πόλη-πρακτορείο». Ιστορική χωρολογική - πολεολογική - κτιριολογική μελέτη*, Αδελφοί Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη 1993.
- Δράκου Καλλιόπη, «Φάνης Μούλιος: "Το γράψιμο είναι ένα άλλο παιχνίδι ζωής"», *Λιμάνι* [Πειραιά] 123 (Μάρτιος 2003), σσ. 108-111.
- Δρούλια Λουκία – Κόντη Βούλα, *Ηπειρωτική Βιβλιογραφία 1571-1980. α. Αυτοτελή δημοσιεύματα*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1984.
- Εδιπίδης Αλέξανδρος, *Εικονογραφημένη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου*, Σ.Α. Τζηρίτας, Αθήναι 1959.
- Έξαρχος Νικόλαος, *Το Ντομπρίνοβο*, Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα χ.χ. (μετά το 1988).
- Επιτροπή
Εξακριβώσεως Ζημιών
Ηπείρου, *Έκθεσις των γενομένων ζημιών εν γένει Ηπείρου από της κηρύξεως του ελληνο – ιταλικού πολέμου (28 – 10 – 40) μέχρι της τελικής απελευθερώσεώς της (Οκτώβριος 1944)*, Ηπειρωτική Εταιρεία Αθηνών, Αθήνα 1987.
- Εργολάβος Σπύρος, *Η Δίκη της Πρίντζου και οι εκτελεσμένοι των Ιωαννίνων*, Σοκόλης, Αθήνα 1988.
- , «Τα Γιάννενα στην Κατοχή και τον Εμφύλιο. Δημήτρης και Άγγελος Χατζής», *Αντί* 743-744 (27 Ιουλίου 2001), σσ. 29-32.
- Ευαγγελίδης Ερμής, «Τα Γιάννενα στα χρόνια του Εμφυλίου», *Αντί* 183 (Παρασκευή 31 Ιουλίου 1981), σσ. 28-32.
- Ευαγγέλου
Κωνσταντίνα, «Ο γενέθλιος τόπος ως πρωταγωνιστής στη λογοτεχνία. Το παράδειγμα των Ηπειρωτών συγγραφέων», στο *Η Λογοτεχνία των Ηπειρωτών*, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων – Δήμος Ιωαννιτών – Τοπική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Ν. Ιωαννίνων, Ιωάννινα 24-28 Ιουνίου 2004, υπό δημοσίευση.
- , «Τόπος και τοπίο ως πρωταγωνιστές στην ελληνική και την ιταλική μεταπολεμική λογοτεχνία. Παραδείγματα από την ηπειρωτική και τη σικελική πεζογραφία», στο *Η ποιητική του τοπίου*, Ε' Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας, Αθήνα 19-22 Ιανουαρίου 2012, υπό δημοσίευση.
- Ζαρκιά Κορνηλία Ι., «Η συμβολή της Ανθρωπολογίας του Χώρου», *Εθνολογία* 1 (1992), σσ. 75-83.
- Ζαφειρόπουλος Δημ. Γ., *Ο Αντισυμμοριακός Αγών*, Αθήναι 1956.
- Ζήρας Αλέξης, «Μνημοτεχνικές στις ιστορίες του Χριστόφορου Μηλιώνη»,

- Ελί-τροχος 7 (Φθινόπωρο 1995), σσ. 125-131.
- , «Ο Χριστόφορος Μηλιώνης, νοσταλγός», *Μανδραγόρας* 42 (Μάιος 2010), σσ. 102-103.
- Ζώτος Μενέλαος, «Αθανάσιος Οικονομίδης (1843-1903)», στο *Πνευματικές Φυσιognωμίες του Πωγωνίου*, Ένωση Πωγωνησίων Ηπείρου, Ιωάννινα 1984, σσ. 82-91.
- Θαλάσση Αλεξάνδρα, «Το ολοκαύτωμα στα Ιωάννινα μέσα από ένα ιστορικό και ένα λογοτεχνικό κείμενο», στο *Ιστορική Πραγματικότητα και Νεοελληνική Πεζογραφία (1945-1995)*, Επιστημονικό Συμπόσιο, 7 – 8 Απριλίου 1995, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1997, σσ. 101-112.
- Θαλάσσης Γιώργος, *Η άρνηση του λόγου στο ελληνικό μυθιστόρημα μετά το 1974*, Γνώση, Αθήνα 1992.
- Θεοδόση Λίλα, «Χρονολόγιο Δημήτρη Χατζή», εφ. *Η Αυγή*, 5 Μαρτίου 2000, σ. 26.
- Θεοδοσοπούλου Μάρη, «Υγρασία στην ηθική μας. Φάνης Μούλιος: "Υγρασία στη ζάχαρη"», εφ. *Η Εποχή*, 3 Μαρτίου 1991, σ. 19.
- , «Ακούω τον άνεμο. Χ. Μηλιώνης: *Τα φαντάσματα του Γιορκ*», εφ. *Το Βήμα*, Κυριακή 19 Δεκεμβρίου 1999, σ. 6.
- , «Ελληνικό ρομάντζο. Το ιστορικό και εν μέρει ληστρικό πεζογράφημα του Αχιλλέως Λεβέντη με ηρωίδα την Τασσώ, βασίλισσα των βουνών. Μια επανεκτίμηση», εφ. *Το Βήμα*, 4 Μαρτίου 2001, σ. 39.
- , «Ιστορίες από τη μεθόριο. Τάσος Πορφύρης: "Η Δοντάγρια"», εφ. *Η Εποχή*, 3 Δεκεμβρίου 2006, σ. 27.
- Θεοχαράτος Χρήστος, «Ένα βιβλίο που μοσχοβολάει από Ελλάδα ... Σ. Σταμάτης: "Στην κοιλάδα του Ίναχου"», εφ. *Έθνος*, 28 Απριλίου 1992.
- Θεοχάρης Γιώργος Χ., «Ο δημιουργικός διδακτισμός στην πεζογραφία του Χριστόφορου Μηλιώνη ή ο Χρ. Μηλιώνης καλός μαθητής, καλύτερος δάσκαλος», *Νέα Εστία* 1757 (Ιούνιος 2003), σσ. 1007-1015.
- , «Άμεσες και έμμεσες αναφορές σε πρόσωπα, έργα, καταστάσεις και γεγονότα της συντεχνίας, και πέραν αυτής, στην ποίηση του Γιάννη Δάλλα», *Θέματα Λογοτεχνίας* 46 (Ιανουάριος – Απρίλιος 2011), σσ. 253-276.
- , «Το ανθρώπινο και το φυσικό τοπίο του Τάσου Πορφύρη. Πλυμένα κόκκαλα, άνθρωποι, ποιήματα, τραγούδια, ζώα, νερά, λούλουδα, πούλουδα και δέντρα στα ποιήματά του. Μια πραγματολογική σταχυολόγηση», *Ο Σίσυφος* 3 (Ιανουάριος-Ιούνιος 2012), σσ. 18-28.
- Θεριανός Σπύρος, «Τάσος Πορφύρης. "Η σιωπηρή επιβεβαίωση της ποίησης"», *Πάροδος* 21 [περίοδος Β'] (Ιούλιος 2008), σσ. 2484-2491.
- Καβάσιλας Γιάννης, «Περιδιαβάζοντας το παρελθόν. Τάσος Πορφύρης "Η δοντάγρια"», *Ο Σίσυφος* 3 (Ιανουάριος-Ιούνιος 2012), σσ. 77-81.
- Καγιαλής Τάκης, «Για τον κριτικό Γιάννη Δάλλα», *Θέματα Λογοτεχνίας* 46 (Ιανουάριος – Απρίλιος 2011), σσ. 220-224.
- Καιροφύλλας Κώστας, «Ιστορικά σημειώματα περί Άρτης», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 4 (1929), σσ. 79-86.

- Κακαβελάκης
Δημήτρης, «Οι γιοι και οι κόρες της κρητικής λογοτεχνίας», *Η Λέξη* 191-193 (Γενάρης-Σεπτέμβρης 2007), σσ. 134-147.
- Κακάμπουρα-Τίλη Ρέα, *Ανάμεσα στο αστικό κέντρο και τις τοπικές κοινωνίες. Οι σύλλογοι της επαρχίας Κόνιτσας στην Αθήνα*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Κόνιτσας, Κόνιτσα 1999.
- Καλαμαράς Βασίλης Κ., «Ο συγγραφέας της εβδομάδας: Στέφανος Σταμάτης», εφ. *Ελευθεροτυπία*, 16 Σεπτεμβρίου 1995.
- ,, «Μελάνι από αίμα. Διανοούμενοι και λογοτέχνες απέναντι στον Εμφύλιο», στο *Εμφύλιος πόλεμος: 60 χρόνια από τη λήξη του*, Ε/Ιστορικά - Ελευθεροτυπία, Αθήνα 2009, σσ. 113-146 (κυκλοφόρησε μαζί με την εφ. *Ελευθεροτυπία* στις 29 Αυγούστου 2009).
- Καλλίνης Γιώργος, *Εγχειρίδιο αφηγηματολογίας. Εισαγωγή στην τεχνική της αφήγησης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2005.
- Καλλίτση Μαρία, *Η εικόνα του γερμανού κατακτητή στην ελληνική πεζογραφία*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Φιλολογίας Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2007.
- Καλογεράς Γιώργος, «Εισαγωγή», στο Κωνσταντίνος Καζαντζής, *Ιστορίες της Πατρίδος μου*, επιμέλεια-εισαγωγή Γιώργος Καλογεράς, Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 2001, σσ. 19-145.
- Καλοκύρη Βασιλεία Γ., *Η αμφισβήτηση στη μεταπολεμική πεζογραφία (1945-1967)*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Φιλολογίας Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1999.
- Καλούτσας Τάσος, «Η γοητεία του λόγου στο πεζογραφικό έργο του Χριστόφορου Μηλιώνη», *Η Λέξη* 143 (Γενάρης – Φλεβάρης 1998), σσ. 21-25.
- Καμπατζά Βαλεντίνη, «Η αντίληψη της ποιητικής διαδικασίας και η συμβολή της μνήμης –τραυματικής και λυτρωτικής- όπως εμφανίζεται στο έργο του Τάσου Πορφύρη», *Ο Σίσυφος* 3 (Ιανουάριος-Ιούνιος 2012), σσ. 9-17.
- Κανάκης Κώστας, *Εισαγωγή στην Πραγματολογία. Γνωστικές και κοινωνικές όψεις της γλωσσικής χρήσης*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2007.
- Κανελλοπούλου Ευγενία (επιμ.), *Ελληνικά Ολοκαυτώματα 1940-1945*, Δίκτυο Μαρτυρικών Πόλεων και Χωριών της Ελλάδας Περίοδου 1940-1945 – Λιβάνης, Αθήνα 2010.
- Κανετάκης Γιάννης Γ., *Το Κάστρο: Συμβολή στην Πολεοδομική Ιστορία των Ιωαννίνων*, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, Αθήνα 1994.
- Καραβίδας Γιάννης, «Η λίμνη των Γιαννίνων στην Ηπειρωτική ποίηση», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο Ε'* (1983), σσ. 157-168.
- Καραγιάννης Μάκης, *Η Αισθητική της Ιθαγένειας. Λογοτεχνία και τόπος. Η περίπτωση της Κοζάνης*, Παρέμβαση, Κοζάνη 2001.
- Καραποστόλης Βασίλης, *Η αδιαχώρητη κοινωνία. Ένας διάλογος της κοινωνιολογίας με τη λογοτεχνία*, Πολύτυπο, Αθήνα 1985.
- Καρπόζηλος
Απόστολος, «Δύο στιχουργήματα του δέκατου έβδομου αιώνα για την πόλη των Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 26 (1984), σσ. 79-116.

- Καρπόζηλου Μάρθα, «Ηπειρωτικά περιοδικά (1872-1982)», στο *Αντίχαρη. Αφιέρωμα στον καθηγητή Σταμάτη Καρατζά*, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 1984, σσ. 205-217.
- Κασίνης Κ.Γ., «Από το αρχείο Κωστή Παλαμά: Γράμματα Γεράσιμου Μαρκορά», *Νέα Εστία* 1228 (1 Σεπτεμβρίου 1978), σσ. 1149-1151.
- Καστρινάκη Αγγέλα, *Η φωνή του γενέθλιου τόπου. Μελέτες για την ελληνική πεζογραφία του 20^{ου} αιώνα*, Πόλις, Αθήνα 1997.
- , «Ο Σιούλας και ο γύφτος: στοιχεία για μια γενεαλογία», *Η Λέξη* 144 (Μάρτης – Απρίλης 1998), σσ. 184-189.
- , «΄Μουργκάνα΄: η υπερβολή της απελπισίας», *Αντί* 743-744 (27 Ιουλίου 2001), σσ. 52-54.
- , *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία 1940-1950*, Πόλις, Αθήνα 2005.
- Κατσημήτρος Χαρ., *Η Ηπειρος προμαχούσα. Η δράσις της VIII Μεραρχίας κατά τον πόλεμον 1940-41*, Αθήνα 1954.
- Κατσίλα Δροσιά, *Ο βίος και το έργο του Χρήστου Χρηστοβασίλη. Γραμματολογική και αρχειακή μελέτη*, Διδακτορική Διατριβή, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 2007.
- Καψωμένος
Ερατοσθένης Γ., «Η ελληνική λογοτεχνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)», στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, τόμος Α΄, 4^ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειον Πανεπιστήμιο 24-27 Νοεμβρίου 1993, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1994, σσ. 385-398.
- , *Δημοτικό τραγούδι. Μια διαφορετική προσέγγιση*, Πατάκης, Αθήνα 1996.
- , «Εισαγωγή», στο Ερατοσθένης Γ. Καψωμένος (επιμ.), *Η πόλις άδουσα. Ανθολόγιο Ηπειρώτικης πεζογραφίας*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2002, σσ. 7-26.
- , *Αφηγηματολογία. Θεωρία και μέθοδοι ανάλυσης της αφηγηματικής πεζογραφίας*, Πατάκης, Αθήνα 2003.
- , «Λαϊκή ποίηση και πολιτισμική παράδοση στην ορεινή Ήπειρο», στο Δημήτρης Ρόκος (επιμ.), *Η ολοκληρωμένη ανάπτυξη στις ορεινές περιοχές. Θεωρία και Πράξη*, Μετσόβιο Κέντρο Διεπιστημονικής Έρευνας (ΜΕ.Κ.Δ.Ε.) του Ε.Μ.Π. – Ίδρυμα Ανάπτυξης του ΜΕ.Κ.Δ.Ε. του Ε.Μ.Π., Αθήνα 2004, σσ. 293-306.
- , «Η μυθολογία του Αιγαίου στη νεοελληνική λογοτεχνία», στο Αργυρίου Αστέριος (επιμ.), *Η Ελλάδα των νησιών από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα*, Πρακτικά του Β΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Ρέθυμνο 10-12 Μαΐου 2002, τόμος Α΄: Οι μαρτυρίες των λογοτεχνικών κειμένων, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, σσ. 399-415.
- , «Η λογοτεχνία της Ηπείρου», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* ΚΔ΄ (2005), σσ. 149-166 και *Ηπειρωτικά Γράμματα* 9 [περίοδος Β΄] (Φεβρουάριος 2006), σσ. 91-110.
- Κεφάλας Ηλίας, «Η ανάπλαση του σαμιακού τοπίου μέσα στο έργο των

- Σάμιων ποιητών», στο *Η Σάμος στη Νεότερη Λογοτεχνία*, Πρακτικά Συνεδρίου, Σάμος 9-10 Μαΐου 1998, Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου», Αθήνα 1998, σσ. 35-44.
- Κιτρομηλίδης Πασχάλης Μ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφ. Στέλλα Γ. Νικολούδη, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα ³2009.
- Κίτσος Αθανάσιος, *Θεσπρωτική Γη. Α΄. Αναδρομή στους παλαιούς χρόνους Β΄. Τοπωνυμίες και ονόματα οικισμών*, Ηπειρωτική Εταιρεία Αθηνών, Αθήναι 1977.
- Κίτσος Κωνσταντίνος Ι., «Λεωνίδας Βασιλειάδης (1876-1920)», στο *Πνευματικές Φυσιognωμίες του Παγωνίου*, Ένωση Παγωνησίων Ηπείρου, Ιωάννινα 1984, σσ. 111-123.
- Κοκολάκης Μιχάλης, *Το Ύστερο Γιαννιώτικο Πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση, και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2003.
- Κόκορης Δημήτρης, «Ένα πεζογράφημα του Κρυστάλλη: "Το σημειωματάρι του Γεροκαλαμένιου". Πέραν της ειδυλλιακής ηθογραφίας», στο Ευάγγελος Γρ. Αυδίκος (επιμ.), *Κώστας Κρυστάλλης. Το έργο του στο τέλος της εκατονταετίας από το θάνατό του*, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, Πρέβεζα 11-13 Ιουνίου 1993, Δήμος Πρέβεζας, Πρέβεζα 1994, σσ. 131-138.
- Κολυβά Βασιλική, «Ο αστικός χώρος στα μυθιστορήματα των Γ. Θεοδοκά, Α. Τερζάκη και Κ. Πολίτη της δεκαετίας 1930-1940», Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας *Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές Κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα & Ερμούπολη 26-30 Σεπτεμβρίου 1984, τόμος Α΄, Αθήνα 1985, σσ. 197-201.
- Κομνηνέλλη Αριστέα – Κρεμμύδας Κώστας, «Ότι έχει απομείνει είναι τα χέρσα χωράφια με τα γκρίζα γαϊδουράγκαθα... Μια συζήτηση με τον Χριστόφορο Μηλιώνη», *Μανδραγόρας* 42 (Μάιος 2010) σσ. 90-91.
- Κομνηνέλλη Αριστέα, «Ο Χριστόφορος Μηλιώνης συναντά τον Αλέν Ρομπ-Γκριγιέ», *Θέματα Λογοτεχνίας* 47-48 (Μάιος – Δεκέμβριος 2011), σσ. 88-98.
- Κόντη Βούλα, *Ηπειρωτική Βιβλιογραφία. Β΄. Κατάλογος εφημερίδων και περιοδικών 1886-1980*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1999.
- , *Ηπειρωτική Βιβλιογραφία. Γ΄. Μελέτες και άρθρα 1811-1980*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1999.
- Κοντογιάννη Βασιλική, *Οι τύποι του νέου ήρωα στο μυθιστόρημα του 19^{ου} αιώνα*, χ.ε., Αθήνα 1992.
- Κορδώσης Μιχαήλ Σ., *Τα Βυζαντινά Γιάννενα. Κάστρο (Πόλη) – Ξώκαστρο. Κοινωνία – Διοίκηση – Οικονομία*, χ.ε, Αθήνα 2003.
- Κοσμάς Νίκος Β., *Το γλωσσικό ιδίωμα των Ιωαννίνων*, Δωδώνη, Αθήνα 1997.
- Κοτζιά Ελισάβετ, «Το έργο των μεταπολεμικών πεζογράφων στη μεταδικτατορική περίοδο», *Αντί* 688 (Ιούνιος 1999), σσ. 32-

- 35.
- , «Χριστόφορος Μηλιώνης. *Τα Φαντάσματα του Γιορκ*», εφ. *Καθημερινή*, Κυριακή 28 Νοεμβρίου 1999, σ. 56.
- , «Η κριτική υποδοχή της πεζογραφίας του Χριστόφορου Μηλιώνη», στο Γεωργία Χαριτίδου (επιμ.), *Χριστόφορος Μηλιώνης. Αφιέρωμα*, Βιβλιοθήκη της Πανελλήνιας Ένωσης Φιλολόγων, Μεταίχμιο, Αθήνα 2000, σσ. 51-60.
- , *Ιδέες και Αισθητική. Μεσοπολεμικοί και μεταπολεμικοί πεζογράφοι 1930-1974*, Πόλις, Αθήνα 2006.
- Κοτζιάς Αλέξανδρος, «Κίμων Τζάλλας», στο *Μεταπολεμικοί πεζογράφοι, κριτικά κείμενα*, Κέδρος, Αθήνα 1982, σσ. 158-161.
- Κουβαράς Γιάννης, «Η μεταφραστική Οδύσσεια του Γιάννη Δάλλα», *Μανδραγόρας* 35 (Ιούλιος 2005), σ. 35.
- , «Σπαράγματα ζωής του ποιητή Τ. Πορφύρη. Τάσος Πορφύρης: "Η δοντάγρια"», εφ. *Η Καθημερινή*, Τρίτη 23 Ιανουαρίου 2007.
- Κούγκουλος Θανάσης Β., «Από την αντιπαράθεση στο θύμα. Ο εμφύλιος πόλεμος στους σύγχρονους Ηπειρώτες πεζογράφους», *Φηγός* 9 (Φθινόπωρο-Χειμώνας 2000), σσ. 49-65.
- , «Για μια συγκριτική ανάγνωση του Χριστόφορου Μηλιώνη στο πλαίσιο της μεταπολεμικής πεζογραφίας», *Εξώπολις* 15-16 (Άνοιξη-Καλοκαίρι 2001), σσ. 98-115.
- , «Ο Δ. Χατζής και η λογοτεχνική στροφή στα θύματα του Εμφυλίου», εφ. *Η Αυγή* (Κυριακάτικη), 11 Νοεμβρίου 2001, σ. 36.
- , «Η δεκαετία του 1940 στην Ηπειρώτικη πεζογραφία», *Οροπέδιο* 7 (Καλοκαίρι 2009), σσ. 597-601.
- , «Τα Γιάννινα της οθωμανικής περιόδου στη σύγχρονη πεζογραφία: Η εικόνα του Τούρκου συμπολίτη», στο Κωνσταντίνος Α. Δημάδης (επιμ.), *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*, τόμος Β', Πρακτικά Δ' Πανευρωπαϊκού Συνεδρίου της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών, Γρανάδα 9-12 Σεπτεμβρίου 2010, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2011, σσ. 281-297. Ανακτήθηκε στις 18/05/2012 από το διαδίκτυο: http://www.eens.org/wordpress/wp-content/uploads/2012/05/Identities-in-the-Greek-world-Granada-2010-Congress-Vol_2-2011-isbn_978-960-99699-4-9.pdf
- , «Ο μύθος του γενέθλιου τόπου στα διηγήματα του Τάσου Πορφύρη», *Ο Σίσυφος* 3 (Ιανουάριος-Ιούνιος 2012), σσ. 69-76.
- Κουλίδας Κωνσταντίνος Ι., *Τα μουσουλμανικά βακούφια της πόλεως των Ιωαννίνων. Ιστορική μελέτη*, Ανάτυπο από το «Ηπειρωτικό Ημερολόγιο», Ιωάννινα 2004.
- , *Τα Γιάννινα που έφυγαν (Συνοικίες – Τοπωνύμια – Ιεροί Ναοί – Μοναστήρια)*, χ.ε., Ιωάννινα 2010.
- Κουμανταρέας Μένης, «Ο άνθρωπος από την Ουγγαρία», *Αντί* 210 (23 Ιουλίου

- 1982), σσ. 29-32.
- Κουμαριανού
Αικατερίνη, «Εισαγωγή», στο Κωνσταντίνος Ράμφος, *Ο Κατσαντώνης. Αι τελευταίαι ημέραι του Αλή-Πασά*, φιλολογική επιμέλεια Αικατερίνη Κουμαριανού, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1994, σσ. 7-62.
- , «Κωνσταντίνος Ράμφος: άγνωστος άνθρωπος – αγνοημένος συγγραφέας», στο Νάσος Βαγενάς (επιμ.), *Από τον Λεάνδρο στον Λουκή Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997, σσ. 245-256.
- Κουρμαντζή Ελένη, «Γιώσέφ Ελιγιά - Σαμπεθαί Καμπιλή: Ιδεολογικά προβλήματα στην προπολεμική Ισραηλιτική Κοινότητα Ιωαννίνων», *Δωδώνη* (Φιλολογία) 22 (1993), σσ. 187-205.
- , «Το τέλος της μικρής μας πόλης: Ο κύκλος και τα πρόσωπα», στο Γιάννης Η. Παππάς – Αντώνης Δ. Σκιαθάς, *Δ. Χατζής. Μια συνείδηση της Ρωμοσύνης*, Δήμος Ιωαννιτών – Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Αχαϊκές Εκδόσεις, Πάτρα 1999, σσ. 239-261.
- , *Γιώσέφ Ελιγιά. Αλλιανιστής και Πρωτοπόρος*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2001.
- , «Οι πολιτικές ρίζες του Δ. Χατζή: Γιάννενα, δεκαετίες '20 και '30», *Αντί* 743-744 (27 Ιουλίου 2001), σσ. 24-28.
- , «Ζωσιμάδες: Πνεύματος χορηγοί», *Ηπειρωτικά Γράμματα* 5 [περίοδος Β'] (Φεβρουάριος 2004), σσ. 345-362.
- , «Η διαχρονική πορεία της λογοσύνης της πόλης των Ιωαννίνων», εισήγηση στην ημερίδα *Η Διαχρονικότητα της Ηπειρωτικής Λογοτεχνίας*, Πανεπειρωτική Συνομοσπονδία Ελλάδος, Ζάππειο Μέγαρο, Αθήνα 20 Ιανουαρίου 2008. Ανακτήθηκε στις 3/03/2010 από το διαδίκτυο: http://www.giannena-e.gr/%CE%A0%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82/ekdiloseis/Afieroma_Kourmatzi_Logotexnia_Hpeiroton.aspx
- , «Μαρτυρίες Γιαννιωτών για τη γερμανική Κατοχή», ανακοίνωση στην επιστημονική ημερίδα *Κατοχικά Γιάννενα*, Τμήμα Φιλολογίας Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης - Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης του Παντείου Πανεπιστημίου - Ισραηλιτική Κοινότητα Ιωαννίνων, Ζωσιμαία Παιδαγωγική Ακαδημία, Ιωάννινα 26 Απριλίου 2010, υπό δημοσίευση.
- , *Η Νεοελληνική Αναγέννηση στα Γιάννενα. Από τον έμπορο στον Αθανάσιο Ψαλίδα και τον Ιωάννη Βηλαρά (17^{ος} – αρχές 19^{ου} αιώνα)*, Gutenberg, Αθήνα 2007.
- Κούρτοβικ Δημοσθένης, *Έλληνες Μεταπολεμικοί Συγγραφείς. Ένας κριτικός οδηγός*, Πατάκης, Αθήνα 1995.
- , «Στέφανος Σταμάτης: Ένας θαλασσινός από τα βάθη της Ηπείρου», εφ. *Τα Νέα*, 8 Δεκεμβρίου 2007.
- Κρασίτης Βασίλης, *Ηπειρώτες Λυρικοί*, Πανεπειρωτική Συνομοσπονδία Αθηνών,

- Αθήνα 1969.
- , *Το τραγούδι της λευτεριάς. Η απελευθέρωση των Ιωαννίνων στην ποίηση*, Ιερά Μητρόπολις Παραμυθίας, Αθήνα ²1970.
- , *Λόγιοι της Ηπείρου (1430-1950)*, χ.ε., τόμος πρώτος, Αθήνα 1979 και τόμος δεύτερος, Αθήνα 1981.
- Κρητικός Γιώργος, *Έθνος και Χώρος. Προσεγγίσεις στην ιστορική γεωγραφία της σύγχρονης Ευρώπης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2008.
- Κριθαράς Συμεών, «Ο τελευταίος Ταμπάκος» του Χριστόφορου Μηλιώνη. Μύθος και πραγματικότητα», εφ. *Ηπειρος*, 23/24 Φεβρουαρίου 2002, σ. 6.
- Κρυστάλλης Κώστας, «Τρεις Δρακόλιμναι επί των κορυφών της Πίνδου», στο *Άπαντα. Ποιήματα – Πεζογραφήματα – Μελέτες - Γράμματα*, επιμ. Μιχάλης Στρατουδάκης, τόμος Β΄, Εκδόσεις Γεωργ. Μέρμηγκα, Αθήνα 1974, σσ. 304-310.
- Κυριαζής Δώρας Κ., «Γλώσσα των συνόρων και σύνορα της γλώσσας (Ζητήματα ταυτότητας στη λογοτεχνία των συνόρων)», στο Κωνσταντίνος Α. Δημάδης (επιμ.), *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*, τόμος Γ΄, Πρακτικά Δ΄ Πανευρωπαϊκού Συνεδρίου της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών, Γρανάδα 9-12 Σεπτεμβρίου 2010, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2011, σσ. 237-253. Ανακτήθηκε στις 18/05/2012 από το διαδίκτυο: http://www.eens.org/wordpress/wp-content/uploads/2012/05/Identities-in-the-Greek-world-Granada-2010-Congress-Vol_3-2011-isbn_978-960-99699-5-6.pdf
- Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, «Η ερμηνεία των μύθων από την αρχαιότητα ως σήμερα», στο *Ελληνική Μυθολογία*, τόμος Α΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1986, σσ. 241-301.
- Κωλέττας Στέφανος Χ., *Οι λίμνες Ιωαννίνων και Λαψίστας. Ιστορική – γεωγραφική – οικολογική μελέτη*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση – Τ.Ε.Δ.Κ. Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2000.
- Κωνσταντίνος Δημήτρης, *Το Κάστρο των Ιωαννίνων*, Υπουργείο Πολιτισμού – Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 2006.
- Κωστίου Κατερίνα, «Ο Φρονξ, ο Φραγκ και οι τεθλασμένες της αστραπής»: σύντομη στάση στη σατιρική ενδοχώρα του Γιάννη Δάλλα», *Θέματα Λογοτεχνίας* 46 (Ιανουάριος – Απρίλιος 2011), σσ. 186-198.
- Κωστούλας Κωνσταντίνος Χρ., «Συνεχίζοντας μια παλιά παράδοση», *Πωγωνιακά Χρονικά* 1 (1995), σσ. 9-14.
- , *Πωγωνήσιοι Εργολάβοι. Συμβολή και μελέτη των Δημόσιων Έργων στην Ήπειρο στην Ύστερη Τουρκοκρατία*, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος – Τμήμα Ηπείρου, Ιωάννινα 2002.
- Κωτόπουλος Τριαντάφυλος Η., *Η Θεσσαλονίκη στο έργο των Θεσσαλονικέων πεζογράφων. Ο ρόλος και οι λειτουργίες της λογοτεχνικής πόλης*, Κώδικας, Θεσσαλονίκη 2006.
- Λαδογιάννη Γεωργία, «*Ηπειρωτική Εστία*: Η πνευματική κίνηση των Ιωαννίνων

κατά τη δεκαετία του 1950», στο *Κείμενα Κριτικής για τη Νεοελληνική Λογοτεχνία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995, σσ. 171-205.

-----,
«Παιδαγωγικές αρχές και αισθητικές απόψεις στα *Μαθήματα της Γραμμικής Γλώσσας* του Κ. Ασωπίου», *Atti del V Convegno Nazionale di Studi Neellenici*, Napoli 15-18 maggio 1997, *Ιταλοελληνικά VI* (1997-1998), σσ. 459-479.

-----,
«Πλατεία/Αυλή. Η λειτουργία του χώρου στη δραματουργία του 20ού αιώνα», στο Παναγιώτης Νούτσος (επιμ.), *Φιλοσοφία, Επιστήμες και Πολιτική. Συγκομιδή προς τιμήν του ομότιμου καθηγητή Ευτύχη Μπιτσάκη*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Τομέας Φιλοσοφίας, Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 1998, σσ. 151-187 και στο Γεωργία Λαδογιάννη, *Ο τόπος του δράματος. Μελέτες για την Ελληνική Δραματουργία του 19^{ου} και 20ού αιώνα*, Παπαζήσης, Αθήνα 2011, σσ. 115-163.

-----,
«Η Θεσσαλία ως λογοτεχνικός μύθος στους σύγχρονους Δυτικο-Θεσσαλούς λογοτέχνες (Μαρούλα Κλιάφα, Τούλα Τίγκα, Ηλίας Κεφάλας, Βαγγέλης Κάσσοις)», *Πρακτικά 5^{ου} Συμποσίου Τρικαλινών Σπουδών*, Τρίκαλα 5-7 Νοεμβρίου 1999, *Τρικαλινά 20* (2000), σσ. 127-138.

-----,
«Η *Σαμοθράκη* του Ίωνος Δραγούμη. Τοπίο λυρισμού και τόπος του ιδεολογικού του στοχασμού», στο Moschos Morfakidis (επιμ.), *Φιλόπατρις. Αφιέρωμα στον Αλέξη-Eudald Solá*, Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas - Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Granada 2004, σσ. 201-214.

-----,
«*Τάδε έφη Πολύκαρπος*. Τα Γιάννενα του Γεωργίου Χατζή-Πελλερέν», στο Δημήτρης Ρόκος (επιμ.), *Η ολοκληρωμένη ανάπτυξη στις ορεινές περιοχές. Θεωρία και Πράξη*, Μετσόβιο Κέντρο Διεπιστημονικής Έρευνας (ΜΕ.Κ.Δ.Ε.) του Ε.Μ.Π. – Ίδρυμα Ανάπτυξης του ΜΕ.Κ.Δ.Ε. του Ε.Μ.Π., Αθήνα 2004, σσ. 405-421.

-----,
«Η λογοτεχνία των Ηπειρωτών. Η Τοπικότητα στη λογοτεχνία ως αισθητική αξία», *Φηγός 18* (Καλοκαίρι-Χειμώνας 2004), σσ. 19-36.

-----,
«Η ποίηση του Γιάννη Δάλλα. Το ύφος και το βίωμα της ιστορίας», *Φηγός 20* (Β' Εξάμηνο 2005), σσ. 27-36 και *Θέματα Λογοτεχνίας 46* (Ιανουάριος – Απρίλιος 2011), σσ. 124-131.

-----,
«Ηπειρώτες λογοτέχνες 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα», εισήγηση στην ημερίδα *Η Διαχρονικότητα της Ηπειρωτικής Λογοτεχνίας*, Πανηπειρωτική Συνομοσπονδία Ελλάδος, Ζάππειο Μέγαρο, Αθήνα 20 Ιανουαρίου 2008. Ανακτήθηκε στις 3/03/2010 από το
διαδίκτυο: http://www.giannena-e.gr/%CE%A0%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82/ekdiloseis/Afieroma_Ladogianni_Logotexnia_Hpeiroton.aspx

-----,
«Νεμέρτσκα, Ακροκεραύνια, Μιτσικέλι. Βουνό και ταυτότητα», στο *Η λογοτεχνία και τα βουνά*, Επιστημονικό

- Συμπόσιο, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων – Μετσόβιο Κέντρο Διεπιστημονικής Έρευνας Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου (ΜΕ.Κ.Δ.Ε.) – Ίδρυμα Ανάπτυξης του ΜΕ.Κ.Δ.Ε. – Département des Études Néohelléniques Université “Paul Valéry” Montpellier III, Μέτσοβο 9 Μαρτίου 2009, υπό δημοσίευση
- , «Από την ιστορία στη λογοτεχνία. Σχόλια στο ύφος του Χριστόφορου Μηλιώνη», *Μανδραγόρας* 42 (Μάιος 2010), σσ. 104-105.
- , «Ο “χορός των γυναικών” στο έργο του Χριστόφορου Μηλιώνη», *Θέματα Λογοτεχνίας* 47-48 (Μάιος – Δεκέμβριος 2011), σσ. 23-30.
- Λαμπρίδης Ιωάννης, *Ζαγοριακά ος προσετέθησαν και τινά περί Ηλείου*, Εκ του τυπογραφείου της Αυγής, Εν Αθήναις 1870.
- , «Περιγραφή της πόλεως Ιωαννίνων», στο *Β΄ Ηπειρωτικά Μελετήματα*, τεύχος 1^ο, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα ²1993 (Α΄ έκδοση Εν Αθήναις 1887), σσ. 1-96.
- , «Ζαγοριακά. Μέρος Πρώτον», στο *Β΄ Ηπειρωτικά Μελετήματα*, τεύχος 8^ο, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα ²1993 (Α΄ έκδοση Εν Αθήναις 1889), σσ. 1-86.
- Λαμπρόπουλος Βασίλης, «Μεθοριακή λογοτεχνία και κριτική», στο Αγγελική Σπυροπούλου – Θεοδώρα Τσιμπούκη (επιμ.), *Σύγχρονη ελληνική πεζογραφία: Διεθνείς προσανατολισμοί και διασταυρώσεις*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2002, σσ. 57-68.
- Λαφαζάνη Δώρα Ε., «Χώρος και κοινωνικές σχέσεις. Χώρος και κοινωνικός αποκλεισμός», *Σύγχρονα Θέματα* 62 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1997), σσ. 69-75.
- Λεκάντζας Πύρρος, «Ο Ηπειρώτης αγωγιάτης Ρόβας, ταχυδρόμος των Βαλκανίων», *Ιστορία και Ζωή* 1 (1956), σσ. 259-260.
- Λεοντάρης Βύρων, «Η ακαταστασία της ελληνικής μεταπολεμικής ποίησης», *Σημειώσεις* 24 (1984), σσ. 34-43.
- Λέτσιος Βασίλης, «Η επιστροφή του Νεκρού Αδελφού: Δεκαπεντασύλλαβοι “φαντάσματα” στην ποίηση του Μιχάλη Γκανά», *Ελληνικά* 55:1 (2005), σσ. 59-87.
- Λιάβας Λάμπρος, «Κ’ ήρθαν κ’ οι γύφτοι οι λαλητάδες...», *Επτά Ημέρες* (εφ. *Η Καθημερινή*), 8 Ιανουαρίου 1995, σσ. 12-14.
- Λιανοπούλου Ελένη, «Χριστόφορου Μηλιώνη: *Ακροκεραύνια*. Από την “Παράγκα της Λένης” στον “Κήπο του Αλλάχ», *Φηγός* 9 (Φθινόπωρο-Χειμώνας 2000), σσ. 115-123.
- Λυμπερόπουλος Γιάννης Γ., *Ο Αλή Πασάς και οι βαθύτερες καταβολές των πολιτισμικών επιδιώξεών του*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Κόνιτσας, Ιωάννινα 1998.
- Μάγερ Χέρμαν Φ., *Η φρίκη του Κομμένου. Αφήγηση-έρευνα για το ολοκαύτωμα του χωριού Κομμένο της Άρτας στις 16 Αυγούστου 1943*, μτφ. Γιάννης Μυλωνόπουλος, Καλέντης, Αθήνα 1998.
- Μακρής Χρήστος, «Τα καφετζίδικα, οι κινηματογράφοι και τα .. “Δίποχα”», στο Δημήτρης Κοράκης (επιμ.), *Σεργιάνι στα περασμένα...*, Σύλλογος Παλιών Γιαννιωτών - Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση

- Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2002, σσ. 97-114.
- Μαντάς Σπύρος, «Ήταν ένα γεφύρι στον Λούρο...». Ανακτήθηκε στις 27/03/2012 από το διαδίκτυο: http://arhiogefirionipirotikon.blogspot.gr/2012/03/blog-post_2468.html
- Μάργαρης Βασίλης Κ., *Συγγραφείς και Λογοτέχνες των Ιωαννίνων. Από το Δεσποτάτο της Ηπείρου ως τις μέρες μας (1206-1990). Οχτακόσια χρόνια παράδοση στον πολιτισμό, χ.ε.*, Γιάννινα 1991.
- Μαργαρίτης Γιώργος, *Ιστορία του Ελληνικού Έμφυλου Πολέμου 1946-1949*, τόμος 1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2000 και τόμος 2, Αθήνα 2001.
- Μάρκαρης Πέτρος, «Γιάννη Δάλλα: *Η σφαγή του Κομμένου* (Χρονικό)» στο Γιάννης Δάλλας, *Η σφαγή του Κομμένου*, Πέτρα, Αθήνα 2008, σσ. 67-106.
- Μαρτίνης Γρηγόρης, «Γλωσσάρι στο έργο του Σωτήρη Δημητρίου: "Ν" ακούω καλά τ' όνομά σου"», *Άπειρος* 2 (Καλοκαίρι 1999), σσ. 44-48.
- Μαρωνίτης Δ.Ν., «Παραμεθόριος πεζογραφία: Το παράδειγμα του Σωτήρη Δημητρίου», στο *Κειμενοφιλικά*, Κέδρος, Αθήνα 1997, σσ. 69-78.
- Μαφρέδας Στέλιος Θ., «Η Πρέβεζα στο *Πρόσχημα* του Στέφανου Σταμάτη», αδημοσίευτη εισήγηση σε εκδήλωση στο Πνευματικό Κέντρο Πρέβεζας (Σάββατο 5 Φεβρουαρίου 2000) για τον Στέφανο Σταμάτη.
- , «Η Πρέβεζα, ποιητικό σύμβολο της νεοελληνικής ποίησης», στο Μαρίνα Βρέλλη-Ζάχου – Χρήστος Σταυράκης, *Πρέβεζα Β'. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας*, τόμος Β', Πρέβεζα 16-20 Σεπτεμβρίου 2009, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Δήμος Πρέβεζας – Ίδρυμα «Ακτία Νικόπολις», Πρέβεζα 2010, σσ. 375-382.
- Μελισσαράτου Γερασιμία, «Οι κοινοί τόποι της εντοπιότητας», στο Ευάγγελος Γρ. Αυδίκος (επιμ.), *Κώστας Κρυστάλλης. Το έργο του στο τέλος της εκατονταετίας από το θάνατό του*, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, Πρέβεζα 11-13 Ιουνίου 1993, Δήμος Πρέβεζας, Πρέβεζα 1994, σσ. 141-155.
- Μενδράκος Τάκης, «Στέφανος Σταμάτης», στο *Η Μεταπολεμική Πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67*, τόμος Ζ', Σοκόλης, Αθήνα 1988, σσ. 152-163.
- Μέντη Δώρα, «Η λογοτεχνική εικόνα της Πρέβεζας από τον 19^ο ως τα μέσα του 20^{ου} αιώνα», στο Μαρίνα Βρέλλη-Ζάχου – Χρήστος Σταυράκης, *Πρέβεζα Β'. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας*, τόμος Β', Πρέβεζα 16-20 Σεπτεμβρίου 2009, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Δήμος Πρέβεζας – Ίδρυμα «Ακτία Νικόπολις», Πρέβεζα 2010, σσ. 361-372.
- Μερακλής Μιχάλης Γ., «Το αισθηματικό και το αισθητικό. "Οι Κληρονόμοι" του Φάνη Μούλιου», εφ. *Ριζοσπάστης*, 12 Ιουνίου 1988.
- Μεραρχία VIII, *Η μάχη της Μουργκάνας 11-17 Σεπτεμβρίου 1948*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2003 (πρώτη έκδοση περίπου 1948).

- Μέσκος Μάρκος, «Το "ημιτελές" ποίημα του Φρίξου Τζιόβα», στο *Προσωπικά Κείμενα*, Νεφέλη, Αθήνα 2000, σσ. 189-199.
- , «Τόπος (και) Δημιουργός», *Σημειώσεις* 57 (Ιανουάριος 2003), σσ. 34-37.
- Μηλιώνης Αναστάσιος Χ., *Το Περιστέρι Πωγωνίου (Μέγγουλη). Ιστορία, παράδοση και γενεαλογία*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1998.
- Μηλιώνης Χριστόφορος, «Στέφ. Σταμάτη: "Νυχτερινή Επαφή"», *Ενδοχώρα* 32-33 (1965), σσ. 103-104.
- , «Δημήτρης Χατζής. "Ο Σιούλας ο ταμπάκος"», στο *Υποθέσεις. Δοκίμια*, Καστανιώτης, Αθήνα 1983, σσ. 37-61.
- , «Δημήτρης Χατζής. "Ο Δάσκαλος"», στο *Υποθέσεις. Δοκίμια*, Καστανιώτης, Αθήνα 1983, σσ. 63-69.
- , «Δημήτρης Χατζής. "Η διαθήκη του"», στο *Υποθέσεις. Δοκίμια*, Καστανιώτης, Αθήνα 1983, σσ. 71-74.
- , «Η μεταπολεμική πεζογραφία. Πρώτη και δεύτερη μεταπολεμική γενιά», στο *Με το νήμα της Αριάδνης. Μεταπολεμική Πεζογραφία. Ερμηνεία Κειμένων*, Σοκόλης, Αθήνα 1991, σσ. 31-49.
- , «Δημήτρης Χατζής. Το διπλό βιβλίο», στο *Με το νήμα της Αριάδνης. Μεταπολεμική Πεζογραφία. Ερμηνεία Κειμένων*, Σοκόλης, Αθήνα 1991, σσ. 91-101.
- , «Η λογοτεχνία στη Β. Ήπειρο. Οι συγγραφείς Τηλέμαχος Κώτσιας, Ανδρέας Ζαρμπαλάς, Φώτης Κυριαζάτης και το σημαντικό έργο τους», *Επτά Ημέρες* (εφ. *Η Καθημερινή*), Κυριακή 6 Μαρτίου 1994, σσ. 30-31.
- , «Το τέλος του μύθου», στο *Το μικρό είναι όμορφο. Μικρές ιστορίες – Μικρά Ταξίδια – Μετρημένα Λόγια*, Κέδρος, Αθήνα 1997, σσ. 101-103.
- , «Δημήτρης Χατζής. Ένας απόηχος», *Η Λέξη* 144 (Μάρτης - Απρίλης 1998), σσ. 158-161 και στο *Το βλέμμα της Μέδουσας. Ερμηνευτικά δοκίμια*, Σοκόλης, Αθήνα 2007, σσ. 71-75.
- , «Περιαντολογία», *Εξώπολις* 15-16 (Άνοιξη – Καλοκαίρι 2001), σσ. 49-58
- , *Το Διήγημα*, Σαββάλας, Αθήνα 2002.
- , «Ήπειρος, η γενέτειρά μου. Της τέχνης μου η περιοχή», *Ταμβος* 11-12 (Άνοιξη – Καλοκαίρι 2006), σσ. 46-47.
- , «Δημήτρης Χατζής. "Ωρα της φυρονεριάς"», στο *Το βλέμμα της Μέδουσας. Ερμηνευτικά δοκίμια*, Σοκόλης, Αθήνα 2007, σσ. 59-71.
- , «Δημήτρης Χατζής», *Θέματα Λογοτεχνίας* 47-48 (Μάιος – Δεκέμβριος 2011), σσ. 9-11.
- Μηλιώτης Κωνσταντίνος Ε., *Τα πρόσωπα στο αφηγηματικό έργο του Δ. Χατζή, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων - Φιλοσοφική Σχολή - Τμήμα Φιλολογίας*, Αθήνα 1991.
- Μήλλας Ηρακλής, *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων. Σχολικά βιβλία*,

- ιστοριογραφία, λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα, Αλεξάνδρεια, Αθήνα ³2005.
- Μηνακάκης Βασίλης, «Φάνη Μούλιου, *Η φαμίλια των Λιστινών*», *Ουτοπία* 40 (Μάιος – Ιούνιος 2000), σσ. 177-179.
- Μήτσης Βασίλειος Δ., «Ο θρύλος του Ντελήπαπα», *Παγωνιακά Χρονικά* 1 (1995), σσ. 59-68.
- Μήττα Δήμητρα, *Απολογία για τον Μύθο. Μία ιστορικοκριτική προσέγγιση*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1997.
- Μικέ Μαίρη, *Λογοτεχνικά Πρόσωπα της Καβάλας*, Εκδόσεις «Εντευκτηρίου», Θεσσαλονίκη 1990.
- , «Ιστορία και Μυθοπλασία: *Η Αντιποίησης Αρχής* (1979) του Α. Κοτζιά και *Ο Κατσαντώνης* (1862) του Κ. Ράμφου», στο Σπύρος Τσακνιάς – Αικατερίνη Μακρυνικόλα (επιμ.), *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Κοτζιά*, Κέδρος, Αθήνα 1994, σσ. 158-188.
- Μουλλός Παναγιώτης, «Οριοθετήσεις και διευκρινίσεις», στο *Ιστορική Πραγματικότητα και Νεοελληνική Πεζογραφία (1945-1995)*, Επιστημονικό Συμπόσιο, 7 – 8 Απριλίου 1995, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1997, σσ. 41-47.
- , «Για μια συνολική θεώρηση της σύγχρονης πεζογραφίας μας. Ερωτήματα και προτάσεις», *Αντί* 688 (Ιούνιος 1999), σσ. 24-26.
- Μουστάκης Γιώργος Ι., *Τα Πρεβεζάνικα*, Δήμος Πρέβεζας – Δημοτική Βιβλιοθήκη Πρέβεζας, Πρέβεζα 2002.
- Μουτσίκας Ευάγγελος, *Ο Άγιος Νεομάρτυς Γεώργιος ο εξ Ιωαννίνων*, Οίκος Αγίου Γεωργίου Ιωαννίνων, Αθήνα 1995.
- Μουτσόπουλος Ευάγγελος, «Η δυναμική του χώρου και η νεωτέρα ποίησης», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΙΕ' (1964-1965), σσ. 310-338.
- Μπάδα Κωνσταντίνα, «Ο θάνατος της Ελένης στον Εμφύλιο. Η μνήμη και το γεγονός, η μνήμη ως ιστορία», στο Χρυσούλα Χατζητάκη-Καψωμένου (επιμ.), *Ελληνικός Παραδοσιακός Πολιτισμός. Λαογραφία και Ιστορία. Συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 230-240.
- Μπακόλα Παναγούλα, *Παλαιά Γιάννινα. Αναμνήσεις – Στοχασμοί*, Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1998.
- Μπαλάφας Κώστας, *Διαλέξεις για την Πολιτιστική μας Κληρονομιά*, Ακαδημία Δημιουργικής Φωτογραφίας, Αθήνα 2005.
- Μπάρκας Παναγιώτης Ν., *Η Λογοτεχνία στην Εθνική Ελληνική Μειονότητα*, Shtëpia Botuese e Librit Universitar, Tiranë 2005.
- Μπενάτσης Απόστολος, *Το σημειωτικό τετράγωνο. Σύγχρονες ερμηνευτικές προσεγγίσεις στη λογοτεχνία*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1994.
- , «Από την επέκταση στο χώρο – από τη λογοτεχνία στην Κόνιτσα», στο *Η Επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο*, Α' Επιστημονικό Συμπόσιο, Δήμος Κόνιτσας – Πνευματικό Κέντρο, Κόνιτσα 1996, σσ. 515-523.

- , «Προς μια σημειωτική της λαϊκής παράδοσης: Η περίπτωση του Μετσόβου», στο Δημήτρης Ρόκος (επιμ.), *Το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο για το Μέτσοβο. Επιστρέφοντας ένα μέρος του χρέους*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις ΕΜΠ, Αθήνα 1998, σσ. 398-409.
- , «Από τον οικείο στον ξένο χώρο. Το παράδειγμα της λογοτεχνίας», *Δωδώνη* (Φιλολογία) 28 (1999), σσ. 229-241.
- , «Ηπειρωτική λογοτεχνία του αστικού χώρου (Μηλιώνης, Χουλιάρης, Λαζάνης)», *Φηγός* 9 (Φθινόπωρο-Χειμώνας 2000), σσ. 37-48.
- , «Ο Άλλος και οι διαφορετικές μορφές του στην Ηπειρώτικη λογοτεχνία», στο *Η Λογοτεχνία των Ηπειρωτών*, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων – Δήμος Ιωαννιτών – Τοπική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Ν. Ιωαννίνων, Ιωάννινα 24-28 Ιουνίου 2004, υπό δημοσίευση.
- , «Προς μια ηπειρωτική λογοτεχνία ορίων», στο Δημήτρης Ρόκος (επιμ.), *Η ολοκληρωμένη ανάπτυξη της Ηπείρου*, τόμος Β΄, Μετσόβιο Κέντρο Διεπιστημονικής Έρευνας (ΜΕ.Κ.Δ.Ε.) του Ε.Μ.Π. – Ίδρυμα Ανάπτυξης του ΜΕ.Κ.Δ.Ε. του Ε.Μ.Π., Α.Α. Λιβάνης, Αθήνα 2007, σσ. 228-238.
- , «Η γενέθλια γη και οι συγγραφείς του Ηπειρωτικού χώρου», στο *Παιδεία, Έρευνα, Τεχνολογία. Από το χθες στο αύριο*, 5^ο Διεπιστημονικό Διαπανεπιστημιακό Συνέδριο του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου και του Μετσόβιου Κέντρου Διεπιστημονικής Έρευνας (ΜΕ.Κ.Δ.Ε.) του Ε.Μ.Π., Μέτσοβο 27-30 Σεπτεμβρίου 2007. Ανακτήθηκε στις 4/08/2011 από το διαδίκτυο: http://www.ntua.gr/MIRC/5th_conference/ergasies/34%20%CE%9C%CE%A0%CE%95%CE%9D%CE%91%CE%A4%CE%A3%CE%97%CE%A3%20%CE%91%CE%A0%CE%9F%CE%A3%CE%A4%CE%9F%CE%9B%CE%9F%CE%A3.pdf
- , «Ο χώρος και ο χρόνος στη λογοτεχνία των Ηπειρωτών», *Ζωσιμάδες* 26 (Οκτώβριος-Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2008), σσ. 59-66.
- , *Θεωρία Λογοτεχνίας. Δομισμός και Σημειωτική*, Καλέντης, Αθήνα 2010.
- Μπέττης Στέφανος Ν., «Ζώης Καπλάνης και Καπλάνειος Σχολή», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 4-5 [20-21] (1976-1977), σσ. 17-307.
- , *Οι Ζωσιμάδες και η συμβολή τους στη Νεοελληνική Αναγέννηση. Η ζωή και το έργο τους*, Ζωσιμαία Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη, Γιάννινα 1990.
- Μπιτσάκης Ευτύχης, «Μαθηματικοί χώροι και φυσικός χώρος», *Ουτοπία* 24 (Μάρτιος – Απρίλιος 1997), σσ. 61-79.
- Μπόγκας Ευάγγελος Α., *Τα γλωσσικά ιδιώματα της Ηπείρου (Βορείου, κεντρικής και νοτίου). Α΄ Γιαννιώτικο και άλλα λεξιλόγια*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1964.
- Μποντίλα Μαρία, «Ιστορικός και λογοτεχνικός λόγος. Η αναπαράσταση του δωσιλογισμού στη μεταπολεμική λογοτεχνική παραγωγή»,

στο Ιάκωβος Μιχαηλίδης – Ηλίας Νικολακόπουλος – Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), «*Εχθρός*» εντός των *Τειχών. Όψεις του Δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006, σσ. 249-267.

Μποτουροπούλου
Ιφιγένεια,

«Ο Βικέλας και η Νεοελληνική Γραμματεία», *Η Μελέτη* 1 [περίοδος δευτέρα] (2004), σσ. 1-14.

Μπούγιας Πέτρος,

«Η μνήμη και ο γενέθλιος χώρος στα διηγήματα του Γιώργου Κοτζιούλα», στο Χρήστος Δ. Μεράντζας (επιμ.), *Πρακτικά Α' Επιστημονικού Συνεδρίου για τα Τζουμέρκα. Ο τόπος, η κοινωνία, ο πολιτισμός: Διάρκειες και τομές*, 23 - 25 Ιουνίου 2006, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Τζουμέρκων, Ιωάννινα 2008, σσ. 493-499.

Μπουμπουρής Κώστας,
Μωραΐτης Ερωτόκριτος

Ο Κώστας Μπαλάφας και η Ελλάδα του, Στιγμή, Αθήνα 2010.
«Ο κριτικός Δάλλας: Μια κρυμμένη ποιητική», *Πόρφυρας* 119 (Απρίλιος – Ιούνιος 2006), σσ. 63-72.

-----,

«Χρονολόγιο Γιάννη Δάλλα – εργογραφία – κριτικογραφία – αφιερώματα», *Θέματα Λογοτεχνίας* 46 (Ιανουάριος – Απρίλιος 2011), σσ. 277-288.

Νάτσιος Κώστας,

«Συνοπτική περιγραφή και μία πρώτη προσέγγιση της Βορειοηπειρώτικης Λογοτεχνίας», εφ. *Τα Νέα της Ομόνοιας*, 2 Ιουνίου 2000, σσ. 6-8.

Νάχμαν Ευτυχία,
Νικολαΐδης Ιωάννης Ν.,

Γιάννενα. Ταξίδι στο παρελθόν, Talos, Αθήνα 1996.
Τα Γιάννινα του Μεσοπολέμου. 1923-1924, τόμος Ε', χ.ε., Ιωάννινα 1993.

-----,

«Η εμφύλια σύρραξη μεταξύ ΕΛΑΣ και ΕΔΕΣ στο Ζαγόρι και στο Σούλι (1943-1944)», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο ΙΕ' - ΙΣΤ' (1993-1994)*, σσ. 69-126.

Νικολαΐδης Κώστας Ν.,

«Κίμωνα Τζάλλα: "Το κλείσιμο του κύκλου"», *Ενδοχώρα* 36 (1965), σσ. 203-204.

Νικολαΐδου Ελευθερία,

«Από το συνέδριο του Βερολίνου ως την απελευθέρωση της Ηπείρου», στο Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *Ηπειρος. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1997, σσ. 356-374.

Νικολοπούλου Μαρία,

«Ιαγουάρος του Αλέξανδρου Κοτζιά: ένα σχόλιο για τη λειτουργία της μνήμης του εμφυλίου στη δεκαετία του 1980», στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν – Τασούλα Βερβενιώτη – Ευτυχία Βουτυρά – Βασίλης Δαλκαβούκης – Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008, σσ. 373-385.

Νιτσιάκος Βασίλης -
Αράπογλου Μιχάλης -
Καρανάτσης Κώστας,

Νομός Ιωαννίνων. Σύγχρονη Πολιτισμική Γεωγραφία, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1998.

Νούτσος Παναγιώτης,

«Συντρίμια τα μονόξυλα στη γη της ουτοπίας». Για την πολιτική διάσταση στην ποίηση του Γιάννη Δάλλα», *Μανδραγόρας* 34 (Οκτώβριος 2005), σσ. 30-34 και *Προκυμαία* 3 (Ιούλιος – Σεπτέμβριος 2008), σσ. 28-40.

-----,

Δημήτρης Χατζής. Το διπλό βιβλίο, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2009.

- , «Ο Γιάννης Δάλλας ως "ιστοριοτεχνίτης". Η σφαγή του Κομμένου», *Θέματα Λογοτεχνίας* 46 (Ιανουάριος – Απρίλιος 2011), σσ. 69-72.
- Ντενίσση Σοφία, *Το ελληνικό ιστορικό μυθιστόρημα και ο sir Walter Scott (1830-1880)*, Καστανιώτης, Αθήνα 1994.
- Ντουνιά Χριστίνα, «Καλαμάς κι Αχέροντας», *Αντί* 301 (Παρασκευή 11 Οκτωβρίου 1985), σ. 52.
- Ντούσιας Μιχάλης, *Ε.Α.Μ. Πρέβεζας Ε.Α.Α.Σ. Ζαλόγγου - Σουλίου*, χ.ε., Αθήνα 1987.
- Ξεξάκης Μανόλης, «Γενέθλιος τόπος μέσα στο χρόνο», στο Μισέλ Φάις (επιμ.), *Μια πόλη, ένας συγγραφέας*, Μίνωας, Αθήνα 2001, σσ. 138-143.
- Οικονόμου Αλέξανδρος, *Τρεις άνθρωποι. Συμβολή εις την ιστορίαν του ελληνικού λαού (1790-1937)*, τόμος Β' Δημήτριος Βικέλας, Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία, Αθήναι 1953.
- Οικονόμου Γιώργος Μ., «Η γραφή του Κίμωνα Τζάλλα», *Φηγός* 1 (Άνοιξη 1997), σσ. 12-13.
- Οικονόμου Ζήσης, *Ο Παπαδιαμάντης και το νησί του. Μικρογραφία της ανθρωπότητας*, Κέδρος, Αθήνα 1979.
- Οικονόμου Κώστας Ευ., *Τα οικωνύμια του Νομού Ιωαννίνων. Γλωσσολογική εξέταση*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2002.
- Οικονόμου Μαρία, *Ανατροπές του οδυσσειακού μύθου στη λογοτεχνική και κινηματογραφική αφήγηση του 20^{ου} αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Φιλολογίας Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2004.
- Παγανός Γιώργος Δ., «Ο πεζογράφος Σωτ. Δημητρίου», *Υπόστεγο* 8-9 (Φθινόπωρο 1997), σσ. 213-219.
- , «Χριστόφορος Μηλιώνης, ο δάσκαλος και ο λογοτέχνης. Σχεδιάσμα πορτρέτου», στο Γεωργία Χαριτίδου (επιμ.), *Χριστόφορος Μηλιώνης. Αφιέρωμα*, Βιβλιοθήκη της Πανελλήνιας Ένωσης Φιλολόγων, Μεταίχμιο, Αθήνα 2000, σσ. 45-50.
- , «Δημήτρης Χατζής», στο *Η Μεταπολεμική Πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67*, τόμος Η', Σοκόλης, Αθήνα 1988, σσ. 172-205.
- , *Τρεις Μεταπολεμικοί πεζογράφοι. Χριστόφορος Μηλιώνης – Νίκος Μπακόλας – Η.Χ. Παπαδημητρακόπουλος*, Νεφέλη, Αθήνα 1998.
- , «Νεοτερικότητα και παράδοση στην πεζογραφία του Χριστόφορου Μηλιώνη», *Εξώπολις* 15-16 (Άνοιξη-Καλοκαίρι 2001), σσ. 59-70.
- , «Η πεζογραφία του Χριστόφορου Μηλιώνη», στο Δημήτριος Χ. Σκλαβενίτης – Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστορία: Αγροτικές εξελίξεις στη Λευκάδα. Πεζογραφία: Χριστόφορος Μηλιώνης. Μουσικολογία: Μάρκος Φ. Δραγούμης*, Πρακτικά Η' Συμποσίου, Λευκάδα 31 Ιουλίου – 1,2 Αυγούστου 2003, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2004, σσ. 95-99.
- , «Οι φωνές του τόπου. Για τη λογοτεχνία των Ηπειρωτών»,

- , *Νέα Εστία* 1810 (Απρίλιος 2008), σσ. 790-793.
- , «Λογοτεχνία και Ιστορία. Η σύγχρονη ελληνική πεζογραφία στα πλαίσια του ανανεωμένου ρεαλισμού (1974-2009)», *Η Λέξη* 200 (Απρίλιος – Ιούνιος 2009), σσ. 161-169.
- , «Η πεζογραφία της δεύτερης μεταπολεμικής γενιάς», στο Σωτηρία Σταυρακοπούλου – Περικλής Σφυρίδης (επιμ.), *Η δεύτερη μεταπολεμική γενιά λογοτεχνών*, Πρακτικά Ημερίδας, Βαφοπούλειο Πνευματικό Κέντρο 11 Φεβρουαρίου 2010, Δήμος Θεσσαλονίκης – Βαφοπούλειο Πνευματικό Κέντρο, Θεσσαλονίκη 2010, σσ. 27-33.
- , «Η ενιαία προσωπική μυθολογία του Χριστόφορου Μηλιώνη», *Μανδραγόρας* 42 (Μάιος 2010), σσ. 92-93.
- , «Ο Χριστόφορος Μηλιώνης και η λογοτεχνία των μεταιχμίων», *Θέματα Λογοτεχνίας* 47-48 (Μάιος – Δεκέμβριος 2011), σσ. 12-17.
- Παγκράτης Περικλής, «Μεταξύ "εντοπιότητας" και "υπερορίας". (Ο Γιάννης Δάλλας πεζογράφος)», *Πόρφυρας* 119 (Απρίλιος – Ιούνιος 2006), σσ. 177-183.
- Παλαμάς Κωστής, «Το ελληνικόν διήγημα. Α' Βιζυηνός» [1896], στο *Άπαντα*, τόμος δεύτερος, Γκοβόστης, Αθήνα [1962], σσ. 150-162.
- Πάνος Δημήτρης Σ., *Η διδασκαλία της πεζογραφίας στη μέση εκπαίδευση: Μια πρόταση διδακτικής αξιοποίησης για «Τέλος της μικρής μας πόλης» του Δημήτρη Χατζή*, Αρμός, Αθήνα 1998.
- Πάνου Σταύρος, *Ποιητική του χώρου*, Γρηγόρης, Αθήνα 1975.
- Πανσέληνος Αλέξης, «Φάνης Μούλιος: "Ο Ορφέας δεν είναι πια εδώ"», *Η Λέξη* 142 (Νοέμβριος – Δεκέμβριος 1997), σσ. 906-907.
- Παντελιά Στυλιανή, «Ο Κώστας Κρυστάλλης ως "ποιητής πεζογράφος". Μια διευκρίνιση του κριτικού όρου», στο Ευάγγελος Γρ. Αυδίκος (επιμ.), *Κώστας Κρυστάλλης. Το έργο του στο τέλος της εκατονταετίας από το θάνατό του*, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, Πρέβεζα 11-13 Ιουνίου 1993, Δήμος Πρέβεζας, Πρέβεζα 1994, σσ. 159-169.
- Παπαβασιλείου Ιωάννης Αν., *Ο Κωστής Παλαμάς και η Άρτα (Τα γράμματα, ο Κρυστάλλης, το χρέος)*, Αρ. Παπαδόπουλος, Αθήνα 1973.
- Παπαγεωργίου Γεώργιος, «Η επιδημία πανώλης στη Θεσσαλία, Ήπειρο και Αλβανία (1812-1823)», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 28 (1986), σσ. 71-102.
- Παπαγεωργίου Χρίστος, «Οδοιπορικό στον χρόνο και στον τόπο. Τάσος Πορφύρης: "Η Δοντάγρια"», εφ. *Η Αυγή*, 19 Νοεμβρίου 2006, σ. 24.
- Παπαδημητρακόπουλος Ηλίας Χ., «Άνεμοι της μνήμης. Χριστόφορος Μηλιώνης: *Τα Φαντάσματα του Γιορκ*», *Βιβλιοθήκη* 117 (εφ. *Ελευθεροτυπία*), Παρασκευή 25 Αυγούστου 2000, σ. 7.
- Παπαδοπούλου Βαρβάρα Ν. (επιμ.), *Μνημεία των Ιωαννίνων. Πόλη, Νησί, Λεκανοπέδιο*, Υπουργείο Πολιτισμού – 8^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Ιωάννινα 2009.
- Παπαϊωάννου Βασίλης – Σταύρου Βασίλης –

- Μπουρατζή-Θώδα Άννα
(επιμ.), *Ηπειρώτες Δημιουργοί. Εικαστικοί και Λογοτέχνες. Ζάππειο Μέγαρο – Ιανουάριος 2008*, Πανεπειρωτική Συνομοσπονδία Ελλάδος, Αθήνα 2008.
- Παπακώστα Αγνή Γ., *Όψεις της νεωτερικότητας και της πρωτοπορίας στη μεταπολεμική πεζογραφία (δεκαετίες 1960 και 1970). Οι περιπτώσεις των Σ. Πλασκοβίτη, Α. Αλεξάνδρου, Γ. Χειμωνά και Α. Εμπειρίκου*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Φιλολογίας Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2009.
- Παπακώστας Άγγελος Ν., «Σολωμός – Ήπειρος», *Ηπειρωτική Εστία* 6 (1957), σσ. 173-176.
- Παπαντωνάκης Γεώργιος Δ. – Κωτόπουλος Τριαντάφυλλος Η., *Σκηνικό, Χαρακτήρες, Πλοκή. Διαβάζοντας ένα λογοτεχνικό κείμενο για παιδιά και νέους*, Ίων, Αθήνα 2011.
- Παπαρούση Μαρίτα, «Φύση / Πολιτισμός: μοντέλα ζωής και πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς στην Ηθογραφία του 19^{ου} αιώνα», στο *Σε αναζήτηση της σημασίας. Αφηγηματολογικές προσεγγίσεις σε πεζογραφικά κείμενα του 19^{ου} και του 20ού αιώνα*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2005, σσ. 155-198.
- Παπασπύρου Αλεξάνδρα Ν., *Πολεοδομική Ιστορία των Ιωαννίνων*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο – Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Αρχιτεκτονική – Σχεδιασμός του Χώρου, Αθήνα 2009.
- Παπασταύρος Αναστάσιος, «Ο Περικλής Μελίρρυτος και τα νεοκλασσικά του». Ανακτήθηκε στις 5/03/2011 από το διαδίκτυο: http://cultureportalweb.uoi.gr/cultureportalweb/article.php?article_id=1087&topic_id=171&level=3&belongs=169&area_id=1&lang=gr
- Παππάς Θεόδωρος, «Ο Γιάννης Δάλλας μεταφραστής αρχαίας ελληνικής ποίησης», *Πόρφυρας* 119 (Απρίλιος – Ιούνιος 2006), σσ. 159-173.
- Παράσχος Κλέων, «Φρίξου Τζιόβα "Εντελβαίς"», *Νέα Εστία* 326 (15 Ιουλίου 1940), σσ. 901-902.
- Πασχαλίδης Γρηγόρης, «Λογοτεχνικοί χάρτες / Χαρτογραφώντας τη λογοτεχνία: Η λογοτεχνική γεωγραφία ως ερευνητικό πρόγραμμα», στο *Μνήμη Άλκη Αγγέλου. Τα άφθονα σχήματα του παρελθόντος. Ζητήσεις της πολιτισμικής ιστορίας και της θεωρίας της λογοτεχνίας*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλολογίας – Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Πρακτικά Ι΄ Επιστημονικής Συνάντησης 3-6 Οκτωβρίου 2002, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 317-331.
- Πατάκης Στέφανος Α. (επιμ.), *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα*,

- όροι, Πατάκης, Αθήνα 2007.
- Πατσέλης Νικόλαος Β., *Ο Βαλαωρίτης και η Ήπειρος. Μελέτη ιστορική και πολιτική*, Μ. Βασιλείου, Αθήναι 1937.
- Πάτσιου Βασιλική, «Η μυθιστορηματική αναπαράσταση του χώρου. Η Κέρκυρα του Κωνσταντίνου Θεοτόκη», Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας *Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές Κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα & Ερμούπολη 26-30 Σεπτεμβρίου 1984, τόμος Α', Αθήνα 1985, σσ. 203-213.
- Πέτκου Ευθυμία, *Λειτουργίες της μνήμης σε κείμενα της νεοτερικής πεζογραφίας. Θεωρητικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Φιλολογίας Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1999.
- Πλουμίδης Γεώργιος, «Ο πνευματικός βίος της Ηπείρου», στο Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *Ήπειρος. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1997, σσ. 408-420.
- Πολίτης Θανάσης, «Σχόλια στα διηγήματα του Χριστόφορου Μηλιώνη (Καλαμάς κι Αχέροντας, Χειριστής ανελκυστήρος, Τα φαντάσματα του Γιορκ)», *Εξώπολις* 15-16 (Άνοιξη – Καλοκαίρι 2001), σσ. 71-81.
- Πορφύρης Τάσος, *Αξέχαστα Χρόνια*, Βιβλιοθήκη Αδελφότητας Αγιοκοσμιτών Πωγωνίου, Αθήνα 1991.
- , *Τα (ει)κονίσματα (εικονοστάσια) του χωριού μας*, Βιβλιοθήκη Αδελφότητας Αγιοκοσμιτών Πωγωνίου, Αθήνα 1996.
- , «Χριστόφορος Μηλιώνης: Η φρίκη του εμφυλίου», *Μανδραγόρας* 42 (Μάιος 2010), σ. 106.
- Πυλαρινός Θεοδόσης, «Μεταξύ Κέρκυρας και Αθηνών: Η Κατίνα Παπά ως σύνδεσμος δύο λογοτεχνικών σχολών», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρίας Κέρκυρας* 25 (2003), σσ. 121-165.
- , «Οι εν πολλαίς αμαρτίαις περιπεσόντες ιερομάρτυρες του Σωτήρη Δημητρίου», *Πόρφυρας* 108 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2003), σσ. 227-243.
- , «Τα λαβωμένα της ποίησης του Τάσου Πορφύρη», *Ο Σίσυφος* 3 (Ιανουάριος-Ιούνιος 2012), σσ. 64-68.
- Πυρσινέλλας Βασίλειος, *Ιστορία της πόλεως των Ιωαννίνων*, Ανάτυπον εκ του Η' τόμου της «Ηπειρωτικής Εστίας», Ιωάννινα 1959-1960.
- Ραυτόπουλος Δημήτρης, «Το αίμα μελάνι δεν γίνεται», *Βιβλιοθήκη* 72 (εφ. *Ελευθεροτυπία*), 15 Οκτωβρίου 1999, σσ. 12-13.
- Ρεντίφης Δημήτρης Η., «*Η σφαγή του Κομμένου*» του Γιάννη Δάλλα, Σοκόλης, Αθήνα 2009.
- Ροζάνης Στέφανος, «Σαμπεθαί Καμπιλής: Ένας ξένος στη *Μικρή Πόλη* του Δημήτρη Χατζή», στο *Ερμηνευτικές Αναγνώσεις*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997, σσ. 103-117.
- Ρόκου Βασιλική, *Τα βυρσοδευεία των Ιωαννίνων. Από το εργαστήριο στο «εργοστάσιο» της βιοτεχνικής πόλης*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004.
- Σαββίδης Γ.Π., «Διάφωτη Ιθαγένεια. Μιχάλης Γκανάς, *Γυάλινα Γιάννενα*», στο *Καστανόχωμα 1979-1989. Πενήντα πέντε μικρά δοκίμια*,

- εγκώμια, εισηγήσεις, βιβλιοκρισίες, μαχητικές επιστολές κ.ά., Καστανιώτης, Αθήνα 1989, σσ. 224-227.
- Σακελλαριάδης
Χαρίλαος Γ., «Ένας έλεγχος και μια απάντηση», *Νέα Εστία* 517 (15 Ιανουαρίου 1949), σσ. 116-120.
- Σαλαμάγκας Δημήτρης
Στ., *Περίπατοι στα Γιάννινα. Ιστορικο-λαογραφικά σημειώματα*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα ²1965.
- ,
Σαμαρά Ζωή,
Σανουδάκης Αντώνης, *Άπαντα. Λαογραφικά*, τόμος 1, Παπαζήσης, Αθήνα, χχ.
Προοπτικές του Κειμένου, Κώδικας, Θεσσαλονίκη 1987.
- Σάρρος Δημήτριος Μ., «Το λογοτεχνικό Ηράκλειο του μεσοπολέμου», *Η Λέξη* 191-193 (Γενάρης-Σεπτέμβρης 2007), σσ. 228-234.
- ,
«Χρονογραφικά σημειώματα αναφερόμενα εις την νεωτέραν ιστορίαν της Ηπείρου και της ηγεμονίας της Βλαχίας εξ ανεκδότου συλλογής», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 5 (1896), σσ. 568-571.
- ,
«Πώς είδε και πώς ετραγούδησεν ο Λόρδος Βύρων την Ήπειρον. *Childe Harold's Pilgrimage II*», *Φιλολογικός Νέος Κόσμος* 3 (Μάρτιος 1935), σσ. 33-57.
- Σαχίνης Απόστολος, *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα. Ιστορία και κριτική*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα ⁶1991.
- Σιαφλέκης Ζ.Ι., *Η Εύθραυστη Αλήθεια. Εισαγωγή στη θεωρία του λογοτεχνικού μύθου*, Gutenberg, Αθήνα 1994.
- Σιδερά-Λύτρα
Παρασκευή, «Πρόσωπα και πράγματα από το διήγημα του Γ. Βιζυηνού *Αι συνέπειαι της παλαιάς ιστορίας*», *Θρακικά* 11[σειρά δεύτερη] (1996-1997), σσ. 73-100.
- Σινόπουλος Τάκης, «Φρίξου Τζιόβα: *Αίμα και φως*», στο *Χρονικό αναγνώσεων: βιβλιοκρισίες για τη μεταπολεμική ποίηση*, φιλολογική επιμέλεια Ευριπίδης Γαραντούδης - Δώρα Μέντη, Σοκόλης, Αθήνα 1999, σσ. 90-92.
- Σκλαβενίτης Δημήτριος
Χ., «Το φιλολογικό έργο του Χριστόφορου Μηλιώνη», στο Γεωργία Χαριτίδου (επιμ.), *Χριστόφορος Μηλιώνης. Αφιέρωμα*, Βιβλιοθήκη της Πανελλήνιας Ένωσης Φιλολόγων, Μεταίχμιο, Αθήνα 2000, σσ. 13-43.
- ,
Χριστόφορος Μηλιώνης. Χρονολόγιο – Βιβλιογραφία – Ανθολόγιο (από το 1954 ως το 2002), Σοκόλης, Αθήνα 2003.
- ,
«Χριστόφορος Μηλιώνης. Χρονολόγιο 2002-2010», *Μανδραγόρας* 42 (Μάιος 2010), σσ. 84-85.
- ,
«Το φιλολογικό έργο του Χ. Μηλιώνη», *Μανδραγόρας* 42 (Μάιος 2010), σσ. 107-113.
- ,
«Εργογραφία – Συμπλήρωμα Βιβλιογραφίας Χριστόφορου Μηλιώνη», *Μανδραγόρας* 42 (Μάιος 2010), σσ. 116-122.
- Σμύρης Γιώργος, «Τα μουσουλμανικά τεμένη των Ιωαννίνων και η πολεοδομία της οθωμανικής πόλης», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 34 (2000), σσ. 9-90.
- ,
«Πολεοδομία και Αρχιτεκτονική στα Ιωάννινα πριν και μετά την απελευθέρωση». Ανακτήθηκε στις 17/08/2010 από το διαδίκτυο: <http://www.giannena->

- e.gr/Giannena/Giannena_Smyris%20_Poleodomia_Arhitektoniki.aspx
- Σπυρέλη Χρυσούλα, «Στον ίσκιο της Νεμέρτσας», *Πάροδος* 21 [περίοδος Β'] (Ιούλιος 2008), σσ. 2513-2521.
- Σταματόπουλος Δημήτριος Α., *Το Βυζάντιο μετά το έθνος. Το πρόβλημα της συνέχειας στις βαλκανικές ιστοριογραφίες*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009.
- Σταυρίδης Σταύρος, *Η συμβολική σχέση με τον χώρο. Πώς οι κοινωνικές αξίες διαμορφώνουν και ερμηνεύουν τον χώρο*, Κάλβος, Αθήνα 1990.
- , «Η σχέση χώρου και χρόνου στη συλλογική μνήμη», στο Σ. Σταυρίδης (επιμ.), *Μνήμη και Εμπειρία του Χώρου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σσ. 13-41.
- , «Ο χώρος της τάξης και οι ετεροτοπίες: Ο Φουκώ ως γεωγράφος της ετερότητας», *Ουτοπία* 72 (Νοέμβριος – Δεκέμβριος 2006), σσ. 145-158.
- Σταυροπούλου Έρη, «Χριστόφορος Μηλιώνης. Χειριστής Ανελκυστήρος», *Διαβάζω* 330 (2 Μαρτίου 1994), σσ. 23-25.
- , «Η συμβολική λειτουργία του χώρου στην πεζογραφία του Ανδρέα Φραγκιά», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΛΑ' [περίοδος Β'] (1996-1997), σσ. 181-202.
- , «Ο τρόπος της μυθοπλασίας του χώρου: η «Αντίπαρος» του Νίκου Χουλιαρά», στο Αργυρίου Αστέριος (επιμ.), *Η Ελλάδα των νησιών από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα*, Πρακτικά του Β' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Ρέθυμνο 10-12 Μαΐου 2002, τόμος Α': Οι μαρτυρίες των λογοτεχνικών κειμένων, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, σσ. 705-716.
- Σταύρου Μαριάννα, «Η απήχηση του καρνωτακισμού και του Καρνωτάκη στους Ηπειρώτες ποιητές», στο Μέμη Μελισσαράτου (επιμ.), *Συμπόσιο για τον Κ.Γ. Καρνωτάκη*, Πρέβεζα 11-14 Σεπτεμβρίου 1986, Δήμος Πρέβεζας, Πρέβεζα 1990, σσ. 271-286.
- Σφυρίδης Περικλής (επιμ.), *Παραμυθία Θεσσαλονίκης. Η πεζογραφία στη Θεσσαλονίκη από το 1912 έως το 1995*, Πρακτικά Συνεδρίου, Βαφοπούλειο Πνευματικό Κέντρο 23-25 Οκτωβρίου 1996, Θεσσαλονίκη Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1997, Θεσσαλονίκη 1997.
- Σχινάς Νικόλαος Θ., *Οδοιπορικόν Ηπείρου. Τεύχος Πρώτον: Οδοιπορικόν Μεσημβρινής Ηπείρου*, Τύποις Υπουργείου Στρατιωτικών, Εν Αθήναις 1897.
- Σχισμένος Αριστείδης Γ., *Το Γεφύρι της Άρτας. Μύθοι – Θρύλοι – Παραδόσεις - Ιστορία και Πραγματικότητα*, χ.ε., Άρτα 2000.
- Σωτηροπούλου Χρυσάνθη, *Κινούμενα Τοπία. Κινηματογραφικές αποτυπώσεις του ελληνικού χώρου*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2001.
- Τέντας Νίκος Α., *Η Ηπειρος στην ποίηση της Χρυσάνθης Ζιτσαίας*. Δοκίμιο,

- Τερκενλή Θεανώ Σ., Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2001.
«Ο δεσμός με τον ιδιαίτερο τόπο: πολιτισμική διαφοροποίηση στον χώρο», στο Ιωσήφ Στεφάνου – Αλίκη Χατζοπούλου (επιμ.), *Ανθρωπολογία του Χώρου*, 1^η Διεθνής Συνάντηση Σύρου, Εργαστήριο Πολεοδομικής Σύνθεσης ΕΜΠ, Αθήνα 1995, σσ. 110-118.
- Τζιόβας Δημήτρης, *Η πεζογραφία του Δημήτρη Χατζή. Ιδεολογία και αισθητική λειτουργία*, Ανάτυπο από την «Ηπειρωτική Εστία», Γιάννινα 1980.
- , «Η πεζογραφία του Δ. Χατζή: Ουμανιστικός ρεαλισμός και η ποιητική της μεταβατικής αφήγησης», *Η Λέξη* 144 (Μάρτης - Απρίλης 1998), σσ. 169-177.
- , «Δημήτρης Χατζής. Ένας συναισθηματικός ιδεολόγος», εφ. *Το Βήμα*, 22 Οκτωβρίου 2000, σ. 40.
- Τζιόβας Φρίζος, «Ό κάμπος με τα όνειρα», *Ενδοχώρα* 8 (Νοέμβρης - Δεκέμβρης 1960), σσ. 501-502.
- , «Χριστοφ. Μηλιώνης: "Παραφωνία"», *Ενδοχώρα* 11-12 (Μάης - Αύγουστος 1961), σσ. 712-713.
- , «Κίμωνας Τζάλλας "Επίθεση"», *Ενδοχώρα* 17-18 (Μάιος - Αύγουστος 1962), σσ. 987-989.
- (επιμ.), *Χρονικό της Δοβράς (1856-1859)*, χ.ε., Γιάννινα 1981.
- , *Κατάλογος συγγραφέων περιοχής Ζαγορίου: από το Μεθόδιο Ανθρακίτη έως σήμερα*, Εκδόσεις περιοδικού "Το Ζαγόρι μας", Γιάννινα 1990.
- Τζούκας Βαγγέλης, *Οι οπλαρχηγοί του ΕΛΕΣ στην Ήπειρο. Τοπικότητα και πολιτική ένταξη, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Κοινωνιολογίας Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών*, Αθήνα 2003.
- Τζούμα Άννα, *Η διπλή ανάγνωση του κειμένου. Για μια κοινωνιοσημειωτική της αφήγησης*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1991.
- , *Εισαγωγή στην Αφηγηματολογία. Θεωρία και εφαρμογή της αφηγηματικής τυπολογίας του G. Genette*, Συμμετρία, Αθήνα 2^η 1997.
- Τόκα – Καραχάλιου Μελίτα, *Από το Θεόκριτο στο Λογογράφημα*, Κώδικας, Θεσσαλονίκη 1995.
- Τουρνικιώτης Παναγιώτης, «Ο Ιλισός του Πλάτωνα. Για την ιδεολογική παρουσία του παρελθόντος στη σύγχρονη Αθήνα», *Σύγχρονα Θέματα* 45 (Ιούνιος 1991), σσ. 81-89.
- Τριάντου Ιφιγένεια, *Η αφηγηματική τεχνική στην πεζογραφία του Δημήτρη Χατζή*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων - Φιλοσοφική Σχολή - Τμήμα Φιλολογίας, Ιωάννινα 1997.
- Τσακνιάς Σπύρος, «Χριστόφορος Μηλιώνης. "Καλαμάς κι Αχέροντας". Δηγήματα», *Η Λέξη* 48 (Σεπτέμβρης 1985), σσ. 854-856.
- , «Χριστόφορος Μηλιώνης», στο *Η Μεταπολεμική Πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67*, τόμος Ε', Σοκόλης, Αθήνα 1988, σσ. 254-278.
- Τσαντίνης Κώστας, *Μουργκάνα. Ένας Δεύτερος Γράμμος. Συμβολή στην ιστορία του Εμφυλίου Πολέμου*, Πατάκης, Αθήνα 1989.

- Τσαούσης Κώστας, «Μια φαμίλια στην Ήπειρο. "Η φαμίλια των Λιστινών", μυθιστόρημα του Φάνη Μούλιου», εφ. *Έθνος*, 5 Ιουνίου 1985.
- Τσαπόγας Γιώργος Κ., «Δημήτρης (Τάκης) Χατζής», *Αντί* 743-744 (27 Ιουλίου 2001), σσ. 16-18.
- Τσελίκης Περικλής, «Η ποίηση του Τάσου Πορφύρη», *Ο Σίσυφος* 3 (Ιανουάριος-Ιούνιος 2012), σσ. 45-55.
- Τσέτσης Χρήστος, *Οι Ηπειρώτες Άνθρωποι των Γραμμάτων και των Τεχνών*, χ.ε., Γιάννινα 2003.
- Τσιλιγιάννης Κωνσταντίνος Α., *Η Εβραϊκή Κοινότητα της Άρτας*, Κεντρικό Ισραηλίτικο Συμβούλιο της Ελλάδος, Αθήνα 2004.
- Τσιλίμαντος Κώστας Γ., «Μαρτυρίες Βοστανιωτών για το χωριό τους, τα εξωκλήσια και τις τοπωνυμίες τους», *Πωγωνιακά Χρονικά* 3 (2001), σσ. 35-48.
- Τσιόδουλος Στέφανος, «Τα Χάνια των Ιωαννίνων. Δεύτερο μισό 19^{ου} – Πρώτο μισό 20^{ου} αι. Πολεοδομική προσέγγιση», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* (1996-1997), σσ. 265-282.
- Τσιριμώκου Λίζυ, *Γραμματολογία της πόλης. Λογοτεχνία της πόλης. Πόλεις της λογοτεχνίας*, Λωτός, Αθήνα 1988 και Λίζυ Τσιριμώκου, *Εσωτερική ταχύτητα. Δοκίμια για τη λογοτεχνία*, Άγρα, Αθήνα 2000, σσ. 73-112.
- Τσιτσιπής Λουκάς Δ., «Ο Bakhtin και η Ποιητική του σαν Κριτική Προοπτική για τη Γλώσσα και τη Λογοτεχνία», *Σύγκριση / Comparaison* 6 (1995), σσ. 122-139.
- Τσούτσινος Γιάννης, *Αρτινά Ιστορικά Θέματα*, Κουλτούρα, Άρτα 2001.
- Τωμαδάκης Νικόλαος Β., «Σολωμός και Ήπειρος», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* Θ' (1987), σσ. 21-27.
- , «Ανδρέας Κάλβος και Ήπειρος (Οι ωδές *Εις Πάργαν* και *Εις Σούλι*)», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* Ι' (1988), σσ. 1-4.
- , *Οι λόγιοι του Δεσποτάτου της Ηπείρου και του Βασιλείου της Νίκαιας*, Π. Πουρνάρας, Θεσσαλονίκη 1993.
- Φαρίνου – Μαλαματάρη Γεωργία, *Αφηγηματικές τεχνικές στον Παπαδιαμάντη 1887 – 1910*, Κέδρος, Αθήνα ³2002.
- , «"Μυθιστορηματική Βιογραφία" (1830-1880)», στο Νάσος Βαγενάς (επιμ.), *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997, σσ.103-118.
- Φιλιππίδης Σταμάτης Ν., «Οι μεταφράσεις του Γιάννη Δάλλα», *Θέματα Λογοτεχνίας* 46 (Ιανουάριος – Απρίλιος 2011), σσ. 199-208.
- Φουσκαρίνης Ανδρέας, *Η ανολοκλήρωτη κοινωνία του μεσοπολέμου στο βιβλίο του Δημήτρη Χατζή: "Το τέλος της Μικρής μας Πόλης"*, Αχαϊκές Εκδόσεις, Πάτρα 1990.
- Φρέρης Γιώργος, «Η λογοτεχνία ως μύθος», *Δια-κείμενα* 1 (1999), σσ. 9-20.
- , «Το θέμα του πολέμου στην ελληνική πεζογραφία, 1936-1949», στο Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*,

Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σσ. 400-410.

- Φρόντζος
Κωνσταντίνος, «Σπυρίδων Βλάχος», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 20-21 [περίοδος Β'] (1976-1977), σσ. 7-16.
- Φωτίου Παναγιώτης, «Η θάλασσα στο έργο του Στέφανου Σταμάτη», αδημοσίευτη εισήγηση σε εκδήλωση στο Πνευματικό Κέντρο Πρέβεζας (Σάββατο 5 Φεβρουαρίου 2000) για τον Στέφανο Σταμάτη.
- Φωτόπουλος Κώστας Ι., *Τα Γιάννινα. Οι μαχαλάδες τα σοκάκια και τα τοπωνύμιά τους με τις ιστορικές και λαογραφικές παραδόσεις και ανέκδοτα*, Ηπειρωτική Εταιρεία Αθηνών, Αθήνα 1986.
- Χαραλαμπίδου Νάτια, «Αφηγηματική τεχνική και ιδεολογία: Οι λογοτεχνικές προσδοκίες της Αριστεράς (1945-1955) και η περίπτωση του Δημήτρη Χατζή», στο *Μνήμη Σταμάτη Καρατζά*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης - Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής, Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 287-332.
- Χατζηβασιλείου
Βαγγέλης, *Οδόσημα. Στοιχεία προσανατολισμού στο τοπίο της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999.
- Χατζηγεωργίου-
Χασιώτη Βικτωρία, «Στέφανος Ξένος», στο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις απαρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο. 1830-1880*, τόμος Δ', Σοκόλης, Αθήνα 1996, σσ. 378-439.
- , *Ο Στέφανος Ξένος (1821-1894) και ο Βρετανικός Αστήρ*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Φιλολογίας Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2003.
- , «Η λογοτεχνία στην υπηρεσία της ιστοριογραφίας: Ο Αλή πασάς και ο κόσμος του στο έργο του Στέφανου Ξένου», στο Μαίρη Μικέ – Μίλτος Πεχλιβάνος – Λίζυ Τσιριμώκου (επιμ.), *Ο λόγος της παρουσίας. Τιμητικός τόμος για τον Παν. Μουλλά*, Σοκόλης, Αθήνα 2005, σσ. 375-382.
- Χατζής Θανάσης, «Μια πολυσήμαντη ζωή», *Αντί* 183 (31 Ιουλίου 1981), σσ. 14-15.
- Χατζητάτσης Τάσος, «Τάσος Πορφύρης: "Η Δοντάγρια"», *Εντευκτήριο* 76 (Μάρτιος 2007), σσ. 181-182.
- Χριστοδουλίδου Λουίζα, «Αναπαραστάσεις του αλεξανδρινού τόπου στον *Μάγκα* της Πηνελόπης Δέλτα», στο *Ο Ελληνισμός στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Ιστορικότητα, βιογραφία, μυθοπλασία και γλώσσα στο έργο της Πηνελόπης Δέλτα*, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικού Πολιτισμού στην Αίγυπτο, Κάιρο – Αλεξάνδρεια 7-9 Απριλίου 2009, *Πάπυροι* 6-7 (Φεβρουάριος-Ιούνιος 2010), σσ. 178-186.
- Χρυσομάλλη-Henrich
Κυριακή, «Το ύφος ως συνισταμένη των δομών βάθους και της λεκτικής επιφάνειας του λογοτεχνήματος. Εφαρμογές σε κείμενα μεταπολεμικής ελληνικής πεζογραφίας», *Ελληνικά* 50:1 (2000), σσ. 65-89.
- Ψάχου Μαρία, «Παράλληλες αναγνώσεις έργων του Δημήτρη Χατζή και του Μιχάλη Γκανά. Η λειτουργία του τόπου», στο Γιάννης Η.

Παππάς – Αντώνης Δ. Σκιαθάς, Δ. Χατζής. *Μια συνείδηση της Ρωμιοσύνης*, Δήμος Ιωαννιτών – Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Αχαϊκές Εκδόσεις, Πάτρα 1999, σσ. 211-225.

-----,

«Η λειτουργία της Ιστορίας στην πεζογραφία (διηγήματα και νουβέλες) του Χριστόφορου Μηλιώνη», *Θέματα Λογοτεχνίας* 47-48 (Μάιος – Δεκέμβριος 2011), σσ. 62-75.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α΄

ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΚΑΙ ΚΕΙΜΕΝΑ *

1. ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΤΖΗΣ (1913-1981)

- *Θητεία. Αγωνιστικά κείμενα 1940-1950*, Το Ροδακίό, Αθήνα 2000 (πρώτη έκδοση: Κείμενα, Αθήνα 1979): «Μουργκάνα» (σσ. 33-96), «Δρακόλιμνη (Παλιός ηπειρώτικος θρύλος)» (σσ. 97-101), «Η Γυναίκα από τη Φούρκα» (σσ. 103-108). [Και τα τρία δημοσιεύονται για πρώτη φορά το 1948. Βλ. Ν. Γουλανδρή, *Βιβλιογραφικό μελέτημα (1930-1989) Δημήτρη Χατζή*, Γνώση, Αθήνα 1991, σσ. 60-61].
- *Το τέλος της μικρής μας πόλης. Διηγήματα*, Το Ροδακίό, Αθήνα 1999 (πρώτη έκδοση: Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, Βουκουρέστι 1953· δεύτερη αναθεωρημένη έκδοση: “Επιθεώρηση Τέχνης”, Αθήνα 1963): «Ο Σιούλας ο ταμπάκος» (σσ. 7-20), «Ο τάφος» (σσ. 21-40), «Σαμπεθάι Καμπιλής» (σσ. 41-74), «Η θεία μας η Αγγελική» (σσ. 75-92), «Ο ντέτεκτιβ» (σσ. 93-114), «Η διαθήκη του καθηγητή» (σσ. 115-179), «Μαργαρίτα Περδικάρη» (σσ. 181-211). [Για τις διάφορες δημοσιεύσεις και αναθεωρήσεις των διηγημάτων βλ. Ν. Γουλανδρή, *Βιβλιογραφικό μελέτημα (1930-1989) Δημήτρη Χατζή*, ό.π., σσ. 69-78].
- *Το διπλό βιβλίο. Μυθιστόρημα*, Το Ροδακίό, Αθήνα 1999 (πρώτη έκδοση: Εξάντας, Αθήνα 1976): «6. Η τελευταία αρκούδα του Πίνδου» (σσ. 115-133).
- *Σπουδές. Διηγήματα ξανατυπωμένα και άλλα*, Το Ροδακίό, Αθήνα 2000 (πρώτη έκδοση: Κείμενα, Αθήνα 1976): «Σάντα Μαρία» (σσ. 117-128). [Το διήγημα πρωτοδημοσιεύεται το 1961. Βλ. Ν. Γουλανδρή, *Βιβλιογραφικό μελέτημα (1930-1989) Δημήτρη Χατζή*, ό.π., σ. 98].

* Για κάθε έργο σημειώνουμε αρχικά την έκδοση που χρησιμοποιούμε και έπειτα, σε παρένθεση, την πρώτη, όταν υπάρχουν περισσότερες ή αναθεωρημένες εκδόσεις. Ακολουθούν τα κείμενα του τόμου με ηπειρώτικη θεματολογία και, εντός παρενθέσεως, οι σελίδες τους στην έκδοση που κάνουμε χρήση. Στο τέλος, μέσα σε αγκύλες, δίνονται πληροφορίες για τις πρώτες δημοσιεύσεις των κειμένων.

2. ΚΙΜΩΝ ΤΖΑΛΛΑΣ (1918-1986)

- *Η Επίθεση. Διηγήματα*, Εκδόσεις περιοδικού “Ενδοχώρα”, Γιάννινα 1962: «Ο θάνατος του γερο-Μίσια» (σσ. 3-13), «Η Επίθεση» (σσ. 14-23), «Χρονικό της Κατοχής» (σσ. 24-28), «Μια ιστορία του Στραβάραπα» (σσ. 29-43), «Το κρύσταλλο» (σσ. 44-52), «Περιμένοντας το Φέρρυ – Μπωτ» (σσ. 53-60), «Ακίνδυνη μάχη» (σσ. 65-70), «Επιστροφή» (σσ. 85-93), «Στα χιόνια» (σσ. 94-104). [Ορισμένα από τα διηγήματα δημοσιεύονται αρχικά στο περιοδικό των Ιωαννίνων *Ενδοχώρα* στο διάστημα 1959 - 1961].
- *Το κλείσιμο του κύκλου... Διηγήματα*, Εκδόσεις περιοδικού “Ενδοχώρα”, Γιάννινα 1965: «Το κλείσιμο του κύκλου...» (σσ. 7-27), «Ο καταδότης» (σσ. 28-36), «Το κομμένο κεφάλι» (σσ. 54-77), «Ο θάνατος του πατέρα» (σσ. 78-85), «Η θυσία» (σσ. 86-100). [Τα περισσότερα διηγήματα δημοσιεύονται για πρώτη φορά στο περιοδικό των Ιωαννίνων *Ενδοχώρα* στη διετία 1963 - 1964].
- *Σκάκι (Φανταστική ιστορία που συμβαίνει) και τρία διηγήματα*, χ.ε., Γιάννινα 1976: «Κι έξω η νύχτα...» (σσ. 84-94).

3. ΦΡΙΞΟΣ ΤΖΙΟΒΑΣ (1919)

- *Εξοδος για πάντα. Διηγήματα*, χ.ε., Γιάννινα 1991: «Τα μάγια» (σσ. 9-28), «Η εκδίκηση» (σσ. 29-48), «Ο βίος του μπασιο – Κωνσταντή» (σσ. 49-73), «Κυρα – Πολυξένη η οσία» (σσ. 75-118), «Όλβια μνήμη» (σσ. 119-125), «Η ραψωδία των βράχων (Μαρτυρία)» (σσ. 127-183), «Τα περιστέρια» (σσ. 187-190), «Το “μοιρολόι” του γύφτου» (σσ. 191-195), «Ο μαύρος κύκλος» (σσ. 197-206), «Το πένθος» (σσ. 207-210), «Το πρόσωπο του καιρού μας» (σσ. 211-216). [Ορισμένα από τα διηγήματα πρωτοδημοσιεύονται στο περιοδικό των Ιωαννίνων *Ενδοχώρα* στις αρχές της δεκαετίας του 1960 και άλλα στο περιοδικό, επίσης των Ιωαννίνων, *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980].
- *Λιχνίσματα. Αφηγήματα*, χ.ε., Γιάννινα 1999: «Πού είστε, κύριοι...» (σσ. 5-12), «Μαγαζί δίχως πόρτα και άλλα» (σσ. 13-21), «Ανεκδοτολογία και άλλα» (σσ. 22-30), «Θρησκευτικά» (σσ. 31-40), «Χριστουγεννιάτικο» (σσ. 41-51), «Να σμιλευτεί!...» (σσ. 52-61), «Τα πάθη του Ριγολέττου» (σσ. 62-73), «Η πλεξίδα» (σσ. 74-83), «Ο χαρταετός» (σσ. 84-99), «Το πέταγμα του γερο-κότσυφα» (σσ. 100-111), «Στην κόψη της Πίνδου (Οδοιπορικό)» (σσ. 112-

126), «Όλβια μνήμη II (σπουδή γραφής)» (σσ. 127-140). [Ορισμένα από τα διηγήματα πρωτοεμφανίζονται στο περιοδικό *Ενδοχώρα* κατά τη διετία 1960-1961 και άλλα στα περιοδικά *Το Ζαγόρι μας* και *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980].

4. ΓΙΑΝΝΗΣ ΔΑΛΛΑΣ (1924)

- *Στο ρεύμα του ποταμού. Ιστορίες του ηπειρωτικού νότου – Η Άνω πόλις – Υπερορία*, Γαβριηλίδης, Αθήνα 2004 (πρώτη έκδοση: Ερμής, Αθήνα 1986): «Απογραφή» (σσ. 13-17), «Ο Λούρος» (σσ. 19-30), «Μπεκήρ ο τουρκόγυφτος» (σσ. 31-53), «Αρχέγονοι άνθρωποι» (σσ. 55-72), «Αρχέγονοι άνθρωποι. Κεφάλαιο ύστερο» (σσ. 73-88), «Στα καλυβόσπιτα» (σσ. 89-103), «Λαζοί και άλλοι» (σσ. 105-112), «Ο Τζίμμη και η μοναξιά» (σσ. 113-125), «Η γέφυρα του καλόγερου» (σσ. 127-145), «Μικρή μπαλλάντα για τους εβραίους του ηπειρωτικού νότου» (σσ. 147-156), «Μια πόλη στοιχειωμένη» (σσ. 157-162), «Έδώ σκοπευτήρια ...» (σσ. 163-165), «Στην κόψη του καιρού» (σσ. 167-181), «Ρέκβιεμ» (σσ. 183-186), «Ο δρόμος έβγαζε σε πανδοχεία» (193-196), «Λεπτομέρειες ενός χρονικού» (σσ. 197-206), «Σε τέσσερων τους ώμους» (σσ. 207-216). [Τα περισσότερα κείμενα του τόμου είναι γραμμένα και δημοσιευμένα σε διάφορα περιοδικά κατά την περίοδο 1947 - 1963].

5. ΤΑΣΟΣ ΠΟΡΦΥΡΗΣ (1931)

- *Η Δοντάγρια. Διηγήματα*, Σοκόλης, Αθήνα 2006: «Η Δοντάγρια» (σσ. 9-17), «Μια συνηθισμένη μέρα» (σσ. 19-23), «Κρίκοι στην αλυσίδα» (σσ. 25-31), «Η άφιξη» (σσ. 41-49), «Το πάρτι» (σσ. 51-59), «Λαμπρινή» (σσ. 75-83), «Παραμονή Χριστουγέννων» (σσ. 85-92), «Λαϊκή Αγορά» (σσ. 93-98), «Το μέγιστο μάθημα» (σσ. 107-112), «Το άλογο» (σσ. 113-119), «Η επίταξη» (σσ. 121-126). [Στο χρονικό διάστημα 1995 - 2002 τρία από τα παραπάνω διηγήματα πρωτοδημοσιεύονται σε περιοδικά και εφημερίδες].

6. ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΜΗΛΙΩΝΗΣ (1932)

- *Μια χαμένη γεύση*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999: «Υπεράνθρωποι, Λαγός και Αλεπού» (σσ. 47-56), «Σπασμένες εικόνες» (σσ. 57-69), «Ποιος

- πρόδωσε» (σσ. 89-106), «Αχερουσία» (σσ. 107-111), «Φιλιάτες» (σσ. 113-117), «Πωγώνι» (σσ. 119-124), «Πάργα» (σσ. 125-130). [Τα κείμενα δημοσιεύονται για πρώτη φορά σε περιοδικά κατά την περίοδο 1954 - 1964. Βλ. Δ.Χ. Σκλαβενίτης, *Χριστόφορος Μηλιώνης. Χρονολόγιο – Βιβλιογραφία – Ανθολόγιο (από το 1954 ως το 2002)*, Σοκόλης, Αθήνα 2003, σσ. 71-73].
- *Το πουκάμισο του Κένταυρου και τ' άλλα διηγήματα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983 (επανεκδοση των πρώτων του συλλογών: *Παραφωνία. Διηγήματα*, Εκδόσεις "Ενδοχώρας", Γιάννινα 1961 και *Το πουκάμισο του Κένταυρου*, χ.ε., Αθήνα 1971]: «Παραφωνία» (σσ. 63-67), «Το λαγούτο» (σσ. 69-72), «Ο κύκλος του φεγγαριού» (σσ. 121-126), «Στο φαράγγι» (σσ. 141-148), «Ένα κλαδί κορομηλιάς» (σσ. 149-154). [Τα διηγήματα δημοσιεύονται αρχικά σε περιοδικά και εφημερίδες από 1960 έως το 1965. Βλ. Δ.Χ. Σκλαβενίτης, *Χριστόφορος Μηλιώνης. Χρονολόγιο – Βιβλιογραφία – Ανθολόγιο (από το 1954 ως το 2002)*, ό.π., σσ. 71-73].
 - *Ακροκεραύνια*, Κέδρος, Αθήνα ²1981 (πρώτη έκδοση με τον χαρακτηρισμό «νουβέλες»: Κέδρος, Αθήνα 1976): «Ακροκεραύνια» (σσ. 9-75), «Στην άκρη στο ποτάμι» (σσ. 77-101), «Ξενοδοχείον "Η Ωραία Ελλάδα"» (σσ. 103-132), «Η Αποκριά» (σσ. 133-149).
 - *Τα Διηγήματα της Δοκιμασίας*, Κέδρος, Αθήνα ²2002 (πρώτη έκδοση: Κέδρος, Αθήνα 1978): «Όταν όλα σταμάτησαν» (σσ. 9-18), «Εγκλεισμός» (σσ. 19-29), «Οι δυο Χωρο-φύλακες» (σσ. 30-35), «Στην Κατάρα» (σσ. 43-48), «Η κραυγή» (σσ. 55-59). [Τα διηγήματα πρωτοδημοσιεύονται στο περιοδικό των Ιωαννίνων *Δοκιμασία* κατά τη διετία 1973 - 1974. Βλ. Δ.Χ. Σκλαβενίτης, *Χριστόφορος Μηλιώνης. Χρονολόγιο – Βιβλιογραφία – Ανθολόγιο (από το 1954 ως το 2002)*, ό.π., σ. 73].
 - *Δυτική Συνοικία*, Κέδρος, Αθήνα ²1985 (πρώτη έκδοση: Κέδρος, Αθήνα 1980).
 - *Καλαμάς κι Αχέροντας. Διηγήματα*, Κέδρος, Αθήνα ²1990 (πρώτη έκδοση: Στιγμή, Αθήνα 1985): «Ο φρύνος» (σσ. 7-19), «Καλαμάς κι Αχέροντας» (σσ. 21-37), «Ο Τσαλαπετεινός» (σσ. 39-51), «Η Μαναμεγάλη» (σσ. 53-64), «Κοριαντολίνο» (σσ. 65-79), «Ο παιδικός μου φίλος Ισμαήλ Κανταρέ» (σσ. 81-93), «Symphonia» (σσ. 95-111), «Η Φρύνη» (σσ. 113-124), «Ο τελευταίος ταμπάκος» (σσ. 125-138), «Κείνος ο σουραυλής» (σσ. 139-151), «Εν γενεά

και γενεά» (σσ. 153-164) [Τα διηγήματα δημοσιεύονται για πρώτη φορά σε διάφορα περιοδικά κατά την περίοδο 1976 - 1985. Βλ. Δ.Χ. Σκλαβενίτης, *Χριστόφορος Μηλιώνης. Χρονολόγιο – Βιβλιογραφία – Ανθολόγιο (από το 1954 ως το 2002)*, ό.π., σσ. 73-74].

- *Ο Σιλβέστρος. Μυθιστόρημα*, Κέδρος, Αθήνα ²1988 (πρώτη έκδοση: Κέδρος, Αθήνα 1987).
- *Χειριστής Ανελκυστήρος. Διηγήματα*, Κέδρος, Αθήνα 1993: «Ο ίλιγγος» (σσ. 7-26), «Ο φιλόκαλος ληστής» (σσ. 43-56), «Ο άλλος δρόμος» (σσ. 57-71), «Η Σουλβάνα» (σσ. 73-93), «Δικαιοσύνη» (σσ. 117-130), «Ετεροδημότης» (σσ. 131-146), «Χειριστής Ανελκυστήρος» (σσ. 167-176). [Τα διηγήματα δημοσιεύονται αρχικά σε διάφορα περιοδικά στο διάστημα 1988 - 1993. Βλ. Δ.Χ. Σκλαβενίτης, *Χριστόφορος Μηλιώνης. Χρονολόγιο – Βιβλιογραφία – Ανθολόγιο (από το 1954 ως το 2002)*, ό.π., σσ. 74-75].
- *Τα φαντάσματα του Γιορκ. Διηγήματα*, Κέδρος, Αθήνα 1999: «Βιντεοκάμερα Panasonic» (σσ. 7-24), «Οι Φωνές» (σσ. 25-41), «Τα φαντάσματα του Γιορκ» (σσ. 45-53), «Έλεος, κύριε μηχανικέ!» (σσ. 73-89), «Κρητικό Παλίμψηστο» (σσ. 121-134), «Ακούω τον άνεμο» (σσ. 135-164), «Ο ιός του κομπιούτερ» (σσ. 165-182). [Τα περισσότερα διηγήματα πρωτοδημοσιεύονται σε διάφορα περιοδικά στο διάστημα 1995 - 1998. Βλ. Δ.Χ. Σκλαβενίτης, *Χριστόφορος Μηλιώνης. Χρονολόγιο – Βιβλιογραφία – Ανθολόγιο (από το 1954 ως το 2002)*, ό.π., σσ. 76-77].

7. ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΣΤΑΜΑΤΗΣ (1932-2007)

- *Ο κάμπος με τα όνειρα. Διηγήματα*, Δίφρος, Αθήνα 1960: «Έξω απ' το περιβόλι» (σσ. 7-41), «Λίγος αφρός στο νερό» (σσ. 43-56), «Πριν απ' τη βροχή» (σσ. 81-106). [Για το «Λίγος αφρός στο νερό» χρησιμοποιούμε την αναθεωρημένη μορφή του στη συλλογή διηγημάτων: *Η στροφή της Κλεοπάτρας*, Αιγόκερως, Αθήνα 2007, σσ. 228-237].
- *Νυχτερινή Επαφή. Διηγήματα*, Εκδόσεις Σωτήρη Θ. Γκιζίκη, Αθήνα 1964: «Τα χρώματα της ίριδας» (σσ. 21-28), «Tango notturno» (σσ. 29-43), «Γαβαών χλμ. 405» (σσ. 59-97). [Αναδημοσίευση του διηγήματος «Τα χρώματα της ίριδας» στον τόμο: *Χάρτινοι Μύθοι. Διηγήματα*, Αιγόκερως, Αθήνα 1993, σσ. 33-41. Στον ίδιο τόμο παρουσιάζεται και μία διαφορετική εκδοχή του

διηγήματος «Tango notturno» (σσ. 81-100). Εμείς χρησιμοποιούμε και για τα δύο την πρώτη έκδοση. Πρώτη δημοσίευση του διηγήματος «Τα χρώματα της ίριδας» στο περιοδικό των Ιωαννίνων *Ενδοχώρα* 26 (Γενάρης–Φλεβάρης 1964) σσ. 60-65].

- *Το πρόσχημα. Νουβέλλα* (sic), χ.ε., Αθήνα 1971.
- *Ο συνήγορος ή η Μαρία που δεν ήθελε. Δεύτερη Έκδοση Αναθεωρημένη*, Αιγόκερως, Αθήνα 1987 (πρώτη έκδοση: Κάλβος, Αθήνα 1972).
- *Ιάσοντας ο Ξένος*, Φιλιππότης, Αθήνα 1980.
- *Στην κοιλάδα του Ίναχου. Μυθιστόρημα*, Σοκόλης, Αθήνα 1991.
- *Την τελευταία κραυγή την άκουσε μια πόρνη. Μυθιστόρημα*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999.
- «Η σφαίρα και ο Εβραίος», διήγημα από τη συλλογή *Η στροφή της Κλεοπάτρας*, Αιγόκερως, Αθήνα 2007, σσ. 138-143. [Πρώτη δημοσίευση στο περιοδικό: *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 37-38 (Ιανουάριος – Δεκέμβριος 2001), σσ. 153-157].

8. ΦΑΝΗΣ ΜΟΥΛΙΟΣ (1937)

- *Η Φαμίλια των Λιστινών. Μυθιστόρημα*, Συμπληρωμένη και αναθεωρημένη έκδοση, Λωτός, Αθήνα ⁴1997 (πρώτη έκδοση: Επικαιρότητα, Αθήνα 1984).
- *Οι Κληρονόμοι. Μυθιστόρημα*, Επικαιρότητα, Αθήνα ³1990 (πρώτη έκδοση: Επικαιρότητα, Αθήνα 1988).
- *Μηχανορραφείον «Τα μάτια σου». Διηγήματα*, Γκοβόστης, Αθήνα 1994: «Όλοι οι άνθρωποι του σπιτιού» (σσ. 66-70).
- *Ο Ορφέας δεν είναι πια εδώ*, Γκοβόστης, Αθήνα 1997.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β΄

ΑΝΘΟΛΟΓΗΜΕΝΟΙ ΠΕΖΟΓΡΑΦΟΙ ΣΤΙΣ ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΑΝΘΟΛΟΓΙΕΣ (1997 – 2006) ΓΙΑ ΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟ ΚΑΙ ΤΑ ΓΙΑΝΝΕΝΑ

Αρ.	ΠΕΖΟΓΡΑΦΟΣ	ΔΑ- ΝΗΑ	ΜΗΛΙΩ- ΝΗΣ	ΚΑΨΩ- ΜΕΝΟΣ	ΤΣΑΛΙΚΙ - MILIONI	ΙΑΜ- ΒΟΣ
1.	Αβέρωβ Τατιάνα					*
2.	Αβέρωφ-Τοσίτσας Ευάγγελος	*				
3.	Αθανασιάδης Τάσος		*			
4.	Ακρίτας Λουκής		*			
5.	Αλεξάκης Βασίλης	*				
6.	Αποστολίδης Ρένος	*		*		
7.	Αποστολίδης Τάτσης		*			
8.	Αρμένης Γιώργος			*		
9.	Αυδίκος Βαγγέλης					*
10.	Γκουρογιάννης Βασίλης			*	*	*
11.	Δάλλας Γιάννης	*	* (ποίηση)	*		* (ποίηση)
12.	Δερέκα Άννα			*		
13.	Δημητρίου Σωτήρης				*	*
14.	Ζιώγας Βασίλης	*				
15.	Ζούμπος Σωτήρης	*				
16.	Καλπούζος Γιάννης					*
17.	Κατσουλάρης Κώστας					*
18.	Κούτας Βαγγέλης					*
19.	Κουτσοκώστα Βάντα					*
20.	Κρυστάλλης Κώστας		*			
21.	Κυπαρίσσης Πάνος			*		*
22.	Κώτσιας Τηλέμαχος					*
23.	Λαζάνης Ναπολέον	*		*		
24.	Λυμπερόπουλος Γιάννης			*		
25.	Μάλαμας Λάμπρος	*				
26.	Μηλιώνης Χριστόφορος	*	*	*	*	*
27.	Μήτσου Αντρέας	*				
28.	Μπεράτης Γιάννης	*	*			
29.	Νικολαΐδης Αριστοτέλης	*				
30.	Νικολαΐδης Ν. Ιωάννης	*				
31.	Νόλλας Δημήτρης					*
32.	Ντουνιά Χριστίνα					*
33.	Οικονόμου Απόστολος	*				
34.	Οικονόμου Μ. Γιώργος			*		
35.	Παπαγγέλης Αναστάσιος	*				

36.	Παπασωτηρίου Χ. Γιώργος					*
37.	Πορτολομαΐου-Λάζου Μαρία			*		
38.	Πορφύρης Τάσος					*
39.	Ρούφος Ρόδης	*				
40.	Σαλαμάγκας Στ. Δημήτριος	*				
41.	Σκαργώτης Μάνθος					*
42.	Σπέγγος Μιχάλης					*
43.	Σταμάτης Στέφανος		*	*	*	*
44.	Σωτηροπούλου Έρση	*				
45.	Τατσόπουλος Πέτρος	*				
46.	Τζάλλας Κίμωνας	*	*			
47.	Τζιόβας Φρίξος		*	*		
48.	Χατζή-Πελλερέν Γεώργιος	*				
49.	Χατζής Δημήτρης	*	*		*	
50.	Χουλιαράς Νίκος	*	*	*	*	
51.	Χρηστοβασίλης Χρήστος	*	*		*	
52.	Χωμενίδης Χρήστος	*				

Ανθολογίες

Δανιήλ: Χρήστος Δανιήλ (επιμ.), *Τα Γιάννενα στη νεοελληνική πεζογραφία (Ανθολογία κειμένων 1898 – 1997)*, Ιερά Μητρόπολις Ιωαννίνων - Ίδρυμα Κων/νου Κατσάρη, Ιωάννινα 1997.

Μηλιώνης: Χριστόφορος Μηλιώνης (επιμ.), *Μια πόλη στη λογοτεχνία: Γιάννενα*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2002.

Καψωμένος: Ερατοσθένης Γ. Καψωμένος (επιμ.), *Η πόλις άδουσα. Ανθολόγιο Ηπειρώτικης πεζογραφίας*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2002.

Tsaliki – Milioni: Tatiana Tsaliki – Milioni (επιμ.), *Nouvelles Grecques d'Épire*, μτφ. Département d'Études Post-Universitaires Traduction - Traductologie de l'Université d'Athènes, L'Harmattan, Paris 2002.

Ταμβος: Νίκος Δελιγιάννης – Νίκος Δανιήλ (επιμ.), «Αφιέρωμα στην Ήπειρο. 27 Ηπειρώτες Λογοτέχνες γράφουν για την Ήπειρο», *Ταμβος* 11-12 (Άνοιξη – Καλοκαίρι 2006), σσ. 5-65.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ΄

ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΑ ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ ΣΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Αρ.	Συγγραφέας	Κείμενο	Ηπειρώτικος Χώρος	Τοπωνύμια Μικροτοπωνύμια Οδωνύμια Κτίρια Εθνικά Κύρια Ονόματα Τοπικά Επίθετα
1	Δ. Χατζής	Μουργκάννα	Περιοχή της Μουργκάννας και Ιωάννινα, με ρητή αναφορά των αντίστοιχων τοπωνυμίων.	Περιοχή Μουργκάννας: Μουργκάννα, Τσαμαντάς Πόβλα = Αμπελώνας, Λειά, Μπαμπούρι = Βαβούρι, Παλιοχώρι, Καστάνιανη = Καστανή Πωγωνίου, Αγια- Μαρίνα (Πωγωνίου), μοναστήρι του Μακραλέξη (= στη Κάτω Λάβδανη Πωγωνίου), Κεράσοβο (Πωγωνίου). Υψώματα Μουργκάννας: Τζελίλι, Κορπόραχη, Κόκκινο Λιθάρι, Μεγάλη Ράχη, Σκηταριό, Τσεροβέτσι, Στάλος, Καστρί, Ταβέρα. Ιωάννινα: Μιτσικέλι, Γιάννινα, πλατεία της πόλης, Στρατόπεδον Βελισσαρίου, χτίριο της Μεραρχίας. Ήπειρος (γενικά): Ήπειρος, Ηπειρωτόπουλα, Βορειοηπειρώτης, Ηπειρώτες. Φιλιάτες – Φιλιάτι, Κόνιτσα, Πρέβεζα, Παραμυθιά, Καλαμάς, Τζουμέρκα, Πωγώνι, Ζαγόρι, Βωβούσα, Χρυσόραχη = Χρυσόρραχη Ζίτσας, Κλειδονιάβιστα =. Κλειδωνιά Κόνιτσας, Σαγιάδα, Παλαμπάς (Θεσπρωτίας),

				Ασπροκκλήσι (Θεσπρωτίας), Άρματα (Κόνιτσας), Κεράσοβο = Αγία Παρασκευή Κόνιτσας, Αχέροντας, Πίνδος.
2	Δ. Χατζής	Δρακόλιμνη (Παλιός ηπειρώτικος θρύλος)	Δρακόλιμνη Σμόλικά, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Δρακόλιμνη, Σμόλικάς, Κόνιτσα, Ζαγόρια, Πάπιγκο, Μέτσοβο, Πίνδος, Γράμμος. Κορυφές - πολυβολεία του Σμόλικά στον Εμφύλιο: Σούσνιτσα, Κλέφτης, Πολιάνα, Γύφτισσα, Ταμπούρι.
3	Δ. Χατζής	Η Γυναίκα από τη Φούρκα	Φούρκα Κόνιτσας, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Φούρκα (Κόνιτσας), Κεράσοβο = Αγία Παρασκευή Κόνιτσας.
4	Δ. Χατζής	Ο Σιούλας ο ταμπάκος	Ιωάννινα, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	Ιωάννινα: Λίμνη, κάστρο - τείχια του κάστρου, μαχαλάς των ταμπάκικων, μαχαλάδες Μικρασιατών προσφύγων, ξυλάδικα, Σκάλα, νησί της λίμνης, Μητροπολιτικός ναός του Αγίου Αθανασίου, παζάρι, μπιζεστένια, κουδουνάδικα, βαρελάδικα, «Μεγάλη Βαθιά» (= περιοχή της λίμνης). Ήπειρος (γενικά): Μετσοβίτες, Ζαγορίσιοι, Βλαχοζάγορα, Βλάχοι, Βωβουσιώτες, Ντομπρινοβίτες,
5	Δ. Χατζής	Ο τάφος	Πιθανώς Άρτα, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	Ποτάμι, εκκλησία Αγίων Θεοδώρων, γιοφύρι, πλατεία.
6	Δ. Χατζής	Σαμπεθάι Καμπιλής	Ιωάννινα, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	Ιωάννινα: Εβραϊκές συνοικίες - οβραϊκά, Συναγωγή – Συναγωγή, Κάστρο, πορνεία - οίκοι ανοχής, παζάρι, λίμνη, Εύροια, εβραϊκό σχολείο «Αλλιάνς Φρανσαίζ».

7	Δ. Χατζής	Η θεία μας η Αγγελική	Ιωάννινα, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	Ιωάννινα: Αρχιμαντρίο, εκκλησία Αρχιμανδριού, Κάστρο, Παναγία Αρχιμανδριώτισσα, παζάρι, μπιζιστένια, κουδουνάδικα, χαλκωματάδικα, τσαρουχάδικα, μαγαζιά χρυσικών. Ήπειρος (γενικά): Κουτσοβλάχοι, Καλαρρυτινοί, Συρρακιώτες.
8	Δ. Χατζής	Ο ντέτεκτιβ	Ηπειρώτικη κωμόπολη, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της.	
9	Δ. Χατζής	Η διαθήκη του καθηγητή	Πιθανώς Άρτα, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης. Χρησιμοποιείται ιστορικό υλικό από τα Ιωάννινα.	Γεφύρι, Δωδώνη, ποτάμι, παζάρι, χάνια δίπλα στο γεφύρι, φιλανθρωπικά καταστήματα των Γιαννίνων.
10	Δ. Χατζής	Μαργαρίτα Περδικάρη	Ιωάννινα, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	Ιωάννινα: Ιερά Μητρόπολη, Ιερός Ναός Αγίου Αντωνίου του νεομάρτυρος (= πιθανή έμμεση αναφορά στον νεομάρτυρα Άγιο Γεώργιο τον εξ Ιωαννίνων, ο οποίος μαρτύρησε την ημέρα της εορτής του Αγίου Αντωνίου – 17 Ιανουαρίου 1838) , δημαρχείο. Ήπειρος (γενικά): Πίνδος.
11	Δ. Χατζής	Το διπλό βιβλίο Κεφ. 6: Η τελευταία αρκούδα του Πίνδου	Ντομπρίνοβο = Ηλιοχώρι Ζαγορίου, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Ντομπρίνοβο – Ηλιοχώριον, επαρχία Δωδώνης, Πίνδος, Κόνιτσα, βουνό της Λάιστας (Λάιστα = χωριό νότια του Σμόλικα), Αώος, Γυφτόκαμπος (= περιοχή στο Ζαγόρι), Γιάννινα. Τσεπέλοβο, Σμόλικας, Πάπιγκο, Πολιάνα (= κορυφή), Σκαμνελίτες

				(Σκαμνέλι = χωρίο του Ζαγορίου).
12	Δ. Χατζής	«Σάντα Μαρία»	Μεσαιωνική Ήπειρος, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Ήπειρος, Άρτα.
13	Κ. Τζάλλας	Ο θάνατος του γερο-Μίσια	Κονιτσιώτικα βουνά, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Αλβανία, Κονιτσιώτικα βουνά.
14	Κ. Τζάλλας	Η Επίθεση	Ήπειρος, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	
15	Κ. Τζάλλας	Χρονικό της Κατοχής	Ιωάννινα, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	Ιωάννινα: Λίμνη, Γιάννενα, Μιτσικέλι.
16	Κ. Τζάλλας	Μια ιστορία του Στραβάραπα	Ηπειρώτικο χωριό, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	
17	Κ. Τζάλλας	Το κρύσταλλο	Ιωάννινα, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	Ιωάννινα: Λίμνη. Ήπειρος (γενικά): Ιόνιο πέλαγος.
18	Κ. Τζάλλας	Περιμένοντας το Φέρρυ – Μπωτ	Πιθανώς Ηγουμενίτσα, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	
19	Κ. Τζάλλας	Ακίνδυνη μάχη	Ιωάννινα, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	Ιωάννινα: Πλατεία, λίμνη.
20	Κ. Τζάλλας	Επιστροφή	Ιωάννινα, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	Ιωάννινα: Πλατεία.
21	Κ. Τζάλλας	Στα χιόνια	Περιοχή του Σμόλικα, με ρητή	Σμόλικας, Πίνδος.

			αναφορά του τοπωνυμίου.	
22	Κ. Τζάλλας	Το κλείσιμο του κύκλου...	Μουργκάνα, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Στάλος, Βελίκα (= υψώματα της Μουργκάνας), Πίνδος, Μουργκάνα, Ιόνιο (πέλαγος), Μπαμπούρι = χωριό της Μουργκάνας, Χορμούλη, Ηγουμενίτσα, Σούλι.
23	Κ. Τζάλλας	Ο καταδότης	Πίνδος, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Πίνδος.
24	Κ. Τζάλλας	Το κομμένο κεφάλι	Περιοχές Καλαμά και Ζαγορίου, με ρητή αναφορά των αντίστοιχων τοπωνυμίων.	Καλαμάς, κοιλάδα του Καλαμά, Ζαγόρι, Μιτσικέλι, βουνά της Κόνιτσας, Γιάννενα.
25	Κ. Τζάλλας	Ο θάνατος του πατέρα	Ηπειρώτικο χωριό, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	
26	Κ. Τζάλλας	Η θυσία	Ιωάννινα, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	Ιωάννινα: Γιάννινα, Γιαννιώτες, Γιαννιώτης, νοικοκυραίοι των Γιαννίνων, Μπαϊρακλή Τζαμί (= κατεδαφισμένο σήμερα τζαμί στη συμβολή των οδών Λ. Βύρωνα, Ανεξαρτησίας και Καλάρη), Τουρκογιαννιώτες, Κάστρο, Λίμνη, μεγάλη πύλη του Κάστρου, συνάφι των μπαντίδων (= παληκαράδων) των Γιαννίνων, εξοχική εκκλησιά = Περίβλεπτος, Σαράγι, καστροπόρτα. Ήπειρος (γενικά): Περιστέρι (= Λάκμος).
27	Κ. Τζάλλας	Κι έξω η νύχτα...	Ιωάννινα, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	Ιωάννινα: Λίμνη, αρχαίο φρούριο.
28	Φ. Τζιόβας	Τα μάγια	Δοβρά =	Δοβρά: Δοβρά, «γραμμένη

		Ιστορίες της Δοβράς	Ασπράγγελοι Ζαγορίου και Ιωάννινα, με ρητή αναφορά των αντίστοιχων τοπωνυμίων.	πλάκα», Ροντοβάνι (= βουνοκορφή νότια της Δοβράς), Αϊ-Νικόλας = «καινούργια εκκλησία του χωριού», «τρύπιο λιθάρι», μοναστήρι των Ασπραγγέλων, «σιόποτο», Δοβριανίτισσα, πέρα μαχαλάς της Δοβράς, Ντοβρά, Δοβριανίτες. Ιωάννινα: Γιάννινα, σαράι, Καπλάνειος Σχολή, Γιαννιώτες, παζάρι, σιδεράδικα, «πλάτανος» έξω από τη μεγάλη καστρόπορτα = Κουρμανιό, τζαμί του Ασλάν πασιά, ακρολιμνιά, τάφος της πόλης, κάστρο, λίμνη, νησί των Γιαννίνων, μοναστήρι των Φιλανθρωπινών. Ήπειρος (γενικά): Ζαγόρι, Βίκος, Καπεσοβίτης, Ηπειροθεσσαλία, Κόνιτσα, Καπέσοβο, Ζαγοροχώρια, Μπεράτι, Ήπειρος, Τσεπέλοβο, Κασιδιάρης, βαλτότοπος της Λαψίστας, Γκαμήλα (= κορυφή της Τύμφης), Δρακόλιμνη (Τύμφης), Μετσοβίτης, Κάτω Βίτσα, Βιτσινός, Ροδόβολη (= βουνό στην περιοχή Ζαγορίου), Βραδέτο (= χωριό του Ζαγορίου).
29	Φ. Τζιόβας	Η εκδίκευση Ιστορίες της Δοβράς	Δοβρά = Ασπράγγελοι Ζαγορίου και Ιωάννινα, με ρητή αναφορά των αντίστοιχων τοπωνυμίων.	Δοβρά: Δοβρά, Λάπατο (= βουνοκορυφή της Δοβράς), «Βρύση πασιά» = τοποθεσία Ν της Δοβράς, Δοβριανίτες, Δοβριανίτης, Ροντοβάνι (βλ. αριθ. 28), Αϊ-Χριστόφορος, Σιόποτο, Δοβρά, μοναστήρι των Ασπραγγέλων, παρακκλήσι Αγίας Παρασκευής, αρχαίο καστράκι = θέση «Καταφύ» της Δοβράς.

				Ιωάννινα: Γιάννινα, μεγάλη καστρόπορτα, Τουρκογιαννιώτες, Καπλάνειος Σχολή. Ήπειρος (γενικά): Ήπειρος, Αρβανιτιά = Αλβανία, Άρτα, βάλτος της Λαψίστας, αρβανίτης, Βίκος, Βίτσα, Μονοδέντρι, Γουμενίτσα = Ηγουμενίτσα, Γρεβενίτι (= χωριό του Ζαγορίου).
30	Φ. Τζιόβας	Ο βίος του μπασιο – Κωνσταντή Ιστορίες της Δοβράς	Δοβρά = Ασπράγγελοι Ζαγορίου και Ιωάννινα, με ρητή αναφορά των αντίστοιχων τοπωνυμίων.	Δοβρά: Δοβρά, Δοβριανίτης. Ιωάννινα: Γιάννινα – Γιαννίνων, πόλεως Ιωαννίνων, παζάρι των Γιαννίνων, «Γυαλί καφενέ» (= καφενείο και περιοχή στην πλατεία Γεωργίου Σταύρου), «Πλάτανος» = πλατεία Γεωργίου Σταύρου, τουρκογειτονιά Ιμβραχήμ πασιά (= η συνοικία γύρω από το Ιμπραήμ Πασά Τζαμί ή Γενί Τζαμί ή Ιμπροχώρ στην πλατεία Νότη Μπότσαρη – πρώην Σκουμπουρδή, στη συμβολή των οδών Μπότσαρη και Δαγκλή, απέναντι από το ξενοδοχείο «Εγνατία»), ταμπάκικα, εν τη πόλει Ιωαννίνων, Ζωσιμαία Σχολή. Ήπειρος (γενικά): Πίνδος, Ζαγορίσιος, Ήπειρος, Περιβόλι (Πίνδου), Βοβούσα (Ζαγορίου), «ταμπούρι του Ζιάκα» στη Βοβούσα, Μόρφα (= βουνό δυτικά της Βοβούσας), Γυφτόκαμπος (περιοχή στο Ζαγόρι), Λακιώτες (= από τη Λάκα Σούλι ή Πωγώνι), Τσιάμηδες, Ζαγοροχώρι,

				Βοστίνα = Πωγωνιανή Πωγωνίου, Παραμυθιά, Ζαγόρια, Κόνιτσα, Πωγώνια, Άγιοι Σαράντα, Πωγωνίσσιος.
31	Φ. Τζιόβας	Κυρα – Πολυξένη η οσία Ιστορίες της Δοβράς	Δοβρά = Ασπράγγελοι Ζαγορίου και Ιωάννινα, με ρητή αναφορά των αντίστοιχων τοπωνυμίων.	Δοβρά: Αγία Παρασκευή της Δοβράς, Δοβρά, Αϊ- Νικόλας, «Βρύση πασιά», «παλιουριά», «σιούμελα», μοναστήρι των Ασπραγγέλων. Ιωάννινα: Γιάννινα, πλατεία των Γιαννίνων, σπίτι του Αϊ-Γιώργη του νεομάρτυρα, συνοικία Πλάτανος (βλ. αριθ. 30), τζαμί και τούρκικο νεκροταφείο πίσω από τα χάνια της συνοικίας Πλάτανος = Τζαμί Μπαχράμ Πασά ή Λιαμ Τζαμί (στη συμβολή των οδών Βαλαωρίτου και Πουκεβίλ), άλσος Ηπειρωτών ποιητών = πλατεία Ζαλόγγου, πόλη των Γιαννίνων, παζάρι, αγορά, κεντρική πλατεία, λίμνη, πρώην συνοικία Ιμβραχήμ ή Ιμπραχήμ Πασιά (βλ. αριθ. 30), «Ντραμπάτοβα» = «μια σπηλιά στα ριζά του Μιτσικελιού», Παμβώτιδα, Μιτσικέλι, Αίγλη = «υπαίθριος κινηματογράφος στο άκρο της κεντρικής πλατείας», γιαννιώτης, μεγάλη συναγωγή του κάστρου, εβραϊκό νεκροταφείο, ταμπάκικα της λίμνης, Επαγγελματικό Επιμελητήριο Ηπείρου, δημοτικό της Καπλανείου (Σχολής), Δρίσκος, κεντρική πύλη του κάστρου, εβραϊκό σχολείο «Αλλιάνς Φρανσαίζ».

				Ήπειρος (γενικά): Μουργκάνα, Ήπειρος, Βίτσα, φαράγγι του Βίκου, Ζαγορίσιοι, χάνι της Ασφάκας (= χωριό του λεκανοπεδίου Ιωαννίνων), χάνι Λυκόστομου (= χωριό του λεκανοπεδίου Ιωαννίνων), Πρέβεζα, Άγιοι Σαράντα (Αλβανία), Περιστέρι (= Λάκμος), Τζουμέρκα, Ολύτσικα (= Τόμαρος), αρβανιτοβούνια (= βουνά της Αλβανίας), ζαγορίσια, γιοφύρι της Άρτας, Μονοδέντρι (Ζαγορίου), Αρβανίτης = Αλβανός, Μετσοβίτης, Καρίτσα (= χωριό ΝΑ της Ζίτσας), Δωδωναίος Δίας (Δωδώνη), Ηπειρώται.
32	Φ. Τζιόβας	Όλβια μνήμη Ιστορίες της Δοβράς	Δοβρά = Ασπράγγελοι Ζαγορίου, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Μουργκάνα, Αρβανίτικα (= Αλβανικά) βουνά, Γιάννινα, Αρβανιτιά (= Αλβανία), Ροντοβάνι (βλ. αριθ. 28), Ζαγόρι.
33	Φ. Τζιόβας	Η ραψωδία των βράχων (Μαρτυρία) Ιστορίες της Δοβράς	Δοβρά = Ασπράγγελοι Ζαγορίου και Ιωάννινα, με ρητή αναφορά των αντίστοιχων τοπωνυμίων.	Δοβρά: Δοβρά, Ροντοβάνι (βλ. αριθ. 28), Βρύση πασιά, βρύση του «Ροντοβανιού», Ασπράγγελοι, Δοβριανίτες, «η παλιά από το 1778 χτισμένη εκκλησιά μας» = Αϊ-Νικόλας Δοβράς, Αϊ-Θανάσης. Ιωάννινα: Γιάννινα, «Τούρκικοι καφενέδες» (= πλατεία των οδών Ν. Ζέρβα, Νεοφύτου Δούκα, Καραολή-Δημητρίου, Μετσόβου και Καποδίστρια. Πίσω από τη Ζωσιμαία Ακαδημία), παραλίμνιος δρόμος, λίμνη, Μιτσικέλι, κάστρο, μιναρέδες, παζάρι, «Γυαλί Καφενέ» (βλ. αριθ. 30), φυλακή των Γιαννίνων,

				τζαμί Καλούτσιανης (= Τζαμί Κανλί Τσιεσμέ ή Τζαμί του Πασιά Καλού στην πλατεία Λάμπρου Τζαβέλλα), Ζωσιμαία Σχολή. Ήπειρος (γενικά): Αρβανιτοχώρι Κοσμάρι (= χωριό της Αλβανίας), Ήπειρος, κορφές των Τζουμέρκων (Τζουμέρκα), Αλβανία, γέφυρα και χάνι του Λυκόστομου (βλ. αριθ. 31), νερόμυλος της Βελλάς (Βελλά = Ιερά Μονή Βελλάς στο Καλπάκι), Λαψιστινός βάλτος, Πάνω Σουδενά = Άνω Πεδινά Ζαγορίου, Αρτσίστα = Αρίστη Ζαγορίου, Κόνιτσα, Μπούλτση = Ελάτη Ζαγορίου, Φιλιπιάδα, Λυκόστομο, Ηπειρώτης, Μοσπίνα = Λύγγος των Γραμμενοχωρίων, Πεδινή – «χωριό έξω από τα Γιάννινα», θέση Κορνίσια της Βίτσας, Ζαγόρι, Πάπιγκο, Βίτσα, Σουδενά = Πεδινά Ζαγορίου, Ζίτσα, μοναστήρι της Ευαγγελίστριας των Πάνω Σουδενών, Αρβανιτιά (= Αλβανία), Κάτω Σουδενά = Κάτω Πεδινά Ζαγορίου, Καρυές (= χωριό του λεκανοπεδίου Ιωαννίνων), κεντρικό Ζαγόρι, Τσεπέλοβο.
34	Φ. Τζιόβας	Τα περιστέρια Έξοδος για πάντα	Ιωάννινα, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	
35	Φ. Τζιόβας	Το «μοιρολόι» του Γύφτου Έξοδος για	Περιοχή Κασιδιάρη, Ζέλιστας και Καλαμά, με ρητή	Ζέλιστα = Φωτεινό Ν. Ιωαννίνων στην ευρύτερη περιοχή της Μουργκάνας, Ηπειρωτοχώρι, Κασιδιάρης, Καλαμάς, Ιόνιο (πέλαγος),

		πάντα	αναφορά των αντίστοιχων τοπωνυμίων.	Τύμφη, Γκραμάλα = Γκραμπάλα (= ύψωμα ΒΑ του Κασιδιάρη), Κάτω Σουδενά (βλ. αριθ. 33), Βίτσα, Ζαγοροχώρι, Ιλλυρία = Αλβανία, Βορειοηπειρώτικο, Ρωμανό (= χωριό της Λάκκας Σούλι), Ζίτσα.
36	Φ. Τζιόβας	Ο μαύρος κύκλος Έξοδος για πάντα	Ιωάννινα, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	Ιωάννινα: Λίμνη, μιναρές, Γιάννινα, τάπιες του κάστρου.
37	Φ. Τζιόβας	Το πένθος Έξοδος για πάντα	Ιωάννινα, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	Ιωάννινα: Γιάννινα – Εβραίοι των Γιαννίνων, φρούριο, κάστρο, λίμνη.
38	Φ. Τζιόβας	Το πρόσωπο του καιρού μας Έξοδος για πάντα	Ελληνο- αλβανικά σύνορα στην Ήπειρο, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Αρβανιτοχώρι (= αλβανικό χωριό) στην απέναντι πλαγιά από τα σύνορα.
39	Φ. Τζιόβας	Πού είστε, κύριοι...	Δοβρά = Ασπράγγελοι Ζαγορίου, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Σεπετούρα (= ύψωμα Β της Δοβράς), Μπάγια – Κήποι (= χωριό του Ζαγορίου), Ζαγόρι, «Μελίσσι» (= ορεινή τοποθεσία της Δοβράς), «Λειβαδάκια» (= τοποθεσία Β της Δοβράς).
40	Φ. Τζιόβας	Μαγαζί δίχως πόρτα και άλλα	Δοβρά = Ασπράγγελοι Ζαγορίου, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Ζαγόρι, Ζαγοροχώρια, Τσεπέλοβο, Τσεπελοβίτης, Πρέβεζα.
41	Φ. Τζιόβας	Ανεκδοτο- λογία και άλλα	Δοβρά = Ασπράγγελοι Ζαγορίου, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Ζαγοροχώρια, Σιόποτο = «βρύση του Ροντοβανίου», Ροντοβάνι (βλ. αριθ. 28), Ζαγόρι, Δοβριανίτισσα, Μπάγια = Κήποι Ζαγορίου, Πανεπιστήμιο των Γιαννίνων.
42	Φ. Τζιόβας	Θρησκευτικά	Δοβρά = Ασπράγγελοι Ζαγορίου, με ρητή	Αϊ-Νικόλας της Δοβράς, Δοβρά – Ασπράγγελοι, Ζαγόρι, Μητρόπολη Γιαννίνων, Μονή

			αναφορά του τοπωνυμίου.	Ασπραγγέλων – Γενέθλιον της Υπεραγίας Θεοτόκου, Δεσπότης Γιαννίνων, Ζαγορίσιοι, «Χαραμαντά» (= τοποθεσία Α της Δοβράς), βρυσούλα «Κορτές» (= ΝΑ της Δοβράς), «Βουλή των Λόρδων» (= τοποθεσία Α της Δοβράς), βρύση του Βαθύλακκου, «Τρία έλατα» (= τοποθεσίες Α της Δοβράς) «Καραούλι», «Σερπούνια», «Σιούμελα», «Μαυράγγελιοι», «Καρυές», σπηλιά του «Ντουμσανά» (= τοποθεσίες της Δοβράς), «Ροντοβάνι» (βλ. αριθ. 28).
43	Φ. Τζιόβας	Χριστουγεννιάτικο	Δοβρά = Ασπράγγελοι Ζαγορίου, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Ζαγόρι, Γιάννινα, κάμπος της Δοβράς (= τοποθεσία Δ της Δοβράς), δέντρο του «Μπεσίρη», Ζαγόρι, Δοβρά, Ζαγορίσιος, «μουτσάλα» = «μεγάλο λειβάδι στον κάμπο της Δοβράς με κρυφή ρουφήχτρα».
44	Φ. Τζιόβας	Να σμιλευτεί!...	Δοβρά = Ασπράγγελοι Ζαγορίου, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Ζαγόρι, παρακλήσι της Αγίας Παρασκευής, Αρβανιτιά (= Αλβανία), Τύμφη, Τόμαρος, Κασιδιάρης, Μουργκάνα, Δοβρά, Βρύση Πασιά, Κουλούρια (= ή Κλούρια, ύψωμα ΒΑ της Δοβράς), Ζαγορίσιοι, Ζάλογγο, Ζαγορίσια, «Ροντοβάνι» (βλ. αριθ. 28).
45	Φ. Τζιόβας	Τα πάθη του Ριγολέττου	Δοβρά = Ασπράγγελοι Ζαγορίου, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Δοβρά, «βρύση του πασιά», Πίνδος.
46	Φ. Τζιόβας	Η πλεξίδα	Δοβρά = Ασπράγγελοι Ζαγορίου, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου της Δοβράς, Δοβρά, γκρεμοί του Βίκου.

47	Φ. Τζιόβας	Ο χαρταετός	Δοβρά = Ασπράγγελοι Ζαγορίου, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Δοβριανίτες, Ροντοβάνι (βλ. αριθ. 28), κοιλάδα των Γιαννίνων.
48	Φ. Τζιόβας	Το πέταγμα του γερο-κότσυφα	Ιωάννινα και Δοβρά = Ασπράγγελοι Ζαγορίου, με ρητή αναφορά των αντίστοιχων τοπωνυμίων.	Ιωάννινα: Οδός Οπλαρχηγού Πουτέτση, Ιωάννινα, μουσείο Φρόντζου (=Λαογραφικό Μουσείο «Κώστας Φρόντζος» στην οδό Μιχαήλ Αγγέλου 42), οδός Τζαβέλλα, ζαγορίσια στέκια, οδός 28 ^{ης} Οκτωβρίου, οδός Κοραή, Ζωσιμαία Σχολή, Γυαλί καφενέ (βλ. αριθ. 30), οικία Κατσαδήμα (= στην περιοχή Γυαλί Καφενέ), χάνια (στο Γυαλί Καφενέ), Ε.Η.Μ. = Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών. Ήπειρος (γενικά): Δοβρά, Βίτσα, βραχοσπηλιές του Πρίνου, οβίρες του Βίκου, Λυκόστομο (βλ. αριθ. 31), Ροντοβάνι (βλ. αριθ. 28), χούνη του Αϊ-Θανάση (= εξωκλήσι Β της Δοβράς), Κορνίσι (= τοποθεσία Ν της Βίτσας), Ναός Αϊ-Νικόλα Βίτσας.
49	Φ. Τζιόβας	Στην κόψη της Πίνδου (Οδοιπορικό)	Περιοχές Ζαγορίου και Πίνδου, με ρητή αναφορά των αντίστοιχων τοπωνυμίων.	Τύμφη, Λάιστα (βλ. αριθ. 11), Βλαχοζάγορα, Μέτσοβο, Κόνιτσα, Μόρφα (= βουνοκορυφή Δ της Βοβούσας), Βωβούσα, Πίνδος, Δοβρά, Ντομπρίνοβο (βλ. αριθ. 11), Λεσνίτσα = Βρυσοχώρι Ζαγορίου, Άρματα (Κόνιτσας), Πάδες (Κόνιτσας), Παλιοσέλι (Κόνιτσας), Φούρκα (Κόνιτσας), «Πολτσιές» (= οροπέδιο ΒΔ του Μετσόβου), «Κατάρα», Γκρισμπάνι = Ελεύτερο

				Κόνιτσας, Σμόλικας, Τζουμέρκα, Ηπειρωτικός χώρος, Χιονιάδες (Κόνιτσας), Αώος, Σαραντάπορος, Βοϊδομάτης, Μόλιστα (Κόνιτσας), Πληκάτι (Κόνιτσας), Ζέρμα = Πλαγιά Κόνιτσας, Κάντισκο = Δροσοπηγή Κόνιτσας, Πεκλάρι = Πηγή Κόνιτσας, Δεπαλίτσα = Μολυβδοσκεπάστος Κόνιτσας, Γιάννινα, Γράμμος, παλάτι της Χάμκως (Κόνιτσα), βρύση του πασιά, ροντοβάνι (βλ. αριθ. 28).
50	Φ. Τζιόβας	Ολβία μνήμη Π (σπουδή γραφής)	Δοβρά = Ασπράγγελοι Ζαγορίου, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Δοβρά, κάμπος της Δοβράς (βλ. αριθ. 43), Ζαγοροχώρια Αϊ-Θανάσης (Δοβράς).
51	Γ. Δάλλας	Απογραφή Ιστορίες του ηπειρωτικού νότου	Ηπειρώτικο χωριό, χωρίς ρητή αναφορά τοπωνυμίου. Δρών τόπος	
52	Γ. Δάλλας	Ο Λούρος Ιστορίες του ηπειρωτικού νότου	Λούρος και Φιλιπιάδα, με ρητή αναφορά των αντίστοιχων τοπωνυμίων.	Στροφή της Κανέτας (= στο δρόμο από Ιωάννινα προς Φιλιπιάδα), Αραχθος, Λούρος, κάμπος – χούνη του Λούρου, Ολύτσικα (= Τόμαρος), Τζουμέρκα, Πίνδος, Παρασούλια, Τερροβίτικα σύνορα (Τέροβο = χωριό του Άνω Λούρου), Νικόπολη, κάτω Ήπειρος, Γέφυρα του καλόγερου, Κάστρο των Ρωγών, Ηπειρωτικός νότος, Κεράσοβο = Κερασώνα, Κλεισούρα, Κουκλέσι, Βούλιστα, Κερασούντα, Πέτρα, Παλιόροφος, Φλάμπουρα (= χωριά της κοιλάδας του Λούρου), Τζουμερκιώτης, Λακκιώτης,

				γέφυρα του Ζήτα, τεχνητή λίμνη (Λούρου), Πλατανάκια, πηγές του Τερρόβου, Άρτα, Πρέβεζα, Αμβρακικός, Φιλιπιάδα, Αλβανοί, Φράσαρι (Αλβανία), Κατσάνοι, Τζουμερκιώτες, Λακκιώτες, Ξηρομερίτες.
53	Γ. Δάλλας	Μπεκήρ ο τουρκό-γυφτος Ιστορίες του ηπειρωτικού νότου	Περιοχή Άρτας, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	Άρτα, κάμπος (Άρτας), Άραχθος.
54	Γ. Δάλλας	Αρχέγονοι άνθρωποι Ιστορίες του Ηπειρωτικού νότου	Ηπειρώτικη φύση, χωρίς ρητή αναφορά τοπωνυμίου.	Τσαμουριά, Καλαμάς.
55	Γ. Δάλλας	Αρχέγονοι άνθρωποι. Κεφάλαιο ύστερο Ιστορίες του ηπειρωτικού νότου	Ηπειρώτικη φύση, χωρίς ρητή αναφορά τοπωνυμίου.	
56	Γ. Δάλλας	Στα καλυβόσπιτα Ιστορίες του ηπειρωτικού νότου	Ηπειρώτικο χωριό στην κοιλάδα του Λούρου, χωρίς αναφορά του τοπωνυμίου του.	Κιάφα (περιοχής Σουλίου), πλαγιά της Ρωμιάς (= χωριό ΒΔ της Φιλιππιάδας), Λούρος, Αρβανιτιά (= Αλβανία), μάχη της Τρεμπεσίνας (= βουνό στην Αλβανία ΒΔ της Κλεισούρας).
57	Γ. Δάλλας	Λαζοί και άλλοι Ιστορίες του ηπειρωτικού νότου	Ποντιακά προσφυγικά χωριά του Ν. Πρέβεζας, με ρητή αναφορά των αντίστοιχων τοπωνυμίων.	Βράχος του Ζαλόγγου, λιμανάκι της Πρέβεζας, Λούρος, Κερασούντα, Σαμψούντα, Σινώπη, Αρχάγγελος (= ποντιακά προσφυγικά χωριά του Ν. Πρέβεζας στην κοιλάδα του Λούρου), Ηπειρωτικός νότος, Ηπειρώτες, Καισάρεια, Μπάφρα, Ανατολή, Ασφάκα (= προσφυγικά χωριά του

				λεκανοπεδίου Ιωαννίνων).
58	Γ. Δάλλας	Ο Τζίμμη και η μοναξιά Ιστορίες του ηπειρωτικού νότου	Λίμνη Ζηρού και Ριζοβούνι στην περιοχή Φιλιππιάδας, με ρητή αναφορά των αντίστοιχων τοπωνυμίων.	Λίμνη Ζηρού (= ΒΔ της Φιλιππιάδας), βουνά Ζηρού, Ριζοβούνι (= χωριό ΒΔ της λίμνης Ζηρού).
59	Γ. Δάλλας	Η γέφυρα του καλόγερου Ιστορίες του ηπειρωτικού νότου	Περιοχή Λούρου, Μονή Προφήτη Ηλία στο Ηλιοβούνι Ν. Πρέβεζας, Γέφυρα του Καλόγερου και Άρτα, με ρητή αναφορά των αντίστοιχων τοπωνυμίων.	Λιοβούνι = Ηλιοβούνι Ν. Πρέβεζας, προφήτης Ηλίας (= Μονή Προφήτη Ηλία στο Ηλιοβούνι), Τζουμέρκα, Σουλιώτισσα του Ζαλόγγου, Λούρος, Παναγιά των Ρωγών (= Μονή Θεοτόκου των Ρωγών), χριστιανοχώρια της Λάκκας (= χωριά της Λάκκας Σουλίου), Ιμάμ Τσαούς = Άγιος Σπυρίδωνας Ν. Άρτας, Κοινότητα Παλιόχωρας (;), δημογεροντία Παπαδατών (Παπαδάτες = χωριό του Ν. Πρέβεζας), ιβάρι Σαλαώρας (= παλιό λιμάνι στον Αμβρακικό), Πέτρα (= χωριό κοντά στο Ηλιοβούνι), Κατσανοχώρια (= χωριά Α του όρους Τόμαρος), Ελευθεροχώρι – Λευτεροχώρι (= παλιός συνοικισμός της Φιλιππιάδας), Βήσσανη (Πωγωνίου), Ζαγόρι, Τζουμέρκα, Τσαμουριά, Κορακονησιά (= ακρωτήρι και νησάκι στον Αμβρακικό), Πρέβεζα, Καναλάκι, Πάργα, Χαλικιάδες (= χωριό του Ν. Άρτας κοντά στον Λούρο), βουνά του Ζαλόγγου. Άρτα: Άρτα, Βλαχέρνα (= χωριό και ναός απέναντι από την Άρτα), γεφύρι της Άρτας, Περάνθη (= λόφος ΝΑ της

				Άρτας).
60	Γ. Δάλλας	Μικρή μπαλλάντα για τους εβραίους του ηπειρωτικού νότου Ιστορίες του ηπειρωτικού νότου	Άρτα, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	Άρτα: Άρτα, πλατεία Μονοπωλίου, συνοικία του Κάστρου, Κάστρο, εβραϊκές συναγωγές, Άραχθος, λεωφόρος Σκουφά, πλατεία Κιλκίς, Ρολόγι. Ήπειρος (γενικά): Γιάννενα, Πρέβεζα, κοιλάδες του Λούρου και του Αράχθου, ελαιώνες της Πρέβεζας, Σαϊτάν-παζάρ (= περιοχή στην αγορά της Πρέβεζας).
61	Γ. Δάλλας	Μια πόλη στοιχειωμένη Ιστορίες του ηπειρωτικού νότου	Άρτα, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	Άρτα: Αρχαία Αμβρακία, Άραχθος, Περάνθη (βλ. αριθ. 59), Γεφύρι (της Άρτας), κάστρο, οδός Σκουφά, πλατείες Παρηγορήτισσας, Κιλκίς, Μονοπωλίου, Ψαραγοράς, Ρολογιού και Εβραϊκής Συναγωγής, κινηματογράφος «Ορφέας», Αγία Θεοδώρα (ναός), «Σκουφάς» = Μουσικοφιλολογικός Σύλλογος Άρτης «Ο Σκουφάς», Άρτα, Αρτινός, πορτοκαλεώνες, εκκλησία Αγίου Βασιλείου, Παρηγορήτισσα, Κάτω Παναγιά, Βλαχέρνα, σφαγή του Κομμένου (= χωριό Ν της Άρτας).
62	Γ. Δάλλας	«Εδώ σκοπευτήρια ...» Ιστορίες του ηπειρωτικού νότου	Άρτα, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	Άρτα, Αρβανίτης (= Αλβανός), Λούρος, Πόγραδετς (Αλβανία).
63	Γ. Δάλλας	Στην κόψη του καιρού Ιστορίες του ηπειρωτικού νότου	Άρτα, Τζουμέρκα και Λούρος, με ρητή αναφορά των αντίστοιχων τοπωνυμίων.	Ελευθεροχώρι (βλ. αριθ. 59), Τζουμέρκα, Άραχθος, Λούρος, Λιοβούνι (βλ. αριθ. 59), Άρτα, Ήπειρος, Ιόνιο (πέλαγος), Κομμένο (βλ. αριθ. 61), Ακροκεραύνια, Παλαιά Φιλιππιάδα,

				Παντάνασσα, Αγιώργης, Βούλιστα, Βούλιστα-Παναγιά (= χωριά της κοιλάδας του Λούρου), Πρεμετή (Αλβανία).
64	Γ. Δάλλας	Ρέκβιεμ Ιστορίες του ηπειρωτικού νότου	Νότια Ήπειρος, με ρητή αναφορά τοπωνυμίων.	Ήπειρος, Παργινόσκαλα (= τοποθεσία στην Πρέβεζα), Πλατανούσα (= χωριό στα Τζουμέρκα), Γιάννενα, Αραχθος, Αχέροντας.
65	Γ. Δάλλας	Ο δρόμος έβγαζε σε πανδοχεία Η άνω πόλις	Ιωάννινα, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	Ιωάννινα: Κυρά Φροσύνη (καφενείο), Πέραμα, Ντραμπάτοβα (βλ. αριθ. 31), Εταιρεία (= Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών), μιναρέδες των τζαμιών. Ήπειρος (γενικά): Ελλοπία (= ονομασία της κοιλάδας των Ιωαννίνων), Γιορτές Δωδώνης (Δωδώνη). Πανδοχεία με ηπειρώτικα ονόματα: Ελλοπία, Πύρρος, Ολυμπιάς, Σκυλόσοφος, Δωδώνη.
66	Γ. Δάλλας	Λεπτομέρειες ενός χρονικού Η άνω πόλις	Ιωάννινα, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	Ιωάννινα: Λίμνη, επαρχιακό αεροπλάνο (= αεροδρόμιο), νησί (Ιωαννίνων) με τις μονές, ιχθυόσκαλα, Στρατιωτική λέσχη, συνοικίες Σιαράβα (= Ταμπάκικα), Ζευγάρια (= Δ της πόλης), Καραβατιά (= ΒΔ της πόλης), Ζεβαδιέ (= Β της πόλης), Λακκώματα (= πίσω από το πάρκο Κουραμπάς), οδός Αβέρωφ, τζαμί του Ασλάν πασά στην κορυφή του κάστρου, κάστρο, Άνω πλατεία (= πλατεία Πύρρου), κάτω πλατεία (= πλατεία Δημοκρατίας ή ρολογιού), Ρολόγι του παλιού καιρού, Μιτσικέλι. Ήπειρος (γενικά): Κακαβιά

				(σύνορα), Πίνδος, Ολύτσικα (= Τόμαρος), Άραχθος, Τζουμέρκα, Λούρος, Παρασούλια, Σουλιώτες, Πωγωνίσοι, Ζαγορίσιοι, Βλάχοι, Τσιάμηδες, Μολοσσοί, Ιλλύριοι, Δωδώνη, Αχέροντας. Εφημερίδες και Εταιρείες με ηπειρώτικα ονόματα: Εθνική Μολοσσία, «Βηλλαράς και Σία».
67	Γ. Δάλλας	Σε τέσσερων τους ώμους Η άνω πόλις	Ιωάννινα, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	Ιωάννινα: Λίμνη, κάστρο, Γενικό Νοσοκομείο, Φλωρεντία του βαλκανικού μας νότου (= Ιωάννινα), πλατεία Πάργης, οδός Μιχαήλ Αγγέλου, κεντρική πλατεία, αρτηρία (= λεωφόρος) της Δωδώνης, κοιμητήρι του Βελισσαρίου «Η Περίβλεπτος» (= λόφος και ναός ΝΔ της πόλης), Ακαδημία (= Ζωσιμαία Παιδαγωγική Ακαδημία).
68	Τ. Πορφύρης	Η Δοντάγρια	Άγιος Κοσμάς Πωγωνίου, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Αι-Λιας (= ύψωμα στο χωριό Άγιος Κοσμάς), Γορμός (= ποτάμι στο Πωγώνι), εξωκλήσι του Αι-Λια (= στο ομώνυμο ύψωμα του Άγιου Κοσμά), Νεμέρτσα, Πάπιγγο.
69	Τ. Πορφύρης	Μια συνηθισμένη μέρα	Άγιος Κοσμάς Πωγωνίου, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Βρυσούλια (= περιοχή στον Άγιο Κοσμά), Αι-Λιας (βλ. αριθ. 68), Αι-Νικόλας (= ναός στον Άγιο Κοσμά).
70	Τ. Πορφύρης	Κρίκοι στην αλυσίδα	Άγιος Κοσμάς Πωγωνίου και Ιωάννινα, με ρητή αναφορά των αντιστοιχών τοπωνυμίων.	Γιάννενα, Δέμα (= περιοχή κοντά στο χωριό Βασιλικό Πωγωνίου), λίμνη (Ιωαννίνων), Βασιλικό (Πωγωνίου), Άγιος Κοσμάς πρώην Κακουσοί, Αι-Νικόλας (βλ. αριθ. 69).
71	Τ. Πορφύρης	Η άφιξη	Μνήμη της Ηπείρου στην Αθήνα, με ρητή αναφορά	Ζαχαροπλαστείο «Μπέρτσια» (Μπέρτσια = «βουνοπλαγιά ανάμεσα Λαχανόκαστρο – Ωραιόκαστρο και Βήσσανη

			ηπειρώτικων τοπωνυμίων.	Πωγωνίου»), Λαχανόκαστρο – Ωραιόκαστρο (Πωγωνίου), Βήσσανη (Πωγωνίου).
72	Τ. Πορφύρης	Το πάρτι	Μνήμη της Ηπείρου στην Αθήνα. Αναφορά στις ηπειρώτικες πίτες.	Ζαγορίσιες, Ζαγοροχώρια, Μονοδέντρι (Ζαγορίου), Μέτσοβο.
73	Τ. Πορφύρης	Λαμπρινή	Άγιος Κοσμάς Πωγωνίου, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Φραστανά = Κάτω Μερόπη Πωγωνίου, Ρουψιά (Πωγωνίου), «πλύστριες» («Πλύστρια» = Δ του χωριού Ρουψιά Πωγωνίου, στην όχθη του ποταμού Γορμού), Αι-Λιας (βλ. αριθ. 68), Καξιός ή Κακουσιοί = Άγιος Κοσμάς Πωγωνίου, Ρουψιώτες.
74	Τ. Πορφύρης	Παραμονή Χριστου- γέννων	Μνήμη της Ηπείρου στην Αθήνα. Αναφορά στο ηπειρώτικο τσίπουρο.	Ηπειρώτικο.
75	Τ. Πορφύρης	Λαϊκή Αγορά	Μνήμη της Ηπείρου στην Αθήνα, χωρίς ρητή αναφορά ηπειρώτικων τοπωνυμίων.	
76	Τ. Πορφύρης	Το μέγιστο μάθημα	Άγιος Κοσμάς Πωγωνίου, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Αι-Λιας (βλ. αριθ. 68), ποτάμι (= Γορμός), πρωτεύουσα του νομού (= Ιωάννινα).
77	Τ. Πορφύρης	Το άλογο	Άγιος Κοσμάς Πωγωνίου, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Βρυσούλια (βλ. αριθ. 69), Αι-Νικόλας (βλ. αριθ. 69).
78	Τ. Πορφύρης	Η επίταξη	Άγιος Κοσμάς Πωγωνίου, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Όγδοη Μεραρχία (= στην Ήπειρο), ποτάμι (= Γορμός), Νεμέρτσκα.
79	Χ. Μηλιώνης	Υπεράνθρω- ποι, Λαγός	Ηπειρώτικο χωριό,	

		και Αλεπού	χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	
80	X. Μηλιώνης	Σπασμένες εικόνες	Πιθανώς Περιστερί Πωγωνίου, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	
81	X. Μηλιώνης	Ποιος πρόδωσε	Πιθανώς Περιστερί Πωγωνίου, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Ύψωμα 48.
82	X. Μηλιώνης	Αχερουσία Ανθρωπο-γεωγραφία	Περιοχή του Αχέροντα, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Όρμος της Σπλάντζας (= όρμος του χωριού Αμμουδιά στις εκβολές του Αχέροντα), Σουλιώτικο βουνό, Αχέροντας, κάμπος του Φαναριού (= η περιοχή της Αχερουσίας λίμνης).
83	X. Μηλιώνης	Φιλιάτες Ανθρωπο-γεωγραφία	Φιλιάτες και Μουργκάνα, με ρητή αναφορά των αντίστοιχων τοπωνυμίων.	Σαγιάδα, Ηγουμενίτσα, Καλαμάς – Θύαμις, Θεσπρωτία – Τσάμικο, Μουργκάνα, Πλαίσιο (= χωριό της περιοχής Φιλιατών), Ήπειρος, Φοινίκι, Γηρομέρι (= χωριά της περιοχής Φιλιατών), Φιλιατιώτικη (Φιλιάτες), Λιόψι = «νεκρό χωριό πάνω από το δρόμο της Σαγιάδας» (= στην περιοχή του Ασπροκκλησιού Ν. Θεσπρωτίας), παλιά Σαγιάδα, Σκάλα (Σαγιάδας), Λαϊκή Αγορά Φιλιατιού.
84	X. Μηλιώνης	Πωγώνι Ανθρωπο-γεωγραφία	Πωγώνι, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Πωγωνίσιοι, Πωγώνι, Μουργκάνα, Νεμέρτσικα, Κασιδιάρης, Ακροκεραύνια, Αργυρόκαστρο (Αλβανία), κάμπος Δερόπολης (Αλβανία), Δρίνος, Αρβανίτες, Καστρινοί (= από το Αργυρόκαστρο), Πωγωνίσιος, Ριζά της Νεμέρτσικας.
85	X. Μηλιώνης	Πάργα	Πάργα, με ρητή	Ηπειρωτικοί βράχοι, Ιόνιο κύμα, Φαναριώτικος

		Ανθρωπο- γεωγραφία	αναφορά του τοπωνυμίου.	κάμπος (βλ. αριθ. 82), Σουλιώτικα βουνά, Αγια- Κυριακή (= οικισμός στην περιοχή της Πάργας), Αη- Γιαννάκης (= παραλία κοντά στην Αγία Κυριακή), Ιόνιο (πέλαγος), Πάργα, Ήπειρος, παλιό κάστρο της Πάργας, Παργινοί, Σουλιώτικος, τζαμί στην κορυφή του λόφου, λιμάνι, Τουρκοπάζαρο (= κοντά στο κάστρο, ο παλιός χώρος κατοικίας των Τουρκαλβανών της Πάργας), ηπειρώτικος χώρος, Βάλτος (= οικισμός της Πάργας).
86	X. Μηλιώνης	Παραφωνία	Περιστέρι Πωγωνίου, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Εξωκλήσι της Παναγίας (= ο ναός της Μονής των «Εισοδίων της Θεοτόκου» στο Περιστέρι Πωγωνίου).
87	X. Μηλιώνης	Το λαγούτο	Περιστέρι Πωγωνίου, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	
88	X. Μηλιώνης	Ο κύκλος του φεγγαριού	Περιστέρι Πωγωνίου, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Αι-Νικόλας (= εκκλησία στη βόρεια συνοικία του χωριού Περιστέρι Πωγωνίου).
89	X. Μηλιώνης	Στο φαράγγι	Ακροκεραύνια, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου και Πωγώνι, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Ακροκεραύνια.
90	X. Μηλιώνης	Ένα κλαδί κορομηλιάς	Ακροκεραύνια, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου και Περιστέρι Πωγωνίου, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Ακροκεραύνια.

91	X. Μηλιώνης	Ακροκεραύνια	Βοστίνα = Πωγωνιανή, με έμμεση αναφορά του τοπωνυμίου.	Β. (= Βοστίνα, δηλαδή η σημερινή Πωγωνιανή Πωγωνίου), Αη Νικόλας (= λόφος και εκκλησία στο Περιστέρι Πωγωνίου), Αργυρόκαστρο (Αλβανία), σπηλιά της Γκρίζας (= σπηλιά Ζόγκτζα στο Περιστέρι Πωγωνίου), Ακροκεραύνια, βουνά της Μουζίνας (Αλβανία), ποτάμι της Μπίντριστας (Αλβανία), αγορά (Βοστίνας), σχολείο σ' ένα παλιό τουρκόσπιτο (= παλιό κτίριο του Γυμνασίου στην Πωγωνιανή), γέφυρα της Παναγιάς (= γεφύρι των Αγίων, δυτικά των Δολιανών Πωγωνίου, στο ποτάμι Γορμός), Αη Λιας (= λόφος στην Πωγωνιανή), Αλβανία.
92	X. Μηλιώνης	Στην άκρη στο ποτάμι	Περιστέρι Πωγωνίου, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Βουνά της Μουζίνας (Αλβανία), Αη Νικόλας (βλ. αριθ. 91), Β. (= Βοστίνα - Πωγωνιανή), Γιάννενα, Κασιδιάρης, λιθάρι του μπέη (= τοπωνύμιο στο Περιστέρι Πωγωνίου), κάμπος της Δερόπολης (Αλβανία), Κάστρο (= Αργυρόκαστρο), Μουργκάνα, Αλβανία, γέφυρα της Παναγιάς (βλ. αριθ. 91).
93	X. Μηλιώνης	Ξενοδοχείον «Η Ωραία Ελλάς»	Ιωάννινα, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	Ιωάννινα: Λίμνη, εστιατόριο «Υπόγειος Παράδεισος» (= βρισκόταν στην οδό Γούναρη), καφενείο – ζαχαροπλαστείο «Παρθενώνας» (= βρισκόταν στο κέντρο της πόλης), Ρολόι της πλατείας, Κάστρο, ακαδημία (= Ζωσιμαία Ακαδημία), Μώλος, καφενεδάκι Κυρά-Φροσύνης, άγαλμα του Μαβίλη (= πλατεία Μαβίλη στον μόλο), οίκος ανοχής

				πέρα από το άγαλμα του Μαβίλη (= έως το 1958 πίσω από την πλατεία Μαβίλη βρισκόταν πασίγνωστος οίκος ανοχής των Ιωαννίνων), σκάλα, ταμπάκικα, εβραϊκά, Γιάννενα, γιαννιώτες, οδός Στρατηγοπούλου, πλατεία, κινηματογράφος «Ορφέας» (= στην κεντρική πλατεία), πλατεία Ζαλόγγου, εβραϊκά μνήματα, Κήπος του Αλλάχ (= ταβέρνα που βρισκόταν στη γωνία των οδών Σπύρου Λάμπρου και Δοσιθέου Φιλίτου, ακριβώς απέναντι από τα εβραϊκά μνήματα). Ήπειρος (γενικά): Πίνδος, Αλβανία, μοναστήρι των Εισοδίων (= μοναστήρι των Εισοδίων της Θεοτόκου στο Περιστέρι Πωγωνίου), Β. (= Βοστίνη - Πωγωνιανή).
94	Χ. Μηλιώνης	Η Αποκριά	Ιωάννινα, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	Ιωάννινα: Γιάννενα, εβραϊκά του Κάστρου, κληροδοτήματα των Ζωσιμάδων και Καπλάνηδων, Περιβλεφτη (= ναός της Περιβλέπτου), γιαννιώτης, φυλακές του Φιξ (= στη θέση του ξενοδοχείου «Παλλάδιο», στην οδό 28^{ης} Οκτωβρίου), πλατεία, ταβέρνες «Κήπος του Αλλάχ» (βλ. αριθ. 93), «Πέντε Φ.», «Αλέξης», στρατώνες του Ακραίου (= Ακραίος = Ισλιαχανέ = τούρκικες στρατιωτικές εγκαταστάσεις στο τέλος της οδού 21^{ης} Φεβρουαρίου που μετονομάστηκαν «Ακραίος Σταθμός» ή «Ακραίος»), πλατεία, κάτω πλατεία (βλ. αριθ. 66), Φρουραρχείο.

				Ήπειρος (γενικά): Πίνδος, Πωγώνια, Κόνιτσα, Ζαγοροχώρια, Τσαμουριά, Λάκα-Σούλι, παρα-Σούλι.
95	X. Μηλιώνης	Όταν όλα σταμάτησαν	Ήπειρος, χωρίς ρητή αναφορά τοπωνυμίου.	
96	X. Μηλιώνης	Εγκλεισμός	Ιωάννινα, Χωρίς ρητή αναφορά του ονόματος της πόλης.	Ιωάννινα: Λίμνη.
97	X. Μηλιώνης	Οι δυο Χωρο-φύλακες	Περιστέρι Πωγωνίου, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	
98	X. Μηλιώνης	Στην Κατάρα	Κατάρα Ηπείρου, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Κατάρα.
99	X. Μηλιώνης	Η κραυγή	Περιστέρι Πωγωνίου, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	
100	X. Μηλιώνης	Δυτική Συνοικία	Μνήμη της Ηπείρου στην Αθήνα και Πωγώνι, με ρητή αναφορά των αντίστοιχων τοπωνυμίων.	Αθήνα: καφενείο <i>Η Πίνδος</i> , Οινοπωλείον <i>Η Ζίτσα</i> , καφενείο <i>Η βοσκοπούλα</i> , κέντρο <i>Βλαχοπούλα</i> . Ήπειρος: Δελβινάκι, Γιάννενα, γερο-Κονιτσιώτης, Καλπάκι, Καλοερικό - Λάκκος της Οχιάς (= τοπωνύμια ηπειρώτικου χωριού), αλβανικά σύνορα, Καλαμάς, Αργυρόκαστρο (Αλβανία), Τσάμικο, δάσος της Μπούνας (= τοποθεσία στο Πωγώνι), αλβανικό (= Αλβανία), ηπειρώτικο, Ήπειρος, καστρινός (= Αργυροκαστρίτικος), βουνά της Μουργκάνας, κάμπος της Δερόπολης (Αλβανία), Μεραρχία (στα Ιωάννινα).

101	X. Μηλιώνης	Ο φρύνος	Περιστέρι Πωγωνίου, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου, και Ιωάννινα, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	Περιστέρι Πωγωνίου: Σπηλιά του Ρούβελα (= Ρούβελα: τοπωνύμιο του χωριού). Ιωάννινα: Γιάννενα, οδός Αβέρωφ, λίμνη, κάστρο του Αλή Πασά, τζαμί. Ήπειρος (γενικά): Μουργκάνα, Κασιδιάρης, μετσοβίτικη.
102	X. Μηλιώνης	Καλαμάς κι Αχέροντας	Περιστέρι Πωγωνίου, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου, Ιωάννινα και Λάκα-Σούλι, με ρητή αναφορά των αντίστοιχων τοπωνυμίων.	Περιστέρι Πωγωνίου: Λιβάδια του μοναστηριού - παλιομονάστηρο (= μονή των Εισοδίων της Θεοτόκου στο χωριό), Κλαδάκι (= τοπωνύμιο στο χωριό). Ιωάννινα: Γιάννενα, Χάνι του Κόρακα (ή Παπαναστασίου = βρισκόταν στην προέκταση της οδού Ανεξαρτησίας, στην οδό Παύλου Μελά), Ζωσιμαία Ακαδημία. Ήπειρος (γενικά): κάμπος της Δερόπολης (Αλβανία), Δρίνος, βουνά του Αργυρόκαστρου, βουνά του Τεπελενιού (Αλβανία), Μουργκάνα, Καλαμάς, Αχέροντας, πηγές του Αχέροντα, Λάκα-Σούλι, Ολύτσικα (= Τόμαρος), διάσελο Βαριάδων, βουνά του Σουλίου, κάμπος Φαναρίου - η άλλοτε Αχερουσία (βλ. αριθ. 82).
103	X. Μηλιώνης	Ο Τσαλαπετεινός	Περιστέρι Πωγωνίου, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	
104	X. Μηλιώνης	Η Μαναμεγάλη	Περιστέρι Πωγωνίου, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου,	Ιωάννινα: οροπέδιο των Ιωαννίνων, Γιάννενα. Ήπειρος (γενικά): Πωγόνια, χειμαδιά του

			και Ιωάννινα, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	Ζήκου, Μουργκάνα.
105	Χ. Μηλιώνης	Κοριαντολίνο	Περιστέρι Πωγωνίου, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου, και Ιωάννινα, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	Ιωάννινα: Γιάννενα, κινηματογράφος <i>Τιτάνια</i> (= χειμερινός και θερινός κινηματογράφος στην πόλη). Ήπειρος (γενικά): Νεμέρτσικα, Αργυρόκαστρο (Αλβανία), Κακαβιά.
106	Χ. Μηλιώνης	Ο παιδικός μου φίλος Ισμαήλ Κανταρέ	Περιστέρι Πωγωνίου, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Περιστέρι Πωγωνίου: Μεγάλο τσαΐρι του μοναστηριού (= μοναστήρι των Εισοδίων της Θεοτόκου στο χωριό). Ιωάννινα: Γιάννενα. Ήπειρος (γενικά): Αργυρόκαστρο της Δερόπολης (Αλβανία), Αγιομαρινιώτες (Αγία Μαρίνα Πωγωνίου), Καστανιανίτες (Καστάνιανη = Καστανή Πωγωνίου), Βαλτιστινοί (Βάλτιστα = Χαραυγή Πωγωνίου), βουνά της Μουζίνας, βουνά του Αργυροκάστρου (Αλβανία), Δρίνος, Δερόπολη (Αλβανία), δάσος της Μπούνας (βλ. αριθ. 100), κάμπος Δερόπολης (Αλβανία), αλβανικό (= Αλβανία), Κάστρο (= Αργυρόκαστρο), ηπειρώτικα, Αλβανοί, Αλβανία, Τεπελένι, Κλεισούρα (Αλβανία).
107	Χ. Μηλιώνης	Symphonia	Περιστέρι Πωγωνίου, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Περιστέρι Πωγωνίου: Μεγάλο Ρέμα, μύλος του Αλιούση, καταρράχτης στο Μεγάλο Ρέμα (= τοπωνύμια στο χωριό).

				Ήπειρος (γενικά): Αλβανικό, Γράμμος, Αλβανία, Μουργκάνα, Λάκα (= Λάκα Πωγώνι), Λάβδανη (Πωγώνιου), Δερόπολη, κάμπος της Δερόπολης (Αλβανία), Κασιδιάρης.
108	X. Μηλιώνης	Η Φρόνη	Περιστέρι Πωγώνιου, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Περιστέρι Πωγώνιου: Καταρράχτης (= βρύση του Περιστεριού στο χωριό). Ήπειρος (γενικά): Αλβανία, Λιμπόχοβο (Αλβανία).
109	X. Μηλιώνης	Ο τελευταίος ταμπάκος	Ιωάννινα, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	Ιωάννινα: Χάνια στο Κριθαροπάζαρο, Κριθαροπάζαρο (= η οδός Κάνιγγος και τα γύρω σοκάκια), Γυαλί-Καφενέ (βλ. αριθ. 30), Χάνι του Κόρακα (βλ. αριθ. 102), χάνι του Ζώη, λίμνη, μώλος, Κουρμανιό (= πλατεία Νεομάρτυρα Γεωργίου), μαγέρικο του Γκουγιάννου (= καφέ – ουζερί στην οδό Ανεξαρτησίας), Γιαννιώτες, ξυλάδικα, ταμπάκικα, παλιό Συναγώι, Γιάννενα, Κουραμπάς (= πάρκο στη λεωφόρο Δωδώνης). Ήπειρος (γενικά): Ζαγόρια.
110	X. Μηλιώνης	Κείνος ο σουραυλής	Περιστέρι Πωγώνιου, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Βυζαντινό μοναστήρι έξω από το χωριό (= μοναστήρι των Εισοδίων της Θεοτόκου στο Περιστέρι Πωγώνιου).
111	X. Μηλιώνης	Εν γενεά και γενεά	Μνήμη της Ηλείρου στην Αθήνα.	Κουτούκι στα Κάτω Πα- τήσια, οδός Πάτμου, που το κρατούσε ένας Ηπειρώτης.
112	X. Μηλιώνης	Ο Σιλβέστρος	Ιωάννινα, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	Ιωάννινα: Γιάννενα, Ζωσιμαία Ακαδημία, Κουραμπάς (βλ. αριθ. 109).
113	X. Μηλιώνης	Ο ίλιγγος	Περιστέρι	Περιστέρι Πωγώνιου:

			Πωγωνίου, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Μεγάλο Λιθάρι, Παλιόμυλος (τοπωνύμια του χωριού). Ήπειρος (γενικά): Δρίνος.
114	Χ. Μηλιώνης	Ο φιλόκαλος ληστής	Λάκκα Σούλι και περιοχή Αχέροντα, με ρητή αναφορά των αντίστοιχων τοπωνυμίων.	Λάκκα Σούλι, Μονή του Ρωμανού (Μονή Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στο Ρωμανό = χωριό της Λάκκας Σούλι), Αχέροντας, βουνά του Σουλίου, βουνά της Λίππας (= βουνά Δ του όρους Τόμαρος), Σκάλα της Τζαβέλαινας (= θέση κοντά στο χωριό Γλυκή του Ν. Θεσπρωτίας), πεδιάδα Φαναριού – Αχερουσία (βλ. αριθ. 82), Γιάννενα, Μονή του Στόγερη (= Ιερά Μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου στο Αλεποχώρι Μπότσαρη, χωριό της Λάκκας Σούλι), κοιλάδα του Αχέροντα, χω- ριά των Μποτσαραίων - το Παλαιοχώρι και το Αλποχώρι (= στη Λάκκα Σούλι).
115	Χ. Μηλιώνης	Ο άλλος δρόμος	Τζουμέρκα, Αραχθος και κοιλάδα του Λούρου, με ρητή αναφορά στα αντίστοιχα τοπωνύμια.	Τζουμέρκα, Γιάννενα, Αραχθος, Γεφύρι της Πλάκας (= σημαντικό γεφύρι του Άραχθου στην Πλάκα), Πλατανούσα (= χωριό στα Τζουμερκοχώρια), Άρτα, κοιλάδα του Λούρου, Φιλιπιάδα, Αμμότοπος - Νισίστα = Ροδανγή (= χωριά του Ν. Άρτας).
116	Χ. Μηλιώνης	Η Σουλβάνα	Ιωάννινα, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	Ιωάννινα: Νομαρχία, Πλατεία = πλατεία Πύρρου, Επάνω Πλατεία (βλ. αριθ. 66), Πανεπιστήμιο (= Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων), λίμνη, Μόλος, καφενείο της «Κυρά-Φροσύνης», ψαρόσκαλα (= Σκάλα). Ήπειρος (γενικά): Πίνδος.
117	Χ. Μηλιώνης	Δικαιοσύνη	Κλεισούρα,	Τρεμπεσίνα (= βουνό ΒΑ

			Τρεμπεσίνα, Τεπελένι, Ιωάννινα, με ρητή αναφορά των αντίστοιχων τοπωνυμίων και Περιστερί Πωγωνίου, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	του Τεπελενίου στην Αλβανία), κουλές του Αλήμπεη (= στην περιοχή Τεπελενίου – Κλεισούρας), Νεμέρτσικα, Αώος, Κλεισούρα, Ερσέκα, Λεσκοβίκι, χάνι του Μπαλαμπάνη (Αλβανία), Αλβανία, Τεπελένι (Αλβανία), Ζαγόρια, Ήπειρος, αλβανικά σύνορα, Κακαβιά, Γιάννενα, γέφυρα της Κακαβιάς, Καλπάκι.
118	X. Μηλιώνης	Ετεροδη- μότης	Περιστερί Πωγωνίου, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Γιάννενα, Αλβανία, γραβιέρα «Δωδώνης» (Ιωαννίνων).
119	X. Μηλιώνης	Χειριστής Ανελκυ- στήρος	Ρητή αναφορά στον «συμπατριώτη» του αφηγητή Αϊ-Γιώργη των εξ Ιωαννίνων.	Αϊ-Γιώργης ο φουστανελάς ο εξ Ιωαννίνων.
120	X. Μηλιώνης	Βιντεοκά- μερα Panasonic	Περιστερί Πωγωνίου, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου.	Περιστερί Πωγωνίου: Αη-Νικόλας (βλ. αριθ. 88), «κιβούρι του μπέη», Μπακαλάδες, Μελισσαριό, Ποταμιά, δυο καταρράχτες στο ρέμα (= τοπωνύμια στο χωριό). Ήπειρος (γενικά): βουνά της Μουζίνας (Αλβανία), Γιάννενα.
121	X. Μηλιώνης	Οι Φωνές	Ηπειρώτικη πατρίδα και Ιωάννινα, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	Κατσάνοι (= κάτοικοι των Κατσανοχωριών), Γιάννενα.
122	X. Μηλιώνης	Τα φαντάσματα του Γιορκ Δύο ιστορίες από την Αγγλία	Ιωάννινα και μοναστήρι της Τσούκας, με ρητή αναφορά των αντίστοιχων τοπωνυμίων.	Ιωάννινα: Κυλινδρικός πύργος του Βοημούνδου (= πύργος στο Κάστρο), Κάστρο των Ιωαννίνων, Τάφος του Βοημούνδου (= από την παραλίμνια περιοχή του Αγίου Νικολάου Κοπάνων μέχρι τη

				Μπουνίλα, στο συνοικισμό Νέα Ανατολή, και το Κανλί Τσιεσμέ, δηλαδή το τζαμί στην πλατεία της Καλούτσιανης), «Λακκώματα» (= παλιά συνοικία στην οδό Αγίου Κοσμά πίσω από το πάρκο Κουραμπάς), λοφάκι της Κιάφας (= ΝΑ του λόφου Βελισσαρίου). Ήπειρος (γενικά): μοναστήρι της Τσούκας (= μοναστήρι στο χωριό Ελληνικό των Κατσανοχωριών), Αραχθος, Χουλιαράδες (= χωριό στην περιοχή των Τζουμέρκων).
123	Χ. Μηλιώνης	Έλεος, κύριε μηχανικέ!	Περιοχή Πωγωνίου και Ιωάννινα, με ρητή αναφορά τοπωνυμίων.	Ήπειρος, Γιάννενα, Ακραίος (= στα Ιωάννινα, βλ. αριθ. 94), Λάκκα (= Λάκκα Πωγώνι), εφημερίδα <i>Πανηπειρωτική, Όργανον των απανταχού Ηπειρωτών, Λάβδανη</i> (Πωγωνίου).
124	Χ. Μηλιώνης	Κρητικό Παλίμψηστο	Χάνι Δελβινάκι και Ιωάννινα, με ρητή αναφορά των αντίστοιχων τοπωνυμίων.	Ηπειρώτες, Ηπειρώτης, Πετσάλι (= χωριό του Λεκανοπεδίου Ιωαννίνων), Χάνι Δελβινάκι, Γιάννενα, Φιλοσοφική Σχολή – Πανεπιστήμιο (Ιωαννίνων), Ήπειρος.
125	Χ. Μηλιώνης	Ακούω τον άνεμο	Περιοχή Πωγωνίου και Περιστέρι Πωγωνίου, με ρητή αναφορά των αντίστοιχων τοπωνυμίων.	Περιοχή Πωγωνίου: Μέρτζανη, Πωγώνι, Κασιδιάρης, Κρυονέρι, Βήσσανη, λίμνη της Ζαραβίνας, Βησσανιώτισσες, Δεροπολίτες, Γλυνιώτες (Γλύνα = χωριό της Δερόπολης στην Αλβανία), Πωγωνιανή, Νιζερός (= άλλο όνομα της λίμνης Ζαραβίνας), Ρονίτσα (= κορυφή απέναντι από τον Κασιδιάρη), Σωτήρα (= χωριό της Δερόπολης), Σταυροσκιάδι, Νεμέρτσικα, Δρυμάδες, Παλιόπυργος,

				Μερόπη, Κεφαλόβρυσο, Βασιλικό, Άνω Πωγώνι, Μπόζοβο = «το βουνό που είναι πάνω από την Πωγωνιανή», Πολιτσάνη, Χλωμό, Σωπική (= χωριά της Δερόπολης), Βοστίνα = Πωγωνιανή, Κουβαράς = «βαθιά χαράδρα», Βοστινιώτης, Κουτσόκρανο = «βουνό πάνω από το χωριό Δολό», Γκουβεριώτικο, Γκουβέρι – Φαράγγι, Ποντικάτες, δάσος της Μπούνας (βλ. αριθ. 100), Κακαβιά, κάμπος της Δερόπολης (Αλβανία), Ζερβάτες, Βοδίνο, Άγιος Νικόλαος, Μπουλιεράτες, Γεωργουτσάτες, Δερβιτσάνι, Γοραντζή (χωριά της Δερόπολης), Κεράσοβο, Αη Λιας του Κερασόβου, Καστάνιανη = Καστανή, Βάλτιστα = Χαραυγή, Λάκκα Πωγωνίου, Στρατίνιστα, Ψηλόκαστρο, Δημοκόρη, Λάβδανη, Κάτω Λάβδανη, Βραστοβά, Δρίνος. Περιστέρι Πωγωνίου: Περιστέρι, μύλος του Αλιούση, μικρός και μεγάλος καταρράχτης, Λιθάρι του Μπέη, βρύση Περιστέρι, βρύση Ζόγκα, Γουρνόγουβα, Μελισσαριό, πλάτωμα του Αη-Νικόλα, φτελιάδια του Μόσχου, Λάκκος του Ρούβελα, Αη-Θανάσης, Μοναστήρι με το τσαΐρι (= Μονή Εισοδίων Θεοτόκου), Γούβα, Αη-Νικόλας (βλ. αριθ. 88), πέρα μαχαλάς, κάτω μαχαλάς. Δολό Πωγωνίου: Δολό,

				δολιώτης (= από το Δολό), Άγιος Χριστόφορος, Αη-Γιάννης. Δελβινάκι: Δελβινάκι Δελβινακιώτισσες, Δελβινακιώτες, Μητρόπολη, «Ηρώο», παζάρι, σπίτι του Μωραΐτη, εστιατόριο του Μπονίτση, κόνισμα του Πανταζή. Χάνι Δελβινάκι: Χάνι Δελβινάκι, μύλος του Ντούλια, καφενείο του μπαρμπα-Σπύρου του Μπούρτζη από τη Σωτήρα. Δολιανά: Δολιανίτες, Δολιανά, πλατεία, νεκροταφείο. Ιωάννινα: Γιάννενα, Λιμνοπούλα. Ήπειρος (γενικά): Μέτσοβο, Πάργα, Βίκος, Πάπιγκο, Μονοδέντρι (Ζαγορίου), Καλπάκι, Αρίστη (Ζαγορίου), γεφυρούλα του Καλαμά, Σιταριά (= χωριό του Άνω Καλαμά), μοναστήρι στους Αγιούς, Ζαγοροχώρια, ηπειρώτικα, Βορειοηπειρώτισσα, Μολυβδοσκεπάστη, Κόνιτσα, αλβανικό (= Αλβανία), Αργυρόκαστρο – «Κάστρο», Ήπειρος, Αλβανοί, Μουργκάνα, Χειμάρρα, Αετόπετρα (= χωριό του Άνω Καλαμά), Καλαμάς, βουνά της Παραμυθιάς, βουνά του Σουλίου.
126	Χ. Μηλιώνης	Ο ιός του κομπιούτερ	Τέροβο και Ιωάννινα, με ρητή αναφορά των	Τέροβο, Γιαννιώτες.

			αντίστοιχων τοπωνυμίων.	
127	Σ. Σταμάτης	Έξω απ' το περιβόλι	Περιοχή Άρτας, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	Άρτα.
128	Σ. Σταμάτης	Λίγος αφρός στο νερό	Ιωάννινα, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	Ιωάννινα: βάρκα «Κυρά- Φροσύνη», ψαρόσκαλα (= Σκάλα), νησί (Ιωαννίνων), λίμνη, Μιτσικέλι, γερό κάστρο, οίκοι ανοχής (= κοντά στη λίμνη), μόλος. Ήπειρος (γενικά): Κοιλάδα της Λαψίστας.
129	Σ. Σταμάτης	Πριν απ' τη βροχή	Ιωάννινα, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	Ιωάννινα: Λίμνη, κάστρο, ακρολιμνιά, μιναρέδες, παραλιακός δρόμος, «σημείο στη λίμνη που έπνιξαν την Κυρά - Φροσύνη», καστροπόρτα.
130	Σ. Σταμάτης	Τα χρώματα της ίριδας	Πρέβεζα, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	Πρέβεζα: Πευκάκι, Άγιος Σπυρίδωνας, Ιόνιο (πέλαγος).
131	Σ. Σταμάτης	Tango notturmo	Πιθανώς Φιλιπιάδα, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	
132	Σ. Σταμάτης	Γαβαών χλμ. 405	Φιλιπιάδα, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης, και Θεσπρωτία, Τζουμέρκα, Άρτα, με ρητή αναφορά των αντίστοιχων τοπωνυμίων.	Ηπειρωτική γης, Θεσπρωτία, Τζουμέρκα, κάμπος της Άρτας, πλατεία (Φιλιπιάδας), ακροποταμιά.
133	Σ. Σταμάτης	Το πρόσχημα	Πρέβεζα, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	Πρέβεζα: Σαϊτάν Παζάρ (βλ. αριθ. 60), λιμάνι, παραλία, «Ηλεκτρική» (= στη σημερινή οδό Προμηθέως), Πρέβεζα,

				Άκτιο, Αι-Λιας (= εκκλησία δίπλα στο γήπεδο της πόλης), καφενείο «Κλεοπάτρα», κεντρικός δρόμος, μεγάλος δρόμος της αγοράς, ελαιώνας. Ήπειρος (γενικά): Ήπειρος, Νικόπολη, Ιόνιο Πέλαγος, Αχερουσία, Γιάννενα, μαντείο της Δωδώνης, «Ηπειρωτική» ναυτιλιακή εταιρεία, Αμβρακικός, τοπική εφημερίδα «Νικόπολις».
134	Σ. Σταμάτης	Ο συνήγορος ή η Μαρία που δεν ήθελε	Άρτα, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	Άρτα: Άραχθος, ακροποταμιά, Νομαρχία Άρτης, καφενείο «Κρυστάλλης», ζαχαροπλαστείον <i>Αμβρακικόν, ιστορικό</i> γεφύρι – Γεφύρι (Άρτας), κάμπος της Άρτας, Άρτα, Αγία Θεοδώρα (= ναός στην πόλη) Ήπειρος (γενικά): Ιόνιο Πέλαγος, Πρέβεζα, Τζουμέρκα ή Αθαμανικά Όρη, Γιάννενα, Καλαμιά (= χωριό Δ της Άρτας), Ολύτσικα (= Τόμαρος), Ήπειρος, Νιοχώρι (= Νεοχώρι, χωριό Ν της Άρτας), Άκτιο.
135	Σ. Σταμάτης	Ιάσοντας ο Ξένος	Ιωάννινα, Πωγόνι, Πρέβεζα, με ρητή αναφορά των αντίστοιχων τοπωνυμίων.	Ιωάννινα: Γιαννιώτικη λίμνη, Γιάννενα, γιαννιώτικος, Ελεύθερη Σκέψη στα Γιάννενα (= πολιτιστικός σύλλογος), φυλακές Φιξ (βλ. αριθ. 94). Ήπειρος (γενικά): Ήπειρος, Πωγόνι, Ιόνιο Πέλαγος, Ζαγόρι, Πάργα, Κατωζάγορα, Αμβρακικός Κόλπος, Πρέβεζα.
136	Σ. Σταμάτης	Στην κοιλάδα του Ίναχου	Κοιλάδα του Λούρου, με ρητή	Σταυροχώρι (= Καμπή, χωριό Α της Φιλιππιάδας), Ξεροβούνι (= βουνό ΒΑ της

			αναφορά του τοπωνυμίου.	Φιλιππιάδας), Πρέβεζα, Γράμμος, γεφύρι της Άρτας, Άρτα, Ήπειρος, Φιλιππιάδα, Γιάννενα, Κόπρανα = Αλυκή (Ν. Άρτας), Λούρος, Τεπελένι (Αλβανία), Σουλιώτες, Άκτιο, Σαϊτάν Παζάρ (Πρέβεζας, βλ. αριθ. 60), Αρβανιτιά (= Αλβανία), ηπειρώτες, Πέντε Πηγάδια (= στενωπός του δρόμου Άρτας – Ιωαννίνων), Αραχθος, ξωκλήσι του Αη Λια (στην Καμπή Άρτας), Κάστρο των Ρωγών, Τζουμέρκα, Μπιζάνι (= θέση Ν των Ιωαννίνων), Παναγία, Αγία Παρασκευή του Πηγαδιού (ναοί στην Καμπή Άρτας), Αλβανικά βουνά, μοναστήρι της Παναγιάς στους Ρωγούς (=Μονή Θεοτόκου των Ρωγών).
137	Σ. Σταμάτης	Την τελευταία κραυγή την άκουσε μια πόρνη	Ιωάννινα, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	Ιωάννινα: Λίμνη, σκυλάδικο του Τενεκέ (Τενεκές = το καφενείο του Μακρή στο μόλο), ψαρόσκαλα (= Σκάλα), μόλος, σπηλιά του Σκυλόσοφου, πλατεία, Αϊ-Νικόλας (της αγοράς ή των Κοπάνων), Γιάννενα, Ντραμπάτοβα (βλ. αριθ. 31), Κουραμπάς (βλ. αριθ. 110), Κάστρο, Βελισσαρίου (= λόφος Βελισσαρίου), Μιτσικέλι, οίκος ανοχής πλάι στη λίμνη, νησί (Ιωαννίνων), οδός Ανεξαρτησίας, Ακρέος = Ακραίος (βλ. αριθ. 94), Παλιά Προσφυγικά. Ήπειρος (γενικά): Ζαγοροχώρια, Γράμμος, Ζαγόρια, Αργυρόκαστρο, Ζίτσα, Πρέβεζα, Σαϊτάν Παζάρ (Πρέβεζας, βλ. αριθ. 60).

138	Σ. Σταμάτης	Η σφαίρα και ο Εβραίος	Πρέβεζα, χωρίς ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	Πρέβεζα: Ντάπια (= τάφος, μήκους τριών χιλιομέτρων περίπου, που κατασκεύασε ο Αλή Πασάς). Αρχαία Νικόπολη.
139	Φ. Μούλιος	Η Φαμίλια των Λιστινών	Πέτροβο (= Λίστα Ν. Θεσπρωτίας), Φιλιάτες και Ιωάννινα, με ρητή αναφορά των αντίστοιχων τοπωνυμίων.	Ήπειρος (γενικά): Πέτροβο (= Λίστα Ν. Θεσπρωτίας), περιοχή Τσαμουργιάς, Φιλιάτι - Φιλιάτες, Κονιτσιώτες, Ζαγόρι, Θεσπρωτός, Ήπειρος, Αλβανία, Πρέβεζα, ηπειρώτικα στέκια (= στην Αθήνα), αλβανικά βουνά, Ηπειρώτης, Ζαγοροχώρια, Γουμενίτσα = Ηγουμενίτσα, Ζάλογγο, Αλβανικό (= Αλβανία), Μουργκάνα. Ιωάννινα: Πτώσις των Ιωαννίνων, Γιάννινα – Γιάννενα - Ιωάννινα, Λίμνη των Γιαννίνων, Γυαλί-Καφενέ (βλ. αριθ. 30), χάνι του Κοντού, οίκοι ανοχής στη λίμνη.
140	Φ. Μούλιος	Οι Κληρονόμοι	Πέτροβο (= Λίστα Ν. Θεσπρωτίας), Φιλιάτες και Ιωάννινα, με ρητή αναφορά των αντίστοιχων τοπωνυμίων.	Ήπειρος (γενικά): Πέτροβο (= Λίστα Ν. Θεσπρωτίας), Φιλιάτες, εκκλησία της Λαμποβίστρας (= Παναγία η Λαμποβίστρα στην Κάτω Λάβδανη), Αλβανία, Μέτσοβο, Σούλι, Παρακάλαμος (= χωριό στην περιοχή του Άνω Καλαμά). Ιωάννινα: πόλη των Γιαννίνων, Γιάννενα, Κάστρο, Λίμνη.
141	Φ. Μούλιος	Όλοι οι άνθρωποι του σπιτιού	Ιωάννινα, με ρητή αναφορά του τοπωνυμίου της πόλης.	Ιωάννινα: Γιάννενα, Λίμνη, νησί της Λίμνης.

142	Φ. Μούλιος	Ο Ορφέας δεν είναι πια εδώ	Ιωάννινα και περιοχή Μουργκάνας, με ρητή αναφορά των αντίστοιχων τοπωνυμίων.	Ήπειρος (γενικά): Ήπειρος, Αλβανικά σύνορα, Εθνική οδός Άρτας – Ιωαννίνων, Λούρος, Τσαμουργιά, Ηπειρώτες, Καλαμάς, Χειμάρρα, Βορειοηπειρώτες, Αλβανοί, Άρτα, Ηγουμενίτσα, Φιλιάτι, Λειά (= χωριό Λιά στη Μουργκάνα), Μουργκάνα, Αργυρόκαστρο, μονή της Παναγιάς στου Μακρυαλέξη (= Μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου Μακρυαλέξη ή Μακραλέξη στη Μουργκάνα), κάτω Λάβδανη. Ιωάννινα: Γιάννενα, Λίμνη, νησί (Ιωαννίνων), ξενοδοχείο «Η Κυρά Φροσύνη», εβραϊκά καταστήματα των Ιωαννίνων, κάστρο, Νομαρχία Ιωαννίνων, Γιαλί – καφενέ (= Γυαλί Καφενέ, βλ. αριθ. 30), παραλία (= μόλος).

- **Σημείωση:** Τα τοπωνύμια καταχωρούνται με την ορθογραφία που απαντάται στα αντίστοιχα κείμενα.

Βιβλιογραφία για τα καταγραφόμενα Ηπειρώτικα Τοπωνύμια

Άγιος Κοσμάς [Ανακτήθηκε στις 28/01/2010 από το διαδίκτυο: <http://www.pogoni.gr/topika-diamerismata/agios-kosmas.html>].

Ανώνυμος, «Ο Αγωνιστής των Ιωαννίνων. Η εφημερίδα της τοπικής επιτροπής Γιαννίνων του ΕΑΜ» εφ. *Ριζοσπάστης*, 27 Γενάρη 2005, σ. 28.

Αυδίκος Βαγγέλης Γρ., *Πρέβεζα 1945-1990. Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης. Λαογραφική Εξέταση*, Διδακτορική Διατριβή, Δήμος Πρέβεζας, Πρέβεζα 1991.

Βλέτσα Ελένη, *Εγκατάσταση και ένταξη Μικρασιατών προσφύγων στο Νομό Ιωαννίνων: Ανατολή, Μπάφρα, Νεοκαισάρεια, Ιωάννινα (1923-1930)*, Πτυχιακή εργασία, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο – Τμήμα Γεωγραφίας, Αθήνα 2005.

Βρανούσης Λέανδρος, *Ιστορικά και τοπογραφικά του μεσαιωνικού Κάστρου των Ιωαννίνων*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Αθήνα 1968.

Βυζάντιος Σεραφεΐμ, *Δοκίμιον ιστορικής τινός περιλήψεως της πότε αρχαίας και εγκρίτου Ηπειρωτικής πόλεως Άρτης και της ωσαύτως νεωτέρας πόλεως Πρεβέζης*, Τυπογραφείον «Κάλλους», Εν Αθήναις 1884.

Γόντικας Δημήτρης κ.ά., *Γράμμος. Στα βήματα του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας. Ιστορικός – Ταξιδιωτικός Οδηγός*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα ²2009.

Εργολάβος Σπύρος, *Η Δίκη της Πρίντζου και οι εκτελεσμένοι των Ιωαννίνων*, Σοκόλης, Αθήνα 1988.

Ζαφειρόπουλος Γ. Δημ., *Ο Αντισυμμοριακός Αγών*, χ.ε., Αθήναι 1956.

Καμπή Άρτας [Ανακτήθηκε στις 28/01/2010 από το διαδίκτυο: <http://kampj.artanet.gr/>].

Κανετάκης Γιάννης Γ., *Το Κάστρο: Συμβολή στην Πολεοδομική Ιστορία των Ιωαννίνων*, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, Αθήνα 1994.

Κατσημήτρος Αρ., *Η Ηπειρος προμαχούσα. Η δράσις της VIII Μεραρχίας κατά τον πόλεμον 1940-41*, Αθήναι 1954.

Κίτσιος Αθανάσιος, *Θεσπρωτική Γή. Α. Αναδρομή στους παλιούς χρόνους. Β. Τοπωνυμίες και ονόματα οικισμών*, Ηπειρωτική Εταιρεία Αθηνών, Αθήναι 1977.

Κοκολάκης Μιχάλης, «Η τουρκική στατιστική της Ηπείρου στο Σαλναμέ του 1895», στο Δημήτρης Δημητρόπουλος κ.ά., *Πληθυσμοί και οικισμοί του ελληνικού χώρου: ιστορικά μελετήματα*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2003, σσ. 243-312.

Ο ίδιος, *Το Ύστερο Γιαννιώτικο Πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση, και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών 74, Αθήνα 2003.

Κορδώσης Μιχ. Σ., *Τα Βυζαντινά Γιάννενα. Κάστρο (Πόλη) – Ξώκαστρο. Κοινωνία – Διοίκηση – Οικονομία*, χ.ε, Αθήνα 2003.

Κουλίδας Κωνσταντίνος Ι., *Τα μουσουλμανικά βακούφια της πόλεως των Ιωαννίνων. Ιστορική μελέτη*, Ανάτυπο από το «Ηπειρωτικό Ημερολόγιο», Ιωάννινα 2004.

Ο ίδιος, *Τα Γιάννινα που έφυγαν (Συννοικίες – Τοπωνύμια – Ιεροί Ναοί – Μοναστήρια)*, χ.ε., Ιωάννινα 2010.

Κυπραίου Ευαγγελία (επιμ.), *Κόνιτσα. Φωτογραφική Έκθεση. Αρχαιολογικό χώρος Κόνιτσας. Διώροφο Κτίριο*, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα 1999.

Κωλέττας Στέφανος Χ., *Οι λίμνες Ιωαννίνων και Λαψίστας. Ιστορική-Γεωγραφική-Οικολογική Μελέτη*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση – Τ.Ε.Δ.Κ. Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2000.

Κωνστάντιος Δημήτρης, *Το Κάστρο των Ιωαννίνων*, Υπουργείο Πολιτισμού – Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 2006.

Κωστήδης Φίλιππος Κ., «Καταγραφή των τοπωνυμίων του χωριού «Ρουψιά» μετά συντόμου ιστορίας του και τοπωνυμικού χάρτου», *Πωγωνιακά Χρονικά* 1 (1995), σσ. 84-91.

Κωστούλας Κωνσταντίνος Χρ., *Γνωριμία με την Πωγωνιανή*, Εκδόσεις εφημερίδας «Η Νέα Φωνή του Πωγωνίου», Ιωάννινα 1994.

Ο ίδιος, *Ο κάμπος του Ξηροβάλτου. Το μεγάλο ντερβένι του Πωγωνίου*, Εκδόσεις Εφημερίδας «Η Νέα Φωνή του Πωγωνίου», Ιωάννινα 1994.

Ο ίδιος, *Πωγωνήσιοι Εργολάβοι. Συμβολή και Μελέτη των Δημοσίων Έργων στην Ήπειρο στην Ύστερη Τουρκοκρατία*, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος – Τμήμα Ηπείρου, Ιωάννινα 2002.

Λαμπρίδης Ιωάννης, *Ζαγοριακά οis προσετέθησαν και τινά περί Ηπείρου*, Εκ του τυπογραφείου της Αυγής, Εν Αθήναις 1870.

Ο ίδιος, «Περιγραφή της πόλεως Ιωαννίνων», στο *Β' Ηπειρωτικά Μελετήματα*, τεύχος 1^ο, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα ²1993 (πρώτη έκδοση Εν Αθήναις 1887), σσ. 1-96.

Μακρής Χρήστος, «Τα καφετζίδικα, οι κινηματογράφοι και τα ... "Δίποχα"», στο Σύλλογος Παλιών Γιαννιωτών, *Σεργιάνι στα περασμένα...*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2002, σσ. 97-114.

Μηλιώνης Αναστάσιος Χ., *Το Περιστέρι Πωγωνίου (Μέγγουλη). Ιστορία, παράδοση και γενεαλογία*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1998.

Μηλιώνης Μ., «Καταγραφή τοπωνυμίων Περιστερίου», *Πωγωνιακά Χρονικά* 1 (1995), σσ. 81-83.

Μουστακής Γιώργος Ι., *Τα Πρεβεζάνικα*, Δήμος Πρέβεζας – Δημοτική Βιβλιοθήκη Πρέβεζας, Πρέβεζα 2002.

Μπακόλα Παναγούλα, *Παλαιά Γιάννινα. Αναμνήσεις – Στοχασμοί*, Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1998.

Νιτσιάκος Βασίλης - Αράπογλου Μιχάλης – Καρανάτσης Κώστας, *Νομός Ιωαννίνων. Σύγχρονη Πολιτισμική Γεωγραφία*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1998.

Παπασταύρος Αναστάσιος, «Ο Περικλής Μελίρρυτος και τα νεοκλασσικά του», [Ανακτήθηκε στις 28/01/2010 από το διαδίκτυο: http://cultureportalweb.uoi.gr/cultureportalweb/article.php?article_id=1087&topic_id=171&level=3&belongs=169&area_id=1&lang=gr]

Πορφύρης Τάσος, *Αξέχαστα Χρόνια*, Βιβλιοθήκη Αδελφότητας Αγιοκοσμιτών Πωγωνίου, Αθήνα 1991.

Σαλαμάγκας Δημ. Στ., *Περίπατοι στα Γιάννινα. Ιστορικο-λαογραφικά σημειώματα*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα ²1965.

Σμύρης Γιώργος, «Τα μουσουλμανικά τεμένη των Ιωαννίνων και η πολεοδομία της οθωμανικής πόλης», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 34 (2000), σσ. 9-90.

Σύλλογος Αποφοίτων Ζωσιμαίας Σχολής Ιωαννίνων, *Μνήμη Ζωσιμαίας Σχολής Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2000.

Σχινάς Νικόλαος Θ., *Οδοιπορικόν Ηπίρου. Τεύχος Πρώτον: Οδοιπορικόν Μεσημβρινής Ηπίρου*, Τύποις Υπουργείου Στρατιωτικών, Εν Αθήναις 1987.

Schminck-Gustavus Christoph U., *Μνήμες Κατοχής II. Ιταλοί και Γερμανοί στα Γιάννενα και η καταστροφή της Εβραϊκής κοινότητας*, μτφ. Αλκιβιάδης Νέττας – Άννα και Θανάσης Παντίδης – Σοφία Γεωργαλλίδη, Ισνάφι, Ιωάννινα 2008.

Τζιόβας Φρίζος (επιμ.), *Χρονικό της Δοβράς (1856-1859)*, χ.ε., Γιάννινα 1981.

Τσαντίνης Κώστας, *Μουργκάνα. Ένας δεύτερος Γράμμος*, Πατάκης, Αθήνα 1989.

Τσιόδουλος Στέφανος, «Τα Χάνια των Ιωαννίνων. Δεύτερο μισό 19^{ου} – Πρώτο μισό 20^{ου} αι. Πολεοδομική προσέγγιση», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* (1996-1997), σσ. 265-282.

Τσούτσινος Γιάννης, *Αρτινά Ιστορικά Θέματα. Μελετήματα, Σημειώματα, Μικρά Αρτινογραφήματα, Ο θάνατος της Αμβρακίας*, χ.ε, Άρτα 2001.

Υφαντής Νίκος Θ., *Το Δολό στο Πωγώνι. Ακριτικός ελληνισμός, Μέρος Α': Ιστορία – Φυσιογνωμία*, Εκπολιτιστικός Σύλλογος Δολού Πωγωνίου, Ιωάννινα 1996.

Φωτόπουλος Κώστας Ι., *Τα Γιάννινα. Οι μαχαλάδες τα σοκάκια και τα τοπωνύμιά τους με τις ιστορικές και λαογραφικές παραδόσεις και ανέκδοτα*, Ηπειρωτική Εταιρεία Αθηνών, Αθήνα 1986.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Δ΄

ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΑ ΔΗΜΟΤΙΚΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ ΣΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Συντομογραφίες

B.M. – X.M. =	Βλάσης Στ. Μαστροκώστας - Χρήστος Κων. Μητροπέτρος, <i>Συλλογή Δημοτικών Τραγουδιών στη Νότια Εύβοια</i> , Πνευματικό Κέντρο Καψάλων Ευβοίας, Αθήνα 1993.
B.M. =	Βασίλειος Δημ. Μήτσης, «Ο θρύλος του Ντελήπαπα», <i>Πωγωνιακά Χρονικά</i> 1 (1995), σσ. 59-68.
Γ.Κ. =	Γρηγόρης Ν. Κατσαλίδας, <i>Δημοτικά Τραγούδια από τη Βόρεια Ήπειρο</i> , εισαγωγή – επιμέλεια – συγκριτική μελέτη Γεώργιος Δ. Καψάλης, Gutenberg, Αθήνα 2003.
Γ.Λ. =	Γιάννης Λυμπερόπουλος, <i>Παζαριού ανατομή. Νεοελληνική πολιτιστική μαρτυρία I</i> , χ.ε., Αθήνα 1971.
Γ.Μ. =	Γιάννης Μότσης, <i>Το Ελληνικό Μοιρολόγι. Τόμος Β΄: Ταφικά Έθιμα και Μοιρολόγια</i> , Κώδικας, Αθήνα 2000.
Ι.Α. =	Ιωάννης Μ. Αρβανίτης, <i>Θησαύρισμα Λαογραφικό. Τα μνημεία του λόγου από το Άστρος Κυνουρίας. Ποιητικά και πεζά κείμενα</i> , τόμος Α΄, χ.ε., Αθήνα 1985.
Ι.Λ. =	Ιωάννης Λαμπρίδης, «Πωγωνιακά», στο <i>Β΄ Ήπειρωτικά Μελετήματα</i> , τεύχος 7 ^ο , Εταιρεία Ήπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα ² 1993 (πρώτη έκδοση Εν Αθήναις 1889), σσ. 1-87.
Κ.Β. =	Κώστας Βαρζώκας, <i>Ζαγορίσια Δημοτικά Τραγούδια</i> , Εκδόσεις περιοδικού “Το Ζαγόρι μας”, Γιάννινα 1982.
Κ.Ι. =	Κώστας Θ. Ιωαννίδης, <i>Τραγούδια της Ηπείρου</i> , περιοδικό «Μαθητής», Θεσσαλονίκη [1983].
Μ.Κ. =	Μαίρη Μ. Κωστή, <i>Αποκριές στα Γιάννενα. Συνήθειες – Γιαννιώτικα Αποκριάτικα Τραγούδια</i> , χ.ε., Ιωάννινα 2007.
Ν.Π. =	Νικόλαος Γ. Πολίτης, <i>Δημοτικά Τραγούδια. Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού</i> , Δαμιανός, Αθήνα χ.χ. (πρώτη έκδοση 1914).
Π.Α. =	Π. Αραβαντινός, <i>Συλλογή Δημοδών Ασμάτων της Ηπείρου</i> , Εκ του τυπογραφείου Πέτρου Περρή, Εν Αθήναις 1880.
Σ.Α. =	Σπ. Π. Αραβαντινός, <i>Ιστορία του Αλή Πασά του Τεπελενλή</i> , τόμος II, Δωδώνη, Αθήνα ³ 2004 (πρώτη έκδοση 1895).
Σ.Ν. =	Σταύρος Γ. Ντάγιος, <i>Αποκληρωμένο Έθνος. Η Λαϊκή Λογοτεχνία των Ελλήνων της Βορείου Ηπείρου</i> , Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 1997.

Αρ.	Συγγραφέας	Κείμενο	Δημοτικό Τραγούδι	Βιβλιογραφία
1	Δ. Χατζής	Μουργκάνα	«Για σήκω απάνου, Γιάννο μου» ή «Σήκωσ’ απάνω, Γιάννο μου»	Ι.Α., σσ. 67-68· B.M. – X.M., σ. 2 αριθ. 15.

2	Φ. Τζιόβας	Τα μάγια Ιστορίες της Δοβράς	«Το παιδομάζωμα», «Μετσο Ίσος» ή «Μετσοΐσος»	Π.Α., σ. 3 - αριθ. 1. Π.Α., σσ. 27-28 - αριθ. 31.
3	Φ. Τζιόβας	Ο βίος του μπασιο – Κωνσταντή Ιστορίες της Δοβράς	«Γιαννούλας Ζάκας», «Κλου, είχα μάνα παπαδιά», «Κάτω στα πέντε μάρμαρα»	Π.Α., σσ. 74-75 - αριθ. 85.
4	Φ. Τζιόβας	Κυρα – Πολυξένη η οσία Ιστορίες της Δοβράς	«Εις την εν τω θρόνω τοποθέτησιν της νύμφης», «Το λαγιαρνί», «Ποιος πλούσιος απέθανε», «Εις οικοδέσποιναν»	Π.Α., σ. 184 - αριθ. 285. http://www.phys.uoa.gr/~nektar/arts/tradition/dhmotika_tragoydia.htm#Τὸ_λαγιαρνί [Ανακτήθηκε από το διαδίκτυο στις 6 Μαΐου 2010]. http://polyphonic.forumotion.com/forum-f7/topic-t194.htm [Ανακτήθηκε από το διαδίκτυο στις 6 Μαΐου 2010]. Π.Α., σ. 255 - αριθ. 429.
5	Φ. Τζιόβας	Το «μοιρολόι» του Γύφτου Έξοδος για πάντα	«Δυο τσουπωτά βυζιά, σαν τη ζάχαρη γλυκά»	Π.Α., σσ. 134-135 – αριθ. 180.
6	Φ. Τζιόβας	Ανεκδοτο- λογία και άλλα	«Νύχτα ήταν που χορεύαμαν»	Μ.Κ., σ. 75 – αριθ. 1.
7	Φ. Τζιόβας	Το πέταγμα του γερο- κότσυφα	«Δεν μπορώ, μανούλα μ', δεν μπορώ»	Γ.Κ., , σ. 306 – αριθ. 396.
8	Φ. Τζιόβας	Στην κόψη της Πίνδου (Οδοιπορικό)	«Φλουάρα γκαλμπινιάρε» (= Λουλούδι κίτρινο)	
9	Γ. Δάλλας	Στα καλυβόσπιτα Ιστορίες του ηπειρωτικού νότου	«Ο ύπνος και το φίλημα»	Π.Α., σ. 167 – αριθ. 252.
10	Γ. Δάλλας	Η γέφυρα του καλόγερου Ιστορίες του ηπειρωτικού	«Μωρή κοντούλα λεμονιά»	Γ.Κ., σ. 316 – αριθ. 415.

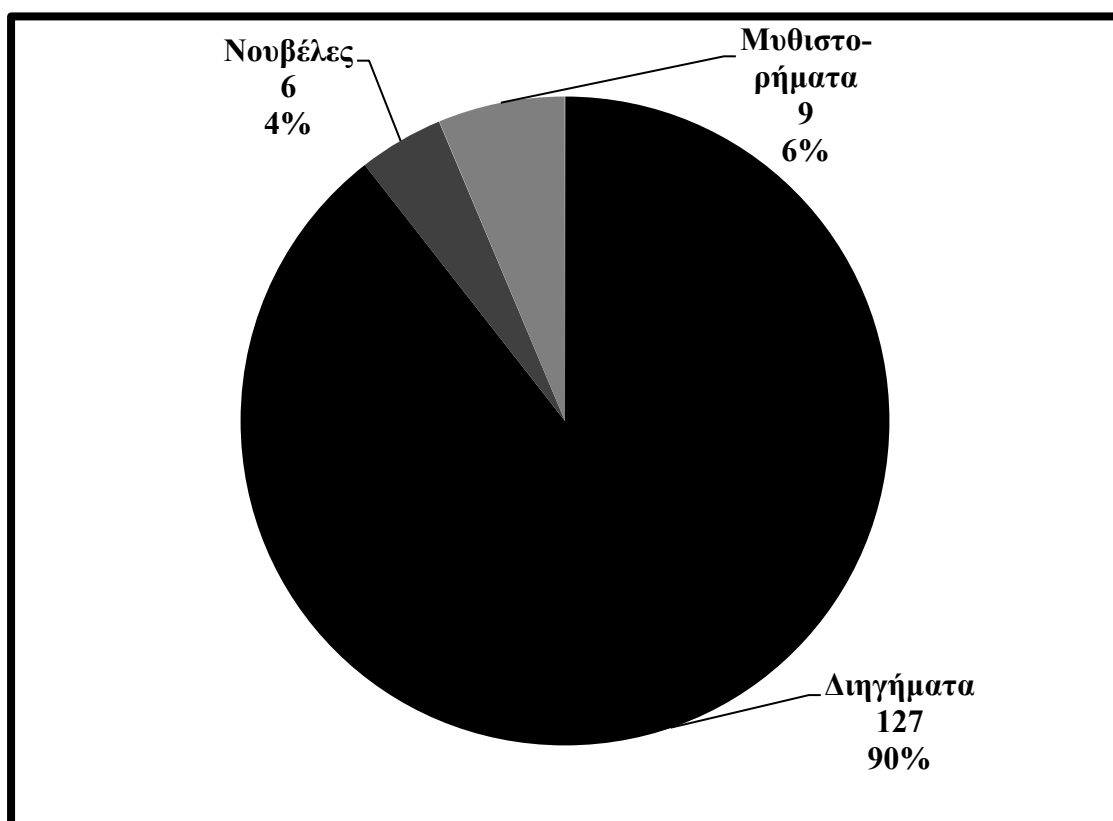
		νότου		
11	Γ. Δάλλας	Μια πόλη στοιχειωμένη Ιστορίες του ηπειρωτικού νότου	«Του γιοφυριού της Άρτας»	Ν.Π., σ. 148-150 – αριθ. 89.
12	Τ. Πορφύρης	Η Δοντάγρια	«Καλότυχα ’ναι τα βουνά»	Ν.Π., σ. 241 – αριθ. 211· Σ.Ν., σσ. 224 - 225 - αριθ. 217· Γ.Κ., σ. 440 – αριθ. 620.
13	Χ. Μηλιώνης	Πωγώνι Ανθρωπο- γεωγραφία	«Τώρα που πήρ’ η άνοιξη» ή «Τώρα είναι Μάης κι Άνοιξη», «Τον άμμο άμμο πήγαινα»	Σ.Ν., σ. 122 – αριθ. 58· Γ.Κ., σ. 419 – αριθ. 587. Σ.Ν., σσ. 256-257 - αριθ. 262· Γ.Κ., σ. 315 - αριθ. 413.
14	Χ. Μηλιώνης	Στο φαράγγι	«Του γιοφυριού της Άρτας»	Ν.Π., σ. 148-150 – αριθ. 89.
15	Χ. Μηλιώνης	Ξενοδοχείον «Η Ωραία Ελλάς»	«Ξύλα για τ’ς Αποκριές»	Μ.Κ., σ. 54.
16	Χ. Μηλιώνης	Η Αποκριά	«1881» ή «Τα Γιάννινα»	Ν.Π., σ. 37 – αριθ. 19· Κ.Β., σ. 29 – αριθ. 12.
17	Χ. Μηλιώνης	Δυτική Συνοικία	«Ταρνανά και γιομπορμπό»	Γ.Κ., σ. 523 – αριθ. 755.
18	Χ. Μηλιώνης	Ο παιδικός μου φίλος Ισμαήλ Κανταρέ	«Στης Δερόπολης τον κάμπο» (περιπαικτικό)	http://polyphonic.forumotion.com/forum-f7/topic-t246.htm [Ανακτήθηκε από το διαδίκτυο στις 5 Απριλίου 2010].
19	Χ. Μηλιώνης	Ο τελευταίος ταμπάκος	«Βασιλαρχό- ντισσα», «Τις τρανές, μπρε μπρε μπρε, τις τρανές αποκριές», «Πώς το τρίβουν το πιπέρι/ του διάλ’ οι καλογέροι», «Για σήκω απάνου, Γιάννο μου», «Στα Γιάννενα στον Κουραμπά», «Δόντια Πυκνά», «Ο φόνος του Φέζο Δερβέναγα»,	Κ.Β., σ. 25 – αριθ. 5· Γ.Κ., σσ. 188-189 – αριθ. 212-213. Μ.Κ., σ. 54. Μ.Κ., σ. 88 – αριθ. 10. Ι.Α., σσ. 67-68· Β.Μ. – Χ.Μ., σ. 21- αριθ. 15. http://www.xorio.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=580:2009-12-28-14-46-01&catid=36:2009-02-06-18-49-49&Itemid=56 [Ανακτήθηκε από το διαδίκτυο στις 5 Απριλίου 2010]. Μ.Κ., σ. 76-77 – αριθ. 2. Κ.Β., σ. 25. Σ.Α, σ. 451 – σημ. 1. Γ.Κ., σσ. 159-160 – αριθ. 169-

			«Βασιλική προστάζει, Βεζύρη Αλήπασα», «Οσμάν Τάκα»	170.
20	X. Μηλιώνης	Ο Σιλβέστρος	«Στα Γιάννενα στον Κουραμπά»	http://www.xorio.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=580:2009-12-28-14-46-01&catid=36:2009-02-06-18-49-49&Itemid=56 [Ανακτήθηκε από το διαδίκτυο στις 5 Απριλίου 2010].
21	X. Μηλιώνης	Ετεροδη- μότης	«Ακόμα τούτην την άνοιξη»	
22	X. Μηλιώνης	Οι Φωνές	«Βαριά κοιμάσαι, αγάπη μου» ή «Είδα ένα γείνορο αχαμνό»	Γ.Μ., σσ. 89-90 – αριθ. 138, 100 – αριθ. 184· Γ.Κ., σσ. 409-410, αριθ. 573 – 574.
23	X. Μηλιώνης	Τα φαντάσματα του Γιορκ Δύο ιστορίες από την Αγγλία	«Επί τη διαφυγή του Αλεξίου Κομνηνού»	Ν.Π., σ. 267 – αριθ. 1.
24	X. Μηλιώνης	Κρητικό Παλίμνηστο	«Ο Μενούσης»	Σ.Ν., σ. 224 - αριθ. 216· Γ.Κ., σσ. 190-191 - αριθ. 215-216.
25	X. Μηλιώνης	Ακούω τον άνεμο	«΄Κούγω τον άνεμο κι αγάει», «Η Μαριόλα», «Μωρή κοντούλα λεμονιά», «Χαλασιά μου», «Γιάννη μου, το μαντίλι σου», «Βλάχα πλένει στο ποτάμι», «Κάπου μια ΄μορφη», «Παντρεύεσαι το γιο του βασιλιά», «Όλος ο κόσμος κι ο ντουριάς», «Σαράντα πέντε λεμονιές», «Του	Β.Μ.· Σ.Ν., σ. 95 -αριθ. 22· Γ.Κ., σσ. 162-163 - αριθ. 174). Σ.Ν., σσ. 265-266 - αριθ. 271Α και Β· Γ.Μ., σ. 75 – αριθ. 77· Κ.Β., σ. 74 – αριθ. 3· Γ.Κ., σσ. 455-456 - αριθ. 647-648. Γ.Κ., σ. 316 - αριθ. 415· Σ.Ν., σσ. 185-186 - αριθ. 158. Κ.Β., σ. 70 – αριθ. 70. Κ.Ι., σ. 104. Π.Α., σ. 155 - αριθ. 229· Σ.Ν., σσ. 253 - αριθ. 258. Γ.Κ., σ. 319 - αριθ. 419. Γ.Λ., σ. 71. Ι.Λ., σ. 71· Γ.Κ., σ. 137 - αριθ. 135-136. Σ.Ν., σσ. 257-258 - αριθ. 264. Ν.Π., σσ. 159-161 – αριθ. 92.

			νεκρού αδελφού», «Τι γυρεύαμε οι κουρούνες στου Καραγιάννη για μαλλί», «Της Ζαχαρούλας» ή «Σιούνται τα δέντρα, σιούνται»	Σ.Ν., σ.180 - αριθ. 148· Γ.Κ., σ. 271 - αριθ. 336.
26	Σ. Σταμάτης	Έξω απ' το περιβόλι	«Είμαστε, είμαστε εμείς οι γύφτοι», «Πουλάκι χρυσοφτέρουγο κατέβηκε στον κάμπο»	
27	Σ. Σταμάτης	Ο συνήγορος ή η Μαρία που δεν ήθελε	«Του γιοφυριού της Άρτας», «Να 'χα νεράτζι να 'ριχνα» ή «Το χρυσοκέντητο μαντίλι», «Ο Μπερμπίλης»	Ν.Π., σ. 148-150 – αριθ. 89. Π.Α., σ. 150 - αριθ. 218· Ν.Π., σ. 172 – αριθ. 108.
28	Σ. Σταμάτης	Στην κοιλάδα του Ίναχου	«Είν' ο πόνος ακριβός κι η πλάκ' αγορασμένη»	
29	Σ. Σταμάτης	Την τελευταία κραυγή την άκουσε μια πόρνη	«Ο Μενούσης»	Σ.Ν., σ. 224 - αριθ. 216· Γ.Κ., σσ. 190-191 - αριθ. 215-216.
30	Φ. Μούλιος	Η Φαμίλια των Λιστινών	«Ο Κωσταντάς, ο Κωσταντής κι ο μικρο- Κωσταντίνος» ή «Του Κωνσταντά», «Σιαμαντάκας» ή «Οσμάν Τάκα», «Ποιος πλούσιος απέθανε»	Σ.Ν., σσ. 85-86 - αριθ. 12· Γ.Κ., σσ. 447-448 - αριθ. 6. Γ.Κ., σσ. 159-160 – αριθ. 169- 170. http://polyphonic.forumotion.com/forum-f7/topic-t194.htm [Ανακτήθηκε από το διαδίκτυο στις 6 Μαΐου 2010].
31	Φ. Μούλιος	Οι Κληρονόμοι	«Σουλιώτικο», «Ο τάφος του παλληκαριού»	Ν.Π., σσ. 16-17 – αριθ. 5. Κ.Β., σ. 73 – αριθ. 2· Γ.Μ., σ. 115 – αριθ. 241.

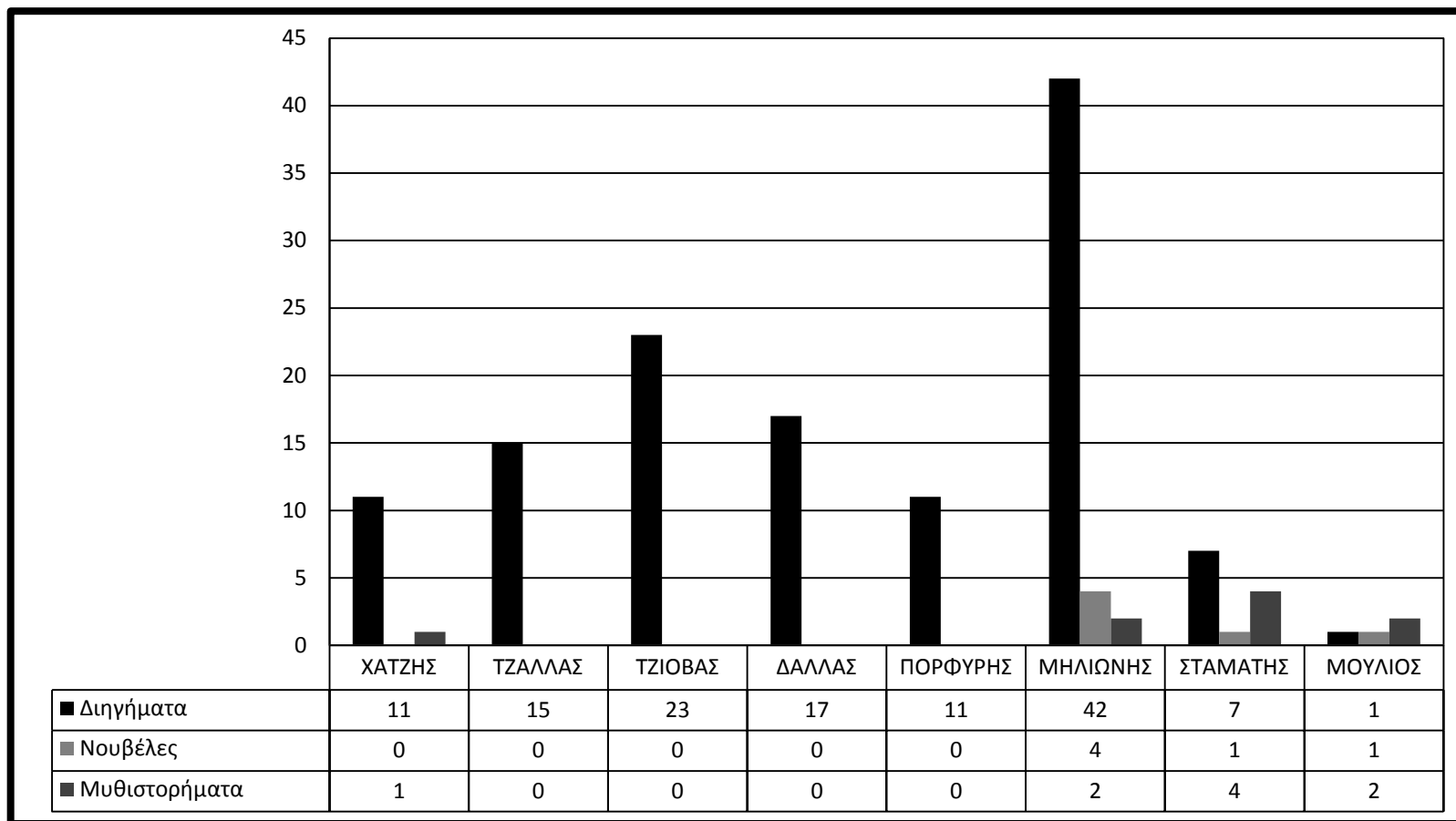
ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΕΙΔΗ ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

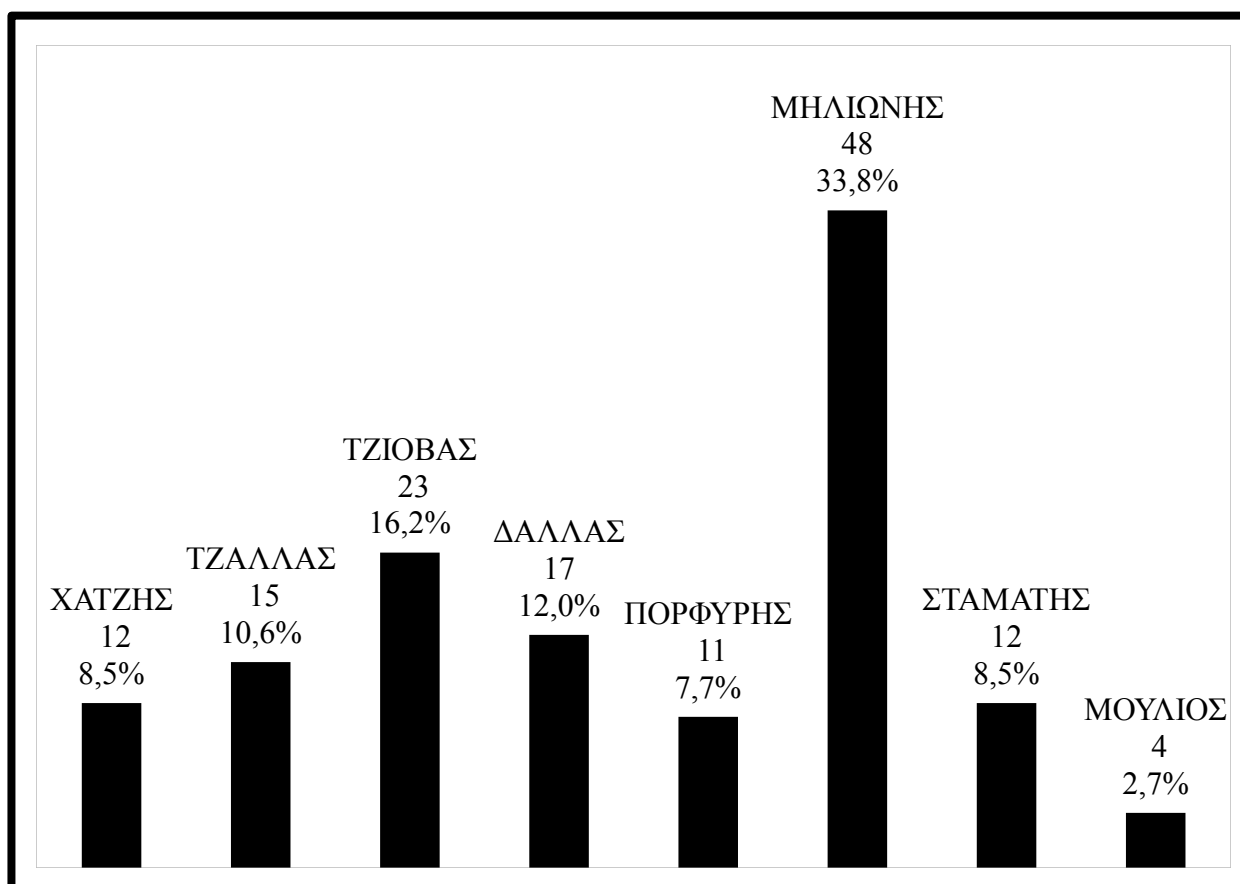
ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΠΕΖΟΓΡΑΦΟΙ ΚΑΙ ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΑ ΕΙΔΗ

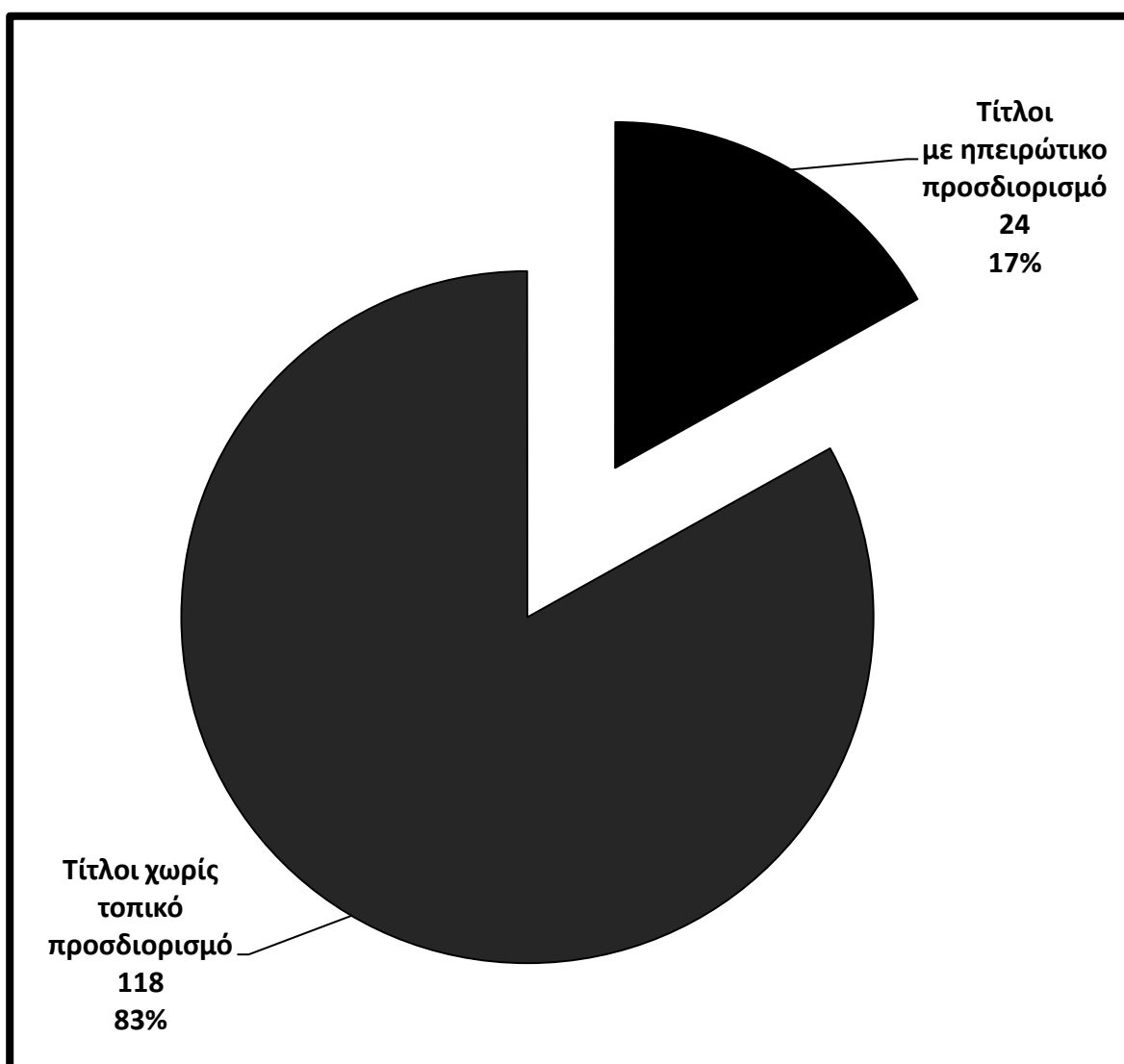
ΠΙΝΑΚΑΣ 3

ΠΕΖΟΓΡΑΦΟΙ ΚΑΙ ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

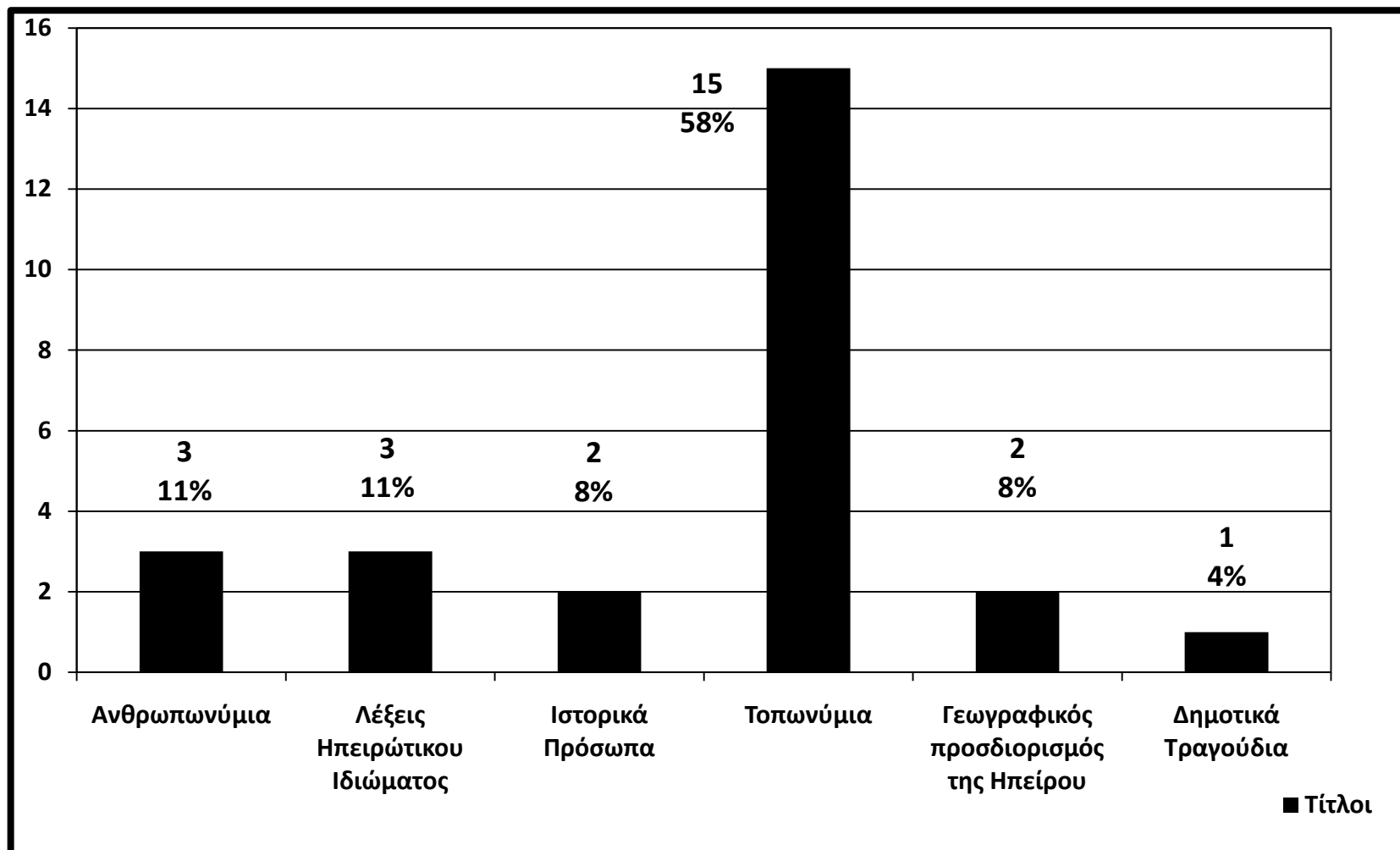
ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Η ΗΠΕΙΡΟΣ ΣΤΟΥΣ ΤΙΤΛΟΥΣ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

ΤΙΤΛΟΙ: ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΟΥ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΥ

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

ΕΝΔΟΧΩΡΑ

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΣΥΝΕΡΓΑΖΟΝΤΑΙ :

ΔΙΗΓΗΜΑ

Φρίξος Τζιόβας—Χριστόφορος Μ. Μηλιώνης.

ΠΟΙΗΣΗ

Θανάσης Τζούλης—Ν. Δ. Καροῦζος—'Ελευθ. Χωρίτης—Τάκης Καρβέλης—Κίμων Ε. Τζάλλας.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Λόρκα (ἀπόδοση : 'Ισμήνης Δάλλα) — Μίμνερμος (ἀπόδοση : Γιάννη Δάλλα).

ΚΡΙΤΙΚΗ

'Αναστάσιος Χ. Τασούλας — 'Αχιλλεύς Λεοντάρης — 'Αρσένης Γεροντικός—Φάνης Τουλούπης.

ΑΡΘΡΟ

'Η πόλη μας ἔχει μιὰ λιμνη....

ΧΡΟΝΙΚΑ

'Ενδοχώρα—Δωδώνη — Παρατράγουδα Κρατικοῦ Βραβείου — Μαν. Τριανταφυλλίδης—Μελοδράματος περιπέτειες—'Εθν. 'Οργαν. Χειροτεχνίας—'Ηχος καὶ Φῶς—Μορφωτικὸ Κέντρο 'Ιωαννίνων—Γαλλικὸ 'Ινστιτούτο—«Τὸ Ξεκίνημα τῶν μικρῶν»—Ρεκορμανία—Σχολεῖο καὶ Ποίηση—Τοῦρκος ποιητής.

Η ΖΩΗ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Οἱ ποιηταὶ Τ. Σινόπουλος καὶ Γ. Βαφόπουλος—'Ο «μεταφραστής» 'Ι. Θ. Κάκριδης—'Ο «θεατρικὸς» Τ. Οὐτίλλιαμς—'Ο ζωγράφος Σταῦρος Μπαλτογιάννης.

Ι. ΑΝΝΙΝΑ

1

ΕΝΔΟΧΩΡΑ

ΔΙΜΗΝΙΑΙΑ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΣΥΝΕΡΓΑΖΟΝΤΑΙ:

★ ΠΟΙΗΣΗ:

ΚΡΒΕΛΗΣ Τάκης: Τὸ γλυκύφθογγο σῶμα σου.
ΚΑΡΑΝΤΩΝΗΣ Γιώργος: Ὀνειρο καλοκαιριάτικης νύχτας, Ἀ-
ναμνήσεις (1,2,3), Βραδυάζει.
ΠΑΤΡΙΚΙΟΣ Τίτος: «Μαθητεία» (ἐπιλογή).
ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ Νίκος: Σ' ἀνασαιῖνω βαθιά, Ὅσες φορές ἀρ-
νῶμαι, Ὅσο σὲ γεύτηκα ἐγώ, Ἐκεῖ πού λέω σὲ
χόρτασα.

★ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ:

ΑΡΑΓΗΣ Γιώργος: Περιπέτεια

★ ΜΕΛΕΤΗ:

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Πύρρος: Τίτος Πατρίκιος (Γενικές παρατηρήσεις).

★ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ:

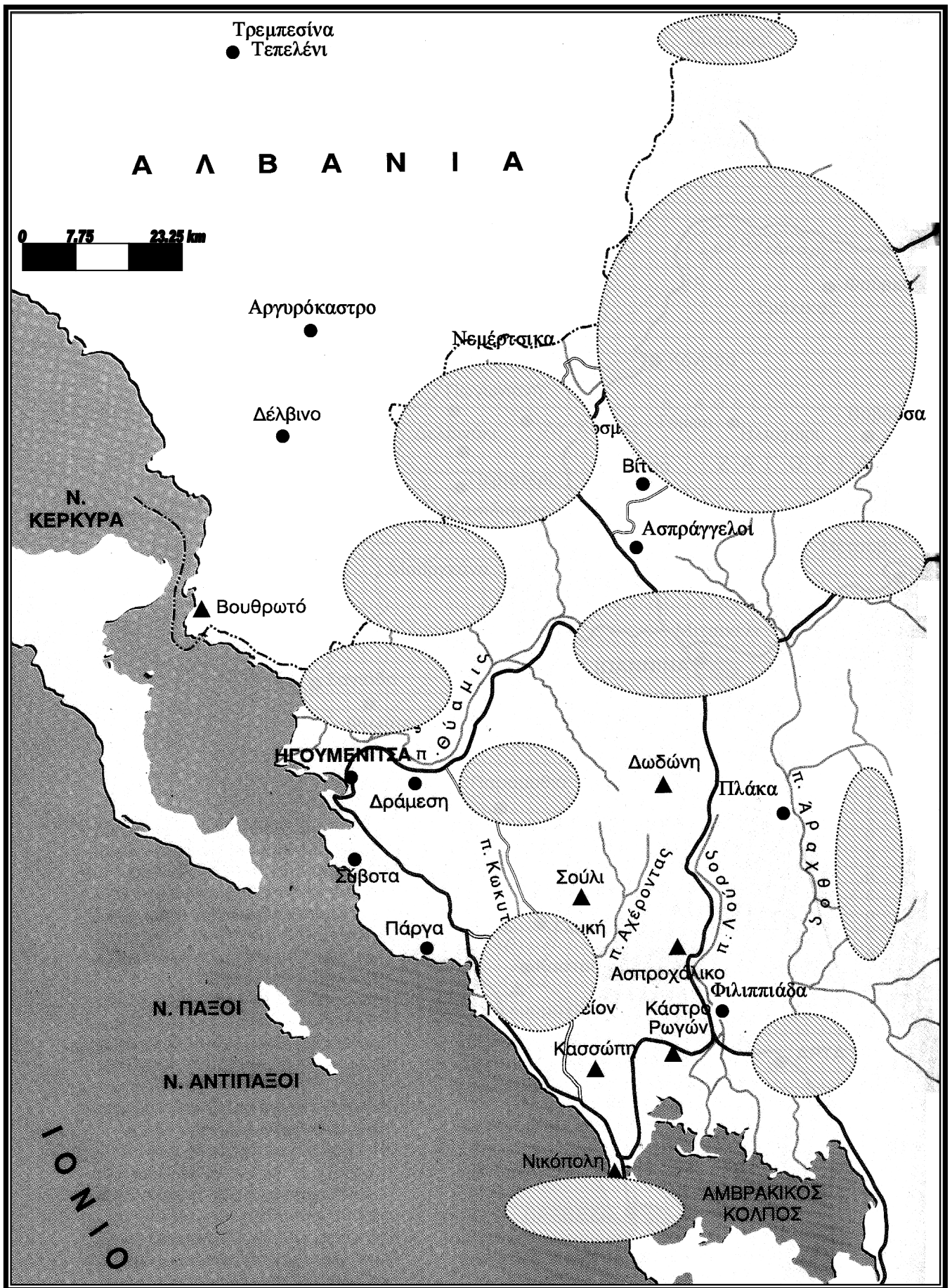
KEVES Sidney: Ἡ ἐρημιὰ (μετάφραση Κλείτου Κύρου).
KAFKA Franz: Ἡ φροντίδα τοῦ πατέρος (μετάφραση Καίτης
Dorfmueller).
ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ Ἱεροῦ: «ἐξομολογήσεις»—Μιά σφοδρὴ νεανικὴ
φιλία (μετάφραση Γιώργου Ἰωάννου).

★ ΑΡΘΡΟ: Ἡθικὴ μειοδοσία. ★ ΧΡΟΝΙΚΑ: Ὁ κ. Βενέζης σχολιάζει—Τὸ πε-
ριοδ. «Θέατρο»—Μιά διαμαρτυρία πού πέρασε ἀπαρατήρητη ★ ΑΠΟΨΕΙΣ Μιά
πρώιμη αὐθεντία—Τὸ Φεστιβάλ Θεσσαλονίκης—Τὸ «Πάλι»—Ὁ τόπος μας εἶναι
μικρός... ★ Ἡ ΖΩΗ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ: Δάλλα Γιάννη: Οἱ «Τρωάδες» στὴ Δωδῶ-
νη—Γιώργου Ἀράγγη: Γιάννη Δάλλα: «Ἐξαγορά» ★ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ: Γιὰ τὴ με-
ταπολεμικὴ γενιά.

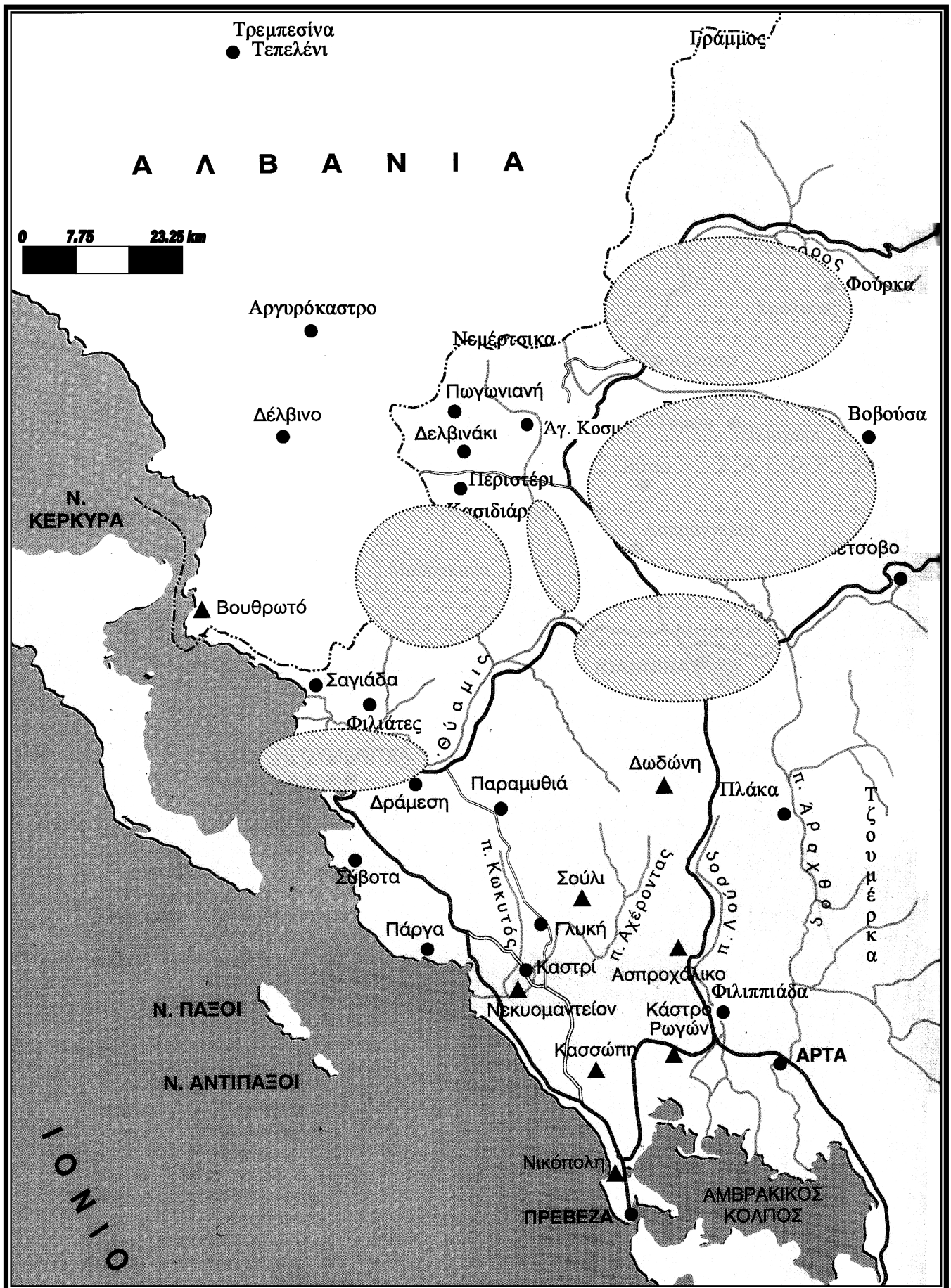
2
ΓΙΑΝΝΙΝΑ

37

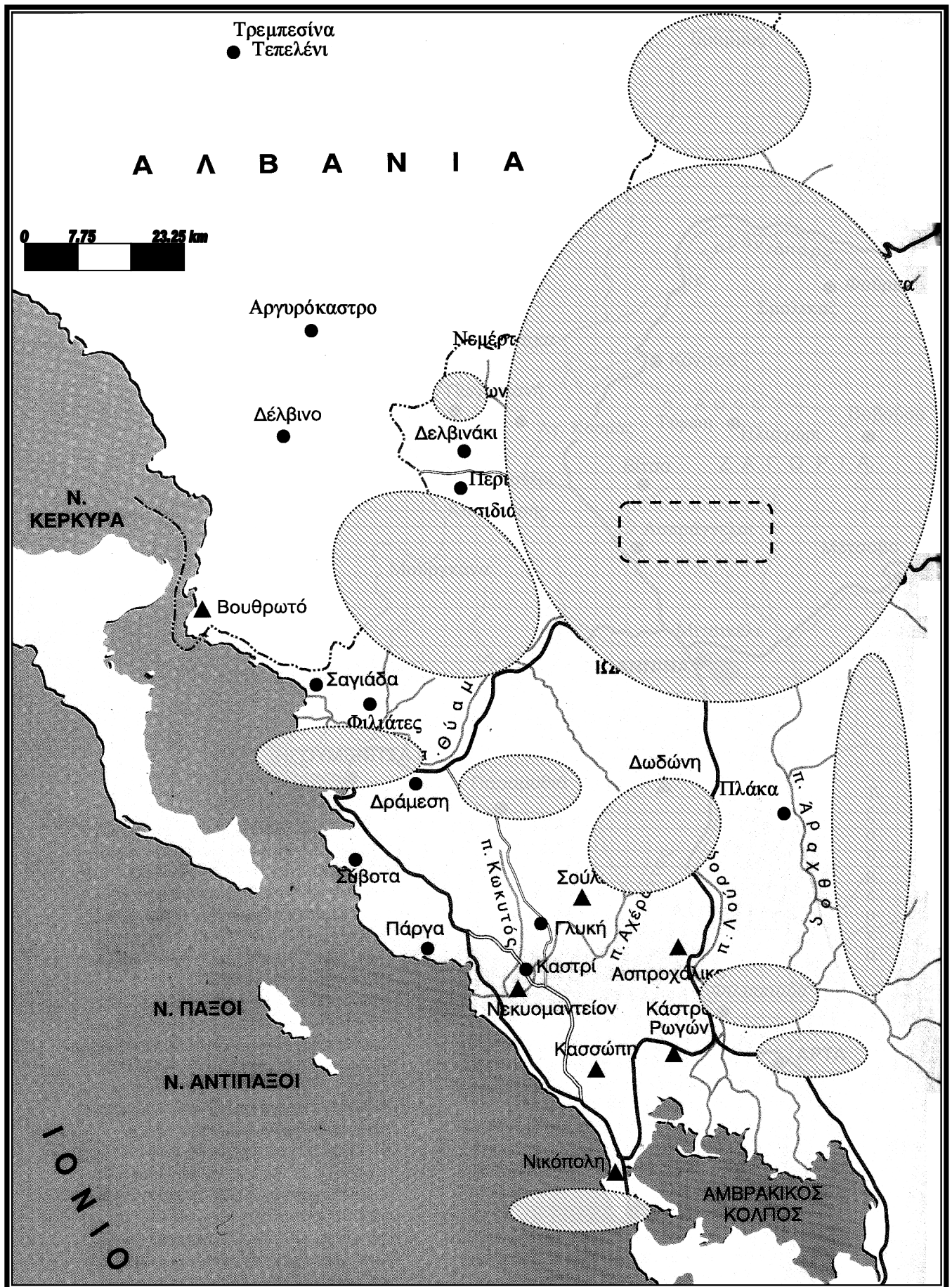
ΧΑΡΤΗΣ 1: Η ΗΠΕΙΡΟΣ ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΗ ΧΑΤΖΗ

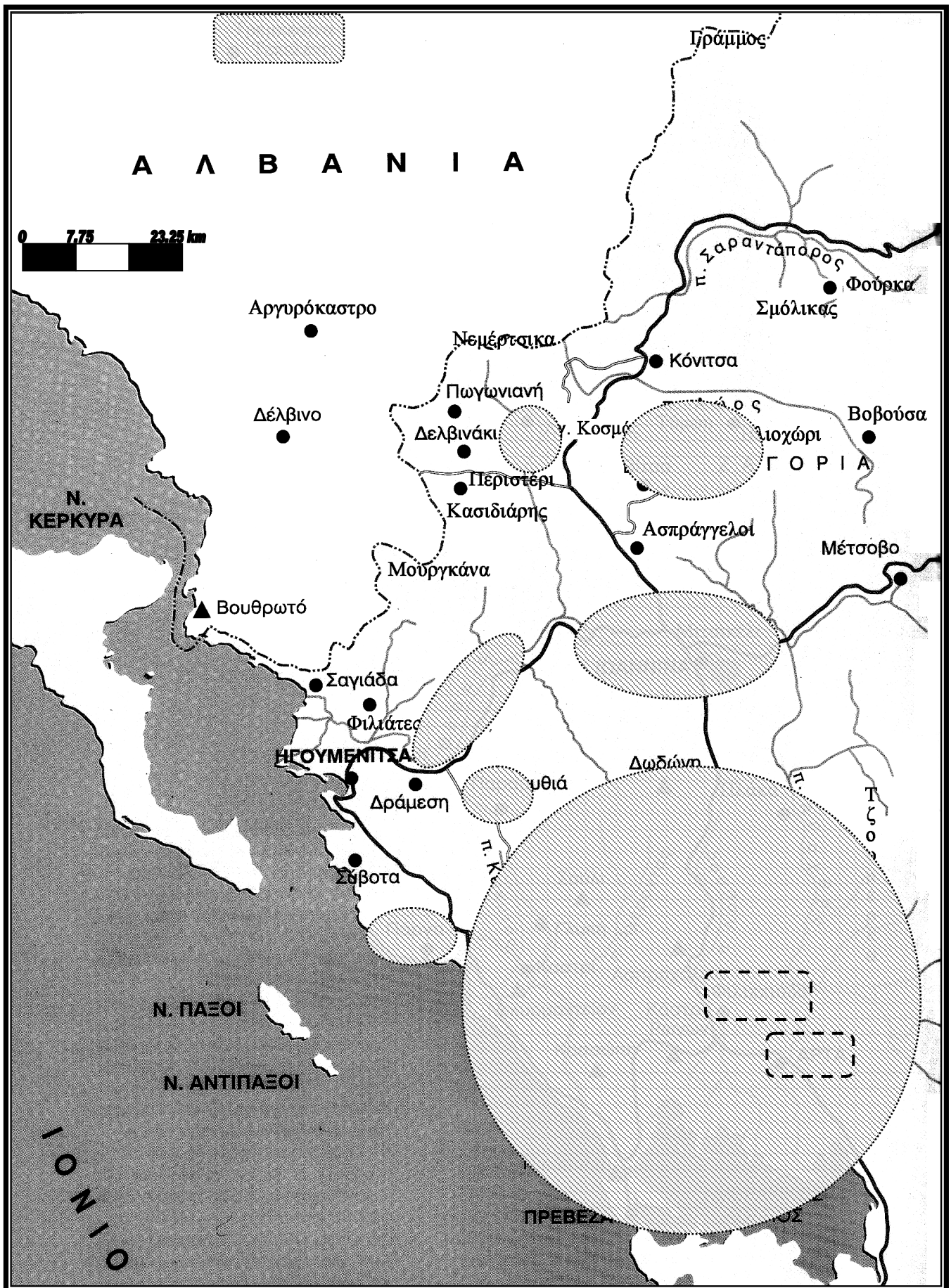
ΧΑΡΤΗΣ 2: Η ΗΠΕΙΡΟΣ ΤΟΥ ΚΙΜΩΝΑ ΤΖΑΛΛΑ

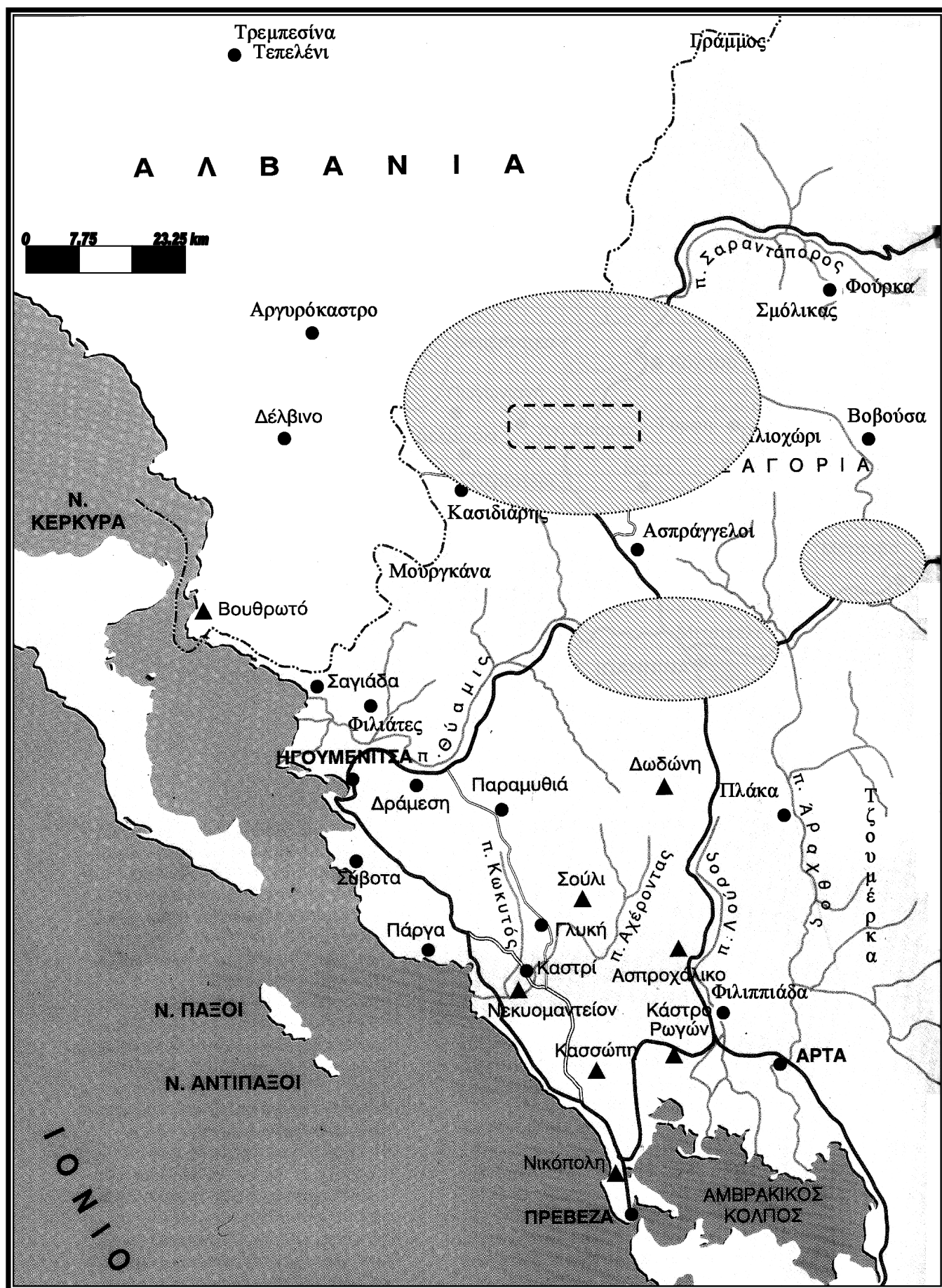
ΧΑΡΤΗΣ 3: Η ΗΠΕΙΡΟΣ ΤΟΥ ΦΡΙΞΟΥ ΤΖΙΟΒΑ

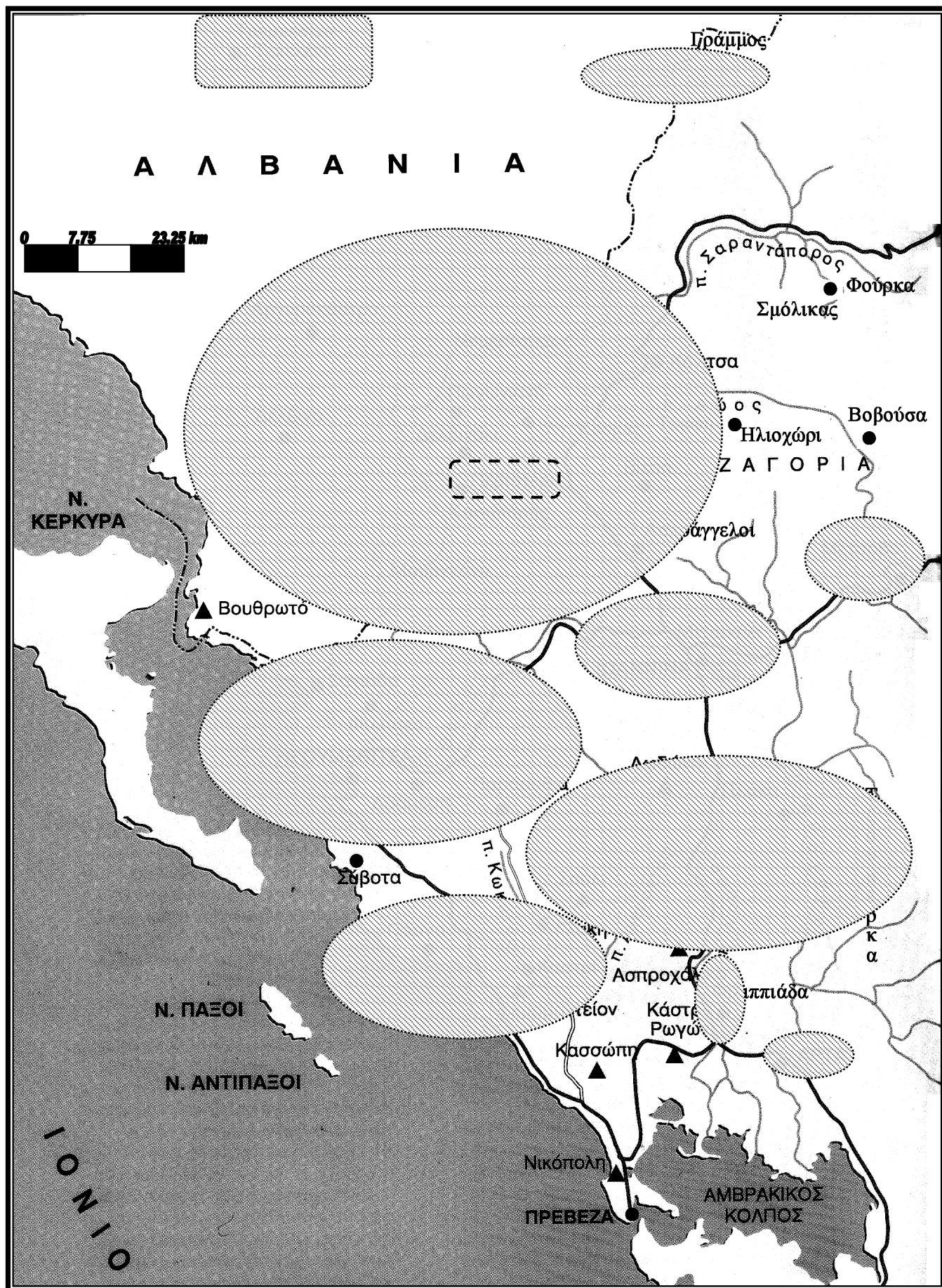
ΧΑΡΤΗΣ 4: Η ΗΠΕΙΡΟΣ ΤΟΥ ΓΙΑΝΝΗ ΔΑΛΛΑ

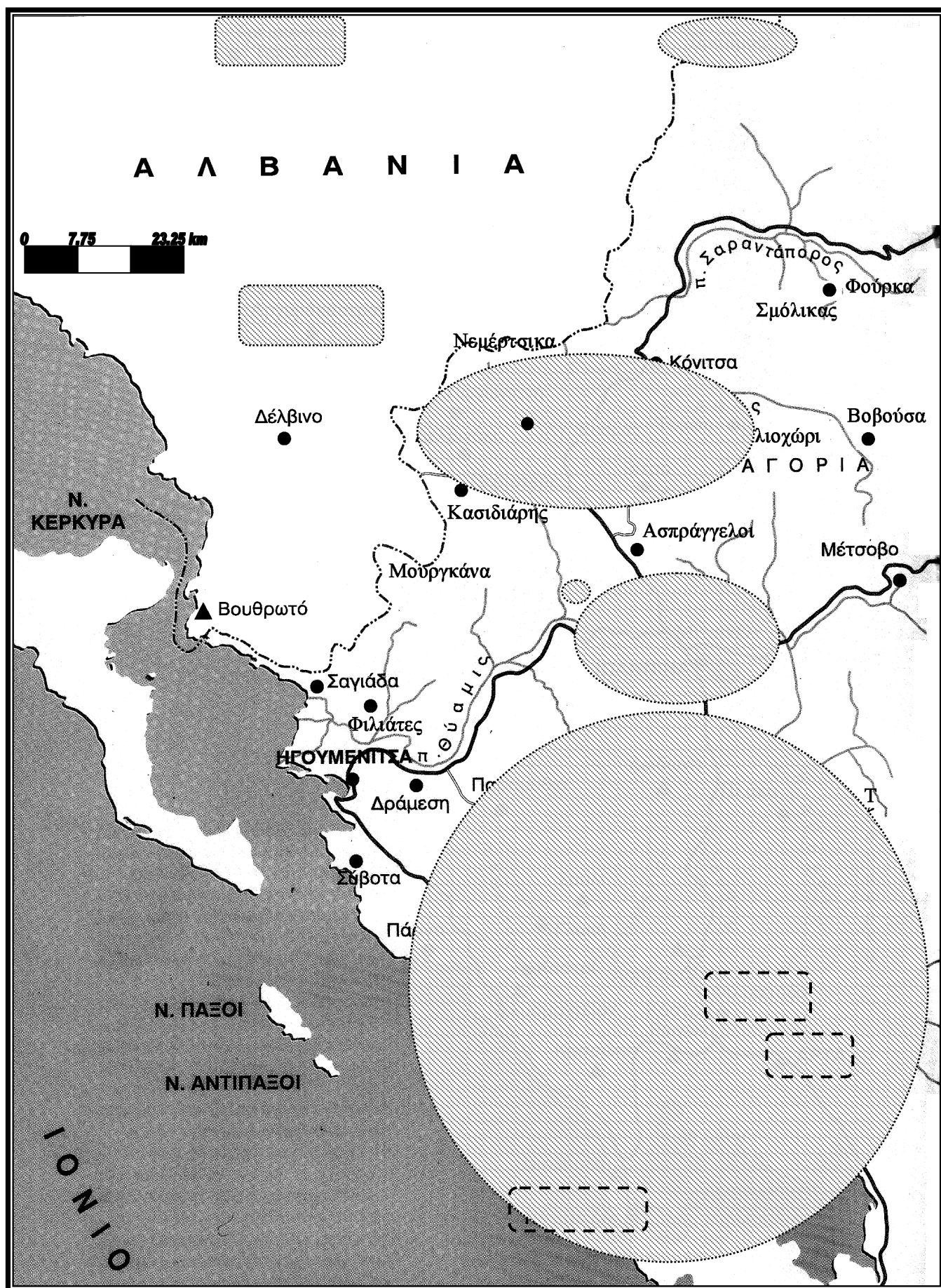
ΧΑΡΤΗΣ 5: Η ΗΠΕΙΡΟΣ ΤΟΥ ΤΑΣΟΥ ΠΟΡΦΥΡΗ

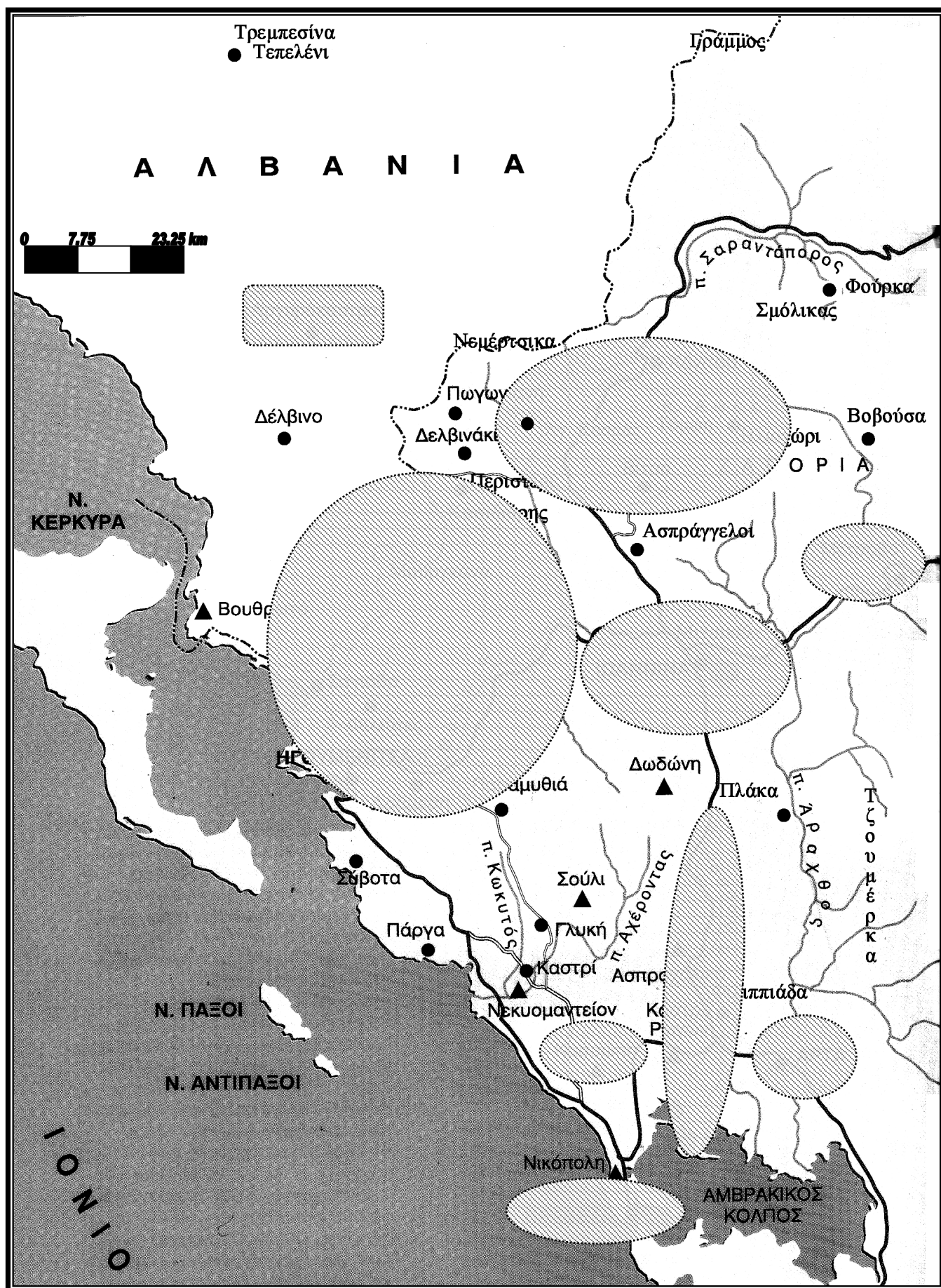
ΧΑΡΤΗΣ 6: Η ΗΠΕΙΡΟΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ ΜΗΛΙΩΝΗ

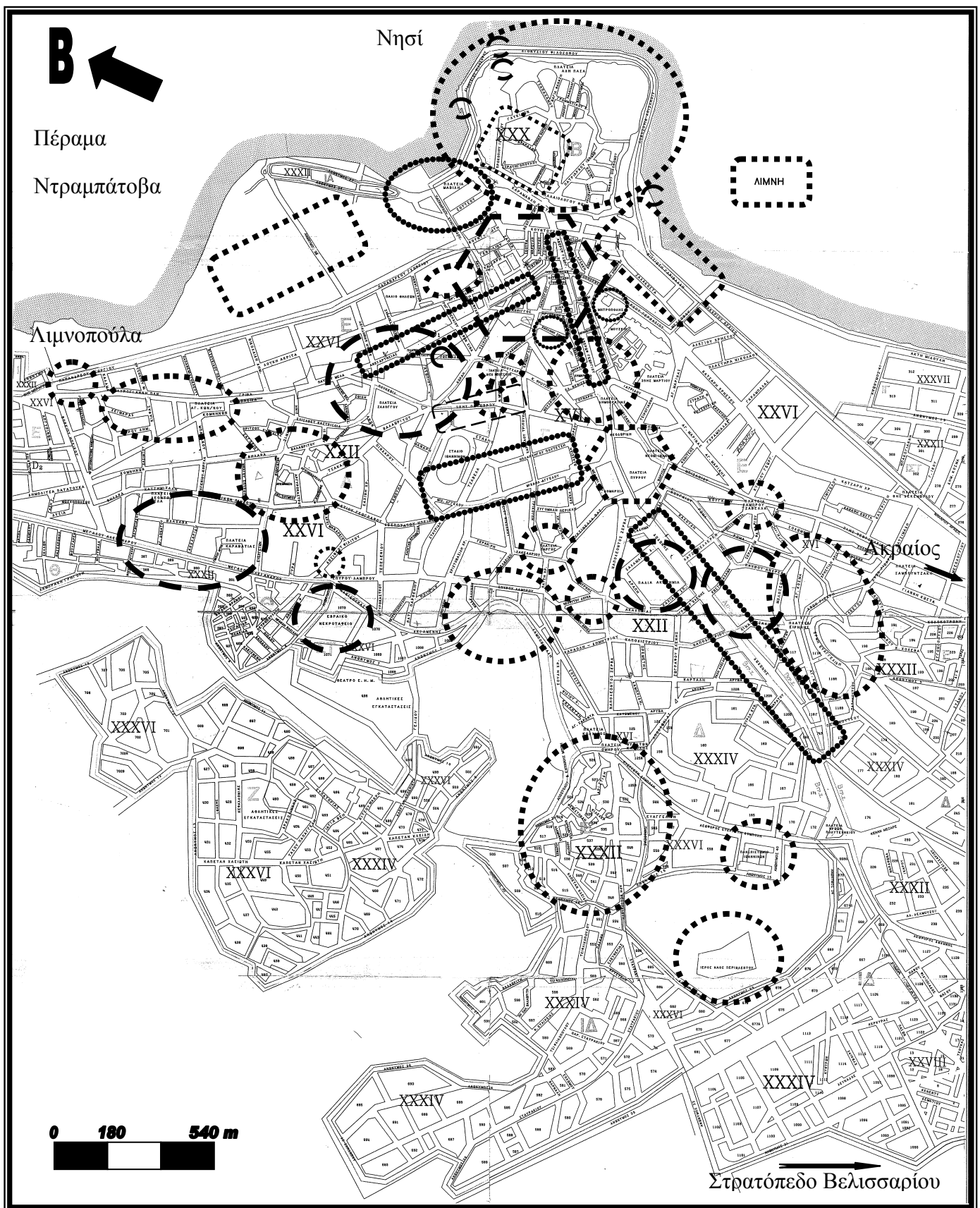
ΧΑΡΤΗΣ 7: Η ΗΠΕΙΡΟΣ ΤΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΣΤΑΜΑΤΗ

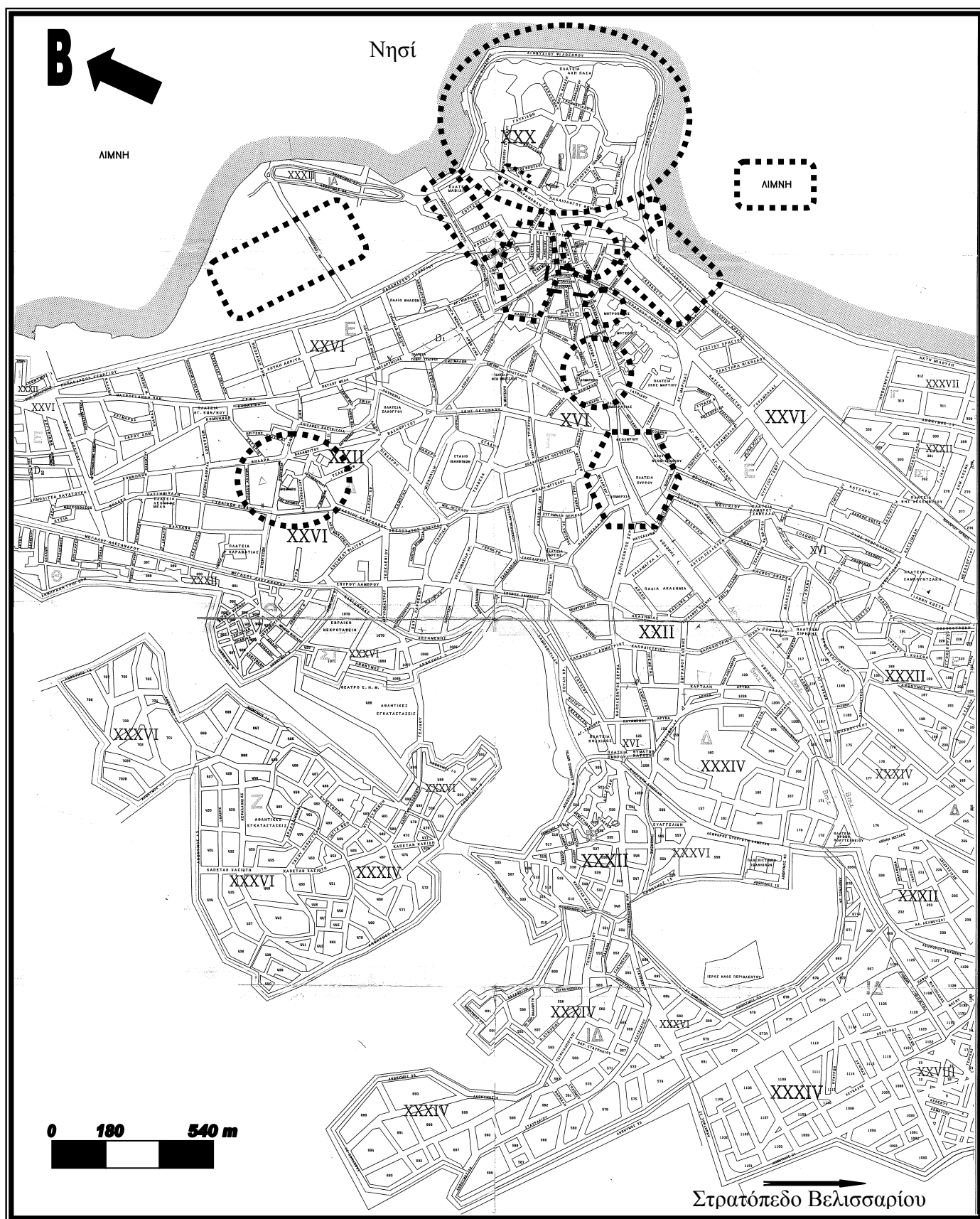
ΧΑΡΤΗΣ 8: Η ΗΠΕΙΡΟΣ ΤΟΥ ΦΑΝΗ ΜΟΥΛΙΟΥ

ΧΑΡΤΗΣ 9: ΤΑ ΙΩΑΝΝΙΝΑ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ

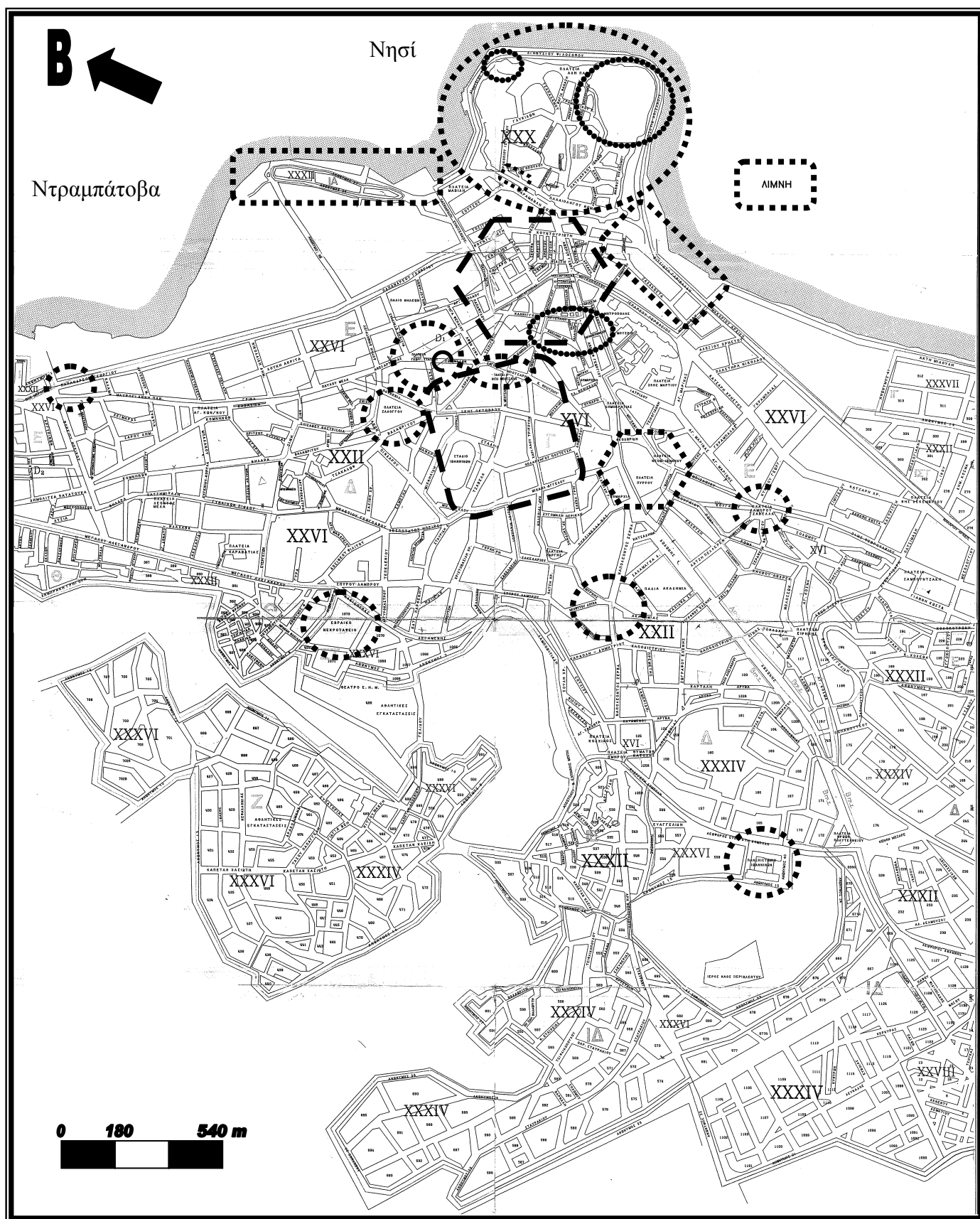
ΧΑΡΤΗΣ 10: ΤΑ ΙΩΑΝΝΙΝΑ ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΗ ΧΑΤΖΗ

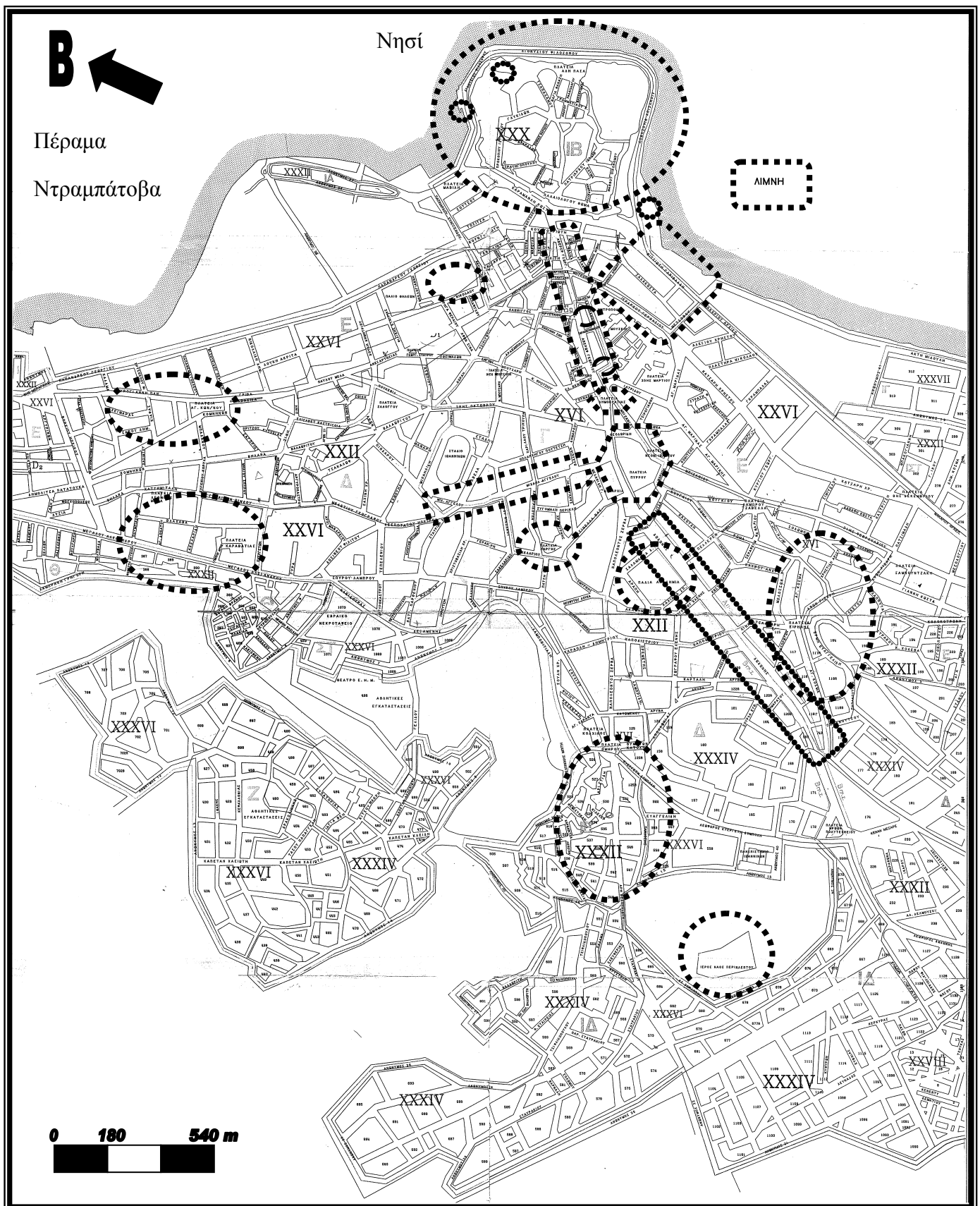
B

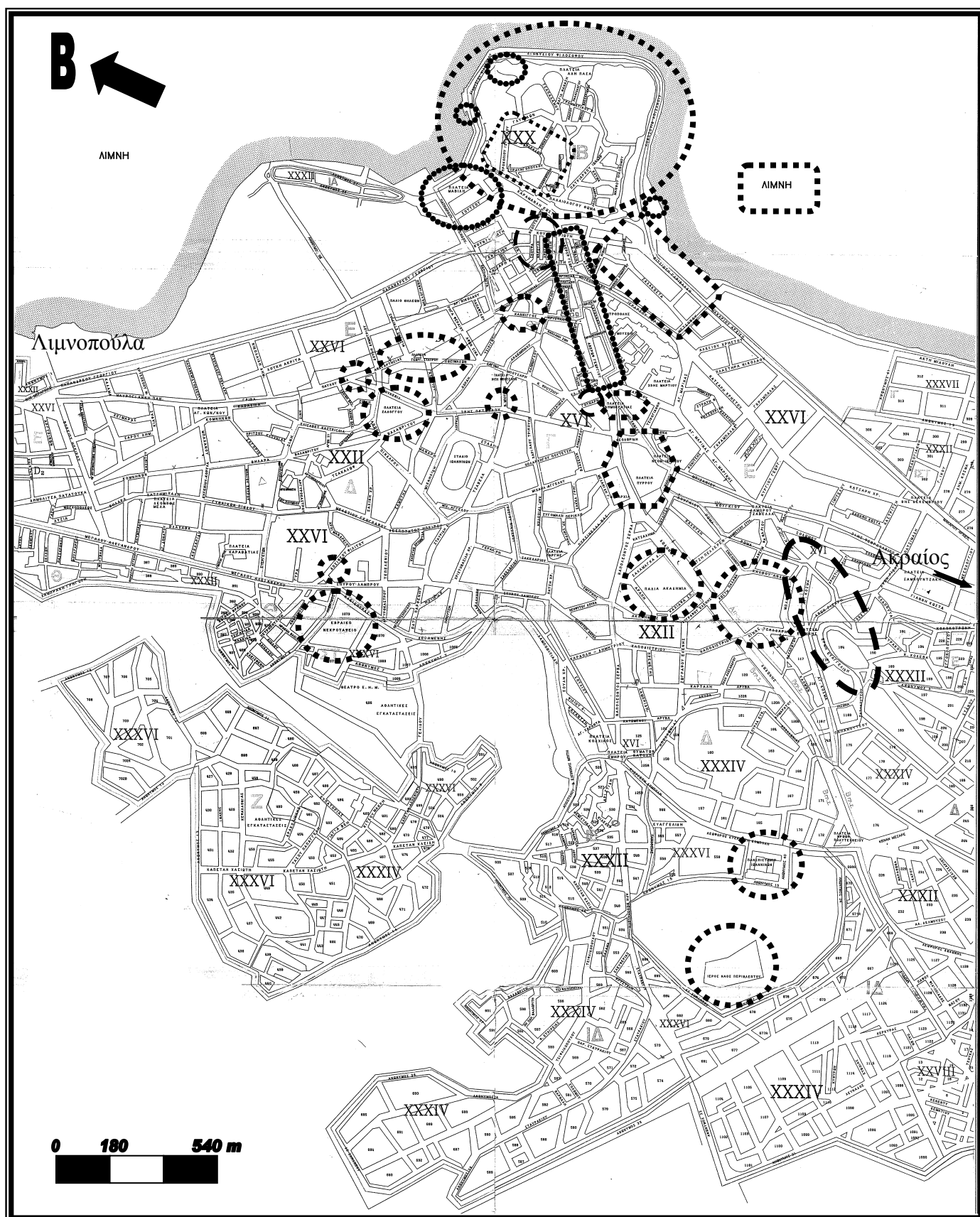
ΧΑΡΤΗΣ 12: ΤΑ ΙΩΑΝΝΙΝΑ ΤΟΥ ΦΡΙΞΟΥ ΤΖΙΟΒΑ

ΧΑΡΤΗΣ 13: ΤΑ ΙΩΑΝΝΙΝΑ ΤΟΥ ΓΙΑΝΝΗ ΔΑΛΛΑ

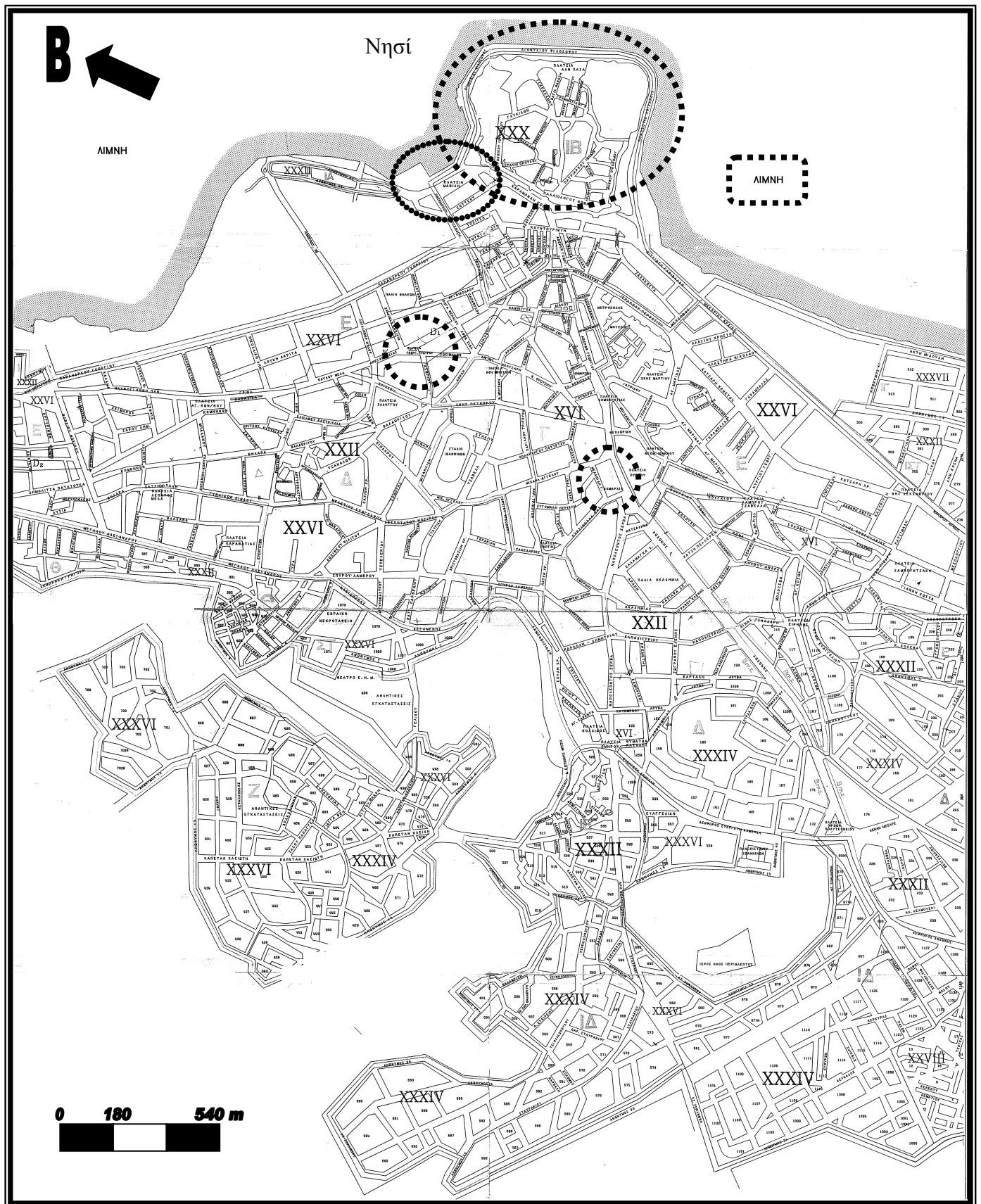
ΧΑΡΤΗΣ 14: ΤΑ ΙΩΑΝΝΙΝΑ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ ΜΗΛΙΩΝΗ

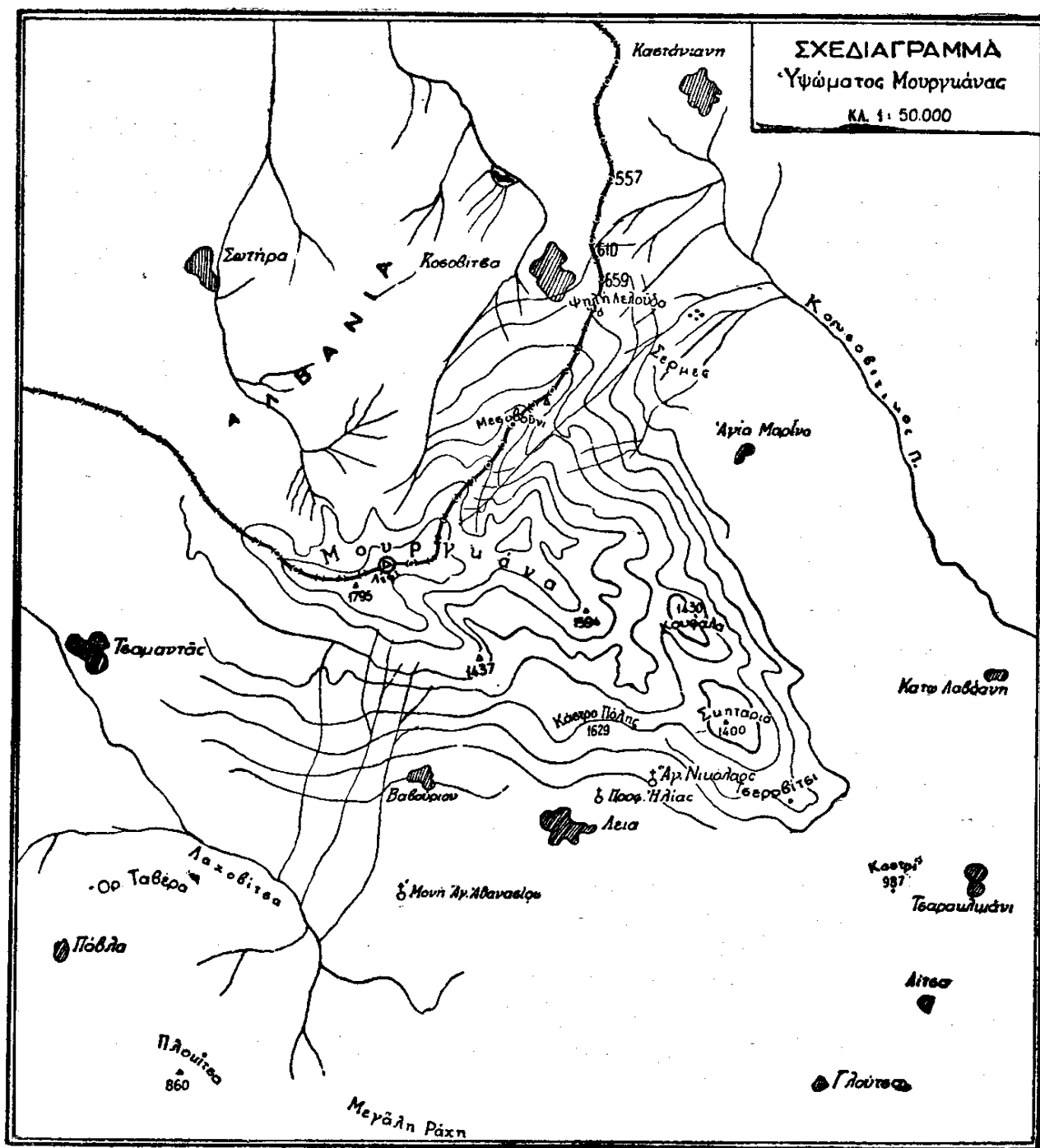
B

ΧΑΡΤΗΣ 16: ΤΑ ΙΩΑΝΝΙΝΑ ΤΟΥ ΦΑΝΗ ΜΟΥΛΙΟΥ

ΧΑΡΤΗΣ 17

Δημ. Γ. Ζαφειρόπουλος., *Ο Αντισυμμοριακός Αγών*, Αθήναι 1956, σ. 467.

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ 2013

ΕΘΝΟΛΟΓΙΚΟ
ΜΟΥΣΕΙΟ
ΘΡΑΚΗΣ

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΑΚΙΔΟΥ

ISBN 978-960-99633-1-2

9 789609 963312 >